

БЕРДИ
КЕРБАБАЄВ

ВИРІШАЛЬНИЙ
КРОК

БЕРДИ КЕРБАБАЄВ

ВИРІШАЛЬНИЙ КРОК

РОМАН

З туркменської

Київ
Видавництво
художньої
літератури
«Дніпро»
1987

**ВКЛЮЧЕНО
В КАТАЛОГ**

В романе известного
туркменского советского писателя,
Героя Социалистического Труда
(1894—1974)
отображена жизнь и борьба
туркменского народа
в канун Великого Октября,
во время революции и гражданской войны.
На примере жизненных испытаний
главного героя произведения
Артыка Бабалы автор исторически
достоверно показал,
каким драматическим, сложным
в поисках социальной правды
был путь туркменского народа
к новой, светлой жизни.

05 02 024309/2 17
Переклад з туркменської
Л. Первомайського

Передмова Л. Аюпової, В. Положія

Ілюстрації С. Гети

Первомайское РУ
Библиотека № 36 2
ЦБС при РУ
гор. Кривой Рог

**ОТРАСЛЕВАЯ
ЦЕНТРАЛИЗОВАННАЯ
БИБЛИОТЕКА**
РУ им. Дзержинского
г. Кривой Рог

БЕРДИ КЕРБАБАЄВ

Радянська багатонаціональна література — явище унікальне у світовій культурі. За відносно короткий період — від Жовтневої революції до наших днів — вона утвердилася як література правди і прогресу, як література, що багатомовно й розмаїто відображає життя і мрії усіх народів і народностей СРСР. Ще на Першому з'їзді радянських письменників Максим Горький зазначав, що «...різноплеменна, різномовна література наших республік виступає як єдине ціле». Глибокий зміст цієї тези основоположника соціалістичного реалізму впливає із самої суті нашого суспільства: об'єднані спільною метою — будівництвом комунізму, — випробувані дружбою, народи Радянського Союзу мають спільну історичну долю. І закономірно, що Михайло Шолохов і Олексій Толстой, Юрій Яновський і Якуб Колас, Андрій Уліт і Юхан Смуул, Георгій Гуліа, Мухтар Ауєзов, Берди Кербабаєв, Чингіз Айтматов, Олесь Гончар, Юрій Ритхеу, створюючи масштабні картини революційних перетворень на матеріалі національному, конкретному, відобразили у своїх творах цілу епоху в житті загальнолюдської цивілізації — перехід від старого світу до нового, народження і становлення нової людини — радянської.

У ряду творців цієї літератури гідне місце належить і Берди Кербабаєву.

Народний письменник Туркменії, один із зачинателів туркменської радянської літератури, Герой Соціалістичної Праці Берди Мурадович Кербабаєв народився 1894 року в аулі Коуки-Зеренг, під Тедженом, Закаспійського, як тоді називали, краю. Батько його, дехканин-середняк, зумів влаштувати сина в мектеб, навчальний заклад на зразок початкової школи, де діти вчилися читати й писати, але здебільшого просто завчали напам'ять окремі вірші (сури) з корану, релігійної книги мусульман. Відтак допитливий юнак поїхав до Бухари, де продовжив освіту у вищій духовній школі — медресе. Тяжкі то були роки. «Нескінченно тяглися дні, тижні, місяці, які обволікали і засмоктували юнацьку душу каламуттю ісламської містики і догматизму, що складало головний зміст і мету щоденних занять у задушних кімнатах для навчання і тьмавих студентських келіях», — згадував пізніше письменник.

Тоді ж, у медресе, «Берди Кербабаєв ознайомився з класичною літературою Близького Сходу, вивчив перську та арабську мови і читав в оригіналі Гафіза, Фірдоусі, Навої, Фізулі... Безсмертні твори великих гуманістів минулого, відгранюючи первісний кришталі чутливої, поетичної душі, спонукають обдарованого юнака уважно придивлятися до світу, до повсякденного життя, а з часом — самому взятися за перо.

Коли ж у Туркестані утверджується Радянська влада, молодий письменник із запалом береється до справи народної освіти, розвитку рідного письменства, віддає цьому всі свої знання, наснагу, досвід. Кербабаєв був організатором і редактором найперших туркменських газет та журналів, і факт цей має особливе значення не лише в особистій і творчій біографії майбутнього письменника й академіка, а й у гро-

мадському та культурному житті всієї республіки, адже до революції в Туркменії періодичних видань, преси як такої не існувало зовсім.

Згодом Берди Кербабаяв, уже визнаний у себе на батьківщині журналіст і поет,—серед студентів Ленінградського інституту сходознавства. Навчання в цьому вузі, який став справжньою кузницею кадрів для доти глухих і забитих національних околиць колишньої царської імперії, допомогло молодому письменнику досягнути велич російської класичної літератури, глибше зрозуміти сутність революційних перетворень, які відбувалися в усій країні, чіткіше з'ясувати мету і завдання, що поклали перед туркменською культурою, літературою зокрема, первісною коріння якої сягає в глибину сторіч.

Процес становлення нової, радянської літератури в Туркменії був дуже складним. З одного боку—могутня традиція поетичної класики, освяченої рясною плеядою імен, якими справедливо пишалось й пишеться людство; а з другого—вікова історична й соціальна відсталість, майже суцільна неписьменність населення, до того ж розсосередженого, розкиданого по маленьких аулах на величезній території, пережитки феодалізму, освячені закостенілими настановами корану, серед яких, може, найжорстокіший—віками утверджувана цілковита покірність і безправність жінки, беззастережна покора молодших перед старшими, бідняків перед багатіями. Місцеві націоналісти, ушент розбиті у відкритому бою, силкувалися будь-що перешкодити втіленню норм нової, соціалістичної моралі у побут, соціалістичних засад людського співжиття, всіляко вихваляли «традиції» минулого, які, мовляв, тільки й спроможні зберегти етнічну й історичну цілісність туркменського народу.

Проблема становлення сучасної літературної мови, навіть сучасного правопису стояла теж дуже гостро.

Втім, як уже згадувалося, туркменська радянська література не народжувалася на голому місці. Пам'ятаючи ленінське визначення, що в кожній національній культурі антагоністичного суспільства існують дві культури, розмежовані за класовими ознаками, культура трудящих і культура експлуататорів, і що соціалістична культура щедро вибирає в себе демократичну, революційну спадщину минулого, ще раз наголосимо: туркменські літератори мали таких попередників, як Кеміне й Махтумкул, мали народний епос, розмаїтий фольклор, і все це стало важливою основою за нової, революційної ідейно-художньої орієнтації художньої літератури.

У зіткненні, двобої життєстверджуючого сьогодні з минулим, яке чинило впертий опір, молода туркменська радянська література дослухалася своїх джерел, наполегливо розчищала своє національне річище для свіжого струменя. Її творчі вбачали своє покликання в тому, щоб за словами слова вести гостру, безкомпромісну боротьбу з відсталим, із пережитками минулого. Отож закономірно, що провідними жанрами туркменської літератури в перші роки Радянської влади стали газетний фейлетон, агітка, вірш із чітким класовим спрямуванням. І Берди Кербабаяв, вірний син свого часу і свого народу, чітко визначивши власне місце в лавах борців за революційне оновлення рідної землі, почав літературну діяльність із фейлетону «Пий ще», надрукованого в 1923 році. Невдовзі з'являється його гостросатиричний вірш «Англіїці стріляють лежачи», де молодий поет нищівно висміював «нейтралітет» англійських імперіалістів, які насправді всіляко підтримували й заохочували басмачів.

Відтоді доля й справа туркменського народу, який за нелегких умов будував соціалізм, стала долею й справою всього життя письменника. Немає, мабуть, в історії Радянської Туркменії такої значущої події,

яка б не знайшла відображення в творчості Берди Кербабаєва. Розкриття жінки Сходу, зокрема, покликано до життя його поеми «Дівочий світ» (1927), «Левірат» (1928), «Жертва адату» (1928); будівництву нового життя, першим кроком робітничого класу колись постіпів аграрної Туркменії, соціалістичним перетворенням на селі, ратним і трудовим подвигам радянської людини присвячені поеми «Амудар'я» (1930), «Айлар» (1931), повісті «Курбан Дурди» (1942), «Айсолтан із країни білого золота» (1949), видрукувана 1952 року «Туркменська поема». У романі «Небітдаг» (1957) відображено життя туркменських нафтовиків, промисловий розквіт Туркменії за умов торжества ленінської національної політики, зміцнілий робітничий клас республіки, цілковиту перемогу соціалістичних суспільних відносин. Будівництво Головного Туркменського каналу, який напоїв пустелю водою, здійснив віковичну мрію дехканина про щастя, доля сучасної туркменської інтелігенції, яка спроможна вирішувати найскладніші наукові і технічні завдання сучасності — в центрі роману «Краплина води — крупинка золота» (1974), який став лебединою піснею письменника.

Це, зазначимо, далеко не повний перелік у творчому доробку майстра. Історична драма «Махдумкул» (1942), лібретто кількох опер, численні праці з історії рідної і світової культури, а також переклади туркменською мовою творів О. Грибоедова, О. Пушкіна, І. Крилова, Л. Толстого, М. Горького, М. Шолохова та багатьох інших авторів стали свідченням зростання національної туркменської культури, її піднесення.

Вершина творчості Берди Кербабаєва — історико-революційний роман «Вирішальний крок» (1955), якому письменник віддав більш як двадцять років невтомної праці.

Неспішно, епічним пейзажем починає Берди Кербабаєв свою оповідь, пластично зображуючи світ, в об'ємній картині якого вміщується і вся країна, й «великий давній аул», схожий, мов брат, на сотні інших аулів Туркменії, краю безжалюного сонця й сипучих пісків. Уже на перших сторінках роману ми знайомимося з головним героєм «Вирішального кроку» Артиком Бабали — таким же, як і тисячі туркменів, бідняком-дехканином. На календарі 1916 рік, невдовзі вибухне революція.

У відображенні подібних колізій, дослідженні нелегкого шляху в революцію окремої людини радянська багатонаціональна література нагородила великий досвід ще до написання «Вирішального кроку». Досить згадати «Розгром» О. Фадеєва, «Тихий Дон» М. Шолохова, «Ходіння по муках» О. Толстого, «Вершники» Ю. Яновського. Берди Кербабаєв творчо переосмислив цей досвід, і закономірно, що його герой, Артик Бабали, в пошуках сенсу життя, того єдиного, що дозволить йому вважати себе людиною, невіддільною від народу, — зазнав трагедій і пережив такі ж сумніви, як, приміром, і Григорій Мелехов. У яких би куточках країни не була і через які б випробування не йшла людина в революцію, зрештою пошуки мільйонів вєли до одного — соціалістичної свідомості. І коли ми кажемо, що «Вирішальний крок» — роман історичний, то перш за все маємо на думці не тільки те, що в ньому на багатьох сторінках зображені реальні, конкретні люди, які жили й діяли насправді, а не узагальнені персонажі, витворені уявою письменника, але й, найголовніше, саму сутність реальних подій, те, що ми називаємо осмисленою митцем правдою життя.

Артик Бабали — характер глибоко народний. Зростав у злиднях, рано пізнав він ціну шматка хліба й ковтка води, а ще більше — соціальну несправедливість світу, несправедливість розподілу наслідків праці, адже величезна частка врожаю йшла на відшкодування боргів баю Халназа-

ру. Усе це, глибоко й болісно пережите ще в юності, і заклало в його душі підвалини характеру, й покликало до боротьби.

Берди Кербабаяв графічно чітко розмежовує величезну кількість персонажів свого роману. По один бік — ті, що живуть у чорних кибитках, по другий — у білих. Це кольори часу: чорне й біле, злидарі і баї, чиновники, служителі культу, як-от Мамедвелі-ходжа, котрий виправдовує беззаконня іменем аллаха, в такий спосіб допомагаючи безсовісно грабувати темний народ.

Конфлікт у першій частині роману зав'язується між представниками двох антагоністичних класів — Артиком і Халназаром, — хоча спочатку й здається, ніби це протистояння багато в чому особисте. Злукавив Халназар, вимірюючи обсяг робіт на очищенні каналу, — Артик не змовчав, і бай одразу ж збагнув: це людина небезпечна. Тепер його мета — розчавити хлопця. Підступом Халназар відбирає в Бабали гнідого жеребця, єдине юнакове багатство, вірного помічника в роботі. Артик кохає дівчину Айну, яка відповідає йому взаємністю. Але Халназар вирішив посватати її за свого сина, вдвіця Бабали, людину грубу й недалекоу. Артик же не може сплатити обов'язковий при сватанні калим. Нарешті, до списків мобілізованих на тиліві роботи (йшла перша світова війна) Халназар вносить ім'я Артика. Ні, не особисто Артика побоюється Халназар — зрештою, він міг би потай розправитися з ним, але йому треба замітити сліди, ховати свої вчинки за «законом», бо за молодим дехканинном стоїть народна правда, спрага соціальної рівності, і поривання вгамувати цю спрагу саме й побоюється бай. Бабали, відстоюючи особисту гідність, замахується не тільки на осяянені традиціями основи буття роду, але й зачіпає наболілі проблеми суспільства: економічні, соціальні, політичні. Поки що Артик бореться самотужки: викрадає кохану Айну, ухиляється від мобілізації. Та поступово в юнака, як і в сотень його співвітчизників, уривається терпець: у 1916 році в Тедженському повіті спалахнуло повстання. Це один із переломних моментів і в сюжеті роману, і в долі головного героя. Звідси починається його крутий шлях до пізнання правди.

Артик — бунтар, борець, так би мовити, природжений, саме життя його таким виховало. Але те, що слід боротися із самодержавством, із гнітом соціальним і національним, а не з окремими «несправедливими» багатіями та чиновниками, — це відкрив Артикові його друг, російський робітник-більшовик Іван Чернишов, засланий до далекого Туркестану за революційну діяльність у 1905 році. Артик беззастережно повірив йому, недарма ж він вважає Чернишова побратимом, тобто, за неписаним кодексом честі джигіта, людиною найближчою. Але певний вплив мав на юнака й ватаг повсталих Езіз-хан. Езіз закликає напасти на Теджен, убити полковника і скинути цареву владу. Не буде полковника, то не буде й бая Халназара. Отже, треба підтримати Езіза, — така проста й прямодушна логіка міркувань Артика, що привела його до табору майбутнього басмача. У цьому позначилися як політична недосвідченість Бабали, так і вміння Езіза Чапика використати стихійний народний протест, гнів для здійснення власної мети. Керувався ж він далеко не народними інтересами. Ошуканий самодержавством, яке вдіяло в нього вигідну посаду, мріючи особисто владарювати над краєм, Езіз Чапик демагогічними промовами зумів запалити тисячі джигітів і кинути їх під царські кулі. Повстання було приречене на провал, а для Артика почалася сувора школа революційної боротьби. Вибір було зроблено, й Артика Бабали не похитнули місяці, проведені в ашхабадській в'язниці.

Але це ще не був вирішальний крок, головні випробування чекали

на нього попереду. Визволений із в'язниці після Лютневої революції, Артик Бабали в прямому й переносному смислі опинився на роздоріжжі. От він стоїть на перехресті, ліворуч червоногвардійці Івана Чернишова, праворуч, під зеленим прапором газавату, загін Езіз-хана, який повернувся з Афганістану. Куди податися? Звісно, до Івана. Але як зрозуміти те, що серед керівників місцевих Рад — колишні царські чиновники, як-от Кулліхан? Хіба з ними можна досягти справедливості? А серед радників Езіза... Халлазар. Артик Бабали в сум'ятті: Чернишов стверджує, що партія, зміцнівши, рішуче звільниться від людей, які випадково приєдналися до революції; Езіз-хан переконує, що баї поки що потрібні, вони допомагають національному рухові матеріально, їх ще слухають дехкани. «Артику, ти знаєш, чому я напад на царський уряд? Через кого я зробився вигнанцем своєї країни?» — запитує Езіз. Цим він не розвіяв сумнівів і вагань Артика, але юнак пішов за націоналістами.

Зважившись на такий крок, Артик не передбачав наслідків, до яких це призведе. Пережиті страждання нав'яли йому перебільшені уявлення про власну зрілість. Йому здавалося, що він обрав найкращий шлях із можливих. Наскільки цей шлях був згубний, він зміг зрозуміти тільки пізніше.

Берди Кербабает, вірний життєвій правді, дає своєму героєві сповна випити чашу гіркоти й страждань.

Письменник достовірно відтворює складні політичні обставини в Туркестані, які, звісно, породжували сумніви у чесних, але необізнаних в питаннях політики душах багатьох Артиків Бабали. Радянська Республіка, охоплена полум'ям громадянської війни, ще не могла подати дійову допомогу. А в Середній Азії, крім місцевої буржуазії, баїв, націоналістів і білогвардійців, звили собі гнізда есери і меншовики, і весь цей смітник спрямовувався, скеровувався й озброювався закордонним імперіалізмом. Справді-бо, щоб ступити останній, вирішальний крок, людині доводилося ступати десять пробних, напوماцки, кроків. Берди Кербабает правдиво відображає, як у масі пробудженого революцією народу стикаються найрізноманітніші сили, взаємознищуються чи ослаблюють одне одного, але те, чому судилося жити, за чим майбутнє, виходять із цих гігантських бив оновленим, загартованим і несхитним. Не міг не оновитися й характер Артика, котрий пересвідчився, яку «волю» туркменському народові несуть езіз-хани, «політична платформа» яких зійшла на рейки бандитського розбою і грабежу дехкан. Те, чого Артик не зміг збагнути, він, як і сотні інших бідняків, обдурених націоналістичними гаслами, побачив на власні очі.

Поступово, без ідеалізації, розуміючи всю складність внутрішніх суперечностей людини, готує Берди Кербабает свого героя до остаточного, справді вирішального кроку, детально виписує психологічний стан Артика. Артик сміливо кидає в обличчя Езіз-ханові жорстоку правду, назавжди пориває з ним, ще й веде за собою загін джигітів. Віднині його доля пов'язана з Червоною Армією, з боротьбою за Радянську владу.

Слід зазначити, що прозориню Артика сприяли не тільки його спостереження й роздуми про те, що більшовицька правда — єдина сила, спроможна принести щастя народові, але й віра друзів — Чернишова й Ашира — в те, що Бабали, людина чесна, пряма, вболівача за суспільні інтереси, рано чи пізно ступить на вірний шлях. І цим письменник підкреслює, що народні прагнення й сподівання органічно пов'язуються з ідеями соціалістичної революції.

Образу Івана Чернишова присвячено не так багато сторінок роману. Але письменник кількома штрихами вміє змалювати повноцінний портрет героя, відтворити справжній характер і тип більшовика лєнінського

гарту. Хоч і мало розповідається про підпільну роботу Чернишова, та головне те, що ми бачимо її наслідки. До Чернишова тягнуться всі ідейні нитки роману. І закономірним є те, що маси йшли саме за такими, як Чернишов. Він — інтернаціоналіст, і туркмени на його прикладі розуміли, що є росіянин — цар, і є росіянин — робітник, так само, як є туркменин — бай і туркменин — дехканин, і єднатися треба не за національною ознакою, а за класовою приналежністю.

Благотворного впливу російського робітництва зазнав на собі й друг Артика Ашир Сахат, якого мобілізували на «тилові» роботи, і цілий рік він жив серед російських робітників, ідейно мужніючи. Тому Ашир, на відміну від Артика, без вагань визначив своє місце в боротьбі, і він, як справжній товариш, допомагав розібратися в подіях і Бабали. Їхні стосунки уже пройняті мотивами нової моралі: опинившись у різних ворожих таборах, вони, за традиціями минулого, мусили б розмовляти тільки мовою зброї, але Ашир і Артик вірять у чесність і порядність один одного, і ця віра знову зближує їх.

Одне з центральних місць у романі займає образ Артикової коханої — Айни. Вихована в душі рабської покорності, вона теж передчуває близькі зміни і не боїться переступити звичай. Кохання надає їй сили і впевненості. Айна зважується на нечуваній на ті часи вчинок: утікає з Артиком, аби не стати дружиною нелюба. Невдача не зламала її. Вона розуміла, що стала жертвою дикого звичаю, і, може, вперше в житті замислилася над тим, як це гидко й жорстоко — продавати дівчат. Але чи ж їй, дівчині, повставати проти байдужого до її страждань світу? Так, Айна лише жінка, але вже не рабня. Вона вистраждала своє щастя. Але даремно було б сподіватися, що Айна разом із чоловіком увійде в революційну боротьбу. Зобразивши це, письменник пішов би проти життєвої правди: східні звичаї ще міцно тримали жінку у своїх тенетах. Однак Айна не залишилася осторонь. Коли бандити Езіза намагалися викрасти сестру Артика Шекер, вона рішуче взяла в руки зброю.

У романі «Вирішальний крок» Берди Кербабаєв змалював широку панораму народного життя у його нестримному русі до майбутнього, відтворив вражаючий образ своєї батьківщини з її мудрим народом, суворю, але й щедрою природою, показав, що смисл людського життя — у боротьбі за здійснення світлих ідеалів. Символічний діалог Артика і Чернишова наприкінці роману:

«— ...Коли ж ми будемо будувати?»

— Будемо, Артику, будемо. Наша дружба, наша боротьба — запорука тому. Новий світ буде прекрасний!

— А чи зуміємо ми побудувати такі міста?

— Зажди, ось завоюємо мирне життя, будуватимемо ще краще!

Мрія, що оволоділа Артиком, раптом полинула в майбутнє... Ось простягся від Амудар'ї через пустелю Каракуми широкий канал. Скільки води! По берегах квітучі сади, міста...»

Мрія його здійснилася. Здійснилася волею комуністів, працею визволеного народу.

*Л. Аколова,
В. Положий*

ВИРІШАЛЬНИЙ КРОК

Роман

ЧАСТИНА ПЕРША

Розділ перший

Дощ мрячив цілу ніч і на світанку вщух. Вологий вітерець розвіяв хмари. Небо прояснилось, і повітря стало прозоре, мов кришталь.

Ледве сонце, косо визирнувши з-за темного краю землі, почало підніматись, як повітря сповнилось сріблястим сяйвом. Чорна земля, скинувши з себе покрови ночі, ніби зітхнула: з поверхні її піднялася білувата пара і швидко розтанула.

Біля каналу, розкинувши зі сходу на захід ряди кибиток, мирно спочивав великий давній аул. Він нічим особливо не вирізнявся серед інших аулів Тедженської долини і в усьому, як брат, був схожий на перший-ліпший аул Туркменії — країни нещадного сонця і безводних пісків.

Над кибитками курились сіруваті димки тліючого кізяка. Зливаючись, вони тонкою запоною повільно пливли на захід. Свіжий вітерець, що віяв з-за барханів, доносив зі сходу пахощі саксаулу, черкезу, полину.

Широкий канал різко відділяв аул від піщаної рівнини з півдня. На схід і на північ від аулу, з каналу по бахчах тяглися арики; рівнина була порізана тут, мов прісний плескач, смужками та западинками; на захід лежало незоре широке поле.

На околиці, край самого поля, стояла кибитка і біля неї курінь. Невеличкий клапоть землі перед кибиткою колись був обгороджений невисокою загородою. Лозу із загороди повисмикували, і на її місці залишилися самі кілки та невисокий земляний окіп, схожий на щелепу, з якої випадали зуби.

За валом весело басував гнідий жеребець. Брикаючись і розкидаючи копитами вогкий пісок, змішаний з гноем, він з насолодою качався по землі. Раптом гнідий скочив на ноги і шумно обтрусився.

Одхиливши край килима, з кибитки вийшов молодий дехканин. Вдягнений він був у синій з грубої вовни чекмінь, підперезаний поясом, велика коричнева папаха нависала йому аж на брови.

На ногах у нього були шерстяні онучі і чокаї¹. Це був кременний, ставний парубок, вище середнього зросту. На його смуглявому, трохи заспаному обличчі лежала тїнь незадоволення чи якоїсь важкої турботи. Коли він підійшов до жеребця, з куреня почувся голос:

— Гей, Артику, нагодуй коня!

— Він уже з'їв свій ячмінь,— відповів Артик, погладжуючи лоба жеребцеві.

Знявши попоку, Артик обійшов свого гнідого, милуючись ним, погладив круп, поплескав по шиї. Жеребець терся головою об хазяїнове плече. Артик провів пальцями по оксамитовій шкурі під шелепою коня, почухав йому за вухом. Потім він зійшов на окіп і оглядівся.

Вся рівнина, що простяглася далеко на захід, відливала зеленню та синявою. На блакитному тлі небосхилу, схожа на далеку хмару, виднілася черета верблюдів. За вигоном на луці вистрибували осята, а поблизу велична верблюдиця пестила своє верблюденя. Всюди поралися люди — одні йшли до каналу по воду, інші вели на водопій коней та верблюдів. Кури греблися в гною.

Зачувся голос пастуха:

— Гей, у кого корови, пуска-ай!

Корови, одв'язані від своїх давно порожніх ясел, забігали між кибитками і, шукаючи корму, кинулися в стійла до коней. Одна чорна, з куцим хвостом і одрізаним вухом, наосліп вскочила в стійло гнідого. Жеребець, що скося стежив за нею, стрілою кинувся їй напереріз. Корова побігла назад, але гнідий встиг вкусити її за спину.

Артик, гордий за свого коня, засміявся:

— Ай, молодець! Який же ти розумний! — захоплено сказав він, підійшов до коня і погладив його по голові в тому місці, де гніда шерсть переходила в білу пляму — зірочку.

Трохи згодом, накинувши недоуздок і вільно тримаючи за довгий повід, Артик повів коня до каналу.

У ранковій прохолоді жеребець ішов легко, іржав і пританцьовував, забігаючи вперед то зліва, то справа. Біла пляма на його лобі весь час була в Артика перед очима, і він, бавлячись з конем, забув про свої невеселі думки. Тихо насвистуючи, юнак підбіг до каналу і пустив гнідого.

Қаламутно-жовта вода в каналі тихо плюскотїла під вітерцем. Вона то переливалася лускою, то кружляла вирками, то текла плавно і рівно.

¹ Чокаї — саморобне шкіряне взуття.

Артик перестав насвистувати. Він пильно дивився на воду, і обличчя його дедалі хмуришало. Невеселі думки безладно пропливали в голові, кружляли, наче оці кола на поверхні каламутної води. Між зсунутими бровами лягли зморшки.

Іржання гнідого вивело Артика із задуми. Озираючись, він побачив свого однолітка й друга Ашира, який теж привів напувати коня. На зріст Ашир був трохи нижчий за Артика і не такий ставний, але одягнений майже так само, як його друг.

— Ну, як поживаємо? — спитав Ашир, обернувшись до приятеля.

— Та нічого... Здоровий, — непевно обізвався Артик.

Ашир, відчувши гіркоту в голосі друга, жартівливо сказав:

— Чого це ти розкис? Чи не здох у тебе чорновухий верблюд?

— А може, я через те й сумую, що у мене ніколи чорновухого верблюда не було.

— Та що ти плетеш! Чи варто сумувати, коли здоровий і голова на плечах!.. Ну як, посіви вже полив?

— Поллеш тут!..

— Це чому ж? Адже води в каналі стало більше!

— Більше чи менше, мені однаково.

— Як це так?

— Та вже так. Не моя вода.

— Та що ти кажеш, Артику! Хіба в цій воді нема твого паю?

— Звичайно, немає.

— А хіба ти не ходив копати арики? Чи ти прибуду якийсь? Чи, може, ти в судді осла вкрав?

— А ти чим завинив, Ашире?

— Та бачиш, коли була моя черга поливати, води в каналі було обмаль.

— Отож-бо, тобі води не припало, коли її було обмаль, а мені не дістається навіть тоді, коли вона піднялася.

Ашир трохи помовчав і вже серйозно запитав:

— Як же це так виходить?

— А в тебе не вистачає розуму, щоб розібратися?

Ці слова зачепили Ашира.

— Гм... Де вже нам бути такими розумними, як ти! — ображено промовив він і спохмурнів.

Артик кинув незадоволений погляд на друга:

— Не бурчи, Ашире, а послухай: у Халназарового сина, нашого однолітка, в молодшого і навіть в онука — у кожного є свій пай води. Але...

— Що «але»?

Артик подивився на спокійну течію води в каналі і задумливо промовив:

— ...але в мене нема паю в цій воді.

Ашир голосно розсміявся:

— Он воно що! Коли б твій батько був трохи багатший, був би й ти вже давно одружений! ¹

— Невже й безмежні землі господа бога, і кипучі води його мають служити тільки баям?

— У кого немає собаки, у того немає й миски для нього.

— Якщо ми з цим погодимося, ніколи нічого не доб'ємось.

Ашир, по-своєму зрозумівши вираз образи й болю на Артиковому обличчі, сказав:

— Артику, в тебе виходить так, як у тому прислів'ї: «Якщо рілля тверда, віл нарікає на вола». Хіба я винен, що ти не можеш добитися свого?

— Звичайно... винен і ти, і такі, як ти.

— От тобі й маєш! Чи ж я радив Мередові, щоб він не видавав своєї дочки за Артика?

— Не звертай в інший бік...

Ашир кинув повід свого смирного коня, повільно підійшов до Артика і поклав руку йому на плече:

— Ех, друже, ховаєш ти од мене своє серце, кому ж відкриєш?

Артик постояв, похнюпившись, потім підвів очі на Ашира. Нічого, крім простодушності, в обличчі друга він не побачив, а все ж не стримався.

— Ашире! Коли треба жартувати, язик у тебе мов найнятий; коли треба кого-небудь висміяти, він у тебе наче колесо, що котиться з гори; коли треба дорікати,— ти говориш за двох. А коли підраховують паї на воду, коли призначають на хошарні роботи ², коли встановлюють чергу на поливання,— в тебе, та й у вас усіх роти наче воском заліплені. Ніхто ні пари з уст. Коли б ми всі були заодно, хіба вдалося б на кожному арику приховувати від нас по сорок-п'ятдесят паїв води? Хіба мірка міраба ³ під час розподілу хошарних робіт подовжувалася б на наших ділянках і вкорочувалась на ділянках баїв? Чи лишалися б наші поля сухими, тоді як Халназар та інші поливають свої землі вже вдруге? Звичайно, якщо ми завжди будемо покірно мимрити: «Хто мене вдарить, того хай бог покарає»,— в нас не буде ні миски для собаки, ні до миски.

Ашир замислився і почухав за вухом. Не все йому було зрозуміло, але у словах друга він відчув якусь правду про нерів-

¹ В ті часи воду, як і пай землі, давали тільки одруженим.

² Хошарні роботи — спільні роботи по очистці каналів та ариків.

³ Міраб — виборна особа, що розподіляє воду та хошарні роботи.

ність людей. Проте він не підтримав розмови і спробував одвернути Артика від гірких думок:

— Твоя правда, Артику. Та не варто тужити, якимось усе влаштується. За два-три дні воду можна буде брати без черги.

Артик не хотів марно сперечатись, і друзі замовкли.

Жеребець нетерпляче іржав, і Артик хотів уже повертатись додому. У цей час, тримаючи на плечі гарбузяного глека, легко ступаючи, до води зійшла дівчина. Поставивши глека, дівчина озирнулася. Гнідий крутився, тягнув за повід геть від каналу, а його господар не міг рушити з місця. Довгі чорні коси дівчини наче опутали ноги Артика. Її чорні променисті очі здавалися йому сяючими зорями. Проміння сонця грало на срібних прикрасах вишитої шовком дівочої тюбетейки.

Коли дівчина нахилилася, щоб набрати води, Артик, забувши в цю мить про все на світі, не стримав глибокого зітхання.

Ашир прошепотів:

— Ось вона, твоя Айна!

— «Твоя Айна...» — гірко повторив Артик, притягуючи до себе за повід неспокійного коня.

— А знаєш, Артику? Вона прийшла сюди не тільки по воду.

Артик нічого не відповів. Ашир вів далі:

— Авжеж, вона прийшла сюди не випадково. Їй захотілося показатися своєму коханому.

Артик мовчав. Але Ашир, прагнучи будь-що розважити друга, вигукнув:

— Аллах! Чи може сумувати молодий джигіт, який зранку побачить себе в своїй Айні¹. Таке щастя випадає не кожному.

Артик невесело посміхнувся:

— Щастя, кажеш?.. Був би я щасливий, мій клопоть землі при такій воді не лежав би в поросі.

— А я, присягаюсь душею, був би щасливим, якби мене любила така дівчина, як Айна, і не думав би ні про які справи.

— Не пощастить в іншому, не матиму й Айни,— похмуро промовив Артик.

Ашир не зміг заперечити.

«Може, вони хочуть поговорити наодинці»,— подумав він і, взявши свого коня за повід, тихо подався геть.

Проте Артикові не пощастило поговорити з Айною: до каналу йшли люди.

Тим часом Айна легко підняла на плече свого глека, крадькома ще раз глянула на Артика і пішла додому.

¹ Гра слів: а й н а означає дзеркало.

Артик подивився на дівчину, що віддалялась, на воду, на свого коня і рішуче смикнув за повід.

По дорозі додому гнідий знову почав басувати, але Артик не звертав на нього уваги: за мріями про Айну він забув і про воду, і про свого коня. Перекинувши повід через плече, Артик ішов, заглиблений у свої думки. Згадалися дитячі роки: як бавилися вони разом з Айною, як збирали дику цибулю; як сиділи в задушній землянці-школі і вчилися під свист лозини, якої не випускав з рук сердитий мулла; як бігали наввипередки, повертаючись із школи, гралися і сварились.

Віднедавна він почав дивитися на Айну закоханими очима. Навіть ім'я її, вимовлене чужими устами, викликало в ньому трепетне хвилювання. Рано-вранці і пізно ввечері йому хотілося бачити її. Якщо їм траплялося зустрітися в безлюдному місці, йому хотілося перемовитися з нею хоч словом. А коли не щастило поговорити або на думку не спадали потрібні слова, вони обмінювалися ніжними поглядами.

Артик безтямно дійшов до своєї кибитки, завів коня в стійло і прив'язав його. Огнений погляд коня, крутий вигин його шиї знову примусили Артика замилюватися своїм скакуном. Він узяв мішок з половою, що стояв біля кибитки, додав сухої трави і поніс до ясел.

З кибитки вийшла кругловида жінка років п'ятдесяти. Вона сказала:

— Артик-джан, іди поїж, поки не прохололо молоко.

— Іду, мамо,— відповів Артик, поплескуючи коня по спині.

Артик, підгорнувши ноги, сидів біля вогнища і з апетитом їв хліб з молоком, коли до кибитки зайшла жінка з сусіднього куреня. Присівши біля порога, вона окинула поглядом кибитку. Мимоволі слідом за нею повів поглядом навкруги і Артик.

Стара килимова торба з обірваними китицями, наповнена посудом, висіла на жіночій половині,— здавалось, хтось випнув там черево і розкинув руки. Біля тієї ж стіни притулилася оздоблена білою бляхою скриня. На ній—п'ять-шість вицвілих ковдр. З двох боків ґратчастої стіни в глибині кибитки сумно звисали два червоних обтріпаних чували¹. Над ними розляглися невідразного кольору старі торби. Дві задимлені папахи примостилися в кутку на сучках дерев'яного стовпа. Протилежний куток займали сито та сідло. Тут же, біля входу, висіли мотки чорного мотуззя і віжки з телячої шкіри. У передній частині кибитки долівку заслано червоною кошмою з потертими візерунками та

¹ Чувал — мішок.

паласом¹ з обтріпаними краями, біля вогнища лежав старенький килимок. Від тканого шнура з бахромою, що звисав з верху кибитки, залишилась сама основа, чорна від кіптяви. Кінці жердин, що підтримують верх кибитки, біля вихідного отвору для диму вигнулися, мов цапині роги. Колись пофарбована, а тепер вже облуплена й прогнута перекладина над входом нагадувала втерту сідлом, вкриту струпом спину осла.

Сусідка дивилася на Артикову кибитку, мов на ханський палац, і молила бога, щоб він їй подарував таке саме житло. Та й Артик любив свою стареньку, чорну від кіптяви, всього на сто жердин та чотири крила кибитку. Що з того, що в інших бувають кибитки на двісті жердин і на вісім крил! Щоразу, коли Артик дивився на жіночу половину, йому здавалося, що в ній чогось не вистачає і що тільки тоді, коли там оселиться Айна, кибитка стане зовсім чарівною.

— Ох, Нурджахан,— сказала сусідка, сидючи навпочіпки і похитуючись,— якщо матимеш сьогодні вільну хвилину, допоможи натягти основу для килимка.

— Як не допомогти? Обов'язково прийду,— відповіла Нурджахан, сідаючи біля прядки.

— Та й ткати збираюся дрібницю,— правила далі сусідка,— звичайну торбу для збіжжя.

— Ой, не кажи, Бібі! І торба в господарстві потрібна...

Почалася звичайна розмова, кінця якій не видно було. Артик вийшов з кибитки і заходився сідлати коня.

Розділ другий

Коли Айна повернулася додому, батько її, Меред, зібрався і кудись поїхав верхи. Мачуха Мама², повісивши бурдюк на стовп біля входу в кибитку, налила в нього вершки і, підперезавшись хусткою, заходилася збивати масло.

— Айно, приברי в кибитці,— сказала вона падчерці і встромила збивачку в бурдюк.

Швидко поприбиравши, Айна вийшла з кибитки. Мама розхитувалась усім тулубом: усе тіло Мами одхилялось назад, коли збивачка піднімалась, і падало вперед, коли збивачка опускалась. Гладка, опасиста жінка дихала важко, повне обличчя її вкрилося потом. Айні стало трохи шкода мачухи, але в той же час їй було смішно, що та сопе біля такої легкої роботи.

¹ П а л а с — килимова тканина без ворсу.

² М а м а — жіноче ім'я, яке дають на честь бабки з боку матері.

— Гей, дочко, чи не соромно тобі стояти й дивитись, коли я працюю? — з докором сказала Мама, помітивши, що Айна посміхалась. — Чи моє це діло, коли ти вдома? Ану, ставай до бурдюка! — Кинувши збивачку, вона витерла обличчя пухкою долоною.

Айна взялася за збивачку, Мама довго відсапувалась, притупившись до кибитки, потім сказала:

— Чуеш, Айно? Поки ти сколотиш масло, я встигну сходити до Нурсалтан. — І, кинувши хустку на голову, вона попрямувала до південного ряду кибиток.

Айна почала дедалі дужче бити збивачкою. Бурдюк, жвакаючи, то надимався, то стискався. Захопившись роботою, Айна нічого не помічала.

Артик їхав ступою. Він мав намір проїхати в поле, але, порівнявшись з кибиткою Мерета, побачив дівчину і натяг повід. Білі, вище ліктів голі руки Айни ритмічно піднімалися і опускалися, мов крила великої птиці. Срібні підвіски, що спускалися з країв тюбетейки на щоки, злегка гойдалися і тихо побрязкували. У шкіряних черевичках без каблуків білили маленькі ніжки.

Артик не знав, що йому робити, — чи постояти ще трохи, чи їхати далі. Що скаже батько Айни, коли побачить? Що подумає її мачуха? Він то відпускав, то натягав повід, не наважуючись заговорити з дівчиною. Та в Артика знайшовся помічник — його гнідий раптом пронизливо заіржав. Айна злякано відсахнула. Побачивши Артика, вона соромливо похилила голову. Але від уважного Артикового погляду не приховалося її хвилювання.

— Айно... — промовив він тремтячим голосом і замовк.

Замість відповіді Айна кинула на зняковілого джигіта ласкавий підбадьорюючий погляд.

Не знаючи, як почати розмову, Артик постукував держакон камчі по луці сідла.

Гнідий, вигнувши ший, гриз вудила і нетерпляче бив копитом. Артик підвів голову, озирнувся навкруги і, не побачивши Меретової кобили в загороді, сказав перше, що спало на думку:

— Де твій батько?

— Поїхав у поле, — ледь чутно відповіла Айна.

Артик повеселішав і знову запитав:

— А мати?

— Пішла на південний куток аулу.

Артик навіть розгубився трохи. Коли б Айна сказала, що батько чи мачуха дома, йому нічого було б тут робити. Він усміхнувся і заговорив сміливіше:

— А ти зовсім молодець, Айно! Я не знав, що ти й масло вмєш збивати!

Айна опустила очі. Артик випрямився в сідлі й уже впевненіше провадив:

— Чого ж ти мовчиш, Айно? Чи я тобі чужий?

— Ні,— тихо відповіла Айна і соромливо затулила рота рукою.

— А ви начебто розбагатіли. З чого б це?

— Ой, що він каже! Яке ж тут багатство?

— Де ж візьметься бурдюк масла там, де немає багатства?

— У нас усього дві корови.

— Тільки дві? — перепитав Артик і, не знаючи, що говорити далі, знову почав постукувати камчею по луці сідла.

Айна, відчула, що Артик говорить не те, що хоче.

«А що я відповім, коли він спитає про щось важливе?» — думала вона, повільно піднімаючи і опускаючи збивачку.

Наче щось пригадавши, Артик підвів голову і нерішуче сказав:

— Пам'ятаєш, Айно, як ми з тобою в дитинстві гралися?

Схиливши голову, Айна знову посміхнулася. Артик не змовкав.

— А я не можу забути ні вдень ні вночі. Мені навіть у сні звивається... як ми бігали одне за одним... Іноді я ловив тебе...

Айна здригнулася, але, зразу ж опанувавши себе, перебила Артика:

— Ой, що ти! Хіба ми й досі діти?

— За цим я й жалкую... Коли б ми були дітьми!..

— Що б тоді було?

— Тоді б ти не могла спокійно збивати масло.

— Чому?

— Я непомітно підкрався б і гукнув: «Ав!» Пам'ятаєш, як я тебе одного разу налякав, а ти крикнула: «Ма-а!»

— Тепер не дуже б злякалася!

Веселі чорні очі Айни сп'янили Артика. Він захоплено дивився на неї, не почуваючи, як мотає головою жеребець, смикаючи повід. Упершись у стремена, він рвучко осадив коня і сказав:

— А тепер я й жартуватиму інакше. Підкрадуся непомітно і... міцно схоплю тебе за білі руки!

Айна не відповіла й одвернулася.

— І тоді не злякаєшся? — допитувався Артик.

— Ой, що він меле!

— Потім...

Айна крутила в руках збивачку.

— ...потім... поцілую.

Айна тихенько зойкнула і схопилася за збивачку обома руками. Артик і сам зніяковів.

«Справді, жарт у мене вийшов незграбний», — подумав він і в цей час помітив, що Айна застережливо махнула йому рукою.

Артик зрозумів, що хтось наближається до кибитки, і пустив повід.

Кінь пішов дрібною риссю. Артик озирнувся і побачив, що Айна дивиться йому вслід. Зрозумівши, що не образив дівчину, він почав наспівувати під тупіт копит:

За білі руки любов мою
Схоплю — уб'ють, не схоплю — помру.
Солодкий мед її уст я п'ю,
Вип'ю — уб'ють, не вип'ю — помру.

Айна глибоко зітхнула. Останні Артикові слова примусили її затремити й якимсь вогнем пройняли все тіло. Вона подивилася на свої руки, наче на них могли залишитись сліди його дотику. Аїні здалося, що її щоки палають, і вона погладила їх долонею. Дівчина глянула вслід Артикові. Гнідий біг плавною риссю. З-під копит вистрибували грудочки землі, мов жабки після дощу. Артик вимахував камчею і щоразу озирався.

Айна довго не могла отямитися. Вона почувала на щоці дотик Артикових молодих вусів, хоч її щік торкався тільки вологий ранковий вітерець. У дитинстві Айна товаришувала з Артиком, і завжди він подобався їй. Тепер вона з хвилюванням відчувала в собі щось нове. Це вже не дитячі пустощі. Наче прив'язав Артик до її серця ниточку, а весь клубок, розмотуючи, забрав з собою. Дорога, якою він поїхав, звиваючись, віддалялася, — тяглася по ній і та ниточка від її серця... Руки Аїни і далі злітали над бурдюком, а очі дивилися туди, на дорогу.

Коли Айна почала виймати з бурдюка збите масло, повернулася мачуха. Мама не була дуже спостережливою жінкою, та все ж вона помітила, що обличчя дівчини світиться не то радістю, не то сумом.

— Гей, дочко, — сварливо гукнула вона. — Ти стала до роботи, коли я йшла, а оце тільки скінчила?

— Сьогодні холоднувато, — не підводячи очей, відповіла Айна, — масло погано збивається.

Мама краще знала, скільки часу вона сама згаяла на різні теревені, а через те не повірила Аїні, але не мала до чого причепитися. Все ж вона не втрималась від докорів:

— Скажи краще, що байдики біла й вистудила бурдюк.

Ніжне обличчя Аїни на хвилину затуманилося, але від думки про Артика воно знов засвітилося тихою радістю.

Розділ третій

Родини Артика та Ашира мали паї в різних ариках. Минулої осені Аширова родина продала і проїла свій пай, а навесні брала воду для сівби вже з іншого арика. В Артика було тепер інших три пайовики, разом з якими він працював на очистці каналу та арика. Сьогодні він подався з ними в поле,— треба було перевірити, чи не гинуть посіви. Була в Артика ще одна турбота: його ділянка лежала високо і зрошувати її було дуже важко. Артик вирішив прокопати до неї ще одну канаву.

Тепла погода встановилася вже в кінці зими, сівбу дехкани встигли закінчити ще до новруза¹. Після теплих дощів, що випали в дні новруза, ячмінь і пшениця зійшли добре. Але навесні рівень води в ариках не підвищувався, і це непокоїло дехкан. Саме це й було причиною похмурого настрою Артика. Политі сходи вже яскраво й густо зеленіли, неполиті залишалися рідкими і почали в'янути. Проте листочки ще не пожовкли. Це трохи заспокоювало Артика. «Якщо не вдарить спека,— думав він,— до наступного поливу дотягнуть». Та одразу ж його брав сумнів: до його черги на полив залишалося ще дванадцять днів.

«Дванадцять днів...— міркував він,— а полив неповний, та й скільки буде тієї води, коли її і в цю чергу на мій посів не вистачило?»

Коли Артик встромив лопату в землю, збираючись копати канаву, його знову охопив гнітючий настрій. Мимоволі згадувались усі зловживання та кривди під час розподілу води. Восени 1915 року, після жнив, надійшов час виборів міраба, якого переобирали щороку. В аулі Гоша було близько шестисот господарств, вони поділялись на чотири роди, чотири арики. Дехкани були незадоволені своїм мірабом: він безсоромно обділяв їх. Більшість дехкан вимагала обрати такого міраба, який не обкрадав би народ і ставився до всіх однаково. Питання гаряче обговорювалося всюди, кожній групі дехкан хотілося поставити свою людину.

Бідняки радились поміж собою:

— Цього року, вибираючи міраба, треба гарненько подумати.

— Е, щороку ми отак кажемо, а мірабство завжди випадає таким людям, як Нунна Пак.

— Отож-бо й воно! Торік ми хотіли зробити мірабом Пашши Келя, а мірабом став Нунна Пак. І всі, хто був з ним заодно, розкрадали наше добро.

¹ Новруз — свято Нового року, яке співпадає з днем весняного рівнодення.

— Ну, тепер не будемо дурнями. Виберемо Келя.

— Навряд. Може, у нас тоді вийде щось, коли в Келя виросте волосья¹.

— Чому не вийде? Ось що, люди! Нас багато. Давайте домовимось і віддамо мірабство Артикові. Він з роду Кертиків, а Кертикам уже багато років не випадало мірабство.

— Оце добре! Артик — хлопець чесний. Він не буде зловживати, як Нунна Пак.

— Хто його знає! Може, й почне...

Ці розмови чув і Артик. Сам він вважав, що його оберуть мірабом хіба тоді, як глухонімий заговорить, а проте думав: «Воля народу священна. Ну, а якщо виберуть мене, чи впораюсь я з мірабством? Ні, не погоджусь!» — відповідав він собі і ту ж мить заперечував: «А хіба я був би гірший за оцих мірабів? Я добре знаю, що в мене мірка не буде одною для бая, іншою для бідняка. Коли вже я візьмусь за цю справу, не буду рабом таких, як Халназар-бай, і не дам багатіям народну воду...»

Так думав Артик. Але в заможних кибитках, за пловом, міркували інакше:

— А що, коли й цього року віддати мірабство Нунні Паку?

— Дехкани не погодяться. Пройдисвіт, здається, перебрав міру.

— Тоді, може, виберемо Мамед-хана?

— І Анна-бек був би непоганим мірабом.

— А найкраще було б вибрати Андар-міраба. Він добре знається на таких справах.

І ось надійшло розпорядження арчина² всім прийти на вибори міраба, а потім вийти на роботу по очистці ариків.

Був похмурий осінній день. Дехкани зібрались біля куреня, що стояв посередині аулу. З різних боків вигукували імена, що не викликали ні підтримки, ні заперечень. Якийсь час чулася розмова, навіть жарти. Нарешті увагу людей привернув до себе поважного вигляду чоловік, у кожному русі та в усій поставі якого було помітне почуття власної гідності.

— Кого б ми не обрали,— заговорив він,— кожний впорається. Серед тих, чії імена тут називали, більшість заслуговує на повагу. Але йдеться не про те, щоб так-сяк відбутися строк мірабства. Нам потрібна людина, яка могла б повести за собою людей, уміла б виконувати все, що треба.

З усіх кінців залунало:

— Меле-бай правду каже!

— Правильно!

¹ Гра слів: к е л ь — лисий.

² А р ч и н — старшина.

— А так!

— А коли так,— вів далі Меле-бай,— то, як кажуть, добрий намір — половина багатства. Давайте доручимо цього року мірабство Мамед-ханові, в нього благодійна рука. Він, можливо, і відмовиться. Проте, коли ми попросимо його один рік послужити народові, я гадаю — погодиться, в нього серце не камінне.

Засмаглий чоловік, з глибокими зморшками на лобі і з бородою в три пасма, погладив середнє пасмо і промовив: «Гм-гм!» Хоч це і показувало його незгоду, проте він заговорив чемно:

— Ти добре сказав Меле-бай, але дехканином і ханом одночасно не можна бути. Не будемо втоптувати гідність хана в bagno і віддамо мірабство тому, хто годується з вушка лопати¹. Та й то ще треба сказати: мірабство тільки збоку здається почесною справою, а як правду сказати — це собача посада. Не буде справжнім мірабом той, хто перед одним згинається, а над іншим знущається. Треба вибирати людину, що і в очі, і в потилицю дивиться однаково.

І ця пропозиція сподобалась людям.

— Дядечко Черкез правду каже! — загули навкруги.

Рябуватий самовпевнений парубок у шапці набакир, з закрученими догори вусами, недовго думаючи, вигукнув:

— Гей, люди! Віддамо мірабство Анна-бекові!

Черкез посміхнувся. Ця посмішка означала, що він зневажає і парубка, і названого ним бека. Всі це зрозуміли, тільки парубок не второпав і знову вигукнув:

— Ну, люди, що скажете?

Черкез підняв важкі повіки і кинув на парубка такий погляд, наче хотів його знищити в'їдливим словом. Та, вирішивши, мабуть, що в того не вистачить розуму, щоб відрізнити образу від ласки, стримано, з прихованою насмішкою, сказав:

— Синку Балли! Хан та бек схожі на два вуха одного коня, — їх не можна ставити одного вище, а другого нижче. Коли ми вважаємо непристойним втоптувати в bagno гідність хана, як же можна принижувати гідність бека? Таким людям, як Мамед-хан та Анна-бек, більше личить займати почесне місце на весіллях або за розмовою в колі друзів.

Із задніх рядів натовпу залунали голоси:

— Анна-бека на куріння тер'яку² ще вистачить, а що вже до мірабства — тут йому не впоратись!

¹ Тобто своїм трудом. Туркменська лопата має два вушка, на які спирається ногою під час роботи.

² Тер'як — висушений сік індійських конопель, наркотик.

Т е р ' я к е ш — курець тер'яку.

— От і вибирайте його своїм мірабом, коли хочете пустити свої паї на вітер!

Запропонували обрати мірабом Артика. Прихильників Артика на зборах було мало, більшість були відсутні. І все ж знайшлися голоси на його захист:

— Добре! Цілком підходить хлопець!

Меле-бай знову заговорив:

— Люди, мірабство — не іграшка, не юзук¹, який у грі можна вкинути в кишеню першому-ліпшому. Тут потрібна людина, яка скуштувала й холодного й гарячого, досвідчена людина. Артик ще жовторотий юнак, не зазнав ні спеки ні холоду. Він, може, й чесний, але розумом ще не дозрів для такого діла. От батько його Бабали, той був би добрим мірабом. Хоч жив і помер бідняком, а на земельно-водних справах добре знався.

Артик не гнався за мірабством, проте така думка про нього здалася йому принизливою. Він хотів гостро відповісти Меле-баєві, але зрозумів, що це сприймуть як нескромність.

«Ех, коли б Ашир був тут! — подумав він. — Той зумів би відповісти баєві».

Жалкувати довелося не довго. Черкез з успіхом замінив Ашира. Він сказав:

— Меле-бай, роки не додають розуму, коли в голові його немає. Знає не той, хто більше жив, а той, хто більше бачив. Хоч голова в Артика й молода, він за свої роки надивився на пил та глину, знає ціну і воді, й землі. Якщо його обрати мірабом, він нікому не потуратиме, не буде розкрадати народне добро, як це робив Нунна Пак. І ось що я ще скажу: якщо дотримуватись і в цьому ділі черговості, то вже давно слід обрати мірабом одного з роду Кертиків. А ви знаєте — Артик із цього роду.

Черкезові слова звучали переконливо, але почуття власної гідності не дозволяло Меле-баєві одразу погодитись з ним.

— Авжеж, звичайно, — мляво промовив він, — твоя правда, я згодний... Та коли вже обирати з роду Кертиків, треба взяти когось старшого.

Халназар-бай, що трохи припізнівся, розкрив було рота, щоб підтримати Меле-бая. Але його син Балли, мов передня нога кози, випередив батька:

— Що ти кажеш, Черкез-ага! — вигукнув він. — Яке право на мірабство може мати неодружений парубок, у якого немає ні ділу землі, ні свого паю води? В Артика ані собаки, ані миски для нього.

¹ Ю з ү к — перстень, яким користуються в грі, що має ту ж назву.

Артикові й без того боліло, що через батькові-злидні він не міг вчасно одружитися і тому тепер не має ні своєї землі, ні води і не може розмовляти з іншими, як рівний. Від слів Балли на ньому наче одяга спалахнула. Він схопився і, тремтячи від гніву, сказав:

— Балли-хан! Заткни мірабство туди, де в тебе порожньо, і не гавкай, як пес! Придержи язика!

Така відсіч на мить приголомшила Балли, він поворушив товстими губами і з загрозою промовив:

— А що, коли не придержу?

— Я тебе...

Артик не договорив. Балли, скинувши з плеча шовковий халат, кинувся на ворога з кулаками. Люди почали їх розбороняти. Балли виривався і хрипко кричав:

— Пустіть! Я його...

...Артик з силою загнав лопату в землю і сперся на неї. Кров ударила йому в обличчя, брови зсунулись, між ними лягла глибока зморшка. А втім, він одразу ж почав усміхатися, пригадавши, як Балли репетував: «Пустіть мене! Я не буду мужчиною, якщо не розрахоуюся з ним!»

Сутичка Балли з Артиком розділила людей на дві ворожі групи, готові розпочати бійку. Артикові прибічники вважали цей випадок зручним для розправи з деякими баями. Але баям таке становище здалося небезпечним. Халназар-бай, відчувши, що справа може зайти надто далеко, гримнув на свого сина і тих, хто захищав його, і трохи заспокоїв натовп. Деякий час панувала напружена тиша, чулися зітхання. Потім знову знявся гомін і суперечка про міраба.

У суперечку втрутився Мамедвелі-ходжа — старий дід, з довгим жовтим обличчям кольору ящірки, з вузькою цапиною борідкою та більмом на оці. Витягнувши свою білу маленьку руку з довгого рукава смугастого халата, він погладив борідку і примирливо почав:

— Люди, я не належу до жодного з ваших родів. Я — нащадок пророка і для всіх вас ходжа¹. Через те я гадаю, що всі ви послухаєте мене. Пророк наш казав: «Хто сіє розбрат — не мусульманин». Хай боронить нас бог від розбрату, покаймося! І діди наші казали: «Тим, хто живе у злагоді, бог дає, ворогуючими нехтує». Мусульманам не личить ворожнеча. Я нащадок пророка, і мій обов'язок закликати вас до згоди. Через те я прошу доручити мені вибір міраба цього року.

¹ Х о д ж а — у туркменів плем'я, яке ніби веде свій родовід від пророка Мухаммеда.

Меле-бай та старий суфій¹, одягнений у вовняний халат пісочного кольору, в один голос гукнули:

— Дуже добре, ходжам!² Тобі й доручимо!

Слова Мамедвелі сподобалися й Черкезу. Правда, він згадав, що ходжа їсть байський хліб, що байські коні часто стоять на прив'язі біля кибитки нащадка пророка, але утримався від нової сварки з баями. Черкезові думки блукали також і в Артиковій голові, ще дехто думав так само, проте ніхто не наважився заперечити ходжі.

— Я не хочу приставати ні на той, ні на інший бік. Я хочу назвати людину, яка зрозуміє потреби кожного. Цій людині, звичайно, буде важко, але я накажу їй виконати веління пророка в ім'я згоди та миру серед народу.

З погляду ходжі Артик зрозумів, кого він намітив у міраби, і хотів гукнути, щоб не давали такого права Мамедвелі, але спізнився.

— Люди,— звернувся Мамедвелі-ходжа до натовпу,— піднесіть руки, я благословляю вас. Хай це буде не моїм благословенням, а благословенням моїх батьків та дідів. Хай цього року вашим мірабом буде той, хто приносить щастя... Халназар-бай!.. Нехай йому щастить у роботі і нехай вуса в нього будуть закручені. В ім'я бога милосердного, милостивого... Великий аллах!

Меле-бай, ніби творячи омовіння, провів долонями по обличчю і поспішив випередити думку народу:

— Ходжам! Ти сказав якраз те, що у мене було на серці! Люди! Ходжа догодив усім: ви хотіли, щоб мірабом був один з Кертиків,— от він і став. Ідть же, і нехай буде щедрим ваш урожай!

— Ой, що ти наробив, ходжам! — промовив Халназар, поважно відкашлявшись. Але сяюче обличчя його показувало, що він у душі радів з такого результату виборів.

Ніхто одверто не виказав незадоволення — одні боялися перечити ходжі, інші лицемірили перед Халназаром або запобігали в нього ласки, треті просто боялись його і уникали великих чвар. А незадоволені обранням Халназар-бая намагалися заспокоїти себе: «Це ж тільки на рік, якимось і це переживемо».

Але Артик не витримав і голосно сказав:

— Халназар, і не бувши мірабом, забрав усю воду, а тепер вам зовсім нічого не дістанеться!

Проте ніхто йому не відповів. Хтось позаду вигукнув:

— Якщо міраба призначає ходжа, тоді нічого нам було й збиратися.

¹ Суфій — монах; тут — служитель мечеті.

² Ходжам — шанобливе звертання до ходжі.

Але і на цей вигук не звернули уваги.

Урочисто передавши мірабство Халназар-баю, люди розійшлись. А незабаром Артикові довелося працювати на очистці каналу вже під наглядом нового міраба.

Води річки Теджен, пройшовши по території Афганістану та південної Туркменії, біля Каррибентської загати поділялися на п'ять рукавів. Один з них звався Патишалик, тобто Царський канал, бо був особистою власністю російського царя. Воду з нього подавали в необмеженій кількості, і землі, зрошувані ним, дорівнювали площею землям, що зрошувались усіма іншими рукавами-каналами дельти Теджену. Чотири інші рукави звалися: Векіль, Бек, Утамиш і Кяль. На течії Кялю було розташовано п'ять арчинств, і аул Артика входив до одного з них. Останніх п'ять-шість років Кяль не очищали, річище його затягло мулом, і він дуже обмілів. Тому, коли рівень води в Теджені бував низьким, у Кяль надходило мало води, а коли вода прибувала, Кяль виходив з берегів, хоч однаково до земель, розташованих по нижній його течії, вода майже не доходила. Уже не перший рік говорили про необхідність поглибити Кяль. Нарешті восени 1915 року дехкан погнали на очистку каналу.

Перед початком хошарних робіт Халназар надумав провести перерахування паїв на воду. Він скликав старійшин аулу і, розпитуючи їх про склад усіх родин, став відкладати кульки овечого кізяка по одній на кожний пай. Купа зростала. Коли він підрахував кульки, їх виявилось сто п'ятдесят дві. Дехкани здивувалися, але Халназар-бай запевняв, що не помилився.

— Коли маєте сумнів, я можу перерахувати,— сказавши, він поражував ще раз; кульок знову було сто п'ятдесят дві.

Серед присутніх стояв і Артик. Йому здалося, що з підрахунками щось не гаразд. Відчули це й інші, але оскільки всі мовчали, почав Артик:

— Бай-ага¹, тут щось не так. Може, порахуєш краще?

Артикове втручання розсердило бая, він зсунув брови, і схоже було — зараз вилає парубка. Але якась думка зупинила бая, вираз обличчя став лагідніший.

— Добре, синку,— сказав він, звертаючись до Артика,— коли не віриш, я буду називати родини, а ти підраховуй,— і посунув до нього купку овечих кульок.

Артик зрозумів Халназарові хитрощі і відповів:

— Мені здається, бай-ага, нема потреби рахувати овечий кізяк. Торішні сто сорок паїв води ніяк не могли перетворитися цього

¹ А га — старший брат, пан; вживається ще на означення шанобливого звертання.

року на сто п'ятдесят два. Спробуйте порахувати новоодружених.

Коли по пальцях порахували нові подружжя, їх виявилось чотири пари.

Через пильно подивився в обличчя Халназарові і здивовано сказав:

— Гляньте, це ж виходить сто сорок чотири? А де ж ще вісім? Артик знову втрутився:

— Ні, дядечку Черкез, це не так: треба порахувати й померлих, вибулих.

«Мертвих» паїв було також чотири.

Халназар, як з'ясувалося, відкладав кульки і на померлих; крім того, поклав одну кульку на онука, маючи на меті цього року одружити його; одну кульку на Балли, який і так мав пай води,— але він мав намір, очевидно, одружити його вдруге, а дві кульки просто прослизнули між пальцями.

Коли, нарешті, підраховували, що трудових паїв насправді сто сорок, дехкани, захопивши з собою лопати та припаси, попрямували до Тедженського вододілу і залишились там на багато днів і ночей.

Вододіл Теджену був на віддалі півтораденного переходу від аулу. Доручивши свого коня Ашировому батькові, Сахату Голаку, і нав'ючивши сусідського ішака харчами, разом з усіма прийшов сюди й Артик. Артик не був одружений, одного паю води, що належав його матері, їм не вистачало, тож він узяв ще один пай в оренду. Тепер він мав одробляти за два паї.

Першого ж дня Артик помітив, що жердина, якою міраб міряв, для одних довшає, для інших — коротшає. Проте, не бажаючи цього разу сперечатися, Артик узявся до роботи.

Лопатою, зробленою відомим майстром Хозом, він одним махом кидав понад пуд землі вище голови. Жили на шиї надималися, обличчя синіло, плечі німіли, та він працював не поспішаючи, і волога земля лягала за ним на березі каналу рівним валом. Піт котився з його запорошеного, обвітреного обличчя, змокла домоткана сорочка зашкарубла, мов пересохла шкіра, та він, не спиняючись ні на хвилину, все кидав і кидав важкі брили землі.

Впоравшись раніше за всіх, Артик вибіг на високий берег пересохлого каналу і долонею витер піт з лоба. Озираючись, він побачив, що багато хто справився з роботою лише наполовину.

Чекаючи, поки відміряють нову ділянку для очистки, він присів на валу, витяг з-за пояса шматок коржа і почав жувати. Корж здався йому надзвичайно смачним, та поява міраба перебила Артикові апетит. Як тільки черга дійшла до Артика, мірабова

жердина знову почала подовжуватися. Артик ухопився за жердину.

— Зачекай-но, міраб-ага, давай перемиряємо ще раз, щоб помилки не вийшло.

Халназар-бай люто глянув на Артика. Можливо, він і вдарив би Артика, але, боячись незадоволення дехкан, тільки процідив кризь зуби:

— Та й упертий же ти, хлопче!

Коли вдруге перемиряли ділянку, виявилось, що жердина аршинів на два не досягає до відміряної риски. Халназар, проте, і цього разу викрутився.

— Чи ти осліп, не бачиш, де я відмітив? — суворо звернувся він до розмітника і провів по землі нову риску.

Після цього, коли черга доходила до Артика, мірабова жердина більше не подовжувалась. Та Халназар весь час шукав нагоди, щоб причепитися. «Стіну не вирівняв», «дно не вичистив», «землю кидаєш дуже близько», — зауважував він, як тільки з'являвся біля Артика. Але Артик умів постояти за себе.

Настала зима з міцними морозами вночі, з холодними дощами та пронизливим вітром удень. Артик з трьома своїми товаришами жив у землянці. Починали роботу задовго до світанку, а кінчали вже смерком.

Не щодня щастило зварити чорну юшку¹, їли здебільшого коржі, спечені в попелі вогнища.

Хошарні роботи на Қялі тривали місяць. На розчистці великих ариків дехканам довелося попрацювати ще понад місяць. Це дало змогу розширити площу посівів. Дехкани вийшли цього року на цілину і засіяли частину землі в степу Аттиран.

Коли дійшло до розподілу води, довелося знову перерахувати паї. Приєдналися паї старшини, головного міраба каналу, писаря, осавула, молодшого міраба, судді, стражників, ходжі, мулли, вчителів та школярів медресе², ще когось — і додаткових паїв вийшло сорок вісім. На різні поточні витрати міраб додав ще з дюжину паїв; кінець кінцем сто сорок вісім дехканських паїв перетворилися на двісті. Строк поливу дедалі збільшувався; для того, щоб відпустити двадцять п'ять добових норм води, треба було двадцять п'ять днів. Це могло призвести посіви до загибелі. Тоді вирішили замість добового поливу застосувати півдобовий: прискорився обіг води і вдвічі скоротився строк поливу.

¹ Чорна юшка — юшка, яку дехкани варять з помідорів та смаженого м'яса, що зберігається місяцями.

² Медресе — духовна школа.

Про все це і роздумував Артик, коли копав канаву до своєї ділянки. Неповний полив один раз на дванадцять діб, та й для того не вистачало води! У молодого дехканина серце краялось від думки, що його посіви можуть загинути.

Розділ четвертий

Сталося так, як пророкував Ашир: вода в каналі день у день прибувала, виходила з берегів, переповнила всі арики, залила улоговини, перетнула дороги. Щедро оросилися всі посіви, водою були напоєні навіть сиві рівнини.

Водопілля було таке високе, що, як і три роки тому, виникла загроза прориву Карри-бента. Води Теджену могли піти в русло старого каналу Джангутаран і в піски Каракумів. З усіх аулів збирали людей зміцнювати загати хмизом та землею.

Артик і три його пайовики висіяли на своїх ділянках сорок батманів¹ пшениці й чотири батмани ячменю. Сходи були добрі. Але й найкращого врожаю з Артикового посіву було замало, щоб залатати всі дірки в його господарстві; боргів з минулого року зібралось чимало, та й за оренду паю треба було платити. І Артик вирішив виорати ще трохи землі.

Рік ще з весни обіцяв бути непоганим, а тепер, коли буйні води забезпечували добрий урожай, баї, побоюючись, що в торішньому збіжжі заведуться шкідники, почали охоче позичати пшеницю надійним людям. Артик позичив у Халназар-бая ще десять батманів пшениці і разом з Аширом вийшов у поле сіяти на громадській, вільній землі. Цей рік ставав роком подвійної сівби — кожний дехканин намагався посіяти якнайбільше. Баї додатково висіяли ще по тридцять-сорок батманів кожний.

Молодий Артиків жеребець був норовистий і гарячий. Артик запряг його разом з сірим конем, якого Ашир випрохав у своїх заможніших родичів. Коли гнідий відчув на шиї хомут, він почав вириватися і люто бити копитами землю. Та старий Аширів кінь стояв у супрязі спокійно, наче відгодований віл,— і гнідий заспокоївся.

Ашир повів коней, а Артик пішов за сохою. Злегка похрускуючи, врізався сошник у зарослу травами цілину, на обидва боки почали падати вологі брили червонуватої землі. Гнідий ішов нерівно, рвучко, іноді псував борозну, та Артик не дуже зважав на це. Йому здавалося, що з кожною борозною все далі тікають його злидні.

¹ Батман — 21,2 кг.

Так і ходили вони по цілині, ніби натягуючи основу килима,— Артик і Ашир, гнідий жеребець і сірий кінь. Коли доходили до кінця борозни, Артик казав гнідому: «Сюди!» — і гнідий, не чекаючи, поки Ашир поверне його за повід, кидався назад, на голос свого господаря.

Мріючи про майбутній урожай, Артик не почував втоми, не помічав, що сорочка його мокра від поту. Він думав: «Вродить пшениця, зіпнуся на ноги, розрахуюсь з боргами. А тим часом, може, й серце Айни відгукнеться мені...» Високо в небі жайвоноронок насвистував: джюйпі-джюйп, джюйпі-джюйп, а Артикові чулося: «Айна твоя, Айна твоя!» Неспроможний приховати радісне хвилювання, Артик почав вигукувати:

— Ох, молодець, мій гнідий! Ох, молодець! Ворушись, Ашире!

Артик повертався думками до пам'ятного ранку, коли він зустрівся з Айною. Як милувався він нею! Як несміливо вони говорили, ніяковіючи і червоніючи! Як вона здригнулася, коли він сказав, що поцілує її, і все-таки усміхнулась йому. Артик перестав розуміти, де він і що з ним. І здалося йому, що він обіймає Айну, цілує її, а вона тремтить і припадає до нього... І сам він тремтить, наче його облили холодною водою,— тільки Аширів голос примусив його отямитись:

— Артику, глянь, уже полудень!

Не уповільнюючи кроку, Артик глянув на коротку тінь і сказав:

— Ще трохи, борозни три-чотири...

Вони далі йшли кожен своєю борозною, і раптом Ашир почув — Артик заспівав:

Хліб сів, урожай збирав, не знав я, що кукіль у нім з'явиться,

Копав криницю, воду пив, не думав я, що сіль у ній з'явиться...

Що в тебе інший милий є — не знав я і не хочу знати.

Красуне, спраглого втоли, бо смертний біль до нього з'явиться.

Ашир зрозумів, що хоч Артикові руки і лежать на чепігах, та думки його біля Айни. Можна було скористатися нагодою і віддячити за глузування біля каналу, проте не хотілося псувати йому настрою, і Ашир гукнув:

— Молодець, Артику! Веселіше!

Коли коней розпрягли, Артик обвів очима зоране поле. Під яскравим весняним сонцем воно, червонувате, грало барвами, наче величезний килим. «Майже півтора танапа¹ буде», — прикинув у думці Артик.

Ашир кинув заварку в окріп у чавунному глечики, і друзі заходилися пити чай з чуреком. Аширові хотілося поговорити.

¹ Танапа — одна п'ята десятини.

— Ну, Артику...— усміхнувся він, швидко прожовуючи чурек. З того, як хитро усміхався Ашир, Артик зрозумів, про що він збирається говорити, і поспішив випередити його:

— Знаю, знаю, що ти хочеш сказати... Що ж, можливо, що моя рука й дотягнеться до чорновухого верблюда,— сказав він і змовк, зніяковівши.

Він хотів сказати, що непоганий, за всіма передбаченнями, урожай цього року наближає його одруження, а вийшло, що красуню Айну він порівняв з чорновухим верблюдом. Та Ашир його зрозумів. Він міцно лягнув приятеля по плечі і сказав:

— Нехай буде так! Зберемо урожай і справимо весілля!

Артик одразу пожвавішав і почав розповідати про свою зустріч з Айною. Ашир жадібно слухав. Цмокаючи губами, намагаючись утримати тютюн під язиком, він весь час запитував: «А потім, а потім?» Артик тихо закінчив своє оповідання:

— Я сказав їй: «А потім... потім... я поцілую тебе».

Ашир заплескав у долоні і зайшовся сміхом:

— Ах-ха-ха!..

Розділ п'ятий

Аул прокинувся на світанку з незвичайним веселим гомоном.

Халназар-бай женив онука. Напередодні оповіщали всіх: «Завтра їхати по наречену весільним поїздом, завтра мчати за нею дружка нареченого».

Метушня зростала. Молоді жінки бігали з кибитки в кибитку, скидали з себе буденну одягу і вдягались у все святкове. Деякі, причепурившись, чекали поїзда, з урочистою поважністю походяючи біля своїх кибиток, подзвонюючи срібними прикрасами; інші, бідніші, все ще бігали по сусідах, позичаючи прикраси та одяг. Ті, кому нічого не пощастило здобути, дивилися на все це сумними очима.

Немало клопоту було і в парубків, які споряджали у весільний поїзд верблюдів і збиралися мчати попереду вісниками нареченого. Верблюдів прикрашали килимами. Святково прибраним коням підв'язували хвости. Весь час лунали збуджені веселі глоси:

— Швидше!

— Веди верблюда!

— Напувай коня!

Мама поверх синього напівшовкового плаття вдягла смугастий шовковий халат і підперезалася чорним вовняним поясом, з чер-

воними квітами. Берик¹ вона покрила мешхедською зеленою хусткою, а поверх неї напнула червоний шовковий халат з вишиваними полами. На руках у неї красувалося по чотири браслети, з плеча спускалася шкіряна торбиночка, оздоблена срібними пластинками. У цьому вбранні вона виглядала дуже мальовниче і здавалася молодшою. Але прикріплена до берика старовинної мервської роботи діадема на сім камінців, масивні, скріплені ланцюжком персні на пальцях і особливо яскраві широкі вишивки шароварів, що виднілися з-під короткого плаття, свідчили про легковажність цієї жінки, що хотіла ще здаватися молодшою за свої літа. Срібна діадема з бахромою, що спадала на її м'ясистий лоб, була схожа швидше на кінський дога-баг², і Айна мало не розреготалася, побачивши мачуху в такому вбранні.

Меред з Айною повели її під руки; солучи, Мама ледве зіп'ялася на сідло прикрашеного паласами та червоною тканиною верблюда. Але не вмістившись на сидінні, вона розкидала ковдри, якими воно було вистелене, і забурчала на чоловіка:

— Як ти вимощуєш сидіння?

Меред подав їй поводи:

— Тримайся!

Верблюд почав поволі підводитися на задні ноги. Обличчя Мами перекошилося від переляку.

— О боже! — гукнула вона, відхиляючись назад. Коли ж верблюд звівся на передні ноги, вона трохи не впала з нього.

Айна подумала: «І навіщо їй їхати у весільнім поїзді по наречену, коли їй і поворухнутися важко?» Потім вона повела верблюда на місце збору гостей, потай сподіваючись декого побачити.

Артик ні в кого не став позичатися. Він вдягнув сорочку з вишитим коміром, поверх неї тонкий чекмінь з верблюжої шерсті і підперезався широким пуховим поясом. До чубка коня він прив'язав дві яскраві хустки і поїхав до кибиток Халназар-бая.

Балли стояв біля коня, одягнений у два аскраво-червоні халати, в чорній каракулевій папасі, в чорних чоботях, з дамаським кинджалом у срібних піхвах. На плечі висіла двостволка, недбало перекинута дулом униз. Груди баского Халназарового коня Мелекуша прикрашали два срібних панцири, він був покритий розкішною попоною з срібною бахромою та китицями, чудовий дога-баг блищав на голові. У шкіряному, набраному сріблом нашійнику аж по вуха ховалася шия коня.

¹ Берик — жіночий головний убір у вигляді циліндричної шапки із запиналом.

² Дога-баг — прикраса з різнокольорової вовни та срібла на голові бойового коня.

Біля входу в кибитку стояв верблюд, прикрашений яскравими стрічками, з срібним ковпаком на голові. Наче комусь вклонючись, верблюд раптом опустився на коліна. З нової кибитки, піднявши килим, вийшла молода, невисока на зріст жінка — дружина Балли. Все на ній палало і виблискувало — і червоне шовкове плаття, і шовковий червоний халат, і ясно-червона, вся вкрита візерунками вишивки, накидка на голові. На її величезному, загорнутому зеленим шовком беріку виблискувала позолочена діадема, шию прикрашав срібний півмісяць тоука¹, на грудях блищали амулети і численні срібні прикраси, руки були обтяжені п'ятикамінними браслетами і низками пернів на пальцях. Весь її багатий одяг сяяв у промінні сонця, яке щойно піднялось над землею, і, здавалося, що саме вона випромінювала це сяйво. Все в ній начебто говорило про радість... Але Айна, пильно глянувши на гелін², помітила, що обличчя її бліде, щоки запали, очі потьмарились, і в них застиг сум. Коли дружина Балли сідала в сідло, зроблене з килима та шовкової ковдри, Айна почувала сухе покашлювання. Балли, що вже сидів на коні, вилаявся: «Ото свиня, завжди через тебе затримуюсь!» Від цих слів брови в гелін зсунулись, сльози навернулися на очі. І Айна зрозуміла, чому в молодій жінки був такий хворобливий вигляд.

«Вона ненавидить Балли,— подумала Айна,— їй і життя неміле».

Серед жінок, що їхали за нареченою, було чимало одягнених у прості плаття, і тільки яскраві кольори бериків надавали їм святкового вигляду. Подивившись на них, Айна подумала: «Навіщо вони прийшли на весілля?» Вона ще не розуміла, що і бідняків вабив веселий весільний поїзд.

Двадцять п'ять верблюдів з дзвониками на шиях і калатальцями на передніх ногах повільно потяглися один за одним, сповнюючи аул мелодійним передзвоном. Айна дивилася на вершників. Більшість парубків були також у звичайній селянській одежі, на маленьких конях. Тільки дехто гарцював на породистих скакунах і був одягнений у червоні шовки. Не додивляючись до них, Айна шукала очима Артика.

На гарному, гарячому коні, що круто вигинав шию, сидів просто одягнений юнак з одвертим і ясним обличчям. Він видався їй кращим за всіх джигітів. Коли погляди їхні зустрілись, Айна відчула в тілі якусь кволість. Вона милувалася гарною Артиковою

¹ Тоук — жіноча прикраса у вигляді срібного обідка з кольоровими камінцями.

² Гелін — невістка, молода жінка.

постаттю, кожним його рухом, її так і вабило до нього. Боячись виказати себе, Айна вже хотіла схватитися за спинами інших, та в цей час вершники рушили.

Артика не стало видно. Він проїхав трохи вперед і раптом, повернувши коня, промчав повз Айну до своєї кибитки, наче забув там щось. За мить повагом знову проїхав біля неї і тільки тоді подався наздоганяти весільний поїзд.

Підїхавши до аулу нареченої, вершники зняли стрільбу з рушниць. Юнаки і підлітки, що напоготові стояли біля крайньої кибитки, наче тільки цього й чекали: на прибулих полетіли грудки сухої глини. Артик побачив хлопця, що націлівся в нього ломакою і швидко пригнувся. Ломака з свистом пролетіла над його головою і влучила в Балли,— той мало не впав з коня. Люто повернувши коня, він вистрелив з обох стволів рушниць в підлітків. Але підпалені пижі холостих набоїв, не завдавши ніякої шкоди, тільки роздратували хлопців. У наступну мить інший вершник від удару похитнувся в сідлі: тверда грудка глини з кулак завбільшки вдарила його просто в лоб, над оком здулася криваво-червона гуля. Кінь збив копитом якогось хлопчика, той покотився по землі і скорчився від болю. Тоді втрутилися дорослі і прогнали дітей.

Біля входу в кибитку нареченої товпились дівчата та молоді жінки. За звичаєм, вони повинні були рвати одержу жінок, що приїхали по наречену. І хоч як берегли приїжджі гелін свої вбрання, хоч як обороняли їх чоловіки, проте одержу в багатьох постраждала. Чиясь рука вчепилася в шовкову накидку Мами і тримала її, поки з голови не злетів берик з усіма прикрасами. Мама, простоволоса, розпатлана, червона, мов глиняний глек, крикнула:

— Ох, навіжені!— і, нахилившись, схопила свій берик. Напнутий на нього червоний шовковий халат з тріском розірвався навпіл.— Ох, щоб твоя рука чиряками вкрилася! — вилаялася Мама і вдерлася у кибитку.

Щоб не затримувати приїжджих, родичі нареченої одразу ж почали зносити частування.

Величезний сизо-сірий верблюд з гордо закинutoю назад головою, якого підвели до кибитки нареченої, велично дивився своїми огненними очима на людей, що метушилися навколо. Чоловік смикав його за повід і покрикував: «Хих чок!» Здавалося, якщо величезна тварина мотне головою — чоловік злетить у повітря. Але верблюд, не опираючись, витяг ший, з несподіваною легкістю став на коліна, посунув їх зручніше і притиснувся грудьми до землі. Коли з кибитки винесли наречену, загорнуту в палас, верблюд злякано нашорошив свої чорні вуха і рвонувся, щоб

устати, але поводи, прив'язані до ніг, не дали йому підвестись, і, сердито покрехтуючи, він знову опустився на коліна й став занепокоєно оглядатися навкруги.

Палас розгорнули. Артик побачив дівчину, — тендітну й ніжну, мов квітка, яка щойно вибилася з-під землі, — полами халата вона затуляла обличчя. Її безпорадний вигляд зворушив Артика, а думка, що коли-небудь і Айну отак винесуть з кибитки, втішила його, і він, піддаючись загальному збудженню, гукнув:

— Де там халат бая?

На голову нареченої накинули старий злиняний халат Халназара. Поки її садовили на верблюда позаду молодшої невістки бая, халат розірвали на шматки.

Виряджали «викрадачів» нареченої, як і зустрічали, — на жінках рвали одержу, на вершників кидали каміння.

Повертаючись назад, вершники по двоє, по троє гарцювали то попереду весільного поїзда, то позад нього. Деякі юнаки, бажаючи похизуватися перед гелін, вихором проносилися вперед і назад вздовж дороги. Верблюди витріщали очі, задкували, а зухвалі їздиці, незважаючи на застережливі вигуки, не припинили шалених перегонів.

Коли попереду показалася рівнина, вершники рвонули наввипередки. Коні з важким тупотом мчали вздовж дороги. Верблюди захвилювались і почали рвати повіддя з рук погоничів. Раптом чийсь розпалений кінь врізався в караван. Верблюди кинулись урозтіч, понесли... І не встигли ще розлягтися вигуки «Ах, вах!», як дві жінки впали на землю. Одна з них була Мама. Артик бачив, як вона, величезна, важко падала з верблюда, і думав, що вона розіб'ється до крові. Але завжди неповоротка Мама цього разу миттю схопилася на ноги, вся запорошена, із скуйовдженим волоссям. Зляканими очима вона подивилася навкруги і, хоч не знала, хто тут був винний, одразу ж вибухнула лайкою:

— Щоб твого коня чума взяла! Щоб ти, клятий, усе життя не знав радощів!

Артик подав їй берик, що впав на землю, і спитав чи не забилася вона. Мама постраждала мало — тільки обідрала шкіру на лікті та уламком піали, яку вона, по праву «викрадачки» нареченої, поцупила в кибитці її батьків, подряпала собі бік.

Народ стовпився біля другої жінки, що впала з верблюда. Це була чепурна гелін, дружина Балли. Її безкровне обличчя посиніло, очі закотились, з рота котилася слина з кров'ю. Вона тихо стогнала. Балли, помітивши, що вона ворухить губами, став на коліно і трохи підвів її за плечі. Та коли дружина опритомніла і простягла руку, очі його злісно округлились.

— Стільки тут жінок і ніхто не впав,— роздратовано сказав він.— На руках у тебе немає дитини, а ти навіть сама себе не можеш вберегти. Ну, то шайтан із тобою! — Він підвівся з коліна, і голова жінки знову впала в придорожню пилку.

Люди з ненавистю подивились на Балли, всім аж моторошно стало. Артик не витримав і заговорив обурено:

— Ех, Балли, де твоя совість! У тебе серце з каменю. Вона, сердешна, може, конає, а ти, замість того щоб допомогти, доби-ваєш її. Нема в тебе жалості...

— Не твоє діло! — люто огризнувся Балли і скочив на коня.

У цей час сам Халназар привів смирного верблюда і звелів вимстити широке сидіння. Ледь живу жінку міцно прив'язали, щоб не впала.

Весільний поїзд рушив далі. Гості були пригнічені тим, що сталося, але в родині бая, мабуть, не дуже зважали на це нещастя. Халназар, щоб розворушити притихлих гостей, оголосив:

— Хто перший доскаче до аулу, одержить баранця та десять карбованців гірши.

Артик два дні готував свого гнідого до весільних перегонів. Він розумів, що баї, жаліючи своїх коней, не будуть надто завзято добиватися приза, а з дехканських коней жоден не міг змагатися з його гнідим. Слова бая обізвалися в його ушах веселим дзвоном срібла, в роті він добре відчув смак сочистого м'яса весняного ягняти.

Озираючись на вершників, що готові вже були рвонуті вперед, він хотів гукнути: «Бай-ага, готуй свого приза!» — але в цей час почув жалібний стогін молодої жінки і побачив її бліде, спотворене стражданням обличчя. Він подумав: «Людина помирає, а я поженусь за призом?..» — і попустив повід коневі.

Почувся голос:

— Ну, то що, Артику, рушили?

— Я не поїду,— похмуро відповів Артик.

— Чому? — здивовано спитав Халназар, дивлячись на баского жеребця.

— Коня шкода! — одрізав Артик.

— Не будь дурнем, рушай! Приз буде твій.

Артик не став слухати бая.

— Скачуть!

— Он хтось вихопився наперед!

— Ого, як він летить!

— Та його ніхто не дожене!

— Хто це?

Айна вибігла на вигуки з кибитки і стала дивитися на дорогу.

«Це Артик»,— подумала вона, вдивляючись в молодого дехканина, що мчав попереду інших. Не минуло й хвилини, як повз неї пролетів вершник на сірій кобилі, за ним другий, третій... Артика не було.

«Де ж Артик? — роздумувала вона.— Може, він відстав? Ні, цього не може бути. Адже він завжди брав призи. Що ж трапилось?» Мимоволі в серце вповзла тривога: «А може, його кинь упав, і він...» Намагаючись відігнати страшну думку, Айна напружувала свій гострий зір, шукала Артика серед вершників, що під'їздили, але не знаходила. Тоді вона кинулась до одної з дівчаток, що пробігали повз неї.

— Збігай, серденько, довідайся, як там їдуть Мама та інші? — попрохала вона.

Її мало цікавила мачуха, вона хотіла знати, що з її Артиком. Але нетямуща дівчинка уперлася.

— А ти сама довідайся! — сказала вона і побігла, розмахуючи рученятами і підстрибуючи, мов дика кізочка.

Айна зайшла в кибитку і зразу ж вийшла — вона втратила спокій. Потім вибігла на пагорок і стала дивитися на шлях. Тільки побачивши попереду весільного поїзда, що наближався до аулу, Артика на його гарячому коні, вона заспокоїлась.

Артик в'їхав в аул, спішився і, посадивши на коня хлопчаків, пустив його прогулювати.

Поблизу зачулися голосно вимовлені глашатаєм урочисті слова привітання:

— Халназар-бай, хай засяють очі твої!¹

Артик мимоволі усміхнувся: «Хай засяють очі... а наречений, зовсім ще жовторотий хлопчисько, не вбачає у весіллі нічого, крім веселої метушні, і навіть не розуміє, що таке кохання». Справді, нареченому було тільки дванадцять років, і він, пустуючи, бігав з своїми однолітками тут же біля вершників.

У дворі Халназар-бая стовпились люди. Перемагаючи сором'язливість, прийшла глянути на наречену й Айна. Вона підійшла в ту урочисту мить, коли дівчину, обсипаючи пшеничними коржами, вводили в кибитку Халназарового старшого сина. І в цей же час у кибитку середульшого сина вносили на паласі молодшу невістку, дружину Балли. Нічого не розуміючи, Айна розгублено оглядалася.

Побачивши закривавлену невістку, Садап-бай — Халназарова старша дружина — злякано охнула і заголосила:

— Вах, горе мені... Вах, що ж я маю робити!..

¹ Форма привітання в особливо урочистих випадках.

Але одразу ж, одвернувшись і побачивши наречену, яку обсипали коржами, вона розправила брови, і обличчя її просвітліло. Айна бачила, як радість витіснила з обличчя Садап хвилиний сум, і зрозуміла все. Важкий стан дружини Балли більше не заважав весіллю.

Артик, побачивши, що Халназар-бай повів Мамедвелі-ходжу та інших стариків до себе, зайшов у кибитку, де була молодь. У цей час біля входу в кибитку залунав голос чоловіка, що співуче промовляв по-арабському:

— В ім'я пречистого суфії Абу-Халіфа-і-Қоуфа, хай буде милостивий до нього господь,— кому доручите бути шлюбним свідком?

Дванадцятирічний наречений, до якого були звернуті за обрядом ці слова, нічого не розуміючи, витріщив очі. Чоловік повторив своє звернення. Хто сидів ближче до нареченого, підказав йому відповідь, і той дитячим голосом ледве чутно пролепетав:

— Меле-баєві.

За хвилину це ж звернення залунало біля входу в сусідню кибитку, де була наречена.

А ще за кілька хвилин почався шлюбний обряд.

Мамедвелі-ходжа, вислухавши свідків нареченого та нареченої, урочисто підняв руки до неба і заспівав:

— Елхамдилілле, елхамдилілле, хіллезі...¹

Всі замовкли, навіть звук ножиць, які зводили і розводили, щоб оберігати молодих від нечистого духа, припинився.

Закінчивши молитву, Мамедвелі-ходжа звернувся до молодих, все ще по-арабському, з словами повчання — і ніхто з присутніх не зрозумів, що він наводить заповіді Мухаммеда, які дозволяють мати двох, трьох і чотирьох дружин, і що це не вважається гріхом.

Після того як свідки зняли білу хустку, якою була вкрита чаша, і поділили між собою цю хустку та гроші, зав'язані в ній, всі присутні почали надпивати по ковтку солодкого весільного напою.

У тьмяному світлі семилінійної лампи, що слабо освітлювала простору кибитку, обличчя Халназар-бая задоволено усміхалося. Діставши з кишені десять срібних карбованців, він із дзвоном висипав їх в руки ходжі:

— Хай буде завжди свято!

Колись Халназар так само радів, коли з'явилася в кибитці наречена Балли. Тепер він не хотів чути її передсмертного стону. Правда, її падіння з верблюда занепокоїло бая. Він бачив, як судорога зводила пальці невістки, як посиніло її обличчя, як

¹ Хвала аллаху, хвала аллаху... (араб.).

тремтіли тонкі губи, як тьмяно дивились її згаслі очі, і зрозумів, що стан її безнадійний. Вона давно вже нездужала, тепер випадок допомагав позбутися зайвого тягаря. Але смерть невістки могла зіпсувати весільне свято. Про все це він встиг подумати, везучи невістку додому. Він заспокоював себе: «Не одразу ж вона сконає. Навіщо псувати свято? Нехай весілля пройде, як весілля».

Після того як молодь теж скуштувала весільного шербету, Артик та інші парубки на руках перенесли молодого в кибитку молодої. Дружина Халназарового старшого сина, з'єднавши руки молодих, напучувала їх:

— У біле та сине її не одягай. Не годуй її ячним хлібом. Оберігай її від лихих людей... Хай вона щасливо доживе біля свого вогнища до старості.

— Ой, боляче! Пусти! — заверещав малий наречений, вириваючи свою руку.

Потім хлопчиків дали камчу. За звичаєм, тепер він мав вигнати нагайкою з кибитки нареченої всіх «надто цікавих». Але він не розумів, чого від нього хочуть, йому самому хотілося втекти. Нареченому не пощастило: його затримали і завернули назад до нареченої. Хлопчик не знав, що робити, злякався і, кинувши камчу, зайшовся плачем.

Артик не знав, сміятися йому чи плакати. Не дочекавшись, поки за обрядом молода стягне з молодого чобіт і розв'яже йому пояса, Артик пішов в іншу кибитку.

Там грали в юзук. У колі людей, що сиділи з ростебнутими комірами, пересувались навпочіпки товстий Покги Вала та Черкез. У руках у Покги був олов'яний каганець, що тьмяно освітлював обличчя гравців. Черкез поглядом мисливця вдивлявся у мовчазно-напружені обличчя учасників гри, плескав їх підряд по плечах і говорив:

— Порожній! Порожній!

Покги Вала щохвилини хапав його за руку:

— Пожди, пожди! Куди поспішаєш?

Нарешті спільними зусиллями вони виділили трьох і по черзі уважно обдивилися їх. В одного неспокійно билася жилка в ямці біля шиї. Покги Вала сказав:

— Юзук ось у цього. Його не слід відпускати.

Але Черкез зрозумів, що хлопець прикидається.

— Ти, синку, обдурюй кого хочеш, — звернувся він до парубка, — мене не обдуриш. Вставай, ти також порожній!

Покги Вала з вигуком протесту схопився на ноги слідом за парубком, але в того справді персня не було, і він знову сів навпочіпки.

З тих двох, що залишилися, один був безбородий, з глибокими зморшками на обличчі,— він сидів, мов ступа, по ньому нічого не можна було вгадати. Другий був рябий, смаглявий парубок, і важко було розібрати, де в нього що тремтить. Нерухомі мисливські очі Черкеза вп'ялися в рябого. Той трохи хвилювався, але важко було зрозуміти, чи від того, що тримає під пахвою перстень, чи тому, що хоче вдаваним хвилюванням замилити очі відгаднику. Черкез повагався, а потім на допомогу очам пустив у хід язика.

— Ти, синку, хоч і не тремтиш, а юзук я візьму в тебе! — сказав він і одразу ж звернувся до безбородого: — А ти не бійся. У тебе персня немає. Хочеш, виведу з гри?

— Спробуй,— байдуже відповів безбородий,— може, це й буде твоя помилка.

Покги Вала не витримав і знову втрутився:

— Ти помиляєшся, Черкезе! Перстень безперечно в Косе!

— Ні, ось у цього,— спокійно заперечив Черкез, не спускаючи очей з рябого парубка.

— Ти не знаєш Косе. Він хитрий.

— Хитрий не хитрий, а він справді хвилюється. Ось побачиш, юзук у нього.

— Ну, коли в нього, то я не гравець! — роздратовано вигукнув запальний Покги Вала, і, раніше ніж Черкез встиг йому перешкодити, схопив за плече безбородого: — Косе, давай персня!

Цю ж мить рябий парубок підняв руку — на його вказівному пальці поблискував перстень. Розлігся загальний регіт.

З невдалих відгадників посміялися, пожартували і почали друге коло гри. Коли гомін затих, десь поблизу знову почувся приглушений стогін. Цей стогін бодем озвався в серці Артика. Він підвівся, вийшов з кибитки і подався додому. Ідучи повз кибитку молодих, він знову почув дитячий викрик із слізьми в голосі і прискорив ходу.

Артик довго не міг заснути. Весільний гамір і стогін вмираючої, радість і горе, жорстоке й смішне — все перепліталось в безладних видіннях цього дня. Особливо безглуздим здавалося те, що через зайвий пай води одружували хлопчика з дорослою дівчиною і мучили їх обох.

Другого дня люди зранку зібралися на широкому полі на захід від аулу. Тут мали відбутися великі перегони,— на весілля з'їхалось чимало джигітів з інших аулів.

Коли Артик під'їхав до поля, глядачі вже сиділи щільними лавами обіч довгої бігової доріжки, по якій вперед і назад гасали

джигіти, на коротких дистанціях випробовуючи своїх коней. Розпорядники пронизливо вигукували імена вершників та їхніх коней, готуючи парні заїзди.

Артик вирішив не брати участі в змаганнях і нагодував свого гнідого, а коні, яких готували до змагань, звечора стояли з запалими животами.

Чакан, гарячий і злий кінь Меле-бая, пританцьовував і не підпускав до себе нікого, крім конюха, що об'їжджав його. Халназарів Мелекуш та Чакан Меле-бая славились як найкращі скакуни далеко за межами аулу. Та в Мелекуша боліла надкисниця, і він цього року не міг брати участі в перегонах. Мелебаєвому Чаканові випадало змагатися з великим сірим конем Атяримом, що означає «півтора коня», який належав родині Беззатларів з племені утамиш. У минулих перегонах ці коні вже змагалися, але результат був спірний.

Біля кращих коней стояли люди. Знавці сперечалися про переваги того чи іншого коня. Тут же сновигали хлопчаки-підлітки з блискучими від хвилювання очима. Глядачі нетерпляче очікували початку перегонів. Нарешті глашатаї оголосили про початок парних заїздів, і джигіти-наїзники вивели своїх коней на доріжку.

Натовп загомонів, захвилювався, скупчився обабіч бігової доріжки. Коні не стояли на місці. Раптом один з них, ставши дибки, мало не вривався в натовп глядачів. Ще не влігся переполох, як інший, розпалений, сріблясто-сірий кінь проскочив повз Артика і збив з ніг хлопчика у великій чорній папасі. Артик одразу ж підняв хлопчика на руки і побачив, що той зблід і важко дихає. Його поклали на візок торговця і повезли додому.

Після кількох заїздів прийшла черга коней Меле-бая та Беззатларів. Наїзник Меле-бая миттю вихопився на Чакана і виїхав на бігову доріжку. Це був невисокий на зріст, худорлявий чоловік середнього віку, із жвавими очима. Одразу ж за ним на величезному Атяримі виїхав на доріжку і наїзник Беззатларів. Напруження глядачів зросло.

Довго не могли вирівняти коней на одній лінії. Наїзники, намагаючись обдурити один одного, виривалися наперед, за лінію, і на вимогу розпорядника перегонів повертали коней назад. Розпорядник уже захрип від крику, а коні спітніли. Дехто розгадав хитрість Мелебаєвого наїзника,— важкий Атярим витрачав на ці заїзди більше сил, ніж гарячий і легкий Чакан. Нарешті в двадцятий чи тридцятий заїзд обом їздцям пощастило одночасно перехопитися через лінію і вони пустили коней галопом.

Глядачі посхоплювалися з місць, разом подалися вперед і майже заповнили доріжку. Меле-бай не наважувався глянути на

свого Чакана; від хвилювання в нього тремтіли коліна, і він почав ходити вперед-назад за спинами глядачів.

Чакан ішов попереду, виблискуючи своїм дога-багом, але з кожною секундою відстань між ним і Атяримом зменшувалась. Ось кінь утамишів майже зовсім порівнявся з конем Меле-бая. Тоді наїзник на Чакані, що скакав з лівого боку, почав відтискати Атярима праворуч, не пускаючи вперед. Коли вони наблизились до натовпу, всі почули вигуки наїзника на Атярими:

— Пусти!.. Пусти-и!

Але джигіт на Чакані вперто відтискав свого суперника, поки той не огрів його камчею по голові. Останні секунди заїзду джигіти хльостали нагаями вже не коней, а один одного.

Чакан лише на одну голову з блискучим дога-багом випередив Атярима. Зачулися захоплені вигуки:

— Меле-бай, хай засяють очі твої! Чаканчик переміг Атярима!

— Тохтамиші, хай засяють очі ваші! Утамиш переможений!

Ці вигуки зачепили честь Беззатларів та й усіх утамишів, і так обурених хитрощами тохтамиша-наїзника. Коли утамиші з своїми кіньми прийшли до того місця, де роздавали призи, наїзник Меле-бая вже одержав свою нагороду — вичинену юхтову шкіру. Це ще більше розгнівило ображених Беззатларів, і вони почали кричати:

— Несправедливо!

— Коні одночасно прийшли!

— Наїзник не пускав!

Сварка розпалювалась. Самого господаря перегонів, Халназар-бая, утамиші вилаяли. Дехто вже ладен був схопитися за кинджали.

Халназар зрозумів, що може дійти до кровопролиття, і, підскочивши до роздавачів призив на своєму Мелекуші, нагримав на них:

— Ей, хто тут ображає наших гостей? Коні разом прийшли, як при одному дишлі! Дати нагороду і Беззатларам!

Але він спізнився. Незважаючи на те, що Беззатларам запропонували також цілу юхтову шкіру, вони одвернулись і гукнули до своїх родичів:

— Хто утамиші — додому!

— Негаразд, родичі,— почав умовляти Халназар.— Не варто через якогось бешкетника ображатися на всіх. Візьміть свій приз.

— А подавись ти ним!..

Половина гостей — усі люди з племені утамиш — з лайкою рушили з поля.

Ця сварка вкрай зіпсувала весільне свято і настроїв бая. Змагання з боротьби, що мало розпочатися після перегонів, не відбулося.

Розділ шостий

Смерть дружини не засмутила Балли, він бажав цієї смерті. Не раз він говорив при хворій: «Ох, коли вже я позбудуся твого кашлю!» Бажання його збулося, і в думці він перебирав усіх дівчат аулу, шукаючи серед них такої, яка годилася б йому за дружину. В однієї не подобались йому батьки, інша не догодила своєю ходою, в третьої очі, здавалось йому, були косі, а тих, хто мав значніші вади, він і не згадував. Нарешті Балли спинився на Айні.

Балли потай милувався дівчиною того ранку, коли вона прийшла подивитись на весільний поїзд. Вловивши її випадковий погляд і усмішку, він подумав: «Чи не на мене вона задивилася? Певно, вона не відмовилася б стати невісткою Халназар-бая». Після смерті дружини думки його все частіше зверталися до Айни. Він міркував. «Тоді між нами була перешкода, тепер її немає. Може, і Айна радіє, що так сталося? Неодмінно візьму її». Але були хвилини, коли його починав брати сумнів. «Я вдівець, а вона дівчина. Меред не такий уже бідний, щоб зазіхати на гроші. А мати?.. Мати не рідна. Хіба що їй заманеться породичатися із заможним та статечним баєм». І знову на допомогу приходила пихата самозакоханість, що не раз примушувала Балли робити дурниці. Від сумнівів він легко переходив до самовпевненості. «Айна з радістю ввійде в мій дім. А Меред — хіба він не вважатиме за щастя породичатися з Халназар-баєм?..»

По-своєму переживав смерть невістки Халназар. Він розумів, що такий кінець весілля справить на людей невідгідне для нього враження. Особливо пригнічувала його образа, якої завдали в день перегонів утамишам. Поговір про це пролетить по всій долині Теджену, базікатимуть, що Халназар-бай, пошкодувавши одну шкіру, образив усіх утамишів, що він був небезсторонній і не хотів поступитися призом перед чужими, що він сам підбив наїзника на хитрощі. Такі розмови, думав він, дійдуть і до Мари та Ахала, гідність його постраждає, і навряд чи він зможе відновити своє добре ім'я. А тут до всього ще й смерть невістки. Правда, сама по собі смерть її не викликала великого горя, але те, з яким тяжким одчаєм плакали й голосили аульні жінки, як безперервним потоком у глибокій жалобі йшли до небіжчиці люди, як старі баби в скрусі похитували головами, а діди, наче

вносячи присуд байському дому, приказували: «Шкода, що так сталося»,— все це вкрай розхвилювало Халназара. Справді, ще так недавно невістка прийшла до нього в дім зовсім юною дівчиною, рум'яною, здоровою, а після весілля почала танути у всіх на очах.

Садап-бай плакала разом з усіма жінками, які приходили прощатися з небіжчицею. Чи тому, що вона хотіла показати людям усю глибину свого горя, чи тому, що сама милувалася своїм співучим голосом, чи, можливо, просто під впливом тужливого голосіння інших, але вона пролила багато сліз. А коли голосіння припинялось і жінки починали згадувати всі добрі якості небіжчиці, вона ще більше розчулювалась.

— Ох, усі знали її доброту!

— Ох, яка вона була лагідна!

— Яка солодка була в неї мова!

— Правду кажуть: ласкаве серце буває в тих, кому не судилося довго жити.

— Так, вона була подорожнім, що мимохідь завітав до нас.

Садап-бай із слізьми на очах згадала ласкаву привітність небіжчиці, подумала, що ніколи не чула від невістки лихого слова, що та намагалась вгадувати кожне її бажання, вміла поважати старших і була прикладом для всіх молодичь аулу. Вона вже каялась, що бурчала на невістку, коли хворість її посилилась і молода жінка не могла працювати, а згадавши, що в останні дні не раз бажала їй швидкої смерті, відчула себе винною в її передчасній загибелі. «Боже, прости мене!» — з острахом молилася вона і знову починала плакати та голосити.

Та найгіркішими були сльози матері. Вона прибула в день смерті дочки і вже не застала її живою. Зайшовши до кибитки, вона, знесилена горем, ухопилася за чувал і заголосила:

— Ой дитино моя, було б краще, коли б я замість тебе лягла в могилу! Чи не ти була чудовою квіткою в моєму саду? Як же ти зів'яла! Ні в дитинстві ти не знала недуги, ні потім. Обличчя твое було світле, як місяць. Як же тебе, квітучу й прекрасну, могла підкосити чорна смерть? Яка лиха сила доторкнулась до тебе? — Не знаючи ще всього, вона раптом почала нарікати на бога: — Як ти, господи, міг допустити, щоб ніжне дитя, що лише вступило в життя, перетворилося на прах? — Але одразу ж, злякавшись свого блюзнірства, покійно промовила: — Ти краще знаєш, господи, що робиш! Прости мене, хай буде воля твоя!..

Після похорону невістки в домі Халназарів запанувала гнітюча тиша. Старий бай ходив похмурий, як ніч. Тільки хлопчик-чоловік, не звертаючи більше уваги на притихлу дівчину-дружину, як і раніше, бавився з аульними хлопчачками. Яюсь рано-вранці

до Халназар-бая приїхав осавул і повідомив, що арчин викликає до себе всіх мірабів та емінів¹ аулу Гоша. Арчинство містилося на відстані половини денного переходу. Халназар негайно ж наказав сідлати коня.

Розділ сьомий

Ранок був тихий і похмурий. Крізь сіру запону хмар часом прозирав червонуватий диск сонця. Похмуро, сумно було й на душі в Халназара. Він їхав уздовж Кялю, повз неозорі поля темно-зеленої пшениці і думав, як зустріне його старшина після всього, що сталося в його домі. Рідка глина біля наповненого водою каналу, чвакаючи під копитами, бризкаючи летіла на груди коня та на Халназарові ічиги. Мости через арики знесло водою, при переправі вода була коневі по черево, і Халназарові доводилось високо піднімати ноги.

Тим часом небо поволі прояснювалося. Незабаром виплило сонце. Посвітліло і на душі в Халназара. Він жадібно вдихав свіже весняне повітря, дивився на безмежні поля колосистої пшениці, над якими жайворони виводили свої нескінченні пісні, і думав: «Еге ж, чудовий буде рік і для землеробства, і для тваринництва, і для торгівлі,— сам він займався по змосі і тим, і другим, і третім.— Можливо, дехкани зберуть подвійний урожай. Зерна буде — хоч греблю гати. Треба тільки встигнути прибрати до рук цю пшеничку. Що ж, боржників у мене чимало!..»

Заглибившись в такі міркування, задалегідь підраховуючи майбутні прибутки, він незчувся, як прибув в аул старшини. Кибитка арчина вирізнялася серед інших своїми розмірами та чудовим оздобленням: вся вона була покрита білою повстю та світлим очеретом, а замість килима вхід до неї прикривали різьблені, яскраво пофарбовані двері.

Халназар підїхав ближче. Біля конов'язі він побачив багато коней, що стояли тісно, наче ягнята в кошарі. Вони грізно виблискували очима і гребли копитами пісок. Біля входу в кибитку пихкали парою два білі самовари. Поблизу на тагані закипав чорний казан, сповнюючи повітря смачними пахощами плову та прянощів.

Новий слуга арчина хоч і не знав прибулого, але, побачивши перед собою старого з сивою бородою, що гордовито сидів на карому інохідці, підбїг і шанобливо прийняв коня. Халназар,

¹ Е м і н — виборний від аулу для виконання різного роду громадських обов'язків.

не поспішаючи, зсунувся з сідла, кілька разів басовито крякнув і став чекати. З кибитки вийшов сам старшина.

— А, Халназар-бай приїхав! Привіт тобі, бай-ага! — сказав він, простягаючи руку.

Халназар з поважним виглядом, не втрачаючи власної гідності, виконав весь обряд привітання — запитав старшину, чи всі здорові в його родині, чи добре йдуть справи.

Старшина розкрив навстіж двері. Халназар, увійшовши, звернувся до всіх із загальним привітанням, потім потис кожному руку і, недбало відкинувши вбік оздоблену сріблом камчу, сів. Не втручаючись у розмову, він кинув поглядом по просторій кибитці.

На жіночій половині стояла велика скриня, на ній купою — шовкові ковдри. Далі виднілася висока, як людина заввишки, розмальована шафа. А ще далі, попід стіною, наче у веселому танку, взявшись за руки, стояли килимові чували; над ними висіли килимові торби з старовинними карлукськими візерунками. Поверх великого килима лежали повстяні килимки з кольоровими візерунками, і через те здавалося, що підлога кибитки всипана квітами.

Еміні та міраби навколо Халназара вели жартівливу розмову, під'юджуючи і висміюючи один одного. Цибух величезного чилима¹ переходив з рук у руки. Під різьбленою кришкою жеврів, потріскуючи, бухарський тютюн. Дим, проходячи крізь воду, бурчав, немов сердитий верблюд. Халназар також разів зо два приклав губи до очеретяного цибуха і, підвівши голову, пустив угору струмінь диму.

Покги Вала, балакучий, червонощокий черевань з ріденькою борідкою і маленькими, глибоко запалими очима, який весь час перебував інших, тримав у руках невеличку тиковку з тютюном для жування. Раптом він поставив її на килим і, перебувши загальну розмову, звернувся до старшини:

— Ну, арчин-хан, скажи нам, що маєш сказати.

Від слів Покги всі стрепенулися. У кожного на думці було одне запитання: навіщо арчин скликав мірабів та емінів? Але старшина, який, мабуть, хотів раніше вивідати настрої присутніх, був явно незадоволений з того, що Покги Вала вихопився передчасно, і відповів запитанням:

— Покги-міраб, куди ти так поспішаєш?

Халназарові також не сподобалася квапливість Покги, але й відповідь старшини не задовольнила його. Він допитливо поди-

¹ Чилим — прилад для куріння, в якому тютюновий дим проходить крізь воду й охолоджується.

вився в обличчя господаря. Чорна, мов вугілля, трохи підстрижена борода дуже пасувала до смаглявого обличчя старшини та його чорних очей, блискучих і гострих. З того, як грали ці очі і хмурились брови, Халназар зрозумів, що справа серйозна. Не встиг Халназар розкрити рота, як інший, статечний і поважний дід, погладжуючи сиву бороду, заїкаючись, запитав:

— Авжеж, арчин-хан, наприклад, розкажи, в чому справа! Навіщо скликав нас, стариків?

Покги Вала знову випередив старшину:

— Нобат-міраб правий. Розкажи, арчин-хан?

Старшина поправив на гладенькій, свіжопоголеній голові вигиптувану шовками тубетейку, набрав поважного вигляду і звернувся до присутніх:

— Міраби, старійшини, ви знаєте... Ось уже незабаром буде два роки, як почалась війна. Хоробре військо білого царя воює на великих фронтах, знищує ворога. Його величність, наш білий падишах, піклуючись про народ, захищаючи країну, не шкодує ніяких коштів...

— Ай, молодець! — вихопилося у Покги Вала.

— ...ніяких коштів, а на війну витрачається стільки, що ні порохувати, ні увити навіть не можна. Отже, наш білий цар просить допомоги у своїх підданих...

Один з емінів перебив старшину:

— Вже допомогли і допомагаємо весь час!

Слово «допомога» викликало в Халназара різні думки, але спитати, якої допомоги треба, він не наважився. Завжди все зводилось до нових податків. Приїздив осавул і повідомляв: «З кожного арика стільки-то». Халназар зрозумів лише одне: якщо старшина зібрав усіх мірабів та емінів у своїй кибитці, значить, готується щось незвичайне...

— Пелька війни ненажерлива, скільки не давай... — почав було знову старшина, але, зрозумівши, що сказав не те, урвав мову і на мить замовк.

— Ти скажи, арчин-хан, скільки від нас вимагають? Скільки треба, стільки й дамо! — випалив Покги Вала.

Підбадьорений цими словами, старшина підняв повіки і, поблизкуючи очима, суворо сказав:

— Згідно з одержаним від генерала наказом, згідно з вимогами полковника і з повідомленням пана волосного, у народу просять коней.

Халназар-бай мимоволі здригнувся, почувши ці слова старшини. Свого Мелекуша він напував молоком замість води. Ніколи він не говорив, не подумавши, але тут у нього вихопилось:

— Яких коней?

Старшина помітив занепокоєння на Халназаровому обличчі і поспішив заспокоїти його:

— Не турбуйся, бай-ага. Ми не дамо на винищення чудову породу туркменських коней. Та коли б і запропонували, білий цар їх у нас не візьме. Цареві потрібні звичайні коні, а не породисті скакуни.

Щупленький світловолосий чоловік з рудуватим заростом на блідому обличчі, який мовчки сидів віддалік, раптом заговорив різко, протестуючи:

— Та коли вже буде край цим поборам? Скільки разів ми вже віддавали коней — то верхових, то тяглових? Скільки разів у нас забирали улюблених коней просто з оранки, з молотьби? Кінчалась би швидше війна, і ми зітхнули б вільніше!

Старшина скликав довірених людей аулу тому, що минулого разу під час набору коней серед дехкан сталися заворушення. Він побоювався, що цього разу вони вчинять ще серйозніший опір, і хотів усю відповідальність за наслідки покласти на мірабів та емінів. Отже, він вирішив одразу ж покласти край невдоволенню.

— Сари, не говори таких слів при народі! Скажеш — прохання царя не виконаємо. А не виконаємо...

Сари гнівно перебив його:

— Арчин-хан! На вас лежить обов'язок охороняти народ від важких поборів, захищати його перед генералами та полковниками царя, а ви забуваєте про цей свій обов'язок та й не хочете його виконувати. Як тільки полковник одкриє рота, — ви у відповідь: «Слухаю, хан-ага!» — і мчите виконувати його волю, поганяючи коня нагаєм! Ви не зважаєте на становище народу, ви намагаєтесь виконати перший-ліпший наказ, і навіть з лишком. А подивіться-но, чи багато в народі зосталося коней? І я добре розумію, що волю царя не можна не виконати. Та тільки ніяк не второпаю, як можна до пня знищувати господарство дехканина. Не буде в нас хліба — не буде чим і військо годувати, а не буде забезпечене військо хлібом — як може білий цар продовжувати війну?

Покги Вала намагався кілька разів втрутитись, примовляючи: «Ай, що він каже! Що каже!» Але Сари не дав перебити себе і не замовк, поки не виклав усього, що накопало на серці. Халназар розумів, що запальний Сари каже правду, але, знаючи, що воєнні податки не зруйнують його та інших багатіїв, і бажаючи заспокоїти дехканина, промовив з докором:

— Сари-міраб, навіщо так прибіднюватись? Цього року було дві весни, незабаром зберемо подвійний урожай. Для збіжжя і чувалів не вистачить!

Сари похмуро відповів:

— Твоя правда, бай-ага! Для таких людей, як ви, податки не тяжкі. Для вашого збіжжя й справді не вистачить чувалів. Через те не вистачить, що зерно тих, хто знайшов би для нього тару, дощем поллеться у ваші чували. Та справа в бідному дехканинові. Скільки він не працює, як не терпить, а під кінець року все одно голодує.

Покги Вала закліпав очима, нахилився, поквапливо виплюнув тютюн і скипів:

— От бачиш, от бачиш! Чи не такі слова сіють розбрат між людьми?

Халназарові й самому хотілося дати гостру відсіч Сари, але слова Покги Вала нагадали йому минулі суперечки, які завдали йому стільки клопоту.

Торік, коли розподіляли землю, виникли незгоди. Постало питання про зміну старшини. Теперішній старшина Бабахан, Покги Вала, Халназар-бай та інші, об'єднавшись, подали скаргу на колишнього старшину. Той походив з великого заможного роду і, в свою чергу, також подав скаргу. Почалась тяганина, кожна сторона прагнула запобігти ласки в начальства. Невеликій групі Халназарових прибічників за допомогою торговців та письменних людей, що знали російську мову, пощастило перетягти на свій бік повітового начальника — полковника. Інша сторона через головного перекладача повітового управління добилася підтримки з боку помічника начальника повіту. Витратам на всілякі подачки не було краю — обидві сторони продавали паї на воду і на виручені гроші купували для подарунків коштовні килими. Кілька разів призначалися вибори і завжди під яким-небудь приводом відкладалися. Незгоди зростали, ватажки йшли на все, щоб розпалити родову ворожнечу. Дійшло до того, що навіть бідна частина дехканства, завжди байдужа до виборів старшини, розкололася на два ворожих табори.

На вибори в аул приїхав сам полковник. Виборники поділилися: одна група підтримувала колишнього старшину, а друга, на чолі з Халназаром, висувала Бабахана. Навіть сліпому було видно, що в Халназара прибічників занадто мало, щоб перемогти супротивників. Але полковник вирішив сам підрахувати голоси. Він звелів прогнати перед своїми очима обидві групи людей, мов отари баранів. Коли проходили прибічники колишнього старшини, полковник не взяв до уваги ні низькорослих парубків, як неповнолітніх, ні стариків, як неповноцінних, а людей з хворими очима, кульгавих та з іншими фізичними вадами рахував двох за одного. Закінчивши підрахунок, він оголосив: «Чотириста тридцять три!» А коли проходили Бабаханові прибічники, він рахував

швидко, одну й ту ж групу людей примусив пройти перед ним вдруге і поквално вигукнув:

— Чотириста сімдесят п'ять! Більшість на боці Бабахана, і посада арчина переходить до нього!

Прибічники колишнього старшини зчинили галас:

— Як це більшість у Бабахана, коли нас удвоє більше?

— Це брехня!

— Ану хай тільки спробує стати до арчинства!

— Не дамо порушувати звичаю!

— Коли на те пішло, арчинство треба розділити надвоє!

— Баяр ¹-ага, ми не згодні! Перелічи спочатку!

Полковник, побачивши, що становище стає небезпечним, кинувся до своєї коляски під захист джигітів охорони. Зчинився ще більший гамір, залунали вигуки: «Не пускай баяра!», «Держи його!» Дехто кинувся на Бабахана та на його покровителів. Бабахан устиг приеднатися до полковника, але Покги Вала добре побили. І Халназар також скуштував нагая. Джигіти з охорони полковника скочили на коней і накинулись з нагаями на прибічників колишнього старшини. Але як дав полковник бляху старшини Бабаханові, так вона в нього і залишилась.

Згадавши все це, а особливо величезні витрати на хабарі та подарунки, Халназар почав міркувати, як відповісти Сари.

На допомогу прийшов Нобат-бай. Він знайшов слово, яке сподобалось Халназарові.

— Сари, слухай-но сюди! Наприклад, справа та обов'язок кожного підданого виконувати повеління царя. Наприклад, на коней, яких тепер візьмуть у нас, сядуть наші ж джигіти. Не можемо ж ми залишити без коней наших джигітів, що здобувають собі славу на германській війні?

Один з присутніх обізвався:

— Твоя правда, Нобат-міраб!

У цей час, брязкаючи сріблом прикрас, до кибитки зайшла молода жінка, дружина арчина, несучи цілу гору чуреків, і вклонилась гостям. Халназар одразу ж звернувся до неї із словами звичайного привітання.

— Айнабат-бай, чи здорова ти, чи все гаразд у твоєму домі?

— Дякувати богові, він милостивий до мене,— відповіла тихим голосом Айнабат.

Поставивши на підлогу тацю з чуреками, вона розіслала скатертину і почала розкладати чуреки перед присутніми. Берик на її голові блищав золотом візерунків. Щоразу, коли вона на-

¹ Б а я р — крупний чиновник, представник царської адміністрації.

хилялась, срібні оздоби його та маленькі дзвіночки на кінцях довгих кіс тихо обряжували, нова шовкова сукня шелестіла. Дехто мимоволі задивився на господиню, але й чуреки привертали до себе погляди всіх. Голод уже давався взнаки. Пахощі гарячого пшеничного хліба лоскотали ніздрі, всі мружились, наперед смакуючи їжу. А тим часом суперечка несподівано розпалилася.

Халназар намагався уникнути чвар і найбільше наполягав на тому, що чинити опір вимогам про поставку коней війську — марна справа, коли на це є повеління самого царя.

— Люди,— поважно говорив він,— цар — володар свого підданого, підданий — його раб. Коли цареві треба,— що тут скажеш?

У Покги Вала весь рот був забитий зеленою жуйкою. Дзвінко цмокнувши губами, він підтримав:

— Халназар-бай правильно говорить! — і раптом, виплюнувши тютюн, звернувся до старшини: — Арчин-хан, ти скажи, скільки коней треба виставити? Скільки треба — дамо!

Старшина зітхнув з полегкістю, чорні очі його почали усміхатися, і він неквапливо заговорив:

— Покги-міраб! Цього разу на кожний арик припадає тільки п'ятеро коней. Цар справедливий. Він не бере дурно коней та верблюдів, а платить за них гроші.

Сари глузливо глянув на старшину, потім на Халназара і сказав:

— От і чудово, нехай щедрі баї, якщо вже платять гроші, віддадуть своїх коней і тим врятують від біди дехкан.

Сари наче сипав гарячий попіл за пазуху Халназарові. Бай зрозумів, що мовиться насамперед про нього, і гнівно глянув на дехканина:

— Сари-міраб! Думай, що говориш! Вимагатиме цар ахалтекінців¹ — баї не ховатимуть своїх коней. Хто давав по сотні карбованців на поранених воїнів?

Нобат-бай припинив сварку, зневажливо кинувши:

— Пхей! Про що тут сперечатися! Візьмемо з кожного широкого арика по п'ятеро коней... Ану, мірза², бери перо й пиши!

Мірза посунув до себе чорнильницю, поклав на коліна папір і, взявши очеретяне перо, приготувався писати. Халназар приклався до цибуха чиліма, не поспішаючи, випустив дим з рота і сказав:

¹ А х а л т е к і н ц і — краща порода туркменських коней

² М і р з а — писар.

— Від мого арика запиши: Артук, син Бабали...

Коли склали поіменний список усіх, хто мав дати коней, почалося частування. Розмова перейшла на війну. Говорили про те, як туркменські джигіти взяли в полон австрійського генерала, розбивши його кінноту, які хоробрі російські солдати і які жакливі гармати в німців. Один із стариків, що недавно одержав листа з фронту від сина, розповів про якісь чували, якими німці стріляють з величезних гармат: ці чували, коли летять, ревуть, мов корови, а падаючи — гуркотять, наче удари небесного грому. Чулося безперервне плямкання, всі квапливо жували сочисте м'ясо річного баранця.

Халназар, раз у раз розправляючи долонями вуса, жадібно обгризав жирні реберця, ковтав, мов удав, ніжну грудинку, шматки печінки та легенів і все це заливав густим і міцним наваром, який набирав дерев'яною ложкою з довгим держакком. Слуга, що сидів біля порога, прихилившись спиною до дверей, не міг відвести погляду од Халназара, рот у нього наповнився слиною, і він судорожно ковтав її. Раптом він почув кінський тупіт і вискочив за двері, щоб зустріти нового гостя.

Не минуло й хвилини, як у супроводі слуги до кибитки зайшов бравий джигіт у червоному шовковому халаті, в білій папасі, з шаблею та в погонах. Стукнувши підборами, він віддав честь, потім витяг із сумки пакет і подав його старшині.

Халназар, побачивши, як ставний джигіт виструнчився перед старшиною, подумав: «Значить, Бабахан у начальства в пошані».

Смагляве обличчя арчина засяяло від гордоців: таку пошану до нього виявляли в присутності найповажніших людей аулу! Витерши об штани масні руки, він прийняв пакет і, помітивши, що гонець знову приклав руку до папахи, звернувся до нього:

— Ну, чого так поспішаєш? Випив би чаю!

— Дякую, арчин-ага! — відповів джигіт. — Сьогодні я маю розвезти всім арчинам оці пакети, — так наказав пан волосний.

— А відповіді на папір ти хіба не чекатимеш?

— Відповідь приставите самому волосному начальнику, — відповів бравий джигіт і, знову віддавши честь, повернувся й вийшов.

Старшина розкрив пакет, витяг з нього папір і передав мірзі. Той узяв його обома руками і почав читати:

«НАКАЗ АРЧИНУ АУЛУ ГОША

Наші відважні джигіти, кажуть, прославились на війні. Ворог, бачачи туркменську папаху, занепадає духом і розгублюється. Згідно з проханням генерала і на вимогу полковника, прошу

тебе послати шановних людей свого аулу до народу і зібрати папахи для війська. Протягом тижня ти повинен зібрати двісті папах. Сповісти мене, як піде справа.

Волосний управитель *Ходжамурад*»

Сари спохмурнів. Сині жили набрякли на його шиї, тонкі губи посіпувались. Бабахан міцно затався з чиліма, випустив з-під чорних закручених вгору вусів синюватий дим і, не слухаючи базікання Покги, запитав:

— Ну, люди, чули?

Покги Вала сплюнув зелену жуйку і знову з своєю щедрістю вихопився наперед:

— Папахи! Та цього добра в нас скільки завгодно!

Нобат-бай приєднався до нього:

— Якщо ворог тікає від папахи, наприклад, тоді баї відмовляться од усього річного приплоду ягнят. Чи не так, Халназар-бай?

— Так, Нобат-бай,— зненацька кволим голосом промовив Халназар, але подумав: «Віддай коней, віддай ярочок, пусти господарство за вітром та й приставай до племені ходжів-жебраків і ходи з довгою рукою. Аякже!» І, подумавши трохи, відповів двозначно:

— Ох, коли б шапками можна було прогнати ворога, чи не віддали б ми останньої папахи з голови?

Сари, що сидів у глибокій задумі, знову обізвався:

— Ох, люди! Небагато часу минуло відтоді, як ми віддали халати з наших плечей і все найкраще з одержі, щоб оплатити податки. Дехканину тільки й лишається, що віддати останню папаху. Вже й тепер у нього — нахилиться — зад видко, а випрямиться — пузом світить.

— Ой Сари-міраб,— з докором промовив Покги Вала,— тебе послухати — лягай та помирай. А всього діла — стара папаху.

— Старих не візьмуть, а нова не в кожного знайдеться,— заперечив Сари.

— Та хоч би й шкурку ягняти довелося віддати! — гарячився Покги.— Чого ти так побиваєшся, коли цього року багато води і люди чекають доброго врожаю?

Сари вже говорив, кому на користь піде врожай і в чий засіки поспилеться збіжжя, і вважав зайвим повторювати.

— Покги-міраб,— сказав він,— звичайно, баям та таким, як ти, мало горя. Можливо, і я переб'юся як-небудь. Але більшість дехкан...

— Е! Тобі тільки б сперечатися!

— Покги-міраб, не всі ж такі безтурботні, як ти!

Бабахан вирішив нарешті покласти край балачкам Сарі. Він підняв палець і сказав застережливо:

— Сарі, язик твій меле, а вуха не чують. Ти вдаєш із себе захисника народу, але твої слова не принесуть народові нічого, крім шкоди. Не забувай, що буває з тими, хто йде проти білого падишаха!

Нобат-бай підтакнув старшині:

— Так, звичайно, його величність білий падишах знає потреби народу краще, ніж ти і я. Ми його діти...

Сарі схилив голову. У ньому накипала злість проти всіх цих бабів, що не хотіли зважити на тяжкий стан дехкан. Сарі хотів схопитися на ноги і крикнути їм усім: «Нічого не дам — ні папах, ні коней!» Але він розумів, що ніхто з цих людей не підтримає його, а прихована погроза старшини мала цілком певний зміст: на нього могли донести в управління... І Сарі сидів, низько похиливши голову, не наважуючись вимовити хоч слово. Халназар, побачивши, що він скорився, вирішив не ляяти його.

За спільною згодою збір папах доручили Халназар-баєві та Покги-мірабу, зміркувавши, що Халназар тримає в своїх руках багатьох і вони не наважаться відмовити йому, а Покги Вала здатний умовити тих, хто буде вагатись, не посоромиться навіть зірвати у декого папаху з голови, коли буде певний, що його не поб'ють.

Коли еміни й міраби сіли на коней, було вже далеко за полудень. Сам арчин допоміг Халназарові сісти на інохідця. Поки бай, ставши ногою в стремено, висів усією своєю вагою на луці сідла, іноходець стояв тихо, та тільки-но вершник сів, кінь, вигнувши шию, почав гризти вудила і рватися вперед. Підгорнувши під себе полу халата, Халназар зручніше вмовстився в сідлі і сказав:

— Ну, бувай здоровий, арчин-хан!

Кінь вийшов на дорогу і понісся понад каналом легкою інохіддю; довга сивувата Халназарова борода мірно заколивалася, розвіваючись на вітрі.

Розділ восьмий

Сонце торкнулося підборіддям землі і, червоніючи, зникало за обрієм, схоже на чурек з відламаним краєм. Вітер ущух, непорушне повітря аж пашіло. Над аулом висіла курява, збита чередою. Корови, що йшли до своїх загород, запитливо мукали, а телята, стоячи на прив'язі, радісно відповідали їм. Голосно іржали

кобиліці, ідучи з поля із своїми лошатами. З півночі, гучно сповіщаючи про себе, йшов гурт верблюдів. З околиці чувся трубний рев ослів, які бігали один за одним, задерши хвости. Чути було також вигуки погоничів, різкі окрики господарів, що завертали худобу до своїх загород.

Густий дим повільно зливався з потемнілим вечірнім небом. Біля кибиток палали вогнища, на таганах стояли чавунні казани і закіптюжені кунгани¹. Жінки метушились біля вогнищ.

Нурджахан поставила на вогонь казан з водою і присіла на кошмі біля порога кибитки. Її тринадцятирічна донька Шекер підкинула у вогонь сухого хмизу і побігла прив'язати теля. Од мечеті почувся заклик до вечірньої молитви.

Зовсім поряд розляглося іржання коня. Нурджахан озирнулася й побачила, що під'їхав Артик. Скочивши з коня, Артик зняв траву, приторочену до сідла, серп і лопату. Потім розсідлав коня і поклав сідло біля входу в кибитку.

— Бажаю тобі здоров'я, моє ягнятко! — промовила Нурджахан, не відриваючись од роботи.

— Будь здорова й щаслива, мамо,— відповів на привітання Артик.

Він повисив папаху, вуздечку і камчу на сукуватий кілочок, скинув халат і пояс, поклав під подушку і якийсь час дивився, як працює мати.

Нурджахан хутко і вправно різала локшину на дерев'яному кружку.

Артик сів на кошму і сперся ліктем на подушку. Шекер принесла йому чай.

— Спасибі, сестричко. Скоро я тобі привезу диньку. Вони вже з кулак завбільшки.

Шекер і недоспій дині була б рада, та більш за все дівчинка раділа, що може поговорити з братом. Вона присіла біля нього, і між ними почалася звичайна жартівлива розмова.

Коли Артик налив другу піалу зеленого чаю, Нурджахан запитала:

— Ну, як там посіви, синуку?

— Сходи, мамо, добрі, кращих і бажати не треба. Пшениця тепер напилася води досхочу. Ячмінь підводиться густо, бавовник показує вушко. Не сьогодні-завтра і кунжут проросте.

Нурджахан вкинула локшину до казана і, струснувши з кружка борошно, почала розповідати синові новини.

¹ Кунган — залізний або мідний глечик з довгою шийкою, в якому кип'ятять чай.

— Знаєш, синку,— почала вона,— сьогодні були у нас Халназар-бай та його люди. Наче жебраки якісь. Навіть соромно, що такі поважні люди звертаються до тебе з цим...

— У них тільки й діла, що податки та борги,— байдуже озвався Артик, але одразу ж в ньому ворухнулася підозра. Він допитливо глянув на Шекер і з тривогою запитав: — Ну, й що ти сказала їм, мати?

— Не лай мене, синку! Я не могла перечити...

Артик подумав: «У баїв совісті не буває. Може, Халназар приходив сватати Шекер за свого овдовілого сина...» — і, не скінчивши своєї думки, він з тривогою промовив:

— Мати, я нічого не розумію, що ти хочеш сказати?

— Я, сину мій... віддала твою папаху.

Артик полегшено зітхнув.

— Вже й до папах дійшло! Що ж, чим би не платити борги, а платити треба.

— Ні, синку, кажуть, папахи потрібні для царських джигітів. Кажуть, що там, на війні, дуже холодно. У сердешних джигітів пообмерзали вуха.

— Ну й дуже добре зробила, що віддала їм папаху,— сказав Артик,— від цієї напасті все одно не сховаєшся.

У цей час гнідий голосно заіржав. Артик підвівся й виглянув з кибитки. У присмерку вже нічого не було видно. Він вернувся на своє місце й заходився вечеряти, але вже погано слухав, що говорила мати. Гнідий, нагадавши про себе, як завжди, змінив напрям його думок.

Коли Артик дивився на свого коня, він не вважав себе бідним. Він придбав його після батькової смерті. До цього в нього була низькоросла кобильчина з більмом на оці і миршавим хвостом, чомусь завжди завернутим набік. Артик соромився з'являтися на ній між люди. Побачивши її, баскі коні несамовито іржали, а товариші насміхалися: «Артику, та забери ж свою кобилу, навіщо ти дратуєш коней?», «Артику, приший хвоста своїй поганій кобилі!»

Дошкульні жарти ображали Артика, і він вирішив будь-що позбутися кобили і придбати справжнього коня. Він віддав кобилу і на додачу останній материн килим, бичка, старовинну дідівську рушницю, свій шовковий червоний халат, на який колись насилу стягся, і, пообіцявши ще шістдесят батманів пшениці після мольби, придбав чудового гнідого жеребця.

Тепер уже ніхто не сміявся з Артика, і при зустрічі йому уступали дорогу. Кінь став у житті Артика найбільшою подією, його радістю, його втіхою. Артик любив свого гнідого понад життя, сам не їв, а його годував, до корму навіть домішував яєць, через

те й лисніла так шерсть коня, через те й був він такий баский та веселий.

Одна Артикова мрія збулася, але з'явилась інша: коли б з ним була Айна... Артик не забував її ні на хвилину. Вона з'являлася йому уві сні. І в ті дні, коли йому не щастило її побачити, він не знаходив собі місця. А коли щастило зустрітись з нею і перемовитись кількома словами, серце билося ще тривожніше. Ось і тепер, думаючи про Айну, про свою зустріч з нею, Артик не почував смаку їжі і часом зовсім не до ладу відповідав матері.

Артикова задумливість не турбувала Нурджахан. Вона розуміла, що Артик уже зовсім дорослий, і вгадувала його думки, хоч і не зважувалась йому щось радити. Рік у рік вона чекала доброго врожаю, сподіваючись зажити краще, але щороку жити ставало все важче. Серцем матері вона відчувала, що Артик кохає Мередову дочку і що й вона прихильна до нього. Вона й сама була не від того, щоб назвати Айну своєю невісткою, тільки не вірила, що зможе посватати дівчину за сина, навіть коли стягнеться на калім¹,— вона була бідніша за Мереду. Залишалася єдина надія, що незабаром підросте Шекер і її калім дасть змогу справити Артикове весілля. А може, краще було б віддати і її в одну родину — за брата дівчини, яку Артик схоче взяти собі за дружину.

Помолившись на ніч, Нурджахан обляглася, але їй не спалось. Спершись ліктем на подушку, вона згадувала своє життя.

Нурджахан ніколи не знала достатку і щастя. Коли їй було дванадцять років, осліпла її мати, і вся хатня робота лягла на її плечі. Від важкого глека, яким вона носила з каналу воду, боліли її дитячі кості. Їй нелегко було в холод і спеку пекти чуреки, схилившись над гарячим тамдиром². Ще важче було прати заношену одягу. На шістнадцятому році її видали заміж за чабана.

З часом Нурджахан полюбила Бабали, і він звик до неї. Після одруження Бабали ще довго пас отари байських овець. Одного разу, в дні новруза, чорні хмари насунулись із заходу і затягли все небо. Надвечір знялася злива, а вночі зірвався крижаний північний вітер. Дощ не вщухав три доби. Навіть повстаний дах та стіни кибитки промокли наскрізь. Нурджахан втратила спокій.

«У цілому світі,— думала вона,— не залишилося сухої билинки. Бабали й вогню не розпалить, щоб зігрітись та висушити одягу. А може, він уже загинув?»

¹ К а л і м — викуп, який вносить наречений батькам нареченої.

² Т а м д и р — глиняна піч у землі для випікання коржів.

Як тільки випогодилося, баї виїхали в степ. Їх непокоїла доля отар. На третій день чужий вершник привіз і кинув на землю біля порога кибитки холодне тіло Бабали. Він знайшов чабана в солончаках, на межі пустелі.

Згадавши минуле й пережите, Нурджахан раптом відчула тривогу за майбутнє. «О боже, — почала молитися вона, — все в твоїй волі! Допоможи мені й дітям моїм! Нехай вони не зазнають того, що випало на долю мені!»

У цей час з-за кибитки з'явився чоловік у сорочці, з тубетейкою на голові.

— Пізній час добрий! — сказав він, зупиняючись.

— Добрий той, хто прибув! — відповів Артик, підводячись на лікті. — Проходь Ашире, сідай!

Ашир простягся на кошмі біля Артика. Друзі заговорили про посіви, потім про податки, про збір папах. Зачувши голоси, вийшов із свого куреня Гандим, Артиків сусід. Він повідомив:

— Курбаи їздив до міста. Кажуть, росіяни взяли Арзрум, місто турецького султана.

Ашир махнув рукою:

— Е, мало що кажуть! Хвалилися, що ми зламали Австрію, знеслили Німеччину...

— Зачекай, Ашире, — втрутився Артик. — Ти знаєш Івана?

— Якого Івана?

— Івана Чернишова.

— А-а, твого друга? Знаю.

— Так от, коли я буваю в місті, я заходжу до нього.

— Ну, то й що?

— І він каже, що германам, австріякам та туркам росіян не перемогти.

— А ти вір йому!

— Чому ж не вірити?

— Вівця вівці хвоста не відкусить. Якщо навіть білий цар і зазнає невдач на війні, Іван тобі про це не скаже.

— Авжеж, — підтримав Ашира Гандим.

— Ашире, ти казна-що мелеш, — похмуро промовив Артик. — Хто такий Іван — знаєш?

— Він росіянин.

Артик розсердився:

— Він робітник, у нього нічого свого немає, навіть коня! Помоему, краще росіянин такий, як Іван, ніж туркмен, подібний до нашого Халназара. Вдесятеро!..

Гандиму не сподобались Артикові слова.

— Кхи! — відкашлявся він і почав застудженим, хрипким голосом: — Ти перебрав міру, Артику. Халназар, він, що не кажи,

свій, мусульманин, та ще й одного з тобою роду. У скрутний час, що не кажи, допоможе, не дасть померти...

— Не мели дурниць, Гандиме! — раптом перебив його Ашир.— Хмари й ті ближчі нам, ніж такі люди, як Халназар-бай. Допоможе! Він тебе ще й у потилицю штовхне, коли побачить, що ти захитався. Пам'ятаєш, що він утнув позаторік? Зідрав за свого миршавого верблюда сімдесят батманів пшениці, а потім, коли скрута примусила нас продати його, дав тільки тридцять батманів, та ще з якими розмовами! А цього року того ж таки верблюда продав Аманназарові за сімдесят п'ять батманів! Зажерливішого за нашого Халназара немає!

— Свята правда,— знову пожвавлюючись, підхопив Артик.— А знаєш, що каже Іван? Він каже: «Між російським та туркменським дехканином великої різниці немає, вони сини однієї матері, тільки батьки в них різні. І робітник їм — брат. Усіх їх до нитки оббирають баї, баяри та царська казна. Ти, Артику, гадаєш,— каже він,— що тільки вашим дехканам важко доводиться, тільки вас задавили різними податками та поборами? Ні, російським дехканам ще важче, в їхніх родинах уже майже не залишилось чоловіків.— одні загинули на війні, інші повернулися з війни каліками, треті ще воюють. Землю орють жінки та діди... Або ось я,— каже,— машиніст, непоганий джигіт на своєму залізному коні. Вдень і вночі, в холод і спеку воджу поїзди, а багато в мене залишається від заробітку? Подивися, як я живу. Була одна корівчина — і ту проїв...»

— Кому як,— одказав Ашир,— у Халназара добра не зменшилося б, коли б забрали навіть Мелекуша,— одного віддасть, десятеро наживе. А дехканинові втратити останнього коня — смерть. Гандим уже котрий рік не може вилізти із свого куреня, а в нього зривають останню папаху з голови.

— І про це я сказав Іванові,— не змовкав Артик.— «Чому це так?» — запитав я в нього. «А тому,— каже він,— що цар та баяри своїх і ваших баїв підтримують, а нас з тобою і за людей не вважають. Ми для них... наче та тяглова худоба; ми працюємо, а вони з нашої праці живуть і солодко їдять. Захочуть — кинуть нам які-небудь крихти із свого стола, не захочуть — не кинуть».

— Правду каже твій Іван,— задумливо мовив Ашир і запитав: — А як же з війною? Коли вона скінчиться і хто переможе? Нічого не казав він про це?

Артик відповів:

— Іван сказав так: «Війну ведуть цар, баяри та генерали. Купці та баї також підтримують війну, їм вона вигідна. А народові війна не потрібна. Солдати — це ті ж таки дехкани, ті ж робіт-

ники, яких погнали на війну за наказом царя. Навіщо їм воювати? Дехканські господарства занепали, робітничі родини голодують. Якщо цар та баяри не захочуть скоро закінчити війну, весь народ повстане проти них, як під час війни з японами. Але тоді буде кінець не тільки війні, тоді й самому білому цареві залишиться жити не довго»,— сказав Іван, а він знає, що каже. Після війни з японами він сам...— Артик хотів ще щось сказати, але раптом замовк.

— Ось він який, твій Іван! — здивовано промовив Ашир.— Такі слова запам'ятовуються...

Гандим весь час, поки розповідав Артик, мовчав та уважно слухав. Але тепер його наче прорвало:

— Присягаюсь аллахом! — вигукнув він.— Ці слова б'ють просто в серце. Між небом і землею в мене був всього-на-всього один верблюд,— я радів, коли він, бувало, зареве. Лише про одне я мріяв: прийде весна, одведу його в Мари, продам і, можливо, поставлю собі кибитку. Та хіба дадуть дожити до весни?.. Я тепер і дрова тягаю на власнім горбі, і всі ми, як і раніше, сидимо в чорному курені та задихаємось від диму...

— Ну, то хто ж тобі ближчий,— запитав Артик,— Іван чи Халназар-бай?

— Я не знаю Івана,— відповів Гандим,— але в словах його відчуваю гнів свого серця.

Довго ще скаржився Гандим, не звертаючи уваги на те, чи слухають його, чи ні. Гіркий жаль за темно-рудим верблюдом пригнічував його; рана, яка щойно почала загоюватись, знову защеміла.

Гандим був старший з чотирьох братів. Усіх їх наче переслідувала лиха доля. Один був підпаском; у холодні дні зимові він одморозив собі руки й ноги, сильно застудився і захворів на пропасницю. Другого брата викинув з сідла кінь Мелебая, нога його заплуталась у стремені, і кінь довго волочив по землі його мертве тіло. Третій брат подався на заробітки і пропав без вісті. У Гандима почалися напади божевілля. Часом він зовсім втрачав розум, говорив безглузді слова, дико і жахливо реготав.

Коли приїздили в аул за зерном караванники-йомуди, Гандим купив у них дворічне верблюденя і разом з дружиною та дочкою почав ростити його. Навесні зелена трава, взимку гілляста колючка завжди лежала в яслах верблюденяти. Рано-вранці і пізно ввечері йому давали замішані висівки. Верблюденя виростало, шерсть на ньому зробилася буро-червоною і кучерявилась, мов каракуль, на спині позначився горб. Незабаром червоний верблюд міг уже й робити: він возив Гандимові хмиз, орав його землю, а під час перекочовувань за одним заходом піднімав усе його

майно, дружину й дитину. Коли Гандим прислухався до реву верблюда, він почував себе в своєму курені мов за кам'яною стіною. Але гармати війни розвалили його фортецю: старшина забрав верблюда. Довідавшись про загибель брата, Гандим плакав. Тепер він ридав. Єдину відраду його життя — верблюда — й того загарбали, а в Халназар-бая цілий караван верблюдів з калатальцями возив людей і крам, заробляючи гроші господареві. Гандим це бачив, але зробити нічого не міг.

Заново переживаючи весь біль, який він почував, коли, заточуючись від горя, вів на приймальний пункт свого годувальника, Гандим схопився на ноги, але одразу ж отямився й сів.

— Я вірю Іванові,— хрипким голосом вигукнув він.— Досить уже я натерпівся і від білого царя, і від арчина!

Цей вигук пролунав, наче грім з ясного неба. Артик та Ашир, забувши про Гандима, вже давно вели тиху, щиру розмову, позираючи на великі зорі. Від несподіванки обидва здригнулися і засміялись.

Артик пожартував:

— Ну, дядько Гандим, коли вже й ти, як Іван, проти білого царя, то він обов'язково полетить з трону!

— Обов'язково,— невизначно пробурмотів Ашир, жуючи тютюн.

Але Гандим не чув їхніх слів. Гаряча кров билася в його жилах, і він, уже забувши, на кого гнівався, з ненавистю дивився на весь світ. Зійшов місяць і, заливаючи м'яким світлом всевіт, поплив у небесному морі. Легкий вітерець, кружляючи біля кибитки, доносив пахощі кізяка та диму. Протяжно гавкали собаки в аулі, з шляху долітали уривки розмов проїжджих. Чулася тоскна, мов плач, пісня жінки, що колисала дитину.

Раптом гнідий тривожно заіржав. Артик та Ашир замовкли. Навіть Гандим та Нурджахан підвели голови й почали прислухатись. Гнідий не переставав іржати. Пес, що лежав біля входу в кибитку, схопився і з гавканням кинувся на дорогу. З'явилася тінь вершника, що звернув з дороги до кибитки. Пес, що вибіг назустріч, оскаженіло кидався на коня, не підпускаючи його до кибитки. Артик гримнув на нього, але пес не послухався. Вершник кружляв, вимахуючи нагаєм. Тоді Артик підвівся і відігнав пса.

Вершник під'їхав ближче і зупинився. Від коня йшла пара. Обмінялися привітаннями. Приїжджий витяг кінець пояса і витер хворі очі. Артик, пізнавши нарешті осавула арчинства, промовив:

— А, Кара, це ти? Злізай з коня, будеш гостем!

Повернувшись у сідлі, Кара постукав нагайкою по чоботях і тихо промовив:

— Не злізу і не сяду.

В Артика від передчуття чогось недоброго пробіг мороз поза шкірою. Він хотів сказати: «Ну, коли не хочеш злазити, то викладай, з чим приїхав»,— але язик не корився йому. Спитав за нього Ашир:

— Ну, осавуле, коли не хочеш бути гостем, скажи, відкіля й куди прямуєш?

Осакул знову постукав нагайкою по чоботях і відповів ухильно:

— Та що ми? День і ніч у дорозі. Все кінь та нагайка... Та й то не встигаємо.

У Гандима ще не минув гнів, і він обрушив його на осавула:

— А мого верблюда куди діли?.. Можете тепер шкіру здирати — більше вам брати в мене нічого.

Осакул і так не зважувався казати, чого приїхав, а почувши гнівні Гандимові слова, зовсім розгубився.

— Дядечко Гандим,— промовив він глухо,— я ж тільки слуга. Що накаже арчин, те й мушу робити, що звелить, те й переказую народу.

Та Гандим уже не володів собою. Він схопився на ноги, затис свою шапку під пахвою і закричав:

— Мало вам, що обібрали мене до нитки, ще й шапку з голови стягли! Чого ще хоче від мене твій арчин? Ану, кажи!

Осакул трохи помовчав, а потім заговорив пригніченим голосом:

— Гадаєш, дядечко Гандим, що я радію з усього цього? Ти знаєш— у мене такі хворі очі, що я не можу ні орати, ні сіяти. Пішов в осавули, щоб діти не ходили з довгою рукою!

Артикові хотілося заступитися за осавула.

«Чим винен Кара?» — думалось йому, але якась тривога спляла його. У цей час здійнявся рвучкий вітер і обкидав їх курявою. Не звертаючи на це уваги, Гандим провів долонею по обличчю і рушив на осавула.

— Чи арчин, чи емін, а мого верблюда ви проковтнули!..

Осакул боявся сказати, з чим приїхав, а Гандим усе кружляв довкола нього, заходячи то з одного, то з другого боку. Артик знав, що в Қари ціла юрма дітей ходить голяка, що він ледве перебивається на своєму паєві води, який одержує замість платні. Він вважав, що Гандим даремно навідає на осавула і все-таки мовчав, жахаючись тієї звістки, що мав почути. Невідомість і чекання мучили його.

«Хай краще прорветься нарив, що має прорватися»,— думав він і водночас хотів, щоб Гандим і далі не давав осавулові загово-

рити. Артикове хвилювання передалося й Аширові. Він тільки зовні зберігав спокій. Нурджахан повторювала стиха:

— Минай нас, лихо! Минай нас, лихо! — плювала через плече і тяжко зітхала: — Дай боже, щоб усе обійшлося!

Ашир нарешті зважився і заговорив з осавулом:

— Що ж, Кара, вже пізно. Коли маєш щось казати — кажи.

Искорка Гандимового вогню перекинулася і на осавула. Він бачив і Артиків переляк, і тривогу Нурджахан. Він перший пережив те лихо, що привіз. Він навмисне спізнився, бо не мав сили приїхати з лихою звісткою серед білого дня. Похиливши голову, Кара сидів нерухомо, мов кам'яний. Його куцохвостий сірий кінь переступав з ноги на ногу і гриз вудила. Стоп куряви, перелетівши через коня, мов туман, піднявся в небо. Вітер дужчав. А осавул усе ще вагався. Несвідомо він натягнув повід. Кінь трохи подався назад. В осавуловій голові майнула думка повернути коня, поїхати до старшини і сказати: «Ось твої папери, я тобі більше не слуга!» Та перед очима постало восьмеро голодних і обідраних дітей, що вибігли йому назустріч з криком: «Тато, тато приїхав!» І він, наче зважившись кинутися в бистрину, раптом підвів голову і сказав:

— Артику, не завтра, а післязавтра ти повинен привести до міста свого коня! — і, вдаривши коня нагаєм, помчав геть.

Осавулові слова приголомшили всіх. Ніхто не міг і слова вимовити. Тільки голосно заіржав гнідий та сірий пес, наче отямившись, погнався за вершником. Але осавул уже зник у хмарі куряви, що піднялася над дорогою.

Розділ дев'ятий

Рівні, як високі бархани, вишикувалися в ряд зі сходу на захід чотири кибитки Халназар-бая. Проти них стояв будинок з терасою. Біля будинку, в стійлі, на прив'язі кружляв навколо свого кілка Мелекуш. Позаду кибиток виднілася загорода для верблюдів, оточена невеличким ровом та глинобитною стіною, а в загороді невеликий ожеред верблюдачої колючки, що залишився ще із зими. Далі тяглися стійла для ослів, корів та биків.

Були останні дні травня. У чистому небі сяяло ласкаве весняне сонце.

Біля Мелекушевого стійла, розімлівши на сонці й поклавши голову на лапи, лежав великоротий пес.

Зав'язуючи на ходу штани, з дому перевальцем вийшов Халназар і попрямував до Мелекушевого стійла. У стійлі було чисто,

хоч ставай навколішки та богу молися. Але біля ніг коня лежали свіжі кізяки. Халназар повернувся до кибиток, і гукнув:

— Ей, хто там!

З крайньої чорної кибитки вискочив молодий парубок і підбіг до хазяїна.

— Я перед тобою, ага!

Стримуючи лють, Халназар непорушним поглядом втупився в наймита. Це був присадкуватий хлопець у синіх полатаних штанях і грубій обтріпаній домотканій сорочці, що зашкарубла від поту і стояла на ньому лубом. Чокаї його були в дірках та латках. Нічого цього Халназар не помічав. Він бачив перед собою тільки носате широке обличчя з опуклим чолом, рівно підстрижену, а спереду вищипану, рудувату борідку, короткі русяві вуса, блакитнуваті очі, що злякано дивилися на нього з-під світлих довгих вій. Перш ніж заговорив Халназар, наймит боязко спитав:

— Що накажеш, бай-ага?

Показуючи рукою на гнойовиків, що повзали на купці кізяка, Халназар гнівно сказав:

— Зміїної отрути накажу! Ти що, не бачиш цього? Осліп?

Хлопець стрімголов кинувся до лопати, підхопив і прибрав гній і, боячись байського гніву, заходився підчищати землю в стійлі, хоч підчищати вже не було чого. Мелекуш підійшов до Халназара, облизуючи губи. Бай погладив морду коня і, не обертаючись, гукнув:

— Мави!

Мави одразу ж виструнчився, чекаючи наказів.

— Я тут, бай-ага!

— Принеси коневі молока!

З середньої кибитки Мави приніс величезну миску верблюдячого молока. Мелекуш нахилився до молока, понюхав і, помотавши головою, одвернувся. Потім, не звертаючи уваги на посвистування Мави, заходився чухати ногу.

У цей час до Мелекушевого стійла підійшла маленька дівчинка, Гандимова дочка. Підвівшись навшпиньки і витягнувши тоненьку шийку, вона, моргаючи оченятами, дивилася на молоко, жувала губками і ковтала слину.

Щоб захопити коня, Мави опустив миску трохи нижче, на білому молоці заграло сонячне проміння. Дівчинка широкими жадібними очима тяглася до молока, наче бачила перед собою сяйво, що освітило ніч. Йй так хотілося молока... Непомітно для себе вона опинилась між Халназаром та мискою.

Здивований тим, що кінь не п'є молока, Халназар занепокоєно думав: «Чи немає якоїсь хвороби в коня?..» Раптом він поба-

чив дівчинку. Він схопив її за плечі своїми товстими волохатими пальцями і відштовхнув убік:

— Згинь, щоб тебе земля проковтнула!

Дівчинка спіткнулася і впала обличчям у землю, в рот набилося повно піску. Застогнавши від болю, вона звелася на ноги, витерла обличчя рукавом і плюнула; липка слина була забарвлена кров'ю. Злякавшись, дівчинка знову плюнула і витерла губи долонею, — долоня стала рожевою. Вона з ненавистю подивилася на Халназара, на Мелекуша. Плече, яке стиснув своїми волохатими пальцями бай, боліло. На чорних, мов намистинки, очах дівчинки з'явилися сльози. «Ох, щоб кінь з'їв твою голову! ¹ Щоб твою кибитку залило кров'ю!» — проклинала вона в думці бая і побігла до свого куреня, виблискуючи маленькими п'ятками.

Коли Халназар, покрекуючи, пішов у будинок, Мави повернувся до чорної кибитки, сів у затінку і схилив чоло на долоні.

Мави був з племені ерсари, народився й виріс на берегах Амудар'ї. Разом із своїм старшим братом він заробляв на життя тим, що водив по річці купецькі баржі з кромом. Іноді в цій тяжкій праці їм допомагали вітер та парус, але найчастіше доводилося вдягати лямку і тягти баржу на ливні по піщаному руслу річки. Після того, як старший брат був убитий, ставши чи то жертвою родової помсти, чи то зажерливості бая-господаря, що хотів загарбати заробіток своїх бурлаків, Мави, побоюючись за своє життя, подався геть з рідного краю. Минуло вже чотири роки відтоді, як він найнявся до Халназара. За весь цей час він ні копійки не одержав за свою працю. Коли Мави нагадував про платню, Халназар-бай казав: «Помовчуй, хлопче, я сам знаю тобі ціну». Зате бай був щедрий на образливі прізвиська та лайку, а сини його називали Мави не інакше, як «син свині».

З двадцяти мешканців Халназарових кибиток тільки одна істота дивилася на Мави з жалем: це була Мехінлі, друга дружина Халназара. Можливо, Мави вже давно подався б світ за очі, коли б не солодкі мрії про Мехінлі — вона була путом на його ногах.

Сидячи в затінку, він весь поринув у невеселі думки. Несподівано з-за кибитки вийшла жінка і стиха гукнула:

— Мави!

Він підвів очі і побачив, що біля нього, схилившись, стоїть Мехінлі. Побачивши її привітну усмішку, він усміхнувся, в його блакитних очах заблищала радість.

— Про що це ти думаєш? — спитала Мехінлі.

Щоб перевірити Мехінлі, Мави відповів:

¹ Проклін, зміст якого: щоб хазяїн не пережив свого коня.

— Про що мені думати? Що я маю?

Мехінлі, не зрозумівши натяку, сказала щиро:

— Тоді скажи, про кого думаєш?

Але Мави хотів, щоб Мехінлі відкрилась перша, з удаваним сумом у голосі він промовив:

— Чи є в мене хто, щоб я міг думати про когось?

Мехінлі раптом засоромилась, наче сказала «я», і затулила рота рукою. З легкого тремтіння її пальців Мави зрозумів, що вона хвилюється. Усміхнувшись, він подивився їй просто у вічі, вона ж, не маючи сили мовчати, відповіла йому:

— Я в тебе...— і затулила обличчя рукавом.

Гаряча кров закипіла в жилах у Мави, серце забилося. Йому хотілося обняти Мехінлі, але руки до цього не звикли, язик не знав ласкавих слів, він тільки й міг вимовити: «У мене...» Помовчавши трохи, він спитав:

— Яке ж я маю право думати про тебе?

— Якщо будеш таким нерішучим, утратиш право й думати,— відповіла Мехінлі.

Ці слова прозвучали для Мави солодкою музикою. Виходить, сама Мехінлі вважає, що він має якесь право на неї! Але одразу ж, згадавши про своє становище в Халназаровому домі, він зрозумів, що крила в нього підтяті, і сказав:

— Якщо не піднесеш їжу до рота безрукому, хіба він не залишиться голодним?

— Та ти зовсім дитина! — засміялася Мехінлі і, щоб підбадьорити його, додала: — Дитина не заплаче — не матиме молока!

Мави зникнув.

— Ти... в тебе...— почав було він, але, не докінчивши, подивився на Мехінлі і замовк.

Мехінлі схилила голову:

— А в мене хто є?

Мави хотів їй відповісти: «У тебе є чоловік, у тебе є твій Халназар». Але згадавши про те, що в домі бая з нею поводяться гірше, ніж з собакою, відповів Мехінлі запитанням:

— Ну, а в мене хто є?

Вони дивилися одне на одного, розмовляючи поглядами. Очі жінки запитували: «Хто тобі ще потрібний, коли в тебе є Мехінлі?» А очі Мави відповідали: «Ти моя, і я твій».

І все-таки Мави не міг позбутися сумнівів. Його обличчя знову стало смутним, коли він подумав: «А Халназар?» Мехінлі це зрозуміла. Щоб підбадьорити його, вона простягла руку і хотіла погладити по його брудній тубетейці, коли раптом почувся голос бая:

— Мави, е-ей!

— Перед тобою, ага! — схопившись на ноги, гукнув Мави і прожогом подався до будинку.

Наче випустивши з рук птаха, Мехінлі розгублено подивилася йому вслід. Потім раптом міцно затулила рота яшмаком¹ і злякано озирнулася навкруги. Не помітивши поблизу нікого з чоловіків, вона сіла на місце Мави і замислилась.

Мехінлі змалку зосталась круглою сиротою, росла в родині дядька і з дитячих років несла на собі весь тягар хатньої роботи. Коли вона ще не заплітала кісок і її волосся розвівалося, наче остя маїсу, її звали — Майса. У голодний рік дядько віддав її Халназарові за два чували ячменю і чувал пшениці. Після того, як її ще напівдитяча ніжність загинула в лапах бая, ім'я «Майса» зовсім забули. Через те, що вона була з кріпості Мехін, її стали звати мехінкою — Мехінлі, а це звучало, як «рабиня». Тепер тільки Мави іноді називав її ніжним ім'ям «Майса», і вона, почувши це ім'я, з болем думала про змарновану молодість: «Ох, чому я не потрапила до Мави! Може, тоді я й залишилася б Майсою, розцвіла, заколосилась і принесла зерна?!»

Коли Халназар вперше побачив мехінку, вона не сподобалась йому. Проте калим був такий малий, що він узяв її. «Може, придасться для чорної роботи». Але коли Мехінлі трохи поправилася, щоки її посвіжішали, зробились опуклими, як соковитий плід, Халназар прийшов до неї і вволю натішив своє жирне, волохате тіло — так червона курочка² потрапляє в сильце, а брудний шакал роздирає її. Проте старша Халназарова дружина незабаром примусила його не відвідувати мехінку. «Чого тобі не вистачає? — говорила вона йому. — У тебе є син, у тебе є дочка! Як ти не гидуєш нею! Дякував би богові за те, що він тобі подарував, і радів із свого багатства». Потроху слова дружини зробили своє. Мехінка все частіше почала потрапляти йому на очі в старій, брудній одежі. З часом він перестав її навіть вважати за жінку. Тепер він поведився з Мехінлі, мов з рабою, люто розмовляв з нею, обзивав її брудними словами. Траплялося, що й ремінний нагай гуляв по спині молодой дружини, яка виконувала в родині всю чорну роботу.

Від згадки про всі образи і знущання, яких вона зазнала в домі Халназар-бая, сльози туманом заслали очі Мехінлі. Вона вважалася дружиною бая, а становище її в байському домі не було краще, ніж у Мави.

¹ Яшмак — кінець хустки, яким жінка в присутності чоловіків повинна була затуляти рота та нижню частину обличчя.

² Мається на увазі фазан

Два вершники зупинилися біля будинку Халназара. Передній вершник, кинувши повіддя, стомлено зліз з коня. Назустріч гостю вийшов сам Халназар. Почулися взаємні привітання.

— Мир вашому дому, пане бай!

— Мир і вам, Артин-ходжайн! ¹ Просимо до хати! Раді бачити!

— Як здоров'я, пане бай? Чи все гаразд у вашому домі?

— Хвала аллахові! За вашого добробуту, Артин-ходжайн, і ми робимося схожими на людей.

— Дуже добре. Нехай будуть здорові ваші діти!

Взявши під руку прибулого, Халназар повів його в кибитку старшої дружини. У кибитці гість звернувся до жінки, що сиділа в посудному кутку ².

— Здрастуйте, Садап-бай! Чи здорові діти?

Садап трохи спустила яшмак і привітно відповіла:

— З приїздом, Артин-ходжайн!

Гостя посадили на почесне місце проти дверей.

Арутюн, давній Халназарів друг, був одягнений у міський сірий костюм. На плечах він мав червоний шовковий халат, на ногах порипували жовті черевики, на голові гострим клином стирчала не по-туркменському пошита гостроверха каракулева шапка. З-під густих брів Арутюна, що майже зрослися, лукаво поблискували великі чорні очі. З-під великого гачкуватого носа до скронь тяглися стрілки чорних вусів. Гостре, трохи одвисле підборіддя облямовувала чорна з сивиною, чепурно підстрижена борідка. Арутюн був товстий, широкоплечий і, мабуть, дуже багатий. На його товстих пальцях блищали золоті з яхонтами персні.

Арутюн чув і про весілля в Халназаровому домі, і про смерть невістки. Тепер він не знав, чи йому слід поздоровляти господаря, чи висловлювати співчуття. З хвилину подумавши, він вирішив: «Ет, яка біда — померла жінка! Є гроші — буде дружина в кибитці, не та, так інша!» Цю думку він і висловив уголос:

— Чув я, Садап-бай, що в тебе померла невістка. Дуже це мене схвилювало. Дай бог здоров'я твоєму синові, знайдеш ще кращу невістку! Відомо мені також, що ви одружили онука. Поздоровляю! Дуже шкодую, що не міг приїхати на весілля.

Слуга заніс до кибитки килимові сакви, Арутюн рухом звелів йому передати сакви господині, сказавши при цьому: «Маленький подарунок для маленьких». Садап подякувала і, розповівши гостеві про свої печалі та радощі, почала обділяти гостинцями

¹ Ходжайн — хазяїн.

² Посудний куток — жіноча половина кибитки.

внучат, що забігли до кибитки. Халназар і Арутюн заговорили між собою про життя-буття, про те, що ціни на хліб та худобу все підвищуються. Непомітно розмова зайшла про війну.

— Треба чекати в торговельних справах великих змін,— говорив Арутюн, поблизкуючи золотими зубами.— Я чув, що військо його величності білого царя готується до великого наступу. Добре було б, коли б цього літа відбили в німців Варшаву! Я був би дуже задоволений!

Халназар, який ніде не бував далі Теджена та Мари, спитав:

— Варшов — велике місто?

— О, це таке місто! Петроград, Москву знаєш?

— Чув.

— Варшава трохи менша. Чудове місто! До війни я там частенько бував. Та й справи робив там непогані. Варшавським купцям потрібна бавовна, вовна.

Арутюн скинув халат, шапку і заходився пити чай. Халназар подумав над словами купця і, не знаючи ще, куди він хилить, вирішив, що краще буде говорити про війну.

— Хай допоможе аллах білому падишахові! — промовив він голосом, у якому бриніло більше лицемірства, ніж щирості.— Чув я, люди казали, наче германи зробили гармати, що стріляють вогненними чувалами. Нібито все військо перелякане сидить під землею...

— Німецькі чемодани¹,— перебиваючи, сказав Арутюн,— не зупинять наших хоробрих воїнів. В Арзрумї також були ці німецькі гармати, а його взяли.

— Що це за Арзрум?

— Місто румів, османських турків.

— Місто халіфа?

— Так.

Халназар із сумнівом похитав головою:

— Ні, місто халіфа не зможуть узяти.

— Ого, ще й як узяти! — палко вигукнув Арутюн.— Незабаром султанові нікуди буде податися. Наше військо наступає з сухоходу, наші союзники, англійці, громлять з моря Дарданелли...

— Артин-ходжайн,— насупившись, перебив Халназар,— я не знаю, що таке твої дарданелли-марданелли, але я знаю, що намісника пророка не можна перемогти. На землі немає сили, що могла б устояти перед ним.

— Не кажи, пане бай! Перед вогнем гармат ніщо не встоїть.

— Є вода, вона сильніша за вогонь! — уперто заперечив Халназар.— Є священний стяг пророка.

¹ Так у світову війну 1914 р. називали німецькі бризантні снаряди.

— Ох, Халназаре, не розумієш ти! — роздратовано промовив Арутюн.— Тепер люди плавають під водою, літають у повітрі. Що можуть зробити султанові аскери¹, коли на них обвалиться вогонь з неба, суходолу та моря?

Халназар рвонув рукою поворозки халата,— це було ознакою гніву.

— Артине, ти знай міру! — суворо промовив він, люто глянувши на вірменина.— Якщо владика підніме стяг пророка,— вороги його перетворяться на порох. Якщо впаде цей стяг,— прийде день страшного суду. Це не мої слова,— так говорить книга пророка!

Арутюн був запеклим ворогом турків. Після страшної різанини вірменів у північних турецьких вілайєтах він радів, що російська армія на Кавказькому фронті перейшла нарешті в наступ. Але тут він зрозумів, що в суперечці з Халназаром зайшов занадто далеко, зачепивши релігійне почуття мусульманина. Проте він викрутився зі спритністю людей його професії.

— Пане бай, пробач, я не хотів образити тебе,— сказав він з усмішкою, приклавши в знак пошани пальці до очей.— Цілому світу відомо, з якою відвагою б'ються ваші джигіти. В одному бою триста шістьдесят туркменських вершників взяли в полон три тисячі шістьсот австрійців.

Ці слова трохи заспокоїли Халназара. Його похмуре обличчя просвітліло. Побачивши це, Арутюн, щоб зовсім розвіяти невдоволення бая, витяг з кишені газету і сказав:

— Ось тут, пане бай, написано про хоробрість туркменських джигітів.

Халназар узяв у руки газету, подивився на один і на другий бік друкованого аркуша і нічого не второпав.

— Як зветься ця газета,— вів далі Арутюн,— їй-богу, не знаю. Та ось тут,— вказав він на рядок під великим заголовком,— написано: «Закаспійська туземна газета». Знайдеш муллу, хай він тобі прочитає.

Халназар гукнув Мави і наказав:

— Поклич Мамедвелі-ходжу! — Потім з особливо поважним виглядом додав: — Коли туркмен сідає на коня, ніщо не може встояти перед ним. Туркмени не давали спокою такій великій землі, як Іран, який займає один із семи поясів землі.

— Пане бай,— скориставшись паузою, запитав Арутюн,— цими днями збиратимуть шапки,— знаєш навіщо?

— Щоб налякати ворога!

— Дуже добре!

¹ Аскери — воїни.

— А я в це не вірю.

— Чому ж, пане бай?

— Не шапки воюють — люди!

— І це правда, їй-богу, але тут — політика.

Серед багатьох туркменів та російського начальства Арутюн був відомою людиною. Його знали під трьома іменами: «Артин-хазяїн», «Артин-заводчик» або просто «Артин-вірменин». Халназар знав його ще з того давнього часу, коли Арутюн сам розносив свій крам по аулах. Пізніше Арутюн придбав у місті крамницю, яка з часом перетворилася у великий магазин. Завоювавши довіру купців та банкірів, він узявся за підряди, купив парового млина. В останні роки він займався також бавовництвом: побудував бавовноочищувальний завод, почав скуповувати ділянки зубожілих бавовнярів і незабаром став власником тисячі десятин обробленої чужими руками землі. Воду він брав без будь-яких обмежень з головного каналу, а коли треба було наймати дехкан на роботу на бавовникові поля, йому у великій пригоді ставав Халназар-бай.

З роками дружба між Арутюном і Халназаром міцнішала. Арутюн, що мав зв'язки в канцелярії удільного відомства, легко влаштував Халназара мірабом на одному з казенних каналів, що належали цареві¹. Вигода була обоюдною: Арутюн три шкури лупив із завербованих для нього Халназаром дехкан, бо платив за роботу лише п'яту частину врожаю, а Халназар набивав добром амбари удільного відомства, вистилав килимами підлоги в будинках начальства, але ніколи не забував і себе — його власні амбари були повні збіжжя. Завдяки Арутюнові, Халназар став навіть головним мірабом казенних каналів, але не зміг утриматися на цій посаді й року: Арутюнового друга, полковника Ломакіна, змінили, новий управитель канцелярії почав заводити свої порядки, і Халназара зняли з головного мірабства. Залишався на посаді молодшого міраба Халназар вважав нижчим своєї гідності і повернувся в аул. А Арутюн-ходжайн перетворився тим часом на одного з найзначніших бавовнярів: він діставав левову пайку бавовнику, засіяного й зібраного чужими руками, і за безцінь скуповував те, що лишалось в дехкан, очищав бавовник-сирець на своєму заводі і продавав московським та варшавським фабрикантам. Сьогодні він приїхав до Халназара зовсім не для того, щоб базікати про війну. В Росії вже позначилися важкі наслідки безперервних мобілізацій в армію: посіви дуже

¹ Цар мав двадцять один канал і двадцять одного міраба. Стати мірабом одного з таких каналів у ті часи було рівнозначно придбанню ханства.

зменшились, ціни на хліб зростали. І Арутюн надумав усюди, де тільки можна, скупити врожай на пні.

Вирішивши, що час для ділової розмови настав, він підклав під коліно пухову подушку, всівся зручніше і звернувся до господаря дому:

— Халназар-бай, ти знаєш, чого я приїхав?

— Ходжайн, хоч ти й давно живеш між туркменами, але туркменського звичаю не знаєш. Гість — бранець господаря.

— Це правда. Але...

— Про причини приїзду говорять тоді, коли про них питають.

— Так, але ти знаєш...

— І знати не хочу!

— О, нехай не буде зруйнований твій дім¹, — невдоволено промовив Арутюн і зітхнув.

— Мій дім — міцний. Він і в бурю не похитнеться.

— Ой, та зрозумій ти!

— Якщо не зрозумію, ти поясни мені.

— Ай, молодець! Влучно сказано. Але мені треба встигнути на швидкий поїзд у Мерв. Вранці я маю викупити вексель на десять тисяч.

— Ти не з тих, кому страшний один прострочений вексель.

— Так, але...

У цей час біля входу з'явився Мави і запитав:

— Бай-ага, там приїхали люди, можна їх впустити сюди?

— Ні, нехай ідуть у будинок, — відповів Халназар і звернувся до гостя: — Там нам буде не так душно, там і будемо говорити про справи.

Арутюн зітхнув і розвів руками:

— Гість — раб господаря.

Халназар голосно розреготався й сказав:

— Артин-ходжайн, знаючи, що ти прийдеш сьогодні, я загодя попередив людей. Побачиш їх — забудеш про свій вексель.

У кибитку зайшов чоловік, смиренно опустивши очі. Він тихо проказав слова привітання, потім повільно скинув з ніг чорні черевики з гострими, загнутими вгору носами і, опустившись на коліна, привітався за руку з Арутюном. Це був Мамедвелі-ходжа.

Арутюн знав, що в мусульман люди, які вважають себе нащадками пророка, дуже пихаті, отож він здивувався з того, що ходжа тримався так припущено.

Мамедвелі підвів очі і, погладжуючи бороду, звернувся до Арутюна:

¹ Лайка, пом'якшена запереченням «не».

- Питайте, ходжайн¹.
- Кажіть.
- Чи не вам першому говорити?
- Ні, пане ходжам, я не маю права.
- Чи здорові ви, ходжайн?
- Дякувати богові.
- Чи все гаразд у вас?
- Дякую, цілком.
- Чи здорові діти-малята?
- Спасибі.
- Худоба як — ціла?

Арутюн знизав плечима: скотарством він не займався, а коли траплялась нагода вигідно перекупити гурт баранів, негайно переганяв його в Теджен або в Мари, на міську бойню. Але не дати відповіді під час обряду привітання означало визнати, що справи не гаразд, і він відповів:

- Вашими молитвами.
- А самі ви здорові?
- Дякувати богові.
- Родина ваша в достатку й злагоді?
- Хвалити бога.
- Чи здорові мати й батько ваші?
- Спасибі, здорові.
- Родичі, близькі — всі здорові?

Арутюн знову знизав плечима і не знайшов, що відповісти. Ходжа правив своєї:

- Чи благоденствує весь великий народ?

Арутюн у думці вилаявся: «От причепився, старий дурень!» — і, не знаючи, як краще відповісти, непевно сказав:

- Усе в руках всемогутнього.
- А чи все гаразд у володіннях білого царя?

Арутюн знову розгубився, але швидко знайшов відповідь:

- Володіння перебувають у непорушному спокої.

Тут Халназар, що вже давно від нетерплячки крутив у руках газету, спинив ходжу, який розкрив уже рота, щоб поставити нове запитання.

— Досить, ходжам. Ось прочитай-но газету, що привіз Артин-ходжайн.

І Мамедвелі врочисто закінчив:

— Хай буде так! Нехай сам аллах захистить царя, що такий милостивий до мусульман, нехай подарує йому довгі дні!

¹ За обрядом привітання, право задавати питання належало старшому.

Арутюн в душі подякував Халназарові, який звільнив його від безглузких запитань ходжі, і з полегшенням зітхнув.

Мамедвелі прийняв з Халназарових рук газетний аркуш, довго вдивлявся в нього, піднісши близько до очей, і нарешті ледве прочитав:

— Мавера-йи Бахр-е-Хазар.

— Та це ж і є назва газети! — згадав раптом Арутюн.

Мамедвелі уважно розглядав газету, що складалася з чотирьох сторінок невеликого розміру. Російські і неросійські тексти йшли впереміж, багато було оголошень у чорних рамках. Халназар звелів читати про війну, і Мамедвелі ледве прочитав на першій сторінці:

«Лист з фронту.

Нехай буде більше ніж багато привітань з уст Сахат-Мурада батькові і всім родичам... Сам я дуже здоровий. Я вам писав два листи. Про мене не треба турбуватися. Ми робимо те, що робили туркмени в старовину. Німців рубаємо шаблями, рубаємо їхню піхоту. Військо їхнє мало-мало тікає, ми їх дуже рубаємо. Шаблею доводимо стійкість. Стараємось допомогти государю імператорові. Маю нову відзнаку — воєнну медаль.

Унтер-офіцер *Сахат-Мурад*»

Халназарові шоки аж почервоніли від задоволення, коли він прослухав листа. Він хотів щось сказати, але Арутюн знову звернувся до ходжі:

— Пане ходжам, там є також вірші, спробуйте прочитати їх.

Мамедвелі покрутив газету, знайшов нарешті і прочитав:

— «Туркменським джигітам, що перебувають на полі бою.
Вірш Молли Дурди з аулу Кеші.

Вірте в бога, джигіти, і мужніми будьте в боях!
Вороги затремтять перед вами й розвіються в прах,
Наче світ похитнеться й земля западеться під ними,—
Ну, а вас честь і шана, джигіти, чека в небесах!

Слава подвигів ваших до нас проложила дорогу,
Безліч ви порубали, але здобули перемогу.
Ви незламні і мужні, подякуєм господу богу!
Тому вас честь і шана, джигіти, чека в небесах!

Пам'ятайте про бога, на битву йдучи з ворогами!
Наче дині, злетять їхні голови в пил під шаблями.
Не забудьте своїми й Дурди пом'януть молитвами,
Тож господь честь і шану воздасть вам за все в небесах!»

Халназар одразу ж згадав про часи туркменських набігів, він аж надимався від гордощів і говорив так, наче й сам готовий

був негайно взяти меча і піти в бій: очі його збуджено виблискували, вуса настобурчилися. Засукавши рукава, він потирав руки, немовби почувачи себе пліч-о-пліч з туркменськими джигітами в Австрії. Примусивши ходжу ще раз прочитати ці погані вірші, він сказав:

— Молодець, Молла Дурди! Та він, виявляється, справжній шахір!¹

Мамедвелі-ходжа підтакував Халназарові, але він хотів висловити повагу до Арутюна і тому звернувся до нього:

— Артин-ходжайн, я дякую творцеві за те, що він дав мені можливість зустрітися з вами. Від щасливого прилипає щастя, від нещасного — горе, як казали предки. Халназар-бай, сидіти з такими людьми — це вже щастя...

Халназар невдоволено крякнув і перебив мову ходжі:

— Хоч наш добробут створював і не Артин-ходжайн, проте він немало допоміг нам.

Мамедвелі, трусячи бородою, промовив елеїним голоском:

— Нехай не залишить вас обох аллах своїми милостями!

Халназар сказав, у яких справах прийшов Арутюн, і дав зрозуміти ходжі, що той має допомогти в разі потреби. Арутюн одразу ж кинув принаду.

— Пане ходжам, пробачте,— люб'язно звернувся він до нащадка пророка,— за справами та турботами забуваєш друзів та приятелів. Але ви одержите подарунок: вам самому — халат, вашій дружині — шовкове плаття, дітям вашим — голова цукру.

І нащадок пророка покірно схилив голову перед ходжайном:

— Я ваш слуга...

Розділ одинадцятий

Міраби вважали за честь зустрітися і поговорити з самим Артин-ходжайном. На їхніх обличчях сяяла радість. Покги-міраб, побачивши, що живіт у ходжайна значно більший, ніж у нього самого, посміхнувся. Тільки Сари дивився на ходжайна без улесливості й страху. В кімнаті, прикрашеній килимами та кольоровою повстю, розмова зайшла спочатку про загальне становище в Туркменії та Росії. Коли Покги замовк, заговорив Нобат-міраб:

— Артин-ходжайн, наприклад, ви міська людина, читаете газети. А ми люди прості. Наприклад, ми про становище в світі, про війну, наприклад...

Покги не пропустив зручного випадку негайно ж вскочити у ці хачі «наприклад»:

¹ Шахір — поет.

— Наприклад, ходжайн, розкажіть нам, що робиться на білім світі!

Настрій мірабів сподобався Мамедвелі. Він лукаво подивився навкруги маленькими оченятами і сказав:

— Міраби, сьогодні ходжайн сам прийшов до вас. У місті його не спіймаєш. Вислухайте його, він, здається, звеселить серця ваші.

Халназар посунувся вперед і звернувся до гостей:

— Люди, перш ніж почати розмову з Артин-ходжайном, давайте послухаємо газету, що він привіз. Там є лист з війни і вірші. Ходжам, прочитай-но!

Мамедвелі прочитав і листа, і вірші Молли Дурди. Присутні похвалялися відвагою туркменів і дружно сміялися. Нарешті прийшла черга говорити Арутюнові.

Арутюн цього разу говорив обережно. Про взяття російськими військами Ерзерума він вважав за краще промовчати, зате не пошкодував слів для опису подвигів туркменських джигітів. Усі задоволено покрекували, але в цей час Нобат-міраб поставив запитання, якого Арутюн менш за все чекав.

— Ходжайн, наприклад, кажуть, що повелитель германів Веллаган став мусульманином. Чи це правда?

Не знаючи, що відповісти, Арутюн лише знизав плечима. Відповів за нього Мамедвелі:

— З волі вседержителя — це можливо. Якщо Веллаган прийняв віру пророка, він потрапить у рай.

Слова Мамедвелі наче розбудили присутніх. Усі почали жваво висловлювати свої зауваження про хід війни, кожний пишався тим, що про хоробрість туркменських джигітів говорять і пишуть у газетах. Було, проте, висловлене і таке міркування:

— Якщо джигіти живі та здорові, чому ж прибуває додому їхній одяг?

Мамедвелі не пропустив нагоди виступити з повчальним словом:

— Смертний не знає, де й коли його наздожене смерть. У кого скінчилися дні життя,— помре, де б він не був. Бідолаха Анна Бегенч за все життя ні разу не чув постріла, а нещодавно ми його поховали. Справа не у війні: будь ти хоч у самому пеклі, якщо бог схоче, він тебе врятує. Коли пророка Ібрагіма кинули в огонь, хіба полум'я не перетворилося на квіти?

Сари був віруючим мусульманином, але міркування ходжі йому не сподобались. Він заперечив:

— Ходжам-ага, якщо тобі скажуть: «Йди на війну»,— ти, напевно, не підеш. А чи не все одно тобі, де бути, коли ти вважаєш, що для життя і смерті всі місця однакові?

Покги Вала, рот якого був уже повний тютюну, голосно цмокнувши губами, сказав:

— Сари, поки що немає ні скелі, ні гопиза¹. Навіщо ж скидати штани, не бачивши ще води?

Халназар поспішив запобігти сварці, що готова вже була спалахнути, і звернувся до гостей:

— Міраби, я вас скликав не для суперечок про війну, а з поваги до Артин-ходжайна. Я гадав, що вам буде приємно посидіти, погомоніти з ним.

Мамедвелі одразу ж підхопив:

— Як кажуть, від заможного — багатство, він незаможного — біда. Артин-ходжайн — заможна людина, посидіти з ним, хоч і за чаєм, — уже багатство.

— Міраби! — вів далі Халназар. — Артин-ходжайна запросив я. Цього року було багато води, зорано і засіяно багато цілинних та безполівних земель, що належать громаді. За оренду цих земель ви маєте одержати частину врожаю. Справа це громадська, впоратися з нею нелегко. У вас буде багато збіжжя, і ви не знатимете, що з ним робити. Тому, чи не краще загодя продати орендну частину врожаю? Ось перед вами Артин-ходжайн. Грошей у нього багато. Якщо ви візьмете в нього скільки треба і роздасте трохи дехканам, буде і вам, і їм користь.

Мамедвелі похапцем відсюрбнув чаю з піали, яку тримав у руках, і сказав:

— Рука у ходжайна легка! Потисніть її добре — вона зробить ся щедрою.

Покги, засукавши рукава, відповів за всіх:

— Ми стиснемо йому руку вище зап'ястя!

Нобат-бай та інші міраби мовчали, поринувши в роздум. Цього року вони справді передбачали зібрати багато врожаю з орендної частини врожаю. На продажі його можна було непогано погріти руки. Але непогано було б одержати також і гроші готівкою, які міг запропонувати Артин-ходжайн. Хіба дехкани дізнаються, скільки виторговано за оренду? Хто перед ними буде звітувати? А коли й запитає хто, чи важко приховати те, що прилипне до рук? Більшість мірабів зважували, що вигідніше. Тільки в Сарі думки йшли зовсім в іншому напрямі. Сари хотів зібрати орендну частину врожаю без втрат, зберегти її, наче скарб, і розподілити між дехканами. На випадок доброго врожаю орендна частина була б непоганою підтримкою для бідняків. А тут гово-

¹ Гопиз — сгрунний музичний інструмент. Покги Вала хоче сказати, що немає звука, щоб розляглася луна, тобто нема ніякого приводу до суперечки.

рили зовсім про інше. Мова йшла про те, щоб продати хліб на пні, продати з-під поли. Сари не міг пристати до такої беззаконної справи. Він ввічливо сказав про свої наміри:

— Якщо в мене питають, я скажу: з продажем орендної частини врожаю не слід поспішати. Ще невідомо, чи буде врожай на орендних землях, чи станеться яке-небудь лихо і знищить пшеницю недозрілою. Я мав намір зібрати орендне збіжжя і розподілити його по ариках.

— Ділити орендне збіжжя не можна,— заперечив Покги Вала.

— Так чи інакше, слід зачекати, поки не з'ясується, який буде врожай.

— Чекати! Будеш чекати, то й зостанешся з порожніми руками!

— Покги-міраб, якщо вам не терпиться, то треба влаштувати торги — зібрати купців, господарів і подивитися, хто дасть більше.

Арутюн скинув шапку, пом'яв її в руках і поклав під коліно. Маківка його заблищала, мов у лисого беркута. Він ображено зітхнув, потім, виставивши палець з великим рубіном, покрутив вуса і сказав:

— Міраби, я не був би Арутюн-ходжайном, коли б погодився сісти поруч з лоточниками. Якщо вам потрібні гроші і я не даю їх вам, я вже не хазяїн, я боягуз. Може, я когось образив, чи хто-небудь почув від мене лихе слово, чи просто ви не хочете мати справу зі мною? Тоді скажіть і я поїду звідси.

Міраби заворушились, заговорили на всі лади:

— Ні, ходжайн, тебе не можна відпускати!

— Ходжайн діло каже!

— Сари базікає казна-що.

Хоч ці слова й зачепили Сари, він спокійно відповів Арутюнові:

— Артин-ага, я не хотів образити тебе. Хіба аульні торговці та хазяїни можуть змагатися з тобою? Якщо ти вирвеш з їхніх рук орендне збіжжя, твоя слава тільки збільшиться.

Знову заговорив Халназар:

— Міраби! Не подумайте, що я турбуюся про ходжайнову вигоду, але я раджу вам: не випускайте його! Якщо ви зв'яжетеся з аульними торговцями, почнуться плітки, сварки, впливуть образи, і ви на цьому тільки програєте. І гроші вчасно не одержите. Інша річ Артин-ходжайн. Він, не сходячи з місця, відрачує вам гроші готівкою. А крім того, кожний з вас дістане шовковий хівинський халат.

Ця обіцянка особливо припала до душі мірабам.

— Віддамо оренду Артин-ходжайнові! — вирішили вони.

Сари пильним поглядом оглянув присутніх. У гострому блиску його блакитнуватих очей Халназар прочитав непохитну рішучість:

«Якщо інші дають згоду — хай дають. Але по землях мого арику не ступати ходжайновій нозі!»

Наближався час обіду. Халназарові гості вже давно принохувалися до пахошів смаженого м'яса, — на честь Арутюна зарізали дворічного барана. Коли почали вносити гарячий плов, у мірабів покращав настрій, їхні спітнілі обличчя повеселішали. Розсівшись купками по три чоловіки, вони почали загрибати пальцями розсипчастий масний рис.

У цей час у дверях з'явився чоловік без халата, в брудній, латаній сорочці, підперезаній мотузкою. Його ніхто не помітив. Кліпаючи очима, прибулий повертав на всі боки своє змарніле, чорне обличчя, дивився, як грудки плову з кулак завбільшки зникали у величезних ротах, і, мимоволі приплямкуючи, ворушив синіми губами. Раптом він, ніби не витримавши спокуси, голосно гукнув:
— Бай-ага!

Халназар мовчки глянув на нього, неквапливо узяв з блюда величезну грудку плову і поклав у рот. Чоловік від дверей нерухомим поглядом дивився на масні від жиру пальці бая, на його роздуту щоку. Ковтнувши рис, Халназар так само неквапливо узяв кістку, вкриту жирним м'ясом, і тільки тоді грізно гримнув:
— Ну, що треба?

Чоловік у латаній сорочці соромливо похнюпився і тихо промовив:

— Бай-ага, маю прохання до тебе...

— Та чи ти не дурень. Чи я зараз маю час для тебе?

Шукаючи підтримки, чоловік глянув на присутніх.

— Зроби ласку, трохи...

Але Мави, почувши гримання бая, не дав чоловікові договорити. Ухонив його за комір і потурич від дверей.

Мамедвелі, облизавши тонкі пальці, зітхнув:

— О боже милосердний! У людей не залишилося ні совісті, ні сорому! — і знову потягся довгими пальцями до залишків плову.

У гладких людей шиї зволожились, по обличчях котився піт. Товстий Покги Вала водив пальцями по краю таці, спритно підбираючи рештки рису і, обкачавши грудку в жиру, кидав у рот. Та й ретельно пораючись біля плову, він не переставав говорити.

Після того як Мамедвелі прочитав післяобідню молитву, заговорили знову про угоду з Арутюном. Незважаючи на заперечення Сари, один з мірабів від імені всіх присутніх звернувся до Халназара:

— Бай-ага, ми віддамо орендну частину врожаю ходжайнові. Зачекайте трохи. Хай прийде час, коли можна буде бачити, який урожай, а ми тим часом для годиться порадилося з народом. Але вважайте, що справу залагоджено — готуйте подарунки!

Сари, побачивши, що не зможе переконати мірабів, тепер одверто заявив про свій намір:

— Ви як собі хочете, але по своєму арикові я сам зберу оренду і віддам тим, хто має в ній пай.

На Сари закричали з усіх боків:

— Ти завжди перший починаєш суперечки!

Кінець кінцем стискання рук, яким обмінявся Арутюн з мірабами перед тим як сісти на коня, всі сприйняли, як скріплення угоди.

Розділ дванадцятий

Було душно вже зранку. Густа курява стояла в сухому непорушному повітрі. Сонце сходило над землею вогненною кулею.

Артик зняв з гнідого торбу і почав гладити шию коня. Гнідий потерся головою об плече, підставив лоба. Артик не мав сили подивитися йому в очі. Серце його краєв біль, до горла підступав клубок. Похиливши голову, він стояв наче в забутті, погладжуючи рукою коня. Раптом гнідий рвонув повід і голосно заіржав. Артик підвів голову. Від думки, що він востаннє дивиться на свого гнідого, його охопив відчай. Як він зможе жити без коня? Що ж, знову придбати якусь кобильчину і терпіти глузування? У Халназар-бая залишається і Мелекуш, і чудовий іноходець, та й інші коні, а в нього відбирають єдиного коня!

Тяжко зітхнувши, Артик рішуче подався до кибитки і одразу ж вийшов з молотком та вухналями в руках. Він підійшов до коня, підняв йому ліву передню ногу і приміряв вухналя.

— Аю, дитино моя, що ти робиш? — злякано промовила Нурджахан.

Артик пильно розглядав заглибину в копиті.

— Хочу почистити коневі копита, мамо,— відповів він бадьоро. Потім міцно обняв ногу коня і, приставивши вухналь до копита, підняв молоток.

Шекер, витягши шию, щось прошепотіла на вухо матері. Нурджахан кинулась до сина.

— Ой дитино моя. Не каліч коня своєю рукою!

Не відповідаючи матері, Артик ударив молотком, але вухналь вирвався з його тремтячої руки і полетів убік. Коли він знову хотів підняти ногу коня, гнідий глянув на нього таким гарячим оком, що в Артика безсило опустилася рука і молоток впав на землю. Сльози застиляли йому очі.

— Ти хоч у моїх руках не мучся! — сказав він і одвернувся.

Підійшов Ашир і допитливо глянув на друга. Таким він Артика ще ніколи не бачив: повіки в нього ніби спухли, щоки запали, весь він тремтів.

«Такий вигляд буває в хворих на пропасницю»,— занепокоєно подумав Ашир і раптом відчув, як мороз пішов поза шкірою: він побачив молоток під ногами гнідого.

— Артику, що ти хотів зробити? — запитав він, піднімаючи молоток.

Артик нічого не відповів. Він стояв похнюпившись, наче закам'янів. Ашир зрозумів усе без слів і докірливо похитав головою:

— Артику, і тобі його не шкода?

— Коли б не шкода було, не здригнулася б у мене рука.

— Та чи винний кінь?

— А я чим винний?.. От запало в голову таке... думав, заб'ю вухналь у копито, кінь почне кульгати, може, тоді його не візьмуть... Та з цього, як бачиш, нічого не вийшло.

Нурджахан, схлипнувши, сказала:

— Артику, любий, не муч себе так, моє ягнятко! Бог милостивий, може, тобі й повернуть коня.

Артик побачив сльози на очах матері, помітив, що й Шекер плаче, і йому стало соромно. Оволодівши собою, він сказав:

— Нехай бог одверне лихо, що впало на нас! Не сумуй, мамо. Буду живий та здоровий, ще здобуду коня. А калічити гнідого власними руками не буду.

Ашир хотів підбадьорити друга, але в нього самого в душі відкрилась стара, незагоєна рана.

Аширів батько, Сахат Голак, усе своє життя прожив у курені. Коли підріс Ашир, справи трохи покращали. Сахат Голак видав заміж дочку, одружив сина і придбав, нарешті, новеньку білу кибитку на чотири крила,— мешканцям куреня вона здалася ханським палацом. Вони залишили тісний курінь, і світ для них розширився. Та радість була коротка. Не минуло й року, як оголошили збір кибиток для армії. В наказі було сказано, що туркменські кибитки дуже зручні в походах, і їх вписали в число царських податків. Для Сахага Голака втратити кибитку було не легше, ніж розлучитися з сином. Він кричав: «Не віддам!»,— чинив опір і за це відсидів три дні під арештом. Кибитку розібрали й відвезли, а родина лишилася просто неба. П'ятнадцять днів Сахат Голак оббивав казенні пороги в місті і приніс додому тридцять п'ять карбованців — «плату» за кибитку. Додавши до цих грошей ще п'ятнадцять карбованців, він купив у ходжі стару, напіврозвалену кибитку, яку тому хтось пожертвував. Сув'язі її остову перегнили, надламані жердини пов'язували мотуззям,

уса вона була в дірках. Як тільки починався вітер,— її хитало з боку в бік, дощ сіявся крізь неї, мов крізь решето.

Ашир стояв, охоплений гіркими думками, а Артик тим часом почав сідлати коня. Він обтер його повстяним пітником, накинув легке сідло. Коли він хотів надіти вуздечку, гнідий, пустуючи, схопив губами його рукав і блиснув огненним оком. Артик більше не міг витримати: він похапцем поклав за пазуху півчурека і скочив у сідло. Гнідий круто вигнув шию, почав переступати ногами на місці, наче не хотів рушати туди, куди мав намір їхати Артик.

У Нурджахан тривожно забилося серце. Шекер тонкими пальцями затулила очі. Ашир також відчув, як у нього защеміло серце, але намагався не виказати своєї кволості.

— Будь мужнім,— сказав він, підбадьорюючи Артика.— Не показуй свого горя людям, що не варті тебе!

Нурджахан промовила хрипким голосом, витираючи очі:

— Тримайся, мій сину, їдь і повертайся здоровий... Я жертвую повну піч чуреків, аби тільки господь бог зберіг нам коня.

Артик підняв камчу, і гнідий пішов легкою риссю.

Попереду показалася Мередова кибитка, Артик намагався не дивитися на неї. Але в цей час Айна, зачувши тупіт копит, виглянула з кибитки. Артик, похнюпившись, проїхав мимо. Айна сумними очима подивилася йому вслід: чому Артик не хоче глянути на неї, звеселити її серце? Чи він образився на неї? За що? Що з ним сталося?

Коли Артик під'їхав до міського приймального пункту, сонце вже стояло в zenіті. День був жаркий, задушливий. На відкритій галявині біля залізниці, мов на перегонах, товпився народ. Люди голосно розмовляли, коні іржали, били землю копитами, ставали дибки. З-під кіньських копит здіймалася курява й густою запоною стояла в повітрі. Запорошені обличчя людей були похмурі.

Ідучи сюди, Артик не усвідомлював, навіщо й куди він їде. Він просто їхав вперед, не пізнаючи знайомих, не чуючи їхніх привітань. Під'їхавши до натовпу, він притримав гнідого і озирнувся навкруги.

Посеред галявини стояв стіл. За столом сидів товстий, вусатий чоловік у кітелі захисного кольору, з широкими погонами на плечах. Артик пізнав у ньому полковника Білановича,— він бачив його якось, коли той приїздив до Халназара. По обидва боки полковника сиділи волосні — Ходжамурад та Хуммет. Їхні обличчя спухли від пияцтва, запалі червоні очі гноїлися. Обидва вони, затуляючи роти долонями, весь час позіхали. За ними сиділи волосні з каналів Бек та Векіль. Недалеко від стола стояли військовий ветеринарний лікар та чорнобородий туркмен, знавець коней. До стола по черзі підводили коней, лікар та туркмен огля-

дали їх, волосні призначали ціну, полковник схвалював або зменшував її. Прийнятих коней таврували і одводили до табуна.

Невисокий рябий туркмен, кульгаючи на ліву ногу, вів руду кобилу, що також кульгала на ліву ногу. Так вони підійшли до стола. Побачивши людей у вузькій одежі і зачувши їхній особливий запах, руда кобила зафоркала і позадкувала. Але коли вона спинилася, ліва нога її залишилася трохи піднятою.

Лікар боязко обійшов кобилу, обдивився спину, погладив груди. Кобила відступила назад і знову підняла хвору ногу. Лікар нахилився, постукав по коліну, але під копитом нічого особливого не помітив. Потім туркмен також оглянув гомілку, ступню і оголосив:

— Не годиться, каліка!

Полковник махнув рукою:

— Брак. Кітті, йди геть!

Рябий хоч і не зрозумів слів, промовлених каліченою туркменською мовою, але з руху полковникової руки догадався, що його відпускають. Він почав завертати коня, але лікар його затримав:

— Зачекай-но! — сказав він і взявся за недоуздок.

Рябий глянув на нього з такою люттю, що, здавалося, якби були у нього в очах кулі, він застрелив би його.

Лікар наказав підняти коневі ногу і, витягнувши складаного ножика, почав колупати ним копито. Кінчик ножа зачепився об щось тверде.

— Це що? — спитав лікар.

Рябий опустил очі. Він хотів відповісти зухвалою брутальною лайкою, але стримався. А лікар, постукуючи ножем об гвіздок, знову запитав:

— Це що?

Обидва волосних, схопившись з місця, накинулись на рябого.

— Це що, гей? Мовчиш, негіднику? Тобі що, заціпило?

Рябий пустив ногу коня, почухав за вухом і похмуро відповів:

— Відкіля мені знати? Може, скабка...

Чорнобородий туркмен знову підняв коневі ногу, — Хуммет перевірів підозру лікаря.

— Гей, син свині! Це що? — закричав він, намацавши головку гвіздка, забитого в копито.

Рябий змінився на обличчі, затремтів, очі його налилися кров'ю, губи затіпались. Переступивши на вкорочену ліву ногу, він повернувся до Хуммета і гукнув:

— Волосний-хан, це... — і брутально вилаявся.

Волосний навідліг ударив його по обличчю, і рябий упав на землю.

— Що там сталося? — гнівно запитав полковник.

Поки волосний пояснював, рябий підвівся і, вихопивши ножа, кинувся до стола. Ще мить — і він встромив би ножа в спину Хумметові, але туркмен устиг схопити його за руку. Підбігли поліцаї і зв'язали рябого. Він з ненавистю глянув на Хуммета:

— Ти ще пригадаєш це, собако волосний! Або ти мене замордуєш, або я примушу твою матір вмитися слізьми!

Рябого повели.

Високий сивобородий глашатай у гостроверхій шапці, з червоною хусткою на шиї, тримаючи руку біля рота, вигукнув:

— Старшина аулу Гоша, Бабахан-арчин!

До стола підійшов смаглявий чоловік у чорній каракулевій папасі, в шовковому червоному халаті, підперезаному картатим шовковим поясом. Полковник, обома руками розгладивши свої пишні вуса, всміхнувся:

— А-а, старшина Бабахан! Дуже добре.

У Бабахана був також такий вигляд, наче він тиждень безпробудно пиячив. Витріщивши великі чорні очі, він голосно сказав:

— Хай буде здоровий пан полковник!

Почали оглядати коней аулу Гоша.

Артик не злязаячи з коня, спостерігав за тим, що відбувалося. Те, що сталося з рябим, розлютило його. Тепер він з жахом чекав своєї черги. В його голові роїлося безліч різних думок. Він почав уже думати, що даремно не продав коня волосному, коли той добивався цього через Бабахана. І одразу ж, з ненавистю подивившись на старшину та Ходжамурада, подумав: «Ні, краще один раз відмучитись, ніж віддати такого коня цим негідникам!» Але в міру того як надходила його черга, рішучість все більше покидала його. Він уже шкодував, що так сліпо скорився наказу й приїхав. Раптом він почув біля себе голос:

— Якщо ти Артик Бабали, веди свого коня!

Артиків гнідий привернув до себе загальну увагу. Всі оточили його, навіть полковник підвівся зі свого місця й підійшов. Кінь стояв, нашорошивши вуха, і здавався смирним. Але коли лікар захотів погладити його по крупу, гнідий мало не хвицнув його. У коня на лівій нозі з внутрішньої сторони гомілки була невелика гуля. Туркмен не звернув на неї уваги, але лікареві вона не сподобалась. Через перекладача він звернувся до Артика:

— Ану-бо, підніми цю ногу!

Коли Артик виконав його наказ, він ткнув пальцем у гомілку коня і запитав:

— Це що?

Артикові не хотілося відповідати, але коли лікар його знову запитав, він похмуро відповів:

— Якщо не знає сам лікар, звідки мені знати?

Лікар пильно подивився на Артика:

— Признайся, ти бив коня ломакою по носі чи прив'язував ка-
мінь?

— Ну, якщо бив,— дізнайся!

Не наважуючись щось певне сказати про гулю на гомілці, лікар запитливо глянув на чорнобородого туркмена. Той хотів пояснити, що це не вартий уваги нарід на кістці, але в цю мить почув за собою застережливе покашлювання і озирнувся: волосний Ходжамурад підморгнув йому, примруживши око.

«Мабуть, волосний хоче звільнити цього коня»,— подумав він і нічого не сказав лікареві. Коли полковник, знявши пенсне, сам оглянув гулю на гомілці і запитав, що це таке, чорнобородий обмацав гомілку, крадькома ще раз глянув на волосного і сказав:

— По-моему, це вада.

Ці слова обрадували Артика, він вирішив, що його гнідого можуть відпустити. Зробивши два кроки вперед, він звернувся до полковника:

— Баяр-ага, твої лікарі, виявляється, знають свою справу. Мій кінь — каліка. Іноді він по декілька днів кульгає. Буває й так: скаче щодуху і раптом — зразу стане на трьох ногах. Якщо ви не повірите мені і візьмете його, ви завдасте шкоди царському солдатові. Раптом кінь закульгає в небезпечному місці, і відважний джигіт потрапить у руки ворогові...

Артикові здавалося, що його слова сказано до речі і вчасно. Справді, після того як ці слова було перекладено, полковник махнув рукою і сказав:

— Іди!

— Спасибі, баяр-ага! — радісно промовив Артик і став завертати коня.

Але не встиг він зробити й кроку, як волосний Ходжамурад заговорив з полковником по-російському. Він сказав:

— Пане полковник, якщо кінь не годиться для потреб царя, то він згодиться для царського слуги. Прошу вас залишити його.

І одразу ж, наче удар грому, прозвучало в Артикових ушах:

— Зачекай! Іди сюди!

Артик озирнувся. Полковник згинав і розгинав вказівний палець, і Артик зрозумів, що цим рухом баяр кличе його до себе. Все одразу померкло в його очах. Щойно він бачив, як мчить галопом на гнідому повз кибитку Айни, як вибігає йому назустріч Шекер і висне на шиї, як мати, радіючи з того, що син повернувся на коні, обкидає його, за святковим звичаєм, коржами... Замість цього він побачив перед собою огрядну постать баяра-полковника, неспокійні очі волосного, хитре обличчя старшини. Радість погас-

ла в Артикових очах, плечі опустилися. Важким повільним кроком він підійшов до стола. Полковник щось сказав на не зрозумілій Артикові мові. Перекладач пояснив:

— Джигіт-молодець, твого коня прийнято.

Чорнобородий туркмен узяв гнідого за недоуздок, і Артик випустив повід з рук.

Волосний Ходжамурад ще раз обійшов навколо коня. Подивившись на Артика, він вирішив показати себе благодійником.

— Тобі ще пощастило, хлопче. Лікар сказав, що ногу коневі ти пошкодив навмисне, а баяр повірив йому. Ти бачив, що роблять тим, хто калічить коней? Будь вдячний своєму арчинові: він захистив тебе, а я підтримав. Я сказав, що гуля на нозі коня — сліпий відросток кістки...

Привітні слова Ходжамурада заспокоїли Артика. Думаючи, що волосний справді бажає йому добра, він з надією звернувся до нього:

— Спасибі, волосний-хан! Спасибі на доброму слові. Відпусти мого коня, ти маєш право зробити це.

Волосний обурився:

— От іще, їй-богу! Роби після цього людям добро. Що ж, мені тепер через твою шолудиву шкапу у тюрму сідати?

Старшина Бабахан сказав з докором:

— Ти, мій голубе, не розумієш, від якого лиха тебе врятовано. Коли б не волосний, тебе спіткала б така ж доля, що й рябого.

Артик зрозумів, що його обдурюють. Не тямлячи себе від гніву, стиснувши кулаки, він глянув просто в очі Бабахана і обурено гукнув:

— Краще було б мені дістати від вас ляпаса і потрапити в тюрму, ніж позбутися коня. У сто разів краще, ніж те, що ви зробили зі мною!

Полковник, почувши гнівний голос Артика, здивовано спитав:

— Що там іще? Джигіт-молодець незадоволений?

Волосний пояснив:

— Старшина сказав йому, що він навмисне пошкодив ногу коню. Парубок не винен, через те й розсердився.

— Добре! Якші!

Усім прийнятим коням ставили тавро, але гнідому, як «пошкодженому», не поставили. Пригнічений горем Артик цього навіть не помітив. Коли гнідого розсідали й повели, волосний Ходжамурад ще раз кинув на нього погляд. Кінь високо тримав голову, його крута шия вигиналась дугою, шерсть його блищала, мов золото. Волосний про щось поговорив з полковником і, всміхаючись у вуса, звернувся до Артика:

— От що, джигіт, баяр-ага оцінив твого коня в сорок карбованців. Волосні схвалили його ціну. Ми не будемо тебе мучити з паперами. Замість квитанції старшина привезе тобі гроші.

Взявши на плечі сідло та вуздечку, Артик кинув повний зненависті погляд на приймальників і пішов геть, хитаючись, мов п'яний.

Розділ тринадцятий

На околиці міста, біля самої залізниці, стояв невеличкий біленький будиночок, з трьох боків обгороджений глинобитною стіною, а з четвертого — дерев'яним парканчиком. Подвір'я було невелике. Один куток його займав сарай із стійлом для корови, в другому лежав у штабелях сухий кізяк. Перед відкритою тераскою росло кілька дерев, під ними стояв потемнілий від часу круглий стіл на одній ніжці. За столом сиділо двоє чоловіків; повна світловолоса жінка поралася по господарству.

Один з чоловіків був хазяїн дому — Іван Тимофійович Чернишов. Це був міцний широкоплечий чоловік років сорока. Темне, майже чорне волосся його було зачесане назад без проділу, довгі темно-русі вуса звисали до підборіддя, з-під густих навислих брів поблискували жваві карі очі. Лівою рукою, на якій не було двох пальців, Іван Тимофійович тримав між колінами темну пляшку, а правою вгвинчував у корок штопор, не перестаючи збуджено розмовляти з гостем — маленьким худорлявим чоловіком з русявою борідкою, рідким рудуватим волоссям на голові та запалими щоками. Голос у гостя був кволий, сині очі дивилися тоскно. Іноді він починав кашляти, хапаючись рукою за впалі груди. Коли господиня поставила на край стола мідну каструлю і зняла покришку, гість присунувся ближче до тарілки і сказав:

— Ганно Петрівно, сьогодні я ваш нахлібник!

— Що ви, Василю Дмитровичу,— привітно обізвалася господиня.— Який ви нахлібник. Так рідко заходите... Іжте на здоров'я!

Вона насипала в тарілку борщу і поставила перед гостем.

Іван Тимофійович наповнив дві склянки вином і одну простяг Василю Дмитровичу. Той запитливо глянув на господаря.

— А Ганні Петрівні?

Іван Тимофійович глянув на дружину, на вино в пляшці і потягся до чашки:

— Вистачить і їй!

— Мені не треба,— сказала Ганна Петрівна.— Я ж не п'ю, Василю Дмитровичу.

Тоді Іван Тимофійович вилив вино, що залишилося в пляшці, в неглибоку надтріснуту чашку і поставив перед дружиною.

— Випий, Ганно. Не часто в нас тепер буває такий обід.

Цокнулися. Чоловіки одним духом спорожили свої склянки, а Ганна Петрівна тільки пригубила чашку. Іван Тимофійович поклав у рот шматочок чорного хліба, сьорбнув борщу і заговорив:

— Знаєш, Василю, вчора в мене була получка. Кажу жінці: «Зготуй, Ганно, добрий обід та вина пляшечку купи заради свята». А вона все про своє: «Ти б краще не про святкові обіди думав, а про те, як зібрати грошей на корівчину!» Відтоді як минулої зими продали корову, в неї тільки й розмов, що про це. «Ну, що ж,— кажу,— заощадь, коли можеш. Я ж тобі віддаю всю получку. По шинках не ходжу, а вже коли получка...»

— Ну, вже й получка! — з незадоволенням промовила Ганна Петрівна. — Твоєї получки скоро й на хліб не вистачить. На базарі он як усе подорожчало.

Чернишов витер вуса і поблажливо усміхнувся:

— Що ж мені тепер — спекулянтську крамничку на базарі відкрити? Чи йти до туркменських баїв отару пасти?

— Я цього не кажу, але ти можеш заробляти більше. Тебе на бавовноочишувальний завод запрошували?

— Це до вірмецина-хазяїна? Василь он знає ту бестію. Попадись тільки йому в лапи — всю кров висмокче. Ні, краще вже я на паровозі залишусь.

— Тоді проси прибавки. Не бійся, не виженуть, накинуть десятку-другу. Не дуже багато здорових чоловіків залишилось. А ти — машиніст.

Чернишов голосно розреготався:

— От і поговори з нею! Почне з корови, а закінчить обов'язково тим, що я мало заробляю.

— Корова себе завжди прогодує, ще й тобі залишиться, — одказала Ганна Петрівна, — от коли доб'єшся прибавки, обов'язково буду відкладати на корову.

— Дивачка ти, Ганно, — вже серйозніше заговорив Чернишов. — Кажеш — накинуть десятку. Мені накинуть, іншому накинуть, а на які ж кошти пани та буржуї будуть жити та розкошувати? А тепер ще й війна на додачу. Адже це наш брат, робітник та селянин, віддає всі свої сили й кров на цю прокляту війну. Ти ось уже скільки років живеш зі мною, а таких простих речей не розумієш. Накинуть! Зашморга вони накинуть на шию нашому братові, та ще й затягнуть якомога тугіше.

— Та якщо й накинуть щось до заробітку, невелика з того користь, — втрутився в розмову Василь Дмитрович, що вже впорався

з борщем і жував чорний хліб із зеленою цибулею.— Накинуть десяток, Ганно Петрівно, а ціни підскачуть на дві. Гроші тепер друкують, аж гуде, паперу вистачає. А папір — він папір і є. Гроші дешеві, хліб дорогий.

Ганна Петрівна, збираючи тарілки, хотіла щось сказати, але в цей час почувлися кроки біля воріт.

— А ось ще один гість іде! — усміхнувшись, сказала вона, коли розчинилась хвіртка.

Іван Тимофійович озирнувся.

— А, Артик! — і підвівся назустріч.

Артик підійшов, скинув з плеча сідло і привітався. Обличчя в нього було змучене, очі сумні, весь він здавався знесиленим, розбитим. Іван Тимофійович одразу зрозумів, що в Артика, завжди веселого й жвавого, якимсь нещастям. Він посадив його поруч із собою, глянув на сідло і заговорив з ним по-туркменському. Він спитав:

— А де твій гнідий, Артику? Чи не продав?

Іван Тимофійович любив Артикового коня. Коли Артик, завітавши до нього, прив'язував свого гнідого біля воріт, він виходив з окрайцем хліба або грудочкою цукру, і кінь ластився до нього, схиляючи голову з білою плямою на лобі.

Артик зітхнув і відповів не зразу. Він глянув на те місце біля воріт, де завжди прив'язував гнідого, і ледве видавив з себе:

— Нема в мене більше коня. Забрали.

Ганна Петрівна, хоч і не дуже добре розуміла туркменську мову, сплеснула руками:

— Забрали!

Василь Дмитрович пояснив їй:

— Взяли... І ще візьмуть!

— Вкрали? — перепитала Ганна Петрівна, думаючи, що вона не зрозуміла Артика.

— Ні, не вкрали, а забрали силою,— відповів їй Василь Дмитрович.— Це зветься — реквізиція.

— Здирство та податки,— коли це скінчиться? — похитала головою Ганна Петрівна і, взявши з стола порожні тарілки, пішла до кухні.

Чернишов знав, чим стали воєнні побори та реквізиції для дехкан: туркмени не відбували військової повинності, та зате податки на селян в Туркменії були ще більші, ніж у Росії. Розумів він і те, як важко було втратити Артикові єдиного коня, і не знав, чим утішити парубка. Звичайні слова співчуття тільки образили б молодого, запального туркмена, що був, видно, дуже схвилюваний усім пережитим.

Коли Ганна Петрівна повернулась до стола з котлетами, Ва-

силь Дмитрович, намагаючись по-своєму полетшити важкий стан Артика, говорив з ним по-туркменському.

— ...Ти, хлопче, не журися. Ти молодий, здоровий, тобі поки що нема чого боятись. А вогонь війни чого тільки не захопить, чого не спалить! Спитай у мене! Мій старший брат загинув на війні з японцями в Порт-Артурі. Другого брата після революції п'ятого року кинули в тюрму, а потім заслали у Сибір. Там він і помер від сухот. Ще один брат, молодший за мене, пішов на війну з німцями і вбитий під Варшавою. А наймолодший уже більше року, як пішов на фронт, і від нього ніякої звістки. Я сам...— він одвернувся й довго кашляв, хапаючись руками за впалі груди. Лице в нього посиніло, руки тремтіли.

Приступ кашлю незабаром минув, але Василь Дмитрович уже не міг говорити. Важко дихаючи, він витяг з кишені коробочку з махоркою і тремтячими пальцями почав скручувати цигарку. Він навіть не помітив, що Ганна Петрівна поставила перед ним тарілку з котлетою.

Артик не зводив очей з Василя Дмитровича, з його скуйовдженого рудуватого волосся і блілого схудлого обличчя, з куцої парусинової куртки з обтріпаними рукавами і розбитих брезентових туфель. Лихо, що припало на долю однієї людини, вразило його. Справді, це не втрата папахи чи кибитки. Артик забув про коня. Йому було шкода цієї нещасливої, знедоленої людини, хотілося запитати: «Чи є в тебе ще брат?» — але він так і не запитав, а тільки дивився, як жадібно змарнілий чоловік ковтає тютюновий дим.

— Артику, чого ж ти? — пролунав над його вухом голос Ганни Петрівни.— Їсти, їсти треба! — вона вказала на тарілку з двома маленькими котлетками і купкою жовтуватого від соусу рису.— Та й ви кидайте курити, Василю Дмитровичу,— звернулася вона до другого гостя.— Годі вам уже отруювати груди тютюном!

— Ні, Ганно Петрівно, ви цього не розумієте,— обізвався Василь Дмитрович.— Покуриш — воно наче й легше на душі робиться.

Проте він одразу ж загасив недокурок пожовклими пальцями і почав їсти. Слідом за ним узяв виделку й Артик. Він був дуже голодний. Хотілося брати пальцями шматки рубленого м'яса і кидати їх в рот один за одним. Та росіяни не розуміли цього зручного способу. Доводилося колупати котлету тризубою виделкою, обережно підносити до рота невеличкі шматочки, а коли вони падали з виделки, підхоплювати їх лівою рукою і класти знову в тарілку. Ганна Петрівна змиловилась нарешті над Артиком і дала йому ложку.

А Василь Дмитрович уже знову нарікав на долю:

— Чи я живий, чи помер — родині не краще і не гірше. Яке утримання у будочника? Не вистачає навіть на хліб. А родина велика. Нема в що одягти дітлахів. Вони в мене худі, мов безпері гавенята,— сама шкіра та кістки. Тільки й живу надією, що знову, як у п'ятому році...— Він несподівано замовк, потім звернувся до Артика: — Так що ти не дуже побивайся, хлопче. У тебе, коли й заберуть коня чи кибитку, голова ціла лишиться. У тебе всі живі та здорові. А якщо...

Він не договорив і махнув рукою, але Артик зрозумів недоговорене: «Якщо війна й далі триватиме, то й тобі дістанеться».

Помітивши, з якою увагою слухає Артик Василя Дмитровича, заговорив і Чернишов, хоч йому й важкувато було розмовляти по-туркменському.

— Тепер ти знаєш, Артику, і Василя Дмитровича. Прізвище його — Карташов, схоже на моє. Ми з ним давні друзі. Він працює обхідником на залізниці. Його будка — перша від міста. Коли я проїжджаю мимо на паровозі, він мені махає зеленим прапорцем, а я йому картузом. Він щира людина. Якщо буде по дорозі, заходь до нього. Хоч він і бідняк, але для гостя завжди багатий.

Василь Дмитрович гірко усміхнувся. Скоринкою хліба він підбирав з дна тарілки краплі масла, схожі на пташине око. Ганна Петрівна бачила, що гість не наївся, але, крім чаю, частувати вже було нічим.

— Іване,— сказав Карташов, відсовуючи тарілку,— коли ти вже вирішив нас знайомити, розкажи мені, хто цей гість з аулу.

— Це — Артик Бабали з аулу Гоша,— почав Іван Тимофійович по-туркменському, потім перейшов на російську,— ти познайомся з ним ближче, Василю. Це цікавий хлопець, заради дружби й правди, як він її розуміє, піде на все. Я знаю Артика вже чотири роки. Якось, пригадую, він віз на своїй кобильчині солому, а я й купив її для корови. От тоді ми й познайомились. Тепер, приїжджаючи на базар, він обов'язково заходить до нас. Знає, що я ображусь, коли він не заїде. Ми стали друзями. Іноді я годинами розмовляю з ним, розповідаю газетні новини...

— Зведення про становище на фронтах? — перебив Василь Дмитрович.— Чи варто забивати хлопцеві голову тими дурницями. Адже брешуть страшенно. Ти краще прояснив би йому трохи голову відносно його власного становища та ставлення до війни.

— Говоримо й про це. Він уже починає де в чому розбиратися. Скажи, Артику,— запитав Іван Тимофійович по-туркменському,— Халназар-бай також віддав кращих своїх коней на війну?

— Ні,— відповів Артик,— Мелекуш і сирій іноходець спокійнісінько стоять біля його кибитки.

— Чому?

— Тому що він бай,— не замислюючись, відповів Артик і додав: — Тому, що такі негідники, як наш арчин-хан та волосний-хан, їдять його хліб.

— От бачиш! — вигукнув задоволений відповіддю Іван Тимофійович.— Виходить, Артику,— знову заговорив він по-туркменському,— тобі ще доведеться повоювати.

— Іване, ти казав, що війна незабаром скінчиться,— не зрозумів Артик.

— Я кажу про інше — про боротьбу проти баярів та баїв.

— Тоді я сяду на коня,— сказав Артик і мимоволі зітхнув.— Шкода тільки, що коня немає...

Від вокзалу долетіли удари дзвону, що повідомляв про вихід поїзда з сусідньої станції. Василь Дмитрович схопився і почав прощатися.

— Ганно Петрівно, спасибі за обід! Іване Тимофійовичу...— Қарташов запнувся. Він хотів запросити їх до себе, але знав, що почастувати друзів буде нічим.

Ганні Петрівні стало шкода його.

— До нас заходьте частіше,— сказала вона.— Та посиділи б ще трохи. Зараз самовар закипить.

— Куди поспішати, Василю? — почав умовляти його і Чернишов.— Сиди, чайку вип'ємо.

— Ні, не могу,— рішуче відмовився Василь Дмитрович.— Мій змітник працює тільки до восьмої. Якщо спізниюся, кепсько мені буде... Що ж, будьте здорові! Артику, будеш у наших місцях — заходь! — Насунувши на лоба плескатий з широкими, облямованими кантом полями картуз і квапливо розпрощавшись, він підтюпцем побіг до воріт.

Чернишов сів на своє місце і про щось замислився. Артик мовчав.

Ганна Петрівна поставила на стіл жовтий самовар. Він був дуже пом'ятий, стояв на трьох своїх ніжках та на одній дерев'яній колодці, але це не заважало йому співати і викидати пар аж до неба.

— Так, війна...— замислено вів далі Іван Тимофійович.— Скільки вбитих та покалічених, скільки вдів та сиріт! А заради кого народ несе стільки жертв? Під час російсько-японської війни був я піхотинцем. Тоді ми також не знали, за що воюємо. Було одне: слухай офіцерську команду та повторюй, коли питають: «За віру, царя і отечество»... Не згоден — мовчи. Звичайно, для солдата наказ офіцера — закон. Але часто-густо накази начальства

здавалися нам безглуздими. Ганяли нас без потреби з місця на місце. Не стільки билися, скільки відступали. В одному бою поблизу від мене розірвалася японська шимоза. Одним осколком два пальці на руці одірвало, другим, мов ножем, по животу різнуло. Потрапив у лазарет. Відлежався трохи, рани загоїлись — відпустили додому. До війни я працював кочегаром на паровозі. Повернувся працювати на залізницю. Ось тут і почалося! Народ повстав і проти війни, і проти царя. Знайшлися розумні люди, які все пояснили. Дізнався я тоді про всю правду, наче прозрів, знову взяв зброю і пішов з робочим народом воювати за кращу долю.

— Проти баярів та баїв? — запитав Артик.

— Так, і проти царя.

— І цар вас переміг?

— Того разу переміг,— зітхнувши, відповів Іван Тимофійович.— Багато ще було темних людей і серед війська, і серед вашого брата — дехкан. Царські генерали кулею та нагайкою втихомирювали народ. Багато тоді загинуло хороших людей, багато гине ще й зараз. Одних розстріляли, других кинули в тюрми, третіх заслали помирати в сніги Сибіру або ось сюди, в піски Туркестану. Бачив он, що стало з Карташовим? У нього слабі легені, а його послали дихати порохом пустелі. Спочатку його оселили в пісках Уч-Аджі, там він працював чабаном у ваших баїв. Потім йому дозволили оселитися в Душаку, але там для нього не набагато було краще. Тане людина на очах...

Чернишов замовк, заглиблений у свої думки. Артик не все зрозумів із слів Івана Тимофійовича, але бачив, що його друг чимось засмучений, і йому хотілося розважити його.

— Іване,— запитав він,— як зветься та війна, про яку ти говорив?

— По-вашому не знаю як,— усміхнувшись, відповів Іван Тимофійович,— а по-нашому — революція. Революція,— повторив чітко, помітивши, що Артик ворухить губами.

— Нехай буде й по-нашому так! Ривалюса,— тихо проказав за ним Артик і підвівся.

Сонце червоною кулею котилося за далекий гребінь гір. Слепа спадала, наближалася ніч. Артик почав прощатися з друзями.

— Іване, нехай сідло та вуздечка залишаться в тебе. До побачення. Бувайте здорові! — сказав він і покvapливо вийшов на вулицю.

— Артику, приходь частіше! — гукнув услід йому Чернишов.

Власне кажучи, поспішати Артикові, коли він вийшов від Чернишова, було нікуди. Як тільки зайшло сонце, почало швидко темніти. Проти ночі повертатися додому він не хотів — втома брала своє. Та йому було соромно проситися ночувати в своїх гостинних друзів, і він вирішив переночувати в чайхані.

Десь близько дев'ятої години він підійшов до обійстя чайханщика Джумадурди. Вислухавши прохання Артика, гладкий чайханщик подумав і сказав:

— Добре. Лягай ось сюди. Тільки, щоб очі твої нічого не бачили, а вуха не чули! — І він вказав Артикові на тісний закуток, відгороджений кошмою од загального приміщення.

Артик ліг і незабаром заснув. Не минуло й години, як він прокинувся від гамору і гомону. У приміщенні, до того порожньому, було тепер повно людей. Чувся дзвін посуду, окремі вигуки, улесливий голос чайханщика. Артик повернувся на другий бік і спробував знову заснути, але з цього нічого не вийшло — голоси настирливо вривались у вуха. Деякі з них здавалися Артикові знайомими. Він прислухався і зрозумів, що й справді не помилився, — в чайхані зібралося все начальство волості.

У щілину між краєм кошми та стіною Артик бачив тільки двері в задні кімнати чайхани. Незабаром у тих дверях промайнули три гарно одягнені жінки з блюдами в руках. Одразу ж зачувся вигук:

— Молодець, Джумадурди!

Артик міг би заприсягтися, що це голос старшини Бабахана. Ту ж мить озвався інший голос, і Артик безпомилково впізнав, що це говорить кульгавий писар волосного правління Аксак-мірза, на прізвисько Кулліхан:

— Арчин-хан, якщо хочеш привітатися з ними, скажи: «Айсолтан-бай, молодице, жити вам сто років, а мені двічі по п'ятдесят!» Брязнули піали, наповнені вином.

— Піднімем ще раз за здоров'я Айсолтан-бай!

Це, безперечно, вигукнув волосний Хуммет. Потім знов почувся голос Кулліхана:

— Ей, смоктунець, чому не п'єш?

— Не вмію. Горілки я ще ніколи не пив, — відповів хтось, кого Артик по голосу не впізнав.

— Ох, сучий ти сину! Що ж ти думаєш, люди вчаться пити в утробі матері? Коли хочеш стати людиною — пий!

Знявся безладний гамір. Артик обережно підняв край кошми. Тепер із свого темного кутка він міг не тільки чути, але й бачити всю компанію.

Відмовлявся пити Балли, син Халназара. Тоді його вирішили напоїти силоміць. Балли пручався, його тримали за руки і лили горілку в рот. Проковтнувши трохи пекучої рідини, він вирвався і схопився, задихаючись, наче проковтнув жарину. Його знову посадили, дали напитися води. Поруч з Балли на килимі сидів Атаджа, син міського торговця Котура. Балли почав його лаяти:

— Ти, смоктунець, не облизаний матір'ю! Ти в усьому винний! Зачекай, син свині, я з тобою розрахуюся!

— Ти що — невинність утратив, чи що? — відповів Атаджа.— Випив — рай побачив. Чого галасуєш?

Як зрозумів Атик з уривків розмови, Атаджа був господарем гулянки. Влаштував він її з простої причини: за несплату податків було затримано п'ять вагонів пшениці, яку він відправляє в Андижан, Маргелан та Джизак. Коли б йому пощастило одержати від волосного папірець про сплату податків, товмач зумів би проштовхнути вагони.

Всі набивали рот соковитим пловом. Чайханщик Джумадурди метушився біля гостей. Піали знову наповнили горілкою.

Кулліхан підвісся на одне коліно:

— П'ю за здоров'я волосного Хуммета!

Волосний Ходжамурад підняв свою піалу ще вище:

— Закликаю випити за здоров'я його величності білого падишаха!

Почали пити по черзі за здоров'я царя, генерал-губернатора краю, повітового начальника і всіх присутніх. Балли звалився після третьої піали. Обличчя у всіх почервоніли, очі налилися кров'ю, рухи зробилися непевними. Жуючи плов, Кулліхан половину ронив на скатертину. Коли старшина Бабахан закашлявся, риз з рота полетів в обличчя тим, хто сидів проти нього. Ходжамурад скинув блискучу шаблю і почав галасувати.

— Ей, молодице з Ахала, принеси чалу! ¹

Гладкий Хуммет, надувшись, вилаяв Атаджу:

— Син свині, вагонник! Оце й усе твоє частування?

Атаджа заплескав у долоні:

— Горілка знайдеться, навіть коли б ти схотів скупатися в ній... Ей, Джумадурди, принеси побільше!

Бабахан незв'язно бурмотів:

— Тягни, син вагонника знає, що робить... Роби, як він наказує,— і все, що ти прохаєш, здійсниється. А цей син дурня мекає без молока...

Напівп'яний Ходжамурад втупився в нього каламутними очима.

— Хто той негідник? Хто мекає без молока? Говори!

¹ Ч а л — напій з верблюжого молока.

— Продай, кажу йому, свого жеребця за сто карбованців Ходжамураду-волосному... Може, він стане тобі колись у пригоді. А той верзе казна-що. Каже: «І за п'ятсот не віддам!»

— Та ти про кого?

— Та про Артика ж, їй-богу! Про Артика Бабали...

Ходжамурад засміявся:

— Тепер його гнідий казиться на прив'язі коло моєї кибитки...

Артик мало не задихнувся від люті. Він відсахнувся од щілини і довго лежав нерухомо. «Що робити? Кинутися туди, перебити посуд, схопити за горлянку?.. Кого?.. Старшину Бабахана? Ходжамурада?.. Але що з того вийде? Не сьогодні, то завтра потрапиш у їхні пазури».

Артик потроху заспокоївся.

Тим часом галас у кімнаті посилювався. Прислухавшись, Артик зрозумів, що посварилися Кулліхан та товмач. Образившись на якесь гостре слово, кульгавий писар верещав:

— Повтори, що ти сказав, собако!..

Відхиливши кошму, Артик знову припав оком до щілини. Кулліхан вихопив з кобури револьвер. Товмач посунув на нього.

— Якщо не вистрелиш — бабою будеш!

Кулліхан патис на курок, але волосний Хуммет встиг ударити його під лікоть. Гримнув постріл. Блакитний дим піднявся вгору, вслід за кулею, що влучила в стелю. На постріл прибігла Айсолтан.

— Ой, що трапилось?

— Кулліхан вистрелив гаву!

Всі засміялися. Цей постріл, крик товмача, лайка писаря нікого не стурбували. Тільки Балли, підвівши голову, подивився навкруги каламутними зляканими очима. Старшина Бабахан, тримаючи піалу, повну горілки, підвівся, похитуючись:

— Айсолтан, випий за мое здоров'я,— звернувся він до жінки і впустив піалу.

Айсолтан вийшла. Бабахан заточився і, мабуть, забувши, для чого підвівся й на кого дивився, всім тілом упав на підлогу. Товмач, розпушивши вуса, пильно подивився на сина торговця і, мов нічого не трапилось, сказав:

— Атаджа, звели принести карти!

Посуд прибрали. На килим упала колода нерозпечатаних карт. П'яні постаті заворушилися, сідаючи в коло, руки полізли в кишені, витягаючи і розсипаючи гроші.

Хуммет почав банкувати. Балли, що ніколи не бачив гри в карти, дивився на все, нічого не розуміючи. Товмач, взявши свою карту, глянув на нього і сказав:

— Бери карту, чого баньки вилупив!

— Куди йому! — усміхнувся Хуммет. — У нього ще молоко на губах не обсохло.

Балли образився на ці слова, його рябе обличчя скривилося в жалібній посмішці.

Коли Хуммет роздав карти, Бабахан кинув поверх банку свій товстий гаманець:

— Давай!

Хуммет простяг йому другу карту.

— Давай ще! Ще одну.

— Згориш!

— Давай! Сказав, давай! Згорю я, а не ти!

Волосний простяг йому верхню карту з колоди.

— Згорів, син дурня?

Не промовивши ні слова, Бабахан витяг з гаманця чотири десятки і кинув у банк.

Товмач раз у раз дивився на свою карту, не наважуючись визначити ставку. Нарешті він сказав:

— Давай на п'ять карбованців.

Волосний присоромив його:

— Сучий сину, весь повіт у твоїх руках, чого ти боїшся? Бий по банку!

Бабахан, що посмоктував чилім, пихнув димом і засміявся:

— Ташлі-товмач рішучий тільки тоді, коли бере. А коли є небезпека втратити, він — у кущі.

Куллихан виплюнув тютюн, витер рота рукавом і вдарив на двадцять п'ять карбованців. Він виграв, але Хуммет подвоїв банк. Тоді Бабахан, засукавши рукава, посунувся вперед.

— Давай на все! У рахунок всього аулу Гоша!

Старшина взяв на десятку туза й потяг до себе гроші.

Гра тривала довго. Куллихан програв усе, що в нього було, позичив у товмача і знову програв. Тоді він скинув і поклав перед собою свій червоний халат.

— Дай карту!

Ташлі-товмач з глузуванням сказав:

— Ну, коли тепер програє, то й матір рідну закладе!

Програвся й Ходжамурад. Не знаючи, в кого б ще позичити, він озирався на всі боки. У «сина вагонника» він уже брав двічі. Тоді Бабахан наказав:

— Балли-хан, виймай сто карбованців!

Певно, сто карбованців здавалися Балли не менше, ніж половиною батьківського майна, — така сила грошей не завжди потрапляла йому до рук. Сьогодні за дорученням батька він одержав у місті гроші за піввагона ячменю. Віддати сто карбо-

ванців він боявся, але й не дати було незручно, і він сидів, витріщивши очі, не знаючи, що робити. Старшина насів на нього:

— Коли вам чого треба, тобі чи твоєму батькові, то ви йдете до нього. Давай, тобі кажуть!

Балли тремтячими руками відрахував сто карбованців і віддав. Але для волосного ці гроші були нічого не варті, він одразу ж поставив їх усі на банк. Старшина почав у вічі вихвалити Балли:

— Балли-хан найкращий син Халназара. Я сам незабаром ожено його.

— Що ж це він, нещодавно поховав одну дружину і вже думає про другу?

— Байському сину можна мати і двох, і трьох.

Балли, мабуть, уже встиг одверто поговорити з сином торговця. Атаджа звернувся до старшини:

— Арчин-хан, у тебе в аулі є підходяща наречена — Мередова дочка. Сватай її, коли справді хочеш одружити Балли.

— Але ж Меред... Мабуть, не вийде,— сказав Бабахан.

Волосний Ходжамурад, розглядаючи свої карти, докинув:

— Не щастить тільки безпорадному... Давай-но ще карту! Хай спробує в мене хто-небудь поартачитись!

Старшину зачепили Ходжамурадові слова, але він не хотів сваритися з волосним, і лагідно заперечив:

— Меред хоч і не бай, але заможний чоловік. А Балли — удівець та до того ж має дитину.

Кульгавий писар підтакнув волосному:

— Арчин-хан, коли б ти не був таким безпорадним, ти примусив би забути, що Балли удівець.

Бабахан спалахнув:

— Безпорадним звуть таких слинявих, як ти. В усякому разі, з тобою я не буду радитись.

Але писарю було не до Бабахана. Крикнувши: «Двадцять одно!» — він поквапно кинув свої карти в загальну купу і посунув до себе гроші з банку. Ташлі-товмач накинувся на нього:

— Ти, син свині, кинув, не показавши. У тебе, мабуть, перебір! — і схопив його за руку.

Гравці позривалися з місць, з лютою лайкою кинулися один на одного. Почалася бійка...

Артик дивився на все це і сам з себе дивувався. Щойно він готовий був кинутися з кулаками на волосного та старшину, коли дізнався, як його обдурили. Тепер же, почувши, що зазіхають на найдорожче для нього — на Айну, він лишився зовсім спокійний і навіть байдужий. Жодна шалена, гаряча думка не во-

рухнулась в його голові. Тільки несамовито заблюлося серце і кулаки стислись, мов два важких камені.

«Подивимось, як вам це вдасться! — з ненавистю подумав він і несподівано запитав себе: — А навіщо я взагалі лежу в цьому п'яному вертепі?»

Не думаючи про те, що його можуть помітити, Артик підвівся і хутко вийшов з чайхани. Зоряна ніч здалася йому прохолодною й світлою.

Розділ п'ятнадцятий

У Халназара було чотири сини та дочка. Старший син, Анна-берди, похмурий, відлюдкуватий чоловік, тримався осторононь від інших, і важко було зрозуміти — розумний він чи дурний. Звернувшись до нього з якимсь проханням, — одмовчиться, нічого не відповість, а потім зробить, як йому заманеться. Коли привезли до нього в кибитку наречену, ніхто не помітив, щоб він зрадів, він навіть ні разу не посміхнувся. І наречена тоді заплакала: «Горе мені! Стала я дружиною глухонімого!» Але потім звикла. Анна-берди здавався їй навіть кращим за багатьох інших чоловіків: був тихий, від нього вона ніколи не чула лайки, і незабаром вона зробилася повною господинею в домі і розпоряджалася усім. Це вона, щоб мати собі помічницю, одружила свого дванадцятирічного сина з дорослою дівчиною.

Люди говорили, що у Халназара найкращий син — другий, Балли.

Третій син, Бекмамед, більше доглядав у степу отару баранів і зовсім не втручався в інші справи. Його молода дружина, що недавно повернулася до нього з післявесільного перебування в батьківському домі, ще не призвичаїлася до нового становища, ходила між халназарівськими кибитками, мов чужа, нічого не роблячи і нічим не цікавлячись.

А наймолодший, сімнадцятирічний Халназарів син з минулого року вчився в медресе. Раніше його звали просто Ораз, а відколи вступив до медресе — стали звати молла Ораз. Був він з дитинства кволий, і Халназар, вирішивши, що з нього не буде господаря, вже з дванадцяти років почав вчити його грамоти, найнявши для цього муллу з племені ерсари.

Жив Ораз у келії при медресе вдвох з товаришем. Кожний мав своє ліжко, свою полицю для особистих речей, але вогнище, їжа, глечик для омовіння, бухарський самовар і трохи посуду були в них спільні. Вони все робили разом: коли один брався до самовара і наливав воду, другий приносив вугілля. У темній

келії обидва зубрили тексти корана вголос, неначе плакали. Не пропускали жодної з п'яти щоденних молитов. Після ранкової молитви йшли в мечеть до вчителя — ахуна, щоб відповісти йому приготовлені уроки. Але вечорами вони не відмовлялися і від розваг. У медресе в ахуна вчилася немало різних людей, серед них були зовсім дорослі і навіть мулли, що вже знали усі вітхи життя. Вони збиралися з молодими хлоп'ятами, розмовляли на приємні теми, їли плов, розважались, як могли.

Коли молла Ораз приїздив додому, Садап-бай дивилася на нього із здивуванням. Обличчя його було бліде, мов у мерця, безбороді, ще молоді щоки здавалися в'ялими, в тонких губах не було ні кровинки, а в очах — ні іскорки. З того, як він, потупивши очі, бавився поворозками халата, можна було подумати, що він чогось соромиться. Його пригнічений вигляд, звичка тримати голову похиленою, уникати людей, входити і виходити боком — все це навертало Садап-бай на різні думки. Через те вона не раз умовляла Халназара:

— Аю, батьку, тобі кажу. Досить вже й тієї науки, що пройшов Ораз-джан. Він розбирає вже, де чорне, де біле, може записати прибуток-збиток. Давай заберемо його з медресе. Він дуже страждає.

Але Оразова поведінка дуже подобалась Халназарові. Він бачив, що син його лагідний, скромний, сором'язливий, радів з того, що він дотримується шариату, і думав: «Можливо, й Ораз з часом буде ахуном у медресе, користуватиметься пошаною і повагою». Халназар хотів уславитись не тільки багатством, але й становищем сина, мав намір через рік-два послати Ораза в Бухару, до джерела вищої мусульманської вченості.

— Хай вчиться,— відповідав Халназар дружині,— буде людиною.

— Аю, батьку, він не схожий ні на кого в нашій родині. Він стає якимось ходжею.

— Якщо твій син зробиться нащадком пророка,— що ж може бути краще?

— Я не хочу, щоб він став ходжею-жебраком.

— А, кинь! Вчена людина ніколи не буде жebraком. Навпаки, все само прийде до нього.

Проте Халназар цього року не послав Ораза в медресе,— він буде йому потрібний, щоб вести рахунки, коли збиратимуть урожай. Тепер він посадив його за роботу.

Халназарова дочка Ак-Набат була ще зовсім дівчинкою з густим пухнастим волоссям, її ще не цікавили родинні справи.

Халназар радів з багатства свого дому і численності своєї родини. Він охоче справляв весілля і сподівався, що буде

справляти ще не раз. Останнім часом його турбувало становище Балли.

Сам Халназар, можливо, й не поспішав би з одруженням сина, але Садап-бай щодня нагадувала йому про це. Вона з важким серцем дивилася на спорожнілу кибитку Балли, на його чотирирічну дочку, що залишилась сиротою. Старша невістка була заклопотана своєю родиною, дружина Бекмамеда ще не знала радощів материнства і не вміла знайти шляху до серця дитини. А як встигнути одній Садап-бай скрізь? Тому вона вдень і вночі думала про одне: як би швидше одружити Балли, взяти невістку в дім.

Одружувати сина з удовою Садап-бай не хотіла. Недурно кажуть, що за такого шлюбу в кибитці буде четверо: чоловік не забуде першої дружини, дружина буде пам'ятати першого чоловіка. Звичайно, думала Садап-бай, краще сватати дівчину. Але яку? Якщо взяти з бідної сім'ї якусь сироту, що не бачила нічого в житті, крім куреня чи вбогої кибитки, що не вміє ні сісти, ні встати, ні прийняти гостей, то з такою невісткою не зазнаєш утіхи: розведе бруд, зганьбить саму Садап-бай. Ой ні, такої краще не треба! Чи послухати людської поради і їхати сватати наречену з багатой родини в незнайомий аул? Але як знати загодя, що вибір буде вдалий? Невістка може виявитися лисою або глухою, дурною або сварливою. Тільки тепер старша дружина Халназар-бая починала розуміти, якою втратою для неї була смерть першої дружини Балли.

Садап-бай розпитувала родичів, знайомих, подорожніх, перехожих, мешканців дальніх аулів. Кожен радив їй яку-небудь дівчину або вдову, кожен гаряче вихваляв свою кандидатку. Але важко було привернути серце Садап-бай. Заходила мова про сироту — вона не хотіла й слухати, називали вдову — з огидою одверталася, досить було згадати про якусь найменшу вадку дівчини, як вона махала обома руками й казала: «Ой, ні, не треба, хай бог боронить!»

Знайшлися люди, що порадили сватати за Балли дочку Мерета Макула. Ця порада більше, ніж усі інші, припала Садап-бай до душі. Айна подобалася їй і раніше, а коли сам Балли дав зрозуміти, що тільки про цю дівчину він і думає, вона почала їй подобатись ще більше. Халназар схвалював цей вибір. Та чи віддадуть Айну за вдівця? Садап-бай довго зважувала, і жіноче чуття підказало їй: «Мама не рідна мати Айні. Що їй до того, що Айна вийде за вдівця, що їй доведеться нянчити чужу дитину? Породичатися з родиною Халназар-бая буде їй приємно й вигідно. Щоправда, Мама дурна, легковажна жінка. Але це навіть на краще. Якщо Мерет буде упиратися, Мама не дасть

йому спокою». І Садап вирішила діяти через мачуху. Вона сама побувала в Мередовій кибитці і, розмовляючи з Мамою, намагалася підлестити її самолюбству. Початок було зроблено, розмову про головне Садап вирішила доручити якійсь більш довідченій в таких справах жінці. Треба було тільки зачекати, коли Мерета не буде вдома.

Сонце вже підбилося високо й дуже припікало. Задні частини кибиток були відкриті. Собаки ховалися в затінок, переходячи з одного місця на інше. З Мередової кибитки долітали удари ткацького гребеня. Біля основи величеського килима сиділа Айна. Мама, лежачи на спині, голосно хропла.

Схиливши голову над рамою, Айна ткала. Товсті чорні коси дівчини, звисаючи через плечі, торкалися оксамитової поверхні недавно початого килима; її жваві чорні очі бігали по нитках основи. В одній руці в неї був ножичок, у другій — кольорові вовняні нитки. Хутко перебираючи спритними пальцями нитки основи, натискаючи одну й піднімаючи другу, вона просмикувала п'іткання, нав'язувала вузлики і ножичком підрізувала кольорові нитки. Вузлики йшли струнким рядом, біла вовна лягала до білої, чорна до чорної, жовта до жовтої, червона до червоної, — малюнок килима наче розтягувався. Зробивши ряд, Айна брала залізний гребінь на дерев'яному держаку, просовувала його зуб'я в основу й частими, сильними ударами щільно прибивала вузлики закінченого ряду до різнокольорового фону килима. Гребінь при ударах глухо стукав, срібні прикраси, що звисали з шапочки Айни, дзвінко брязкотіли, але все це не заважало спати Мамі. Її розмірене хропіння, вливаючись у гучні удари гребеня та срібне бряжчання прикрас на голові Айни, створювало своєрідну музику.

Зробивши кілька рядів, Айна взяла великі ножиці і почала вирівнювати ворсу. Погляд Айни впав на блискучий візерунок килима, що розстилався під її ногами. Це одразу перенесло дівчину в світ мрій. Килим Айни вславиться на весь аул, — в його візерунки та барви вона вклала все, чим було сповнене її серце. Всі милуватимуться витвором її рук, дівчата зніматимуть з нього узоря. Коли-небудь килим цей лежатиме в глибині білої кибитки¹. Але хто буде господарем тієї кибитки, хто сяде на цей килим?.. Артик, хто ж інший! Він приїжджатиме на швидкому коні. Айна перенесе свої узоря на попону, на килимові сакви. Вона прикрасить його коня. Артик пройде в глибину ки-

¹ Біла кибитка — нова кибитка молодих, яка ще не встигла вкритися кіптявою.

битки і ляже на витканий Айною килим, спершись на подушку. Айна підсяде до нього, налле йому чаю, наколе цукру, буде говорити ніжні слова, смішити його і піддражнювати.

Пальці Айни звично бігали по нитках основи, а думками вона поринула в солодкі мрії. Раптом її мрії хтось перервав. Поріг кибитки переступила жінка. Відповівши на привітання, Айна тяжко зітхнула, наче її справді розлучили з Артиком.

— Заходьте, будь ласка,— сказала вона, оглядаючи гостю.

Це була висока, худорлява жінка з сивуватим волоссям. Одягнена вона була в напівшовкове плаття, голову вкривала стара намітка, на ногах були стоптані черевики. Звали жінку Умсагюль. Знаючи її ремесло, Айна занепокоєно глянула на неї. У серце закралася тривога.

Умсагюль, як стара знайома, близько підійшла до Айни.

— Давно не бачили ми тебе. Ану, моя голубко, давай привітаємося! — сказала вона і обома руками злегка вдарила дівчину по плечах. Вона сіла поруч з Айною і почала розглядати килим.

Обидва краї килима йшли рівно, мов по напнутій струні, поверхня була мов оксамит. По тонкій основі лягла блискуча, із смаком підібрана кольорова вовна.

— Майстриня! Тьху, тьху, хай вбереже тебе бог від лихого ока та язика, голубонько! — промовила Умсагюль, і в лице Айни вдарило смердюче дихання.

Айна відчула в Умсагюль щось одворотне. Не підводячи голови, не звертаючи на неї уваги, вона й далі зав'язувала вузлики.

Надивившись на роботу Айни, Умсагюль почала оглядати кибитку. Все ціле, все до ладу; килими, кошми мали гарний вигляд. Біля відкритої стіни кибитки спить Мама. Її засмальцьована шапка упала з голови і лежить поруч, наче гніздо черепихи.

Умсагюль перемацала всі клубки пряжі, перш ніж запитати:

— Айна-джан, а що мати — давно лягла?

Не відповідаючи їй, Айна підійшла до мачухи, наділа їй на голову шапку і почала її термосити.

— Мамо, ну, Мамо, та прокинись ж!

Мама спросоння пробурмотіла:

— Ми... Так, так... гаразд, — і знову заснула.

— Мамо, та прокинись ж! Гостя прийшла!

Мама почухала груди.

— Е-е... гостя... гостя... — розплющила було очі, але одразу ж знов заплющила їх.

Айна, соромлячись Умсагюль і гніваючись на Маму, почала шосили штурхати мачуху. Мама заворушила товстими губами.

Умсагюль, витріщивши очі, дивилася на Маму. Вона по-своєму оцінювала цю жінку й думала: «О, коли я тебе зігну, хай потім спробують випрямити!» В тому, що їй пощастить переконати Маму, вона вже не мала сумніву.

— Мамо, та прокинься ж! — з одчаєм благала Айна, підіймаючи мачуху за плечі.

Мама, мружачись від світла, простягла руки, роззявила рота й позіхнула. Коли б Айна не підтримала її, вона знову впала б на спину. М'ясистими пальцями вона протерла очі, підняла опухлі повіки і швидко закліпала ними. Умсагюль, наче приїхала здалеку, підійшла до неї, улесливо промовила «салям-алейкум» і ляпнула її долонями по плечах. Мама, не пізнаючи її, байдуже відповіла на привітання і, затуливши рот рукою, знов позіхнула. Потім пильно подивилась на гостю червоними очима.

— А, Умсагюль, це ти!

— Я, зайшла ось...

— Добре зробила.

— Зайшла, а ти спиш,— вибачай, що перебила твій солодкий сон!

— Ні, Умсагюль, я не спала. Зранку щось голова розболілась, я й прилягла. Трохи задрімала...

Айна усміхнулась, а Умсагюль подумала: «Коли ти так дримаєш, то як же ти спиш,— боронь боже!»

Мама широко роззявила рот і позіхнула ще раз. Умсагюль, подивившись своїми хитрими очима, що не втратили блиску, на Маму і на Айну, висипала одним духом:

— Чи здорові ви, ваші діти та худоба?

— Хвалити бога,— відповіла Мама і собі запитала: — Що ж це тебе, дівонько, не видно останнім часом?

— Е, скільки справ та турбот. У бідноті завжди багато клопоту.

Мама чула про веселу вдачу Умсагюль, знала, що вона вважає себе ще молодою жінкою і тому назвала її «дівонькою», мов однолітку. Але, побачивши її сиве волосся, зморшки на обличчі і мозолі на руках, вирішила звертатися до неї так, як звертаються до літніх жінок.

— Щось ти старієш, Умсагюль-едже,— сказала вона.

— Ох, що ти! — сплеснула руками Умсагюль.— Хай старяться ті, хто старіє, а я ще вважаю себе ровесницею Айни.

Сердито глянувши на неї, Айна подумала: «Бабусі моїй ти ровесниця».

Мама згадала, що Умсагюль з усіма трималася по-різному: з дівчатами — дівчиною, з молодницями — молодницею, з чоловіками — по-чоловічому, і завжди була жартівлива й весела.

Тим часом Умсагюль, хоч і помітила сердитий погляд Айни і цілком зрозуміла його, з непорушним спокоєм продовжувала:
— Айна-джан, нехай не дивують тебе мої слова. Хто моя сусідка, з тією я й однолітка... Ось учора я цілий день пробазікала з Халназар-баєм...

Айна ще раз глянула на Умсагюль. Були в її погляді і питання, і тривога, і зненависть. Але Умсагюль не надала цьому погляду ніякого значення. Йй самій такий несподіваний перехід видався надто незграбним. Мамі він також здався дивним. Не питаючи ні про що, вона пильно подивилась на Умсагюль, намагаючись по очах вгадати її наміри. Але в хитрих очах жінки вона нічого не змогла прочитати і замислилась.

Нещодавно вона сама майже цілий день прогомонила з Халназаровою дружиною. Після цього в аулі заговорили про те, що Халназари думають сватати Айну. Меред, не скликаючи родичів, не питаючи ні в кого поради, одразу ж відповів на ці розмови: «Хай шукають те, що згубили, в іншому місці». Ці слова не могли не дійти до Халназара,— недарма він викликав до себе Умсагюль. Як сваха, ця жінка не мала собі рівні, адже й Меред, лишившись удівцем, звертався до неї по допомогу. Мама зрозуміла нарешті, що перед нею сваха.

Умсагюль вирішила змінити розмову. Пригладивши руками своє сиве волосся, вона звернулася до Мами:

— Ти глянь, Айна вже зовсім доросла дівчина.

— То вона тільки з вигляду, а літ їй небагато,— відповіла Мама.

— Бачила я її килим,— провадила далі Умсагюль.— Що вже й майстриня,— борони боже її від лихого ока! Під її пальцями розцвітають троянди.

Мама не любила, коли при ній кого-небудь хвалили. Але, подумавши, що в аулі почнуть говорити про те, якою майстринею вона виховала Айну, з гордістю промовила:

— Моя дочка!

— Я й кажу,— одразу ж підхопила Умсагюль,— одразу видно, з якої родини дівчина.

— Умсагюль-едже, ти не повіриш,— зітхнула Мама,— тільки про неї й думаю, ночей не сплю...

Айна гірко всміхнулася: в словах мачухи прозвучала не заслужена нею образа. Ледве дочекавшись вечірньої молитви, Мама падала на ліжко, і ніщо не заважало їй спати до ранку. Айна вночі вставала доїти верблюдицю, вдосвіта йшла по воду, готувала чай. Прокинувшись, Мама випивала два чайники чаю і, дочекавшись, коли Меред виїде в поле, знов лягала спати. Айна

прибирала кибитку, прала білизну, поралася біля вогнища, робила всю чорну роботу, а коли закінчувала хатні справи, бралася за килим. А Мама, виспавшись, ішла на південний куток аулу і за балачками проводила цілий день.

— Я це не до того,— знов почувла Айна вкрадливий голосок Умсагюль,— що хочу вихвалити тебе в очі. Я й поза очі скажу: не кожна зможе робити те, що робиш ти.

Мама поправила розкуйовджене волосся і, випнувши груди, самовдоволено відповіла:

— Вміє той, хто вміє.

— А ще є люди, що, не знаючи тебе, називають мачухою...

Слово «мачуха» примусило здригнутися і Айну, і Маму.

Мама сказала:

— Ох, це вогнем пече моє серце, та тільки що вдієш!

Але Умсагюль тільки для того й шпигнула Маму, щоб одразу ж підлеститись до неї:

— Ну, бачили ми й дівчат з матерями,— сказала вона, перебігаючи очима з мачухи на падчерку.— Куди їм до твоєї Айни! Нічого не вміють робити, а є такі неохайні — гнид у волоссі не виб'ють.

— Ох, тіточко Умсагюль, ти розумієш мої турботи!

— Сердєськo сестрице, не вихвалюючи тебе, кажу: ти виконала материнський обов'язок... Дай боже, щоб Айна потрапила в добрі руки!

— Так, так, Умсагюль, про це тільки й думка. Поки не скину з шії цю турботу, ні сну, ні спокою не матиму.

Умсагюль багатозначно помовчала, наче не наважуючись говорити про головне. Мама хоч зроду була не дуже догадлива, все ж зрозуміла, чого чекає від неї Умсагюль, і, вдавши, ніби задихається від спеки, сказала:

— Тіточко Умсагюль, тут так душно. Може, вийдемо під навіс?

— І справді, душно. Якщо хочеш, давай вийдемо...

Під навісом був густий затінок. Мама простелила кінську попону, поверх неї поклала кошму з кольоровими візерунками і дві подушки. Айна подала чай.

Тихий вітерець холодив спітнілі тіла. За чаєм Умсагюль почала переказувати різні плітки. Потім вона жартома розповіла, як ходить сватати, як її іноді приймають з пошаною, а часом випроводжують з ганьбою. Непомітно вона підійшла до мети.

— От, дівонько Мамо, без багатства немає щастя. А багатство завжди біжить в одне місце, як вода після дощу.

— Так, так, твоя правда, тіточко Умсагюль. От я дивлюсь на Меле-бая...

— Меле-бай, звісно, багатий,— перебила Умсагюль,— та куди йому до Халназар-бая! Халназарового добра ні виміряти, ні злічити! Чи згадаєш родину, чи подумаєш про худобу — всього немов посіяно!

— Кажуть, що він тому й багатий, що дуже скупий.

— Знаєш, Мамо, люди заздрісні, завжди знаходять різні недоліки в тих, хто сильніший за них... Недарма кажуть: і бог дасть баєві, і багатий дасть баєві. Скільки грошей гребе Халназар-бай тільки із землі та води! А міські багаті також підсипають йому грошенят.

— Ой сестро, що ти кажеш! Та невже вони не можуть тримати їх у своїх скринях!

— Зрозумій, голубонько: в нього гроші без діла не лежать, у нього гроші заробляють гроші. Хіба ти не знаєш, що він скуповує все: землю і воду, вовну і хліб — все, все! А його діти також усе вміють робити, як і твоя Айна.

— Коли б і я була такою багатою, як Халназар, то й про моїх дітей говорили б...

Умсагюль, підсмикнувши плаття на коліна, сіла зручніше і заговорила про головне:

— Голубонько Мамо, ти своєї гідності не зменшуй. Твоя дівчина і особливо ти — у всіх на устах. Навіть у щасливих людей є бажання породичатися з тобою.

У пихатой Мами аж очі заблищали від гордощів.

— Ах, коли б я розбагатіла, всі тільки про мене й говорили б! — вигукнула вона, виказуючи свою таємну мрію.

Умсагюль досягла свого. Усміхнувшись, вона заговорила лагідним, вкрадливим голосом:

— Чи розумієш ти — щастя всіх щасливих у твоїх руках... Халназар-бай, якщо зможе породичатися з тобою ближче,— а він і так твій родич,— не від того буде, щоб поділитися з тобою своїм багатством!

Маленькі очі Мами забігали, повні щоки затремтіли. Але раптом вона схилила голову і замислилась,— можливо, згадала, що Балли вдівець і має дитину. Пітною рукою вона ткнула Умсагюль у бік:

— Але ж у його сина шапка впала — він удівець!

Умсагюль заходилася соромити Маму.

— Чи ти ба, вона хоче сперечатися через дурниці! Ну й що з того, що шапка впала? Хіба він дожив до сивого волосся? Йому ще немає й двадцяти п'яти, борода й вуса тільки висіялись. Балли чудовий хлопець, як то кажуть, розуму сила, скарбниця краси. Він хоч і молодий, але, кажуть, знайомий з великими людьми, сам волосний, кажуть, нічого не робить без його поради. Голу-

бонько ти моя, та хіба ж не збудеться мрія того, хто наблизиться до Халназарового багатства?

— Це правда, але всі говоритимуть: видала, мовляв, дівчину за чоловіка, в якого шапка впала.

— А що з того, коли який-небудь слинявий нікчема підпиратиме небо своєю шапкою? От і я так міркувала, віддала дочку за бідняка та облеклася. Ти сама знаєш, як живе моя дочка: хліб для неї — джейран, а вона — за гончака. Сама в злиднях живу, а мушу допомагати їм. Навіть одяг дітлахам справляю. Хай тебе бог боронить від такого лиха! Коли б моя дочка потрапила до такого багатія, як Халназар-бай, я б жила розкошуючи.

— Справедливі твої слова.

— Не думай, Мамо, що я клопочуся Халназарові про невістку. Він знайде, де схоче, може узяти синові наречену з найкращої родини. Я бажаю тобі добра, бо люблю тебе. З тим і прийшла сюди. Ти ж подумай: якщо Айна потрапить у Халназарову родину, вона потоне в шовках, не зможе підвестися під вагою золотих та срібних прикрас, їстиме тільки масло та мед. Вона буде господинею нової кибитки на шість крил, буде улюбленою невісткою бая, всі її бажання збудатимуться!

Слова Умсагюль майже переконали Мама.

— Ох, про таке щастя я й не мріяла! — сказала вона, зітхнувши.

— Щастя само йде до тебе, — говорила далі Умсагюль, — ти тільки заплющ очі і розкрий рота. Бери з Халназарового багатства скільки треба. Твоя рука матиме все, що тобі заманеться. І все, що треба, тобі принесуть, а пошана до тебе збільшиться, і слава твоя зросте. Та навіщо всі ці слова? Скажу одне: сто літ житимеш — горя не знатимеш, тіні лиха не побачиш, будеш спокійно лежати та висипатися!

Мама широко роззявила рота, солодко позіхнула і байдуже мовила:

— Але ж у нього ще й дитина...

Умсагюль відчула, що Мама майже згодилася з нею, і заговорила ще рішучіше:

— Хм! Що вона каже! Що тобі до тієї дитини? Вона живе у баби. Чекай-но, я візьму приклад з тебе самої. Коли ти прийшла сюди, хіба в Мереди не було дитини? А Айна хто? Ти щось бачила від неї погане? Навпаки, за те, що ти виховала з неї гарну дівчину, тобі честь і шана. Тепер усі тебе шанують, кожна мати хоче бути схожою на тебе. Коли на те воля божа, то й Айна буде такою. Добра дочка наслідує приклад доброчесної матері.

Тепер Мама не лише погодилась з Умсагюль, але й хотіла, щоб та порадила їй, як переконати впертого Мереди.

— Тіточко Умсагюль,— трохи помовчавши, заговорила вона,— я тобі вірю: ти бажаєш добра і мені, і Айні. Та тільки батько її дуже впертий, важко буде його переконати...

— Знаєш, Мамо,— вже повчальним тоном сказала Умсагюль,— долю дівчини вирішує мати. Ти сама зумієш поговорити з чоловіком. Я ж знаю, бідолашний Меред і словом тобі не перечить.

— Коли до діла дійде, моє слово — закон! — запишалася Мама, одразу забувши про свої побоювання.

— Та чи може бути в цьому сумнів?

— Не може бути.

— От і добре!

Розділ шістнадцятий

Наближалася північ. Місяць ще не зійшов. Великі зорі сяяли лагідним переливчастим світлом, мов срібні прикраси на грудях жінки. Було тихо й трохи душно. Аул спав. Тільки пісня нічного подорожнього долітала здаля та зрідка гавкали їй у відповідь собаки.

Айна лежала під навісом, розплющивши очі, і дивилася в небо. Поруч з нею, згорнувшись, мов ягнятко, спала менша сестричка. За нею, закинувши назад голову й розкривши рота, хропіла мацуха: Мереди не було вдома.

Раптом Айна підвелася, причепурила під шапочкою волосся і прислухалась,— чуїне вухо вловило кроки. З півночі наблизилась тінь і спинилася біля кибитки. Айна обережно, намагаючись не забряжчати срібними прикрасами, підвелася і вийшла з-під навісу. Було тихо, як і раніше. В чистому небі спокійно мерехтіли зорі. Великий небесний шлях поблискував зоряною курявою. Айна, тихо ступаючи, пішла за кибитку. Пройшла кілька кроків, спинилася, прислухаючись, мов дикий фазан на току. Зробила ще крок вперед і опинилася в обіймах Артика.

До ніжних вуст дівчини припали палкі уста. Вона відсахнулася, дихання її зробилося уривчастим. Руки Артика тремтіли...

Вже багато днів Артик не бачився з Айною. Сьогодні, йдучи мимо кибитки, коли Мама спала, він зумів перемовитися з нею кількома словами. Айна погодилася зустрітися вночі. День здавався Артикові нескінченним. Навіть після вечірньої молитви сонце, наче решето, повішене в кутку, ще довго стояло над обрієм. Сіло сонце — не смеркало, стемніло — довго не засинали люди... Це було перше їхнє побачення, перші обійми, перший поцілунок.

Мовчки вони дивились одне на одного. У їхніх великих зіницях

відбивалися зорі. Не знаючи, якими словами вимовити свої почуття, вони з'єднали гарячі уста.

Айна не сподівалася цього. Артикова рішучість була така несподівана,— вона вся тремтіла й не могла отямитись. І все-таки дівчина не шкодувала, що так сталося,— навпаки, десь у глибині серця піднімалася і зростала хвиля гарячої радості.

Отямившись, вони почали прислухатися. Нічну тишу порушувало тільки розмірене хропіння мачухи. Тоді Артик, бавлячись немов виточеними пальцями дівчини, схвильовано промовив: «Айна...» Голос його був майже беззвучний, але Аїні він видався надто дужим, і вона завмерла, охоплена хвилюванням та страхом. Скільки разів вона чула своє ім'я з уст різних людей і нічого особливого не відчувала, а тепер цей тихий голос відібрав у неї всю волю. Вона не знайшла в собі сили відповісти і тільки глянула Артикові в обличчя. При світлі зірок Айна побачила перед собою радісні очі, розкриті в усмішці губи, вуса, що темніли над верхньою губою,— таким він вривався в її пам'ять тієї ночі.

В Артиковому серці не лишалось більше суму. Він бачив, що прийшла пора розквітнути дереву його життя, і почував себе найщасливішою людиною в світі.

— Аїно моя,— заговорив він,— невже ти справді зі мною? Мені здається, що все це — сон.

І Аїні здавалося, що все це вона бачить уві сні.

Артикові думки плутались, він неспроможний був зібрати їх. Проте радість зустрічі з коханою не могла приглушити в ньому тієї тривоги, що охопила його в ці дні. Йому хотілося висловити все, що наболіло на серці.

— Аїно,— почав він,— ми кохаємо одне одного, але..—І, не договоривши, похилив голову.

— Артику, що трапилось? — з тривогою запитала Айна.

Голос її був такий ширий і ніжний, що Артик відмовився від свого наміру. Він узяв її руку і легенько потис.

— Що ж може трапитися, коли ти зі мною?

Айна хотіла запитати: «Чому ж ти засумував?» — але згадала про свою печаль і притислася щокую до Артикового плеча.

— Коли б ти знав моє горе!

Артик погладив її чоло, якого не торкалась ще нічия рука, і, щоб заспокоїти її, сказав:

— Аїно моя, без смутку не буває радощів...— І знову не говорив.

— Ох, ти про щось весь час думаєш, а сказати не хочеш!

— Ти знаєш, Аїно...

— Ні.

— Зараз північ.

— Ну то й що ж?

— Чи знає хто-небудь про нашу зустріч?

— Ні, ніхто.

— А коли довідаються?

Його слова стурбували Айну, але вона нічого не відповіла. Артик думав уголос:

— Що скаже Мама, коли дізнається?

Відповіді не було.

— Що зробить батько, коли запідозрить?

Айна тільки тяжко зітхнула.

— Ми з тобою зараз наче злодії,— сказав Артик.

Айна розуміла, яка небезпека таїлася для неї в цій нічній зустрічі з Артиком, але відступати було пізно, і вона відповіла прислів'ям:

— Злодій може вкрати навіть у шаха.

Артик полегшено зітхнув: сміливе кохання Айни радувало його. Але він вирішив до кінця випробувати серце дівчини.

— Ми з тобою нерівня, Айно...

— Ох, кинь!

— Твій батько заможний, а я...

Айна зрозуміла, що хотів сказати Артик, і задумалася. Справді, батько буде намагатися видати її заміж за людину з достатком, Мама... Айна вже догадувалася, з чим приходила Умсаголь. Якщо прийде Нурджахан, Мама вижене її.

Артик докінчив нарешті свою думку:

— ...я бідний, я не можу прийти й посвататися. Заможний не захоче сидіти поруч з бідняком.

— Артику! — з докором промовила Айна і притулилася до нього.

Глядячи її руку, Артик пристрасно зашепотів:

— Айно моя, я кохаю тебе всією душею. Коли не бачу тебе, серце мое рветься від смутку. Твої осяйні очі — світло мого серця. Твоє радісне обличчя — гордість моєї душі. Мед твоїх уст — джерело мого життя. Я твій...

— Я твоя! — не в силі більше стримуватися, призналася Айна.

Артик глянув їй в обличчя і нерішуче промовив:

— Тоді, люба Айно, перед нами тільки один шлях — втекти.

Але, сказавши це, Артик одразу ж згадав, що в нього немає гнідого, і похнюпився.

— Ох, милий, що ж це знову з тобою? — запитала Айна.

— Чи може полетіти птах, коли в нього підтято крила? — сумно відповів Артик.

— Будеш здоровим — будеш щасливим. У здорового крила виступуть!

У цей час подало голос верблюденя. Айна, боячись, щоб не прокинулась мачуха, одв'язала його і пустила до верблюдиці.

На дорозі почувся тупіт копит, і по всьому ряду кибиток голосно загавкали собаки. Можливо, це повертається Меред.

Артик та Айна нашивдку обмінялися останніми словами. Вони вирішили чекати до жнив, а поки що частіше зустрічатися.

Обірвавши поцілунок, Артик покvapно запитав:

— Айно моя, обіцянка залишається обіцянкою?

Айна відповіла:

— Помру — землі дістануть, не помру — буду твоя! — І, безшумно майнувши за кибитку, вона тихенько лягла на кошму біля сестри.

Вершник, що під'їздив до кибитки, можливо, помітив людину, яка в цю мить, крадучись, ішла повз верблюдів у бік Північної зорі.

Другого дня Меред виїхав з дому, як завжди, на світанку, але повернувся рано. Знявши уздечку і прив'язавши коня, він пройшов під навіс з наміром лягти відпочити. Мама лежала на товстій, набитій вовною подушці, займаючи весь затінок. Потупцювавши біля неї, Меред почав її будити:

— Ех, я-яй! Та вставай уже! Вставай!

Мама не ворухнулась, але її десятилітня дочка Сона одразу розплющила очі. Меред спитав у неї:

— Кізонько моя, мати давно заснула?

Сона спочатку не зрозуміла, що каже батько, і потяглася. Коли Меред запитав удруге, вона, протираючи кулачком оченята, відповіла:

— Давно вже, давно!

Меред штовхнув Маму.

— Ех, я-яй! Вставай!

Мама хотіла повернутися на другий бік, але Меред не перестав її штовхати. Нарешті Мама розплющила очі і побачила жовтувате чоловікове обличчя, рідку русяву бороду. Вона насилу підвелася.

— Я щойно прилягла...

Сона сплеснула маленькими рученятами:

— Вай, що вона каже! Я встигла погратися з Шекер, сходила на город, принесла диньку, та ще й подрімала, а вона все спить!

Мама сонними очима подивилась на дівчинку:

— Ану, згинь, бодай тебе земля проковтнула!

Але Сона не змовкала:

— Якщо не віриш, тату, спитай в Айни. А вчора спала спочатку в кибитці, а потім тут — аж до вечора!

Мама зовсім розсердилась:

— Згинь, щоб тобі відрізали голову! Коли це я сплю вдень у кибитці? Вчора ледь задрімала, як прийшла Умсагюль... А коли й спала, тобі що до того?

Меред сів на попону і скинув папаху. Слова про прихід Умсагюль, що вихопилися у Мами, примусили його замислитись. Чого приходила ця сваха! Помітивши його здивування, Мама пояснила:

— Вона приходила родичатися.

— Родичатися?

— Ну, поговорити про сватання.

— Про яке сватання?

— Не для себе, звичайно. Її прислав Халназар-бай.

— Хіба ми не дали йому відповіді?

— Знаєш, батьку, не треба великого розуму, щоб завертати назад кожного, хто приходить. Дівчина на порі, все одно доведеться її якось влаштувати.

Меред чухав пальцем підборіддя, хмурич брови і нічого не говорив, а Мама, не даючи йому отямитись, товкла своє:

— Ну, й що доброго в тому, що ми одразу відмовили Халназарові? Сам Мамедвелі-ходжа вилаяв нас за це.

Коли Мередуві щось не подобалось, він мовчав, і витягти з нього слово було не легше, ніж здобути молоко в кулана¹. Мама добре знала його вдачу і через те одразу ж оголосила своє рішення:

— Поговоривши з Умсагюль-едже, я змінила свою думку. Краще видати дівчину за поважного чоловіка із заможної родини, ніж за якогось жебрака.

Меред довго ворухив губами і нарешті промовив:

— Невже наше щастя не сягає далі жебрака або вдівця?

— Удівець, удівець... Ну, впала в нього шапка, то хіба він уже старий? А ти сам хіба не був удівцем?

— Так у нього ж і дитина є.

— А у тебе не було дитини?

— Ну, я бачу, Умсагюль уже встигла запаморочити тобі голову.

— Вона клопочеться не тим, щоб знайти Халназарові невістку. Вона до мене добре ставиться і прийшла сказати, що Халназарів дім — підходяще місце.

Меред похнюпився. Мама знову заговорила:

¹ Ку л а н — дикий осел.

— Дочка твоя буде жити в достатку, потопатиме в шовках та сріблї. Іжею їй буде масло та мед...

— Віддати Айну за вдівця? Ні,— похитав головою Меред,— не такі ми вже бідні, щоб шукати шматка хліба.

Мама, поринаючи в мрії про багатство, певно, зовсім забула, з ким говорить. Сторчма поставивши на голові свій берик, вона заговорила улесливо, як Умсагюль:

— Дівонько ти моя...— І зразу ж виправилась: — Вах, батьку!

Цього було досить, щоб Сона схопилася на ноги й заплескала в долоні.

— Ай, мама назвала батька дівчиною! — заверещавши від захоплення, гукнула вона і побігла в кибитку з криком: — Айно, ай, Айно, мама назвала батька дівчиною!

— Ох, щоб тебе! — вилаялась Мама.— Тепер роздзвонить по всьому аулу!

Меред, як і раніше, сидів мовчки, а Мама почала говорити голосно, із запалом:

— Ніхто не допомагав мені виховувати дітей! Ніхто краплиною води не допоміг! Хай люди кажуть, що хочуть. З мене досить того, що моя дочка потрапить у добру родину.

Меред подумав: «Проте коли б мова йшла про твою рідну дочку, ти б отак не говорила». Поворушивши губами, він хотів щось сказати, але, зустрівши повний рішучості погляд Мама, зрозумів, що її не переконаєш.

Мама, підводячись, сказала своє останнє слово:

— Долю дочки вирішує мати. Я знаю, що роблю!

Під стукіт гребеня Айна згадувала нічну зустріч з Артиком і тиенько наспівувала:

В білій кибитці килим квітчастий
Чи постелю тобі, мій Артик-джан?
Чи дочекаюсь тебе, моє щастя?

Милий мій, сміливий, мій Артик-джан!
Чи поцілуєш мене, мій коханий?
Чи пригорну тебе, мій Артик-джан?

Вона не чула, про що говорила Мама з батьком, але догадувалася. Недарма приходила ця Умсагюль, неспроста вона назвала ім'я Халназар-бая. Коли б не зустріч з Артиком, певно, плакала б Айна. Тепер їй не дуже турбували розмови під навісом. Айна чула про батькову відповідь Халназарам, вона знала тепер Артикові наміри і вірила в те, що йому пощастить її викрасти, тому вона й наспівувала, сидячи за своїм килимом. Раптом вбігла Сона і злізла їй на спину. Обнявши сестру за шию, дівчинка почала дригати ногами.

— Айно, ай, Айно, чуєш? Мати назвала батька дівчиною! — повторила Сона і дзвінко засміялася.

В Айни ледве не зірвалося з язика: «Наш батько, кізонько, й справді не схожий на мужчину»,— але вона вирішила не збивати з пантелику дитини і сказала:

— Якщо мати назвала батька дівчиною, то тебе може назвати хлопчиком. Адже вона часто помиляється.

— О, ще й як помиляється! — підхопила Сона.— Знаєш, батько спитав її: «Коли заснула?» А вона: «Щойно прилягла». А хіба вона не з самого ранку спить?

Айна погладила Сону по голівці:

— Твоя мама, люба, полонянка сну... А про що вони там говорили?

— Говорили — приходила сваха.

— Від кого?

— Халназар, казали, бай...

— Ну?

— Казали — багатий...

— Ну, а далі?

— Далі... далі... Зачекай-но. Казали, у нього шапка... ай, я не зрозуміла!

Пригорнувши дівчинку до себе, Айна швидко зашепотіла:

— Ну, кажи швидше! Про що вони ще говорили?

— Ай, та я ж і не слухала.

— Але ж ти хоч що-небудь та чула?

— Потім?

— Так.

— Потім мама назвала батька дівчиною.

— Про це ти вже казала! А що говорив батько?

— Нічого не говорив, мовчав.

— А що мати?

— Мама... Мама сказала — ходжа лаяв...

— Кого? Мене?

— Та ні, батька.

— Ну, а далі, потім що було?

— Потім?

Сона пильно подивилась в обличчя сестри:

— А ти хіба не чула, що крикнула мама?

— Ну що ж, що вона сказала?

— Вона сказала: «Долю дочки вирішує мати!»

Айна здригнулася і відштовхнула Сону від себе. Схопившись на ноги, з килимовим ножем, затиснутим у руці, вона повернулася до дверей і, блиснувши чорними очима, голосно сказала:

— Я не дозволю себе продати!

Була середина липня. Сонце палало над самісінькою головою. Гаряче повітря аж пекло. Земля пашіла жаром, мов попіл у багатті.

Вода в каналі Джангутарану, що проходив біля повітового управління, ледь струмувала на дні. Водокачки бавовняних плантацій гучно пахкали моторами, наче сперечаючись одна з одною, і, здавалося, без кінця повторювали: «Ми не ситі! Ми не ситі!» Дивлячись на труби, які жадібно смоктали залишки води разом з мулом, можна було подумати, що вони й справді голодні.

Цього дня до начальника повітового управління з'їхалося багато народу. Це були старшини та волосні. Вони сиділи і в прибережному чагарнику, і на лавах біля канцелярії. Дехто з них думав: «У пониззі люди не мають води напитися, худоба реве біля колодязів, а хазяї ще й досі поливають свій бавовник».

Ніхто з прибулих не знав, чому їх терміново викликали в повітове управління. Волосні, хоч і чули дещо від товмачів, удавали, що нічого не знають. Люди в шовкових халатах, у високих папах з тонкого кучерявого смушка сиділи купками і з поважним виглядом гадали, чого цього разу вимагатиме від них начальник повіту. Піт котився з їхніх облич, вони раз у раз витиралися — хто папахою, хто хусткою, а хто просто полою халата. Проміння сонця, пробиваючись крізь чагарник, блищало на виголених головах, гладких шиях, червоних обличчях.

Широка відкрита веранда канцелярії піднімалася над землею на п'ять-шість східців. На ній, товплячись круг стола, жваво розмовляли старший писар, головний товмач та ще хтось.

Гладкий волосний Хуммет, м'яко ступаючи, зійшов по східцях: віддав честь старшому писареві і, стиха погомонівши про щось з головним товмачем, вернувся назад. Волосний Ходжамурад та ще кілька чоловік підійшли до нього і заговорили пошепки. Мабуть, те, що він їм сказав, збіглося з їхніми думками — його слухали, схвально киваючи головами. Старшина Бабахан хотів підійти до них, але в цей час з приміщення канцелярії покvapно вийшов головний товмач і, виструнчившись по-військовому, голосно гукнув:

— Люди! Зараз до вас вийде пан полковник!

Люди, які сиділи в чагарнику і на лавах, посхоплювалися і заметушилися, мов отара баранів, до якої вскочив чужий собака. Хто був без шапки — надів її, непідперезаний — підперезався, всі почали покvapно чепуритися. Бабахан дужче затяг пояса. Він чув, що в Марі баяр Паличев штрафує тих, хто приходить до

нього невідперезаний, а тих, хто сідає вдвох на одного коня, заарештовує. Перед своїм баяром-полковником Бабахан хотів бути особливо чепурним і статечним. Він пересунув на спину складки халата, підкрутив вуса, поставив папаху сторчма і став попереду в одному ряду з волосними.

Полковник був грізний. Подзвонюючи острогами і важко тупаючи, він швидко вийшов на веранду. На трохи піднятих плечах стовбурчилися золоті погони. З-під голеного підборіддя, мов накип, вилізало друге підборіддя. Холодний блиск блакитнуватих очей і стріли вусів надавали його обличчю суворого вигляду.

Старший писар, головний товмач та всі інші, що були на веранді, віддали честь, стукнувши підборами. Хуммет підняв руку до папахи.

— Пане полковник, саям!

До Хумметового привітання прилучився гомін голосів. Відповівши на привітання, полковник пригладив вуса і обвів похмурим поглядом присутніх. Потім повернувся, нагнув голову і кілька разів пройшовся по веранді, подзвонюючи острогами. Старшина та волосні зазмерли в чеканні. Старший писар, товмач та інші писарі управління стояли непорушно, наче закам'яніли.

Обдумавши свою промову, полковник перестав ходити і повернувся до людей. Він побачив перед собою покірну юрбу, що стояла у шанобливому чеканні, і його похмуре обличчя наче трохи посвітлішало. Полковник підніс праву руку і поворушив вказівним пальцем. Більшість не зрозуміла цього знаку. Зачувся голос Ташлі-товмача:

— Ближче!

Штовхаючи один одного, всі посунули до веранди. Полковник звернувся до натовпу:

— Панове волосні, панове старшини! Ви знаєте, для чого я вас викликав?

Ташлі-товмач переказав полковникові слова. Ходжамурад, хиткувшись уперед, підняв руку:

— Пане полковник, ми раді служити тобі!

Полковник вів далі:

— Волосні, старшини! Я маю щастя оголосити вам наймилоствіше повеління його величності государя імператора.

Тепер Бабахан, випнувши груди, посунувся наперед.

— Ми, раби нашого найсвітлішого володаря, вважаємо за щастя слухати наказ великого царя.

Дзенькнувши острогами, полковник перейшов до другого кінця стола. Бабахан подумав: «Цікаво, про що той наказ — про збір коней, верблюдів, кибиток чи грошей? Ні, щось не те. Заради таких дрібниць полковник не став би нас скликати, а просто ро-

зіслав би наказ. Цього разу, мабуть, є щось серйозніше». Ця думка майнула в голові у кожного із старшин.

Полковник нетерпляче поворушив пальцями правої руки, і коли писар подав йому папір, надів на ніс пенсне і повільно, урочистим голосом прочитав царський указ. Хуммет та Ходжамурад, що розуміли російську мову, схилили голови. Потім Ташлі-товмач, дивлячись і собі в папірець, почав перекладати. Всі напружено витягли шії, намагаючись зрозуміти зміст не цілком ясних висловів. Товмач читав:

— «Його величність государ імператор всемілостиво з волі своєї повелів: на роботи по влаштуванню оборонних споруд і шляхів для воєнних потреб у місцях, де відбувається війна, а також на всілякі інші необхідні для держави роботи, в день 25-й червня 1916 року призвати інородницьке чоловіче населення віком від дев'ятнадцяти до сорока трьох років з окраїнних місцевостей імперії, в тому числі й з мусульман...»

Старшини схилили голови і долонями витерли піт з облич. Ніхто не вимовив ні слова. Ніхто не знав, що відповідати. Полковник грізно повів очима і знову щось сказав. Головний товмач переклав, сердито підвищивши голос:

— Старшини, його високоблагородіє пан полковник запитує, чому ви не відповідаєте? Чому мовчите?

Один старшина, з рубцем над бровою, високий і товстий, звернувся до перекладача:

— Ташлі-товмач! Ми не зовсім зрозуміли наказ, який ти прочитав. А що, коли ти його прочитаєш ще раз?

Ташлі-товмач переклав прохання старшини полковникові. Той наказав коротко пояснити зміст царського указу.

— Старшини, коротше кажучи, мова йде ось про що: його величність государ імператор наказав узяти з аулів людей на допомогу війську; ці люди будуть виконувати різну роботу в тилу, тобто будуть начебто робітниками.

Ніхто ні пари з уст.

Полковник похмуро обійшов круг столу, пройшовся по веранді і, повернувшись на старе місце, крикнув:

— Чого мовчите?

Старшини здригнулися від грізного окрику, хоч ніхто не зрозумів слів, які він сказав по-російськи. Хуммет ступив крок уперед і підняв руку до папахи:

— Наказ государя імператора для підданців його — велика честь. Ми приймаємо його душею і серцем.

Ходжамурад підтримав його:

— Великий государ визнав нас, мусульман, рівноправними серед інших своїх підданців. За це ми надзвичайно вдячні.

Старшина з рубцем на лобі що думав, те й сказав:

— Полькойнек-ага! Наш народ — простий, темний, крім своєї роботи, нічого не вміє. Якщо білому цареві потрібні чорнороби, хай найме персіян, ми витрати покриємо. Чи не краще буде, коли ми для хороброго війська білого царя дамо хліб і худобу?

Полковник щось невдоволено пробурмотів, і товмач одразу ж переклав його слова:

— Пан полковник каже, що ніхто не сміє давати поради государю імператорові,— він усе знає краще за нас.

Тоді виступив наперед Бабахан і заговорив поважно:

— Великий білий цар знає все. Наші безстрашні добровольці-джигіти нищать австріяків та німців, беруть їх у полон. Вони вславляють ім'я туркмена на весь світ. Наші діди не давали Ірану запалити вогню¹. Хоробрі сини Туркменії вважатимуть за щастя захищати й поширювати володіння білого царя. Я не згодний із старшиною Хидиром, який хоче знеславити туркменів, утоптає в бруд славне ім'я наших воїнів.

— Бабахан-арчин правильно каже! — зачувся голос.

Слухаючи переклад Бабаханової промови, полковник схвально кивав головою: «Так, так». Ходжамурад, помітивши, яке враження на полковника справили слова Бабахана, догідливо промовив:

— Ми просимо пана полковника вважати слова Бабахан-арчина думкою всіх старшин і всього народу.

Бабахан уже зовсім сміливо звернувся до полковника:

— Пане полковник! Ми просимо білого царя не кривдити хоробрих синів туркменського народу. Нехай їх не ставлять на чорну роботу, а дадуть зброю в руки і пошлють на війну!

Полковник хотів поплескати по плечі Бабахана і сказати йому: «Молодець!» — але власна пиха зупинила його. Проте по очах його, що блискали з-під пенсне, було видно, що він дуже задоволений.

Старшина з рубцем на лобі, подавшись трохи наперед, певно, мав намір щось сказати, але полковник, вирішивши, що від нього все одно розумного слова не почуєш, простяг руку, наче обороняючись від нього. Один старшина-заїка, злякавшись слова «війна», заговорив прямо з натовпу:

— Б-білий цар усе знає. Якщо він каже, р-р-робітників, то нехай бу-бу-дуть робітники... і... і це непогано!

Щоб ще більше відзначитись, Бабахан перебив його:

— Сміливих богатирів ставити на чорну роботу! Що ж це таке? Це означає рубати сокирою власні ноги. Ні, я з цим ніколи не

¹ Тобто не давали спокою своїми нападами.

погоджусь! Прошу пана полковника довести до государя імператора наше прохання: замість лопати дати в руки туркмену зброю!

Обличчя полковника засяяло. Вирішивши, що з мобілізацією туркменів на тиліві роботи все буде гаразд, він пишався тим, що зміг підійти до людей і привернути на свій бік таких, як старшина Бабахан. Походжаючи по веранді, він почав обмірковувати зміст телеграми начальника області. У нього вже майнула думка про нагороду. Здавалося, шия його, що й так ледве вмещалася в комірці, ще більше роздулася, коли він повертався спиною до людей, видно було потилицю в жирних бганках.

Веселий вигляд полковника заспокоїв старшини, волосні зраділи. Стежачи за його огрядною поstattю, вони презирилися, посміхаючись.

Зупинившись біля стола, полковник звернувся до Бабахана. Товмач почав перекладати його промову частинами:

— Арчин-хан, твої слова мені дуже сподобались. Дякую! Я добре знаю хоробрість туркменів і пишаюся тим, що з волі государя перебуваю тут на службі... Твоє прохання — прохання народу — я передам начальнику області, через нього — пану генерал-губернаторові Туркестану, а його високопревосходительство доведе його до відома його величності государя.

Всі схилили голови:

— Ваше високоблагородіє, пане полковник, ми — ваші покірні слуги...

Коли полковник пішов до свого кабінету, юрба загула перед верандою.

Розділ вісімнадцятий

На збори до старшини зібралося багато людей. Крім запрошених, чимало приїхало в своїх справах. Серед них був і Артик. Під тим приводом, що старшина й досі ще не прислав йому грошей за коня, він вирішив особисто поговорити з Бабаханом про незаконну справу. Але день для цього випав невдалий. Бабахан ще по дорозі з повітового управління оповістив через осавула мірабів та емінів всього аулу Гоша, щоб вони негайно з'явились до нього. Вже ополудні до багатой кибитки арчина почали з'їжджатися перші запрошені.

Під просторим навісом перед кибиткою людей ставало все більше і більше. І тому, що в затінку не вистачало місця, незапрошеним довелося розміститися на кошмі, простеленій перед навісом, під палючим промінням сонця. Люди, у важких баранячих папах, дехто в двох халатах, з широкими поясами з козячого

пуху, спливали потом. Усі знали, що старшину викликав начальник повіту і що він повернувся додому лише на світанку. Похмуре обличчя Бабахана обіцяло неприємні вісті. Через те ніхто з присутніх не хотів перший порушувати мовчання. Нарешті Халназар-бай, що сидів поблизу від старшини, запитав:

— Арчин-хан, ти скажи, навіщо зібрав народ?

Бабахан скинув шапку, погладив бритий череп. У його гострих чорних очах блиснув вогник і погас, смугляве лискуче обличчя, здавалося, зблідло. Важко було вгадати, які думки блукали за вузьким наморщеним лобом старшини, але похмурий вигляд його пригнічував усіх.

Халназар краще, ніж хто інший, знав хитрого Бабахана, але і йому здалося, що старшина щиро засмучений тим, що на нього впав неприємний обов'язок. Прикидаючись благодійником народу, він заговорив від імені всіх:

— Арчин-хан... Ми знаємо тяжке становище уряду і готові до будь-якої несподіванки. Не соромся, кажи — який вийшов наказ, який податок. Що б не впало на нашу голову, — переживемо. Поясни народові повеління царя!

Бабахан підвів голову, глянув на всіх важким поглядом і, хмуричи брови, сказав:

— Люди, в мене немає приємних новин.

Сари сьорбнув з піали чаю і зауважив злісно:

— А хіба ти коли-небудь приносив приємні звістки? Ми знали про це вже в той день, коли тебе викликали до полковника.

— Будь вона проклята, ця служба! — вів далі старшина. — Наказ такий, що не сказати не можна, а сказати — язик не повертається. Та хоч лайте, хоч проклинайте, я повинен сказати...

Покги Вала трохи спізнився, він ледве встиг сісти, вже й собі приєднався до розмови:

— Арчин-хан, ми знаємо, що ти не сам складаєш накази. Що є, те й кажи!

— Уряд... — старшина підняв брови і рішуче видихнув, — вимагає людей!

Усі здригнулися. Кожний подумав про сина, про брата або й про себе самого. Тривога охопила навіть Халназара — одного за одним він згадав усіх своїх синів. Ні в кого не вистачило сил сказати що-небудь, тільки у Покги вихопилося по-дурному:

— Он воно що... Ну й за це спасибі!

Халназар люто глянув на череваня Покги. У його погляді, здавалось, були і запитання, й докір: «Кому ти дякуєш і за що? Чи не про таких дурнів, як ти, сказано: «Туркмен дякує богам за свій чорний день». Проте Халназар не дав волі своєму гніву: з Покги вони були завжди заодно, не випадало їм сваритися.

А згадавши про своє багатство, про друзів в управлінні, начальника повіту, Халназар і зовсім заспокоївся. Погладивши бороду, він сказав:

— Люди! Кажуть, гуртом і батька бити легко. Не слід так поводитися!

Нобат-бай з боєм у серці думав про своїх чотирьох синів — всі вони були йому дорогі. Він хотів заперечити Халназарові, але тільки поворушив губами і затулив руками обличчя.

Мамедвелі-ходжа, трусячи своєю цапиною борідкою, промовив, наче прочитав молитву:

— Слава творцеві! Якщо він захоче вберегти народ від лиха, він знайде вихід. Вклади, всемогутній, у серце царя милість і жаль!

Старшина сидів, не знаючи, з чого почати, як спрямувати розмову. Халназар допоміг йому.

— Арчин-хан, ти почав своє слово і не скінчив. Ми на все згодні. Кажі, що й до чого.

Нарешті Бабахан заговорив. Він почав з війни, згадав про бойові діла відважних туркменських джигітів та хоробрість росіян і сказав, що немає в світі сильнішого за білого падишаха. Потім обережно підійшов до суті справи.

— Не було в світі царя,— сказав він,— такого справедливого й милостивого до мусульман, як білий російський падишах.

Мамедвелі-ходжа й собі зауважив:

— І в святому письмі сказано про милосердя жовтоволосого руса!

— Згадайте слова ваших дідів та прадідів! — правив далі Бабахан.— Кеймір-Кьор¹ казав: «Країна туркменів, їхня фортеця — верблюже сідло». Тут завжди відбувалися битви, щодня наскоки, напади, грабунки, щодня кров!.. А як прийшли росіяни, навіть у вашої воші не тече кров з носа. Його величність білий цар справедливий...

Артик сидів, замислившись, колупаючи пальцем землю. Слова старшини обурили його. Він і незчувся, як гукнув дужим, хрипким голосом:

— А чи не твій цар зробив мене жебраком?

Халназар кинув на Артика похмурий погляд:

— Такий парубок, як ти, повинен сидіти й слухати, що кажуть старші. А ти лізеш наперед, мов передня нога кози.

— Якщо цар справедливий,— не змовк Артик після Халназарових слів,— чому ж у мене відбирають мого єдиного коня, а нав-

¹ Кеймір-Кьор — народний герой XVIII ст., ватажок текінського племені.

коло кибитки Халназар-бая, наче нічого не сталося, іржуть його коні? Де ж тут милосердя, де справедливість?

— Тьху, проклятий! — вилаявся Халназар.— У тебе ще на губах молоко не обсохло, куди ти лізеш?

Артик спалахнув і стиснув кулаки. Здрагаючись від люті, він гукнув:

— Хай буде проклятий той, хто смокче кров бідняка!

Завжди стриманий Халназар оскаженів.

— Замовчи, собачий сину! — загрозово крикнув він, хапаючись за землю навколо себе.

Артик схопився з місця. Очі його лалали від гніву та обурення.

— А-а, тебе нудить від моїх слів! Коня в мене ви забрали, та рота не зав'яжете! Мені тепер усе одно!

Зчинився галас, крик. Усі скочили на ноги і схопилися за ножі. Артик кинувся до Халназара, старики його відтягли. Але більшість дехкан, що з'їхалися з різних місць, підтримали Артика, і здавалося, що дійде до пролиття крові. Старшина зовсім розгубився і не знав, що робити. Спочатку він страхав волосним, полковником, потім почав благати. Мамедвелі-ходжа пробився в середину натовпу, став між супротивниками і почав наводити з шариату приклади того, до якого лиха приводять незгоди між мусульманами. Потроху всі заспокоїлися.

Покги Вала, зустрівши лютий Артиків погляд, злякався, хотів тікати, але помітивши, що народ заспокоюється, сів на своє місце і почав базікати, не дуже турбуючись про те, слухають його чи ні.

— Цар просить у нас людей, а ми ладні перегризти одне одному горлянку! — роздратовано закінчив він.— Хороброму місце на війні!

Нарешті заговорив старшина:

— Люди! Серед народу самого царя немає жодного чоловіка, що не побував би в солдатах. Сорок років минуло з того дня, як білий цар прийняв нас у свою державу, але до цього часу ще ніколи не брав туркменів на війну.

— І я кажу,— підхопив Мамедвелі,— білий цар милостивий до мусульман!

— Тепер іде страшна війна,— вів далі Бабахан,— полум'я її охопило весь світ. Беруть у солдати всіх, хто працює на фабриках та заводах, хто обробляє землю, і навіть тих, хто сидить у канцеляріях. Білий цар просить у нас не воїнів, не солдатів. Люди потрібні для того, щоб замінити тих, хто пішов на війну. Наші люди працюватимуть у тилу, як наймані робітники.

Слова старшини трохи заспокоїли баїв, проте не могли згасити тривоги і невдоволення дехкан. Мова зайшла про нерівність, про насильства — і в усьому цьому звинувачували царя. Знову поча-

лася суперечка, зчинився гамір, супротивники мало не хапалися за ножі.

Бабахану урвався терпець.

— Ей, люди! — гукнув він. — Не забувайте, чиї ви підданці! Білий цар милостивий, але до своїх ворогів він нещадний!

Відчувши загрозу в словах старшини, присутні трохи притихли.

Халназар поставив питання руба:

— Арчин-хан, поки в тебе в руках не буде міцної мотузки, ти не зв'яжеш вершини й трьох дерев. Усіх будеш слухати, не втримаєш народ у спокої.

Мамедвелі підтримав:

— Бай-ага правду каже: в семи чабанів ягня стає поживою вовка.

Покги Вала вихопився і з своєю порадою:

— Коли кепсько тримаєш очерет — поріжеш руку. Арчин-хан, ти надто прислухаєшся до людей і не виконуєш свого обов'язку. Оголоси просто: ось вам наказ падишаха, ось термін виконання — і справи кінець!

Підтримка надала старшині більшої впевненості:

— Прислів'я каже: «Веди осла до вантажу, а коли не йде, неси вантаж до нього». Якщо народ не бачить добра, що роблять для нього, то його величність цар сам знає, що робити з таким народом!

І знову, почувши загрозу в словах старшини, більшість притихла. Але Сари не міг змовчати.

— Арчин-хан, — заговорив він з обуренням, — ви собі нагуляли курдюки і вдосталь поїздили на наших спинах. Нам шиї намуляли ярма, вже й сил немає — чи довго ще нам терпіти? Робіть, що хочете, тільки не забувайте: народ для вас не в'ючний осел!

— Осел розжиріє — хвицає господаря! — гукнув хтось із баїв.

Розлігся такий гамір, наче під тиском повені прорвало загату. Дехкани з лайкою накинулись на баїв. Халназар даремно намагався втихомирити збуджених людей...

— Народ! Ей, люди! — гукав він, але на нього не звертали уваги. Бабахан також щось кричав і вимахував руками, але і його слів ніхто не слухав. Тоді підвівся Мамедвелі, здійняв руки до неба, сльозаві очі його дивилися тоскно. Дехкани трохи примовкли. Мамедвелі покvapливо заговорив:

— Люди! Пророк наш і в найбільшій скруті не втрачав мудрості. Беріть приклад з нашого пророка, не занепадайте духом! Яке б рішення не довелось ухвалити, спершу разом його обміркуюте. Зважте на слова Халназар-бая, він поганого не порадить!

Коли відновився спокій, заговорив Халназар:

— У нас у всіх одна печаль, одна турбота. Я — один з вас, і старшина з вашої ж громади. Вдарив корову по рогах — у неї заболить усе тіло. Хто сам собі бажає лиха?.. — Не слухаючи дошкульних зауважень та гострих вигуків, що лунали навкруги, він вів далі, все більше захоплюючись власними словами: — Знайшов свої сліди — позбувся біди! Нам треба гуртом знайти свою дорогу. Навіть мертвий верблюд — завеликий вантаж для осла! Хоч цар тепер, можливо, й підупав на силі, та не нам з ним сперечатися! У нас лише один шлях порятунку від біди, одна надія: хай білий цар, коли треба, бере в нас худобу, гроші, нехай тільки звільнить наші душі від служби у війську і від тилкових робіт. Давайте так і скажемо баяру-полковникові...

Покги Вала задоволено крякнув:

— Хей, молодець, бай-ага, оце добра порада!

Халназар скінчив свою промову такими словами:

— Цар милостивий. Можливо, він і згодиться.

На цьому і зійшлися. Вирішили передати це прохання полковникові. На пропозицію старшини обрали чотирьох представників для переговорів про скасування мобілізації на тиллові роботи. Це були колишні виборні по податкових справах: Халназар-бай, Нобат-бай, Покги Вала та Сари.

Розділ дев'ятнадцятий

Відколи Артик утратив коня, він не бував ще в місті. Якусь непереборну відразу та гіркоту відчував він, згадуючи курне поле біля залізниці, де його назавжди розлучили з гнідим. Він більше не хотів бачити того проклятого місця.

Щодня він ходив дивитися, як піднімалась пшениця на його ділянці, як наливалось зерно в ще зелених колосках. Обв'язавши голову синьою хусткою, закачавши штани вище колін, вимазавшись глиною, ходив він з лопатою на плечі по вузьких канавках, то відкриваючи, то перекриваючи воду. Іноді він довго стояв замислившись. Угорі, в сяйному блакитному небі, лилася нескінченна пісня жайворонків, пружисті стебла пшениці, розхитуючись під вітром, з м'яким шумом вклонялися на всі боки, і на душі в Артика робилося світліше. У такі хвилини він думав про врожай, про Айну, і губи його розквітали усмішкою, несвідомо він починав розмовляти сам із собою або щось наспівувати. Він видався б сам собі смішним, коли б міг бачити себе збоку.

Одного разу, отак стоячи і щось мугикаючи, Артик відчув, як його голої ступні торкнулося щось слизьке та холодне, і ту ж мить побачив плямисту змію, що повзла, піднявши голову. Його

веселе обличчя спотворили жах та огида. Замахнувшись, він ударив змію лопатою по голові. Змія засмикалася і завмерла. Артик згадав недавній випадок.

Якось уночі він поливав свою ділянку. Йому захотілося спати. Вибравши сухий горбочок, він приліг на ньому й одразу ж заснув. Прокинувся — на лівому боці під пахвою крига. «Змія!» — блискавкою промайнуло в Артиковій голові, а серце його похололо від жаху. Проте він не втратив самовладання: обережно поліз правою рукою за комір сорочки, схопив м'яке холодне тіло змії і миттю відкинув геть. Лише після цього, ледве не задихнувшись від хвилювання, він схопився на ноги. При світлі місяця він бачив, як гнучке тіло змії шубовснуло у воду...

Дивлячись на вбиту змію, Артик із забобонним жахом подумав: «Це не проста змія, це дух мого ворога. Вона переслідувала мене, а проте я розчавив їй голову. Так буде і з моїми ворогами». Він глянув на свої мускулясті ноги, на міцні руки і всміхнувся: чого йому боятися? Він молодий, дужий, йому не страшні ніякі вороги!

Того дня, повертаючись від старшини, Артик думав про те, що вороги його хитрі та підступні, що вони значно сильніші, ніж він гадав, і управи на них, певно, не знайдеш. Згадалося, як одного разу Іван Чернишов говорив: «Ваші баї — найвірніші слуги царя та баярів; за цю вірну службу цар допомагає їм тримати у покорі ось таких, як ти, Артик». І Артик починав розуміти, чому навіть у словах розумного Сари була лише безсила скарга.

Коли роз'їхалися міраби та еміни, Артик уже не наважувався просити, щоб йому повернули коня, він хотів тільки одержати в старшини гроші, які йому обіцяли, але Бабахан, роздратований і лютий, пішов до своєї кибитки, навіть не глянувши на нього.

Сонце хилилося до заходу. Артик повертався додому пішки. Він дуже втомився, проте завернув на свою ділянку, щоб іще раз помилуватися щедрим врожаєм.

Пшениця стояла щільною стіною, стебла її, що доходили до підборіддя, схожі були кольором на жовтий сухий очерет. Ще не дозріле, похилене до землі колосся було завдовжки з долоню. Пшениця шуміла й хвилювалася навколо Артика, — він наче купався в ній.

«Треба робити курінь, переїздити сюди і починати жнива», — подумав Артик і пішов на ділянку, засіяну спільно з Аширом.

Посіви на цілині також тішили око. Тут пшениця доходила вже до пояса. Кунжут зійшов не дуже рясно, але й він уже почав галузитися. Для бавовнику солончаковий, зарослий бур'янами ґрунт був зовсім непридатний. Двічі Артик просапував поле, проте бур'яни майже забили кволі стебла бавовнику, що вже почали

жовкнути. Артик був незадоволений з них, але коли глянув на дині, висіяні по берегах канавок, трохи повеселішав. Товсті зелені стебла, пробігши кроків п'ять-шість назустріч одне одному, міцно обнялися, землю щільно вкривало лапате зелене листя, між яким жовтіли квіти. Піднявши листя, Артик побачив на землі зав'язі завбільшки з великий моток килимової вовни. Зірвавши дві, ще не зовсім дозрілі дині, він поклав їх у рукав чекменя і пішов до дому.

Шекер наче знала, що брат повертається не з порожніми руками. Тільки Артик підійшов до кибитки, як вона вибігла назустріч і затанцювала круг нього.

— Артику, що ти приніс? Скажи що?

Артик засміявся:

— Вгадай що, тоді дам!

— Диньку приніс, диньку!

Шекер не знала, що приніс Артик, але їй дуже хотілося покуштувати недозрілої дині, що так хрумтіла на зубах! Артик витяг одну і підкинув просто їй у руки:

— Лови, сестричко!

Шекер, наче одержала червінця, вистрибом побігла до матері. Нурджахан побожно подивилася на диню з незашкаруболою, ще зеленою шкірою.

— Дай боже!

— Мамо, мамо, я й тобі дам, щоб не вкусив тебе павук¹,— сказала Шекер.

Другу диню Артик хотів віддати Айні, а коли побачив, як радіють Шекер та матір, вирішив віддати їм і цю.

— Не думай, сестричко, що я забув матір! Ось і для неї!— і він підняв у руці другу диню.

Шекер знову почала стрибати біля нього:

— Ні, обидві мої! Обидві мої!

Артик стомлено впав на кошму, простелену біля входу в кибитку. Нурджахан заметушилася біля вогнища.

Перед вечірньою молитвою Артик, п'ючи одну піалу чаю за другою, розповів матері про свою сутичку з Халназаром на зборах у старшини, але про мобілізацію на тиллові роботи нічого не сказав, щоб не турбувати її передчасно.

«Може, й справді,— гадав він,— виборним пощастить відкупитися худобою та грішми». Непокоїла лише думка, що баї знов намагатимуться весь тягар нових податків перекласти на плечі дехкан.

¹ Тобто трішечки, наче ліки.

Нурджахан зітхнула:

— Знаєш, синку, чим багатша людина, тим менше в неї совісті. Взяти хоч би й цих Халназарів. Весь аул знає Мередові слова, що він не віддасть свою дочку за Балли, а вони, проте, вирішили сватати Айну. Кажуть, до Мередів приходила сваха Умсагюль...

Артика не дуже збентежило те, що він почув від матері. Він пам'ятав обіцянку Айни: «Помру — землі дістануся, не помру — буду твоєю!»

Повний місяць чотирнадцятої ночі спокійно плив у небесному просторі. Повівав легкий вітерець. Було тихо. Все спало. Тільки чути було, як ремигають верблюди, і, пильно придивившись, можна було побачити, як вони, припавши грудьми до землі та вигнувши дугою шиї, повільно ворухать щелепами.

Цієї місячної ночі біля чорної кибитки Мереда дві тіні майже злилися в одну. Це були Артик та Айна.

Після тривалих обіймів Артик запитав:

— Айно, ти приймаєш поздоровлення?

В Айни радісно забилося серце. Вона подумала, що Артик знайшов вихід із скрутного становища, і відповіла голосом, повним кохання:

— Від усієї душі!

Артик здригнувся — такої відповіді він не чекав. Відхилившись од нього, Айна здивовано подивилася йому в обличчя.

— Ой милий, язик твій каже одне, а серце відчуває інше!

— Язик каже те, що велить йому серце.

Айна не зрозуміла цього і запитала:

— З чим же ти хочеш мене поздоровити?

— З тим, що ти станеш невісткою багатого бая!

Айна затулила обличчя руками. З грудей її вихопився тихий стогін, плечі затремтіли від стримуваних ридань. Артик пригорнув дівчину до себе.

— Айно, не треба...

Айна схлипувала і шепотіла, здригаючись усім тілом.

— Я... я... ладна... — почала вона тремтячим голосом, — спелити своє життя заради тебе. А ти...

Артик притулився щокою до мокрої від сліз щоки Айни.

— Моя Айно, пробач, я... я пожартував. Я хотів тільки почути, як лятимеш бая...

Гаряче дихання дівчини обпікало його шию. Айна з докором промовила:

— Невже ти мені й досі не віриш?

— Мила моя Айно, хай буде щасливим твоє життя! — вигукнув радісно Артик.

Довго стояли вони так, обнявшись, не наважуючись поворухнутися, наче кожне прислухалося до думок іншого.

— Ти думаєш, я не страждаю? — тихо промовила Айна. — Коли б ти знав, як мені тяжко! Свати від Халназарів приходять щодня. Мачуху мою вже спокусили багатством. Навіщо я їй? Я не рідна дочка. Батько ще перечить, але ти знаєш його — проти Мама йому не встояти. Мое серце болить, з очей ллються сльози, а ти...

Артик ще міцніше пригорнув її до грудей:

— Айно, любя, всією душею я з тобою, але я не маю багатства...

— Айна любить тебе, а не багатство!

Артик замислився. Так, він може викрасти Айну, але що зроблять з його сестричкою? Вона може зазнати лихої долі. Халназари мають силу, ганьби вони не стерплять. Артик не міг поступитися ні Айною, ні сестрою. Треба було заспокоїтися, шукати якогось виходу. І Артик сказав:

— Тільки смерть може розлучити нас! Я не віддам тебе нікому, але...

— Але що?

— Можливо, буде набір на тиліві роботи. Може, Балли також візьмуть...

— Що це за тиліві роботи?

— Білий цар брав раніше коней, верблюдів, кибитки, а тепер хоче взяти людей для роботи на війну.

— Що ж нам робити?

— Треба трохи перечекати, поки все з'ясується.

— А коли Халназари не чекатимуть?

— Ми їх випередимо!

У цей час стара верблюдиця встала і сердито забурчала. Мачуха, голосно позіхаючи та чухаючись, підвелася на ліжкові.

В Айни забилося серце. Що робити? Вона відштовхнула Артика і побігла до верблюдиці. Артик сховався за кибитку. Трохи висунувши голову, він дивився з-за рогу.

Мама протерла очі і, озираючись, загукала:

— Айно, ей, дівчисько! Ей, Айно!

Зачувся співучий голос Айни, наче вона збиралася дойти верблюдицю:

— Хореле, моя верблюдиця, хореле!

Хоч Айна вдавала, що доїть верблюдицю, очі її напружено стежили за мачухою. Мама знову поклала голову на подушку. Не минуло й хвилини, як вона вже хропла.

Коли Артик прощався з Айною, Оріон стояв низько над пругом землі,

Сімнадцятого червня біля повітового управління знов зібра-лося багато людей. День був особливо задушливий. Сонце схо-валося за жовтою запоною куряви. Повітря наче завмерло, навіть листя на деревах не шелестіло. Несила було рухатися, важко дихати.

Старшини та виборні від аулів заповнили берег Джангутарану та весь майданчик проти веранди управління. При вході в управ-ління, крім джигітів, що стояли на варті, видно було ще й полі-цейських.

Полковник, засунувши руки в кишені, довго стурбовано ходив по кабінету. Нарешті він зупинився. Над столом у позолоченій рамі висів портрет Миколи II на повний зріст. Подивившись на нього, полковник підкрутив вуса і звернувся до старшого писаря:

— Пиши телеграму начальникові області!

Писар, що вже стомився чекати, взяв ручку. Полковник, за-клавши руки за спину, знову почав ходити по кабінету і дик-тувати:

— Серед туркменів Серахського приставства Тедженського по-віту почалося хвилювання, крапка. Згідно повідомлень, кома, одержаних з вірогідних джерел, кома, верховоди заколоту мають намір звернутися по зброю в Афганістан, крапка. Вживаю по-трібних заходів, крапка. За злісну агітацію проти набору на ти-лові роботи узято під арешт Киличніяза Комека із Серахса...

Справді, коли поширилася звістка про мобілізацію на тиллові роботи, народ захвилювався. Були різні люди: обережні вагали-ся, відважні сідали коней. Полковникові доводилося щодня до-повідати начальнику області про спалахи невдоволення то в од-ному, то в іншому районі. Напередодні він передав телеграфом: «За сорок верст від управління невідомі злочинці поранили в но-гу одного із службовців управління... Між Тедженом та Серах-сом група озброєних туркменів напала на пошту. Була пере-стрілка...»

Продиктувавши чергове зведення, полковник вийшов на веран-ду. Всі схопились з місць, вітаючи його, склали руки на череві і схилили голови, низько вклоняючись. Полковник примружив холодні блакитнуваті очі, глянув на похмурі обличчя і кинув кіль-ка слів до волосних, що стояли попереду. Волосний Хуммет, ви-струнчившись, відповів йому по-російськи.

Халназар-бай, що не розумів по-російськи жодного слова, пе-реклав для себе гнівне запитання полковника приблизно так: «Словом, даєте ви людей на тиллові роботи чи ні?» Улеслива від-повідь Хуммета могла означати лише одне: «Баяр-ага, ми готові

служити тобі!» Халназар і справді не помилився. Полковник звернувся через Ташлі-товмача до старшин та емінів.

— Ну, старшини, виборні! Чи виконали ви наказ царя?

Ходжамурад ступив крок уперед і догідливо сказав:

— Пане полковник! Хто насмілиться не виконати волю його величності? Обов'язково виконаємо!

Полковник кивнув головою в бік старшин та емінів:

— Чого мовчать?

Старшини, тупцяючи на місці, переглядалися, але говорити не наважувались. Хуммет розкрив було рота, та полковник спинив його:

— Помовчи!

Важко дихаючи, він лютими очима вступився в обличчя старшин та емінів. Нижня губа в нього одвисла, обличчя зробилося хижим. Поклавши руку на шаблю, він похитався вперед-назад і роздратовано заговорив:

— Гадаєте, я не знаю, що ви маєте на думці? Ви озброюєтесь, сідаєте на коней, нападаєте на пошту! Ви що, хочете йти проти государя імператора? Хочете просити допомоги в Афганістану? Я знаю все! Я добре знаю вас, розбійників!

Старшини, виборні, волосні не насмілювались перечити, коли товмач переказав слова полковника. А той, розпалюючись дедалі більше, вигукував хрипким голосом:

— Негідники! Хто ви, щоб повставати проти волі государя? Імперія його величності — неосяжна, непорушна держава. А ви що? Ви — грязюка, що прилипає до ніг! Вас і державу, від якої ви ждете допомоги, гнів його величності зрівняє із землею! Хіба ви не знаєте, що наші козаки захопили резиденцію вашого головного імама¹, місто Мешхед? Весь світ тремтить перед могутністю білого царя! А ви що?..

Виливши весь свій гнів, полковник трохи заспокоївся. Налетів вітерець, розвіяв куряву, освіжив повітря. Яскраве проміння сонця, пробиваючись крізь листя дерев, заграло на великих папахах, на потемнілих похмурих обличчях. Важко відсапуючись, полковник уже лагідніше звернувся до натовпу:

— Ну, скажіть усе, що хочете сказати!

Першим почав Хуммет:

— Пане полковник! Різні негідники засмутили ваше серце. Якщо ті баламути, що порушили спокій вашого превосходительства, потраплять нам до рук, присягаюся, ми власними руками покараємо їх!

¹ І м а м — той, хто провадить богослужіння; тут — духовний глава мусульман.

Одразу ж після Хуммета виступив наперед Ходжамурад і заговорив так само улесливо:

— Пане полковник, якщо народ виявлятиме найменше невдоволення, ми самі вживемо заходів. Насамперед ми повідомимо вас про це. Це наш обов'язок! Віддані раби великого государя готові скоритись його повелінню. Пане полковник, схиливши голову, я запевняю вас: у народі панують мир і спокій!

Деякі старшини підтакнули:

— Авжеж! Так воно й буде...— по натовпу прокотився гомін і затих.

Полковник постояв, прислухаючись, і сказав:

— Даю вам три хвилини часу. Подумайте і дайте мені відповідь.

Різно повернувшись, він подався у внутрішні кімнати своєї канцелярії, але в дверях зупинився і вказівним пальцем поманив до себе перекладача. Ташлі-товмач підбіг до нього. Полковник прошепотів йому щось і зник у своєму кабінеті.

Люди полегшено зітхнули, почали витирати спітнілі обличчя. У всіх був винуватий, розгублений вигляд. Ташлі-товмач спочатку з брутальною лайкою накинувся на волосних:

— Сучі сини, чому ви не підготували людей? — загорлав він по-російському.

Потім напосівся на решту:

— Старшини! Вас поставлено над народом. Білий цар вам довіряє, покладається на вас, вбачає у вас силу. Ви слуги царя, але ви не заслужили навіть тієї солі, що з'їли. Як ви могли з таким обличчям з'явитися на очі панові полковнику?

Слухаючи полковника, Бабахан згадав усе, що робилося в нього на зборах емінів та мірабів. Йому весь час хотілося перебити полковника, показати себе відданим старшиною, сказати: «Баяр-ага, в моєму аулі справді були виступи проти царя. Такі-то й такі роздували вогонь непокори». Його зупиняла лише думка, що полковник вилає його, закричить: «Мерзотник! Якщо таке було, чому ти не повідомив досі?» Він боявся не прокльонів народу, а гніву полковника. І промовчав, заспокоївши себе думкою: «Е, такий галас, такі сварки бувають у кожному аулі, і ніхто про це не сповіщає канцелярію». Та коли заговорив Ташлі-товмач, він признався:

— Присягаюсь аллахом, Ташлі-товмач каже правду! Ми втрапили своє лице!

Товмач не вгавав:

— Як же після цього може довіряти вам пан полковник? Як може називати вас своїми слугами? Ви перетворили на брехню всі повідомлення, що він надіслав начальникові області! Як же

йому не гніватись на вас? Треба не розкисати, мов невимішане тісто, а тримати людей у руках! Стоячи перед паном полковником, ви повинні біле називати білим, чорне — чорним, землю рити своїм диханням, а не...

Старшина з рубцем на лобі щиро й лагідно сказав:

— Ташлі-ага, ми ж собаки пана полковника. У який бік він нацькує, туди ми й повинні гавкати. Але...

Сари перебив його:

— Хидир-арчин! Може, ми й собаки, але собаки своєї отари: наші зуби не будуть рвати своїх овець!

Бабахан, який і без того був дуже лютий на Сари за його слова на останніх зборах, роздратовано закричав:

— Коли б я був чабаном, а ти собакою, і ти не схопив би зубами шолудиву вівцю, що вічно відбивається від отари, я загнав би твої зуби тобі в горлянку!

Покги Вала, який зовсім онімів з переляку перед розлюченим полковником, тільки тепер опам'ятався і замолов своїм невтомним язиком:

— Поганий собака, що даремно їсть хліб, заслуговує на гарячу кулю!

Сари хотів гостро відповісти старшині Бабахану та товстому Покги, але в цю мить Ташлі-товмач знову звернувся до натовпу:

— Старшини! Еміни! Тепер не час для суперечок. Ви поговоріть спокійно, порадьтесь, викиньте з голови лихі думки і приготуйтеся дати відповідь пану полковникові.

Головний перекладач повітового управління Ташлі був сином одного язикастого старшини, що вже п'ятнадцять років сидів на цьому теплому місці. Начальник повіту, задоволений службою старшини, дозволив прийняти Ташлі в російську школу. Царська школа виховала з нього вірного провідника колонізаторської політики. Серед учителів школи були й чесні, передові люди. Завдяки їм, з школи вийшло не мало корисних своєму народові інтелігентних людей. Але виходили звідти й такі, як Ташлі-товмач. Після закінчення школи Ташлі прийняли в управління на посаду перекладача. Він умів угадувати настрої і бажання полковника, виконувати його прихми. Кожну справу він повертав собі на користь: одному з позивачів подавав надію, другому не відмовляв, тихцем нацьковував обох одне на одного, робив з мухи слона, з обох брав хабар, обом морочив голову.

Набиваючи свою кишеню, Ташлі не забував і полковника. Одного разу він здобув для полковника в когось з позивачів два килими. Увечері великий килим повісили на стіні, середній прибили над диваном. При електричному світлі яскраво заграли бар-

ви килимів, немов покроплених живою водою. Вся кімната наче ожила. Полковникова дружина, кокетливо усміхаючись, крутилася біля Ташлі. А полковник, заклавши руки в кишені, відхилився назад і, милуючись великим килимом, звернувся до Ташлі:

— Яка їм ціна?

Ташлі подивився в обличчя власникові килимів. Той пробурмотів щось невиразно. Ташлі переказав:

— Якщо панові полковникові вони сподобались, цього вже достить, це і є їхня ціна!

Полковник нахмурився:

— Що це значить? Я не можу на це пристати!

Власник килимів злякався — і килими могли пропасти задурно, і його самого могли покарати за те, що він пропонував хабара. Тремтячим голосом він сказав перше, що спало йому на думку:

— Баяр-ага справедливий! Усе в його руках...

Але Ташлі добре знав свого полковника. Таке вдавання він бачив уже не раз, тому лише трохи змінив зміст того, що сказав власник килимів:

— Пане полковник, власник просить, щоб ви самі призначили ціну.

— Ну, це зовсім інша справа!

Полковник знову подивився на килими і, витягнувши з бумажника червоненький папірець, пошелестів ним. Здавалося, він вагався — простягти його власникові килимів чи покласти в кишеню. Та все це було також лише удаванням. Полковник сказав, наче не знаючи справжньої ціни килимів:

— Через те, що він покладається на мою совість, мені доводиться переплачувати. Нехай краще втрачу на цьому я!

Після цього власник килимів зробився старшиною, а Ташлі незабаром призначили на посаду головного перекладача — і на його плечах заблищали срібні погони.

Завдяки своєму впливу на полковника, Ташлі-товмач був великим начальником в очах волосних і старшин. Тому його слова пролунали як команда, коли він оголосив:

— Пан полковник!

Усі завмерли в напруженому чеканні. Полковник вийшов з грізним виглядом, навмисно гучно тупаючи чобітьми і побрязкуючи острогами.

— Ну? — гукнув він у натовп. — Готова ваша відповідь?

Бабахан виступив вперед і, вклонившись, заговорив:

— Ми, старшини та еміни, вважаємо своїм щастям виконати наказ його величності білого царя. Але ми просимо пана полковника дати нам трохи часу і дозволити Халназар-баєві передати прохання народу.

Вислухавши переклад, полковник привітно глянув на високого сивобородого чоловіка:

— А-а, Халназар-бай? Я його знаю,— полковник кивнув йому головою.— Коли ми виловлювали банду розбійника Айдогди, я гостював у нього. Пам'ятаю, пам'ятаю! Ще й зараз відчуваю смак його плову з куркою та шашлику з фазана. Говори, Халназар-бай!

Ласкаві полковникові слова підбадьорили Халназара. Обличчя його набрало звичного пихатого виразу, тьмяні очі засвітилися рішучістю. Знявши папаху з посвілої голови і затиснувши її під пахвою, він почав:

— Я щасливий, що пан полковник дозволив мені висловити прохання народу,— це для мене велика честь. Ми дуже вдячні білому цареві,— нас, мусульман, він хоче поставити в один ряд із своїми підданцями. Немає слів для подяки за виявлену до нас пошану.

Халназар важко зітхнув. Покги Вала підбадьорив його:

— Ай, молодець!

— Пане полковник! — вів далі Халназар.— Ваші вірні підданці виконають повеління царя. Але я хочу нагадати вам: наш народ бідний, темний, ніяких країн, крім своєї, він не бачив і ніякої роботи не знає. Він уміє лише орати землю та пасти худобу. Коли зараз зібрати людей і повезти на тилові роботи, вони не виправдають ваших надій, навпаки, я вважаю, вони будуть пугами...

У цей час полковник, якому товмач слово за словом перекладав промову Халназара, перебив його:

— Пане бай, у своїх високих повеліннях государ імператор непогрішимий. Він знає все краще, ніж я і ти. Туркменських джигітів він вважає найвідважнішими. А ти, пане бай, применшуєш гідність свого народу. Ваші хоробрі джигіти... Проте справа тепер навіть не в цьому. Від вас вимагають не солдатів для фронту, а робітників для тилових робіт.

Цими словами полковник хотів підказати Халназарові потрібну відповідь. І Халназар зрозумів це, але його не так-то легко було збити з пантелику. Вдаючи, що він у всьому згодний з паном полковником, Халназар пояснив:

— Про це ж я й хотів сказати, пане полковник,— підхопив він з удаваною щирістю.— Послати туркмена на чорну роботу — це значить затоптати в багно добре ім'я джигіта. Виконати роботу, яку від них вимагатимуть, наші люди не зуміють, і це ганьбою ляже на наші голови. Але коли зібрати добровольців, навчити їх і послати на війну, вони вславлять ім'я джигіта і білого царя. Тому наше прохання таке, пане полковник: нехай від нас візь-

муть скільки треба людей, але нехай це будуть добровольці-джигіти. Якщо народ буде звільнено від набору на тиліві роботи, він збере більше хліба для хороброго війська царя. Ми просимо...

Халназарову промову докінчив старшина з рубцем.

— Нехай у нас візьмуть все до останнього ягняти, але не займають наших душ!

Полковник терпляче і поблажливо слухав Халназар-бая, але слова старшини з рубцем на лобі йому не сподобались. Халназарові він відповів лагідно:

— Халназар-бай, твої слова розумні. Можливо, дещо я й візьму до уваги. Але... повеління государя імператора — непорушний закон. Його величність звелів брати людей. Нехай навіть весь світ перевернеться, він не візьме назад свого указу! Тому краще й не метушіться даремно, не мучте себе, а скоряйтесь царському наказу!

Всі стояли похнюпившись і мовчали. Волосні Векіля, Бека, Утамиша підштовхували один одного, але жоден не наважувався говорити. Тоді Ходжамурад, боячись гніву полковника, промовив, зіщулившись:

— Пане полковник, від імені волосних, старшин та емінів усього Тедженського повіту я даю слово — на призначений час, двадцять п'ятого червня, як сказано в наказі великого государя, зібрати і привести людей на тиліві роботи.

Сари, не стерпівши, перебив волосного:

— Нехай дають слово волосні! Нехай підписуються старшини! Але ми, виборні еміні і народ, не можемо дати людей!

Полковник грізно крикнув:

— Що він говорить?

Сари повторив свої слова. Старшина з рубцем на лобі, подавшись вперед, хотів щось сказати, але полковник люто тупнув ногою. Старшина пополотнів, рубець над його бровою засмикався, він двічі проковтнув слину і, незважаючи на лють полковника, вийшов наперед:

— І я повторюю слова Сари: хоч з гармат по нас стріляйте, ми добровільно не дамо людей!

Полковник розлютився до нестями.

— Ах, та-ак?

Його м'ясисте підборіддя затремтіло, очі люто блиснули. Волосні винувато похилили голови. У старшин з-під шапок котився рясний піт. Навіть Ташлі-товмач розгубився. А полковник, тикаючи пальцем у старшинну з рубцем, задихаючись від люті, кричав:

— Негідник! Зрадник! Я т-тобі покажу!..

Старшина з рубцем усе поривався щось сказати, але Бабахан взяв його за плече і відтяг назад. Тим часом Сари, спокійно дивлячись в обличчя полковнику, твердо сказав:

— Баяр-ага, сила на твоєму боці, захочеш — спалиш увесь аул. Але людей на тиліві роботи ти не візьмеш!

Полковник затупав ногами, закричав страшним голосом:

— Взяти його!.. У тюрму мерзотника!..

У ту ж мить у натовп вдерлися поліцейські. Із старшини зірвали медаль. Сари скрутили руки. Обернувшись до старшин, він гукнув презирливо:

— Запроданці! Боягузи!

Старшина з рубцем, почервонівши від гніву, рвонувся до полковника.

— Стріляй у мене! Я тобі...

Обох повели.

Полковник грізно подивився на розгублені, присоромлені обличчя волосних та старшин.

— Гм! М-мерзотники! Всі ви заодно!

Не наслідуючись підвести очі, Хуммет заговорив винуватим голосом:

— Пане...

— Мовчати! — гаркнув полковник.— Усі ви п'єте воду з одного колодязя. У вас є й бездротовий телеграф, і таємні агенти. Ви думаєте, ваші родичі із Серахса, що вчинили опір, добре скінчили? Не забувайте, що один орел сильніший за мільйон гав! Царський солдат в одну мить пустить вас пилом по вітру!

Волосні та старшини злякано мовчали. Тільки Халназар-бай, пам'ятаючи полковникову прихильність, зважився сказати:

— Пане полковник! Немає народу без злодіїв, а гір — без вовків. Раз ці люди показали своє нутро — кара їх не мине... Прошу пана полковника не гніватися на своїх вірних слуг через кількох негідників.

Халназарові слова трохи заспокоїли начальника повіту. У цей час на веранду вийшов старший писар і подав начальнику телеграму. Полковник швидко пробіг її очима і аж засяяв.

Уряд, напевно, передбачав, що набір на тиліві роботи в Туркестані не пройде гладко, і через те призначив губернатором Туркестанського краю генерала Куропаткіна, досвідченого дипломата і знавця Середньої Азії. Як тільки Куропаткін, прийнявши управління краєм, довідався про спалахи незадоволення в народі, він звернувся до царя по телеграфу з проханням відкласти на деякий час виконання наказу про набір на тиліві роботи з тим, щоб дати змогу дехканам зібрати врожай і за цей час ретельно підготуватися до проведення мобілізації. Його прохання було

задоволене. Про це й сповіщалося в телеграмі, одержаній у повітовому управлінні.

Полковник повеселілим поглядом обвів обличчя людей, з яких котився піт, і звернувся до Халназара:

— Ну от, пане бай, чи я не казав, що государ імператор непогрішимий у своїх рішеннях? — Потім він оголосив: — Старшини, виборні! Государ імператор, зважаючи на ваші потреби, милостиво звелів відкласти набір на тиллові роботи по всьому Туркестанському краю до того часу, поки ви не зберете врожай із своїх полів.

Розділ двадцять перший

На світанні голосний пташиний спів розбудив Артика. Він підвівся, потягся, сонними очима подивився навкруги. Ще темне, ніби застелене синім сукном небо швидко світлішало. Зорі гасли одна за одною, а на сході палахкотіло багряно-червоне вогнище світанку. Під легким ранковим вітерцем величезне поле високої пшениці хвилювалося, як море. Високо над головою жайворонки радісно вітали схід сонця.

Артик одягнув кущий чекмінь з грубої вовни, підперезався і, узявши в руки добре нагострений серп, вийшов на край поля. Міцним широким помахом він занурив серп у хащу колосся, воно шмагнуло його в підборіддя, вийнуло в обличчя чимсь задушливим. Артик підвів голову й чхнув. Вітер одніс убік блідо-рожеву хмаринку пилу, що піднялась над колоссям. Пшениця перестоювалась, — треба було поспішати.

Сонце підбилося вище. Міцне тіло Артика, здавалося, не знало втоми. Гаряче проміння сонця пекло плечі, рожевуватий пил, який осипався з колосся, забивав дихання, але він, ледве встигаючи змахувати чи долонею, чи рукавом чекменя піт, що струмував з-під шапки, все йшов і йшов уперед, підрізаючи серпом пружисті стебла пшениці.

Артик поспішав закінчити смужку. Кілька днів тому до нього підійшло чоловіків шість белуджів і запропонували каліченою мовою: «Ми народ афганський, жати пшеницю знаєм!» Артик почаствував їх днями і відповів: «Ідіть до баїв, у них великі посіви. А ми самі женці!» Тепер він слухав, як на землі Халназарбая сумно співали оті белуджі, а у Меле-бая завзято гомоніли курди. Слухав — і був вдячний долі за те, що він ще не такий, як оці нещасні люди, що покинули свої родини й пішли шукати роботи та шматка хліба в чужі краї.

Одного бажав Артик усі ці дні: якнайшвидше зібрати врожай, придбати коня і.. викрасти Айну. Непокіола думка про наступний набір на тилові роботи, але вона якось відступала перед іншою, гострішою тривоگو: «А що ж буде з матір'ю, з Шекер?» Його родина може стати жертвою помсти Халназарів після їхнього невдалого сватання. Така ганьба змивається лише кров'ю. Артика виснажували не так жнива від зорі до зорі, як тяжкі думки.

Він вгамував голод сухим коржем, а спрагу — динею і ліг відпочити на гарячу землю, поклавши голову на долоні. Сонце нещадно палило, у голові билася та ж таки тривожна думка. Довго лежав він у якомусь важкому напівзабутті. І раптом перед очима його виникло видіння:

Скачуть, скачуть вершники, вихряться курява... Ось вони спляють коней біля кибитки, хапають Шекер. «Ой мамо!» — лунає одчайдушний зойк сестрички... Нурджахан вибігає з кибитки на допомогу Шекер. Її сильним ударом відкидають убік, і вона падає головою в пісок... Зникає, мов у тумані, розпливається залите слізьми обличчя сестри. Виникає перед очима обличчя матері, рот у неї закривавлений, широко розкриті очі сповнені страждання...

Артик схопився на ноги і заточився. Все пливло перед очима. Неозоре пшеничне поле хвилювалося з краю в край...

Коли він знову почав жати, руки його тремтіли, а колосся падало з рук.

Даремно Артик намагався заспокоїти себе думкою, що Айна любить його і буде йому вірна. Його брав сумнів: чи не тішить він себе нездійсненною мрією? Невідступно стояло перед ним грізне запитання: «Чи маєш ти право жертвувати заради власного щастя добробутом, а може, й життям матері та сестри?» На це запитання вже багато днів Артик не знаходив відповіді.

Так само протяжно виводили свої пісні белуджі. Артик жав і не відчував у своїх руках ні серпа, ні колосся. Прислухаючись до сумних співів, він розмовляв із своїм серцем:

Чи тебе, струнокостанну, кращу киз Туркестану,
За дружину дістану, моя Айна-джан?
Чи, як пташка у клітці, у нелюбій кибитці
Буде в розпачі битись моя Айна-джан? ¹

А тим часом Айна страждала, з тривоگو чекаючи чогось страшного, що назавжди розлучить її з Артиком.

Про царський указ по аулу ходило багато різних чуток. Переказували, що одразу ж після жнив усіх хлопців від дев'ятнадцяти років заберуть у джигіти і пошлють на війну, а решту чоловіків

¹ Тут і далі пісні подаються в перекладі Є. Нарубіної.

поженуть на якісь тиліві роботи. Говорили про заворушення серед туркменів і про те, що білий падишах розлютувався і послав військо з гарматами, щоб силоміць одібрати чоловіків у дружин, синів у матерів. Щодня Мама приносила в кибитку чутки — одну жажливішу за іншу. Коли вона розповідала про все, що чула за день, тривога за Артика позбавляла дівчину спокою.

Якось Айна бачила, як Артик ішов з поля додому. Він пройшов мимо кибитки Мередів, не повернувши голови, не всміхнувшись, як робив це звичайно. В Айни стислося серце від гіркого передчуття: «Виходить, він знає, що йому доведеться йти на війну!»

Щоночі, лежачи з розплющеними очима під навісом, Айна чекала Артика, прислухаючись до кожного шарудіння, дивилася, чи не майне біля кибитки його тінь. Артик не приходив. А ранком, коли Меред їхав на роботу, а мачуха лягала досипати чи йшла на південний куток аулу, Айна сідала за свій килим, тихо наспівуючи пісеньку про Артик-джана, і обливалася слізьми.

Розділ двадцять другий

Минав червень.

Хоч набір на тиліві роботи й було відкладено, народ не заспокоювався. Найнеймовірніші чутки поширювались з блискавичною швидкістю. Люди прислухались до всього, але кожний хотів вірити лише в те, що подавало якусь надію. Загальну увагу привернула до себе така чутка: Гюльджамал-хан побраталася з білим царем. Вона збирається їхати до царя клопотатися про звільнення від набору туркменів-текінців. Дехто до цього додавав: такий-то аул привіз їй десять тисяч карбованців, такий-то — п'ять тисяч.

Гюльджамал-хан була вдовою можновладного Нурберди-хана, покійного правителя текінського народу. Колись вона справді була на прийомі в царському палаці в Петербурзі, подарувала царській родині надзвичайно гарний килим, зітканий текінськими дівчатами, і на подяку дістала в своє володіння один з царських каналів. Через це чуткам вірили, і на заступництво Гюльджамал-хан покладали великі надії, і дехто з баїв уже ламав голову над тим, як зібрати побільше грошей на її поїздку в столицю білого падишаха.

Халназар-бай також багато думав про це. Збирати чи не збирати гроші для Гюльджамал-хан? Збереш — дізнається полковник. А дізнається — не жди добра. Як можуть виступати проти повеління білого царя люди, що користуються його довір'ям?

«Пропаде довіра до мене, скінчиться пошана, повага,— приходив до висновку Халназар і вирішував для себе: — Ні, краще не втручатися, триматися осторонь від цієї справи». Та в нього боліло серце, коли він згадував про своїх синів. Як йому не жаліти їх, коли вони далі Теджена не бували, а тепер раптом опиняться на далекій чужині! Та й як він, найбагатший з баїв, міг допустити, щоб його діти, що не звикли до важкої праці, пішли на чорну роботу?

Коли Халназар думав про своїх чотирьох синів, його охоплював жах.

«Ні, треба будь-що звільнити їх від тилкових робіт»,— думав він. Та одразу ж перед ним поставало питання: «А як це зробити?» І знову думки мимоволі підказували відповідь: треба збирати гроші для Гюльджамал-хан. А де в народі гроші? У дехкан немає копійки навіть на чай. Навесні вони щодня приходили до нього з проханням позичити хоч трохи збіжжя під майбутній врожай. І Халназар кінець кінцем прийшов до висновку, що єдиний спосіб дістати гроші — це продати орендну частину врожаю з громадських земель¹. Міраби обіцяли віддати цю частину Артин-ходжайну — тим краще. З Артином можна поділитися, а скупити побільше пшениці цього року було мрією самого Халназара. Коли людям потрібні гроші — можна купити задурно.

Халназар не любив відкладати виконання своїх рішень. Одного дня в кінці червня в його кибитці зібралося багато людей. Почесні місця зайняли старики. Перед ними щедро ставили чай та цукор. Після різних балачок про те та про се і жартів гладкого Покги Нобат-міраб тремтячими руками налив чай у свою піалу й почав своє слово:

— Народ! Наприклад, на нас впало тяжке лихо...

Мамедвелі, погладивши борідку, побожно промовив:

— Хай нас бог боронить!

Нобат-бай правив далі:

— Наприклад, прислів'я каже: «Одкупись від лиха». Гюльджамал-хан хоч і жінка, але, кажуть, державна. Вона успадкувала вагу Нурберди-хана. Кажуть, піклується про народ. Ходять чутки, що вона поїде до білого царя, хоче добитися скасування набору туркменів. Через це, наприклад, потрібна допомога грішми...

Втрутився Покги Вала:

¹ Мається на увазі та частина врожаю на громадській землі, яка відраховується у вигляді орендної плати громаді.

— Так, так! Гюльджамал-хан — дочка благородної людини! Та вона й родичка наша! Вона з роду Амаша-Гапанів, з родини Соку — хіба ви не пам'ятаєте? Непес-бек, ви ж знаєте, її рідний брат.

Черкез, погладивши середне з трьох пасом своєї бороди, висловив свою думку:

— По-моему, тепер треба грошей.

Халназар пихато зауважив:

— Чи про гроші мова, коли йдеться про життя людей! Якщо все зведеться тільки до грошей, то вони не ліпші тієї грязі, що липне до ніг.

Ашир, що сидів скраю, витягнув шию й гукнув:

— Бай-ага, це правда! Але нині в дехканина ледве душа в тілі тримається!

— Ми не будемо зачіпати дехкан,— сказав Покги Вала, покліпавши віями.

— Якщо баї виявлять жаль до народу і візьмуть витрати на себе — що може бути краще!

— Ми й бая не потурбуємо.

— А що, Гюльджамал-хан замість грошей приймає добрі побажання?

Нобат-бай витер піт з обличчя і сказав з докором:

— Ашире, ти, синку, наприклад, витираєш рота сухою тріскою¹. Ти хочеш, щоб не було гнилих горіхів. Так не буває.

Сивий дід у витертій по краях папасі похмуро промовив:

— Ашир правду каже. Доїли-доїли дехканина, перетворили його на охлялу корову. А коли тепер замість молока ви не одержите навіть води — що тоді буде?

Халназар брутально перебив старого:

— Вам кажуть: життя чи ніж? А ви все своєї...

Покги Вала сказав прямо:

— Тю, про що тут говорити! Ми обійдемося прибутком з оренди!

Мамедвелі схвалив:

— Дуже добре! Господь бог, посилаючи хворобу, дає й ліки! Творцеві слава! Лихо, що впало на нас з волі аллаха, ми відвернемо щедрим врожаєм, який він же й послав.

Черкез неспокійно засовався на своєму місці і, осудливо похитавши головою, сказав:

— А дехканин покладав усю свою надію на орендну частину врожаю. Він розраховував покрити нею борги, сплатити частину податків. Що ж буде, коли й це заберуть у нього?

¹ Тобто припускаєш найгіршу крайність.

Артик, що сидів спершись спиною на жердину кибитки, насмішкувато кинув:

— Що буде? Дехканин цілий рік мучився на своєму клапті землі, а змастить горлянку маслом замість нього хтось інший!

Халназар-бай зрозумів, у чію кибитку кинута камінь. Він вирячив очі, насупив м'ясистого лоба і, здавалося, зараз брутально вилає Артика. Але ту ж мить очі його вдавано всміхнулися. Мабуть, він зрозумів, що коли тепер накинутися на Артика з лайкою, зчиниться галас, почнеться сварка і справа зірветься. Тому, стримавши себе, він лагідно, по-батьківському звернувся до Артика:

— Ти, сину мій, завжди говориш такі лихі слова! Хто сам собі побажає лиха? Кому це вигідно вас, безбородих юнаків, кидати в пашу війни? Коли б ти як слід подумав про те, які муки зносить нині твоя матір, побиваючись про тебе, ти б не молов дурниць.

Покги Вала одразу підхопив:

— Та й сам ти хіба підеш на війну, коли тобі звелють? Звичайно, не підеш, я вже це добре знаю. Не підеш, кажу, не підеш! Так, синку, говорити при народі — це не серпом жати, — куди схотів, туди і вдарив! От скажи, підеш на війну чи не підеш?

Артик хмуρο подивився на товстуна:

— Міраб-ага, чи не краще було б тобі висловлюватись трошки зрозуміліше? Я і подібні до мене підемо туди, куди треба. Більшого лиха, ніж тут у нас, ми ніде не знайдемо. Наша худоба не залишиться без чабана.

Ашир подбав про те, щоб натяк став зрозумілішим:

— Що ти кажеш, Артику! Якщо в тебе не залишиться, у баїв залишиться. Ти підеш, я піду, — хто ж доглядатиме худобу, вищуватиме врожай?

Суперечки тривали довго. Нарешті вирішили продати орендну частину врожаю з громадської землі і вторговані гроші послати Гюльджамал-хан. Але часу залишалось мало, а покуця, який міг би одразу викласти такі великі гроші, не знаходилось. Тоді Халназар звернувся до мірабів:

— Чи є у вас покупці на орендний хліб? Чи сповіщали купців? Покги знову випередив усіх:

— Навіщо нам уклонятися купцям, коли в нас є такий покупець, як Артин-ходжайн, і такий грошовитий чоловік, як Халназар-бай?

Нобат-бай підтримав його:

— Покги-міраб діло каже! Наприклад, аульні торговці не впраються з такою великою справою. До того ж з них не од-

разу одержиш гроші, справа загається, і ми спізнаємо послати гроші Гюльджамал-хан. А позичити ніде. Халназар-бай, ти людина заможна, купи орендний врожай, зроби добро для народу. Тоді, бог дасть, що-небудь у нас і вийде.

Халназар тільки й чекав цього. Він радо потиснув би Нобат-баєві руку. Та щоб не виказати себе і найдешевше придбати врожай, він удався до хитрощів.

— Міраби,— повільно заговорив він,— коли Артин-ходжайн приїздив до вас, ви певної відповіді йому не дали. Хто знає, можливо, він передумав...

Покги Вала, не даючи йому договорити, почав наполягати:

— Бай-ага, на тебе надія, ти вже як-небудь постарайся. Справа громадська. Люди тобі спасибі скажуть.

Халназар зітхнув.

— Ну, що ж, для людей я, мабуть, візьмуся за цю справу. Сподіваюся, що Артин-ходжайн зрозуміє мене і не розладнає того, що я зроблю, покладаючись на нього.

— Артин-ходжайн — людина смілива! Він і не такими справами орудує.

Мамедвелі, що весь час сидів і думав, як би й собі прислужитися баєві, вирішив, що прийшов час і йому сказати слово.

— Хай зійде на тебе, бай-ага, милість аллаха! — сказав він, молитовно підвівши очі.— Для того, чия рука творила на користь народу, двері раю в судний день будуть одчинені. Нехай не збідніє рука того, хто дає! Нехай воздасть тобі аллах сторицею за те, що ти одімкнув двері щедрості.

Халназар з удаваною скромністю звернувся до всіх, хто сидів у його просторій кибитці:

— Люди! Не подумайте, що я, купуючи орендний урожай, прагну збільшити своє багатство. Я хочу зробити добро людям. Та коли ви не наважуєтесь, нехай залишається у вас орендний хліб, а грошей я вам позичу. Не вистачить моїх, візьму в Артин-ходжайна.

Дивлячись на гладкого бая, Артик мимоволі подумав: «Авжеж, дочекаєшся від тебе добра! Ти свого не прогавиш! Язиком мелеш одне, а думаєш інше: «Лови свиню, поки вона в болоті». Та він промовчав, щоб не викликати нової суперечки.

Покги Вала запропонував одразу ж і кінчати справу.

— Бай-ага! — звернувся він до Халназара.— Ми віримо, що ти хочеш безкорисливо допомогти народу. У дехкан є для тебе товар, за який вони можуть одержати гроші. Навіщо нам сьогодні позичати, а потім мучитися, збираючи дехканські копійки? Домовимося одразу про ціну, і справі кінець!

Треба було визначити ціну орендної частини врожаю. Кожний з мірабів поступався цією честю перед іншим, не наважуючись брати на себе відповідальність, але Покги Вала не відмовився бути суддею в складній справі. Халназар знав, що Покги зуміє назвати вигідну для нього ціну, а проте не міг подолати в собі деякого занепокоєння.

— Покги-міраб! — сказав він. — Тобі доручили визначити ціну, це й моє прохання. Візьми кожную сторону в руки і зваж...

— А кого з вас узяти в праву руку? — голосно зареготавши, спитав черевань.

— Нехай не згорить ні рожен, ні шашлик, — відповів Халназар, але очі його, впливаючись у Покги, промовляли інше.

Покги відігнув килим під стіною кибитки, виколупав ямку в землі і виплюнув у неї тютюн з рота. Халназар насторожився. Але Покги, не замислюючись, зробив руками рух, немов щось справді зважував, і кинув погляд на Халназара та всіх присутніх.

— Ну, кого ж мені захищати? Кажіть швидше! Пропонуйте! А то я одразу й скажу свою ціну. Ціна оренди... п'ять тисяч карбованців!

Халназар полегшено зітхнув. Покги, помітивши радість, що майнула в його очах, покректав і додав:

— Кожному мірабові та емінові шовковий халат. Кожному з нас п'ять фунтів найкращого зеленого чаю. До чаю — по головці цукру. Крім того, витрати на поїздку двох чоловік у Мари.

П'ять тисяч карбованців здалися Артикові незчисленим багатством. Він навіть уявити не міг такої сили грошей. Коли ж він подумав про неозорі поля пшениці, то не зміг навіть приблизно підрахувати кількість збіжжя, що мав дати врожай з громадських земель. Його дивувало тільки: як може одна людина зібрати оренду з нив тисячі дехкан?

Але для Халназара п'ять тисяч карбованців були не такі вже великі гроші. Він гадав, що доведеться дати щонайменше десять тисяч. Він устиг оглянути орендні поля і все добре підрахував: за врожай він розраховував уторгувати тисяч тридцять, а то й усі п'ятдесят. І все ж Халназар не міг подолати своєї жадоби. Він тріхи подумав і сказав:

— Міраби! Легко сказати — п'ять тисяч... Але ви доручили призначити ціну Покги-мірабові, і я також простяг йому руку довіри. Тому я не відмовляюсь од свого слова. Нехай засмується вірменин: ціну в п'ять тисяч карбованців я приймаю...

Люди розгубилися від несподіванки. Ніхто не міг уявити, що без суперечки, не торгуючись, Халназар пристане на призначену

ціну. Правда, ніхто навіть приблизно не міг визначити врожаю з громадських земель і вартість орендного паю. Але всі добре знали Халназарову скупість: навіть продаючи одну вівцю, він торгувався до нестями. Артик здивовано подумав: «Невже ненажерливий бай і справді хоче зробити добро людям?»

— Та тільки в мене є одна вимога,— раптом додав Халназар,— на сплату за оренду повинна відійти одна третина врожаю.

Ця вимога навіть мірабам видалася дивною, а дехкани захвилювалися. Хтось невиразно пробурмотів: «Гм... так!» — заду почувися нарікання, а Артик не міг стриматися і гукнув:

— Коли ж це було, щоб за оренду брали третину врожаю?!

— А коли це було, щоб від нас вимагали робітників? — спокійно відказав Халназар.

Ашир, що сидів поруч з Артиком, вигукнув:

— Треба ж бути отаким безсовісним!

— Та хіба ми зазнавали коли-небудь такого лиха? — озвався ходжа.

Зачувся схвильований голос Черкеза:

— Як же так? На сплату оренди до цього часу ми віддавали одну чверть або одну п'яту врожаю. Чому ж тепер ми повинні віддавати третину врожаю?

— Цього не буде!

— Хай спробує взяти!

Покги Вала перекричав загальний галас:

— Дехкани! Тут немає нічого дивного. А чи до цього часу бувало, щоб ми платили податок людьми? Ні, не бувало! Ми хочемо цього лиха позбутися? Якщо хочемо, треба погоджуватися не тільки на третину, а й на половину, коли доведеться!

— Це третина нашої праці! Чи так ти заговориш, коли в тебе відберуть третину твоїх прибутків?

Покги Вала спритно викрутився:

— Халназар-бай говорить про одну третину просто так, щоб обдурити вірменина. А на ділі він не візьме з вас і чверті, він людина справедлива. Він обійде ваші поля, призначить орендну частину і піде собі геть. І те, що він назве третиною, насправді буде одною п'ятою.

Ашир, навпаки, був певний, що Халназар на кожному полі поставить по вартовому.

— Бачили ми скупщиків оренди! — крикнув він. — Їм слід взяти чверть — забирають третину, домовляються про третину — доводять до половини!

— Не можна ж усіх міряти однією міркою!

Нобат-бай, у душу якого закрався сумнів, несміливо порадив:

— Халназар-бай, що, коли, наприклад, урізати орендну частину до одної чверті і збавити ціну?

Покги одразу заперечив:

— Як же ми насмілилось звернутися до Гюльджамал-хан, коли в нас буде менше п'яти тисяч карбованців?

Халназар чудово розумів, що дехкани просто зривають досаду й угода відбудеться, навіть коли він вимагатиме половину врожаю за свої п'ять тисяч. Тому він спокійно виждав, поки вляжуться суперечки, і байдуже заговорив, наче втратив будь-яку цікавість до справи:

— Я хотів трохи допомогти народові. Та коли дехто цього не розуміє, давайте краще розійдемося. Тепер такі часи, що важко передбачити, де вигадеш, а де втратиш.

Покги заблимав своїми маленькими оченятами.

— Хто не вміє говорити, той тільки розладнує справу,— невдоволено кинув він, озираючись навкруги.

Почулися докори. Міраби рішуче підтримали Халназара, і торг зрештою закінчився так, як він хотів.

Голосом, повним гідності, Халназар покликав наймита:

— Мави, ей! Мави!

Мави весь час розпалював за дверима чиліми і подавав гостям. Саме в цей час до нього підійшла Мехінлі і заговорила з ним. Він не одразу почув голос господаря, а коли зачув, миттю вскочив у кибитку.

— Перед тобою, ага! Що накажеш?

— Ну, куди ти провалився, поганець? — досить лагідно звернувся до нього Халназар-бай.— Примушуєш кричати... Біжи скажи, щоб подавали обід!

Потім він витяг жмут сотенних папірців і поклав на долоню Покги Вала.

— Нехай послужить справі визволення народу!

Черевань Покги стис у кулаці хрусткі папірці.

— Нехай кожний з них перетвориться на тисячу!

Почали намічати, кому слід подарувати халати. Побачивши благання в очах Мамедвелі, бай догодив і йому:

— Ходжам-ага! Проголоси молитву! Нехай бог позбавить народ від цієї біди... І тобі один халат!..

Мамедвелі одразу ж підняв руки до неба:

— Нехай буде милостивий творець до всіх правовірних, а між ними і до нас — туркменів! В ім'я аллаха! Аллах великий! Хай починаються бенкети і святкування!

За пловом умовилися вирядити до Гюльджамал-хан череваня Покги та Нобат-бая.

Розділ двадцять третій

Після весілля молодша Аширова сестра Огюль-Гезель, за звичаєм, поїхала до батьків. Минуло вже немало часу з того дня, як за неї силатили калим, а вона все ще залишалася вдома. Щодня біля кибитки з'являлися люди, вимагаючи: «Верніть!» Огюль-Гезель не встигла ще нічого пошити й приготувати. Тому сьогодні, зібравши дівчат та гелін до себе в кибитку, вона шила собі шовковий халат і два плаття. Після повернення Огюль-Гезель до чоловіка Аширова родина мала відкочувати на баштан.

Сім чи вісім дівчат та молодих жінок сиділи попід стіною, зайнявши всю жіночу половину кибитки. Серед них була й Айна. Сонце високо піднялося, проміння щедро лилося в середину малої кибитки крізь димовий отвір.

Молоді жінки, виблискуючи білими зубами, підсміювались з Огюль-Гезель. Одна з них, світловолоса, в шовковому платті, з високим бериком, срібними прикрасами та браслетами в п'ять кілець, промовила:

— Моторошно зараз на душі в Огюль-Гезель. Матиме вона від чоловіка!

Друга заперечила:

— Нічого! Я б хотіла бути зараз на її місці!

— Чому ти заздриш?

Усі підхопили:

— Напевно, серце в неї зараз так і танцює!

— Сама тут, а серце — далеко!

— Потерпи, кізонько, залишились лічені дні!

— Дівчино, скажи — один день!

— Що там один день, дівчатка! Не встигнеш чаю напитися, як примчать гінці від милого.

Огюль-Гезель, прошиваючи рукав халата, намагалася спинити потік глузливих жартів:

— Годі вам дурниці верзти!

Гелін почали ще дужче плескати язиками:

— Знаємо, кізонько! І ми всі пережили те, що й ти!

— На язиці одне, а на думці інше!

— Дівчатка, гляньте-но! У неї куточки уст не стулюються!

— Е, дівчино, ти б хоч посоромилась! Хіба можна показувати всім, що в тебе на душі?

Всі засміялись. Огюль-Гезель засоромилась. Одна молода жінка, яка нещодавно вийшла заміж, підморгнула подругам:

— Чого ви до неї причепились? Що ж їй тепер — плакати, бідолашній, чи що?

— Може і поплакати, коли не хоче повертатися до чоловіка!
— Ой, що меле оця Нязик! З чого дівчині сумувати? З того, що її обніме хлопець з чорненькими вусиками?

— А що, коли вуса жорсткі й колотимуть ніжну щічку?

Огюль-Гезель намагалася напустити суворість на своє усмінене обличчя, але в неї нічого не вийшло. Зуби її знову блиснули разком перлів.

— Та ну вас! Не маєте про що говорити...

Проте жарти ще довго сипалися з усіх боків, примушуючи молододу то червоніти від сорому, то сміятися разом з усіма.

Тільки дружина Ашира не жартувала разом з усіма. Вона сиділа за шитвом у кутку, обличчя її було бліде, безкровне. Йї було не до веселощів. Аширова мати, готуючи частування для дівчат та гелін, то входила, то виходила з кибитки. Почувши розмову про те, що за царським наказом всіх молодих чоловіків братимуть на війну, вона мало не впала.

Дівчата і гелін завели розмову про листи з фронту, про набір джигітів-добровольців. Заговорили й про вчорашні торги в Халназара, і про поїздки посланців до вдови Нурберди-хана.

Одна з гелін сказала:

— Нехай не похитнеться щастя Халназар-бая! Він, кажуть, дав силу грошей за орендний врожай. Ще й сказав начебто: «Мені врожай не потрібний, я позичаю вам гроші».

Інші підхопили:

— Коли б не такі добрі люди, як Халназар-бай, світ давно б запався!

— Якщо дадуть гроші Гюльджамал-хан, справа, дасть бог, піде на лад!

— Дівчата, кажуть, вона побраталася з білим царем. Звичайно, брат не відмовиться виконати прохання сестри!

— Як він зможе відмовитись! Перед Гюльджамал-хан, кажуть, тремтить сам намісник царя.

— Коли цар не послухає її, то, може, хоч побоїться. Адже ж коли всі туркмени повернуть в один бік, ніхто перед ними не встоїть!

Поступово страх розвіявся. Знову почувили жарти. Кибитка сповнилась сміхом. На обличчях дівчат і гелін заграли усмішки. Повеселішала й Айна. З розмов вона зрозуміла, що її Артикові поки що нічого не загрожує, і від радісного хвилювання щокі її зашарілися, як маків цвіт. Але її радісний настрій тривав недовго — його отруїли гострі язики.

Пишно одягнена гелін раптом звернулася до неї:

— А ти, Айно, розквітла, мов троянда! Потерпи, дівчинко, скоро і твоє щастя прийде!

— Як не бути щасливою нареченої багатія!

— Авжеж!

— Буде в неї власна кибитка повна вщерть — як місто! Щаслива, вона потопатиме в шовках, прикраситься золотом і сріблом, засяє, мов сонце!

Ці слова гострими колючками вп'ялися в серце Айни.

Одна гелін, що мала зовицю на відданні, із заздрістю вигукнула:

— Дай бог кожній такого щастя!

Айна хотіла відповісти: «Дай бог усім вам такого щастя!» — але до горла підкотився гіркий клубок, і вона, проковтнувши слину, не сказала ні слова. Знайшлися і такі, що співчували їй, та Айна не розуміла — щиро чи щоб зайвий раз уколоти її.

Одна з гелін, зітхнувши, промовила:

— Шкода, що хлопець старший за неї!

— Так,— підхопили інші,— крім того, шапка в нього впала!

— Що з того! — заперечила пишно вдягнена гелін.— Хіба багатство не покрие всіх вад?

— Авжеж, багатство — добра річ. Тільки важко догодити дідькові, коли він уже був одружений!

— Ой дівчатка, за ним ще й хвіст тягнеться — є дитина!

Айна глибоко зітхнула. Обличчя її зблідло, яскраво-червоні уста затремтіли. Їй хотілося накричати на всіх, присоромити, але вона тільки стримано зауважила:

— Ой дівчата, коли ви мрієте про багатство, то й виходьте за нього самі!

Та це тільки роздратувало всіх, і знову посипалися глузливі вигукки:

— Не кожному багатство до лиця!

— Щастя йде до щасливого!

— Та ти вже не прикидайся, кізонько! Знаємо, що в тебе серце скаче з радості!

— Сьогодні вона соромиться, а як стане дружиною бая, і розмовляти з нами не захоче!

— У нього, кажуть, на лівому оці більмо!

— Коли він володітиме такою квіткою, як Айна, ніхто цього й не побачить!

Айна вже не помічала, куди тикала голкою,— руки в неї тремтіли, на очі набігли сльози. Не знаючи, від кого раніше захищатися, вона відповіла лише на останні слова:

— Айна не квітка, яку зриває той, кому заманеться!

Коли всі побачили, що дівчина ось-ось заплаче, жарти припинилися. Айна ніяк не могла оволодіти собою. Тяжко зітхнувши, вона підвела голову і раптом широко розкрила очі: в кибитку йшли Ашир та Артик.

Айна не вірила своїм очам. Обличчя її засвітилося тихою радістю. Вона знову заходилася біля шитва, але очі її крадькома стежили за Артиком.

Ашир сів навпроти, під стінкою кибитки. Артик примостився на кошмі біля нього.

Світловолоса жартівниця скоса глянула на своїх подруг і зашепотіла:

— Дівчатка, чого б нам соромитися хлопчиська?

Її сусідка, тонка чорнява гелін, промовила вголос:

— Авжеж, звичайно, хлопчик, тільки з вусиками!..

Гелін тихенько засміялася. Айні приємно було почути таке про Артика. Губи її розкрилися в усмішці.

Айна знала про звичай пришивати нитки до одягу парубкові, якому дівчина віддає перевагу. Вона глянула на Артика і на шовкову нитку, яку тримала в руці. Йй захотілося підійти, пришити цю нитку до Артикового чекменя, на мить дихнути з ним одним повітрям, але вона посоромилася.

Тим часом світловолоса гелін підвелася з місця, підійшла до Артика і мовчки присіла проти нього. Злегка прикусивши ріжок шовкової хустки, що затуляла її губи, вона усміхадася до нього. Їй гаряче дихання торкнулося обличчя Артика. Довгими пальцями в персях гелін ухопилася за Артиків чекмінь і встромила у вилогу голку з червоною шовковою ниткою.

Повними зненависті очима Айна подивилася на світловолосу гелін. У душі вона гнівалася і на Артика: «Навіщо він дозволяє чужій жінці сидіти біля себе, чужим рукам торкатися своєї одежі?»

Артик заговорив з чепурною гелін:

— У мене ж є зав'язки!

Гелін посміхнулася очима, губи її поворухнулися під яшмаком.

— Ах, так? А я думала, ти — сирітка, вирішила пожаліти тебе.

Вдаючи, що ніяк не може проткнути голку крізь вилогу чекменя, гелін перемовлялася з Артиком лукавими, повними прихованого змісту словами. Здавалось, і Артикові було приємно, що так близько біля нього сидить гарна молода жінка. Він думав: «Чи буде Айна так сидіти біля мене?»

— Коли б я знав,— почувла Айна,— що є жінка з таким добрим серцем, чи ходив би я з таким брудним коміром?

— Ох, дитинко!

— Ох, молодичко, ти гадаєш, що я зовсім дитинча?

— Хлопчика, від якого ще тхне молоком, мені можна приголубити, погладити по личку!

— Куди мені до такого щастя!

— Щоб бути щасливим, треба бути й тямущим!

— Що може тямити немовля? Тільки губами плямкати!

Ця розмова зовсім обурила Айну: «Ну, що це за вітер у хлопця в голові? Може, він зі мною теревені править, а сам до іншої... Може, він любить оцю гелін? Чи став би він отак з нею розмовляти? Навіщо ж він дурить, навіщо крутить мені голову?»

Серце Айни так билосся, ніби хотіло вискочити з грудей. Вона ладна була стати між русявою гелін та Артиком і негайно все з'ясувати. Стримувала думка: «А що подумують присутні?» І що могла б вона сказати на своє виправдання, коли б Артик раптом спитав: «А яке ти маєш право вимагати в мене звіту?»

Айна була ще дуже молода. Вона знала, що парубкам, які приходять в жіноче товариство, пришивають до одержі нитку, але не знала, що молоді одружені гелін завжди заводять з ними такі легковажні розмови.

Коли гелін підвелася, Артик витяг з кишені срібний полтинник і подав їй. Він знав звичай і заздалегідь приготував гроші. Подякувавши, гелін повернулася на своє місце.

Артик подивився їй вслід, на її білі п'яти, на вишиті внизу шаровари і раптом побачив бліде, схвильоване обличчя Айни. Коли він зайшов у кибитку, Айна усміхалася,— що ж сталося тепер? Чому вона ховає очі? Артик раптом зрозумів: нитку повинна була пришити Айна, а він дозволив пришити іншій, та ще й легковажно розмовляв з нею. Ну, звичайно, це образило Айну. Артик уже кааявся, що так легковажно повопився на очах Айни. Він прийшов сюди побачитись з нею, обмінятися хоча б поглядом, а вона тепер навіть не дивиться на нього. Звичайно, він сам у всьому винний...

За своїми думками Артик не чув, про що Ашир розмовляв з дівчатами та молодими жінками, про що він спитав у нього. Айна підняла на Артика сумні очі. Помітивши його пригнічений вигляд, вона зрозуміла, що Артика мучить каяття. Потроху її серце почало заспокоюватися. Справді, хіба Артик винний у тому, що сталося? Хіба він кликав оту русяву? Їй уже стало шкода Артика. Серцем вона почувала, що тільки заради неї він прийшов сюди.

Коли Артик підвів голову і їхні погляди зустрілися, очі в обох потеплішали.

Айна сьогодні причепурилась. На голові в неї виблискувала розшита барвистим шовком і сріблом шапочка із золотим вістрям. Чорні китиці спадали з шапочки на плечі, торкаючись червоного шовку плаття. Заплетені чорні коси падали на груди і ховалися під халатом, який вона шила. Її чисте біле чоло, її тонкі, різко окреслені брови, ніжні повіки, червоні уста — все здавалося Артикові прекрасним, як ніколи.

Артик пишався Айною, Айна раділа з веселого вигляду Артика. Сумніви, підозра відлетіли, мов пух кульбаби. Розмовляючи очима, вони немов присягалися одне одному.

— Дівчата,— раптом почув Артик голос Ашира,— а чи ви знаєте, що декому доведеться їхати на тиллові роботи?

— За ким тобі побиватись у твої двадцять років? — обізвалася русява гелін.

— Ну, звичайно, за вами!

— Нас не візьмуть, не турбуйся!

Артик пожартував:

— Коли б Аширові довелося їхати з вами, він би, звісно, не побивався. Але...

— Що «але»?

— Я думаю, що засумують дівчата та гелін, коли залишаться без коханих.

Русява гелін хотіла сказати: «Дбай про себе! Ви поїдете — інші знайдуться!» Але якась тривога, що піднялася з потаємного куточка душі, стримувала її. Цю тривогу особливо помітно було на обличчі Айни.

Розділ двадцять четвертий

Килим, який Айна закінчила три дні тому, прослали біля вогнища, проти дверей. Мама виспалась і тепер, підібгавши ноги, сиділа на ньому й пила чай.

Спорожнивши один чайник, вона заходилася біля другого. З-під її важкої шапки градом котився піт, збігаючи по пухких щоках на губи, на підборіддя. Чай розморив її. Ріжком хустки Мама витерла спітніле обличчя, потім взяла обома руками поділ плаття і помахала ним. Піднявши пальцем шапку, почухала голову, але цього їй було мало. Вона зняла шапку — на лобі, біля самого волосся, виразно позначився червоний рубець.

Вишиваючи комір халата, Айна нишком стежила за мачухою. Помітивши, що Мама в доброму настрої, дівчина вирішила поговорити з нею.

— Мамо! — тихо промовила вона.

Мама, притримавши піалу, яку вона крутила в руках, щоб остудити чай, підвела очі на Айну. Та сиділа похнюпившись. Кілька разів сьорбнувши з піали, Мама обізвалася байдужим голосом:

— Що, дочко?

Айна невесело посміхнулася і насилу вимовила:

— Мамо, ви... сватаєте мене?

Запитання Айни, здавалось, не справило ніякого враження. Мама простягла ліву ногу і почала голосно сьорбати чай. Але раптом вона відставила піалу і здивовано витріщила очі на Айну.

— Чи личить дівчині питати про це?

— Мені здалося...

— Це тебе не повинно цікавити.

— Звичайно, Мамо!.. Та тільки ж...

— Ей, дівчисько, чи тобі не соромно? Як можна не довіряти матері!

Серце Айни краялося від болю. Вона хотіла гостро відповісти мачусі, але, знаючи, що тільки лестощами можна чогось добитися від неї, сказала:

— Ти не так зрозуміла мене. Я ж знаю, що ти викохала мене і не хочеш мені лиха.

Мама одразу ж полагіднішала і почала хвалитись:

— Ох, і не кажи! Скільки я горя зазнала, поки ти виросла! Скільки потрудилася!

— Я тобі вдячна, Мамо.

— Що не кажи, час уже й мені відпочити.

Слово «відпочити» для обох було зрозуміле, але кожна думала по-своєму.

«Я попрацювала, зате тепер досягну багатства»,— думала Мама.

«Мама хоче виміняти мене на багатство, щоб більше їсти, більше спати»,— думала Айна. І вона голосом, в якому забрили сум і благання, вигукнула:

— Мамо!

Здивована мачуха поволі повернулася до неї:

— Е... е... дівчисько... Що це сьогодні з тобою?

— Не продавайте мене!

— Тю, дурна! Чи ти хочеш вік діувати?.. Ох, та провалились ти!— раптом розсердилася мачуха.— Не спадкоємницею ж тобі бути!

Айна насилу вимовила:

— Але ж він — вдівець, з дитиною!

— Ох, погане дівча! Що ж з того, що вдівець? Хлопець — майже твій одноліток, і кибитка в нього — всім на заздрість, ціле місто!

Айна закліпала вологими очима:

— Не треба мені ні кибитки, нічого не треба!

— Забирайся геть, щоб тобі відрізали голову! Нічого сказати, знайшла про що говорити! Коли я виходила за твого батька, хіба в нього не було дитини? Хіба я коли-небудь вважала тебе тягарем? А ти ще плачеш, коли тебе віддають за гарного па-

рубка. Не цінує добра, щоб їй відрізали голову! Ну й плач! Підиви три очі колючками!

Айна, схлипуючи, почала благати:

— Мамо!.. Хто в мене є, крім тебе?.. Пожалій мене! Не кидай мене у вогонь власними руками!

— Замовчи, вжалена змію! Я хочу тобі щастя! А ти тут...

Айна перебила її:

— Не хочу я такого щастя!

— Зараз ти плачеш, а потім дякуватимеш мені! І я колись, як і ти, лила сльози.

— Мамо, не помщайся за себе на мені!

Мама здригнулася. Раптом вона жбурнула на килим піалу, з якої пила, і вигукнула:

— Ох ти, щоб тобі обстригли макітру! Щоб тебе на шматки порубали! Я їй добра бажаю, а вона, глянь, які слова...

— Хай мене краще на шматки порубають, ніж віддадуть у кибтку немилуго!

— Замовкни! Я знаю, що роблю!

Айна довго стримувалася, але тепер дала волю своєму гніву. Вона добре пам'ятала, як мачуха в дитинстві трусила її за плечі й приказувала: «Чом ти не загинула, нікчемо?» Тоді обличчя її робилося таким злющим, як і зараз. Вона загрожувала Аїні: «Зажди, ледащо! Ось продам тебе за найгіршого!» Можливо, в Мами насправді й не було тоді такого наміру, але Аїні тепер здавалося, що це було давнім задумом мачухи. І, сповнивши отрутою свої слова, вона сказала:

— Коли б ти була моєю рідною матір'ю, ти пожаліла б мене! Із своєю дочкою Соною ти, звичайно, так не зробиш...

Тоді Мама, затремтівши від образи, заголосила:

— Правду кажуть: «Платнею від невірнього буде чорна шабля!» То це так ти віддячуєш мені за все, що я для тебе зробила!.. Я і в холод, і в спеку панькалася з тобою, недоїдала, ночей недосипала, щоб ніхто не міг сказати, що я не рідна мати...— Дух їй перехопило, на очі навернулися сльози.

Обидві заплакали.

— Мамо,— знову заблагала Айна, простягаючи руки.

Та мачуха відштовхнула її.

— Забирайся геть, щоб тобі не бачити світлого дня до самої смерті!

Айна зі стогоном упала на килим і заридала.

Коли Нобат-бай і Покги Вала зайшли в двір, слуга, що вийшов їм назустріч, показав рукою на маленький будиночок.

— Якщо ви гості, ідіть туди.

Слова слуги і вказане ним приміщення не задовольнили Покги. Недовго думаючи, він запитав:

— А де живе Гюльджамал-хан?

Виявилося, що вони зайшли в двір не через головний вхід. Будиночок для гостей стояв ліворуч. Праворуч виднілися два будинки з випаленої цегли, під залізним дахом. Слуга вказав на менший будинок:

— Сама Гюльджамал-хан живе там.

Покги та Нобат-бай рушили до будинку. Слуга гукнув їм вслід:

— Ей, люди! Приміщення для гостей тут!

Покги повернувся і пихато одказав:

— Ми не з тих гостей, що підуть туди!

Покги Вала не знав в обличчя Гюльджамал-хан, але тому, що вона була з роду Аамаша-Гапанів, він вважав її своєю родичкою і вірив, що вона з радістю зустрине його. Для її дітей він купив подарунок — фунт цукерок у червоних та синіх обгортках, з бахромою на кінцях.

Було вже за полудень. Тіні череваня Покги та Нобат-бая, підстрибуючи, пропливли по стіні, а потім, одразу подовжившись, сковзнули вздовж будинку.

Ці тіні порушили роздум старої жінки, що сиділа на відкритій веранді. До неї, крім близьких, рідко хто заходив, слуги по двоє не ходили; а з тих, хто приходив до неї, ніхто не мав звичаю з'являтися з-за будинку. Не встигла вона подивитися, чиї це тіні, як два чоловіки спинилися біля веранди і в один голос сказали:

— Салям!

Стара, побачивши перед собою незнайомих людей, відповіла неспривітно:

— Здрастуйте!

Це була сама Гюльджамал-хан. Вона саме хотіла гукнути слугу, щоб він показав приміщення для гостей, але Покги скинув свій хорджун¹ на веранду і простяг руку, притримуючи рукава:

— Давай-но привітаємося, тіточко Гюльджамал!

Гюльджамал-хан розгубилася від несподіванки. Вирішивши, що це, мабуть, хтось з далеких родичів, вона обома долонями злегка вдарила по рукаві череваня. Потім простяглася рука другого

¹ Х о р д ж у н — килимові сакви.

чоловіка, і коли вона так само вдарила долонями, з ватного рукава Нобат-бая злетіла хмарка пороху.

Покги, не чекаючи запрошення, розсівся на великому килимі й підібгав під себе ноги. Гюльджамал-хан пильно вдвлялася в гостей і не могла зрозуміти, хто вони й звідки. Із самовпевненості череваня, з його гладкого червоного обличчя і тої зухвалості, з якою він розсівся на килимі, вона ладна була визнати в ньому ходжу.

— Ну, гості, запитуйте,— звернулася вона до обох.

— О ні, Гюльджамал-едже, починати тобі!

— Чи ви не нащадки пророка?

— Відкіль ти, звідтіль і ми! — відповів Покги.

Гюльджамал-хан знову пильно подивилася на одного, потім на другого і знову не впізнала в них нікого із своєї численної рідні.

Побачивши гордовиту холодність Гюльджамал-хан, Нобат-бай зовсім розгубився і стояв, не наважуючись сісти. Помітивши, що він стомлено переступає з ноги на ногу, Гюльджамал-хан запросила:

— Проходьте сідайте.

Покги почав розпитувати про здоров'я. Запитанням, здавалося, не буде кінця. Нобат-бай тим часом з цікавістю розглядав можливо-владну вдову.

Старій було вже років сімдесят, проте стан у неї був рівний, жваві чорні очі не втратили блиску. На зріст вона була невисока, не худорлява, зморшок було небагато на її повному обличчі, але беззубий рот і запалі губи виказували її похилий вік. В одязі її Нобат-бай не помітив нічого, що надто відрізняло б її від заможних жінок аулу. На ній було звичайне синє плаття, на голові — маленька шапочка, вкрита білою, тонкого шовку, хусткою. Але золоті браслети з коштовними камінцями і персні з яхонтами, яких Нобат ніколи не бачив на байських дружинах, свідчили про її багатство.

Покги дуже набрид старій своїми запитаннями, і вона чекала, коли він скінчить, щоб спитати, хто він і звідки родом. Але балакучий черевань раптом сам бовкнув:

— Тіточко Гюльджамал, ми з твоїх родичів. Якщо ти з Амаша-Гапанів, то ми з Амаша-Туджинів аулу Гоша; і ти Амаша, і ми Амаша — справжні твої брати! І Непес-бек — зять нашого аулу!

З першого погляду гості не сподобались Гюльджамал-хан. Вона нікого, крім найближчих людей, не приймала в своїх особистих кімнатах і через те в душі проклінала своїх слуг. Але базікання Покги збудило в ній спогади про рідний аул. Вона наказала принести чай і почала розмовляти з череванем, згадуючи ті часи, коли була ще дівчиною.

Гюльджамал походила з байської родини. Їм'я її батька було добре відоме в краю. Коли її видали заміж за Нурберди-хана, до її імені прилучився ханський титул, і становищем своїм вона затмарила батька. Вона особливо пишалася тим, що вихотала сина Юсуп-хана і внука Гарри-хана. Її тишив блиск погонів на їхніх плечах, але дуже засмучувала схильність обох до розгульного життя. Проте вічне пияцтво в домі не заважало Юсуп-ханові владарювати над народом, а Гарри-ханові дозволило близько зійтися в Петербурзі з синками придворної знаті. Вже в похилому віці Гюльджамал-хан їздила до Петербурга, «побраталася» з білим царем і подарувала йому шовковий килим, найкращий з усіх, які коли-небудь ткали туркменки. Це піднесло маленьку жінку в очах народу. «Брат» і «сестра» обмінялися дарунками: цар передав в її особисту власність великий канал, а вона перевела у володіння царя всі землі Байрам-алі.

Гюльджамал-хан вирішила, що перед нею — значні особи. Пронизуючи своїми чорними очима огрядну постать череваня Покги, вона почала навіть знаходити в ньому риси схожості з своїм братом Непес-беком. Подаруночок Покги, який він, витягнувши з хорджуна, кинув на килим, не справив на Гюльджамал-хан ніякого враження. Але, скоса глянувши на червоний пакетик, вона згадала, що й брат її, Непес-бек, приїжджаючи, завжди привозив такий самий пакетик, і вирішила, що тут дорогий не гостинець, а вияв родинних почуттів.

Чай, який вони пили в затінку будинку, розв'язав Покги язика. Постукавши об зуби своєю гарбузовою табакеркою, він поклав під язик велику пучку тютюну і, прицмокуючи, говорив без угаву. Незабаром йому захотілося сплюнути. Вдома це було дуже просто: він відгинав край кошми, виколупував пальцем ямку в землі і випльовував туди жуйку. Тут килим лежав на фарбованій підлозі, скрізь було чисто. Покги, озираючись, шукав місця, куди можна було б сплюнути. Не знаходячи підходящого місця, він підвівся, підійшов до бильців веранди і виплюнув усе з рота під стіну. Пережований зелений тютюн, мов послід дрохви, розплющився на добре виметений піщаний стежі.

Гюльджамал-хан в цей час захопилася розмовою з Нобат-баєм і не бачила, що робиться з Покги. Вона почула тільки плювок, поморщилась, проте, вважаючи, що незручно робити зауваження родичеві, гукнула в бік кімнат:

— Принесіть плювальницю!

Покги, нітрохи не зніяковівши, сказав:

— Спасибі, тіточко Гюльджамал, ти вмієш догодити серцю!

Гюльджамал-хан не знала, чого приїхали родичі, але догадувалася. Увечері в чистій кімнаті, після того як з'їли жирний плов,

мова зайшла про війну, про набір на тиліві роботи. Покги Вала заговорив нарешті про мету приїзду.

— Гюльджамал-едже, набір на тиліві роботи — лихо для народу. Народ не знає, як одвернути це лихо. Та коли творець захоче, він усе може: є чутка, що Гюльджамал-хан поїде до білого царя з проханням звільнити туркменів від набору.

Стара сповнилась гордістю і пихою. Зморшкуватою рукою вона пригладила сиве волосся й сказала:

— Так. Покги-бек, бог вселив у мене такий намір. Я вважаю своїм обов'язком позбавити народ від цього лиха.

Покги й справді відчув себе беком. Те, що сама Гюльджамал-хан величала його титулом своїх братів, сповнило його самоповагою.

— Так, ми чули, що народ збирає гроші на твою поїздку. От і нас з Нобат-мірабом вирядили до тебе. Ми також, скільки могли, привезли тобі на витрати.

— Виїжджаючи сюди, ви повідомили про це пана полковника?

— Ні. Вважали, що це зайве. Спитаєш — не пустить.

— Було б краще, коли б ви приїхали сюди з його дозволу. Щоправда, сюди ваш полковник не наважиться поткнутися!

— От і гаразд!

— Так, але пізніше він може вас покарати.

Покги з байдужим виглядом махнув рукою:

— Ох, тіточко Гюльджамал, поки ми за твоєю спиною, хто посміє хоч словом зачепити нас?

— А й справді, брате мій, варто вам лише пом'янути моє ім'я, і ніхто вас пальцем не зачепить!

Нобат-бай повернувшись трохи губами, потім поспитав:

— Ну, як, тіточко Гюльджамал, наприклад, є вже трохи на витрати?

— Якщо грошима можна буде щось зробити, то ця можливість у мене вже є.

— Дай боже!

З родинною довірливістю Гюльджамал-хан одразу ж почала підраховувати, хто скільки привіз:

— Вчора копекбайці привезли тридцять тисяч карбованців. А Чопан та Чари Молла — трохи більше двадцяти. Від кожного з сарикських аулів надходить по десять, по двадцять тисяч. Тут, у Марі, кожний аул збирає щонайменше по десять тисяч...

— Ай, молодці! — вигукнув Покги.

— Спочатку триста тисяч, потім двісті та п'ятдесят тисяч... загалом, мені здається, зібралась значна сума.

— Дай тобі боже здоров'я й сили, тіточко Гюльджамал!

— Так, Покги-бек, якщо сили дозволять мені зробити це добре діло, у мене не залишаться нездійснених бажань.

Після підрахунків Гюльджамал-хан Нобат-бай зрозумів, як мало привезли вони грошей з аулу Гоша. Він соромився навіть сказати, з чим вони приїхали. Але Покги, нітрохи не зніяковівши, заявив:

— Наш народ бідний, сама знаєш, тіточко Гюльджамал. Ми привезли тобі всього п'ять тисяч карбованців.

Для Гюльджамал-хан такі гроші були дуринцею, але вона навіть і взнаки не давала, що мало.

— Мені нічого не треба, брате мій,— сказала вона.

Нобат-бай, погладжуючи бороду, сказав тоді все, що мав на думці:

— Тіточко Гюльджамал, я гадаю, наприклад, братик не заче хоче скривдити сестру.

Гюльджамал-хан підняла брови і з усмішкою, сповненою величі, відповіла:

— Хоч від Непес-бека, який перебуває при дворі білого царя, роками не буває вістей, але від мого царственного брата весь час приходять привітання, почесні дари.

Поговоривши ще трохи, Покги Вала почав рахувати гроші. Гюльджамал-хан наказала покликати писаря.

— Я наказую записувати, хто й скільки грошей привозить. Усе має свій рахунок,— сказала вона, даючи зрозуміти родичам, наскільки серйозно в неї поставлено справу.

Білолиций писар з цапиною борідкою присів на килимі на одну ногу і взяв у руки зошит і очеретяне перо. Покги Вала почав підказувати йому:

— Пиши: «Від тедженського народу, з аулу Гоша... Покги-міраб та Нобат-бай...» Написав? Пиши: «...щоб звільнитися від тилових робіт, привезли готівкою Гюльджамал-хан п'ять тисяч карбованців...» Написав? Ану, прочитай.

Писар прочитав те, що написав.

— Ні, це не те,— Покги посварився пальцем.— Напиши: «Уповноважені народу, надійні люди... Покги-міраб та Нобат-бай...» Написав? Щоб не було помилки!

Нарешті писар догодив-таки Покги-мірабу.

Вранці, збираючись додому, Покги звернувся до Гюльджамал-хан:

— Як би нам привітатися з небожем Юсупом?

Юсуп-хан у цей час, пропиячивши всю ніч з чиновниками, спав непробудним сном. Гюльджамал-хан відвела небажану зустріч:

— Ваш небіж трохи хворий. Познайомтесь іншим разом.

Протяжний заклик до вечірньої молитви пролунав у центрі аулу і долетів до Халназарових кибиток. Халназар почав поквально творити омовіння. Скинувши на землю накинутий на плечі халат і шапку, він сів навпочіпки, вимив руки, тричі прополоскав ніс і рот і, сполоснувши опасисте обличчя, розплющив очі. Погляд його впав на Мелекуша, який непокоївся під важкою попоною біля свого кілка. Халназар ухопився за шийку білого глечика і загорлав:

— Ей, хто там! Балли-я! Мави, ей!

Мави, що встиг уже разів десять збігати в овечу кошару з відром, повним лущпиння від дині, кинув відро і подався до господаря:

— Перед тобою, ага!

— Отрута тобі, а не ага! — вилаявся Халназар. — Ти осліп, чи що? Чому не скинеш попону з коня?

Мави витер липкі руки об штани й кинувся до Мелекуша.

Садап-бай, що саме виходила з дверей кибитки, здригнулася, зачувши лютий Халназарів голос. Мехінлі схопилася на ноги, заторохтівши відром. Невістки, що никали біля кибиток, злякано озирнулись і щільніше затулили роти яшмаками.

Халназар вимив праву ногу й сунув у калашу. Коли він зібрався мити ліву і взявся за глечик, з нього вилилося лише кілька крапель води. Танцюючи на одній нозі, він знову зарепетував:

— Ей, хто там! Ей, ви! — і кинув геть глечик. Білий глечик, перевернувшись кілька разів, загуркотів біля дверей другої кибитки. Дві дружини і дві невістки кинулися з різних кибиток до Халназара з чотирма глечиками в руках.

— Ох, рід свині! — лаявся він. — Дармоїди, щоб вас розірвало!

Ніхто з дружин та невісток не вимовив ані слова.

Білі очі Халназара наводили жах на жінок, що стояли, понуривши голови. Вони простягали розлюченому баю свої глечики, притискаючи до губів яшмаки. Мехінлі тремтіла і ледве стояла на ногах. Халназар ухопив перший-ліпший глечик, що потрапив до рук, і кинув у Мехінлі. Від удару в плече вона заточилася, вода побігла по засмальцьованому платті, закапала на ноги.

— Щоб ви здохли, брудні тварюки! — гарчав Халназар. — Скільки разів я маю говорити, щоб усе робилося вчасно!

Садап-бай, зітхнувши, сказала:

— Ой батьку, навіщо так ляяться? — і полила йому з свого глечика.

Халназар і її вилаяв:

— І тобі вже час здохнути! Не могла подивитись?

Вимивши ногу, він обсмоктав з обох рук краплі води і, підвівшись, глянув на захід.

Сонце, величезне, мов ожеред соломи, стояло над землею на височині списа. Маленькі хмарки біля нього переливалися різними барвами. Одні блищали, мов позолочені, інші палали, мов жар саксаула. Вітру не було, і сонце, здавалося, було припорошене курявою, яку збила череда, йдучи з поля. Старі діди у ватних халатах, бородаті чоловіки в грубих чекменях, безвусі юнаки в шапках набакир йшли до мечеті повз Халназарові кибитки. Халназар, не поспішаючи, став збиратися.

Коли він увійшов в оточену колючкою, врослу в землю мечеть, Мамедвелі-ходжа в білій чалмі вже сидів на місці імама. Позаду нього горбатий служка, суфій, монотонно тягнув слова текбіра: ¹

— Аллахи екбер, аллахи екбер! Ешхеди ен-ля-ілля-ха іль аллах... ²

Все своє життя цей служка в брудній, недбало накрученій на голову чалмі повторював слова текбіра, не розуміючи їхнього змісту.

Імам підвівся з місця і, починаючи молитву, підняв руки до ушей. Всі також підвелися і почали повторювати за ним його руки. Халназар підводився і схилявся в земному поклоні, показував слова молитви, але думки його були далеко: «Диня з орендної частини врожаю гние і гние... Дехто обмолочує свою пшеницю потай,— важко за всіма встежити. Є й такі, що, не ховаючись, розкрадають орендну частину. Що з ними робити? Біля кожної копи вартового не поставиш!.. І все-таки треба когось для прикладу покарати. Щоб іншим не кортіло!..»

Ось Мамедвелі, повернувшись до правовірних, схилив обличчя і, заплющивши очі, пошепки повторює про себе молитви. У нього справді скорботний вигляд, і всі думають: «Сердешний молити владика неба й землі за народ, дай боже, щоб молитву його було почуто!» Проте і в Мамедвелі думки шугали зовсім в іншому напрямі. «Скільки ж цього року,— думав він,— буде прибутку від пожертвувань?.. Чи не дасть Халназар-бай диньок з орендної частини?»

Після молитви люди посідали в дворі перед мечеттю. Мамедвелі притулився спиною до дверей, а Халназар сів навпочіпки,— вони не хотіли бруднити святковий одяг.

Незважаючи на те, що Покги Вала вже не раз розповідав про свою поїздку в Мари до Гюльджамал-хан, тут його знову попросили розповісти, і він охоче заговорив:

¹ Т е к б і р — урочисте славослов'я на честь аллаха.

² Початкові слова текбіра: «Аллах великий, аллах великий! Свідчує немає бога, крім аллаха...»

— Порядки в Гюльджамал-хан не такі, як у тебе та інших туркменів. Ох, краще й не розповідати про це! Безліч людей приходить щодня до неї... Дурний слуга спочатку хотів одвести нас у кімнати для гостей. Та чи я піду туди? Я пішов просто до Гюльджамал-хан. Вона заметушилась: «Ах, ох, мій братик приїхав!» — і обняла... Чи розповідати вам про плов, про різні чагування?..

Хтось із жартівників перебив його:

— Покги-міраб, те, що ти їв і пив,— твоє. Ти розкажи, про що між вами була мова?

— Е-ей! Що скажеш, коли нікуди виплюнуть тютюн!

— Ти без своєї жуйки хвилини не проживеш!

— Це я? А мені все одно, хто передо мною — чи хан, чи бек. Я виплюнув тютюн під стіну, а вони поставили передо мною срібну чашу і кажуть: «Плюй сюди!»

— У тебе немає срібної монетки, щоб дати дружині на прикрас,— почувся чийсь незадоволений голос,— а в них...

Мамедвелі, погладжуючи бороду, пояснив:

— Усе від бога! Коли творець розщедриться, він дає без ліку.

Артик сидів осторонь, поклавши під себе чекмінь. Розповідь череваня Покги і особливо слова ходжі йому не сподобалися, і він сказав насмішкувато:

— Ходжам-ага, чи дозволяє справедливість аллаха, щоб одні не мали чим прикрити тіло, а в інших було стільки срібла, що вони і плюють, і гній кладуть у срібні чаші?

Мамедвелі накинувся на нього:

— Ох ти, нещасний! Будеш повставати проти бога — станеш відступником, і прокляття впаде на твою голову!

Суфій у жовтому халаті побожно промовив:

— Аллах, будь милостивий до грішних рабів твоїх! Покайся, синку, покайся!

Але Артик зовсім не думав каятися і сміливо почав сперечатися:

— По-моєму, до цих справ нічого приплітати бога!

— Що ж ти гадаєш, Гюльджамал-хан крадіжкою здобула своє добро?

— Думаю, що досить-таки пограбувала народ.

Покги поморгав своїми маленькими оченятами і сказав:

— Ти, халіфе¹, справжній баламут! Не можеш не йти проти всіх. Честь та добро Гюльджамал-хан не схожі на наші з тобою. Йї сам цар знає...

— Звичайно, не схожі!

¹ Тут слово «халіф» вживається в іронічному смислі.

— Коли ти це розумієш, то й мовчи!

— Ні, Покги-міраб, я не мовчатиму! — заговорив Артик, раптом згадавши всі свої образи.— Ви одірвали шматок від рота в одного, в другого, в третього, щоб помазати губи Гюльджамал-хан. Звісно, тепер вона може робити горщики для пльовків та гною не те що із срібла — із золота!

— А хто вирвав у тебе шматок із рота?

— Той, хто забрав третину мого баштана! Хто поставив вартового біля копи моєї пшениці!

Халназар не міг стерпіти таких слів. Він гнівно крикнув і огризнувся:

— Знай, Артику, кого зачіпаєш! Я не грабував тебе, я взяв лише те, що мені належить! Я гроші платив за це! І коли ти почнеш молотити пшеницю, я не посоромлюсь розв'язати свій чувал.

— Бай-ага, а ти що — допомагав мені сіяти?

— Я сіяв золото!

— Ти сіяв золото для того, щоб зробити золоті плювальниці для Гюльджамал-хан і разом самому одержати у двадцять разів більше належного!

Звідусіль почувлися голоси:

— В Артикових словах є правда, ей!

— Він правду каже!

— Яка тут правда? Брехня!

Мамедвелі простяг руку, заспокоїв натовп:

— Люди, не будьте легковажними! Дякуйте богові, якщо зможете звільнитись від набору ціною врожаю та худоби. Була б жива-здорова людина, а добро прийде. Ще посієте — бог дасть врожаю, розбагатієте!

Череда, проходячи вулицею, вкрила курявою людей, що сиділи біля мечеті. Покги Вала скористався тим, що розмова урвалася, і розповідав далі.

— Гюльджамал-хан шле привітання, — заговорив він, — усім родичам, усьому народові! Сказала: «Нехай не журяться, нехай моляться».

Мамедвелі одразу ж обізвався:

— Хай допомагає їй рука всемогутнього!

— Сказала так, — не змовкав Покги. — Якщо, мовляв, можна буде щось зробити грошима, то їх вистачить.

Артик не витримав і знову почав:

— Авжеж, якщо з кожного аулу по п'ять тисяч...

Але Покги перебив його:

— Тіточка Гюльджамал каже: «Якщо й цього разу зможу зробити народу добро, то в мене не залишиться нездійснених ба-

жань». Вона їздила до Куропаткіна-губернатора, розмовляла з ним. Той начебто сказав їй: «Ти можеш їхати до білого падишаха, ніхто не посміє загородити дорогу!»

Мамедвелі знов докинув слово:

— Якщо аллах захоче зробити ласку народові, він напоумить білого падишаха. Ось бачите, і сам намісник царя сказав, що не загородить їй дороги!

— Так от, тіточка Гюльджамал, виходить, поїде до царя. «Надія є,— каже вона.— До цього часу мої прохання без уваги не залишалися... Нехай,— каже,— люди не хвилюються, нехай виконують усе, що накаже пан полковник. Навіть коли й людей вимагатиме,— нехай дають, у мене,— каже,— вистачить сили вернути їх звідти, куди їх пошлють»,— так вона сказала.

Артик насмішкувато промовив:

— Гм... непогано! Останнє вирвали з рота, віддали Гюльджамал, а тепер і сам іди в чорнороби!

— Ей, хлопче, ти б хоч раз розтулив рота для доброго слова!— гримнув на Артика Халназар-бай і звернувся до всіх:— Люди, ви чули Покги-міраба, тепер послухайте, що я скажу. Сьогодні я їздив до старшини. Бабахан-арчин звелів переказати: від генерал-губернатора надійшов наказ полковнику, полковник через волосних передав його старшинам: «Хто буде баламутити народ, поширюватиме всілякі брехливі чутки, закликатиме не виконувати царське повеління, того буде покарано, того примусять платити штраф тисячу карбованців або посадять у тюрму на шість місяців».

Не звернувши уваги на слова про покарання, всі наввипередки почали викладати, хто що чув:

— Кажуть, десь у Джизаку напали на царську владу...

— А залізницю начебто зруйнували і взяли владу в свої руки!

— І Гарри-молла, приїхавши з базару, розповідав щось схоже...

— Ей, слухайте, яку я чув новину! Халли розмовляв з одним приїжджим із Гургена. Той розповідав йому: Тегеран та Тебріз начебто захопив халіф Рума¹. Через Астрабад та Мазандеран він хоче прийти й сюди. Йомуди, каже він, уже готуються сісти на коней.

Мамедвелі не знав, кого слухати, кому вірити, яка чутка вірогідніша, він зовсім розгубився і сидів, безпорадно озираючись.

Халназар відкашлявся і вирішив розповісти найважливіше з того, що почув від старшини:

— Слухайте сюди, люди! Старшина розповів мені також про

¹ Тобто турецький султан.

телеграму, яку полковник нібито одержав від самого генерала. Казав, ніби в Самаркандській області, особливо в Джизаку, розстріляно кілька тисяч чоловік, що не скорилися царському наказу. Майно їхне знищено, будинки зрівняли з землею, худобу та землі відібрали. Цю звістку полковник велів довести до народу. Нехай, каже, ваші люди не будуть дурнями, нехай не кажуть потім, що, мовляв, не чули.

Проте і ця спроба Халназара налякати людей не мала успіху. Язики в дехкан розв'язалися. Зайшла мова про Сари. Співчуваючи йому, люди говорили: «Бідолаха! Його побили в тюрмі, на ноги наділи кайдани і повезли в Ашхабад».

Артик, говорячи про Сари, натякнув на Халназара:

— В сто разів почесніше бути мужнім і зогнити в тюрмі, ніж повзати на колінах перед баярами та волосними, служити двом богам і заслужити прокльони всього народу!

— Оце правдиві слова!

За розмовами не помітили, як зайшло сонце, як почало темніти. Служка зійшов на невеличке підвищення і поглянув навкруги. Зі сходу насувалася темрява. Вже не видно було окремих стебел трави. Там, де сіло сонце, червона смуга погасла, а на її місці розлилося молочно-біле сяйво. Замовкли птахи, худоба вже вернулася з поля. Тільки жінки все ще порались біля своїх кибинок — несли дині з баштанів, закінчували пекти хліб. Сірій осел, яким їхав якийсь дехканин, раз у раз сповнював аул своїм ревінням.

Служка повернувся на схід і, затуливши вказівними пальцями вуха, закричав на все горло:

— Аллахи екбер, аллахи екбер!..

Його крик заглушив голоси людей, ревіння осла. Всі почали підводитися.

Під час молитви Халназар думав про повстання джизакців, про зруйнування залізниці. Згадавши все, чого він досяг за царської влади, прикинувши прибутки від придбаного орендного врожаю цілого аулу, він прийшов до висновку: «Ні, не можна йти проти білого падишаха. Це лев, ударить — кісток не збереш. Джизакці в цьому вже переконалися. Взагалі що поганого зробив царський уряд мусульманам? Вимагають робітників, — що ж тут такого? Дамо! Хіба не можна замість сина послати Мави? Ну, та на гірший випадок найму робітника. Не так уже й важко викроїти якісь дві тисячі карбованців, хоч би й з того орендного врожаю. А цього Артика треба неодмінно запроторити на тиліві роботи. Хоч правдою, хоч неправдою, а доб'юся цього! Надто вже занісся парубок. Нехай знає, з ким має справу!»

Повертаючись з мечеті, Халназар заглянув у загорожу до верблюдів, подивився на прив'язаних биків, мимохідь кинув погляд на Мелекуша і, вже підходячи до кибитки, побачив чужих людей, що сиділи перед входом на кошмі. Двоє гостей були з йомудів, вони приїхали купувати зерно. Йомуди поставили свої намети на околиці аулу, їхній ватажок вечорами приходив вечеряти до Халназара. Халназар купив у них тонкої вовняної матерії для чекменів, чували для збіжжя, кількох верблюдиць та дворічних верблюденят. Ці люди й рознесли чутки про повстання йомудів.

Третій гість, побачивши Халназара, підвівся і пішов йому назустріч. Халназар одразу ж упізнав сивобородого старика в халаті оливкового кольору, тонких козлових ічигах та жовтуватій пасі.

— А-а, дядечко Есен-Алі! Приїхав?

Вони тепло привіталися. Взаємні привітання, запитання про здоров'я тривали довго.

Есен-Алі був другом Халназара, виконував його доручення в торгових справах. Цей чоловік з племені Алілі був значним купцем у передгір'ях Копет-Дагу. Він прислав самому Халназарові халати, а родині — шовки. Коли скотарі-курди переходили на цей бік гір, він сотнями скуповував для Халназара кіз та курдських баранів, яких Халназар з вигодою обмінював на пшеницю та бавовну. Есен-Алі завжди був бажаним гостем у Халназара. Навіть мехінку йому купував він.

За зеленим чаєм, після розмов про справи, Халназар спитав:

— А чи здоровий Гара-ішан?

— Як не лусне від здоров'я!

— Чи бач, дядечко Есен-Алі, а він же років на п'ять старший за тебе.

— А він не старіється!

— Навіщо йому старітися?

— Та вже такий нероба — за холодну воду не береться. Поїде в управління, а потім сидить і чайок попиває, їсть плов та обіймає молоду дружину.

— А проте людина він хороша.

— Справжній мусульманин. Хоч і зробився баяром серед росіян, а віри не забуває.

— А пам'ятаєш, як він притис курдів, коли в нас була сварка з ними?

— Курди перед ним і рота розкрити не сміють. Так, він тепер у великій пошані в росіян. Чув, бай-ага? Йомуди сіли на коней, не хочуть давати робітників цареві. Тоді сам губернатор ви-

кликав до себе Гара-ішана і, кажуть, доручив йому переконати йомудів скоритися царському указу.

Слова Есен-Алі підтверджували все, що почув Халназар від самих йомудів і довідався з розмов біля мечеті. Трохи помовчавши, він спитав:

— Не чув, що робиться зараз у йомудів?

— Та що ж? Кажуть, одержують зброю від іранських йомудів, хочуть з'єднатися з ними.

— Он як! А що думають робити люди Аркача?

— Їм важче, вони на видноті — залізниця поруч. Коли власті починають натискати, вимагаючи робітників, кажуть: «Дамо». А коли чують вісті про заворушення в народі, вирішують інакше: «Не дамо, будемо битися». А проте навряд чи вони зможуть виступити проти царя.

Звістки Есен-Алі вкрай розхвилювали Халназара. Він ледве ковтав м'ясо молодого баранця, зварене з гарбузом. І коли йомуди почали вже їсти плов, досхочу набиваючи черево, Халназар усе ще порався біля мозкової кістки.

Розділ двадцять сьомий

Як тільки Орїон докотився до того місця, де сонце заходить за край землі, а на сході зарожевіло світання, над аулом розлігся голос муедзина, що закликав на молитву. В чистому світанковому повітрі цей голос гучно лунав над аулом, над просторами нив і долетів нарешті до Халназарових ушей. Але бай перевернувся важким тілом на другий бік і знову солодко заснув.

Садап-бай, що спала поруч з ним, виповзла з-під ковдри. Потягшись, вона поправила шапку, накинула на голову халат і вийшла з кибитки. Гості хропли на кошмі біля дверей. Тихо було ще й в інших Халназарових кибитках. Тільки Мави кришив лущиння дині біля кошари та Мехінлі, заторохтівши відрами, пройшла по воду. На синьому, схожому на велику парасоллю небі рідшали зорі. Куций пес, дряпаючи задніми ногами землю, гарчав, повернувши морду до арика.

Садап підійшла ближче, глянула на глинистий вал давно пересохлого арика: там ціла тічка псів з гарчанням ганялася за сучкою. Садап, що вірила в прикмети, вважала, що бачити вдосвіта сварку — не до добра. «Господи, хай буде на краще,— пробурмотіла вона і пообіцяла в жертву цілу випічку чуреків. Потім вона прислухалася до бряжчання металевих прикрас жінок, що доїли в загороді верблюдиць, до дзюрчання молока, подивилася на досвітнє небо і пішла будити Халназара.

— Аю, тобі кажу, чуєш?

Халназар промимрив щось незрозуміле. Садап знову почала будити:

— А пора б тобі й прокинутись! Скоро вже час молитви!

Подрімавши ще трохи, Халназар потягся, позіхнув. У ніс Садап-бай вдарив важкий запах немитих зубів та вчорашньої їжі.

Бай прокинувся в жартівливому настрої. У такі хвилини Садап-бай вважала себе щасливою.

Сотворивши омовіння, Халназар сходив до мечеті, а повернувшись, одягнув халат, що привіз йому Есен-Алі, і сів пити чай з гостями на подвір'ї.

На смугастій, зітканій з верблюжої шерсті скатертині лежала купа величезних круглих чуреків. Садап-бай поставила по один бік чуреків мідну луджену миску, повну топленого масла, змішаного з кавуновим соком, а по другий — велику чашку сметани. Халназар умочав у масло м'який чурек і, не перестаючи жувати, говорив:

— У добрий час ти приїхав, дядечку Есен-Алі. Ми готуємось до тою¹.

— Кажуть, що старий п'яниця завжди потрапляє на гулянку, — пожартував Есен-Алі. — Нехай буде щасливим ваш той!

Есен-Алі не мав потреби розпитувати, кого одружують. Він добре знав Халназарову родину і те, що один з його синів овдовів. Садап-бай, сидючи позаду Халназара, заговорила, жуючи губами яшмак:

— Есен-Алі-ага, ми хочемо взяти за невістку Мередову дочку. Здається, ти знаєш його?

— А-а, Мерета Макула? — подумавши трохи, сказав Есен-Алі. — Як не знати! Пам'ятаю, я колись продав галбірі² його дружині.

Це було тоді, коли Мама була ще молодою гелін. Вона так довго і так завзято торгувалася за кожну копійку, що Меред, який весь час слухав мовчки, не витримав і звернувся до неї: «Купуй уже, коли хочеш, чи варто торгуватися за копійку!» Есен-Алі його слова припали до душі, і він вигукнув: «Оце — макул!»³ З того часу до Мерета й пристало прізвисько «Макул».

Халназар пояснив:

— Сьогодні ми думаємо домовитися про калим і призначити день тою.

— А дядечко Есен-Алі наче знав, що потрапить на весілля! —

¹ Т о й — весілля, бенкет, свято.

² Г а л б і р і — сорт напівшовкової-напівбавовняної тканини.

³ М а к у л — розсудливий.

зауважила Садап-бай.— Його торба повна шовкових матерій на подарунки.

— Що ж, ти гадаєш, серед предків алілійців не було нащадків пророка? — лагідно сказав Халназар.

Після чаю Есен-Алі оглянув пшеницю, якою був наповнений великий рів. Коли він захотів виміряти кількість збіжжя кроками і пішов навкруги рову, то збився з рахунку.

«Якщо зібрати обмолот алілійців за цілий рік, то навряд чи буде стільки»,— подумав він.

Халназар звелів покликати свого молодшого сина, вченого моллу Ораза, з його зошитами й записами...

У Мередів знали, що до них прийдуть умовлятися про калим. Мама пожертвувала ранковим сном, одяглася в святкове вбрання і приготувалася зустрічати гостей. Заради урочистого випадку запросили Мередових родичів. Айна пішла в сусідню кибитку.

Халназар-бай прийшов у супроводі Мамедвелі-ходжі, Покги та Есен-Алі. Сватів зустрічали біля кибитки Нобат-бай та двоє старих дідів — Мередових родичів. Один за одним чоловіки в нових халатах зайшли в кибитку і сіли в ряд на почесному місці. Після жартівливих розмов за чаєм нарешті мова зайшла про калим. Черевань Покги, за своїм звичаєм, вискочив перший:

— Ну, Нобат-міраб, кажи, скільки вантажу ти хочеш покласти на нас, а ми послухаємо.

— Покги-міраб! Ми, наприклад, намітили тобі немало вантажу. Мамедвелі жартома зауважив:

— На Покги скільки не поклади — витримає!

Есен-Алі, погладивши свою лису блискучу голову, заговорив, мов багатий дядечко:

— Ми прийшли, щоб озолотити вас. Якщо ви не полінуєтесь рахувати, ми не полінуємось підкладати гроші.

Нобат-бай засукав рукава:

— Покги-міраб, коли ви з нашого аулу, то я не буду вас лякати. Калим за дівчину, наприклад... шістсот туманів¹.

Покги, нітрохи не замислюючись над тим, чи багато це, чи мало, запитав:

— А халатів скільки?

— Халатів — п'ятдесят.

— А скільки весільних баранів?

— Хай буде тридцять.

Мамедвелі-ходжа скривив у посмішці своє маленьке обличчя, схоже на голівку ящірки.

¹ Т у м а н — іранська золота монета.

— Добре. З поваги до дівчини скажи тисяча туманів — буде мало. Ну, а скільки скинеш?

Тим часом Меред лежав біля солом'яного куреня, прихилившись до стіни спиною. Він від самого початку був проти того, щоб віддавати дочку за вдівця з дитиною. Годину тому Айна, стоячи перед ним навколішки, благала: «Батьку, не запащай мене власною рукою! Маму приваблюють гроші, вона мені не рідна. Не примушуй мене плакати все життя! Як тобі не шкода власними руками кинути у вогонь свою дитину? Батьку, пожалій мене!» — ридала Айна, цілючи батькові руку.

Меред і слова не відповів на благання дочки, тільки дивився вбік з пригніченим виглядом, ковтаючи слину. Він не міг перечити Мамі, був безсилий допомогти дочці, хоча в душі співчував їй... А тепер він чув торг у кибитці, і серце його розривалося від жалю, коли він згадував, як Айна з риданням благала його допомогти їй. Саме через це він не брав участі в розмові про калім. Щоправда, вважалося й непристойним батькові втручатися в цю справу. А торг у кибитці все тривав, гамір збільшувався. Тільки в полудень остаточно домовились про ціну за дівчину: чотириста туманів, сорок штук вбрання, двадцять баранів для весільного частування. Розкрили килимовий хорджун Есен-Алі, витягли довгасті білі торбинки з солодошами, роздали гостинці. Потім зарізали баранця, що був прив'язаний біля дверей.

Айна з жахом прислухалася до гамору, що долітав до неї. Веселий сміх сватів доводив її до розпачу. Коли вона згадувала рябого, брутального Балли, всю її пересмикувало від огиди. Якщо вона вже тепер так ненавидить його, що ж буде, коли вона стане його дружиною? Її продають за ненависного, кров'ять їй вогняний халат на все життя.

У кибитку, де була Айна, принесли торбинки з солодошами. Ці цукерки в папірцях з бахромою здалися Айні отрутою. Вона плакала без сліз. Поради та умовляння дівчат не могли її заспокоїти. Одна гелів знала про кохання Айни. Тепер, коли торг уже відбувся, вона почала умовляти Айну облишити думки про Артика.

— Айна-джан, навіщо так побиватися? — тихо говорила вона. — Не ти одна засватана. Чи може бути вибір кращий того, що зробили батько та мати? Все одно, кажуть, на «твого» випав жереб, і він поїде на тиллові роботи в Росію. А чи повернеться — ще невідомо. Тобі краще не покладати надій на нього.

Почувши про те, що Артикові «випав жереб» і що він поїде на чужину, Айна затулила обличчя руками, прихилилась головою до чувала і розридалася.

У цей час у кибитці Мередів Есен-Алі витрушував з полотняних

торбинок срібні монети, підраховував їх і складав туманами. Побат-бай одразу ж пересовував відраховане у свій бік. Бряжчання грошей тішило Маму, її погляд не міг відірватись од цих блискучих купок срібла. Вона думала про те, як заживе тепер.

Раптом сусідка закрила верхній отвір кибитки. У кибитці зробилося темно. Вона ніби допомагала Айні, намагалась розірвати пута, розладнати торг. Але синюваті новенькі крани¹ вплинули і на неї. Коли Есен-Алі поклав у руку гелін жменю двокранників, отвір широко розкрився і кибитку сповнило сонячне світло.

Після передачі грошей свати домовилися, що на додаток до всього Халназар-бай дасть двох верблюдів певної масті та віку.

Одразу ж після цього Мамедвелі сказав:

— Нобат-бай, тепер ти нам і сехет² признач!

— Добре, я призначу день. Наприклад, який у нас місяць, ходжам?

— Місяць Мерета³.

— Якщо місяць Мерета, то, наприклад, сьогодні десяте число — чи не так?

— Так.

— На яке ж число припадає сехет?

Есен-Алі жартома зауважив:

— Для доброго діла, як каже ішан-ага, кожний божий день — сехет. Чи не так, Покги-ага?

— Хей, молодець! Твоя правда!

— У такому разі... наприклад...

Мама голосним шепотом з-під яшмака перебила Нобата:

— Чуєш, батьку, вам кажу: у нас буде багато гостей, вони повинні приїхати здалеку. Ви вже призначте день десь наприкінці місяця.

Втрутився Мамедвелі:

— Мама-бай, кажуть: «З добрим ділом поспішай!» Чим скорше, тим краще.

Есен-Алі засміявся і, здавалось, підтримав прохання Мами:

— Нема нічого кращого за весілля! Коли Мама-бай хоче запросити багато гостей, дамо їй тиждень часу. Нехай днем весілля буде сімнадцяте число цього місяця!

Мама трохи нижче опустила свій яшмак:

— Ні, це не годиться. Сказано: «У суботу не край, в п'ятницю не кочуй». А сімнадцяте — субота.

— Нехай тоді буде п'ятнадцятого, в четвер.

¹ К р а н — іранська срібна монета.

² С е х е т — день і число, сприятливі для всякого починання.

³ М і с я ц ь М е р е т а — восьмий місяць місячного календаря.

— Киньте, будь ласка! Це ж бяхліль! ¹ У бяхліль не можна рушати на південь.

— Добре, в такому разі хай буде вісімнадцяте!

— Друге восьме?.. ² Восьминогий — це непосидючий. Ні, і це не підходить.

— Мама-бай, ти й для дев'ятнадцятого що-небудь знайдеш?

— Ой ішан-ага! Дев'ятнадцяте — день зорі! ³ Хіба ви...

— Зачекайте-но, молодице! — зупинив Маму Нобат-бай.— Ти так зганьбиш усі дні. Двадцяте число, наприклад, завжди вважалося для туркменів сприятливим днем. Нехай це й буде сехет! Усі схвалили Нобатові слова.

Розділ двадцять восьмий

На баштані стояло чотири присадкуваті курені. Два з них належали родинам Артика та Ашира. Поблизу було ще кілька куренів із хмизу. Вони належали жителям Ахала, що перекупили в Халназара частину орендного врожаю динь та кавунів. На північ та на південь від Артикового куреня тяглися баштани; скрізь на землі лежали купи динь та кавунів. Люди біля куренів розрізали дині на скибки, рогачиками піднімали їх, щоб висушити на навісах.

Вечоріло. Спека потроху спадала. Небо затягла рідка, схожа на розірвану вовну, пелена хмар. Легкий вітерець приносив змішані пахощі кунжутного поля, далекої пшеничної стерні та пожовклих динь. Ніщо довкола не нагадувало про злидні та нестатки.

За куренем Нурджахан варила у великому казані сік з дині. Біля неї височіла купа жовтого лушпиння. Сік, що варився з самісінького ранку, важко пихкав на вогні, дедалі гуснучи і червоніючи. Нурджахан великим дерев'яним черпаком піднімала густу масу, — вона тяглася, мов патока.

Впевнившись, що сік уже майже готовий, Нурджахан пішла до куреня, щоб узяти підсмаженого пшеничного борошна й додати до соку. З цієї маси треба було наробити грудочок і насушити їх на зиму.

Сахат Голак, що сидів біля свого куреня і різав дині для сушіння, спитав її:

— Ну як, сусідко, сік уварився?

¹ Бяхліль — несприятливий день.

² Тобто вісімнадцяте. Його туркмени називають друге восьме.

³ День появи зорі, за повір'ям, приносить лихо.

— Майже готовий.

Нурджахан глянула на сусідський навіс, що вгинався під вагою днів, які сушилися на ньому, і подумала: «Мабуть, і в нас буде не менше».

Біля Сахата лежало багато днів, купа лушпиння та насіння на циновці. Його дружина нанизувала порізані дині на палички, а коли вони трохи підсихали, піднімали їх на навіс. Руки в Сахата втомилися, і він вирішив трохи перепочити. Вибравши сіру диню, яка не встигла ще переспіти, він хотів вирізати і пожувати хрустку скибочку. Але покалічена колись рука, без великого та вказівного пальців, не вдержала дині: вона вислизнула з рук і впала на землю, а ніж встромився в долоню. Побачивши кров, Сахат Голак кинув ножа й спохмурнів:

— Жінко, ей! Дай-но якусь ганчірочку!

— Ой, що трапилось?

— Яке прокляття — все життя жити калікою!

Пальців він позбувся на будівництві залізниці Мари — Теджен, позбувся не від нещасливого випадку, а від руки стражника. Тоді Сахат був ще дужим і молодим. На земляні роботи зігнали тисячі туркменів. Серед них був і Сахат. Люди працювали, не випускаючи лопат з рук, до дня додавали ніч, а за свою тяжку виснажливу працю діставали лише по одному крану на день. І цих грошей не давали вже три місяці. Знесилені, голодні, вони тисячним натовпом рушили до Махтумкулі-хана, тодішнього правителя Тедженського повіту. Та Махтумкулі-хан був вірним прислужником царської влади. Замість того щоб вислухати прохання голодних, він викликав кінних стражників і наказав гнати тисячний натовп назад на роботи. Саме тоді Сахат і втратив пальці на руці. Вигострена шабля стражника блискавкою спалахнула над ним. Щоб захистити голову, він підняв руку. Вершник шмагнув шаблею: Сахатів вказівний палець відлетів зразу, великий повис на шкірочці. Тоді ж Сахат і дістав прізвисько Голак, тобто каліка.

Щоразу, коли каліцтво давалося взнаки, Сахата Голака брала лють. Картина розправи стражників з народом поставала перед ним, мов жива. В такі хвилини він наче знову бачив широке поле, всіяне закривавленими шапками, халатами, чокаями, що спали з ніг, бачив розтрошені голови, повибивані очі. Сахат метався тоді, як божевільний, і довго не міг отямитися.

У такому збудженому стані застали його Артик та Ашир, що повернулися із спільного току. Один тримав у руках вила, другий — решето, в обох обличчя були запорошені. Сахат Голак глянув на порожню гарбу, на старого коня з одвислою губою, що спинився поблизу від куреня, і зрозумів усе. Не розпитуючи,

він мовчки схилив голову. Але Нурджахан ні про що не здогадувалася. Вона випросталася і всміхнулася до Артика:

— Ну, як, синку, впоралися? Розділили все?

— Та все.

— Чого ж ви нічого не привезли?

— Так вийшло...

— Може, ви закопали збіжжя?

— Ні, не закопували.

— Залишили в полі?

— Не залишилося й у полі.

— То що ж ви робили?

Хоч в Артика і рвалися з душі слова образи та обурення, але він не хотів завдавати матері болю. Він витер порошок з обличчя і, гірко всміхнувшись, відповів:

— Мамо, ми працювали на орендній землі.

— А хіба на орендній землі врожаю не буває?

— Ти ж добре знаєш, мамо, що одну третину загарбав Халназар-бай... А решта пішла йому ж за борги.

Нурджахан більше ні про що не питала. Повернувшись до куреня, вона нахилилась, щоб узяти лантух, і крадькома витерла сльози, що набігли на очі.

Але Артик таїв від матері страшнішу новину. Щойно на току Халназар сказав йому:

— Сьогодні ми з емінами кидали жеребки, кому йти на тилові роботи. У мене, сам знаєш, четверо синів. Я взяв п'ять жеребків — один на тебе. То от яка справа, синку: з цих п'яти чорний жеребок випав... тобі.

Артик з ненавистю подивився на бая.

— Як же ти міг без мене кидати на мене жеребок?

— Часу не було, синку, з цією справою поспішали... А твій чорний жеребок витяг Покги-емін.

— Мого жеребка, крім мене, ніхто не може витягати!

— Це не так, синку. Кажу, поспішали. Жеребкування вже скінчилося.

— Я не визнаю такого жеребкування!

— Артику, ти не дитина, сам розумієш. Полковник вимагає негайно виконати царський наказ, довелося поспішати. Крім того, кажуть же: «Хто програє, не повинен плакати». Звичайно, і я розумію, що бути чорноробом нелегко. Але ти син мужнього батька, то й сам повинен бути мужнім.

Улесливі слова бая ще більше обурили Артика.

— Ні жеребка, ні тяжкої роботи я не боюсь,— відповів він Халназарові.— Ніде мені не буде гірше, ніж тут. Але свій жеребок я тягтиму сам.

Побачивши, що умовлянням від Артика нічого не доб'ється, Халназар вирішив його залякати. Вилупивши очі, він сказав загрозово:

— Чи ти згодний, чи ні, а якщо тобі випав жеребок — мусиш іти. Добром не підеш — зв'яжуть і поведуть.

— Наплював я на ваш жеребок! — із запалом гукнув Атик.— Не обдурите й не купите!

Халназар подивився на нього лютими очима. Здавалося, він зараз підніме кулак і вдарить Артика. Проте він тільки злісно посміхнувся і пішов до свого інохідця.

Протягом усієї розмови Ашир мовчки стояв поруч з Артиком, стискуючи кулаки, і Халназар, мабуть, зрозумів, що битися довелося б з двома.

Майже всю дорогу друзі йшли мовчки. На Артика спадало лихо за лихом. Весь урожай з орендної громадської ділянки втрачено. Халназари шахрайським жеребкуванням намагаються запротестувати його на тилові роботи. Та, як то кажуть, зневаженого богом і пророк ткне своєю патерицею,— сьогодні Атик довідався, що заручини Айни все-таки відбулися і що день весілля призначено. Ненависть до бая пекла Артика. Ашир заходився гаряче доводити, що нічого страшного поки що не трапилось і що треба шукати виходу з біди. Слова друга трохи заспокоїли Артика, і він спромігся не виказувати матері своєї нової рани. Нурджахан уже чула про заручини Айни, коли ходила в аул молоти збіжжя, але вважала ці чутки вигадкою самої Мами.

Атик з Аширом, присівши біля Сахата, вибрали по дині, розрізали і почали їсти. Як не мучили душу гіркі думки, як не пекла досада на бая, але втома після довгого дня праці давалася ознака, і обидва з насолодою жували пахучу, солодку диню.

Сахат розраховував, що хлопці наймуть п'ять-шість верблюдів і привезуть пшеницю з орендної землі. Те, що вони повернулися впорожні, примусило його замислитись. Одяг у всіх зносився, а з врожаю, видно, не вигадаєш і на чекмінь. Весь рік доведеться перебіватися тільки на тому, що дасть врожай із своєї невеличкої ділянки землі. Все життя Сахат Голак гнався за хлібом, і завжди хліб тікав від нього, як кінний від пішого. Думаючи про це, він згадав, як сам замолоду втішав себе надією вибитися із злиднів, і вирішив розповісти про це.

— Артику,— почав він,— ти, любий мій, був тоді ще дуже малий. Ні, зачекай-но... Ви тоді перекочували на казенні землі, а я, за Халназаровою порадою, пішов на плантації Артин-ходжайна сіяти бавовник. Коли ми прийшли туди, нам сказали: «Дві п'ятих врожаю — ходжайну, решта — вам». Я тоді нічого не розумів у їхніх порядках, казали «номер», «десятина», «оренда»,

говорили різні такі слова і зовсім затуркали нас. Ми посіяли багато, бавовник виріс з людиною заввишки. Коли збирали його, лантухів було як очих днів. Люди, що приходили до нас з аулу, дивилися й дивувалися. «Сахат, цього року і сокирою не розрубати твої вуса, багатим будеш!» Та нехай би висохла орендна земля, підвладна чужому! Коли почали розраховуватися, довірний ходжайна заходився кидати на рахівниці: туди вдарить кісточками, сюди вдарить, а потім і каже: «Це ти брав», «За це з тебе належить узяти», «Там ти порушив термін», «За це ти повинен сплатити штраф»,— так і звів усе нанівець. Пропали мої труди. Вийшло, що за мною ще лишалося п'ять з половиною туманів.

Ашир усміхнувся:

— Тоді, батьку, було ще півбіді. Ми хоч вискочили без боргів.

Упоравшись з динею, Артик витер ножа і також почав згадувати минуле.

— Дядечко Сахат,— сказав він,— і я не забув того року, коли ми перекочували на казенщину, хоч, правда, був я тоді босоногим хлопчиськом. Пам'ятаю, батько поставив мене стерегти скирти. Треба було розподіляти врожай, але управитель усе не приїздив. Нарешті якось удень примчало п'ятеро вершників. Серед них був і наш Халназар, тоді він служив мірабом казенного каналу. Він сам і привіз нас на ту землю. З ним був ще старший міраб та один росіянин. Не злязачи з коней, міраби та їхні люди почали на око прикидати, який врожай. Старший міраб розправив бороду, схожу на хвіст квочки, і сказав: «У цій скирті багато соломи, а зерна мало. Звідси вже, мабуть, чимало вкрали». Того року пшениця справді була висока, а зерно дрібне. Другий з прибулих підморгнув старшому мірабові й прикинув: «Верблюдів вісімдесят буде!» Батько майже знепритомнів. «Ох, ох, що ти сказав?» Він хотів щось пояснити, але йому не дали й слова вимовити. Халназар, удаючи, що хоче допомогти батькові, сказав: «Бабали — добрий дехканин. Він не примушує повторювати того, що вже сказано. І на руку чистий. Треба зменшити на п'ять верблюдів». Перекладач переклав слова Халназара. Росіянин посварився пальцем на міраба: «Ей, бай, ти його руку тримаєш! Та коли ти сказав — кінець справі!» І він записав у зошит: «Сімдесят п'ять верблюдів». З цієї кількості й довелося платити за оренду. А на Халназаровому току скирти на сто верблюдів рахували по десять верблюдів. Ми тоді ледве позбулися біди, віддавши за оренду весь свій урожай.

Нурджахан додала:

— Ой синку, скажи — половину бавовнику також віддали!

Артик узяв лантух, кинув на плече і подався на баштан. Буйне бадилля від безводдя почало вже в'янути. Де-не-де дині вже точив волохатий червоний жучок, і на листі з'явилася тля. Під листям скрізь купчилися дині різних сортів — азгин, паяндеки, вахарман, гюлябі, тарлоук, гокмуррі, челмесек, замча ананасна. Деякі порепались, наче з них вирізали по скибці. В повітрі над усіма панували пахощі білого акпеша та жовтої ананасної. Скільки не сушили, скільки не варили динь, а баштани все ще здавалися неторканими.

І все ж цей урожай був дуже незначною підтримкою в господарстві Артика. Багато динь уже гнило на землі, чимало поточили миші; прогаєш час — загине й решта. Артик думав про те, що було перед очима. Диня — це готова їжа. Якщо її не з'їси вчасно, не збереш, вона псується, пропадає. Та чи багато можна з'їсти? А щоб продати — немає покупців. Скільки вже людей приїздило з Ахалу, та чи багато вони купили? Дрібницю. Та й тих дешевшою ціною переманив до себе Халназар. Базар далеко, везти туди — де взяти коня? За верблужий в'юк не вторгуєш і полтиника. Звичайно, диню або висушиш, або звариш. З нею більше клопоту, ніж прибутку. Та й покупців не одразу знайдеш. Бувають роки — залишається багато, черва заводиться.

Артик вийшов на баштан, де сіяли пізніше. Тут бадилля було ще зовсім зелене. Переpletені пагони утворювали суцільний зелений килим. Серед листя де-не-де виднілися зелені тарлоуки. Вздовж зрошувальних канавок розгляглися величезні гарбузи. А далі суцільним розсипом лежали великі кавуни, наче отара овець, що задрімали в спеку.

Артик повеселішав, побачивши багатий урожай, на мить він забув усі свої злигодні. Але одразу ж, згадавши про жеребок, знову засмутився.

До нього, шурхаючи ногами по траві, наближався Ашир. Він прикинувся, що не помічає Артикового настрою, і весело гукнув:

— Ну, як, Артику, добрі пізні дині?

— Мене тепер ніщо не радує.

— Кинь, Артику! Сум зістарює людину.

— Чи дадуть зістарітись!

Ашир не знав, що йому відповісти.

— Ти подумай тільки, — заговорив Артик, — коли ми сіяли, працювали, нас було двоє...

— А коли почали ділити врожай, стало трое. «На сівбі його нема, на жнивах нема, а на току бай тут як вродився!» — адже ти чув таке?

— Цей бай Халназар висмоктав з мене всі соки! А тепер зіхає й на моє життя! — сказав Артик, блиснуввши очима.

Ашир знав, що утиски і здирство Халназара доводили Артика до шаленства. Він і сам переживав за друга. Коли б Артик сказав: «Бий!»,— Ашир готовий був би вбити. Проте він почав заспокоювати:

— Артику, не побивайся так! Ми повернемо цей жереб проти нього самого!

— Більше несила терпіти! Ми зробилися жебраками, а він багатіє, грабуючи нас. Та ще й намагається запроторити мене на тилові роботи замість одного з своїх синів!

Ашир стиснув кулаки:

— Ми ще повоюємо з ним, Артику!

Але Артика наче підмінили. Його роздирали сумніви, він чогось боявся, зробився нерішучим.

— І Айну втрачаю,— глухо промовив він.

Ашир і сам ні на хвилину не забував про це. Що можна було порадити Артикові?

Трохи подумавши, Ашир рішуче сказав:

— Коли ти не хочеш, щоб Айна загинула, тікай з нею!

— Тікати?..

— Чого ти боїшся?

— Шекер...

— Шекер... ми загодя відправимо до дядька...

Хоч ця порада й сподобалася Артикові, проте він гадав, що викрасти Айну буде важко.

— На словах це легко...

— Я ж з тобою!

Артик мимоволі усміхнувся:

— А ти що — залізна фортеця? Чи встоїмо ми вдвох перед цими тиграми?

— Я ж не раджу тобі ховати її в моїй кибитці!

— Де ж ми її дінемо?

— Найкраще — це на деякий час відвезти її в Ахал.

— А як?

— Поїздом. Не заїжджаючи в Теджен, сядемо в Такирі.

Артик замислився. Потім із сумнівом похитав головою:

— Це не так легко. Раніше, ніж опівночі, Айна не зможе вийти з кибитки, та й то, як пощастить. А до світанку чи встигнемо добратися до Такира?

— На Такир одразу не підемо. Дійдемо до очеретів, а там легко заплутати сліди. Вони ніколи не здогадаються, думатимуть, що ти шукаєш захисту в когось з поважних людей.

— Ашире, а ти й справді іноді діло кажеш!

— Хм! А ти звик Ашира вважати за ніщо?

Артик був здивований: Ашир міркував так, наче все наперед

обдумав. Він хотів уже вдячно поплескати друга по плечі, але сумнів знову огорнув його.

— Важка це справа. Арчин Бабахан — приятель Халназара, волосний підтримує його...

— Ти немов той упертий кінь! Підкинь яблуко в небо, поки воно впаде — бог знає, що може статися!

— Як би те яблуко не вхопили на льоту!

— Тьху ти, господи! — розсердився Ашир.— А що, коли небо впаде на землю?

— Ашире, недарма кажуть, що халат, який кроять, кілька разів примірявши, короткий не буває.

— Та воно так, але ж і сміливості треба!

Артик нічого не відповів. Ашир зрозумів це як згоду пристати на його пораду і казав далі:

— Халназар призначив весілля на двадцятий день місяця Мереда, чи не так?

— Так.

— Тобі треба працювати день і ніч, щоб зібрати врожай і підготувати все як слід. Коли треба допомогти — я готовий.

— Пшеницю я вже майже всю обмолотив. Півдня досить, щоб провіяти і зсипати збіжжя в чували.

Сонце згасало. Крізь запону хмар воно здавалося червоним колом, повітря було наче сповнене куряви. Вказуючи рукою на захід, Ашир сказав:

— От бачиш, погода псується. Завтра обов'язково буде вітер.

Артик глянув на кунжут. Він пожовк, здавалося, що розкриті стручки його усміхалися.

— І кунжут час збирати.

— Та його не так і багато. Візьмемося вдвох, зберемо за один день...

Червоне коло сонця, западаючи в сіру млу, торкнулося краю землі. Артик з лантухом динь вернувся до свого куреня.

Нурджахан вже підмела біля куреня, розіслала кошму, заварила чай. Артик простягся на кошмі, поклавши під лікоть вовняну подушку. Нурджахан віднесла корові лущиння дині і, повернувшись, сіла біля Артика. Мабуть, їй хотілося поговорити з сином, але вона не знала, з чого почати. Шекер знімала з навісу підсушену диню.

— Стомилася, мамо? — спитав Артик.

Нурджахан зітхнула:

— Твоя мати, синку, стомлюється, коли немає роботи.

— Ти чогось невесела.

— Як же й бути веселою, синку? Уся твоя праця пропала марно.

— Не побивайся, мамо. Завтра почну молотити на своїй землі — там дещо є, голодувати не будемо.

— Не про це думка, мое ягнятко. Час би й невістку в хату.

— Не такий нині рік, мамо, щоб думати про весілля.

Хоч Артик і заперечував матері, але при слові «невістка» він подумав про Айну й мимоволі усміхнувся.

— Ох, синку, кажуть: «Безсилий тільки дивиться».

— Мамо, ти чула? Кидають жеребки, кому йти на тилові роботи.

Нурджахан насторожилась, але вдала, що нічого про це не чула.

— Значить, і тобі, синку, доведеться тягти жеребок?

Артик вирішив трохи підготувати матір до тяжкої звістки і відповів:

— Доведеться, мамо. Кажуть, що від кожних п'яти кибиток мусить йти один чоловік. На мене жеребок, може, й не випаде. А коли й випаде, я не вважаю долю чорнороба тяжчою від дехканської.

— А в якій п'ятірці, синку, тобі доведеться тягти жеребок?

— Кажуть, що я начебто маю тягти з Халназарами!

— Ой синку, коли б не обдурили тебе Халназари!

Артик і не помітив, як у нього вихопилося:

— А вони вже без мене кинули жеребки!

Нурджахан спочатку розгубилася, а потім почала проклинати Халназара та його синів:

— Щоб їх усіх земля проковтнула! Нехай його добро принесе йому погибель! О боже, не дай йому померти своєю смертю! Він, проклятий, зазіхає на моє єдине дитя, на перлину очей моїх!

Артик не міг стримати посмішки і жартома сказав:

— Ну, мамо, від твоїх прокльонів йому тепер не підвестися!

— Ох, коли б мої прокльони зруйнували його життя!

— Мамо, ти даремно побиваєшся. Якщо він здумає обдурити мене крутійським жеребкуванням, я сам розрахуюся з ним!

Нурджахан, зітхнувши, промовила:

— Дитино моя, від цієї людини можна всього чекати. Нехай його бог покарає!

— Ні, не так, мамо! Поступись перед ними один раз, вони на тебе верхи сядуть. Я провчу негідників!

Хтозна, чи довго слухав Ашир їхню розмову, та тільки він несподівано обізвався з темряви:

— Обов'язково треба провчити!

— Ашир-джан, ти чув нашу розмову?

— Тьотю Нурджахан! Халназар з жиру казиться, Нехай ка-

зяться, це навіть краще. Ми ще покажемо тому скаженому собаці...

— Як говориться, боягуза жени, він зробиться сміливим...— і собі приєднався до розмови Сахат Голак. Та він хоч і посміявся із запальності хлопців, у душі був згодний з ними.

Розмовляли довго. Розійшлися тільки перед світанком.

Все затихло навкруги. Тільки зрідка розлягалось виття шакалів та собаки відповідали на нього несамовитим гавканням.

Люди по куренях лежали на кошмах, дивлячись на тьмяні зорі безмісячної ночі.

Розділ двадцять дев'ятий

Артик та його пайовики, запорошені з ніг до голови, віяли зерно на току. Засукавши рукава та підкачавши штани, Артик стояв по коліна в пшениці і похитував на руках велике решето. Дрібне червонувате зерно сипалося безперервним струмком.

Коли зерно згребли на середину току, утворився величезний горб. Виміряли його — вийшло вісімдесят п'ятей... Артик звівся навшипиньки, подивився через горб і не побачив свого пайовика: за пшеницею поблискували тільки металеві зуб'я вил, які той тримав на плечі.

Прикинувши на око, Артик подумав: «Шкода, пшеницю прихватило спекою передчасно, і зерно дрібне, було б набралось на сто двадцять верблюдів. Та й так буде в'юків на вісімдесят, не менше».

— Багатого вам урожаю! Саяям! — почув він голос за своєю шиною.

— Багатства й вам! — відповів один з пайовиків.

Голос не сподобався Артикові. Він озирнувся і побачив сина аульного торговця, що наближався, ведучи трьох верблюдів. Артик купував у його батька чай, взяв у нього матерію собі на штани і сорочку, Шекер на плаття та ще якісь дрібниці. Артик знав, що на сплату боргів йому не вистачить усього врожаю, і тому вирішив не оповіщати тих, кому був особливо багато винен. Він збирався насамперед залишити хліба собі на прожиток до нового врожаю, а вже що залишиться — пустити на сплату боргів. Син торговця із своїм «Багатого вам урожаю!» руйнував усі його плани.

Артик подивився навкруги. На току дехкани носили снопи, молотили і віяли пшеницю. З різних боків прямували до них каравани верблюдів.

Чотири пайовики чувалами почали ділити зерно. У міру того як горб пшениці розпадався на чотири купи, все більше надходи-

ло людей з верблюдами, все частіше чулося: «Багатого вам урожаю!» Під кінець дільби на току стояв такий гамір і було так тісно, як на базарі.

Кожному пайовику припало по двадцять шість верблюдячих в'юків збіжжя. Артик одну ділянку землі орендував, за неї треба було сплатити третину врожаю. Через те п'ять чувалів пшениці він одсипав окремо. Йому самому залишилось чимало, але позикодавцям, що налетіли на врожай, належало значно більше. Син торговця вже налагоджував свої терези. Всі, приготувавши свої чували, товпилися біля Артикової пшениці.

Не встиг ще Артик розміркувати, кому і скільки треба віддати боргу, як на ряхих конях під'їхали ще двоє з чувалами з тим-таки побажанням: «Багатого вам урожаю!» Це були сивобороді діди в смугастих халатах та білих чалмах. Артик тільки скося глянув, але один з його позикодавців накинувся на них:

— Гей ви, це про вас кажуть: «Не орав, не сів, а на току тут як уродився!» Не стійте тут у своїх бритотних чалмах, повертайте назад!

Це були прошаки-ходжі. Позикодавець, що накинувся на них, боявся, що йому й самому не вистачить Артикової пшениці. Артик радо сказав би йому те ж саме, але замість цього він підійшов до терезів і почав важити пшеницю. Спочатку він відсипав двадцять п'ять батманів власникові кобили, яку позичав на час молотьби, потім — тридцять батманів у рахунок боргу за гнідого; відважив ще декому по три, по п'ять батманів. Очі позикодавців, що товпилися круг нього, пильно стежили за шальками терезів. Кожний намагався протовпитись наперед. Зчинився галас:

— Насипай сюди!

— Йому даєш, а мені не даєш?

— Позичати приходив — у три погібелі гнувся, а віддавати — так не помічаєш?!

— Насипай сюди!

— Давай сюди гирі!

Син торговця схопився за терези. Хтось, не дочекавшись, поки йому зважать, сам почав насипати пшеницю у свій чувал, привмляючи: «Коли так, то краще бути попереду!» Артик не знав, кому відповідати, кого халати за руки. Він стояв і тільки розгублено дивився, як жадібні люди розтягають його пшеницю, наче звірі, що кинулися на легку здобич. Потім плюнув на все, сів на ожеред соломи і почав дивитися збоку.

Син торговця та один з аульних багатіїв, почервонівши від натуги, тягли чувал з пшеницею кожний до себе і сперечалися:

— Ти не візьмеш!

— Спробуй не дати!

— Спробуй узяти! Побачимо, який ти хоробрий!

Артик з одчаю почав під'юджувати:

— Ану, побийтеся!

Навколо пшениці мигтіли чужі чували та жадібні руки. Пшеницю, про яку Артик мріяв протягом цілого року і яку він у думці розподіляв сьогодні цілий день, розхапали швидше, ніж можна було випити піалу чаю. Хто насипав чувал, хто нахапав на цілий верблюжий в'юк, а ті, кому нічого не припало, підбирали на току залишки зерна з порохом. Син торговця і той, з ким він сперечався, знову зчепилися:

— Хей, негіднику!

— Хей, собако!

Вони гатили один одного кулаками. Один з Артикових пайовиків сказав:

— Оце й є те, про що каже прислів'я: «Власник джугари¹ відмовився від джугари, а горобці не помиряться».

Артик з гнівом та з огидою дивився на все, що відбувалося перед його очима.

— Мене вони вже залишили голодним,— відповів роздратовано Артик.— Нехай тепер хоч горлянки перегризуть один одному!

Гладкий рудий чоловік з червоним обличчям, вхопивши за комір торговцевого сина, відірвав у нього півсорочки. Син торговця схопив рудого за комір чекменя, але не зміг розірвати його і вдарив кулаком по голеній голові. Їх розборонили. Рудобородий вивався і кричав:

— Пустіть мене! Я примушу його матір умитися слізьми!

До Артика підійшов високий худорлявий дід з рідкою бородою — Ко́се. Йому нічого не припало від цієї «ділби», і він почав жалісно благати:

— Артику, ти мені, синку, дай ось цієї соломки. А решту... Якнебудь розрахуємось на той рік.

Наприкінці зими Ко́се дав Артикові напівздохлого барана, за якого Артик винен був йому десять батманів пшениці, а цієї «соломки», яку він просив, було не менше шістдесяті великих лантхів.

Артик хотів відповісти Ко́се, але тут саме з'явився на коні Балли. З того, як він поспішав, підганяючи коня, видно було, що він дуже розгніваний. Слідом за ним Мави вів цілий караван верблюдів із дзвониками на шиї.

Притримавши коня, Балли глянув на людей, які товпилися на току, потім на Артика, який з байдужим виглядом сидів на соломі. Простягнувши вперед ноги в стременах і відхилившись назад, він пихато запитав:

¹ Д ж у г а р а — однолітній зерновий злак, різновидність сорго.

— Що це означає, Артику? Чому ти не сповістив мене?

Артик спокійно відповів:

— А кого я сповіщав?

— Чому, не сповістивши, почав ділити?

Артик тільки гірко посміхнувся.

— Де моя пшениця?

— А спитай у них, вони самі ділили її.

Рудобородий, зав'язуючи шворкою чувал, сказав з досадою:

— Авжеж, ті, що раніше за тебе приїхали, вже тут порозкошували.

Балли розлютились.

— До мене, виходить, нема ніякої поваги? — гукнув він, майже найжджаючи конем на ожеред.

— Як хочеш, так і вважай!

— Брати — береш охоче, а віддавати — зад болить?

Артик схопився, загрозливо вигукнув:

— Ти не дуже розпускай язика!

— Ось так ти дотримуєш слова?

— Нікого з вас я сюди не кликав! Ви самі набігли, наче гноївники на кізья!

— Он як! Боргів не платиш, ще й називаєш гноївниками?

Артик сплигнув з ожереда:

— Якщо жука торкнеш, він повзе геть, а ви...

Балли, стримуючи коня, підняв камчу.

— То я нагадаю тобі, негіднику, з ким ти говориш! Я примушу продати твою сестру, а борг ти мені віддаси!

Артик ухопив вила, що були встромлені в ожеред, і жбурнув їх у Балли. Але той ударив коня. Вила, сковзнувши по крупу коня, вдарили в шию верблюда, на якого вантажили пшеницю. Верблюд з ревом схопився на ноги і кинувся вбік. Рудобородий разом з чувалом гепнувся на землю. Інші верблюди теж схопилися на ноги і рвонулися в різні боки. В загальній метушні сина торговця збили з ніг, його не зав'язані ще чували впали, з них посипалася пшениця. Не звертаючи ні на що уваги, Артик підхопив вила і подався наздоганяти Балли, але той вже чимдуж помчав полем.

Артик зупинився. В голові у нього стукало, серце билосся. Він довго не міг отямитись.

«Гноївники» розповзлися в різні боки. Артик сів під ожередом і почав взуватися, скося поглядаючи на свій тік. На ньому нічого не було. Від усього врожаю йому зосталася жменька пшениці, що забилася в чокаї.

Артик витрусив її на землю:

— Птахам на поживу!..

Розділ тридцятий

Після полудня Ашир зайшов до Мередової кибитки. Мама пила чай, спершись ліктем на велику подушку, Айна сиділа з якимсь шитвом.

Ашир привітався:

— Як здоров'я, тіточка Мама?

Мама трохи підвелася, пригладила волосся на скронях.

— Дякувати богіві. Проходь сідай, синку.

— Спасибі, я прийшов побачити дядечка Мереда.

— Він поїхав до сестри. Навіщо він тобі?

Ашир сів навпочіпки.

— Та ось яка справа: через день-два ми закінчуємо обмолот пшениці. Чи не зможе він дати нам свою кобильчину?

Мама тепер почувала себе багатою і стала щедрішою.

— Дасть, синку,— сказала вона.— Чому б не дати, якщо він нікуди не поїде.

Розмовляючи з Мамою, Ашир крадькома поглядав на Айну. Завжди життєрадісна, вона тепер була сумна. Щоки зблідли, повіки спухли, немов після безсонної ночі, жвавві чорні очі більше не випромінювали світла.

Ашир, власне, тільки для того й прийшов, щоб глянути на Айну і, якщо трапиться щаслива нагода, перемовитися з нею двома-трьома словами. Наче не помічаючи її стану, Ашир почав жартувати, та так і не зміг примусити дівчину усміхнутися. Проте йому треба було впіймати хоч би погляд Айни, і він заговорив про те, що повинно було більше за все хвилювати дівчину:

— До речі, я чув, що ви видаєте дочку заміж?

— Правда, синку,— одразу ж озвалася Мама.— Завтра в нас той. Я запросила твою матір, нехай вона розділить нашу радість.

— Мати просила переказати, щоб не гнівалися на неї. Вона дуже хотіла б прийти, але дині та кавуни гниють,— вона не може покинути баштана... Айну віддаєте в родину Халназарів?

— Так, синку, я вирішила віддати свою дитину туди, де їй буде добре. Айна не знатиме лиха.

— А звісно. Чи залишиться в неї хоч одна нездійснена мрія, коли вона стане невісткою бая?

Сказавши це, Ашир крадькома подивився на Айну, вона відповіла йому гнівним поглядом. На очі в неї набігли сльози. Вона відвернулася, і Ашир помітив, що плечі її здригаються. Йому несила було лишатися довше, і він підвівся. Хоч через сусідку Айні й дали вже знати, що цієї ночі Артик спробує втекти з нею, Ашир хотів ще раз як-небудь підтвердити це.

— Гарзд, тіточка Мама, бувайте здорові!

— Куди поспішаєш, синку? Випий чаю!

— Цієї ночі я повинен з своїм товаришем стерегти тік. Він мене чекає.

Ашир пішов до виходу і побачив, як занепокоєно глянула на нього Айна. Певно, дівчина зрозуміла, що хотів сказати Артиків друг. Вона одразу ж згорнула своє шитво й підвелася. Цим вона, здавалось, хотіла сказати: «Я готова». І Ашир це зрозумів.

Від Мередів Ашир попрямував до Халназарових кибиток. Побачивши величезний рів, наповнений пшеницею, він подумав: «Ну, тут буде не менше ніж на три тисячі верблужих в'юків! А скільки вони мають ще в скиртах!»

У затінку Халназарового будинку люди сиділи за чаєм і жваво розмовляли. Ашира ніхто не помітив. Він присів скраєчку і прислухався до розмови. Розмовляли про весілля. Черевань Покги, жуючи тютюн і пускаючи слину, говорив:

— Халназар-бай, чи добре ти приготувався до тою? Потім не кажи, що не чув,— завтра зійдеться сила народу!

Погладжуючи свою свіжовиголену голову, Халназар промовив з ваганням:

— Людям тепер не до святкувань. Чи варто влаштовувати пегони з призами?

Справді, народ мав досить горя. Скінчилося жеребкування, чекали відправки на тилові роботи, і настрої у людей був пригнічений. Ніхто в цей час не влаштовував весільних свят. У червоному одязі, на гарно прикрашених конях їздили тільки синки баїв, волосних та старшин.

Покги Вала, витерши рота долонею, промовив:

— Ну, про що тут турбуватися! Хіба Гюльджамал-хан не заприсягалася визволити народ з бід?

Втупивши погляд у маленькі очі череваня, роздратовано озвався Черкез:

— Гюльджамал-хан заприсягалася! Ти стільки базикав про те, що вона звільнить від тилових робіт, а тільки цього щось не видно! Не розумію, як у тебе язик повертається торочити байки про Гюльджамал-хан. Усе це, здається, було тільки приводом, щоб обікрати народ.

Зачулися голоси:

— Авжеж, п'ять тисяч карбованців вона проковтнула!

— Не п'ять тисяч карбованців, а цілу гору пшениці, що вирвали з рота в народу!

— Ну й пелька в бабусі Гюльджамал!

Покги перебив ці дошкульні вигуки, вирішивши повернути розмову в інший бік. Він звернувся до всіх:

— Люди! Навіщо затьмарювати свято? Нехай хоч один день

буде веселий! Треба зробити так, щоб на Халназаровому тої люди забули свій сум та горе!

Ашир засовався на місці і мало не крикнув: «Я перший спробую затьмарити Халназарів той!» Але, згадавши про те, що для нього найважливіше дізнатися про всі приготування до весілля, він стримав себе.

Халназар допитливо глянув на своїх гостей. Помітивши, що навіть найближчі до нього люди пригнічені подіями, він вирішив підбадьорити людей і прикинувся щедрим.

— Покги-міраб,— звернувся він до череваня,— нехай будуть перегони й призи, якщо народ бажає! Нехай хоч трохи розважаться люди! Який ти скажеш, такий і влаштуємо той. Нічого не пошкодую для свята, хоч би скільки довелося витратити добра, Халназар від цього не збідніє!

— Хей, молодець!

Слова багатія розворушили всіх. Миттю знайшли собі роботу язики підлабузників:

— Бай-ага — людина благородна!

— Бай-ага, хай збільшиться твоє багатство!

— Уся радість у нас від Халназар-бая!

У цей час підійшло двоє співців з дутарами в руках. Покги зустрів їх з радістю:

— Ось вони і завітали на той! Бахші, ви прийшли вчасно!

Один з бахші, з ріденькою борідкою, відповів жартом:

— Бай-ага, у нас завжди добрі наміри. Ми приходимо на свято, а не на похорон, шукаємо живих, а не мерців, як ішани та ходжі!

— Ай, молодці!

Чоловік у жовтуватому халаті, згорблений і сивобородий, незадоволено скривився:

— Сказав би ти це при ходжі! Не знайшов би й дірки, куди заткнути свою огидну ложку! ¹

Бахші не образився і спокійно відповів:

— Сопи ², ти стоїш уже одною ногою в могилі, а слова твої й досі ще не стали солодшими! І навіщо тобі отруювати свої останні дні перед муками на тому світі?

Покги Вала голосно розреготався:

— Що, сопи-ага, впіймав облизня? Правильно сказано: Азраїл ³ уже простяг руку до твого коміра, а ти й досі не відмовляєшся від спокуси мучити людей! Чи отак тебе навчив твій пір? ⁴ А що

¹ Презирлива назва дутара.

² Сопи (суфій) — аскет, чернець.

³ Азраїл — ангел смерті.

⁴ Пір — наставник, духовний отець.

ти відповіси в своїй тісній могилі на питання Мункіра та Некіра? ¹

Старий суфій був Халназаровим дядьком по батькові. Замолоду він добре попожив і під старість вирішив замолювати гріхи. Бухара та Хіва були для нього недосяжні. Він хотів поїхати в Ахал до ішана Хелім-Берди або в Мари до Сахат-Дурди, щоб стати мюридом ² в одного з них. Кілька років тому до Халназарбая заїхав уславлений пір з Хіви, Бабаніяз-ішан, що жив у районі Векіля. Слава про нього лунала по всьому Теджену. Вважалось, що Бабаніяз-ішан добре знає коран, а насправді він навіть не міг читати корана, бо взагалі був неписьменний. Усі письмові справи і писання талісманів для нього виконував мулла, що завжди супроводжував його. Халназарів дядько почав благи вславленого ішана: «Піре мій, прийми під свій захист грішного раба!» Бабаніяз-ішан не міг відмовити Халназарові. Він сказав: «Устань, мій мюрид! Якщо на те божа воля, я візьму тебе під своє покровительство. Зречися, мій мюрид, світу, відмовся від насолод та радощів, і бог відкриє тобі двері милосердя!» Він звелів муллі записати в список суфіїв ім'я нового мюрида, і з того часу той, зрікшись усього мирського, став жити за шаріатом.

Слова веселого черевана про Азраїла, Мункіра та Некіра схвилювали старого суфія, на очі йому набігли сльози. Схопившись за патерицю своїми висохлими руками, він підвівся і пішов геть, не вимовивши й слова.

Співцям дали місце посередині кола і почали просити, щоб вони поспівали трохи до третього намазу ³.

Гомін ущух, запанувала тиша. Ніжні звуки струн дутара, торкнувшись потаємних людських почувань, посилили те, що було в людей на душі. У багатьох обличчя прояснилися, на устах з'явилися усмішки. Покги не міг стримати свого захоплення і гукнув: «Ай, молодці!» На інших жалібно наспіви навіяли сум. Ашир спохмурнів. У душі його збурився весь біль.

Бахші й самі захопилися і співали з почуттям.

Покги сказав:

— Бахші, нехай це буде ніби початком свята! Ну-бо, проспівайте ще що-небудь!

Бахші заспівав народну пісню «Гори»:

На світанні на арабському коні,
Сотворивши вранішню молитву,
Перейшов я гори...

¹ Мункір та Некір — ангел-захисник та ангел-допитувач.

² Мюрид — послухник, учень піра, в ширшому значенні — послідовник.

³ Третій намаз — молитва перед заходом сонця.

Ця пісня нагадала Аширу дідові оповідання про часи туркменських наїздів, і він подумав: «Добре на такому коні, як у Халназара, мчати по широких просторах пісків, а потім відпочивати в мирних гірських долинах!» Але одразу ж мрії обірвала більш твереза думка: «Поїдеш — залишишься в аулі родина... Та й що можуть зробити п'ятдесят вершників, хай навіть будуть незборимі, як вогонь?» І він вирішив: «Ні, коли вже битися, то в самому аулі!»

Ашир перший почув кінський тупіт і, озирнувшись, побачив трьох вершників. Передній кінь видався Аширові дуже знайомим. Коли вершники наблизилися, в Ашира здригнулося серце: попереду, гордовито вигинаючи шию, скакав гнідий Артика!

Халназар-бай, Покги Вала та інші пішли назустріч гостям. З гнідого зліз волосний Ходжамурад, за ним спішилися старшина Бабахан і осавул. Ашир побачив огненний погляд гнідого, білу пляму на лобі, і йому захотілося обняти коня за шию. Він був уже зовсім близько, але в цей час підійшов Балли, і повід гнідого перехопили чужі руки.

Що зробив би в цю мить Артик? Він вирвав би повід із рук Балли і помчав би геть на своєму гнідому. Можливо, іншим разом так зробив би й сам Ашир, але тепер він знову згадав, що має статися вночі, і не рушив з місця.

Для волосного і старшини поверх кошми розіслали великий клим. У будинку заметушились. Почали різати барана. Халназарові невістки забігали з кибитки до кибитки. Мехінлі з глеком на спині подалася до колодязя.

Запрошуючи старшину та волосного, Халназар-бай гадав, що вони прийдуть у день тою. Та вони приїхали сьогодні, виявивши до нього особливу пошану. А втім, близькі та родичі бая вже починали з'їжджатися. На дорозі все частіше стали з'являтися коні із заплетеними в чубки шовковими хустками.

Старшина Бабахан перший привітав Халназара:

— Пане бай! Нехай буде щасливим твое свято!

Халназар схилив голову:

— Нехай буде, коли на те воля аллаха!

Покги Вала полестив начальству:

— Халназар-бай, поздоровляю! На твій той приїхали і волосний-хан, і арчин-хан. Ти завжди був благородний і щедрий, але сьогодні ти мусиш показати всю широчінь душі!

— Правду кажеш, Покги-міраб! — весело озвався Халназар. — Свято святом, а волосний приїздить не щодня!

Волосний, поклавши біля себе розкішну чорну папаху з довгими закрутками, насунув на лоба вишиту тубетейку. Примруживши очі, він подивився навкруг і сказав:

— Багато справ і турбот, бай-ага, ніяк не можна відірватися. Та хоч мені й не часто випадає у вас бувати, але серцем я завжди з вами.

— Я це знаю, волосний-хан!

Після того як поговорили про весілля, про дружбу, мова зайшла про набір на тиліві роботи. Гості попросили волосного розповісти, як ідуть справи. Пам'ятаючи про службовий обов'язок, Ходжамурад заговорив, як перед старщинами:

— Люди! Ви, звичайно, знаєте, що на прохання його превосходительства генерал-губернатора Куропаткіна набір робітників по Туркестану його величність білий цар відклав до п'ятнадцятого вересня. Але сьогодні вже двадцять шосте. Виходить, після нового терміну минуло одинадцять днів. І все ж прихильний до мусульман генерал Куропаткін, знаючи нашу щирість і зважаючи на те, що дехкани зараз збирають хліб та бавовник, не став притягати нас до відповідальності. Згідно з останнім наказом генерала Куропаткіна та пана полковника, треба підготувати людей для відправки на тиліві роботи до тридцятого числа цього місяця.

Черкез, прикинувшись простачком, запитав волосного:

— Як же це так, пане волосний, а казали, що Гюльджамал-хан не дозволить брати туркменів на тиліві роботи! Невже ті гроші, що ми їй послали, марно загинули?

Ходжамурад удав, що нічого не знає про збір грошей для вдови хана, і здивовано сказав:

— Ах, он що! То ви, виходить, і гроші давали Гюльджамал-хан?

Покги Вала, штовхаючи ліктем Черкеза, поспішив відповісти:

— Волосний-хан, цей чоловік несповна розуму, які там гроші!

Але Черкез, не звертаючи уваги на люті штурхани в бік, наполягав на своєму:

— Навіщо ти, міраб, говориш неправду? — звернувся він до череваня. — Чи не ти сам разом з Нобат-баєм одвіз їй п'ять тисяч?

Халназар-бай також хотів утрутитись, але Черкез не дав йому й слова вимовити.

— Виходить, проправ-таки задурно наш труд? Піт з лоба дехканина, біль його ніг?

Коли розмову захотіли повернути в інший бік, Ашир не витримав і також втрутився:

— Бай-ага, Покги-міраб, дивіться сюди! Пшеницею та ячменем у вас набито ями. А кунжуту та бавовнику будуть цілі гори. Ваші скрині повні грошей за оренду. А де ж наші п'ять тисяч карбованців, куди вони поділися? Якщо завтра людям доведеться їхати на тиліві роботи, потрібна буде одежа, родини їхні залишаться без годувальників. Сьогодні народ вимагає у вас звіту.

Покги Вала, хоч і не закладав у рота тютюну, почав колупати пальцем землю, потім, забувши витягти затичку з табакерки, стукнув нею об свої зуби. Але Халназар не розгубився. Стримуючи роздратування, він спокійно сказав:

— Такі недолітки, як ти, не повинні виростати там, де їх не сіяли, їм слід сидіти й слухати.

Через те, що Халназар огризнувся, Ашир заговорив ще запальніше:

— Бай-ага, у мене в кибитці не залишилося їжі, щоб я міг спокійно сидіти й слухати! Досить я вже вас слухав! Або ви скажете, куди запропорили орендні гроші, або ми візьмемо свою частину з тих ровів, які ви наповнили чужим збіжжям.

Балли, що стіював позаду Ашира, нахилився над ним і стиснув кулака:

— Спробуй тільки підійти до пшениці на своїх кривих ногах! Вважатиму, що ти вкрав!

Вусатий дехканин, підвівшись на коліна, заступився за Ашира:

— Якщо не дадуть звіту народові, він має право взяти свою частину з тієї пшениці! Авжеж, має право!

— Золоті слова! — озвалося одразу кілька голосів.

Ашир, не звертаючи уваги на розгублене бурчання Покги, підвщив голос:

— Покги-міраб, ти досить крутив нам голову різними байками про Гюльджамал-хан! Тепер тут є представники влади — волосний і старшина. Вони також підтвердять, що наші вимоги законні. Ми вимагаємо: дайте звіт в їхній присутності!

Ходжамурад приїхав погуляти на байському весіллі, та, бач, ледве він з'явився, як зчинилася колотнеча. Він замислився. Правда була на боці дехкан. Ніхто не мав права збирати гроші для Гюльджамал-хан. За законом слід було збіжжя, зібране Халназаром, відібрати і розподілити між дехканами, а самого бая віддати під суд... Але як можна віддати під суд Халназар-бая? Адже він — його права рука в аулі. Та до того ж він ще й у дружбі з самим Артин-ходжайном, з головним товмачем управління, і сам полковник приязно ставиться до нього. Як можна його зганьбити?..

Покги дехкани гомоніли, лаються з баями та мірабами, волосний шукав виходу із складного становища. Він заговорив докірливо, звертаючись до всіх:

— Люди! Скільки разів попереджав вас пан полковник: «Не давайте грошей Гюльджамал-хан, гроші ваші пропадуть!» Скільки разів і я говорив вам про це! І старшину просив попередити вас, щоб не робили цього! Так-от, ви все-таки не послухались, а тепер ваші гроші пропали. Його превосходительство генерал

Куропаткін не дав дозволу Гюльджамал-хан на поїздку до білого царя,— вона їздила тільки в Ташкент і повернулася додому. Тепер звинувачуйте самих себе, це ваша, власне, провина.

Ашир перебив волосного:

— Чому ж це наша провина?

Звідусіль почувлися вигуки:

— Це провина мірабів!

— Це провина тих, хто складає таємні угоди за спиною народу.

— Винні ті, хто взяв гроші та одвіз!

— Винен у цьому Покги Вала!

Гнівне гримання Халназара, репетування Покги, що вимахував руками і намагався щось сказати, не змогли приборкати хвилю обурення. Дехкан охопила лютя, і вони щільним натовпом оточили почесних гостей бая. Старшина Бабахан підвівся і, блиснувши чорними очима, грізно гримнув на людей. Волосний звів руку.

— Люди! Ми приїхали сюди не для того, щоб розв'язувати ваші суперечки. Сьогодні ми тільки гості Халназар-бая. Нехай відбудеться той, нехай ті, на кого випав жеребок, пойдуть на тиллові роботи, а потім ми все влаштуємо. Зараз найважливіше — набір на тиллові роботи. Поки не закінчимо з цією справою, не буде ніяких розмов, ніякого розгляду, ніякої канцелярії!

Через запротестував:

— Виходить, хай ідуть наші люди, а грошики пропали! Ні, ми так не можемо! Нехай заплатить той, хто розтратив наші гроші! Волосний-ага, ти вислухай нашу скаргу!

Старшина з піною на губах накинувся на дехкан:

— Я завжди казав, що народ мого арчинства — найспокійніший, найдружніший, а ви... Ви мене зганьбили перед лицем пана волосного! Це що за розмови? Що за галас? Невже я сам не можу розв'язати отакі дрібні суперечки?! Ви даремно хвилюєте пана волосного! Вам потрібна пшениця? Ви голодні? Не тільки цю пшеницю — Халназар-бай ще прикупить і розподілить між вами. Та чи ви не знаєте його щедрості, не пам'ятаєте, що він узяв цю пшеницю, щоб врятувати народ? Отак ви віддячуєте йому? Чи не про вас це сказано: «Тому, хто нагодував, у бороду плюють!» Опам'ятайтесь! Посоромились би хоч гостей пана бая!

Вусатий дехканин хотів щось відповісти старшині, Ашир підвівся з місця, Черкез підняв руку, але волосний, зсунувши брови, роздратовано сказав:

— Розмову закінчено! Сперечатися будете в управлінні, та й то тільки після відправки людей на тиллові роботи. Якщо хто не підкориться і знову галасуватиме,— піде попереду осавула!

Ашир не побоявся б загрози, але, згадавши, що має допомагати другові в тяжкій і небезпечній справі, він прикусив язика.

Суперечки припинились. Люди почали потроху розходитись. Волосний і старшина похмуро сьорбали зелений чай з піал. Муедзин прокричав заклик до передвечірньої молитви.

Залишивши позаду себе Халназарові кибитки, Ашир швидко йшов по курній дорозі до свого куреня. Зустрічний вітер ворушив вовну на його папасі. Чим ближче він підходив до бахчі, тим дужче били в ніздрі пахощі динь та кавунів. Коли він дійшов до куреня, сонце вже закотилося.

Артика він застав у глибокій задумі. На колінах у нього була диня, у руці ніж, але він сидів нерухомо. Його пригнічувала думка про безпеку, на яку він наражав Айну.

«Можливо, сьогодні для неї востаннє зайшло сонце...» — майнула думка, і він притис ножа до лоба. В цей час і підійшов Ашир. Помітивши його, Артик кинув ножа на купу лушпиння і тязько зітхнув.

Ашир хоча й розумів настрої друга, проте почав жартувати:

— Ну, Артику, які це безрадісні думки так затьмарили твої ясні очі?

— Та так... Сиджу от, ріжу диню... Трохи стомився.

Сівши біля нього, Ашир заходився біля дині:

— Що ж, ти вирішив і від мене ховати свої думки?

— Наче ти сам їх не знаєш! — неохоче промовив Артик.

Ашир лягнув його по плечі:

— Друже, з того, що ти сидиш та роздумуєш, користі не буде! Давай їсти диню.

— Не мели дурниць, Ашире. Якщо є добрі вісті, викладай!

— А неприємні сховати?

Артик кинув похмурий погляд на Ашира. Ашир одразу ж схаменився і миттю знайшов засіб розважити друга:

— Твоя кохана зв'язала речі в клунок, сидить і чекає тебе. Не тямлячи себе від радості, Артик схопив Ашира за плече.

— Ти бачив Айну?

— Бачив.

— Ну, як вона?

— Як ти, так і вона.

— Ти з нею говорив?

— Не язиком, а очима.

— Що в неї на душі?

— Що в тебе, те і в неї.

— Ашире, що вона сказала?

— Нічого не сказала.

Артик зняв руку з Аширового плеча. Радість на його обличчі знову змінилася сумом.

«От я й зробився іграшкою,— подумав він,— навіть Ашир бавиться мною». І все-таки він не міг не спитати:

— Ну, то як же?

Ашир докірливо похитав головою:

— Ой, їй-богу, ти наче дитина!

— Що ж мені робити, коли від тебе нічого путнього не доб'ється?

— Чому? Я тобі ясно кажу. Був у кибитці Мереда. Бачив Айну. Вона сидить з таким самим кислим обличчям, як і ти. Хочеш знати, що було далі? Слухай. Я заговорив про весілля. Мама всміхнулася. Айна заплакала. Мама хотіла, щоб я зостався чай пити. Я відмовився, сказав: «Цієї ночі буду стерегти з товаришем тік». Мама сиділа, роззявивши рота, Айна зрозуміла. Я підморгнув їй. Вона й це зрозуміла. Ну, чого ж тобі ще треба?

Ашир розповів і про те, що бачив та чув біля Халназарового дому. Коли він згадав про гнідого, в Артика запаморочилась голова. Задихаючись від хвилювання, він сказав:

— Якщо цієї ночі я зможу викрасти Айну, то візьму й гнідого!

— З однією кулею полювати за двома зайцями?

— Якщо пощастить, якщо серце буде на місці, чому б і ні?

— Гляди, за великим поженешся і мале загубиш!

Артик подумав трохи і погодився з Аширом:

— Ти правий, Ашире. Можливо, мені й пощастило б, але я навив би дуже небезпечного ворога.

З'ївши диню, вони трохи відпочили, а потім почали збиратися в далеку дорогу.

Розділ тридцять перший

Уже досить високо піднявся неповний місяць, коли Артик та Ашир вийшли з бахчі. Небо було в легких хмарках. Місяць жовтуватою плямою просвічував крізь пелену хмарок, і здавалося, що повітря сповнене якоюсь блідувато-сріблястою імлою. Легкий вітерець розхитував стрілки очерету, що розрісся на березі великого арика. З очерету віяло прохолодою.

Тихо розмовляючи, друзі підійшли до аулу. Зовсім близько чулося гавкання собак. З Халназарового дому доносився голос бахші.

Кибитка Айни стояла за двісті кроків від великого арика, що йшов від головного каналу в бік Полярної зірки. Невеличка ділянка за кибиткою була засаджена динями. Артик та Ашир про-

йшли поміж грядками, перебралися через старе русло каналу, лягли на порослому травою схилі і почали чекати.

Була північ. Аул спав, чувся гомін тільки в кибитках Халназар-бая. У нічній тиші виразно було чути голос бахші. Після довгого чекання Артик нетерпляче сказав:

— Уже час, здається. Чому ж це вона не йде?

— Може, в кибитці не сплять?

— Ти ж казав, що Меред поїхав?

— Він міг і повернутися. А може, Мама стереже її?

— Ну, якщо стереже Мама, втекти не важко.

— Заради Халназарового багатства вона може й не поспати одну ніч.

За якусь хвилину знову почулася пісня бахші:

Прощай, Зохре, душа душі,
Навік, улюблена, прощай...

«А може, і мені доведеться сьогодні навік попрощатися з Айною», — думав Артик.

Айна давно лежала з розплющеними очима, її брав одчай — Мама й досі не заснула. Спочатку вона довго не лягала, чекаючи, що Меред приїде з ким-небудь із родичів. Потім лягла, але не засинала, заснула, але не хропла. Це було дивно: давно вже минула північ, а Мама ще ні разу не свиснула носом. Іншим часом Айна попосміялася б з мачухи, зараз їй було не до того. Тривога її зростала щохвилини.

Нарешті кибитка сповнилася хропінням. У Айни наче важкий камінь з грудей упав. Тихенько, щоб не дзвякнути срібними прикрасами, вона підвелася з ліжка, вдягла ще вдень приготований червоний халат з білими смугами, навшпиньки підійшла до дверей і відчинила їх. Вологий, свіжий вітерець повіяв їй в обличчя. Пісня бахші «Прощай, Зохре» торкнулася нижніх струн її серця. Вона з радістю подумала, що прощається не з Артиком, а з мачухою, яка хотіла запанувати їй. Та коли вона виходила, розхитані двері вислизнули з її рук і з гуркотом вдарились об стіну кибитки. Мама одразу ж прокинулася, схопилася з постелі злякано закричала:

— Айно! Айно, ей! Куди ти запропала?

В Айни закалатало серце. Вона вирішила, що все загинуло. Горло перехопило від хвилювання, проте вона не розгубилася.

— Ой мамо, куди ж я можу дітися? Йду доїти верблюдицю, — відповіла вона і, заторохтівши відром, що стояло біля дверей, попрямувала до загороди.

Мама, простоволоса, забувши навіть вдягнути шапку, що впала з голови, вибігла з кибитки. Але Айна вже встигла підняти вер-

блюдицю і присіла біля неї. Всі підозри в Мами одразу ж розвіялись. Вона подумала: «Хіба я погано виховала Айну? Ні, вона не зганыбить мене. Це все лихий шайтан мені нашіптує, щоб його прибило приморозком!» Забобонно відпльовуючись, вона постояла, подихала вологим повітрям, потяглася і вернулася в кибитку.

Айна двічі чи тричі доторкнулася до дійок верблюдиці і підпустила до неї верблюденя. Вона не знала, що робити далі. Мачуха, безперечно, стежила за нею. Північ уже давно минула, все видалося їй безнадійним. Повними сліз очима вона подивилася на небо і помітила, що Оріон уже хилиться до заходу. «Артикджан!..» — з сумом прошепотіла вона, і в цю мить їй спало на думку: «Не може ж мачуха не спати цілу ніч!» Трохи заспокоївшись, вона повернулася в кибитку і знову лягла.

Над аулом панувала глибока тиша. Змовк голос бахші. Артикове вухо не вловлювало нічого, крім шелесту очерету та далекого виття шакалів.

В усьому аулі не спали тільки Айна з мачухою та Артик з Аширом.

Мама, важко перевертаючись на своїй постелі, голосно зітхала. Айна мовчки плакала, уткнувшись лицем у подушку. Непомітно для себе вона почала дрімати. Раптом вона побачила перед собою Артика. Вона кинулася до нього, пригорнулася до його плеча і голосно заридала. Потім підвела голову і, побачивши усмінене Артикове обличчя, обняла його і поцілувала. В цей час підбігла Мама і схопила її за руку. «Аю, чуєте! Дівчина втекла, допоможіть!» — закричала вона на весь голос. Айна вихопила свою руку. «Я не повернусь, хоч убийте!» — крикнула вона і... прокинулася. У темній кибитці розлягалось голосне хрюпіння мачухи.

Айна миттю скинула з себе ковдру, схопилася на ноги. Хвилинний сон так схвилював її, що дівчина ладна була, не звертаючи уваги ні на що, одразу ж прожогом вискочити з кибитки. Але спокійне хрюпіння мачухи запевнило її, що хвилюватися й поспішати не варто. Цього разу вона обережніше відчинила двері.

За кибиткою трохи постояла, щоб заспокоїтися. Серце її наче хотіло вистрибнути з грудей. Від думки про те, що Артик, не дочекавшись її, міг піти геть, Айну охопила гостра тривога, і вона, не думаючи більше ні про що, не озираючись подалася через грядки до арика.

Артик лежав на схилі валу і напружено вдивлявся в нічну млу. Раптом він здригнувся: «Іде!»

Ашир сидів і знічев'я лузав кавунове насіння. Артикове хвилювання передалося і йому. Побачивши тінь дівчини, що покvapно

наближалася до них, Ашир мовчки підвівся і, щоб не заважати закоханим, поволі пішов берегом арика до головного каналу.

Артик кинувся назустріч Айні. Не минуло і хвилини, як Айна, збігши на протилежний вал, стрибнула вниз і опинилася в його обіймах.

Та не час було віддаватися радощам зустрічі. Півні проспівали вже втретє, наближався світанок. Артик узяв Айну за руку і пішов слідом за Аширом. Поблизу загавкав собака. Обое здригнулися і озирнулись, але нікого навкруги не було видно.

Три супутники подалися до головного каналу. Небо було безхмарне. Зорі, весело блимаючи, дивилися на них з височини, неповний місяць проводжав їх косим поглядом. Легко ступали ноги по бездоріжжю, по сухій колючій траві. Біля головного каналу втікачі повернули на схід.

Коли вони дійшли до хащів очерету, східний край неба посвітлішав. З аулу долетів голос муедзина, що закликав до молитви. Шарудів очерет на вітрі, тихо розгойдувалось його темне, пухнасте куння. Втікачі заглибились у хащі і раптом почули тупіт кінських копит. По дорозі їхав вершник, позаду нього на крупі сидів ще хтось. Кінь зафоркав, позадкував з дороги, але вершник смикнув за повід і помчав далі.

Айна впізнала вершника і прошепотіла Аргикові:

— Це батько з своєю сестрою!

Артик придавив ногою стеблину очерету, що стояла між ним та Айною, і глузливо промовив:

— Нехай ідуть, моя Айна-джан! Адже вони поспішають на весілля!

— Коли б Мамі не довелося плакати на такому «весіллі!»

Розділ тридцять другий

На світанку Меред, сполошивши собак, під'їхав до кибитки і, не злязачи з коня, гукнув:

— Айно, Айно!

Айна не озивалася.

Меред зіскочив з кобили, зсадив сестру. Потім підійшов до дверей кибитки і, просунувши всередину голову, ще раз гукнув:

— Ей, чуєш?

Це вже він звертався до дружини, бо дружину називати на ім'я не личило. Але Мама не чула.

Тоді Меред пропустив сестру в кибитку, а сам пішов прив'язувати кобилу.

Сестра переступила поріг, покликала:

— Голубонько, Мамо! Мамо!

Їй відповіло голосне хропіння. Не бачачи нічого в півтемряві кибитки, Мередова сестра почала кликати Айну:

— Айна-джан! Дочко!

Але й на цей раз ніхто не обізвався.

Тітка Айни чекала, що її зустрінуть з радістю, вийдуть назустріч, допоможуть злізти з коня, привітають, обнімуть. Уже заздалегідь уявляла собі, як пригорне наречену, почне її умовляти, давати поради. Тепер вона розгублено стояла в темній кибитці і слухала хропіння Мами.

Зайшов Меред, кинув у посудний куток торбу із святковими коржами і запитав:

— Не встають?

— Ні.

Мереда здивувало, що Айна так міцно спить. Його охопила тривога, але він одразу ж заспокоїв себе, подумавши: «Вона, мабуть, з печалі та горя не зводила очей усю ніч, а тепер заснула глибоким сном». Навпомацки він підійшов до постелі Мами і почав розштовхувати її. Мама пробурмотіла щось крізь сон і перевернулася на другий бік. Меред схопив її за плечі і почав термосити:

— Та прокинься ж!

Мама нарешті прокинулася і здивовано сказала:

— Аю, ти вже приїхав!

Мередові очі потроху звикли до темряви. Глянувши на порожню постіль Айни, він занепокоївся: «Де ж вона? Може, спить у сусідів?»

— А де Айна? — запитав він.

Сонна Мама пробурмотіла:

— Айна... Айна... вийшла подоїти верблюдицю.

У цей час Мередова сестра підійшла до напівсонної Мами, що чухмарилась, і, привітавшись, ляснула її долонями по плечах. Мама здригнулася і витріщила очі на неї.

— А, Боссан, це ти? Здрастуй.

Меред занепокоївся ще більше. Він щойно бачив верблюдицю, що спокійно лежала на землі.

— Чуєш, що я тобі кажу! — закричав він дружині. — Де Айна? Мама схопилася з постелі.

— Айно, Айно... — вона забігала по кибитці, обмацала постіль Айни. Раптом вона згадала, як прокинулася уночі від того, що грюкнули двері, і дуже розхвилювалася.

— Ой, горенько моє! — вигукнула вона і кинулася до дверей. Спіткнувшись, упала, але одразу ж схопилася на ноги. З криком: «Айно! Ей, Айно!» — вона побігла до верблюдиці, оббігла ки-

битку і, сплинувшись, глянула навкруги божевільними очима,— Айни ніде не було. Тоді вона рвонула комір сорочки, і несамовиті зойки розляглися над аулом:

— Допоможіть! Аю, горенько мое, дівчина втекла! Допоможіть! Допоможіть! Дівчина втекла!

Зойки Мами долетіли до Халназарових кибиток. Почувши їх, Садап-бай вибігла з кибитки, послухала і кинулася будити Халназара.

— Аю, батьку! Чуеш, тобі кажу! — почала вона термосити його.— Прокинься швидше!

— Що таке? Що сталося? — пробурмотів Халназар, підвівши голову.

— Мама кричить...

— Ет, ліха баба! — вилаявся Халназар.— Хіба їдуть за нареченою так рано? — і впав на подушку.

— Батьку, нас зганьблено!

— Що ти мелеш?

— Мама кричить — дівчина втекла! Айна втекла!

Халназара наче підкинуло. У самій сорочці, босий, без шапки, він вискочив з дверей і навіть не відчув, як його спітніле тіло охопила ранкова прохолода. Він прислухався. Одчайдушні вигуки Мами, здавалось, лунали зовсім поблизу:

— Аю-у-у-у, Халназар-баю-у-у! Допоможі-і-ть! Пропало ді-і-ло-о-о!

Халназар, збожеволівши від люті, зарепетував не своїм голосом:

— Е-е-ей! Прокидайтеся! Всі на коней!

Волосний сів на постелі, кулаками протер очі. Першою його думкою було: «Дехкани напали на Халназара!» Тремтячою рукою він розштовхав старшину. Бабахан підвівся і, нічого не розуміючи, витріщився на волосного. Обидва прислухалися до переполоху в Халназарових кибитках, до несамовитих зойків жінок та ір-жання коней і з переляку не могли вимовити й слова. Волосний перший тремтячими руками почав надягати штани. За мить обидва, схопивши халати і накинувши на голови папахи, вискочили надвір.

Халназар встиг розбудити всіх синів та родичів, що з'їхалися на той, а сам поспішив до волосного та старшини вже одягнений, з нагайкою в руці. Побачивши його, перелякані на смерть начальники кинулись йому назустріч.

— Бай-ага, що сталося? Де наші коні?

Халназар зрозумів, що перелякав своїх гостей, але від хвилювання не зміг одразу пояснити, що сталося, а почав виправдуватися:

— Волосний-хан, арчин-хан, не гнівайтесь,— я не вас гукав!

- А кого ж?
- Будив своїх людей.
- Навіщо? Тебе питають: що сталося?
- Лихо впало на мою голову!
- Яке лихо?
- Дівчина втекла!

Ходжамурад полегшено зітхнув. Бабахан спитав:

- Твоя дочка?
- Моїй дочці я б задалегідь голову відірвав.
- То чия ж?
- Мереда Макула.
- Меред... Макул...— пробурмотів Ходжамурад.— Хто це такий?

Старшина пояснив:

- Втекла майбутня невістка бая.

Халназар похитав головою:

- Всіляко буває... Не знаєш, де тебе підстерігає біда.

Волосний, у якого минув переляк, почав заспокоювати Халназара:

- Бай-ага, не побивайся. Горе прийшло не до тебе, а до іншого. Пошли вершників навздогін, накажи знайти, привести. А я... Хто б не зганьбив твій дім, він відповідь за все. У Сибір зашлю негідника!

Грізні слова волосного трохи підбадьорили Халназара, що вже занепав духом, і він із вдячністю промовив:

- Пошли тобі бог здоров'я, волосний-хан!

— Бай-ага, куди досягне дихання волосного, там не врятується навіть крилата птиця,— додав Бабахан.— А впоратися із зіпсованим дівчиськом не важче, ніж зняти сідло з осла. Ти сьогодні приведи її в дім, а завтра знову влаштуй той,— чому б не одружити Балли втретє? А втікачка нехай на все життя залишиться на чорній роботі, на побігеньках.

— Твоя правда, арчин-хан,— заговорив волосний, але не скінчив, схопився рукою за груди і закашлявся.

Халназар догідливо заметушився перед ним:

- Ох, хане мій, Ходжамурад! Вискочили без халатів на холд — так і застудитися недовго. Заходьте в дім, зігрійтесь!

У Мереду не було рідні, яка могла б допомогти йому. Сам він був смирною людиною. Тому всі турботи по розшуку втікачів Халназар узяв на себе.

Коли він вийшов від старшини та волосного, підбігла Мама. Боса, розхристана, вона не переставала плакати, розмазуючи сльози долонею. Халназар знав, що Меред весь час був проти

того, щоб віддати дочку в його родину, але щодо щирості Мами не мав сумніву. Всім своїм виглядом вона наче говорила йому: «У мене немає захисника, крім тебе!»

Халназар почав розпитувати, чи не помічала Мама раніше чогось підозрілого. Мама ні на кого не мала підозри. Артик лише зрідка з'являвся біля її кибитки, вона ніколи не бачила його з Айною, та й взагалі їй ніколи й на думку не спадало, що Айна може втекти. З усього, що хоч найменшою мірою могло викликати підозру, вона згадала тільки несподіваний прихід Ашира увечері перед втечею. Про це вона і сказала баю.

Аширове ім'я одразу насторожило Халназара. Згадавши, як різко виступав проти нього Ашир при народі та волосному, він мало не сказав: «Напевно він!» — але раптом згадав, що той одружений. Щоправда, Аширова дружина була хвора, але як можна мати підозру на одруженого чоловіка, та ще й бідняка, в родині якого не часто ідять досхочу? Що йому — не вистачає зайвого рта? А проте в Халназарову голову настирливо лізла думка: «Хвора дружина все одно, що мертва, а така непутяща дівчина, як Айна, може ні на що не зважити». Він поділився своєю думкою з Мамою, а та одразу ж підхопила її.

— Тільки він, ніхто інший!

Було ясно, що той, хто вкрав дівчину, не поведе її до себе додому. Тому Халназар вирішив послати вершників у ті місця, де, на його думку міг бути Ашир. Вершники, озброївшись чим попало, по двоє, по троє роз'їхались у різні боки.

Мама вернулася додому і, б'ючи себе кулаками по голові, заголосила:

— Ох, дурна, дурна, моя голова! Прийшов надвечір за якоюсь дурницею, а я й не зрозуміла!

Боссан витріщила на неї очі:

— Хто приходив? Ти про кого це?

— Та про того проклятого сина Сахата Голака. Він викрав Айну, щоб його земля проковтнула!

— Ой, що ти мелеш? Та в Ашира ж є дружина!

— Хіба таких негідників, що збилися з пуття, це стримає? — відповіла Мама словами бая.

Меред сидів у глибокій задумі і не озвався ані словом. Усю гіркоту, весь сум він затаїв у собі і розмовляв тільки сам із собою.

Розділ тридцять третій

Халназарові люди об'їхали всіх родичів Ашира, але ніде його не знайшли. Двоє подалися на бахчу, до куреня Сахата Голака.

У Нурджахан потемніло в очах, коли вона побачила вершників, що швидко наближались. Вона не спала всю ніч, думаючи про Артика та Шекер, благаючи допомоги в бога. Про синові наміри вона здогадалася в той день, коли він одвіз Шекер до дядька.

«Чи зможе він сам схватися? Що буде, коли його наздоженуть люди бая? Артик швидше розлучиться з життям, ніж з коханою!» — думала вона і молилася: «О боже, врятуй його, захисти! Я жертвую цілу випічку чуреків!» Але одразу нова страшна думка закрадалася в душу: «А що, коли, не знайшовши Артика, напасники кинуться на мене?»

Побачивши вершників, Нурджахан перелякано заметушилася, то забігаючи в курінь, то вибігаючи з нього. Вершники під'їхали з піднятими нагаями і не встигли ще нічого запитати, як вона, затуляючи голову руками, закричала:

— Я не знаю! Я нічого не знаю!

Сахат Голак сидів біля свого куреня, сплітаючи висушені скибки дині. Один з вершників під'їхав до нього. Гаряче дихання коня вдарило в обличчя Сахатові. Кінь форкнув, обдавши його піною. Вершник, підвівшись на стременах, запитав:

— Де Ашир?

Сахат глянув на голеного парубка і згадав про джигітів Махтумкулі-хана. Він зрозумів, що вершники приїхали не з добром, проте не думав, що вони шукають Ашира. Не розуміючи, в чому справа, він запитав і собі:

— Ашир? Навіщо він вам?

Голений парубок розсердився:

— Я в тебе питаю: де твій син?

— А я хочу знати, навіщо він вам?

Вершник стис острогами коня і вдарив нагаєм Сахата:

— Ось навіщо!..

Нагай боляче об'їк Голакове плече. Розлютившись, він вихопив з-під купи динь, що просихали, липку від соку решітку і раніше, ніж вершник встиг удруге його вдарити, огрів його по спині. Решітка сковзнула по крупі коня і з гуркотом розвалилася. Кінь став дибки. Сахат схопив уламок решітки, і знову кинувся на вершника. Той ще раз ударив Сахата нагайкою і дістав у відповідь удар ломакою.

Другий вершник заніс у цей час нагая над головою Аширової матері. Захищаючись рукою, вона злякано закричала:

— Ашир подався до племінників!

- Навіщо!
- Пішов прохати коня.
- Навіщо йому потрібний кінь?
- Молотити пшеницю.
- Коли він пішов?
- Сьогодні вранці.

Нурджахан, не відриваючись, дивилася на вершника, що говорив з матір'ю Ашира. Здавалося, що вона зовсім збожеволіла. З широко розплющеними очима Нурджахан раптом простягла руки і пішла до вершника.

— Ох, це кінь Арттик-джана!

Пізнавши гнідого, вона забула свій переляк і почала гладити коня, але в цей час нагайка боляче хльоснула її по спині.

Слова Аширової матері задовольнили вершників. Нагнавши страху, вони зникли так само швидко, як і з'явилися.

Ашира вони справді знайшли в племінників. Він прийшов до них зранку і, не заставши коня, вирішив почекати. Вершники зрозуміли, що дівчину викрав не Ашир, і подалися геть.

Утікачів ніде не знайшли. Ніхто їх не бачив, ніхто про них нічого не знав. Ніхто не міг навіть догадатися, хто вкрав дівчину. Це здавалося дивною таємницею. Вирішили звернутися до вславленого слідопита.

Після полудня біля кибитки Мередів з'явився слідопит у супроводі вершників. Його увагу одразу ж привернули сліди дівочих черевиків. Сліди ці вели до великого арика. На високому березі арика викрили місце, де сиділо двоє, знайшли лушпайки кавунового насіння. Сліди двох чоловіків йшли до цього місця з боку Полярної зірки, а звідси, з'єднавшись із слідами Айни, прямували в бік головного каналу.

Переслідувачі спинилися, радячись, що робити: чи йти в бік Полярної зірки і дізнатися, хто були ці чоловіки, чи йти вперед по потрібному сліду. Вирішили, не гаячи часу, йти вперед. Якщо втікачів пощастить наздогнати, то й без того з'ясується, хто ті чоловіки.

Рушили далі. Поруч із слідом Айни йшли сліди чокаїв. Слідопит помітив, що на підшві одного з чокаїв була маленька латка.

На тому місці, де арик з'єднувався з головним каналом, сліди повертали на схід. Тут вони йшли не по дорозі, а по твердому ґрунту, вздовж пшеничного поля. Це трохи заважало слідопиту, але він не губився і впевнено йшов уперед. Це був уславлений слідопит, що вмів по слідах пізнавати людей. Йому досить було один раз глянути на слід, щоб потім, хоч би людина й перевзулася, знаходити її сліди серед десятків і сотень інших. Одного разу росій-

ські офіцери, маючи сумнів щодо таких здібностей слідопита, вирішили перевірити його. Вони показали йому слід одного солдата, потім змусили цього солдата взутися в інші чоботи, поставили його у взводну колону і провели по дорозі. І слідопит все-таки знайшов сліди цього солдата, що пройшов по дорозі в середині колони.

Ніхто більше не брав під сумнів виняткових здібностей слідопита. Його запрошували у всіх складних випадках, але він не любив устрявати в чвари і часто відмовлявся од доручень. Цього разу сам волосний, що гостював у Халназара, просив його докласти всіх зусиль, а прохання волосного — наказ. Саме тому він ішов весь час пішки, відмовившись сісти на коня, і пильно вдивлявся в сліди втікачів.

Незабаром почалися піски, сліди стало видно цілком виразно, але вони, петляючи, йшли в різних напрямках. Певно, втікачі намагалися заплутати можливу погоню. Слідопит озирнувся навкруги, зробив ще двадцять-тридцять кроків і повернув по зарослій травою канавці просто на північ. Балли здивовано дивився, як він, наче винюхуючи слід, упевнено йшов по траві, де не було помітно ніяких слідів, і в голові у нього сновигала забобонна думка: «Певно, шайтан допомагає йому».

Надвечір повітря наче застигло,— ця тиша віщувала сильний вітер. Слідопит поспішав. Напружений погляд його трохи померхлих очей і розум, що звик швидко орієнтуватися, були спрямовані тепер лише на одне — на сліди втікачів. Іноді він на ходу витирав папахою спітніле обличчя. На його слині крізь тонку тканину халата проступали темні плями поту. Балли загородив йому дорогу конем і сказав:

— Дядечку, ти стомився, сідай на коня!

Але слідопит, не уповільнюючи ходи, відмахнувся:

— Ні!

Сліди привели переслідувачів до густих очеретів біля Овечого озера. Слідопит зупинився й озирнувся.

Аулу вже не було видно. Сонце схилилося до заходу.

Артик цілий день перебув з Айною в очеретах над озером. Не було ліку обіймам та поцілункам. Їхні серця вперше тішилися повною свободою. Та проте час від часу по Артиковому обличчю пробігала тінь, і він замислювався. Айна не хотіла, щоб він хоч на мить віддалявся думкою од неї, і запитувала:

— Про що ти думаєш, любий?

Артик усміхався:

— Про Халназар-бая.

— А чи не жалієш ти його? — жартувала Айна.

— Як не жаліти! — сміявся Артик. — Адже він заплатив за тебе

викуп, витратив багато грошей, готуючи той, накликав гостей, хотів, кажуть, влаштувати сьогодні великі перегони... Ну, ми, здається, у його той долили отрути! Як він почуває себе зараз?

— А як почуває себе Мама?

— А ми?..

І уста їхні знову злилися в поцілунку.

Айна сяяла, Артик радів. Коли вони цієї ночі встигнуть добратися до станції Такир і сісти в поїзд,— усе горе й страждання залишаться позаду. Але день наближається до кінця, а Ашира й досі нема. Рано-вранці він подався за кіньми до своїх родичів і повинен був повернутися засвітла.

Артик підвівся, потягнувся. Повітря було задушливе і нерухоме, навіть стрілки очерету не ворухились. Останнє проміння сонця, пробиваючись поміж жовтими, мов солома, стеблами очерету, грало на червоному шовковому одязі Айни.

— Моя Айно,— сказав Артик,— я тебе ненадовго залишу саму.

— Гляди, не покинь назавжди!

— Айно!..

— Я жартую. Куди ти хочеш іти?

— Піду зустріну Ашира. Якщо він затримається до темряви, він нас не знайде.

— Чому?

— Ми ж перемінили місце, щоб не потрапити на очі чабанові.

— Ох, справді ж!

Артик майнув між жовтими стеблами очерету і зник.

Айну охопив жах. Вона глянула великими очима навколо. Лише високі нерухомі стебла очеретів упиралися стрілками в сізе небо. Панувала мертва тиша. Чулося тільки, як затихав шелест очеретів з того боку, куди подався Артик. Айні здалося, що між ними порвалася нитка, що зв'язувала їх.

— Артику! Артику! — гукнула вона.

Здалеку глухо долинув Артиків голос:

— Незабаром... вернусь!

На болотяному ґрунті біля Овечого озера слідопит усе-таки загубив слід. Сонце сідало за обрій, а хащі очеретів були тут такі великі, що він не обійшов би їх до темряви. Слідопит не знав, що робити. Несподівано йому допоміг куций, з одвислою губою пес, що йшов за Балли аж від аулу. Він то біг підтюпцем попереду всіх, то відбігав убік і до всього принохувався. Коли дійшли до очеретів, він майнув у хащі, якийсь час бігав там, а повернувшись, підняв носа догори і протягло завив. Балли не раз брав пса на полювання і добре знав його поведінку. Він погнав коня в хащі і гукнув:

— Алабай, шукай!

Пес кинувся вперед. Слідопит, вирішивши довірити подальші розшуки втікачів нюху собаки, сів на коня. Пес, часом зупиняючись і нюхаючи землю, все далі заглиблювався в хащі, вершники не відставали од нього. На повороті порослого травою арика він спинився і пошкрябав лапою землю. Тут переслідувачі помітили прим'яту траву, кілька поламаних стебел очерету, знайшли кольорові папірці від цукерок. Слідопит, уважно оглянувши сліди і помітивши відбиток підосви з латкою, впевнився, що пес веде по сліду втікачів.

Пес побіг далі, вершники подалися за ним.

Айна, що нетерпляче чекала Артика, стрепенулась і насторожилась, почувши кінський тупіт і голоси людей. Вона була певна, що це їдуть на конях Артик та Ашир. Щоправда, голоси людей долітали не з того боку, куди пішов Артик, але ж він міг і заблудитись у цих хащах. І вона, схопившись на ноги, голосно гукнула:

— Сюди! Сюди!

На її голос з очеретів вискочив кущий пес і загавкав.

В Айни серце завмерло від жаху.

Не встигла дівчина озирнутись, як побачила перед собою незнайомих вершників і ненависне обличчя Балли. В неї потемніло в очах.

— Де твій супутник? — ледве вчула Айна грізне запитання.

На рязому обличчі Балли майнула зловтішна посмішка. Мимоволі він замилювався струнким станом Айни. Але згадавши, що вона була в обіймах іншого, спохмурнів і, майже найджаяючи конем на дівчину, повторив своє запитання:

— Де твій супутник?

Айна опам'яталася. Блиснувши очима, відповіла:

— Немає в мене супутника!

— Куди пішов?

— Нікуди!

— Де ж він?

— Ніде!

— З ким ти прийшла?

— Ні з ким!

— Хто тебе привів сюди?

— Ніхто!

— Хто покликав?

— Я сама прийшла!

Один з вершників із загрозою промовив:

— Ей, дівчино, краще розв'яжи язика — гірше буде!

Викуп за Айну було заплачено, Мама вважала шлюб вирішеною

справою, і тому Балли почував себе повним володарем дівчини. Він схилився над нею і підняв нагайку:

— Скажеш? Ні?

Айна подивилася на нього повними зненависті очима і нічого не відповіла.

Балли повторив:

— Не скажеш?

— Не скажу.

— Не скажеш?

— Ні!

Пес у цей час гавкнув і кинувся вбік. Усі стежили за Айною, ніхто не звернув на це ніякої уваги.

Голений парубок, що стояв мовчки, закусивши губу, підморгнув Балли. Того наче підштовхнули — плетений ремінний нагай свиснув у повітрі:

— Ось тобі, коли не скажеш!

Від такого удару на тілі людини схоплюється червоний рубець, у папець завтовшки. Але Айна навіть не зойкнула.

Вона тільки люто подивилася на Балли, в очах її не було ні сльозинки.

Балли запитав ще раз:

— Хто привів?

Айна знову не відповіла.

— Ось тобі, коли не скажеш! — верескнув Балли, і голос його злився з свистом нагая.

Очі Айни блиснули гнівом. Здавалось, вона сама зараз кинеться на Балли. Коли він знову заніс нагайку, вона люто крикнула:

— Можеш порізати мене на шматки, але відповіді від мене не діждеш! Краще я землі належатиму, ніж такому шакалу, як ти!

Балли оскраженіло замахнувся нагаєм, але в цей час втрутився слідопит:

— Стій, Балли-хан! Коли б я знав, що ти так мучитимеш дівчину, я б не пішов її шукати.

В Айни не вирвалось ні стогону, ні скарги під ударами нагая, але від цих слів вона мало не розплакалась. Щоб не зрадити себе, вона відвернулася, намагаючись стримати сльози.

— А тебе, голубко моя, — звернувся до неї слідопит, — усе одно спіймали. Не примушуй себе мучити, скажи, з ким прийшла!

Айна кинула на нього презирливий погляд.

— Я не така, як ти, продажна тварюко!

Балли зрозумів, що від Айни він зараз не доб'ється нічого. Нахилившись, він схопив її за руку:

— Сідай позад мене!

Айна вирвала руку і з обуренням крикнула:

— Нехай собака сидить позаду тебе!

Голений парубок зліз з коня, схопив Айну і посадив її позаду Балли. Айна зіскочила з коня.

Підійшов ще один вершник. Айну знову підняли і поклали попереду сідла, майже на руки Балли. Але вона почала бити Балли по обличчю і знову зіскочила на землю.

Тоді вершники зв'язали їй руки й ноги, кинули на коня і рушили з очеретів.

Перехилившись вниз головою, із зв'язаними руками, Айна майже не відчувала болю. Вона з сумом дивилася назад і думала: «Ох, коли б наспів Артик! Він відбив би мене... Поспішай, Артикджан!»

Але Артик наче у воду впав.

Розділ тридцять четвертий

Ашир запізнився через те, що коні дуже пізно повернулися з молотьби. Приїзд вершників не злякав його, навпаки, він був радий, що підозра впала на нього, а не на Артика.

Коли сонце торкнулося краю землі, Ашир з двома кіньми під'їхав до Артика, що чекав його біля очеретів. Артик ще здаля крикнув:

— Ашире! Чому так пізно?

Ашир безтурботно махнув рукою:

— Тепер можна не поспішати. Заспокойся. Вони й підозри на тебе не мають.

Артик і сам думав, що після заходу сонця навряд чи їх будуть шукати. Але його непокоїло те, що він уже давно залишив Айну і вона, певно, змучилась, дожидаючи його. Він скочив на коня і, ламаючи очерет, помчав на те місце, де вони розлучилися.

На маленькій сухій галявинці, де вони відпочивали вдень, нікого не було.

— Де ж Айна? — розгублено пробурмотів Артик.

У першу хвилину його й на думку не спало глянути на сліди. Він з тривогою озирнувся навкруги і крикнув:

— Айно-о! Айно!..

Айна не обзивалася.

В Артика серце стислось від лихого передчуття. Він ударив ногами і, мов навіжений, подався в хащі.

Ашир глянув на пригнуті де-не-де стебла очерету, на прим'яту на галявинці траву і раптом побачив купу кіз'яків і сліди кінських

копит. Прикусивши губу, він похитав головою і почав кликати Артика.

Почувши Аширів голос, Артик вирішив, що Айна, мабуть, по-жартувала з ними, сховалася, а тепер вийшла з іншого боку. Але на галявині він побачив тільки Ашира. Друг мовчки вказав нагаєм на кінські кізьяки. Артик скочив з коня, схилився до землі і, оглянувши сліди кінських копит, глухо промовив:

— Пропало все!

Ашир мовчки постукав нагайкою по луці сідла. Артик постояв трохи, схиливши голову, і раптом, мабуть, зважившись на щось, скочив на коня.

— Ашире, їдьмо! — сказав він і погнав коня. Ашир подався за ним.

Виїхавши з очеретів, вони помітили далеко попереду вершників, що вже під'їздили до аулу. Артик натяг поводи, не зважаючи на те, що-небудь зробити, Ашир, під'їхавши, сказав:

— Нічого не вдієш, на якийсь час ми втратили Айну.

Артик здивовано глянув на нього:

— На якийсь час?

— Можливо, не назавжди.

— Чому ти так думаєш?

— Айна не дурна дівчина.

— Ну, то й що ж?

— Вона знайде, що сказати.

— А ти що хочеш сказати?

— Артику, Халназари задирають носа. Вони не захочуть взяти дівчину, якої... торкнулася рука іншого.

На мить перед Артиком стала Айна — весела, грайлива, чепурна, мов молодий фазанчик.

Він глибоко зітхнув і знову погнав коня:

— Їдьмо, Ашире!

Ашир наздогнав його і схопив за повід:

— Зажди, Артику!

— Не можу! Серце не жде!

— Однаково ми не зможемо їх наздогнати! А коли приїдемо в аул слідом за ними, підозра впаде на нас.

Артик не знав, що робити.

— Той гравець добрий, який розуміє, що програв, — сказав Ашир. — Нам не можна надто поспішати. Давай повернемо коней власникам, а самі гайда додому. А найкраще — подайся на цьому коні на два-три дні в місто, до Івана. Якщо Халназари довідаються, що ти вкрав наречену, ти пропав. Сам знаєш, що в них зараз гостює волосний.

Артик похитав головою:

— Хай мене хоч на розпечену сковороду садовлять, поки не дізнаюсь, що з Айною, нікуди не поїду!

— Але ж я залишаюсь тут!

— Тобі одному, можливо, не пощастить зробити того, що слід. Артик вважав себе тепер навіки зв'язаним з Айною. Він вирішив: «Жива Айна — і мені треба жити, помре вона — і я помру».

До своїх куренів вони підїхали, коли було вже зовсім темно.

Побачивши Артика, Нурджахан полегшено зітхнула. Весь день вона не знаходила собі місця. Після того як біля куренів побували Халназарові вершники, вона вже не думала про Айну й молила бога лише про одне — щоб живий був Артик. Тепер вона дякувала богу за те, що син повернувся додому.

У Сахата Голака, який хоч і знав уже, що Ашир брав участь у викраданні дівчини, і співчував цій справі, ще дуже боліло плече від нагайки, і він накинувся на сина з лайкою:

— Ох ви, народжені в годину прокляття! Наколобродили, а ми тут за вас відповідай! Ну, добре, накоїли лиха, але хоч би попередили батька з матір'ю.

Мати, що одразу помітила смуток на обличчі Ашира, заступилася за сина:

— Годі тобі, батьку! Вони ще діти, по-дитячому і вчинили!

— Добрі тобі діти з бородами!

Щоб звеселити батька, Ашир почав жартувати:

— Ну, батьку, ти замолоду не зміг, мабуть, украсти дівчину і тепер просто заздриш нам!

Але Сахат зрозумів їхнє невеселе становище і посміхнувся:

— А ви, виходить, привезли її, і вона сидить тепер у кибитці — бряжчить сріблом і сяє своєю красою!

Ашир зніяковів. Мало того, що їм не пощастило, а тут ще й батько глузує.

А Нурджахан, помітивши, яким збентеженим повернувся Артик, одразу догадалася, що втеча скінчилася нещасливо, та в неї не повернувся язик розпитувати сина. Поставивши перед ним чай і поклавши чуреки, вона сама заходилася розповідати про те, що відбулося вдень біля куренів.

Артикові ні чай, ні чуреки не йшли на душу. Всі його думки були біля Айни. А коли він довідався, що через нього били Сахата Голака, що й матір ударили нагаєм, він ладен був одразу ж бігти й розправитися з напасниками — Халназарами.

Нашвидку поївши і напившись чаю, Артик порадився з Аширом і подався в аул, щоб хоч що-небудь почути про Айну. Ашир хотів іти з ним, але він сказав йому:

— Ти відведи коней, а я незабаром повернуся.

Було хмарно і досить холодно. Артик швидко дійшов до аулу і попрямував до Гандимового куреня. Самого Гандима не було, він ще не повернувся з вечірньої молитви, а дружина його, Бібі, латала одержу. Поставлений на глек олов'яний каганець давав більше чаду, ніж світла. Вузенський, мов язик змії, вогник його розходився чорним смердючим димом. Курінь був малий — розкинутими руками можна було одразу торкнутися обох стін. Висока людина не могла б стати тут на весь зріст. Повість була вся в латках, а серед усього хатнього мотлоху не було нічого, що могло б спокусити навіть жебрака.

Увійшовши в курінь, Артик привітався до Бібі і, вдаючи, що давно не був в аулі, почав здалеку:

— Чув я, тіточко Бібі, що в нашому аулі не перевелися ще люди, які в скрутний час справляють весілля... Кажуть, у Халназарів той...

Бібі затримала руку з голкою і пильно подивилася на Артика. Нічого не прочитавши на його обличчі, вона здивувалася:

— Вай, синку, ти нічого не знаєш? Де ж ти гуляєш?

— У мене в місті є російський друг, — викрутився Артик. — Я гостював у нього, а оце тільки повернувся додому.

— Ну, так і кажі!.. В аулі стільки новин. Якщо ти нічого не знаєш, зажди — я зараз зігрію чайку, а потім...

Артик зупинив її:

— Ні, тіточко Бібі, мені нічого не треба. Я в дорозі їв і пив. А до вас я зазирнув — дай, думаю, розпитаю, як пройшло свято в баїв.

— Яке там свято!

— А що, з таким багатством та поскупилися?

— Ох ти, боже мій!.. Адже ж Айна минулої ночі втекла!

— Втекла?

— Авжеж! Усе свято баям зіпсувала... А гостей скільки до них наїхало! Сам волосний...

— Оце так новина! З ким же вона втекла?

— А це невідомо.

— Так-таки й невідомо?

— Ніхто нічого не знає. Спочатку думали на Ашира, об'їхали всіх його родичів. Виявилось — даремно. Потім покликали слідопита... Ну, і перед заходом сонця знайшли її в очеретах біля Овечого озера.

— Якщо знайшли Айну, то, звичайно, довідалися, хто й украв її?

— Ні, хлопче, ні. Не довідались. «Хоч на шматки поріжте, — каже Айна, — нічого не скажу!» А везли вони її з ганьбою. Зв'язали руки й ноги, поклали поперек коня та так і привезли.

Розповідь Бібі спочатку радувала Артика, але, почувши останні її слова, він зблід. Бібі, мабуть, і сама заново переживала хвилюючі новини і не звертала на гостя уваги. Отож Артик опанував себе і розпитував далі:

— Так Балли, виходить, привіз наречену в свою кибитку?

— Куди там! Айна, кажуть, сказала йому: «Ніж бути дружиною такого Гара-Чомака¹, я краще вб'ю себе».

— Так і сказала?

— Як він її катував! Бив, кажуть, нагайкою, ножем погрожував. Але Айна, кажуть, дивлячись йому в вічі, прямо сказала: «Мене тепер уже торкнулася його рука. Помру — землі належатиму, а не помру — буду його!»

Артик зітхнув. Йому важко було все це слухати, але водночас він захоплювався мужньою поведінкою Айни.

— Яка відважна ця Айна! — сказав він.

— Ще й яка відважна! Таких мук жінка не знесла б.

— Звичайно, вона після цього сказала, чия рука її торкнулася?

— Аякже, сказала! Балли, кажуть, так і відскочив від неї. Привіз до кибитки Мередів і кинув. А мачуха, кажуть, пощипала їй усе тіло до синяків.

— І тоді не сказала?

— Та хіба вона скаже? Чи така це дівчина! Шкода, що виросла на руках мачухи, а була б у неї рідна мати, Айну знав би весь народ.

У цей час у курінь зайшов Гандим. Він привітався з Артиком і спитав:

— Що це тебе не видно?

— Та все при роботі. До міста ходив...

— Що ти скажеш,— втрутилася Бібі,— коли він навіть не чув про Халназарів той.

Гандим голосно зареготався. Розум у нього був трохи потьмарений, і він частенько так, ні з того ні з сього, починав реготати чи плакати. Сміючись, Гандим почав розповідати, що бачив у Халназарів.

— Ну й чудасія ж була сьогодні!

— Яка чудасія?

— У нього завжди так,— пояснила Бібі,— коли інші плачуть, він радіє.

— А чому б мені й не радіти! Халназар завжди сміється над нами, то дай же й нам над ним посміятися.

— Твоя правда, дядечко Гандим!

¹ Г а р а - Ч о м а к — той же, що і Гара-Батир — негативний герой, розлучник в романі Молланепеса «Зохране і Тахір».

— Тож слухай сюди, Артику. Халназар вирішив одружити свого рябого, отого, що в нього обличчя — наче поточена червою диня, вдівця з найкращою дівчиною аулу — з Айною. Заплатив калим, накликав гостей, приготував той. А якийсь сміливий парубок залишив його з носом, з'їв його плов, а Халназарові залишив отруту. Пиха та зарозумілість вийшла йому боком. Аякже! Сьогодні ж на перегони з'їхалися звідусіль, а він, мов квочка, сидить у своїй кибитці і від сорому боїться на люди з'явитися. Отак усе й скінчилося. Волосний, старшина, гості думали погуляти, повеселитися, та так ні з чим і поїхали геть.

— Ну що ж, коли не сьогодні, то завтра, а весілля він справить. Адже дівчину, кажуть, привезли?

— Ні, з Айною в них нічого не вийде. Ця дівчина згасьбила їх. Тепер підлабузники намагаються заспокоїти Халназара. «Про що ти турбуєшся, бай? Маєш багатство — дівчата знайдуться. Вибирай найкращу з найкращої родини!» А той дурень Балли, знай, одне торочить: «Подамся на тилові!» Я йому кажу: «Ідь, та пода-лі, туди, де смерть гуляє!» Ну й чудасія!

Артик посидів ще хвилину і вийшов з їхнього куреня трохи за-спокоений.

Розділ тридцять п'ятий

Слідопит рішуче відмовився шукати тих, хто вкрав дівчину, хоч і догадувався, хто був у чокаї з маленькою латкою на підшві. Він добре знав, чим це кінчається. Одного разу, встрявши у таку ж справу, він мало сам не загинув.

Халназар мучився від безчестя, що впало на нього. Раніше він сам виривав у інших усе, що міг, а тепер інший узяв те, що він приготував для себе. Інший заволодів тим, за що він заплатив гроші. Гості, глузуючи з нього, роз'їхалися. Три дні він не виходив з кибитки, майже нічого не їв, не пив. У роті в нього було гірко, у голові безладно снували одноманітні думки. У такому стані його застав наказ приготувати й пригнати в місто людей на тилові роботи.

Халназар був еміном цілого аулу, і вся відповідальність за виконання наказу лежала на ньому. Але думати доводилось не стільки про весь аул, скільки про те, як виділити одного робітника від свого ряду кибиток, до якого він так необачно прилучив і Артикову кибитку. Найгірше було те, що спритний хід з жеребкуванням загинув для Халназара марно: у вирішальну мить Артик зник і його ніде не могли знайти. Халназар не знав, що йому робити. Часу для того, щоб обдурити ще кого-небудь, залиша-

лося дуже мало. Можна було за прикладом Нобат-бая найняти кого-небудь за три-чотири тисячі карбованців, але проти цього повстала вся Халназарова натура. Дівчину купуеш на все життя, та й тоді витрати не перевищують цієї суми! А коли навіть і зважитись,— за два-три дні не знайдеш потрібної людини. Що ж робити? Невже віддавати Балли? Невже син бая повинен стати чорноробом? На це питання Халназар відповідав рішуче: «Ні, цього не буде!»

Довго розмірковував він, кого б йому заарканити, і нарешті покликав до себе Мави. Коли той з'явився, Халназар глянув на нього якимсь особливим поглядом і лагідно промовив, вказуючи на місце біля себе:

— Мави, синку, сідай біля мене.

Коли Мави бачив таку шану? Він навіть затремтів з переляку, не сів, а впав навпочіпки біля дверей:

— Бай-ага, мені й тут добре.

Але Халназар, усміхнувшись, знову вказав очима на місце поруч із собою:

— Сину мій, не кожен годен сидіти біля мене. Ти це й сам знаєш. Та коли я кажу — іди й сідай, не бійся...

Мави перішуче пройшов на вказане місце. Його незвиклі до килимів ноги тремтіли, на шиї засмикався живчик.

Халназар почав обережно розмотувати клубок своїх замірів:

— Мави, в тебе, синку, немає ні батька, ні матері. Ось уже чотири роки ти живеш у моєму домі. Ти припав мені до душі. Я думав про тебе, багато думав. Як не віддячуй людині, що догодила тобі, все буде мало. І вирішив я одружити тебе, поставити тобі білу кибитку... як власному синові.

Халназарові слова схвилювали Мави. З такою теплоотою з ним розмовляли тільки в дитинстві. Те, що в устах бая «син свині» перетворився на «синка», зворушило його до сліз.

Халназар помітив, як вплинули на наймита його слова... Він зрозумів, що в Мави язик задубів від хвилювання, і вів далі:

— Ось у мене є сини. Жоден з них не виказує мені такої відданості, як ти... Мави, дитино моя, ось хустка — витри очі. Сину мій, Мави, навіть вівці та ягнята, розлучені на день, коли зустрічаються знову, бекають так, паче стогнуть. Як же не зронити сльози батькові з сином, коли вони знову знайшли одне одного. Я знаю, ти плачеш від радості,— це добре. І моє серце зворушене.

Мави витер хусткою очі і промовив хрипким голосом:

— Бай-ага, ці слова примусили мене згадати дитинство.

Його очі, повні сліз, і справді блищали, наче в дитини, що зустрілася з матір'ю.

— Мій Мави, я вважаю тебе своїм сином. Ти не проти?

— Ох, ще б пак!

— У мене четверо синів, з тобою буде п'ятеро. Я одружу тебе з дівчиною, що подобається тобі. Тобі й Балли я справлю весілля в один день.

Останніми словами Халназар сам себе різонув по незагоєній рані і спохмурнів. А Мави ці слова окрилили. Він подумав: «От коли б він віддав мені Майсу!» — і одразу ж зрозумів, яке це безглузде бажання.

— Батьку! Прийми мене за сина, — схвилювано сказав Мави, — і в тебе не буде сина більш слухняного. Тобі не доведеться повторювати свої слова двічі. Скажеш: «Помри!» — помру без ганя!

Халназар одразу ж подарував Мави нового халата, якого він задалегідь приготував, надів йому на голову свою чорну каракулеву шапку, дав нові чокаї.

— Ось, дитино моя, тепер ти мій син! — сказав він і потис Мави руку. Дружині, яка в цей час з'явилась у дверях, він наказав: — Називай тепер Мави сином — я всиновою його. І гляди мені, щоб не було ніякої різниці між ним і нашими дітьми! Поший йому синю сорочку і суконні штани. А мехінці та дітям скажи, щоб вони віднині не вважали Мави наймитом, а поводитись з ним, як з нашим сином.

Садап-бай розуміюче кивнула головою:

— Батьку, ти здійснив моє бажання! Давно я цього хотіла. Сам бог напоумив тебе — я дуже рада.

Мави і не снилася така радість. Голова його йшла обертом. Тепер у нього є батько й мати, а до того ж він син самого Халназар-бая! Він ніяк не міг зрозуміти всього, що сталося з ним. Йому пригадався чоловік, якого він якось зустрів у пісках, ідучи за хмизом. То був дід з сивою бородою. Він розпитав Мави, хто він і звідки, і, дізнавшись про його тяжке становище, підбадьорив його:

— Будь терплячим, синку, і ти досягнеш своєї мети!

Мави вважав тепер, що зустрів самого Хидира¹.

У своєму новому халаті, в нових чоках та каракулевій шапці Мави з'явився до Мехінлі. Вона дивилася на нього, посміхаючись, і йому стало ще радісніше на серці. Він мусив називати її матір'ю, але згадав, що вона молодша за нього, що вони обмінялися словами кохання, що вони живуть у серці одне в одного, і, усміхнувшись, сказав:

— Майсо!

¹ Х и д и р — за повір'ям, охоронець живої води, покровитель подорожніх, господар пустелі.

Сказав — і зникнув. Його збентежило те, що він закохано дивився на дружину свого батька.

Другого дня Мави одяг косоворотку, пошиту Майсою. З цієї хвилини в житті його відбулася величезна зміна.

Тепер до нього зверталися не інакше, як: «сину мій», «моє дитя», «Мави-джан». Баєві діти почали дивитись на нього привітно. І сам він наче зробився іншою людиною. Всю свою роботу він виконував тепер не із страху, як раніше, а з радісним відчуттям синівського обов'язку. Він і справді готовий був померти заради знову знайдених батька, матері і братів.

Минуло кілька днів. Про Артика нічого не було чути, а проте Халназар не дав відчутти Мави, що після солодкої їжі буває гірка відрижка. Халназар добре пам'ятав, що ласкаве слово витягне і змію з нори. І він почав добиватися того, щоб Мави сам напросився на тилові роботи.

Розділ тридцять шостий

Артик не хотів визнавати жеребка, якого підсунув йому Халназар, і, як тільки в аулі довідалися про день відправки на тилові роботи, подався до міста. Уникаючи людей, він добрався до будиночка Чернишових біля залізниці. Самого Івана Тимофійовича вдома не було. Ганна Петрівна розмовляла з якимсь молодим туркменом, що палив цигарку.

Артик впізнав туркмена і привітався, це був Дурди з їхнього аулу. Його батько, Анна Кьор, був колись другом Артикового батька, їхні родини приятелювали, але Дурди рідко бував у своєму аулі і розмовляти з ним Артикові не доводилося. Ще підлітком Дурди віддали учнем до ішана Сеїда з Векіля, два роки він учився в одному з медресе Бухари. Останнім часом в аулі почали вже його звати Молла Дурди, але говорили про нього з осудом. Кажали, ніби російські звичаї подобаються йому більше, ніж туркменські, начебто він має сумніви навіть щодо шаріату. Про вихователя Дурди, Сеїда-ішана, були різної думки: одні вважали його мудрою людиною, інші обвинувачували в легковажності. Бабахан одного разу прямо сказав: «Цей ішан хоч і потомок пророка, але збився із шляху. Наука отруїла йому розум. Я сам чув від нього такі слова: «Якщо свиню сорок днів годувати власними руками, її можна буде вживати як їжу». Мамедвелі-ходжа, що залишився, на відміну од свого векільського собрата, кадимістом¹, вважав Дурди здібним юнаком, проте ставився до

¹ К а д и м і с т и — прибічники старого, найбільш консервативна частина мусульманського духівництва та найбільш реакційне крило у панісламістському русі.

нього, як до пропащої людини. Він казав: «Бідолаха Анна Кьор учив сина, щоб зробити з нього муллу, а Дурди зробився непутящим джадидом¹. Хай бог милує від такої науки,— загинув юнак!»

Згадавши все, що доводилося чути про Дурди в аулі, Артик подивився на нього з цікавістю, але нічого особливого в ньому не помітив. На вигляд це був скромний юнак з невеличкими вусами на округлому, повному обличчі, з веселими привітними очима. Тільки одяг на ньому був незвичайний: біла папаха із вшитим суконним денцем, сорочка з високим коміром, що застібалася на гудзики, шовковий пояс, шовковий халат наррозхрист, на ногах вузькі чорні штани та блискучі шкіряні черевики. Муллам не дозволялося ходити в шовковому одязі. Так одягалися вихованці російських шкіл та ті, хто не зважав на звичаї свого народу.

Спочатку Артик тримався насторожено: «віровідступництво» Дурди лякало, примушувало підозрівати його у всіх смертних гріхах. Але простота Дурди, дружні слова, з якими він звернувся до Артика, швидко розвіяли його настороженість. Дурди розповів деякі газетні новини про війну. Артик з цікавістю почав розпитувати і був дуже задоволений відповідями. Непомітно розмова зайшла про становище в аулі, і Дурди сказав:

— Наш народ тсминий, неписьменний, він нічого не знає про те, що діється на білому світі, і нічого не розуміє в своєму власному становищі. Тому-то його грабують, обдурюють, пригноблюють усі, хто має владу і силу. Наш дехканин задихається від нестатків, його обплутали з усіх боків боргами та податками. А чому — мало хто розуміє.

— А що зробиш, коли й зрозумієш?

— Коли зрозумієш, вихід знайдеться: насамперед не віритимеш обману, а потім розірвеш і свої пута.

— Чим?

— Знанням. Знання — велика сила, коли воно стає надбанням народу. Людина письменна, культурна не дозволить обдурювати себе на кожному кроці.

— Виходить, дехканинові так і не вибитися із злиднів, тому що він темний, неписьменний?

Дурди посміхнувся:

— От ми й підійшли до найголовнішого. Хто винний у тому, що світло знання не доходить до народу? Винні у цьому мулли,

¹ Джадиди — представники буржуазно-націоналістичної інтелігенції в Бухарському еміраті, прибічники реформи школи та дуже поміркованих політичних реформ на користь національної торговельно-промислової буржуазії.

ахуни, ішани, що живуть за рахунок народної праці, але нічого не роблять для того, щоб вивести його з темряви. Вони не вчать дітей народу, а, навпаки, нівечать їхнє квітуче життя, прирікаючи вічно ходити в ярмі і думати тільки про шматок хліба. Вони це роблять цілком свідомо. Ці дармоїди добре розуміють, що, коли світло знання проникне до темної душі дехканина, легкому хлібу кінець. Не мені тобі говорити — сам знаєш: урожай, цілорічна народна праця, стає здобиччю ненажерливих ахунів, ішанів та баїв.

— Ой, що й казати! Праця моя за цілий рік марно загинула: все зерно моє, навіть соломку поділили між собою інші люди. Життя всіх дехкан схоже на моє.

— От бачиш, Артику! Дехканин цілий рік длубався в землі, а нагородою йому за це буде нове ярмо. Адже жити до нового врожаю чимось треба? Виходить, знову влізай у борги і знову розплачуєшся врожаєм.

— Ох, Молла Дурди, ти наче зазирнув у моє серце!

— Мені це неважко, Артику. Хіба мій батько не дехканин? Хіба я не знаю таких провідисвітів, як Халназар-бай, Мамедвелі-ходжа, Бабахан-арчин? От ти й поміркую: зграї хижаків вигідно, щоб народ лишався темним. З темними людьми вони роблять, що хочуть, обдурюють їх на кожному кроці. А ішани і ходжі освячують усе це іменем аллаха, непорушними законами віри.

— Твоя правда, Молла Дурди. У нас цей ходжа з обличчям ящірки і бородою цапа захищає баїв. Спробуй щось сказати проти них — він одразу поверне проти тебе слова пророка, звинуватить у всіх смертних гріхах.

— О любий Артику! За те, що я виступаю проти цієї несправедливості та беззаконня, лицеміри ходжі оголосили мене віровідступником. Тепер навіть батько рідний ладен відсахнутися від мене. Признайся, мабуть, і ти вважав мене пропашою душею?

Артик трохи зніяковів, проте одверто подивився йому у вічі:

— Як кажуть, диня від дині колір переймає. Каюсь: і я кидав камінь у твою тінь. Але тепер я змінив свою думку про тебе.

Ганна Петрівна поставила на стіл самовар, заварила чай, налила дві піали, а собі чашку. Йй важко було розмовляти туркменською мовою. Випивши свою чашку, вона взяла шитво у руки і стежила тільки за тим, щоб піали не залишалися порожніми.

Артик вважав, що всі несправедливості та насильства, які завалилися на нього та на таких, як він, походять від білого царя. Він гадав: коли б Халназара не покривали старшина та волосний, а їх не підтримували полковник та інші начальники, коли б усіх їх не захищав білий цар з його величезним військом, то бай не зміг би так гнобити народ. Цю думку він і висловив. Молла Дур-

ди знову лагідно посміхнувся і почав пояснювати, що й до приходу росіян, за панування беків та ханів, становище бідняків було нітрохи не легшим.

— Не можна всіх і все валити в одну купу,— казав він.— Більшій цар та баяри спираються на таких людей, як Бабахан і Халназар, а освічених людей, які могли б відстояти інтереси народу, у нас немає. От коли б у нас були такі промисловці, як Артин-ходжайн, а головне — якнайбільше освічених людей на посадах волосних, бай в аулі не зміг би знущатись над народом, як йому заманеться.

— Ходжайн та Халназар спільно грабували наш врожай на громадській землі,— заперечив Артик.— Полковник відібрав у мене останнього коня і віддав його волосному Ходжамураду.

Молла Дурди із сумнівом похитав головою:

— Не думаю... Халназар-бай справді здатний обдурити, взяти, нічого не заплативши. Але Артин-ходжайн, коли купує, платить, правда, скільки йому заманеться. А полковника, мабуть, Ходжамурад обдурив... Нас тому й пригнічують, що в нас немає освічених людей, що ми самі не можемо влаштувати свого життя. Багато тут винні ті, хто повстає проти нової культури, що йде з півночі. Ми повинні дякувати росіянам, що вони звільнили нас від нескінченної ворожнечі, різанини та грабунків. Можливо, ти чув, що туркмени, за висловом Кеймір-Кьора, жив у верблюжому сідлі. Біля підніжжя Копет-Дагу, в Кесеаркачі, в околицях Серакса та Мари не було мирних хліборобів. У нашому Теджені не було осілого населення, а кочовики, що наїздили сюди, просто посипали землю насінням. Із сусідніми народами туркмени завжди ворогували, завжди вели війну, приводили рабів, торгували людьми і самі нерідко попадали в рабство. А як прийшли росіяни, ми звільнилися від цієї вічної колотнечі. Тепер ми спокійно живемо в своїй країні. Займаємося землеробством...

— Спокійно займаємось землеробством,— перебив Артик,— але не можемо спокійно зібрати свій врожай та з'їсти свій хліб.

— Це правда. Та про це я вже говорив. Ти поки що не перебивай мене. Так... Уряд все-таки піклується про розвиток нашого краю. Взяти хоча б залізницю, збудовану росіянами тридцять років тому. В світі немає такої дороги через піски пустелі! Наші батьки витрачали півмісяця або й місяць, щоб з'їздити в Мари або Ахал, а залізницею це можна зробити за один день. Одним вагоном за один день можна перевезти стільки збіжжя, скільки сто верблюдів перевозять за сто днів. Розвивається торгівля, будуються міста, збільшилося різних товарів, десятки оазисів наче злилися в один аул, і хоч би як повставали проти цього люди старих поглядів, а нова культура йде до туркменів. Щоправда,

уряд майже нічого не робить для того, щоб вивести наш народ з віковичної темряви. На весь Тедженський повіт є лише одна російсько-туркменська школа. Письменних у нас і одного на сто чоловік не знайдеться. Багато з тих, хто закінчує російські школи, роблять більше лиха, ніж самі російські чиновники. Проте з цих шкіл виходять і такі люди, що прагнуть принести користь своєму народові. Серед учителів є вихователі, які не тільки викладають науки, але й вчать, як стати людиною, вільною від рабства та віковичних забобонів.

Хоч дещо в словах Молла Дурди і сподобалося Артикові, але міркування про культуру та визволення людської особи не дійшли до нього, і він сказав те, що думав:

— Наскільки я розумію, ти хочеш сказати, що уряд білого царя — непоганий уряд.

— Ні, цього я не кажу. Я просто бачу корисні і шкідливі сторони панування російських баярів. Але це зовсім не означає, що я можу сказати: хай живе білий цар. Цар захищає зараз малу кількість людей, а весь наш народ залишається пригнобленим та безправним. Тому я не прихильник царя. Я за те, щоб туркменам дали право відкривати свої світські школи, обмежили свавілля влади, ширше залучали туркменів до управління своєю країною.

— Це добре, та чи можна цього досягти? Хіба баяри згодяться поступитися своєю владою?

— Бачиш, у чому справа, Артику, як би це тобі пояснити? Є країни, де падишахи не мають права видавати законів без згоди вибраних народом людей. У Росії, як я чув від самих росіян, теж є така рада виборних людей, що зветься Державною думою. Виборні думи є у всіх російських містах. От і серед туркменів знайшлися розумні люди, які вважають, що прийшов час добиватися нового порядку в управлінні нашою країною. Я тільки скромний послідовник цих людей, але, як і вони, я думаю, що і у туркменів повинні бути свої думи при повітових управліннях, у містах, а можливо, і при самому генерал-губернаторі. Виборні від промисловців, купців, дехкан — від усього населення повинні збиратися на нараду і вирішувати свої справи.

— І баї?

— І баї — як же інакше? Всі повинні мати рівні права.

— І ахуни, ішани, ходжі?

— І вони.

— Ніякої користі дехканину від цього не буде,— впевнено сказав Артик.

— Це чому?

— Все одно баї із старщинами та волосними вирішуватимуть

усе по-своєму. У старшини Бабахана теж бувають такі наради з виборними — емінами та мірабами. А дають там дехканину слово сказати? Один тільки Сари і захищав дехкан, а де він тепер? У в'язниці сидить.

— За теперішніх порядків у цьому немає нічого дивного. Ось через це й треба здобувати права і волю народів. Чи не так, Артику?..

— Я думаю так: убий змію, коли хочеш жити! Дехканину всі недруги, всі вороги: баяри задушили його податками, ба і та ходжі-ішани відбирають у нього останній шматок хліба. Ти сам говорив про це, Молла Дурди. Про яку волю думати дехканину, коли його із світу зганяють? Смерть ворога — от його воля!

Молла Дурди розсміявся:

— Ти дуже гарячий, Артику. І ти, я бачу, наслухався тут усіляких розмов. Але ти не забувай: Іван Чернишов — росіянин, а до росіян нам далеко. Росія — величезна країна, рівної якій немає в світі. Людей у Росії безліч. Одних робітників, от таких, як Іван, там у кілька разів більше, ніж усіх туркменів. А головне, в Росії багато людей учених, високоосвічених, в містах майже всі вміють читати, а серед дехкан теж багато письменних людей. Я іноді розмовляю з Іваном. Мені поки що важко розібратися в російських справах, багато чого я не розумію. Іван називає себе прихильником більшості, більшовиків, які хочуть скинути царя і замінити царський уряд владою робітників та дехкан. Ти розумієш, Артику, не всього народу, а тільки дехкан та робітників. Чи можемо ми наслідувати такий приклад, коли робітників у нас зовсім немає, а дехкани геть усі неписьменні? Коли б тобі сказати: сідай на місце волосного та керуй — хіба ти зумієш? Ні, нехай я погано розбираюся в тому, що робиться в Росії, але Іван теж погано розбирається в туркменських справах і багато чого не розуміє. Для нас, туркменів, буде великим досягненням, коли замість теперішньої сваволі буде встановлена законність і однакові права для всіх, коли до управління будуть залучені сумлінні, освічені люди...

Дурди урвав мову, бо до кімнати зайшли Іван Тимофійович та незнайомий Артикові чоловік. Незнайомий був у зношеному міському костюмі, темна борідка на його блідому обличчі здавалася ніби приклеєною, а очі дивилися насторожено. Можливо, тому, що останнім часом Артик і сам був насторожений, він одразу ж помітив в очах гостя неспокій, хоч зовні той і намагався нічим не виказувати себе. Артик не міг визначити ні національності, ні професії цієї людини. Іван Тимофійович перемовився з прибулим кількома словами по-російськи, а потім звернувся до гостей:

— Молла Дурди, Артику, познайомтесь. Цей чоловік сьогодні прийшов до нас із Ашхабада. Сам він — з Баку, працює там майстром на нафтових промислах. Звати його Микола Матвійович Артамонов.

На столі знову з'явився самовар. Ганна Петрівна поставила хліб, овечий сир, нарізану ковбасу. Іван Тимофійович спитав Артика, чи не витягнув він жеребка на тилові роботи. Артик не хотів розкриватися перед чужими людьми і відповів невиразно. Розмова одразу ж зійшла на те, що в ці дні найбільше хвилювало народ, — заговорили про події в Джизаку, про заворушення серед йомудів, про те, що по всьому Туркестану прокотилася хвиля народного гніву і навіть назріває повстання. Чоловік з російським ім'ям непогано розмовляв азербайджанською мовою, і Артик його добре розумів. Артамонов повідомив, що передові люди Баку дуже цікавляться становищем у Туркменії і що, на випадок повстання, десятки тисяч робітників-нафтовиків виступлять на підтримку туркменського народу. Він нагадав при цьому про братерські почуття, що зв'язують азербайджанців з туркменами, та про ту допомогу, яку надавали туркменам у боротьбі проти царизму робітники Баку під час революції 1905 року.

Іван Тимофійович звернувся до Дурди:

— Ну, а ви, інтелігенція, з ким підете на цей раз — з народом чи проти народу?

— Благо народу — наша провідна зірка, — відповів Молла Дурди.

— Якого народу — промисловців, торговців чи дехкан?

— Туркменів. Що йде на шкоду туркменам, лягає подвійним тягарем на плечі дехканина, а що на користь...

— Виходить, ви проти царського указу?

— Навряд чи знайдеться хоч один туркмен, що радів би з нього. Але... ми неспроможні домогтися скасування царського наказу.

— А коли почнеться народне повстання?

— Це можливо.

— Ви теж сядете на коня?

— Ні. Це безглуздя. Хіба може неозброєний народ вистояти проти війська та гармат царя?

Іван Тимофійович лягнув великими долонями по колінах і з досадою сказав:

— От і говори з ним!

Втрутився Артамонов:

— Пане Дурди, не можна ж так легковажно ставитися до таких великих подій! Ви людина письменна і, як бачу, не прихильник старого ладу. Мабуть, у вас чимало друзів-одномудців. Та

коли ви стоятимете осторонь народного руху, керівництво ним візьмуть до своїх рук реакційні мулли, щоб перетворити його на газават¹. Повстання дехкан проти царських баярів може легко перетворитися на різанину ні в чому не винних російських людей — ось таких, як Іван чи я. А це буде тільки на руку царським властям. Згадайте, в шостому і сьомому році слуги царя, неспроможні придушити народне повстання, саме так і діяли: росіянацьковували на туркменів, а туркменів — на росіян.

Молла Дурди не знав, що відповісти. Іван Тимофійович жартома звернувся до Артика:

— Артику, ти підеш різати мене і Ганну Петрівну?

Артик спалахнув від обурення: «Невже Іван не вірить у мою дружбу?» Але, глянувши на усміхнене обличчя, зрозумів, що з ним жартують, і відповів без образи, проте цілком серйозно:

— Я вб'ю спочатку бая та волосного Ходжамурада, відберу свого коня, а потім піду воювати проти баярів!

— Ось справжній голос дехкана! — підхопив Артамонов.— Прислухайтесь до нього, пане Дурди!

— Пане Артамонов, я готовий пристати на вашу пораду,— посьміхнувся Молла Дурди.— Що б ви порадили? З Іваном я говорив багато разів, а вас чую вперше.

— Ви сказали, що благо народу для вас — провідна зірка,— заговорив Артамонов.— От і зробіть народові таку ласку: насамперед з'ясуйте дехканам їхнє власне становище, справжній смисл подій.

— Як це зробити?

— Ми могли б дати вам такі аркушки паперу, на зразок маленької газети, де все написано.

— Серед дехкан немає письменних людей, а коли такі аркушки попадуть до рук мулл, вони віддадуть їх старшині, а той внесе полковникові.

— Так, але у вас добре працює усна газета, і те, що говорять в одному аулі, того ж дня стає відомим в іншому.

— Це правда. А що буде в отих аркушках?

Артамонов подивився на Івана Тимофійовича, ніби запитуючи про щось, потім сказав:

— У них пояснюватиметься становище в Росії і настрої робітників, дехкан та солдатів. Там буде сказано: «Геть війну! Геть царя! Хай живе влада народу!»

— Але це заклик до революції?

¹ Газават — так звана «священна війна проти невірних», тобто немусульман.

— Так, до революції. До визволення десятків мільйонів нещасних, знедолених, пригноблених людей. Робітники Росії не припиняють революційної боротьби проти царського самодержавства. Російські селяни не хочуть більше кидати своїх синів та братів у вогненну пашу війни. Революція неминуча. Обов'язок кожного чесного туркмена вирішити, з ким він: з царем проти народу чи з великим народом Росії проти царя.

Артамонов захопився, в карих очах його спалахнули іскорки. Іван Тимофійович, спершись однією рукою на стіл, покручував сивуватий вус і посміхався. Артик захоплено дивився на Артамонова, намагаючись зрозуміти кожне його слово. Мөлла Дурди довго думав після того, як замовк Артамонов, і нарешті сказав:

— Пане Артамонов, сам я нічого не можу вирішити. Я перекажу ваші слова, вашу пораду тим, хто думає про благо туркменського народу. Я повідомлю нашу відповідь Іванові.— З цими словами він підвівся і, потиснувши всім руки, вийшов.

Ледве зачинилися за ним двері, як Іван Тимофійович стурбовано похитав головою:

— І завжди так. Важко нам буде з цими грамотіями. Скільки я з ними розмовляв — знаю: вважають себе передовими людьми, розпинаються за народ, а насправді тільки й думають про те, щоб дістати тепленьке місце в повітовому управлінні або в конторі якого-небудь промисловця, на зразок Арутюна-заводчика... Ну, а без них теж не можна обійтись.

Вони розмовляли довго. Розмовляли по-російськи. Артик витяг із своїх хурджунів свіжу і сушену диню, віддав Ганні Петрівні і, сівши на своє місце, почав думати про все, що почув за цей вечір. Ганна Петрівна засвітила і поставила на стіл лампу, потім закрила занавісками вікна. Іван Тимофійович, помітивши, що Артик не збирається йти, звернувся до нього:

— Ну, друже, ночувати будеш у нас?

— Так, Іване, якщо можна... До аулу мені поки що не можна повертатися.

— Не можна?.. Що — з баєм посварився чи старшину побив? Ану, розповідай, поспішати нема куди.

Артик відчув довіру до обох росіян і розповів, як торговці розтягли його врозай, а Халназар-бай обдурив його, підсунув йому жеребок на тиллові роботи. Він виклав усе, що було на душі, не сказав тільки про невдалу спробу викрасти Айну.

Артамонов почав розпитувати про настрої дехкан. Гарячий хлопець з чистою, одвертою душею дедалі більше цікавив його. Артик перестав оповідати і звернувся до нього:

— Артамон-ага, ти, я бачу, велика людина. У мене до тебе прохання...

— Велика? — не зрозумів Артамонов. — Ми з Іваном люди однакові: він майстер паровозний, я — нафтовий.

— Ні, ти велика людина, я знаю, — уперто повторив Артик. — Мені Молла Дурди сказав: у російських робітників є такі люди, вони хочуть відібрати владу у царя.

— Більшовики! — здогадався Іван Тимофійович. — Правильно, Артику, в більшовиків є великі люди, коли-небудь я тобі розповім про них.

— Гаразд, будеш говорити, буду слухати, — погодився Артик і знову звернувся до бакинця: — Артамон-ага, ти дай мені той аркушик, де говориться: хай згине цар, хай буде влада народу. Він не потрапить до мулли. Я знайду в аулі надійну письменну людину, яка зуміє прочитати написане.

— Добре, Артику, — серйозно відповів Артамонов. — У мене з собою нема такої листівки, але вона буде, і ти одержиш її тут, у Івана.

Артамонов заговорив про Намаза¹, що наводив жах на царських чиновників і протягом трьох років залишався невловимим, потім почав розповідати про повстання Саттар-хана², в якому сам брав участь.

Артик слухав з таким хвилюванням, ніби вже сам скакав на коні, завдаючи жаху баям. Він починав відчувати свою силу, силу народного повстання, і жалюгідними здавалися йому слова Молли Дурди, коли порівняти їх з тими словами, що говорив Артамонов.

Розділ тридцять сьомий

Набір на тиллові роботи був саме в розпалі.

Халназар заїхав до старшини. Він мав їхати далі, до міста, — всіх емінів та старшин знову викликали до повітового управління.

Серед населення зростало незадоволення. В аулі Гоша всі були особливо роздратовані тим, що гроші, які зібрали для Гюльджамал-хан, загинули марно, що Халназар-бай, захопивши громадське збіжжя, пограбував народ, а старшина та волосний підтримали бая. Коли стало відомо про відправку на тиллові роботи, людям остогидло все; вони з ранку до вечора ходили по аулу,

¹ Намаз (Перімкулов) — в 1905—1907 рр. керував рухом дехканської бідноти проти баїв і провадив партизанську війну в Самаркандській області.

² Саттархан — вождь народного повстання в Південному Азербайджані в 1908—1909 рр. Про Саттар-хана Ленін писав як про вождя «революційного персидського війська». Центром повстання було місто Тавриз.

збиралися юрбами і в розмовах висловлювали своє обурення. Гінці від старшини раз у раз з'являлися в аул, але жеребкування в багатьох місцях усе ще не закінчилось.

Повертаючись з міста, Артик побачив біля однієї кибитки великий гурт людей. Він підійшов і підсів збоку. В що мить вусатий дехканин, що до того лежав на животі, підвівся і голосно висловив свої думки:

— Ніж так потерпати, краще вже прийти до чогось певного.

Чи через те, що всі говорили разом, чи тому, що його слова не одразу зрозуміли,— їх ніхто не підхопив. Черкез, погладжуючи свою розділену на три пасма бороду, кинув бистрими очима навколо себе і сказав:

— Ну що, люди, думай не думай, а сказати своє слово доведеться. Від нас вимагають робітників. Яка буде ваша відповідь?

Люди, які зовсім занепали духом, запитливо дивились одне на одного. Тоді Артик поглянув навкруги і заговорив:

— Якщо мене питаєте, я можу дати пораду... Білий цар залишив нас без коней та кибиток, а Халназар-бай та торговці пограбували наш урожай. Багатьом не тільки нічим розпалити вогонь, але й нічого пекти. Тепер хапають за горлянку: давай людей! Чому? Тому що в Росії народ не хоче більше воювати, не хоче більше кидати своїх синів у вогненну пашу війни. Тепер вимагають від нас робітників, завтра вимагатимуть солдатів. Та й тих, що зараз беруть, навчать володіти шаблею і відправлять на фронт.

Вусатий додав:

— А може, обміняють на тих, хто потрапив у полон!

Артик провадив далі:

— Хто працює цілий рік? Ми, дехкани. А хто користується плодами нашої праці? Халназар-бай!

— Та це, їй-богу, грабіж!

— Треба відібрати в нього орендне збіжжя!

Один черевань із сльозавими очима сказав:

— Ей, хлопче! Хай твоє ухо чує, що говорить язик!

Його ніхто не підтримав. Почулися схвальні вигуки:

— І я це хотів сказати!

— І я так вважаю!

Артик почекав, поки вщухне галас, і знову заговорив:

— Раніше у нас торгували дівчатами, тепер почали купувати хлопців. Нобат-бай уже купив одного, щоб не послати на тиллові роботи сина, Халназар-бай теж купить кого-небудь. І кінець кінцем хто ж поїде на тиллові роботи? Знову ж таки ми! А такі, як Халназар, у ці дні справляють весільні тої...

— Та вже нема чого казати, зазнав він утіхи на тому тої!

- Авжеж, знайшовся молодець, вкрав наречену.
- Треба відібрати в нього й пшеницю!
- Хіба пшениця його? Наша! Ми візьмемо й розподілимо її.
- Він і на жеребкуванні обдурив Артика! Хотів по підробленому жеребку послати...

Артик стис кулаки:

— Він мене... Ні, не одного мене, всіх нас гризе. Він — мов шакал. З'їв м'ясо, висмоктав кров, тепер заходиться біля кісток. Я тепер на все піду! Я цей жеребок звалю на його голову!

У цей час удалині з'явився вершник. Він їхав понад великим ариком. Видно було, що кінь його, який ішов то чвалом, то рисо, був стомлений. Всі повернули голови, напружено стежачи за вершником.

Побачивши натовп, вершник під'їхав до нього, натяг поводи. Кінь затремтів, він був весь у милі, навіть важко було розпізнати його масть. З грудей, з рота його падала шматками піна, запалі боки ходили ходором. Худорлявий парубок, що сидів на коні, в товстому халаті, підперезаний пуховим поясом, хрипким голосом попросив:

— Води!..

Господар кибитки виніс йому невеличкий глиняний глечик. Вершник, закинувши голову, довго пив воду, потім, відсапавшись трохи, звернувся до всіх:

— Люди! Всім вам, старим і молодим, привіт від Езіз-хана!

— Дай йому боже здоров'я!

— Езіз-хан збирає всіх вільних текінців і готується напасти на царський уряд. За його наказом завтра вночі туркмени нападуть на залізницю та місто. Тому він вирядив вершників по всіх аулах і звелів сказати: в царя справедливості немає, наміри в нього лихі, він утратив силу і простягає руку до мусульман. Ми піднімаємо прапор пророка. Кожний, хто носить папаху, хто має честь і мужність, у чийх жилах тече мусульманська кров, мусить завтра напасти на царя! Хто ухиляється від священного обов'язку, може втратити майно і дружину: за словами пророка, в такої людини можна відібрати і те, й інше.

Не всім мешканцям аулу Гомла ім'я Езіза було знайоме. Езіз років десять-дванадцять тому перекочував з аулу Керрік-Кала в аул Бахші Миріш. Він був заможною людиною, кілька разів його вибирали мірабом аулу. Найлютішим його ворогом був головний міраб утамишського каналу — Акмамед Халпа. Езіз ворогував також з волосним Хумметом, який підтримував головного міраба. Привернувши на свій бік більшу частину дехкан, Езіз подав до повітового управління скаргу на Хуммета, позивався з ним і навіть спромігся хабарами перетягти на свій бік головного

товмача управління. Але через те, що Хуммет був сином бая, закінчив російсько-туркменську школу і йому потурав сам полковник, Езізові не пощастило скинути Хуммета з посади волосного. Тому Езіз затаїв у собі злобу на головного міраба, на волосного, на полковника і шукав тільки слушного випадку, щоб помститися. Тепер прийшов час, коли його невдоволення злилося із загальним народним обуренням. Та які наміри не були б в Езіза, слова його посланця схвилювали всіх. Почуття народу об'єднувались в одне прагнення визволитися від утисків полковника та його ставлеників.

Артик перший палко відгукнувся на заклик Езіза:

— Люди! Заради чого нам їхати в Росію, заради чого гинути? Щоб цар, старшина, Халназар-бай ще більше грабували та гнобили народ? Якщо Езіз-хан вирішив напасти на царя, ми його вітаємо від душі!

У натовпі прокотився схвальний гомін:

— Або визволимося від гніту, або загинемо!

— Ми нападемо!

Вершник, зрозумівши настрої народу, гукнув:

— Ну, в добрий час!

І, вдаривши коня нагаєм, помчав далі.

Розділ тридцять восьмий

Коли Балли привіз Айну до її кибитки і кинув на землю, Мама впустила відро з молоком, охнула і закам'яніла на місці. Меред, що стояв біля навісу, притулився до стіни і схилив голову.

Кілька хвилин усі мовчали. Айна лежала на землі. Мотузки з козячої шерсті вп'ялися в тіло. Волосся дівчини було скуйовжене, на обличчі лежав сірий порошок, але в очах її не було сліз. Зразу нічого вона не почувала, та коли поворухнулася, намагаючись сісти, в її змученому, побитому тілі прокинувся біль. Над нею, як хижак над здобиччю, сидів на коні Балли. Біля нього стояв голений парубок.

Нарешті Балли, повертаючи коня, сказав:

— Я привіз вам вашу злочинну дочку, що порвала завісу честі. Володійте нею!

Мама все ще стояла, витріщивши очі. Вона думала, що, побачивши Айну, накинеться на неї і помститься на ній за всю свою ганьбу. Але жалюгідний вигляд падчерки збентежив навіть її. Вирішивши, що юнака, який украв Айну, вбили, а дівчина конає, вона з переляку не могла й слова вимовити. Лише побачивши, що вершники збираються їхати, гукнула:

— Ей, зачекайте!

Балли, стримавши коня, зневажливо сказав:

— З тобою нашу розмову скінчено!

— Де той, хто її вкрав?

— Це ти спитай у неї.

— Зачекайте!.. Візьміть дівчину!

Балли мало не вернувся. Це були саме ті слова, які він хотів почути. Але він згадав признання Айни: «Мене вже торкнулася рука іншого!» Знову його охопила лють, захотілося відповісти брутальною лайкою. І все-таки Балли поборов у собі це бажання: в глибині душі він ще плекав надію.

Мама подивилася вслід вершникам, глянула на Айну, на Мереду, який стояв, похиливши голову, і не знаючи, що робити, притулилася до кибитки й заголосила. Опасисте тіло її так здригалося від ридань, що стінка кибитки хиталася. Айна сиділа в пилуці, немов звічений фазанчик, що вирвався з пащі шакала. Меред підійшов до неї і мовчки розрізав ножом мотузки, якими були зв'язані її руки й ноги. Айна побачила скорботне батькове обличчя, їй стало шкода його. Щоб сховатися від поглядів дітей, що збіглися з усіх боків і злякано поглядали на неї з-за кибитки, Айна спробувала підвестися на ноги. Але заціпенілі ноги не корилися їй. Айна підійшла до дверей кибитки і впала у пилуку; кров залила обличчя.

Глянувши на закривавлене обличчя Айни, Мама голосно шморгнула носом, з рота її полетіли звичайні слова лайки:

— Ох, щоб тебе...

Мередові було дуже шкода своєї дочки. Він нічого не сказав, лише пожував губами і так подивився на Маму, що та одразу ж прикусила язика. Потім підвів Айну і повів у кибитку.

Цілу ніч Мама терзала Айну, то щипала її, то загрожувала, то починала плакати та благати, але так і не вивідала ім'я того, хто її вкрав. На другий день вона почала просити Халназара, щоб той забрав «свою невістку».

Але Айна одверто заявила: «Мене торкнулася рука чоловіка».

Мама в розпачі почала благати її:

— Тепер ми зовсім знеславлені. Ти хоч скажи, хто був з тобою. Ми тебе віддамо за нього!

Айна не вірила їй. Мама загрожувала:

— Не скажеш — я віддам тебе другою дружиною за сімдесятирічного! Такому продам, що ти й світлого дня не побачиш!

Та Айна тепер нічого не боялася.

Так усе й залишилося нез'ясованим. Халназар не брав невістки, але й не відмовлявся від неї. Айна й думати не хотіла про

Балли. А Мама, не знаючи, що робити їй з Халназаровим калімом, почувала себе так, наче носила змію за пазухою.

Айна не виходила з кибитки, весь час лежала, відмовляючись навіть від їжі. Страждання її були нестерпні. Вона розуміла, що стала жертвою жадливого звичаю, і, можливо, вперше в житті замислилась над тим, як безглуздо й жорстоко продавати дівчат. Але чи їй, дівчині, повставати проти цього жорстокого, байдужого до її страждань світу! Все своє безсилля вона пояснювала тим, що народилася жінкою. Гніт, який зносили чоловіки, був їй невідомий. Сусідка-гелін встигла шелпнути їй, що Артик десь переховується. Айна не зрозуміла причини цього, а тільки благала бога, щоб люди Халназар-бая не довідалися, хто її вкрав.

Від усіх переживань Мама захворіла, хатня робота знову лягла на плечі Айни, і на п'ятий день свого затворництва вона вийшла по воду до криниці.

Після того як гонець Езіза подався геть, першою думкою Артика було — знайти собі коня. Шукати довго не довелося, — сусід позичив йому свою кобиличину. Ввечері Артик повів її напувати до криниці. Стояли вже прохолодні дні. Худоби, що звичайно юрмилася біля криниці, в цю вечірню годину не було. По дорозі зустрілися йому троє вершників, що вже поверталися з водопоєю, біля криниці стояли дві жінки.

Коли Артик вдруге спустив відро, одна з жінок пішла, а друга, стара, залишилася біля криниці. Струшуючи мотузкою відро, щоб набрати води, Артик раптом побачив, що до криниці наближається Айна. Він не повірив своїм очам, глянув ще раз. Хода її була така ж легка та горда, як і раніше. Лише коли вона підійшла ближче, стало помітно, що обличчя її зблідло, рожеві щоки поблякли, тонкі повіки наче припухли.

Побачивши Артика, Айна розгубилася. З глеком на плечі і відром у руці вона стояла і дивилася на Артика, а Артик — на неї. Стара жінка, що поставила свого глека в пісок і переливала в нього воду з відра, витріщила очі на обох. Вода лилася вже через вінця, і глек нарешті перекинувся. Це допомогло Артикові почати розмову:

— Тіточко Бібіджамал, як же так вийшо? — засміявшись, звернувся він до старої. — Я впустив відро, а ти перекинула глека!

Стара наздогнала свого глека, що покотився по схилу, вся визмалася грязюкою і почала скаржитись:

— Ох, щоб він на дрізки розлетівся! Денце роблять таким маленьким, наче долоня, — хіба його поставиш, де схочеш?.. А ти, хлопче, відро впустив?

— Еге ж...

Айна стояла і посміхалася.

Артикові знову, як і тоді в очеретах, захотілося пригорнути її до грудей, поцілувати в безкровні уста, приголубити. Але при старій цього не можна було зробити.

— Айно, я поспішаю,— звернувся він до дівчини.— Дай твое відро, я наберу ще раз води для кобили.

— Вай, любий Артику,— сполошилася стара,— візьми мое! А куди так поспішаєш?

Та Айна вже простягла своє відро.

Артик думав, що стара, наповнивши глека, піде собі геть і йому пощастить хоч трохи поговорити на самоті з Айною. Але стара так наливала воду, що було зрозуміло,— раніше заходу сонця вона не піде.

«Стара коцюба! — подумав Артик.— Невже вона ніколи не кохала? Чи встигла забути?» Він почав так відповідати на запитання старої, щоб розповісти Айні дещо про себе.

— Тіточко Бібіджамал, ти сама знаєш, що діється в нас тепер: хапають нашого брата, відправляють бог знає куди. Адже і твій син, я чув, витяг чорного жеребка?

— Так, золотко, так,— підтвердила стара, і з-під її зморшкуватих повік викотилась сльоза.

— Отож-бо й воно. А якийсь Езіз-хан з утамишів, кажуть, збирає людей, щоб напасти на царя. Сьогодні і в наш аул приїздив від нього гонець і оголосив, що завтра ввечері він виступатиме.

— І я про це чула.

— От ми й вирішили за ніч злітати до Езіз-хана, з'ясувати, що й як.

— Молодець, синку! Постарайся вже ради народу. Нехай пошле тобі бог щастя!

— Не турбуйся, тіточко Бібіджамал. Ми зуміємо одягти на полковника вогняну сорочку, кров'ю заллемо всю його канцелярію. Будь певна, син твій залишиться з тобою. Ти все життя будеш милуватися ним!

Айна зрозуміла все, що хотів сказати їй Артик, очі її почали усміхатися.

Розчулившись, стара присіла біля свого глека, і видно було, що сьогодні вона не піде звідси, а до колодязя вже надходили нові люди. Артик сів на кобилу і глянув на Айну:

— Айно, дівчинко, подай-но води! Рушаємо в далеку дорогу, не гріх і напитися!

— Подай, кізонько, подай! — прошамотіла стара.

Айна відлила воду в свій глек і простягла Артикові відро. Артик, приймаючи його, встиг потиснути їй руку. Тепло їхніх рук досягло сердець. На мить вони прикипіли одне до одного очима.

Попрощавшись, Артик помчав до товаришів, що дожидали його.

Три вершники, нещадно нахльостуючи коней, встигли примчати до Езізової кибитки ще до того, як поснули люди в аулах. Артик скочив з сідла й озирнувся навкруги. Хоч було вже пізно, біля кибитки чувся гомін, товпились люди, розлягався тупіт коней — приїздили і від'їздили вершники. Як тільки Езізові повідомили, що прибули представники ще одного аулу, він звелів покликати їх.

Артик зайшов у кибитку і привітався. Перед ним стояв високий, дужий чоловік з довгастим обличчям, із слідами віспи. Борода в нього була підстрижена, вуса закручені вгору. В одязі його не було нічого особливого — напівшовковий халат, пояс з козячого пуху, чекмінь з верблюжої вовни, накинутий на плечі, на ногах — поношені чоботи, на голові чорна папаха з довгими закрутками.

Після взаємних привітань Езіз, не послішаючи, почав розмову: — Ну, як — усе мирно, спокійно в народі?

Артик кинув на Езіза здивований погляд і зустрів суворі очі, що пильно дивилися на нього.

«Напевне, випробує мене», — подумав Артик і відповів:

— Як може повернутися язик, щоб сказати, що народ спокійний! Народ схожий тепер на отару, до якої вскочив вовк із вищиреними зубами.

Артикова запальність сподобалась Езізові. Він спитав:

— Відважний хлопче, ти звідки?

— З аулу Гоша.

— А, з берегів Кялю?

— Так.

— Як звати тебе?

— Артик Бабали.

Езіз зрозумів, що за людина перед ним. Розпитавши про становище в аулі, він почав говорити, відверто бажаючи бути красномовним і викликати до себе довіру:

— Твоя правда, Артику. Напасники на чолі з мерзотниками чиновниками довели народ до відчаю. Несила вже більше терпіти. Тварина і та опирається, коли її тягнуть під ніж. А ми — люди, і ми не дозволимо, щоб нам на шию накиннули мотузок і повели на смерть. — Езіз трохи подумав і поважно відкашлявся. — Ніж кидати напризволяще свої родини і йти воювати за царя, нам краще захищати власну країну. Як кажуть наші віронавчателі, — і це перебуває в згоді з мудрими настановами шаріату, — мусульманин може воювати тільки під прапором пророка. Мені відомо, що наші родичі з Марі та Ахала готуються до нападу. Ці вісті

спонукали й нас прийняти ухвалу про напад на царський уряд для того, щоб звільнити туркменів від тимових робіт. Для цього ми й послали до народу своїх гінців. Як і ви, приїздять люди з кожного аулу. Всі повідомляють, що готові до нападу.

— Езіз-хан, призначай годину — і ми нападємо!

— Завтра вночі, перед світанням.

У розмові з Артиком Езіз дослівно повторив те, що він говорив напередодні перед дехканами свого аулу. Дехкани, що були звільнені від військового обов'язку, прийняли набір на тимові роботи як солдатчину. Езіз вчасно підняв голос, вказав шлях порятунку від лиха і несподівано дістав від народу звання хана.

Хоч здавалося, що задуманий Езізом виступ є прямим наслідком народного обурення, але насправді Езіз давно палав таємним бажанням підняти повстання. «Треба напасти, перебити невірних!» — чувся йому невтомний хрипкий голос. Цей голос належав його батькові, Чапик-сердару, старому верховоду колишніх аламанів¹.

— Треба поспішати! — казав Езіз Артикові. — Зараз, звичайно, нема часу виділити бойову кінноту, — нападати доведеться всім народом. Але, щоб не було безладдя, треба, щоб люди кожного аулу знали, куди їм іти і що робити. Тебе я призначаю головним над твоїм аулом, а потім станеш начальником над усіма нукерами², які зберуться з каналу Кяль. Такі ж призначення я зроблю й по всіх інших аулах. Дехкани твого аулу хай нападають на місто, а ти підбери собі з сотню вершників і поспішай з ними до південної будки, зруйнуй там залізницю, зламай ноги поїзду. Зруйнувати міст і перерізати шлях з півночі я доручу іншим.

— Але народ не має зброї.

— Бог нам допоможе. Хай поки що озброюються сокирами, вилами, мисливськими рушницями, в кого є. Коли візьмемо місто, вся зброя буде в наших руках. Тоді будемо сіяти вогонь на всі боки.

На цьому бесіда закінчилася. Коли Артик сідав на коня, Езіз дав йому останній наказ:

— Можливо, дехто буде проти нашої справи. Таким не давай пощади. Хто піде проти тебе, того знищуй, а майно його віддавай на пограбування.

Почувши це, Артик подумав про Халназара і з готовністю відповів:

— Так я й зроблю!

¹ А л а м а н — набір з метою грабунку; так само називали і вершників, що нападали на мирні становища.

² Н у к е р — воїн.

Хуммет знав, що полковник знову викликав до себе всіх емінів, старшин та волосних і що сам він повинен був з'явитись сьогодні в повітове управління, але не поспішав з від'їздом. До нього дійшла чутка, що Езіз гуртує народ навколо себе, напевно, готується піднімати повстання, хоч вірогідних відомостей про це в нього не було. Розуміючи, як небезпечно з'являтися до полковника з неперевіреними відомостями і викликати його гнів, Хуммет вирішив дізнатись про все: що замишляє Езіз, коли і звідки збирається висупати, хто приїздить до нього. Він послав до Езіза двох своїх людей і тепер чекав їхнього повернення.

Ополудні Хуммет приголубив свою другу дружину, потім вирішив поспіяти. Він перехилив у рот піалу горілки, що залишилася після вчорашньої гульні, і обгриз кілька реберець молодого баранця, потім витер сало з товстих губів і ліг, підкручуючи вуса. Зайшла старша дружина з однолітньою дитиною на руках і присіла в ногах у чоловіка. Бавлячись з сином, заговорила догідливо:

— Ось тато, йди до тата. Повзи до нього!

Волосний, лежачи, взяв сина, поцілував його масними губами. Чи тому, що шорсткі вуса кололи ніжну шкіру хлопчика, чи йому не подобався незвичний важкий запах горілки,— він відвертав обличчя. Хуммет посадовив собі сина на груди. Тоді дружина вирішила, що настала слухна мить для розмови:

— Чуеш, батьку, тобі кажу: купи ж і мені на берик золоті підвіски з яхонтами! Та, глянь, і плаття в мене вже старе.

Хуммет кинув на неї великими, як у сонного вола, очима і презирливо всміхнувся:

— Ти й сама не молода...

Ці слова образили жінку.

— Якщо зістарилась, можна й кинути?

— А хіба я тебе кинув?

— І раз у тиждень не з'явишся...

— У цьому звинувачуй не мене.

— Кого ж?

— На тебе дивитися гидко.

— Набереш на нове шовкове плаття та будеш більше дбати про мене, то й не буде гидко. Скажи, купиш золоті підвіски?

— Ото дурна баба! Начепи яхонти на шию сучці... Хіба тобі до лиця такі прикраси?

— Колись я була для тебе кращою за всіх, а тепер,— схлипнула жінка,— сучкою стала?

Ця сварка зіпсувала настрої волосному. Незграбно піднявши дитину, він штурхонував дружину чоботом. Дитина заплакала.

— Забирайся геть! — сказав Хуммет. — Не показуйся мені на очі!

Жінка взяла дитину на руки і пішла, а волосний замислився. Він почав підраховувати, скільки зайвих робітників призначив кожному старшині, скільки заробить грошей, якщо звільнить кожного за тисячу карбованців. Його друга дружина була вагітна, і він подумав, чи не одружитися йому втретє: взяти дівчину, влаштувати пишний той... З цими солодкими мріями він заснув.

Уві сні він бачив бучне весілля, великі перегони. До його ушей долинув далекий кінський тупіт, він прийняв його за тупіт коней на перегонах. Зачувся чийсь дужий голос: «Волосний, волосний!» Хуммет подумав, що це хтось приніс йому весільний подарунок. Він простяг руку і крикнув: «Давай!» — і від свого ж голосу прокинувся. Розплющив очі і зразу ж перелякано примружився: з двох боків на нього дивилися дула пістолетів. Він замотав головою.

— Е-е-е!.. — Язик не повертався.

Один з джигітів наказав:

— Давай зброю!

— Ки... кинь... те... жартувати! — злякано пробелькотів Хуммет.

— Які там жарти! Віддай зброю, не то ось!.. — сказав джигіт, приставивши пістолет до його скроні.

Тремтячими руками Хуммет витяг з-під подушки револьвер у корбурі і простяг джигітові.

— Яка ще є зброя?

— Ніч... чо... го, крім отієї двостволки.

І двостволку разом з патронташем зняли із стіни.

Волосний так перелякався, що не міг навіть спитати, хто вони, ці джигіти, і чому так чинять з ним. Він уже подумав навіть, що полковник розгнівався на нього за невиконання наказу про явку і послав своїх людей арештувати його. Але в цей час один з джигітів оголосив:

— З наказу Езіз-хана ми повинні зв'язати тебе і привести до нього. Підводься! Хутко!

Зрозумівши, в чому справа, волосний ту ж мить вдався до хитрощів:

— Он воно що! Ну, так би одразу й сказали!.. А я думав, що ви джигіти полковника, — злякався. Я сьогодні не з'явився за його наказом, вирішив сховатися: почув, що Езіз-хан гуртує народ, от і вирішив... приєднатися до нього. Зовсім уже був зібрався, та ось сидів, чекав, поки осідлають коня, і трохи задрімав. Якщо кличе Езіз-хан, я з дорогою душею. Я приготував для нього навіть чотири коробки пороху. Жінко, ей, жінко! Принеси порох!

Та чого ж ви стоїте! Сідайте, вип'ємо чаю. Коли не поспішаєте, заріжемо баранця...

Джигіти були так зворушені словами волосного, що почали в'ирити йому. Вони навіть дозволили йому їхати до Езіз-хана на власному коні, і Хуммет хотів уже скочити в сідло, але вершники, що дожидали на подвір'ї, перешкодили йому. Трохи посперечавшись, вирішили посадити волосного на коня позаду одного з вершників, не зв'язуючи його.

Коли його посадили на коня, молодша дружина, уткнувшись головою в стінку кибитки, заголосила: «Ох, горе мені!» Старша дружина хотіла сказати: «Ти відібрала в мене чоловіка, втонула в меду,— поплач тепер, поплач!» Але, згадавши люті чоловікові очі, прикусила язика і тільки подумала: «Дякую тобі, аллах, що ти помстився за мене!»

Припровадивши Хуммета до кибитки Езіз-хана, джигіти розповіли, що волосний ненавидить уряд і сам збирався приєднатися до повстанців. Езіз не повірив, але те, що волосний ухилився від явки до полковника, примусило його завагатись. Езіз звелів привести Хуммета в кибитку.

Волосний раніше зневажав Езіза, а тепер, з'явившись до верховоди повстанців, затремтів перед ним. Він догідливо привітався, повторив до слова все, що говорив джигітам, і кинув до ніг Езіза шовковий халат, який узяв з собою, новенький, ще нерозгорнутий.

— Подарунок панові хану!

Похмурі Езізове обличчя трохи прояснилося. Це помітив волосний і, користуючись хвилиною, швидко заговорив:

— Езіз-хан, ми були ворогами. Я був волосним, ти моїм підлеглим. Щоправда, своїм ворогом я тебе не вважав. Але ти... ти готовий був убити мене одним своїм поглядом. Не знаю, чи аллах мене напоумив, чи були якісь інші причини, але горе, що впало на плечі народу, примусило мене замислитись. Я згадав, що ми, слуги білого царя, призвели наш народ до зубожіння. Мені стало боляче, коли я побачив, що при такому доброму врожаї бідняки блукають без шматка хліба. А тут ще цей наказ царя. Стогін народу, в якого хочуть забрати безвусих юнаків і кинути в ненажерливу пашу війни, позбавив мене сну. Я зрозумів нарешті, що роблю лиху справу, і народ мене прокляне... І я розкався. Я зрозумів, що, навіть віддавши свій народ на поталу, я не діждусь від баяр нічого, крім образливих слів: «син свині»...

Хуммет взагалі вмів говорити як по писаному, а цього разу він вжив усього свого красномовства — і в голосі його бриніло щире каяття. Пильно подивившись на Езіза, що замислено слухав його, він вів далі:

— Дізнавшись, що ти хочеш напасти на царя, я вирішив забути нашу ворожнечу і з'єднатися з тобою. Тому я й не поїхав до полковника, залишився вдома. Я лежав, думав, як зробити краще: покликати тебе чи самому податися до тебе, і непомітно заснув. А тут саме й приспіли твої джигіти. Тепер ти — хан, я — твій раб. Віриш моему слову — для користі мусульманської справи зроби мене своїм слугою, не віриш — продовжуй стару ворожнечу, заарештуй, а коли вже так ненавидиш — убий. Але я хочу зняти з себе прокляття народу. Віддаю себе в твої руки!

Езіз недовго думав. Каяття волосного здалося йому щирим. Крім того, не помилювати людину, що прийшла з повинною головою, не личило туркменові. І він сказав:

— Те, що ми тепер починаємо, — це не родова ворожнеча. Це боротьба за мусульманську віру, за визволення від гніту. Тому, як мусульманин, я прощаю тебе.

— Пане хан, я знав твою великодушність. Сьогодні ти виявив її ще раз. Спасибі тобі!

Але Езіз згадав, яким догідливим слугою полковника був Хумет, і вирішив перевірити його.

— Ти вільний, — сказав він. — Коли хочеш, їдь до свого полковника і скажи: сьогодні вночі ми нападємо на нього...

— Езіз-хан, — перебив його волосний голосом, сповненим щирої образи, — не бий мене словами, бий, коли хочеш, шаблею! Не знущайся з мене. Мені досить моєї провини та ганьби.

Езізові ці слова припали до душі. На побитому віспою обличчі його з'явилося щось схоже на усмішку, і він великодушно відповів на схвильовані слова волосного:

— Якщо твоє серце з нами, ти — наш. Он твоя зброя, візьми її...

— Езіз-хан, дозволь мені подарувати тобі цей револьвер. Для мене досить і кривої шаблі, щоб зрубати з плечей голову полковника. Коли я це зроблю — змию свій гріх і заспокоїться моє серце.

Волосний жваво заговорив про те, що царські власті в Туркестані не мають сили, що в них тільки й залишилось, що гуркотливі поїзди, але й вони будуть нешкідливі, якщо зруйнувати залізницю. Коли мова зайшла про напад на місто, він вказав, де зручніше й найлегше буде вдертися на вулиці Теджена, причому почав запевняти, що у полковника в місті немає значного гарнізону. Кінець кінцем у щирість волосного повірили.

Надівши ремінь з револьвером волосного поверх пухового пояса, повісивши через плече батьківську криву шаблю, Езіз-хан сів на свого вороного коня. П'ятизарядну гвинтівку, куплену в йому-дів, що приїздили по збіжжя, він поклав перед собою на сідло

і виїхав до своїх нукерів. Перед ним було мало джигітів на чисто-кровних конях. Дехкани сиділи на низькорослих кобилках, на ослах; дехто був озброєний старовинними рушницями, що заряджаються з дула, а більшість — вилами, сокирами, дідівськими кривими шаблями і навіть величезними ножицями, якими стрижуть овець.

Зібравши навколо себе старших, Езіз віддав наказ про напад.

— Джигіти,— сказав він.— Сьогодні ми сіли на коней для того, щоб скинути царське ярмо, щоб порвати пута і визволити туркменський народ. Сьогодні — день, коли туркмени повинні показати свою відвагу!

— Покажемо! — залунали голоси.— Смерть баярам!

Дивлячись на сотню вершників, Езіз почував себе в цю мить принаймні богатирем Рустемом.

«Я привернув народ на свій бік,— думав він.— З такою силою немає місця, якого я не досяг би, немає фортеці, якої я не здобув би. Якщо сьогодні скину царську владу, завтра сам буду правити країною. Я стану ханом не тільки Теджену, а всіх туркменів. Хто після цього посміє повстати проти мене? Народ? Гм... Візьмеш у руки ломаку — і піде, куди скажеш!»

А Хуммет у цей час кричав:

— Хто проти цієї війни, у того в жилах немає мусульманської крові! Дружина вільна в того, хто втече від нас!

Чалик-сердар вийшов з натовпу проводжаючих і звернувся до повстанців з напученням. Його тьмяні очі виблискували, кволе тіло здригалося, голос звучав глухо:

— Богатирі! Доручаю вас сердару¹, якого бог відмітив своїм поглядом! Езіз-хан! Тебе доручаю цареві мужів!..² Звертаючись до бога, вихопи криву батьківську шаблю, і вона подовжиться, як меч Алі. Рушайте, і нехай супроводить вас мужність хоробрих!

Джеліль-ішан, маленький, сивий, чорноокий чоловік, підняв руки до неба, благословляючи нукерів. Його довга сива борода розвіталася на вітрі, а голос звучав плаксиво:

— Нехай буде шлях ваш світлий і нехай допоможе вам всемогутній аллах! Нехай будуть ваші справи успішні, вуса підкручені! Нехай рушниця ваші стріляють влучно і добре рубають шаблі в бою! Нехай від ударів ваших трясуться гори! Нехай від вашого подиху тане ворог, як свинець на вогні! Будьте сміливі! Уб'єте ворога — ім'я ваше стане священним навіки. Помрете за віру — нагородою вам буде слава шехідів³. Рушайте! Доручаю вас єдиному аллаху! В ім'я аллаха, аллах великий!

¹ Сердар — полководець, воєначальник.

² Тобто пророку Алі.

³ Шехідн — мученики за віру.

Езіз-хан став на чолі кінноти і повів її до міста. Джеліль-ішан загукав до нього. Цього разу голос його звучав весело:

— Коли візьмете здобич, не забудьте ж і свого дядечка-ішана, молодці джигіти!

Розділ сороковий

Повернувшись від Езіза, Артик заходився збирати вершників та коней для нападу на місто, що мав відбутися вночі. Під цим приводом він зазирнув і до кибитки Мередів.

— Дядько Меред,— попросив він,— якщо ти сам не поїдеш, то, може, дав би свою кобилицьину хлопцям?

Мама, що й досі вважала себе хворою, випередила Мереду:

— Не можна ж першому зустрічному віддати кобилу і занаятити її!

Айна, що не пошкодувала б для Артика нічого в світі, трохи не перебила Маму: «Так уже й загине за один день!» Але звичай не дозволяв їй розмовляти з неодруженим, і вона промовчала. Не було відповіді й від Мереду, і тому Артик спробував переконати Маму.

— Тіточка Мама, чи є щось вічне у світі? Ось, скажімо, ти: кілька днів тому рум'янець грав на твоїх щоках, а зараз ти лежиш ледь жива. Звичайно, вмирає не той, кого хвороба вклала в ліжку, а той, кому судилося померти. Не сьогодні-завтра ти підведешся і розквітнеш знову. Так і кобила — за один день не здохне. Люди готові життя віддати за народну справу, а ти жалієш якусь кобилу! Чи не соромно тобі?

Айна все-таки не витерпіла і шпигнула мачуху злими словами:

— У цьому домі нічого не доб'єшся, коли не догодиш Мамі. Мама, мов опечена, підскочила на постелі:

— Ох, щоб ти! Не роз'ятрюй моєї рани! Чи не через тебе я лежу й не можу підвестися?

Згадавши слабку струнку Мама, Артик поспішив усе перетворити в жарт:

— Не побивайся, тіточка Мама! Тільки б нам позбутися воюга, ми тебе одразу підведемо з постелі. Тебе ображати не можна. Айна, звичайно, шкодує, що так учинила. Ну, та й ти ж не з тих безсилих, яких треба носити на руках!

Мама раптом розщедрилась:

— Не тільки на один день, хлопче, хай хоч на десять днів беруть — он кобила!

Меред, що давно ворухив губами, нарешті вимовив:

— Тільки ти, хлопче, сам на неї сідай.

— У мене є кінь. Але твою я дам надійній людині.

Мама зовсім роздобрилась:

— Ми тобі віримо, давай, кому хочеш.

Артик крадькома подивився на Айну і, прощаючись з нею очима, сказав:

— Сьогодні вночі ми сядемо на коней. Моліться богу...— і вишов з кибитки.

Серце в Айни здригнулося. Вона глянула вслід Артикові широко розкритими чорними очима і потім довго сиділа нерухомо.

Сахат Голак ще напередодні ввечері, найнявши верблюда, поїхав до міста молоти пшеницю для себе та для Нурджахан. Коли б Артик знав про це, він не пустив би його в місто. Та робити було нічого, Артик попрощався з матір'ю і подався до місця збору.

Нурджахан проводжала його очима, повними сліз.

— Йди, моє ягнятко, хай тобі бог допоможе!

Пролунав заклик муедзина до вечірньої молитви. До Артика звідусіль почали з'їжджатися вершники. Незадовго до того, як вони рушили в путь, прибіг засапаний Гандим і почав гірко скаржитися Артикові:

— Все, що залишилося мені з мого урожаю, Халназари навантажили на верблюдів і повезли геть. Я не хотів давати, вхопився за повід, але Балли так штовхнув мене, що я впав обличчям на землю... Що тепер їстимуть мої діти?

Артик глянув на червону гулю на Гандимовому лобі і почав його заспокоювати:

— Не журись, дядько Гандим, ось розіб'ємо Халназарових захисників, візьмемось і за нього. Буде в тебе хліб, не хвилюйся!

Почувши добре слово, Гандим заспокоївся.

У цей час караван Халназарових верблюдів, брязкаючи калатальцями, проходив повз них. Збоку на сірому ослі їхав Мави. Артик попрямував до нього. Слідом за ним пішли Гандим та Ашир.

— Мави! Верблюдів завертай он туди! — сказав Артик і показав рукою в бік Гандимового куреня.

— Чому?

— Тому, що це Гандимова пшениця.

Мави здивовано глянув на Артика своїми синіми очима і вдарив осла ланцюжком:

— Пшениця наша!

Артик заступив йому дорогу:

— Мави! Коли б ти перетворив на пшеницю он той пісок, що на півдні, і привіз його Халназарові, все одно йому було б мало.

Надаремно ти кривдиш бідняка такого ж, як і сам. Завертай верблюдів, кажу тобі, поки не пізно.

Мави не рушив з місця.

— Хто хоче, той нехай буде бідним! Я не бідний. Я тепер син Халназар-бая. Пшениця моя.

— Ми знаємо, чия це пшениця, але не розуміємо, як ти зробився сином бая.

Мави не хотів і слухати Артика:

— Заздриш моему щастю? Геть з дороги!

— Мави, ти повернеш верблюдів чи ні? — вже сердячись запитав Атик.

Мави вдарив осла своїм ланцюжком і крикнув:

— Не поверну!

Ашир, що вже давно стояв наготові біля Мави, врізав його у вухо.

— Ось тобі, як не повернеш!

Коли Ашир замірився вдруге, Мави з благанням підняв руку:

— Не бий! Зараз поверну...

Гандим висипав у яму п'ять верблюжих в'юків пшениці, прикидав зверху землею і замазав глиною. За старих порядків він, можливо, і побоявся б це зробити, але тепер почував себе під надійним захистом. Раз сам начальник аульного війська був за нього, ніхто його не посміє зачепити. А коли повстанці й зазнають невдачі, думав він, то все одно біди, гіршої за голод, він не зазнає.

Атик і Гандимові знайшов кобильчину. Гандим приторочив до сідла строкатий чувал, який Бібі виткала навесні.

— Дядько Гандим, а навіщо тобі чувал? — спитав Атик.

— Гм!.. А здобич візьемо, здобич? У кого є пшениця, в того від зеленого чаю та цукру живіт не заболить!

Атик дуже хотів розподілити між дехканами всю Халназарову пшеницю. Дехто навіть підбурював його на це. Та він боявся, що повстанці захопляться розподілом пшениці і забудуть про головне. Він вирішив ділити пшеницю після нападу на місто.

Мелекуш широкими кроками ходив круг свого кілочка на прив'язі, скошував око, іржав. Атик підійшов до нього, погладив, потім підняв уздечку, що валялася поблизу, і загнуздав коня. Мави вже сховався від грізного начальника повстанців. Старшого Халназарового сина також не було вдома. Тільки Балли вибів з крайньої кибитки і зарепетував:

— Е-ей, що ви там робите з конем?

— Нам подобається цей кінь. Ану, Балли-хан, принеси-но сідло!

Балли підбіг, вхопився за повід, намагаючись вирвати його з Артикових рук, але марно.

Артик глузливо глянув у його сердите, червоне від натуги обличчя і сказав:

— Балли-хан, ми просимо дати нам коня.

— На прохання коня не даємо! — огризнувся Балли.

— О, так не буває!

— Ще й як буває!

— Балли-хан, байському синові не личить бути таким зажерливим.

— Кажу вам: поки мене не покладете, коня не візьмете.

Ашир більш не міг стерпіти і крикнув:

— Коли буде треба, ми покладемо і тебе, і всіх твоїх родичів! Біжи та мерщій неси сідло!

— Не принесу!

Ашир посунув на нього своєю кобилою.

— Не принесеш?

— Не принесу.

— Ну, то ось маєш, коли не принесеш!

Аширів нагай із свистом упав на спину Балли, що був одягнений у тонкий халат. Мабуть, цей удар був дужчий за той, якого дістав Сахат Голак. Балли скрикнув і зіщулився від удару.

Артик також замахнувся — і засвистіли нагаї. Балли зарепетував не своїм голосом.

На крик Балли вискочили жінки з Халназарових кибиток. Вони притягли сідло, попону, всю Мелекушеву зброю і вихопили з-під нагаїв Балли.

Артик прив'язав до пояса шаблю, почепив на плече Халназарову двоствольку і, скочивши на Мелекуша, легкою рисою погнав його вздовж кибиток. Вершники рушили за ним. Садап-бай, що досі ще не встигла отямитись після втечі Айни, впала на землю і заголосила. Тільки Мехінлі, не розуміючи нічого в тому, що відбулося, спокійно стояла біля чорної кибитки і, прикусивши палець, дивилася на все здивованими очима.

На чолі півсотні дехкан Артик попрямував до міста. За безладною юрбою вершників знялася хмара куряви. Як і всі жінки аулу, Айна стояла біля кибитки і дивилась на вершників. Вона побачила ту пошану, якою був оточений Артик, і це сповнило її серце гордістю за нього.

Повстанців ставало все більше і більше. Езізова кіннота зростала, ширилась, наче потік після весняної зливи. Приєднувались усе нові групи дехкан з аулів, що траплялись на шляху. Тупіт копит лунав навкруги. Тедженські чагарники ніколи не бачили такої сили вершників. Повстанці захастили всі шляхи, всі стеж-

ки. Про небезпеку ніхто не думав, скрізь чувся сміх та жарти. Всі йшли немов на свято.

Серед вершників, то вириваючись вперед, то відступаючи, крутився на великому чистокровному коні Хуммет, підбадьорюючи людей вигуками:

— Вперед, молодці, вперед! Сьогодні знищимо ворога! — гукнув він востаннє і, спустившись у пересохле русло арика, погнав коня до міста.

Оріон став просто над головою. Було вже за північ. Біля вододілу між каналами Қяль та Векіль, коли до міста залишилося два-три кілометри, Езіз зупинив коня. Тут він вирішив зачекати відсталих, вишикувати вершників перед тим, як рушити на місто. Та скільки не підходило вершників, волосного серед них не було. Езіз почав розпитувати десятників та сотників. Хуммет зник безслідно. Тільки тепер зрозумів повстанський верховода, що зробив непоправну помилку.

Не було ліку людям, що зібралися на порослій гребенчуком широкій рівнині. Коли б порохувати, на кожну лозину припало б по вершнику. Езіз, пустивши коня галопом, об'їхав дехканське військо.

«Тисяч шість буде», — подумав він. Разом з тими, що мали прибути з Царського каналу та Векілю і напасти на місто з другого боку, виходило тисяч до десяти.

Як і в більшості повстанців, у Гандима, крім його чувала, була ще й сокира. Він не дуже замислювався над тим, до чого цей похід, яку він принесе користь і якої завдасть шкоди. Його бажання не сягали далі наміру оцією сокирою виламати двері якої-небудь крамниці, зарубати того, хто буде заважати, і набити свій чувал зеленим чаєм, цукром, леденцями, матерією на ковдру та штани. У розмовах з товаришами він гаряче доводив, що здобич повинна належати тому, хто її захопив. Коли йому доводилось бувати в місті, він подовгу стояв біля крамниць та магазинів, неспроможний відірвати очей од усього того, що там виставлено. Наповнивши пшеницею яму та набивши в місті свого чувала, він не мріяв би більше ні про що. Як і всім, йому й на думку не спадало, що Езіз має якісь честолюбні заміри. Але, на відміну від багатьох, він не розумів і загального прагнення до свободи.

Наближався час світанку. Оріон дедалі хилився до заходу. Повіяв легкий вітерець, і хмари почали кочувати від одного краю неба до другого.

Відібравши сотню кращих вершників, Езіз поставив на чолі її Артика і послав його зруйнувати залізницю біля південної приміської будки, а сам з тисячами вершників рушив на місто.

Розділ сорок перший

Був день народження дружини полковника. У просторій кімнаті на довгому столі стояли пироги, смажені поросята, гуси, кури, рядами вишикувались різнокольорові пляшки. Від яскравих електричних ламп у кімнатах, прибраних дорогими килимами, було світло, наче вдень. Гості вже зібралися: помічник начальника повіту, начальник гарнізону, начальник поліції, волосний Ходжамурад, Ташлі-товмач та інші чиновники повітового управління. Деякі були з дружинами. Вже пили за здоров'я дружини полковника і його самого. Полковник, узявши бокал, підвівся:

— Панове, пропоную випити за здоров'я його величності государя імператора! Встаньте! — сказав він, і всі підвелися.

В цей час до кімнати з галасом ускочив Хуммет. Засапавшись, хитаючись усім тілом, ковтаючи слину і заїкаючись, він гукнув:

— Пов...стання!

Бокал з вином випав з руки полковника, очі в нього полізли на лоба. Заточившись, він важко сів, і широкий, мов діжка, зад його гепнувся на стілець. Гості зблідли. Жінки поставили свої бокали де попало, розливаючи вино на скатерть. Полковниця, істерично скрикнувши, вибігла з кімнати.

Волосний трохи відсапався. Второпавши, що на смерть перелякав усіх, він підняв руку до папахи і промовив:

— Баяр-ага! Пане полковник! Немає нічого такого...

Але ніхто вже не слухав його. Зчинився переполох, всі заметушилися, не знаючи, що робити. Хуммет сам злякався і вирішив виправити свою помилку. Піднявши руку, він закричав:

— Панове!.. Я жартую!

Полковник схопився, стиснувши кулаки:

— Коли ти так жартуєш, я тобі покажу жарти!

Гості отямилась, і Ходжамурад накинувся на Хуммета:

— Ах ти, син свині! Та хіба ж можна так лякати людей? Чи тут місце для твоїх дурних жартів?

Хуммет вилаяв Ходжамурада по-туркменському, потім, звернувшись до полковника, докладно з'ясував йому становище. Він розповів про розпочате Езізом повстання, про свій арешт і втечу, особливо підкреслюючи свою вірність службовому обов'язку.

Переконавшись, що все це не жарт, полковник, захлинаючись від люті, заходив по кімнаті.

— Тварюки!.. Свині!.. — загрозово гарчав він на волосних. — Хто ви такі, щоб не виконувати наказу государя? Напасти на його величність!.. Ні, я вам тепер покажу! Покажу! Очі повиколюю! Ременів із спин наріжу!

Волосні тремтіли, наче в лихоманці.

Тупнувши ногою, полковник звернувся до чиновників, що стояли навколо стола:

— Наказую: негайно провести в місті облогу! Усіх, хто має на голові велику папаху, заарештовувати! Не вмістяться в тюрмі? Гм... Заженіть усіх в один двір! Усі вони знають про напад і чекають тільки сигналу, щоб почати різанину. Якщо після облоги з'явиться на вулиці папаха — розстрілювати на місці!

Чиновники та волосні хотіли вже йти, але полковник зупинив їх, поманивши рукою:

— Зачекайте! Міських жителів треба озброїти. Нехай усі чесні підданці государя допомагають гарнізону та поліції.

Потім він звернувся до начальника гарнізону:

— Негайно ж дзвоніть по телефону в штаб гарнізону і самі поспішайте туди. Підняти всіх по тривозі! Вислати на міські застави посилені патрулі!..

Начальник гарнізону лише кілька днів тому, в зв'язку із заворушенням серед туркменів, дістав підкріплення — три сотні кіннотників. Тому він поспішив запевнити начальника повіту:

— Пане полковник, ми маємо надійний гарнізон, здатний відбити напад двох-трьох тисяч вершників. Будьте певні, до міста ми тих розбійників не пустимо.

Пославши в усі кінці тривожні телеграми про становище в повіті, полковник вийшов з дому і сів на коня. Хуммет поїхав за ним.

Тим часом у місті вже почалася облога. Стражники та кіннотники гарнізону гнали юрбу туркменів на подвір'я купця Котура. По спинах тих, що відставали — старих та кволик, — гуляли нагаї. На просторому подвір'ї купця було повно людей.

Халназар-бай, Нобат-бай, Мамедвелі-ходжа та Покги Вала були гостями Котура і сиділи у внутрішніх кімнатах його будинку. Опинившись серед перших заарештованих і дізнавшись про повстання, вони впали у розпач. Мамедвелі злякано метушився по кімнаті:

— Ох, пропали! Горе нам, тепер і тікати нікуди!

Покги перелякано підтакував:

— Ми загинули!

— Покги-міраб, що будемо робити?

— Не питай, любий ходжам! Краще молися своїм предкам!

— Вай, ми встряли в таку біду, з якої й предки не могли б нас визволити!

— Приношу в жертву одну козу: боже, відверни од нас лихо!

Мамедвелі спитав у Халназара, який, ховаючи переляк, сидів, склавши руки на товстому череві:

— Бай-ага, що нам робити?

— Терпи та молися!

— Ох, та я ж весь час молюся! О аллахи екбер!..— заскімлив ходжа.

Нобат-бай, що сидів наїжившись, розсердився на нього:

— Ну, ходжам, ти, виходить, гірший за всіх. Хіба можна так ганьбити себе?

— Дорогий Нобат-бай, та як же можна все це терпіти? Ми загинемо, діти зостануться сиротами... Ох!

З вулиці долетів тупіт копит, десь розляглися постріли. У ворота двору загрюкали, пролунав постріл, потім почувся стогін, і хтось з відчаєм промовив: «Ох, Ашире, Ашире...» Ворота були замкнені. В тиші, що запанувала, якийсь час ще чути було стогін і невиразне бурмотіння.

Люди, замкнені в дворі та будинку купця Котура, сиділи не порушно, перелякані на смерть. Кожний боявся жорстокої кари. Старшини та єміни тремтіли за свої шкіри. Бабахан думав: «Ех, хіба я не служив білому царю вірою й правдою! Невже моєї відданої служби не візьмуть до уваги?» Халназар також намагався заспокоїти себе: «Я не йшов проти царського уряду, не відмовлявся давати людей на тиллові роботи, завжди вчасно виконував накази полковника...» Але в дехкан, у бідняків, не було ніяких заслуг, і вони молилися: «Боже, поверни все на краще!» А Ма-медвелі зовсім з глузду з'їхав. З голосінням він то вибігав на подвір'я, то знову ховався в кімнатах купця і на всіх наводив нудьгу та розпуку.

Розділ сорок другий

Артикові вершники досягли південної залізничної будки раніше, ніж почався загальний напад на місто. Проте зруйнувати залізницю вони не змогли,— в них не було для цього інструментів, і вони не знали, що робити. Спробували підкопувати насип. На рейки, над ямою в п'ять-шість кроків, ставало по десятку людей; вони стрибали, люто били ногами, але рейки навіть не вгиналися. Тоді облили гасом і підпалили міст, що був недалеко від будки, почали валити телеграфні стовпи, рубати сокирами проводи.

Коли Артик порався біля полотна залізниці, від будки долетів крик. Артик кинувся туди. На залитій кров'ю землі лежав худорлявий чоловік із запалими щоками і русявою бородою. Артик схилився над ним і здригнувся: це був той засланець, з яким він познайомився в Івана. Поруч з ним валявся великий залізний ключ для згвинчування рейок. Артик обняв голову будочника:

— Қарташов! Қарташов!..

Василь Дмитрович розплющив очі, глянув на Артика згасаючим поглядом, поворушив губами, але не мав уже сили щось сказати. Скривавлена голова його впала на пісок. Артик підняв голову Карташова, хотів запитати, хто зробив цю чорну справу, але в цей час з боку міста розляглися вигуки: «Алла, худаї!»¹

Артик не мав часу, щоб віднести тіло Карташова в будку. До підпаленого моста підійшов поїзд, розляглися постріли. Залишивши біля залізниці двох убитих, Артик помчав із своєю сотнею до міста.

Войовничі крики змішалися з рушничною та кулеметною стріляниною. Курява, збита копитами тисяч коней, та пороховий сизий дим застигали небо. Артик приєднався до наступаючих.

Почалася запекла перестрілка між повстанцями та солдатами гарнізону. Гуркочучи пострілами, поїзд пересувався туди, де лави повстанців були густіші. Хуммет був на паровозі з офіцером і вказував, куди треба спрямовувати вогонь.

Найнадійнішою зброєю повстанців була шабля, рясний кулеметний вогонь не пускав їх через залізницю. Кулі сипалися, немов дощ. Чимало людей упало з коней мертвими, чимало було вже й пораних. Наступ затримувався. Вершники почали соромити один одного:

— Хто відступить — той не мужчина!

— У боягуза — дружина вільна!

Знову з вигуками рушили вперед, але кулемет та гвинтівки нещадно косили лави наступаючих. Один одчайдушний юнак стрілою промчав крізь зливу куль і врізався в лави солдатів. Солдати, що стріляли лежачи, схопилися на ноги. Вершник знасकोку зрубав шаблею чиюсь голову і помчав далі. Солдати дали залп, і він звалився на землю. Кінь упав, вершник одразу ж схопився і кинувся на солдатів з шаблею. Розляглося ще кілька пострілів — і він упав навznak.

Залунала стрілянина на північній околиці міста. Поїзд рушив далі, але зненацька різко загальмував, заскреготів колесами й зупинився. Рейки попереду були розгвинчені чиеюсь досвідченою рукою і скинуті з полотна. Хуммет сплигнув з паровоза, піймав чийогось коня і скочив у сідло.

Міські робітники намагалися допомогти повстанцям, але їх було мало. А в повстанці не було ні стройового порядку, ні вмілого керівництва, і на світанні вони почали відступати під згубним вогнем гвинтівок та кулеметів.

Артик, що давно спішився, не міг знайти Мелекуша. Навкруги панувала цілковита розгубленість. Рятуючи своє життя, люди за-

¹ Бойовий клич.

були про поранених, хапали перших-ліпших коней і тікали. Артик ішов пішки і раптом побачив свого гнідого. Волочачи по землі волосяну мотузку, якою завжди прив'язують коней, роздимаючи ніздрі й форкаючи, жеребець кидався з боку в бік і не підпускав до себе нікого. Артик посвистів, гнідий озирнувся на нього, нашорошив вуха, а потім тихо підійшов і почав тертися головою об Артикове плече. Але кулі свистіли над головою, і Артикові було не до пестоців. Він скочив на коня — у вухах засвистів вітер.

Того дня сонце, наче забарвлене кров'ю, зійшло в рожевому тумані.

Ворота Котурового подвір'я нарешті відчинилися. Мамедвелі перший вискочив з двору, але, злякано зойкнувши, відсахнувся: біля воріт лежало розпростерте тіло чоловіка в дехканській одежі. Нобат-бай, що вийшов вслід за Мамедвелі, одразу ж пізнав убитого: це був Сахат Голак.

Коли тіло занесли в двір і поклали біля сарая, на змиленому коні примчав полковник. Він презирливо подивився на труп дехканина і, показуючи рукою в бік залізниці, звернувся до переляканих людей:

— Там валяються ваші, схожі на цього!

Халназар-бай, який мав надію, що доброзичливе ставлення полковника до нього не змінилось, вийшов з натовпу і сказав:

— Пане полковник, це не брати наші, це зрадники...

— Мовчати! — різко перебив його полковник.

Халназар-бай покірливо склав на череві руки і схилив голову. У Мамедвелі, наче в хворого хорта, тремтіли коліна.

Полковник наказав своїм джигітам:

— Женіть їх прибирати трупи!

Через кілька хвилин джигіти відокремили од натовпу групу людей і погнали їх у поле за залізницю. В цю групу попав і Покги Вала.

Полковник, що приїхав з двома волосними, не злізав з коня. Його короткий, підперезаний широким ремнем кожушок поблискував від паморозі. Люті очі на сірому від безсонної ночі обличчі наскрізь пронизували людей. Особливо грізно полковник подивився на ходжу Мамедвелі, на його білу чалму нащадка пророка. Тикаючи в нього нагаєм, полковник зненацька закричав:

— Падлюки! Ви всі змовники! Кого з вас не спитай, у вас одна відповідь: «Ми нічого не знали, ми ні в чому не винні». А там, — він знову махнув нагаєм у бік залізниці, — там серед бунтівників ваші сини, брати. Ви, мерзотники, запевняли мене, що в народі все спокійно і заворушень не буде. Бачили, який спокій? Тепер будете знати, як нападати на царський уряд! А чого

ви добилися? Вбили чоловік двадцять солдатів, кількох чиновників, відгвинтили з двоє рейок на залізниці, навіть спалити одного моста не змогли! І цим ви думали знесилити владу царя?.. Та коли я захочу, я вас усіх нанижу на кулю!

Полковник говорив швидко, запально. Ташлі-товмач левде встигав перекладати. Коли полковник замовк, старшина Бабахан узяв шапку під пахву і, схиливши голову, промовив:

— Пане полковник, ми винні... Ви можете вбити нас, як джизакців, зрівняти із землею наші аули... Але білий цар милостивий... Ми просимо взяти нас, грішних рабів, під своє покровительство. Дозвольте нам самим покарати безсовісних. Від імені старшин я запевняю: ми знайдемо всіх бунтівників і...

Не дослухавши Бабахана, полковник знову заговорив:

— Сьогодні сюди прийде військо з гарматами... Я даю вам два дні строку. Якщо за ці два дні ви не приведете всіх, хто має йти на тилові роботи, стережіться! Гармати зрівняють ваші аули із землею! А коли виконаєте наказ, вас, можливо, не торкнеться караюча рука.

Мамедвелі-ходжа, тремтячи всім тілом, поспішив запевнити:

— Баяр-ага, моє слово для людей дещо важить. Не за два дні, за день виконаємо твій наказ!

Мамедвелі згодився б і за одну годину: найголовнішим для нього було — вирватися з двору.

Недовірливо глянувши на Мамедвелі, полковник сказав:

— Мій наказ вам: сідайте на коней і рушайте за залізницю. Там зачекаєте мене.

Повернувши коня, він поїхав геть.

Коли старшини та еміни приїхали на піщане поле за залізницю, Покги Вала та інші вже встигли зібрати трупи. На піску виднілися тільки сліди кінських копит та темні плями захололої крові.

Через годину приїхав полковник і сказав:

— Нехай народ не розбігається. Хто втече, все одно не знайде порятунку. Заспокойте людей. А потім зберіть робітників... Рушайте!

Старшини та еміни дружно хльоснули коней нагаями і подалися до своїх аулів.

Розділ сорок третій

Аули охопив жах.

Населення розбігалось, залишаючи майно. Навіть ті, в кого було багато в'ючної худоби, похапцем зібрали тільки найцінніше. Хто мав кобильчину чи осла, складав на них харчі, садовив дітей,

а сам ішов пішки. Цілими родинами залишали аули і бідняки, в яких не було інших засобів пересування, крім власних ніг.

Ішли якомога далі від насиджених місць, у піски. Багатолюдні аули спорожніли за один день. Кибитки було покинуто там, де вони стояли, з розвішаними чувалами, з простеленими кошмами та килимками. Забуті барани бекали на прив'язі біля дверей. Сторожами в аулах залишалися тільки старі діди та собаки.

У дорозі кожен дбав тільки про себе. Серед втікачів лише окремі похитувались у зручних, вистелених килимами верблужих сідлах. Коня або осла під сідлом також мав не кожний. Більшість людей, навантаживши свої скарби на осла, корову або вола, йшли пішки, босоніж, з непокритою головою, ведучи за руку обідрану дітлашню, найменших тягли на спині.

Хмара густої куряви, збитої ногами людей та худоби, стояла в задушливому, нерухомому повітрі. По стомлених, запованих обличчях градом котився піт. Жінки, знявши свої запинала з бериків, відгорнувши яшмаки, йшли простоволосі. Ноги позбивали в кров. Діти бігли поруч з дорослими, спотикалися й падали, вимахуючи рученятами, жалібно кричали:

— Тату, я стомився!..

— Пи-ти!

— Ой, ой, ніженькам боляче!

— Мамо, хліба!

У курній імлі глухо лунав плач дітей.

Люди, вже зовсім знесилені, йшли з єдиною думкою — якнайшвидше, якнайдалі відійти від аулу.

Повстанці, що вирушили на місто щільними лавами, розсіялися і поверталися додому поодиноці.

Лютий, весь укритий пилом Гандим кинув біля дверей свого куреня сокиру та порожній чувал. У годину смертельної небезпеки в нього раптом зникло бажання вдертися в місто, зарубати першого-ліпшого крамаря і набити свій чувал багатою здобиччю. Тепер він думав тільки про закопану пшеницю. Але побоюватися було нічого, Халназар-бай ще не повернувся з міста. Його сини, навантаживши верблюдів дорогими речами, вирядили їх в піски і самі готувалися тікати, як тільки повернеться батько. Гандим покинув свій курінь і разом з дружиною та дочкою вирушив геть з аулу.

Готувалася до втечі і Мередова родина. Айна, як і всі, тремтіла від страху, але не за себе, а за Артика. Вона думала лише про нього, чекала тільки його. Повернувся Гандим, прийшов Ашир, прибився додому навіть тяжко поранений вусатий дехканин, який завжди так гаряче вступав у суперечки на сходках; повернулося

чимало інших, що пішли з Артиком. Але чому ж немає жодної звістки про нього? Може, пробила йому груди баярська куля? Чи схопили його солдати полковника? Чи, може, соромлячись повертатися в рідний аул, подався він на баскомі коні в чужий край?

Ці пекучі думки лякали Айну. Складаючи речі в червоний чувал, вона думала про Артика і гірко плакала.

Де ти? Чи в битву за щастя народу
Ти на коні полетів, Артик-джан?
Чи, про Айну згадавши востаннє,
Смерть ти зустрів, як герой, Артик-джан..

Може, помер ти від гострої криці?
Може, багнет тобі серце пробив?
Може, ти смерті чекаєш в темниці?
Чуєш мене ти чи ні, Артик-джан?

Чи позабув ти Айну, мій коханий?
Жду не діждусь я тебе, Артик-джан.

Вийшовши за місто, Халназар чимдуж гнав свого інохідця. Від швидкої їзди його сива довга борода метлялася, мов помело, над плечима. Він радів з того, що вирвався з неволі і з нетерпінням поспішав в аул, щоб дізнатися про родину. Згадуючи гуркіт нічної стрілянини, він думав, що нікого з повстанців уже немає в живих. В аулах по дорозі на кибитках білили прапори, зроблені із старих сорочок, але людей ніде не було видно.

Раптом він побачив перед собою безладні юрби людей, що рухалися в густій хмарі куряви. Він перегнав кілька груп і, загорожуючи їм шлях конем, загрозливо підняв нагая:

— Ей, наволоч! Куди ви тікаєте? Де ви врятуєтесь? Нема такого місця!.. Ну, повертайте назад!

Стомлені люди з потрісканими губами і очима, що гноїлися від куряви, злякано дивилися в хижке гладке обличчя розлюченого бая. А Халназар накинувся на них з лайкою:

— Обдурені розбійниками — самі розбійники! З якого розуму здумали ви повставати проти царської влади? Хто пішов нападати на місто, вже дістав по заслугі — не багато з них залишилося в живих. І ви того хочете? Хочете, щоб гармати царя зрівняли ваші кибитки із землею?.. Ану, не стійте, роззявивши рота, зараз же повертайтеся в аул!

Біженці покійно повернули назад.

Халназар усю дорогу бачив білі прапори, всюди зупиняв і завертав юрби втікачів і лише ополудні добрався до свого аулу.

Біля своїх кибиток Халназар важко сплигнув з інохідця і озирнувся навкруги. Насамперед він помітив, що немає Мелекуша. Спочатку подумав: «Напевно, сини погнали його в піски». Та

коли назустріч йому з кибиток вибігла вся родина, серце його відчуло лихо, і він, не відповідаючи на привітання, похмуро запитав:

— А де Мелекуш?

Сини мовчки похнюпились. Коли ж він загримав вдруге, Садап-бай з плачем відповіла:

— Артик забрав.

Халназарові очі полізли на лоба.

— А у вас що — руки були зв'язані, що ви віддали такий скарб худорідному? Сім поколінь Артикових предків не торкались ногою стремен такого коня!

Старший син з байдужим виглядом слухав батька. Молодший поспішив вигородити себе:

— Мене не було вдома.

— Ех, свині! — вилаявся Халназар.— А що ж сталося з тими, хто залишався тут? Та хіба ж можна було віддати такого коня, не проливши крові!

Садап, плачучи, почала вмовляти Халназара:

— Батьку, але ж з'явилися люди, які ротом не торкалися їжі, руками — худоби. Як було не віддати! Вони уб'ють, але візьмуть.

Халназар безнадійно махнув рукою:

— Ех, дармоїди! Чи не можна було одному-двом розпороти живота?

Балли, що стояв, втупивши очі в землю, раптом засопів і негослосно промовив:

— Я хотів убити Артика, але жінки принесли сідло та збрую і віддали йому.

Мехінлі, не стримавшись, охнула:

— Гляньте, як він обдурює батька! А хто репетував на весь аул? — І, зустрівши лютий погляд бая, заціпеніла від переляку.

Але Садап-бай поспішила заступитися за сина:

— Ей, батьку, ти б бачив! Хлопчика мало не вбили. Несила було чути, як він, бідний, кричав. Від тієї наволочі всього можна було чекати. Добре, що ми хоч так здихались їх.

Халназар не міг стримати люті. Якийсь нікчемний Артик завдав йому страшної образи, яка змивається лише кров'ю. Почувши, що його сина били нагаями, бай аж заточився і, мабуть, вибухнув би відчайдушною лайкою, але в цей час невідомо звідки з'явився Мави. Як ніжний син, він потягся до Халназара.

— Здрастуй, батьку!

Халназар окинув свого раба лютим поглядом. Коли б можна було, він ногою вдарив би його. Та попереду була відправка людей на тиллові роботи і лише цей раб міг врятувати родину від тяжкої біди.

Халназар простяг руку Мави.

— Всі ви ламаного гроша не варті! Коли б Мави був дома, він не віддав би Мелекуша!

— Не віддав би! — гаряче вигукнув Мави.— Помер би, а не віддав!

Балли, не стерпівши, зневажливо кинув:

— Авжеж, ти... Бачили ми, як ти не віддав!

Мави готовий був засмутитися, але Халназар знову похвалив його, і це додало йому сміливості:

— Мене били, били, поки я не знесилвся... Інакше хіба я віддав би п'ять верблюдів пшениці?

Халназар зрозумів, що втратив не тільки Мелекуша, і знову розлютувався.

— Де Артик? Де? — звернувся він до своїх синів.

— Хто його знає,— відповів Балли.— Інші повернулися, а його немає. Ніхто про нього нічого не знає.

Відпочивши за чаєм, Халназар трохи заспокоївся. Насамперед він наказав повідомити по своєму арику, щоб на ранок приготували людей для відправки на тилові роботи, попередивши при цьому, що тих, хто порушить наказ, чекає суворе покарання. Потім покликав до себе синів та Мави і посадив їх поруч із собою.

— Діти,— заговорив він,— ми потрапили в тяжку скруту. Завтра треба приставити до міста робітників. Жереб випав Артикові, тому я й був спокійний. Тепер становище змінилось — Артик утік. Звичайно, стражники знайдуть його, та від цього нам не легше. Я певний, що волосний і полковник звільнять мою людину. Мій син, звичайно, не піде в робітники. І все ж таки для годиться треба привести когось з нашої родини і сказати: «Ось моя людина!» Що ж робити, доведеться записати когось із вас. Усі ви мені однаково дорогі, жодному з вас я не скажу: «Йди!» Пошлю того, хто любить мене більше, хто хоче мені віддячити. І залишу йому після моєї смерті дві частини спадщини.

Мави вже хотів був сказати: «Я піду». Але те, що Мехінлі залишалася в домі Халназара, а майбутнє було таке непевне, примусило його замислитися. І все ж таки перемогло бажання залишитися улюбленим сином бая і одержати дві частки спадщини. Він перебив Балли, що неохоче промовив: «Я поїду»,— і сказав:

— Ні, я поїду! Велике для мене щастя — втішити батькове серце. Не тільки на роботи, на смерть піду, коли треба!

Після цього Балли сміливо заходився сперечатися з ним, але Халназар поплескав Мави по спині:

— Молодець, синку!

Балли не здавався:

— Ні, батьку, я перший сказав, я й поїду! І дві частки спадщини візьму я! — під'юджував він Мави.

Той цілком серйозно відповів:

— Батько ж збирається тебе одружити. Ти не поїдеш, поїду обов'язково я!

Слово «одружити» наче батоном різонуло Балли. Нешира по-смішка одразу зійшла з його потемнілого обличчя. Це вколело і Халназар-бая. Але питання про відправку Мави на тилові роботи було найважливішим, і обидва поспішили приховати хвилювання, що охопило їх.

— Ви жовтороті пташенята в порівнянні з Мави,— сказав Халназар своїм синам.— Мави немов із заліза викутий! Прив'яжи його до каменя, він не розгубиться. Рушай, Мави, і будь щасливий. Дай боже здоров'я! Коли повернешся, не буде в мене дорожчого сина за тебе. Буду доручати тобі найважливіші справи, буду в усьому радитися з тобою.

Мави не розумів, яку долю готують йому, і щиро радів, слухаючи лукаві слова бая.

Розділ сорок четвертий

Ашир, загубивши Артика під час перестрілки, ще вранці примчав додому. В аулі він також не знайшов свого друга. Він ще більше розгубився, коли почув, як голосить Нурджахан: «Радість очей моїх, Артик-джан, розлучили мене з тобою!..»

Після полудня прийшла звістка про приїзд Халназара та Покги Вала. Говорили, що Покги Вала був серед тих, кого полковник примусив ховати убитих у бою. Ашир уже збирався піти в аул і довідатись про Артика, як його спіткало тяжке горе: дехканин, з яким Сахат Голак поїхав у місто до млина, привіз батькове тіло.

В Ашира потемніло в очах. Він любив батька, і ця смерть була для нього тяжким ударом. Але Ашир не втратив твердості духу.

Незважаючи на пізній час, Ашир вирішив поховати батька того ж дня. Він купив в ахальців, що отаборились на баштанах, бязі. Сусіди-діди обмили тіло Сахата Голака і загорнули в саван. На кладовищі, що містилося на північ від аулу, Ашир викопав могилу, один з ахальців, який трохи знав грамоти, прочитав заупокійну молитву.

Смеркалося. Важка чорна хмара тихо пливла по синюватому вечірньому небі. Вершники, що виїхали в погоню за повстанцями, ніде не знайшли Артика і, вирішивши, що він поранений або вбитий, поверталися в аул. Похорон, що відбувався в такий пізній

час, викликав у них підозру, і вони шодуху помчали на кладовище.

Помітивши вершників, Ашир подумав, що їдуть за ним. Не лишалось часу ні тікати, ні ховатися. Міцно стискуючи в руках лопату, він залишився на місці. Але вершники, не звертаючи уваги на людей, що були біля могили, хотіли бачити того, хто лежав під щойно насипаним горбком. Могилу розкопали, саван з Сахата Голака зірвали.

Ашир затремтів від гніву. Йому хотілося розбити лопатою голову першому, хто потрапить під руку, вихопитись на коня — і шукай вітра в полі. Проте він зрозумів безглуздя свого наміру і спромігся стриматися навіть від гострого слова. Дещо в цьому насильстві подавало йому надію: якщо шукають Артика, виходить, його бойовий товариш не потрапив у полон і не помер.

Ашир провів ніч у тривозі. На світанні його покликали до Халназар-бая. Ашир згадав, як бив нагаєм байського сина Балли, і завагався — чи йти йому туди? Непокоїла не лише загроза розправи, але й нове жеребкування, яке провадив Халназар в аулі. А тим часом під'їхав осавул з двома вершниками. Вони забрали Ашира і одвели до Халназар-бая.

Халназар знав, що Ашир — Артиків друг, і вирішив помститися на ньому. Аширову кибитку він приєднав до чотирьох кибиток своїх сватів і звелів кидати жеребки.

Жеребкування провадилося на верблужих балабушках. Витягши по одній чотири балабушки, Халназар щоразу знаходив на них позначки.

— А це твій залишився, — сказав він під кінець і відкинув далеко геть усі балабушки. — Жереб упав на тебе, Ашире.

Ашир запротестував:

— Бай-ага, ти чиниш несправедливо. Покажи мені мою балабушку!

Халназар грізно кричав на нього:

— Весь аул вірить мені! Хто ти такий, щоб не довіряти мені?

— Я вірю своєму жеребку.

— Замовчи, син свині!

У цей час підбіг Балли, розмахнувся і вдарив Ашира по потилиці.

— Ось тобі жеребок!

Приголомшений ударом, Ашир заточився. Він стиснув кулаки, повернувся, але ту ж мить новий удар викресав іскри з його очей. Не тямлячи нічого від гніву, Ашир з усієї сили вдарив Балли кулаком в обличчя. Той виплюнув вибитого зуба з кривавою слиною. Тоді в бійку встряли Халназар та його свати. Ашира били

жорстоко, зганяючи на ньому всю свою лють; він упав, втрачаючи свідомість.

На якийсь час Ашира прикидали гноєм. Коли він опритомнів, йому не дозволили піти додому попрощатися з матір'ю, а одразу ж приєднали до робітників, що вирушали до міста.

Халназар ласкаво виряджав Мави і розщедрився:

— Не сумуй, синку, я неодмінно тебе визволю. Якщо доведеться там трохи затриматися, не соромся, витрачай гроші і будь щасливий, дитя мое! — і він поклав у кишеню Мави п'ятдесят карбованців.

Це були перші гроші, які Мави одержав від бая, вони здалися йому великим багатством: якщо він витрачатиме навіть по п'ятдесят копійок на день, йому вистачить їх на сто днів!

Мехінлі теж ласкаво прошепотіла йому:

— Іди здоровий, повертайся щасливий! Буду чекати тебе хоч до смерті!

У Мави розм'якло серце, послабла воля. Ноги його, здавалося, не могли зрушити з місця. Йому раптом зробилося нестерпно важко, адже він хотів бути улюбленим сином батька, йому обіцяно дві частки спадщини, а виходило, що його в потилицю виштовхують з дому, і, можливо, ніколи не доведеться скористатися обіцяним. Проте вже нічого не можна було зробити.

Нобат-бай найняв робітника від п'яти кибиток за дві тисячі вісімсот карбованців. Дехканин, з яким він домовився, не міг вилізти з боргів і продав себе, бо його родині нічого було їсти. Нобат-бай примусив учасників складчини продати килими, корови, жіночі прикраси, зібрав тисячу п'ятсот карбованців і, не додавши від себе ні копійки, спровадив найнятого дехканина, пообіцявши решту віддати родині.

Покги Вала покладався на родича, якого чекав з Ахала. Родич цей приїхав додому з лазарету після поранення в короткочасну відпустку, і Покги вважав, що його родина вже виконує військову повинність.

Дехканам ні на кого й ні на що було сподіватися. Ті, на кого випав жереб, ішли на тилові роботи, наче на страту, під плач та голосіння своїх матерів, дружин і дітей.

Ашира ніхто не проводжав. У нього не було батька, який сказав би йому напутнє слово. Мати не обнімала його, не проливала сліз. Не проводжала його й молода дружина, припавши до грудей. Побитий, він самотньо чвалав по курній дорозі, ледве тягнути ноги і неспокійно озиралася назад.

Аширова мати надто пізно довідалася, що призначені йдуть до міста. Кинувши роботу, вона побігла доганяти сина. Густа

придорожня курява вкрила її з ніг до голови, з погаслих очей її котилися сльози.

Побачивши Халназара, вона впала перед ним на коліна:

— Бай-ага, прийми в жертву моє життя, але відпусти мою єдину дитину!

Не слухаючи її, Халназар пішов до себе, погладжуючи бороду. Стара наздогнала його, захопилася за край халата:

— Молю тебе, бай-ага, благаю! Вчора ми поховали батька, пощади сина, зглянься!

Халназар люто насупив брови.

— Геть, нечиста тварюко! — висмикнувши полу халата, він поспішно подався до своїх кибиток.

Стара впала обличчям у пісок. Потім підвелася й озирнулася навкруги.

— Де мій син?

Хтось відповів їй:

— Йх повели.

У старої пішла обертом голова, вона безсило впала на землю і одразу ж, наче її підштовхнули, схопилася на ноги, — її молоді очі помітили юрбу людей, що віддалялись од аулу вздовж земляного валу над ариком.

— О дитино моя, Ашир-джан! — крикнула вона розпачливо і побігла. Собаки погналися за нею, але вона не помічала ні собак, ні колючок, що кривавили її босі ноги. До старої, кволої жінки зненацька наче вернулась молода сила.

Спотикаючись і падаючи, вона наздогнала робітників. Ашир, пізнавши матір, вибіг до неї з юрби. Вона цілувала його обличчя, очі, руки, одержу і висохлими очима дивилась на нього, плачучи серцем. Мати й син закам'яніли в безутішному горі. Ашира потягли за рукав. Він зі стогоном одірвався від матері. Мати побігла поруч з ним по колючках, у кров розбиваючи босі ноги, знову припала до сина, але їх знову розлучили.

Йти далі в неї не було сили. Вона впала на суху, курну землю і заголосила:

— Ох, миле дитя моє, ти пішов! Бай прирік мене на горе розлуки. Нехай же кров залле його дім!

Розділ сорок п'ятий

Після того як напад повстанців на місто було відбито, а волосні, арчини та ємні виявили покірливість, полковник опинився в дуже скрутному становищі перед своїм начальством. Телеграма, яку він похапцем надіслав, повідомляла: «У Теджені повстання, по-

встанці напали на місто». Начальник області телеграфував у відповідь, що висилає карний загін з батареєю польових гармат. Загін, звичайно, не спиниться перед рішучими заходами, спалить і зрівняє з землею аули повстанців. Це не обіцяло нічого приємного й самому полковникові. Адже хто, як не він, запевняв, що населення спокійно ставиться до мобілізації на тиліві роботи, що дрібні спалахи незадоволення ніякої загрози не становлять і що немає ніяких підстав побоюватись серйозних заворушень серед туркменів. Коли ж тепер буде визнано, що в Теджені справді було повстання, всі зрозуміють, що начальник повіту був сліпий, що він не виявив службової пильності, несумлінно ставиться до своїх обов'язків. Зелена колючка також гине серед очерету, охопленого полум'ям.

Полковник довго ламав голову над тим, як викрутитися з цього становища. Твердити, що туркмени справді повстали, значить самому копати собі яму, це ясно. Визнати, що він необачно послав телеграму — ще гірше. Вважатимуть панікером, боягузом. А що, коли применшити розміри подій? У рапорті можна доповісти: не «повстання», а «зворушення», і одразу ж додати — «придушене ще в зародку, завдяки своєчасно вжитим заходам». А ще краще написати: «напад розбійників», — хто ж його розбере, хто нападає в нічній темряві? Кінець кінцем свідків, які могли б підтвердити цю версію, знайти неважко.

Докладно проінструктувавши підлеглих йому чиновників, полковник викликав до себе волосних.

— Негідники! — кинув він їм замість привітання. — Ви всі запевняли мене, що народ спокійний. Бачили, який це спокій? Сьогодні прибуде каральний загін. Він буде суворо карати і, можливо, з вас і почне.

Хуммет почав благати:

— Пане полковник, ми ваші віддані слуги, не виказуйте нас! Його перебив Ходжамурад, що вмів говорити по-російському більш складно:

— Ваше високоблагородіє, пане полковник! Від вас одного залежить приректи народ на загибель або захистити його. Я певний, що ви, як людина справедлива, не дозволите проливати кров ні в чому не повинних людей через купку якихось грабників. Я можу впевнено сказати: в нападі на місто брав участь не народ, а лише кілька мерзотників, що втекли з аулів. Спитайте про це всіх, кому ви довіряєте, і всі підтвердять мої слова. Це засвідчить де завгодно і власниця млина на Қялі... Ваше високоблагородіє, я звертаюся до вашої справедливості!

Слова волосного з каналу Қяль сподобались полковникові. Можливо, що він так само боявся службової відповідальності,

як і начальник повіту. Інші волосні, помітивши, що обличчя полковника трохи посвітлішало, почали говорити, підтакувати. Всі вони запевняли, що ніякого повстання не було, а на місто напали розбійники, до яких приєдналися деякі мешканці аулів. Кожний обіцяв будь-де знайти свідків, готових підтвердити це під присягою.

Полковник охоче сприйняв цю версію і на прощання сказав волосним:

— Хай буде так. Я не хочу бути причиною загибелі невинних людей. Через те я буду називати цей напад на місто не повстанням, а грабiжницьким наскоком розбійників.

Волосні схилили голови.

Ополудні з Ашхабада прибув каральний загін з кулемстами та батареєю легких гірських гармат. Полковник у розмові з начальником загону повідомив, що в повіті відновлено порядок і що в його розпорядженні вже почали прибувати з аулів дехкани, призначені по жеребкуванню на тилі роботи. Після цього по аулах розіслали незначні загопи козаків, щоб виловити учасників нападу. В аул Езіз-хана, котрий очолював повстанців, послали загін з кулеметами.

В аулі нікого з роду Чапика загін не знайшов і попрямував униз по течії каналу Утамиш. Заарештовували всіх, хто брав участь у нападі на місто. Для цього досить було одного доносу, зробленого з почуття помсти чи дрібної ворожнечі. В одному місці до загону прибivся Мелекуш — його прийняли за коня «розбійників», але хто був його власником, встановити не могли.

Загін наздогнав Езіза в пісках. При ньому було десяток нукерів. Цей невеличкий загін закріпився в улоговині серед сипучих пісків Елбарсли. Перестрілка почалася після полудня. Град куль посипався на бархани, пісок зі схилів поплив, мов розтоплений свинець. Втративши одного чоловіка, Езіз вночі подався до іранського кордону. Каральний загін вранці вирушив у погоню за ним. З Теджена було виряджено загопи в обхід. Проте Езіза не змогли впіймати — з п'ятьма-шістьма нукерами він прослизнув через кордон в Іран, а звідти перейшов в Афганістан.

Розділ сорок шостий

Артик дві доби переховувався в околицях Теджена. На третій день він вирішив перевірити, що робиться вдома, і тієї ночі, коли забрали Ашира, примчав на гнідому до свого куреня. Побачивши його, Нурджакан розгубилася, але одразу ж опам'яталася і пригорнула сина до грудей.

— Дитя моє, побачила тебе, тепер можу й померти спокійно!
Те, що Артик повернувся на своєму гнідому, особливо тішило її. Вона погладила коня по лобі і сказала:

— Добрий кінь завжди знайде свого господаря!

Та раділа Нурджахан недовго.

— Голубчику мій, Артику,— занепокоєно заговорила вона,— вже два дні, як тебе шукають. Ось і сьогодні опівночі приїздили. Нишпорили скрізь, оглянули навіть грядки на городі. Будь обережний, любий!

Артик слухав матір і поглядав на Аширів курінь. У курені спати не було де. Але біля дверей не видно було ні Ашира, ні Сахата Голака.

— Мамо, а де Ашир? — мимоволі вихопилося в Артика.

— Не питай, мій любий...

Тривога охопила Артика:

— Що трапилось? Та говори ж, мамо!

Нурджахан з плачем почала розповідати:

— Бідолаха закінчив лік дням...

Артик затремтів:

— Ашир?

— Сахат. Він загинув від кулі у місті.

— І Ашир поїхав, щоб привезти його тіло?

— Ашир більше думав про свого друга. Хотів їхати розшукувати тебе, коли привезли батькове тіло. Бідолаха...

— Ну, то де ж він тепер?

— ...рушив в останню свою путь. Усе життя страждав, та й після смерті лихі люди осквернили прах сіромахи. Його могилу прийняли за твою. Розкопали, обдивилися...

— Негідники!

Нурджахан витерла очі.

— А Ашира...

— Що вони зробили з ним?

— Послали на тилові.

— Хто послав?

— Кажуть, жеребка кидав сам Халназар-бай. Обдурили, кажуть, підсунули жеребок Аширові, потім побили, погнали до міста...

У цей час до них підійшла Аширова мати і заридала. Нурджахан теж заплакала разом з нею. Артик не міг більше дивитися на це безутішне горе. Навіть коли помер батько, йому не було так важко. Все клекотіло в ньому, все протестувало проти насильства, жертвою якого був він сам та близькі йому люди. Обурене почуття підказувало рішення, та він не мав часу спокійно обміркувати його.

— Або загину, або ж помщуся за все! — з гнівом сказав він і скочив на коня.

Обидві старі жінки вхопилися за його одягу:

— Спинися, божевільний, куди ти!

Артик нахилився до них з сідла, гаряче дихаючи, промовив:

— Залишуся — впіймають, втечу — наздоженуть. Краще я сам нападну на них! — і з місця погнав коня, кинувши на прощання: — Зоставайтеся здорові! До нової зустрічі!

Нурджахан з благанням простягла руки:

— Дитя моє! Артик-джан, краще я загину за тебе!..

Але тїнь вершника розтанула в досвітньому морозі.

Виїхавши на дорогу, Артик пустив коня ступою. Його гнітили тяжкі думки: «Ашира погнали на тиліві роботи. Потраплю їм до рук — мене чекає та ж доля... Накликали біду на народ, зробили всіх злидарями. Матері залишаються полонянками, діти — сиротами. Дружин розлучено з чоловіками, синів з батьками. Що тепер робити? Піти й розпороти живіт Халназарові? Ні, не в ньому одному справа. Найкраще — зібрати відважних людей, таких, як Чапик-сердар, Курбан-Джорджак, податися в піски і звідти нападати на баїв. Можливо, доберуся тоді й до арчинів, і до волосних... Іншого виходу нема — не можна складати зброю».

Вирішивши так, Артик знову згадав свого друга: «Ашира вже немає. І чи вернеться він — невідомо. Якщо я тепер не допоможу йому, — де ж дружба?»

Наближаючись до аулу, Артик трохи змінив своє рішення: «Халназар наказує напувати худобу рано, поки в колодязі не скаламутили воду. Якщо Мави пішов на тиліві, за худобою наглядують його сини. Зараз треба їхати до колодязя. Якщо з'явиться хтось з синів бая, — скрутити руки, заткнути рота хусткою, кинути на коня і податися геть. А потім сказати Халназарові: «Звільниш Ашира — верну сина, ні — уб'ю його!..»

Він уявив собі місце сутички біля колодязя — і раптом Айна, немов жива, постала перед його очима. Він пригадав, як, виїжджаючи до Езіза, він зустрівся з нею біля колодязя, як прощався.

«...Айна... — з ніжністю подумав Артик. — Може, вона страждає через мене і дві її ще тяжчі за мої? Може, брудний хижак вже простягає до неї свої лапи? Можливо, вона вже втратила надію? Ні! Вона швидше помре».

Заглиблений у ці думки, Артик доїхав до колодязя. Він спинив коня, підвів голову і... завмер від несподіванки — біля колодязя стояла Айна. Не вірячи змученим від безсоння очам, Артик почав пильно вдивлятися в ранкову сутїнь.

Побачивши Артика на коні в цьому затишному місці, Айна кинулася до нього:

— Артик-джан! — і, схопившись за стремено, притулилася до ноги коханого.

Гнідий з несподіванки рвонувся вбік, але Артик уже зіскочив з сідла і обняв Айну.

Артик не знав, що робити: забрати Айну — доведеться забути про Ашира, допомогти другові — значить покинути напризволяще Айну. Руки його опустилися.

— Що з тобою, любий мій? — з тривогою запитала Айна.

Артик не знав, що відповісти. Тоді Айна рішуче вигукнула:

— Артик-джан, або забери мене з собою, або вбий!

Ця рішучість передалася й Артикові. Він подумав: «Ну, що ж, поки такий кінь підо мною, чи є шляхи, яких я не пройду? Відвезу Айну, де-небудь сховаю, а потім потурбуюся й про Ашира».

Вдалині з'явилися два чоловіки, що вели коней за поводи. В одному з них Артик одразу пізнав Балли. Не думаючи, він одразу ж звів рушницю.

Айна злякано вцепилася в його плече.

— Милий Артику, тут не місце, не місце!

Артик на мить завагався і опустив рушницю. Потім підхопив Айну, посадовив її на круп гнідого, сам скочив у сідло і вдарив коня нагаєм. Тим часом Балли вже наблизився до колодязя.

— Кінь волосного! — здивувався він і одразу ж зарепетував: — Артик і Айна втекли! Хе-е-ей!

Гнідий, мов стріла, мчав у прозорому ранковому повітрі, несучи своїх вершників, і незабаром зник з очей.

Аул залишився далеко позаду.

У Халназара ночували козаки, яких прислали на розшуки. Крик Балли розбудив їх. П'ятеро вершників негайно кинулися в погоню. Балли приєднався до них.

Артик погнав коня в піски Гури-Дангдана, що починалися верст за сім від аулу. Минувши лані, він спинив коня в низині, спішився і почав радитися з Айною, куди податися. Він не думав, що в Балли вистачить сміливості переслідувати їх.

Куди їхати, в який аул? Хто прийме таких гостей? Хто не злякається Халназара та волосного? Може, краще податися в піски одному, залишивши Айну в курені у чабанів? Та чи знайдуться серед них люди, яким можна довіритись? А коли й знайдуться — чи зможуть вони охороняти й захищати Айну? Чи не поїхати в іншу місцевість? Виходить, залишити без допомоги Ашира? Покинути напризволяще матір, сестру? Хто захистить Шекер?...

Питань виникало багато і здавалось, що всіх їх не можна розв'язати. В той час, як Артик розмовляв з Айною, гнідий, подзво-

нюючи вудилами, хрумтів сухою травою. Зі сходу піднімалося сонце, перше проміння його освітило піщані бархани, що спокійно спали, загорілося на срібних прикрасах Айни, позолотило шліфовані цвяшки на луці сідла. Раптом кінь перестав жувати, повернув голову на схід і нашорошив вуха. Артик кількома стрибками вискочив на пагорбок і глянув у бік аулу. Звідти щодуху мчало шість вершників.

Айна також підвелася в тривозі.

Ховатися було ніде. Артик озирнувся навкруги, ремствуючи на себе, що спинився на відкритому місці, а втім, коли б і знайшлося укриття, починати перестрілку було б безглуздо: в його руках була тільки Халназарова двостволка. Лишалось покласти-ся на швидкість та витривалість гнідого.

Коли вони сідали на коня, чулися крики:

— Сій!.. Спинись або загинеш!

Гнідий прудкокрилим птахом полетів по неозорій рівнині. Ззаду розляглися постріли. Кулі засвистіли з обох боків. Гнідий, прищуливши вуха, весь витягся і несамовито бив копитами, немов згортаючи під собою простори рівнини. Відстань між втікачами і погонею почала збільшуватись. Але раптом гаряча куля підрізала ноги коневі — на межі пісків гнідий упав.

Айна перелетіла через Артика, двічі перевернулася і вдарилася об землю. Артик не встиг звільнити ноги з стремен і впав разом з конем. Він не відчував болю, рвонувсь і зостався на землі, — кінь усією вагою придавив йому ногу. Тоді він зірвав рушницю, що висіла за плечима, прицілився у вершників, які саме під'їздили, і спустив курок. Щастя й тепер зрадило йому — курок клацнув, але пострілу не було. Артик потягся за шаблею, але не міг витягти її з-під коня. Закусивши губу, він у розпачі замотав головою. Айна не могла звестися від болю в спині. Плазом вона посувалася до Артика, щоб допомогти йому, але в цей час на нього навалився Балли. Артик вихопив з-за пояса кинджал і штрикнув його в живіт, але клинок, вдарившись об щось тверде, слизнув униз, не завдавши великої шкоди Балли. Айна трохи підвелася і потягла Балли за ногу. Але дві дужі руки схопили її за плечі і відкинули геть.

Артикові скрутили руки за спину, волосяна могузка врізалася йому в плечі. Біль пронизав його, та він навіть не зойкнув. Айна, побита, закривавлена, повними сліз очима дивилася на нього. Зустрівшись з нею очима, Артик заговорив здавленим голосом:

— Айно моя! Помру — пробач, не помру — помщуся не на одному, на сотнях!..

— Де Мелекуш? — перебив його Балли.

Артик тихо, щоб не почула Айна, відповів йому брутальною лайкою.

Айна, не маючи сил підвестися, заплакала.

— Артику...— почала було вона, але товсті короткі пальці Балли затисли їй рота.

Почулося хрипіння гнідого. Наче бажаючи когось побачити, кинь, зібравши останні сили, підняв голову, але вона одразу ж безсило впала на землю. Очі його погасли, з-під вій викотилась слеза...

З Артикових грудей вирвався придушений стогін.

Розділ сорок сьомий

Від Халназарового арика треба було послати на тиліві роботи чотирнадцять чоловік. На випадок, що когось не візьмуть через хворобу, додали ще двох. Волосний та старшина призначили й від себе по одному чоловіку, всього Халназар мав приставити в повітове управління вісімнадцять робітників.

У розпал набору волосний звільнив двох, одного старшина вернув з дороги, а решта — п'ятнадцять пройшли лікарський огляд, і їх розмістили в казармі. Ашир витяг чорний жеребок і мав їхати в глиб Росії. Мави витяг білий — таких залишали працювати на Туркестанській залізниці.

Серед п'ятнадцяти робітників з Халназарового арика одного мала дати родина Меле-бая, що складалася з п'яти чоловіків. Меле-бай пошкодував грошей, щоб найняти робітника, пожалів синів і, не витримавши докорів дружини, прийшов сам. Йому було вже під шістдесят. На тиліві роботи не брали людей старших за тридцять один рік, тому Меле-бай вирішив записатися тридцятирічним. Халназар знав, що Меле-бая буде забраковано, проте не зміг одверто відмовити йому. Лікар визнав його непридатним.

Полковник спитав його:

— Скільки тобі років?

— Три... тридцять,— заїкаючись, відповів Меле-бай.

— Тридцять? — здивувався полковник і смикнув Меле-бая за бороду.— Це з такою сивою бородою? Брешеш!

Хтось пожартував:

— Баяр-ага, може, його бороді тридцять років?

Всі зареготали. Полковник почав допитувати старого:

— Скільки в тебе синів?

— Чо... чотири.

— Скільки років старшому?

Меле-бай не знав, що відповісти. Сказати правду — тридцять п'ять,— то вийде, що син старший за нього. Тому він трохи применшив віку синові:

— Двадцять сім.

— То в тебе народився син, коли тобі було три роки?

Меле-бай розгубився:

— Ні, полковник-ага, я помилився.

— То скільки ж йому років?

— Тридцять п'ять.

— Значить, син старший за тебе на п'ять років?

— Ох, ні, не так...

— А як?

— П'ятдесят вісім.

— Синові п'ятдесят вісім, а тобі тридцять?

— Ні, баяр-ага, мені п'ятдесят вісім.

Розлючений начальник повіту наказав привести всіх чотирьох синів Меле-бая, а самого його відправити в тюрму. Але Ходжамурад одразу зрозумів, що тут можна буде підживитися, і заступився за старого. Підморгуючи примруженим оком, він звернувся до грізного начальника:

— Пане полковнику, є прислів'я: «За одну помилку не судять». Бай помилився, йому можна вибачити. Він сам спокутує свою провину.

Полковник зрозумів натяк і посміхнувся:

— Як і не простити чоловіка, що в три роки став батьком дорослого сина!

У цей час підійшов ахальський родич Покги і віддав полковникові честь. На ньому були чоботи з острогами, чорні штани, сорочка захисного кольору, на боці висіла шабля, на жовтих погонах білили нашивки, на грудях блищали дві медалі.

Глянувши на причепуреного фронтовика, полковник лагідно сказав:

— За такого богатиря, як оцей, можу не одного — десять чоловік звільнити. Міраб вільний.

Волосний Ходжамурад за півтори тисячі карбованців, коня та великий килим зовсім звільнив родину Меле-бая від набору.

Того дня у Теджені було повно людей у великих папах. Хто прийшов проважати сина, хто брата, а хто просити про звільнення від набору. Прибилася і Аширова мати.

Місто вона бачила вперше. Її перелякав гуркіт і свист паровоза, що мчав, мов чорна кибитка. Гуркотливі гарби, фаєтони з дзвіночками оглушили її. В ніздрі вдарили задушливі, незнайомі запахи. Всі люди здавалися їй на одне лице, всі вулиці — схожими одна на одну. Вона не розрізняла, де крамниця, де установа.

Жінка довго розпитувала, знайшла нарешті волосного і впала перед ним на коліна:

— Волосний-ага, хай буду я твоєю жертвою, вислухай мене заради аллаха! Я з аулу Гоша. Маю одного сина, єдину втіху моєї старості. Його виряджають по підробленому жеребку на роботи...

— Брехня! Цього не буває!

— Ой, хай я буду твоєю жертвою!

— Хто виряджає?

— Та той, що в нашому аулі, Халназар-бай.

— Халназар-бай не припустить несправедливості.

— Хай схилось я перед тобою, волосний-хан, ти мені повір! Бай не показав синові жеребка, а сказав: «Іди, на тебе випав жереб». І вирядив. У мене є свідки.

— Ти, стара, брешеш.

— Хане мій, синку, я не брешу, я благаю тебе! Звільни мою єдину дитину. До самої смерті молитимусь за тебе.

Волосний поморщився:

— Якщо ми будемо звільняти єдиних синів, нам доведеться розпустити більшу половину завербованих. Нехай кожен скаржить на свій жереб. Адже сказано: хто витяг жереб, не плаче.

— Волосний-хан, тоді хоч знов киць на нього жеребок.

— У мене турботи — не тільки про твого сина. Підводься, годі!

Стара обняла його коліна, заплакала. Волосний наказав осавулові, що стояв тут-таки:

— Заберіть її!

Осавул гримнув на стару:

— Коли не хочеш, щоб тебе виштовхали в потилицю, забирайся геть!

Бідолашна почала благати:

— Любий синку, і в тебе є мати. Коли б ти потопав, хіба вона не кинулася б у воду? Я благаю твоєї допомоги, пожалій мене!

Волосний озирнувся на них, підперши рукою бік. Відчувши під рукою шелест грошей Меле-бая, він розсміявся й вийшов.

До полковника стару не пустили, виштовхавши за двері. Вона почвалала по вулиці, ридаючи вголос. На базарній площі з нею зустрівся Халназар-бай і зніяковіло обійшов її стороною. Стара озирнулася і почала проклинати його:

— Ох, щоб ти не вдома помер, підлий бай! Бодай ти не милувався своїми дітьми! Щоб їжа тобі стала отрутою, питво — трутною!

Немов не чуючи прокльонів старої, Халназар заклав руки за спину і звернув за ріг. Назустріч йому з церковного майдану їхали вершники. І раптом він крикнув, витріщивши очі:

— Мелекуш!.. Мій Мелекуш!

Він упізнав свого коня. Попереду сотні їхав командир карального загону. Кінь звивався під ним, мов змії. Мелекуш помітно схуд, гостро позначилися ребра, блискуча золотава шкіра потемніла. Його можна було впізнати лише по гордій поставі та по тому, як непокірно вигинав він шию, гризучи вудила.

Халназар покvapно вийшов на середину вулиці і зупинився. В усій його важкій постаті була розгубленість. Очі дивилися суворо, а обличчя догідливо усміхалося і вуса ворушилися. Він простяг тремтячу руку до свого Мелекуша і невиразно забурмотів:

— Начальник, начальник... Ти хороший чоловік, добрий... Кінь мій...

Мелекуш впізнав Халназара, пішов дрібним кроком, потім потягся до хазяїна, наче хотів поластитись. Але сотник натягнув поводи і погрозив Халназарові нагаєм:

— Калтаман, калтаман, розбійник!.. У тюрму посадовлю!

Халназар відсахнувся, наче його вдарили, і закам'янів на місці з переляку. Вершники проїхали мимо, вкривши його курявою, а він все стояв, витріщивши очі і чекаючи, що його ось-ось схоплять. Сотникові слова несподівано сповнились для нього зловісним змістом: «Коня впіймали в розбійників — скажуть, що син брав участь у повстанні, можуть і заарештувати. Врятує, боже, від царського гніву! Хто знає, може, і мое майно розграбують? Може, і дім спалять?» Халназар вже шкодував, що образив стару Аширову матір.

«Можливо, це її прокльони вбивають мене», — подумав він і побіг до волосного.

Ходжамурада він знайшов у дворі купця Котура. Разом з мірзою Кулліханом волосний сидів у задній кімнаті і пив горілку. Приятелі тільки що цокнулись, як у кімнату покvapно зайшов Халназар. Колір обличчя в нього був як у мерця, губи тремтіли, він не міг слова сказати. Волосний та мірза були здивовані несподіваною появою бая, особливо вразило їх його злякане обличчя. Вони хотіли схвати горілку, але, зрозумівши, що вже пізно, почали припрошувати:

— Бай-ага, випий з нами!

Халназар машинально взяв склянку. Склянки вдарились одна об одну і розбилися. Горілка залила поли його шовкового халата, але він навіть не почув її запаху.

Волосний та писар зблідли від переляку і в один голос гукнули:

— Що сталося?

Халназар трохи вже отямився і, важко дихаючи, почав розповідати.

— Мій кінь... кінь... Мелекуш... потрапив у руки людей, що пішли за Езіз-ханом. Оце я його бачив. На ньому їхав начальник

царського війська. Я підійшов і сказав: «Кінь мій!» Начальник замірився нагаєм... крикнув: «Калтаман, калтаман!»

Ходжамурад одразу зрозумів, у чому справа, але вирішив, що йому вигідніше налякати Халназара.

— Кепська справа,— заклопотано сказав він, підморгуючи Кулліханові.— Бай-ага, ти сам розумієш, на твоїх синів може впасти підозра, що вони також брали участь у повстанні.

Халназар зблід ще більше.

— Що ж робити, що робити?..— він впав у цілковитий розпач і благально глянув на волосного та мірзу.— Рятуйте! Мені більше ні в кого шукати допомоги.

— Що робити...— задумливо повторив волосний.— Доведеться доповісти панові полковнику.

Халназар зовсім розгубився. Раніше він міг покладатися на доброзичливе ставлення з боку начальника повіту. Але тієї ночі, коли почалося повстання, полковник різко обірвав його. Згадавши про це, Халназар не знав уже, що й сказати. Кулліхан прийшов йому на допомогу. Шкутильгаючи, підійшов він до Халназара і з п'яною посмішкою сказав:

— От ще, їй-богу, яка безпорадність! А що ти скажеш, коли я приведу тобі коня?

Волосний враз похвавився:

— А ти ж і справді це можеш, Кулліхан! Адже ти приятелюєш з командиром загону. Сам казав... Дружба все може!

Кулліхан раптом завагався:

— Дружба дружбою, а служба службою...

Халназар зрозумів його натяк. Занесена над ним нагайка офіцера і страшне слово «калтаман» примусило його розв'язати калитку, і, можливо, вперше в своєму житті він вирішив показати себе щедрим. Помацавши ліву кишеню халата, він дістав гроші, загорнуті в ганчірку, тремтячими пальцями розв'язав брудного шнурка і витяг чотири сотні. Потім, розгладивши їх, незграбно простяг волосному та мірзі, кожному по дві.

Ходжамурад затиснув у руці хрусткі папірці і ввічливо зауважив:

— Бай-ага, мені можна було б і не давати.

— Ну, може, і тобі згодяться.

Кульгавий мірза позаздрив на гроші, які одержав волосний.

— Командира сотні я знаю,— заговорив він з наміром витягти в бая все, що можна.— У такому ділі він свого не прогавить, знає що й почім! Боюся, щоб йому не здалася його частка занадто малою.

Халназар знову розв'язав шнурка і дістав ще чотири сотні. Решту грошей він непомітно сунув у кишеню халата й струснув

ганчірку, в яку вони були загорнені, показуючи, що віддав усе. Кулліхан заспокоїв його, але одразу ж натякнув, що Халназару доведеться, можливо, ще не раз розв'язувати гамана.

— Бай-ага, спи спокійно. Коли заболить один бік, повернися на другий. Ні про що не турбуйся. Мало буде грошей, я додам своїх. У нас з тобою і кишень, і душа спільна. Словом, коли вранці прокинешся, кінь буде в тебе.

Надворі вже починало смеркатися. Волосний та мірза вирядили Халназара і подалися до чайхани Джумадурди. На перехресті Кулліхан зупинився і сказав супутникові:

— Поки ти збереш компанію, я забіжу до командира сотні,— і зашкандибав у провулок.

Коли він повернувся, в чайхані Джумадурди вже почалася гра. Ходжамурад ударив рукою по купі папірців:

— Давай на банк!

— А вистачить пороху?

— Якщо поставиш на банк всіх своїх родичів, і то вистачить.

— Молодець, волосний-хан! — почувся голос ззаду.

Волосний озирнувся і побачив Бабахана.

— Арчин-хан завжди встигне куди треба!

Від тютюнового диму в Бабахана дерло в горлі. Відкашлявшись, він сказав:

— А знаєш, Ходжамурад, твого коня вбили.

— Гнідого?.. Ну то й що ж! Ось тобі в одній руці два коня! — і волосний закріпив весь банк до себе.

— У мене є й добра звістка,— вів далі Бабахан.

— Ану?

— Впіймали того, хто порушив спокій в моєму арчинстві і хотів зганьбити Халназар-бая. Артика Бабали привезли сюди.

Кульгавий мірза усміхнувся:

— Тоді, арчин-хан, гуляємо сьогодні за твій рахунок.

Старшина плеснув у долоні. До нього підкотився сивобородий чайханщик.

— Дядечку Джумадурди,— звернувся до нього Бабахан,— що треба подати — сам знаєш... За мій рахунок.

Розділ сорок восьмий

Коли Нурджахан сказали, що Артика зловили біля пісків, вона підігнула поділ плаття, взяла під пахву свої черевики і щодуху побігла в аул. Казан, у якому варився сік дині, зостався кипіти на вогні, а диня, приготвлена для сушіння, так і залишилася нерозвішеною. В аулі їй сказали, що Артика козаки вже повезли

до міста. З прокльонами вона пройшла повз Халназарові білі кибитки.

Душевний біль не зламав її, а начебто повернув їй сили молодості. Вона побігла до міста, не почувачучи, як у ноги впивалися колючки і ламалися нігті на пальцях. Зупинялась вона лише біля колодязів, щоб угамувати спрагу.

Артика привезли до міста і кинули в тюрму. Він вперше бачив двері темниці. Його почали розв'язувати. Руки його спухли, волосяний мотузок вривався в тіло і разом з кров'ю присох до шкіри. Коли його віддирали, Артик зіптив зуби і скривив обличчя, але навіть не зойкнув. Начальник тюрми здивовано дивився на нього безбарвними очима:

— Ну й верблюд!

Артик хотів посваритись на нього кулаком, та зацімила рука не підвелася. Проте на словах він не зостався в боргу і похмуро промовив:

— Щастя твоє... А то я показав би тобі верблюда!

Піднявши палець, тюремник закричав наглядачам:

— Одиночка!

В одиночній камері, на залізному ліжку, Артик трохи отямився. Відкілясь ішов огидний сморід, від нього нудило, голова йшла обертом. Артик обережно ліг на голі дошки. Він почував себе зовсім розбитим після безсонних ночей, після шаленої їзди на крупі коня із зв'язаними руками. Страшенно хотілося спати, але біль у руках посилювався, напливли тоскні думки про матір, про Ашира та Айну. Він сам не розумів, спить він чи ні,— так і пролежав до ранку в якомусь напівмаренні. Іноді серед невиразного бурмотіння з його грудей вихоплювалося: «Айна! Ашир!»

Ранком його закували в кайдани і разом з іншими арештантами повели в місто. У цей день з Теджена вируджали на тилкові роботи першу тисячу мобілізованих у повіті туркменів. На вулицях було повно людей. Заарештованих навмисне проводили по найлюдніших вулицях, щоб показати, що буває з тими, хто на смілюється підняти руку на царя.

Вони йшли по двоє, брязкаючи кайданами. Їх оточували поліцейські з шаблями наголо та козаки з гвинтівками. Через церковний майдан арештантів вивели на базарну вулицю. Народ товпився на тротуарах. В одну суцільну смугу зливалися чорні папахи туркменів, за ними не видно було навіть дверей крамниць та вітрин магазинів.

Артик ішов попереду, один. На людях він тримався з гідністю, обличчя його виказувало мужню рішучість. Розправивши плечі, він ступав широко, скільки дозволяли кайдани, голову тримав високо і дивився вперед.

У натовпі був і Іван Тимофійович. Він з болем у душі дивився на кайданників, що наближались. Та коли він побачив Артика, серце його забилося дужче. Не стримавшись, гукнув по-російськи:

— Молодець, Артику! — і одразу ж додав по-туркменському: — Сміливіше, друже!

Поліцейські не помітили, хто гукнув, і не зрозуміли, до кого стосуються слова. Але Артик одразу ж впізнав голос Івана. Озираючись, він зустрівся з ним очима і дзвінко відповів:

— Прощай, друже, якщо помру, а не помру...

Один з поліцейських штовхнув його в плече і не дав домовити.

Біля складу купця Қотура стояли Халназар-бай та старшина Бабахан. Побачивши Артика, що в кайданах ішов посеред вулиці, Бабахан глузливо гукнув:

— Поздоровляю, добрий молодче, начепив на себе прикраси! Халназар ущипливо запитав:

— Ну що — поїздив на Мелекуші, скуштував пшенички?

Артик здригнувся, насупив брови і люто подивився на бая та старшину:

— Підлі кровопивці!

Начальник конвою поставив на Артика револьвер:

— Мовчати! Не зупинятися!

Але Артик і без того рвонувся вперед. Перед його очима з'явилося страшне видовище: з розбитими до крові ногами, з розкуйовдженим волоссям перед Ходжамурадом стояла навколішки його мати.

— Волосний-ага, благаю тебе!..

Та хто буде слухати благання Нурджахан?.. Осавул штовхнув її в груди, Нурджахан упала в арик. Загримівши кайданами, Артик кинувся до неї, але від удару прикладом заточився.

Нурджахан кинулася до сина:

— Дитино моя!

У груди їй вперся багнет. Осавул схопив її за плечі і, штовхаючи в спину, пхнув у натовп.

І знову притихлу вулицю сповнив дзвін кайданів. До нього долучився одчайдушний зойк:

— Артик-джан, дитино моя!

ЧАСТИНА ДРУГА

Розділ перший

Початок нового, тисяча дев'ятсот сімнадцятого року був незвичайний: уже давно стояла весна¹, але небо ні разу ще не нахмарилося, не зронило ні краплі вологи, і на землі не зійшло ні травинки. Канали та арики були сухі. Біля пересохлих криниць понуро стояли знесилені корови. Зголоділа худоба, що ледве перезимувала, жалібно озиралася навкруги, шукаючи зеленої паші, але землю, тверду та суху, вкривав тільки сірий пил. Падіж худоби почався вже з ранньої весни.

Дехкани зовсім занепали духом. Зерно, не проростаючи, лишалось лежати мертвим там, куди його кинула рука хлібороба, ниви припали пилом. Єдиний верблюд, останній кінь чи схудла корівчина ледве трималися на ногах. Де знайти дехканину збіжжя для худоби? Здобувати харчі навіть для себе було справою нелегкою.

Посеред аулу Гоша, біля одного з куренів зібрався гурт дехкан. Деякі знічев'я грали в дюзюм². Інші ділилися своїми турботами або сиділи заглиблені в мовчазні думки про прожиток, про своїх близьких, яких відправили з наказу царя на тиллові роботи. Рвучкий вітер обсіпав людей задушливою курявою.

Старий з великим гачкуватим носом та густими, в закрутках, мов піна, білими баками безнадійно хитав головою:

— Не видано й не чувано, щоб отак починався рік. Загинуть посіви.

Другий старий, з ріденькою борідкою, поволі підняв червоні, запалені повіки, подивився в поле, де кружляли курні вихори, і важко зітхнув:

— Ми бачили й голод, і посуху — чого не буває в житті! Та щоб за всю зиму і в дні новруза поля не мали ні краплі води, — такого не було ніколи. Мулли кажуть, що перед кінцем світу перестане родити земля, придуть голод та мор. Хто знає, може, наближається судний день, — сумно закінчив він і старою папахою витер пил з обличчя.

Тоскні слова старих не привертали уваги тих, хто грав у дюзюм чи стежив за грою. Але появу череваня міраба, який перевальцем поспішно біг відкілясь, випнувши черево, помітили всі. Кліпаючи маленькими очицями, Покги Вала ще здаля закричав:

— Е-е, люди, чули? Білий цар, кажуть, звалився...

¹ У дні весняного рівнодення в Туркменії звичайно буває найбільше атмосферних опадів.

² Дю з ю м — гра паличками на розкресленій на землі «дошці».

Ця звістка вразила всіх. Гравці застигли з паличками в руках, очі всіх були звернені до Покги. А той, наблизившись, важко відсапнув і крикнув:

— Ревлююса!.. У країні білого падишаха, кажуть, почалася ревлююса...

Ніхто не зрозумів, що це за «ревлююса», але раніш ніж будь-хто встиг запитати, Покги почав плутано пояснювати зміст подій.

— І не хотілося б говорити про це, та як не скажеш! Чимало розвелосся між народом різних баламутів, відступників, яким не подобається спокійне життя. Іншим пустоголовим дурням треба чогось такого, що було б ліпше від ліпшого. Та чи може бути кращий лад, ніж при царі? Хіба туркмени, що вічно знищували один одного в суперечках та чварах, не тішилися спокоем і днями, золотими, мов мед, під захистом справедливості білого падишаха? Ось тепер повалили царя: подивлюсь я, як ви будете розкошувати! Чого ви добилися, йдучи за такими непутящими людьми, як Езіз та Артик? Коли б не довелося вам тепер пити воду з-під задньої ноги собаки. Народ без царя — що отара без чабана: його подолає і вовк, і кожний ненажера!

Перший обізвався старий дід, з червоними, запаленими очима:

— Ну що, хіба я не казав, що все це — прикмета останніх днів?

Але старий з орлиним носом незадоволено перебив сусіда:

— Сказано: померла жінка — нехай, розлився айран¹ — нехай². А я скажу: помер цар — нехай, розвалився трон — нехай! От пригадай: у нас з тобою бороди тільки-но з'явилися, коли ми почули про білого царя. А за той час, коли змінювався їхній колір, чого тільки ми не пережили! Пройдисвіти, що не варті навіть у слід тобі ступити,— з цими словами старий гнівно подивився на міраба, і той, не витримавши погляду, закрутив головою на всі боки,— замірялися на тебе нагаєм, сідали тобі на шию і все це робили ім'ям білого падишаха. Подивись: на старості літ вони відібрали в мене єдиного верблюда, а твоє єдине дитя заслали на чужину. Якщо тепер царя повалили, виходить, наша молитва дійшла до неба. Дай боже, щоб і дощ пролився, і весняні води побігли з гір! Хоча й пізнувато, а проте ми зібрали б трохи збіжжя собі на прожиток.

Покги Вала кілька разів намагався перебити старого, але йому не щастило, бо той усе підвищував голос. Та тільки він замовк, як черевань розкричався:

— Е-е-е, про що ти говориш! А що, коли цар не звалився? А що, коли це брехня?

¹ Айран — кисле молоко.

² Зміст прислів'я: невелика втрата.

— Брехня не брехня, а люди почули цю звістку від тебе!

— Ну, коли ревлююса й звалила царя, не може бути, щоб не було в нього ні сина, ні онука! Хтось та буде царем. А те, що ти сказав сьогодні, завтра дійде до нього. Отоді побачиш, лихо нам буде, лихо! Ти розкривай рота, та знай, що казати. Пошли, боже, білому цареві довге життя і непорушну міць!

Слова, які промовив Покги з таким запалом, не справили ані найменшого враження на людей, може, тому, що в цей час повз них бігла аульна цокотуха Умсагюль. Щохвилини підсмикуючи шаровари, вона вихором пролетіла до Халназарових кибиток, поспішаючи переказати нечувану новину баєві.

— Аю, люди! — встигла крикнути вона на бігу. — Чи ви чули? Ак-падишах¹ провалився!

Тепер уже заговорили всі разом, по-різному оцінюючи звістку:

— Невже правда, що царя скинули?

— Диму без вогню не буває. Звичайно, правда.

— Та ні, не може цього бути. Бабські плітки!

— Як же так, без царя? Не буде царя — люди розбредуться у різні боки.

— Ну, а що буде з війною?

— А як ти гадаєш? Хіба буде солдат воювати, коли немає над ним командира?

Покги Вала знову встряв у розмову:

— Та оце ж і є ревлююса!

Тут Черкез, що мовчки думав про щось своє, здивовано сказав:

— Покги-міраб, що царя звалили — зрозуміло всім. А що таке ревлі... юса — поясни, будь ласка.

— Ох, звідки мені знати! Вона, мов трава, що пробилася своїми паростками каміння скель! Коли син Котура-купця хотів пояснити нам, він називав її чи то янкалап, чи то инкилап².

— Ех ти, міраб! Кажеш то «юсе»³, то «инкилап». Нічого не можна зрозуміти, наче дивишся у вічі косоокому. А може, це й є ім'я того, хто сяде на місце царя?

— Саме це і є! Колись у Франгістані⁴ відбулася, кажуть, така подія. Коли починається ревлююса, тоді, кажуть, народ вибирає уряд, як у нас міраба.

— А вирішують, як і під час виборів міраба, баї.

— Ну й дурниці він меле! Та хіба бідняк зможе прожити без бая хоч один день?

¹ Ак — білий.

² Инкилап — переворот, повстання.

³ Юсе — наперсток.

⁴ Франгістан — Європа: тут мова йде про Францію.

— Ну, то ти так і кажи, що дехканину від твоєї ревліюси чека-ти нічого!

Ще якийсь час чулися різні міркування. Покги Вала, що спере-чався з усіма, нарешті не витримав:

— Ну й ну! Коли люди гублять шори, то й виходить, що це найгірше!

Через глузливо кинув йому:

— Покги-міраб, а може, це і є ревліюса?

Всі навколо голосно розсміялися.

Товсті щокі Покги затремтіли, ніздрі роздулися. Щоб прих-овати розгубленість, він провів рукавом по обличчю, заблимав очи-цями:

— Ану вас! Сказано: від худорідного пошани не чекай. Легше пустелю пішки перейти, ніж втовкмачити щось нерозумному.

Він повернувся і пішов своєю слонячою ходою до кибиток Хал-назара. Черкез гукнув услід:

— Ось тепер, мірабе, ти потрапиш на вірну стежку! Там тебе швидше зрозуміють!

Знову вибухнув регіт.

Кілька разів озирнувшись, наче за ним гналися собаки, Покги Вала зник за крайньою кибиткою.

Розмови про те, чи справді скинуто царя й чого чекати від цього — користі чи шкоди, тривали. Незабаром знову заговорив гострий на язик Черкез.

— Ви зміркуйте самі,— пояснював він дехканам,— хто ж мо-же бути задоволений царем? Робітник задоволений? Ні. Солдат? Ні. Ви задоволені?

— Ні! — залунало з усіх боків.

— Ну от і подумайте, як може всидіти на троні цар, коли народ од нього відвернувся? Падіння його, звичайно, на користь на-родові. По-перше, такі, як арчин Бабахан та волосний Ходжа-мурад, не посміють гримати на вас та замірятися нагаєм. А по-тім, можливо, повернуться ті, хто пішов на тиллові роботи.

— Оце було б добре!

— Може, й Артик повернеться?..

Хоч землю, як і раніше, оповивала курна імла, всім здалося, що дихати стало легше. Запорошені обличчя повітліли, в очах проблиснув радісний промінь надії.

Відповідно до наказів генерал-губернатора Туркестанського краю та начальника Закаспійської області, полковник Біланович намагався приховати від народу повідомлення про революцію, що почалася в Петрограді. Власті сподівалися, що Миколу II замі-нить на троні інший цар. Але хвилююча звістка про повалення

самодержавства і щоразу нові повідомлення про перемогу революції у всіх областях безмежної країни, першими поширювачами яких були телеграфісти, летіли з повіту в повіт, з аулу в аул, з кибитки в кибитку. Дійшли ці вісті і до кибитки Айни.

Айна сиділа за шитвом. Сонячне проміння, що падало крізь отвір у даху кибитки, грало на платті дівчини, на її вишиванні. «Що це за звістка? — думала вона. — Хіба можна повалити царя, та ще білого царя? Може, він зазнав поразки в бою й потрапив у полон до ворогів? А якщо повалено царя, то не втримаються і його вірні слуги — старшини, волосні. А без них похитнеться і Халназарова могутність... Дай боже, щоб усе це було правдою! Не буде царя, не стане і його джигітів та в'язниць. Як добре буде, коли повернеться Артик-джан!.. Ох, що я мелю! От уже півроку немає жодної звісточки про Артика, і ніхто його не бачив. Звідки ж він прийде!.. Тільки мрії мої... Дехто намагається втішити мене, каже: «Артик, чути, здоровий, тільки його нікому не показують, тримають в ашхабадській тюрмі». Інші радіють з мого горя, кажуть: «Артика давно відправили на війну». А є й такі, що зловтішно твердять, ніби Артика тоді ж розстріляли солдати баяра-полковника... Коли б тягар моїх мук упав на гору, — гора звалилася б. Коли б вогонь моїх страждань торкнувся ріки, — вона пересохла б, як Тедженка...»

Яка дівчина була Айна! Вона була райдугою небес, ніжною квіткою полів, окрасою моєї книги! А тепер... Зблідли рожеві щоки, обличчя змарніло. Радісний блиск в її чорних очах погас, і дивилася вона тепер байдуже на все, що оточувало її. Схилилася високо піднята голова, опустилися плечі, і міцний стан зігнувся. Її ноги, що так легко торкалися землі, здавалося, втратили колишню силу. За ці шість місяців Айна ніби зістарілася на шість років.

До кибитки незграбною ходою зайшла мачуха. Це була та ж таки Мама — вона не постаріла і не помолодшала. На неї не вплинули ні події, пережиті народом, ні тяжкий стан Айни, ні посуха. Обличчя її з подвійним підборіддям, як і раніше, лисніло від жиру, очі, як завжди, дивилися на все безтурботно. Вона витерла повні щоки рижком хустки і зітхнула. Потім підвела важкі повіки і втупилася сонними очима в Айну:

— Гей, дівчисько, що це з тобою? Ох, щоб тебе... Тобі що царя шкода?

Колись Айна була покірливою. Тепер вона змінилася не тільки зовні, але й вдачею. Сором'язлива нерішучість поступилася місцем гострій прямої і навіть зухвалості, особливо коли вона говорила з мачухою. Навіть не глянувши на Маму, вона гостро відповіла:

— А про мене, хоч і пропади він, ваш цар, та й усе на світі!

— Замовкни, землю поглинута! Чи тобі про це говорити? Через те й хитається світ, через те й земля не родить, що розвелося багато таких безсоромних і розпусних, як ти.

Айна, сердито зсунувши чорні брови, глянула мачусі просто в вічі:

— А хто ж, як не ти, розкраяв моє серце? Хто, як не ти, підризав коріння мого життя і кинув мене в безодню страждань?

Мама ніколи не розуміла глузувань Айни, а на її дошкульну мову не звертала уваги. Та від цих слів вона здригнулася, наче її вкололи голкою, і впала на подушку.

Розділ другий

Почувши від Умсагюль приголомшливу новину про падіння ак-падишаха, Халназар трохи не похлинувся чаєм і довго сидів мовчки, скам'янівши від несподіванки та переляку. Потім він важко засопів і люто глянув на жінку, що стояла біля дверей кибитки.

— Що ти мелеш, рабине! Чи чують твої вуха, що вилітає в тебе з рота? Дурна жінка! За ці твої слова тебе повісять.

Умсагюль розгубилась. На її обличчі, що ніколи не виказувало ні смутку, ні радості, якщо вона цього не хотіла, відбився смертельний переляк. Запинаючись, вона намагалася виправдатись:

— Бай-ага, я... я хотіла тільки переказати тобі цю новину, висловити тобі свій жаль...

— Ти, дурна, все мотаєшся по аулу, наче з'їла собачу ногу¹. І новини в тебе завжди найогидніші. Чи не ти роздзвонила, начебто Артик плюнув у бороду Халназарові. Ти, суко, годуєшся в мене, а гавкаєш біля чужих дверей. Убити б тебе зараз на оцьому місці!..

Пересохлі від страху, безкровні губи Умсагюль почали було ворушитися, але Халназар знову люто grimнув на неї:

— Замовкни, рабине!

Тремтячими руками він почав переливати чай з піали в чайник. Чай вилився на килим. Це вкрай роздратувало бая. Закусивши губу, він жбурнув піалу в посудний куток. Піала з дзвоном ударилась об таган і розбилася на скалки. Тоді він оскаженіло штовхнув ногою і чайник, і той покотився по килиму, грюкаючи прив'язаною кришкою. По килиму пішли мокрі візерунки.

Умсагюль зовсім оніміла від жаху. У неї підкосилися ноги, і вона важко сіла на землю.

¹ За повір'ям, людина, що з'їла собачу ногу, робиться непосидячою.

Завжди розсудливого Халназара не часто можна було побачити в такому гніві. Вирвалась уся його давня лють на Умсагюль — і за невдале сватання, і за те, що вона принесла йому тепер таку неприємну звістку. Було чого скаженіти! Та як тільки минув вибух гніву, він подумав, що не варто залякувати стару жінку, яка й без того сидить перед ним, як миша перед кішкою. Розумніше було розпитати її та перевірити, скільки правди в її нерадісних новинах. Поки Халназар заспокоювався, Садап-бай підбрала уламки піали, підняла чайник з килима і, повернувшись до чоловіка, сказала:

— Чуеш, батьку, тобі кажу: навіщо гніватися, хіба вона бажає тобі лиха? Прощають навіть кров тому, хто прийшов з покірною душою.

В очах Умсагюль заблищали сльози, коли вона почула ці слова.

— Хай мене бог карає, коли я маю проти вас хоч крихту зла! — несміливо промовила вона й розплакалась.

Халназар усе ще роздратованим тоном, але вже примирливо, кинув:

— Ну, годі рюмати! Бо скажу: «Витри очі колючкою»¹. Від цього тобі легше не стане. Скажи краще, від кого ти почула цю звістку? Та кажи до ладу!

Умсагюль уже хотіла викласти Халназарові все, що чула, коли раптом у дверях з'явився засапаний Покги Вала. Не помічаючи ні Умсагюль, ні похмурого настрою бая, забувши навіть привітати дім і родину, він просто з порога почав:

— Халназар-бай, чули новину? Сталося велике лихо: звалився, кажуть, білий цар!.. Хм! Умсагюль, і ти тут? Вже оббігала весь аул, встигла оповістити народ? Хвала твоєму ремеслу!

— Авжеж,— знову схлипнула Умсагюль,— мені вже перепало за цю новину...

Покги випередив Халназара:

— Можеш не сумніватися, Халназар-бай. Я щойно з міста, навіть чаю ще не пив. Від губернатора прийшла телеграма. Все це правда.

Хоч від слів череваня Покги в Халназара стислося серце, та цього разу він спромігся стриматись.

— Покги-міраб, прохось, сідай,— запросив він,— поговоримо за чаєм.

Маленькі оченята череваня були не дуже пильні. Коли його погляд упав на темні вологі візерунки на килимі, він здивувався і спитав:

¹ «Витри очі колючкою» — іронічний вислів недовіри до щирості сліз.

— Садап-бай, що це? Адже у вас, здається, немає немовляти? Садап-бай зніяковіла, але одразу ж знайшла відповідь:

— Ох, що ви, Покги-міраб, всі діти, що не кажіть, а діти. Це наша найменша несла батькові чай, спіткнулася і впустила чайник.

Кмітливість старшої дружини мимоволі викликала усмішку на похмурому обличчі Халназара.

Не встиг Покги Вала сісти на килим, як у дверях з'явився Мамедвелі-ходжа на тоненьких ніжках, що визирали з-під кудих білих штанів.

— А, ходжам, раді тебе бачити! — привітав його Халназар і вказав на почесне місце біля себе. — Заходь, заходь, сідай.

Умсагюль усе ще сиділа біля дверей, мов квочка на яйцях, але як тільки помітила знаки, що подавав їй Халназар очима, підвелася і прожогом кинулася геть з кибитки.

Ходжа почав було, за звичаєм, розпитувати Халназара про здоров'я родини, близьких та далеких байових родичів, як Покги Вала перебив його:

— Ходжам, ти людина письменна, знаєш боже слово. Що ти скажеш про повалення ак-падишаха?

Мамедвелі сів, підгорнув під себе ноги і, погладжуючи свою вузьку капину борідку, не поспішаючи відповів:

— Покги-міраб, в одного мудрого чоловіка з цього приводу є такі слова: «Коли хмара з'являється з Киблі¹, йде великий дощ, коли шах несправедливий, трон його падає...»

— «Коли шах несправедливий...» — незадоволено пробурмотів Халназар, але Мамедвелі не помітив незадоволення бая і провадив далі:

— Авжеж, Халназар-бай, авжеж... Білий падишах не додержав свого слова. Коли під його владою опинилися Ахал і Мари, чи не він урочисто обіцяв не брати в солдати нікого з мусульман?

— То, виходить, по-вашому, білий цар звалився через те, що почав брати мусульман на тиллові роботи?

Запитання бая здивувало Мамедвелі. Тільки тепер він вловив нотки незадоволення в голосі Халназара і обережно глянув на нього. Бай холодно і недовірливо дивився на ходжу. В його очах можна було прочитати: «Ходжам, ти забуваєш, чий хліб їси». І Мамедвелі, мов рак, позадкував:

— Ні, бай-ага, ні. Каємось. Такого милостивого до мусульман володаря, як білий цар, ще не бувало в світі. Найсправедливішим був шах Ануширван Справедливий, але білий цар хіба не пере-

¹ Тобто з боку Мекки.

вершив Ануширвана? Розсудіть самі: за ці сорок років, що ми живемо під владою царя, чи хоч одна колючка потрапила під ніготь мусульманину? Чи можна бути справедливішим? Шашіль точить дерево зсередини. Білого царя повалено, мабуть, його ж найближчими візира-міністрами. Хіба не буває серед них незадоволених?

Покги Вала, закліпавши очима, раптом вдоволено вигукнув:
— Хей, молодець ходжам!

Останні слова Мамедвелі припали до серця і Халназарові. Схвилюваний першим повідомленням Умсагюль, бай тепер спокійно обмірковував зміст подій.

— Так, ходжам,— задумливо промовив він,— шашіль точить дерево зсередини. Твоя правда.

Мамедвелі, спираючись руками об коліна і похитуючись, хотів було й далі викладати свої міркування, але Покги випередив його.

— Нехай усохне чорна заздрість в очах людей! — палко вигукнув черевань.— Гляньте, що робиться навколо нас. Як тільки на когось з милості аллаха впаде щастя, одразу ж з'являється безліч завидющих. Усі вони тягнуть щасливого за ноги, ладні втопити його, наче він вирвав у них шматок з рота. От для прикладу візьмемо Халназар-бая. Людина він заможна,— нехай не позбавить його аллах цього щастя! Немає ліку його благодіянням. Але багато людей платять йому чорною невдячністю, як то кажуть, плюють у бороду тому, хто нагодував.

— Через це й усі напасті,— докинув, як завжди, Мамедвелі-ходжа,— і посуха, і пошесті.

— Ох, що робити, що робити, коли цього не розуміють! Посуха падає на голови тих же нещасних. А Халназар-бай від цього не постраждає. Чи не так, бай-ага?

Халназар звернувся до дружини, яка принесла гостям чаю:

— Покги-міраб стомився з дороги. Приготуй плов, та швидше.

Покги Вала відкрив свою табакерку, щоб покласти у рот пучку тютюну. Він одразу ж подякував баєві.

— О Халназар-бай, ти якнайкраще догодив моему серцю. Нехай не зменшиться добробут твого дому!— Він забув про тютюн і вернувся до своїх міркувань.— Так, але хто ж ті міністри? Вони — собаки царя! А кінець кінцем хто ж валить царя? Вони, міністри! Хто годує бідняків? Халназар-бай. А хто ж завдає лиха Халназарові? Бідняки! Ходжам, як же це так виходить? Чи вже так світ влаштовано?

— Оце й зветься — зло за добро!

Стіни просторої кибитки знову здалися тісними Халназарові. Він неспокійно глянув на численні вузлики, що скріпляли кістяк кибитки, і важко зітхнув:

— Держава залишилася без володаря... А народ без володаря — все одно, що жінка без чоловіка, кінь без узди. Боюсь, що все тепер піде нанівець...

У Покги вже потекла по губах зелена тютюнова жуйка. Він сплюнув під чувал і облизав губи.

— І мене нудить від цих ревліюсів.

Халназар підвів на нього свої важкі повіки:

— Покги-міраб, твої слова незрозумілі.

— Кажуть, що ревліюси — це ті, хто хоче сісти на місце царя. Їх нібито народ вибирає. А вибори, сам знаєш...

— Так, коли все залежить від виборів... Ще наші предки казали: юрба — зграя божевільних.

Мамедвелі, погладжуючи борідку, заговорив так, наче читав проповідь:

— Усе від аллаха! Всевишній дарував рабу своєму жалюгідну частку волі. Але милість його безмежна. Він терпляче дивиться на діла людей і часто випробовує раба свого. А взагалі все відбувається з волі аллаха. Без його згоди не заколишеться й билинка. Напасті та лихо звальюються на той народ, який забуває бога. Звичайно, і ця засушлива весна, і повалення царя, і все, що може ще статися, відбувається з волі аллаха. Якщо зважати на деякі перекази, все це — ознаки кінця світу.

Покги не зовсім зрозумів проповідь ходжі та й не дуже зважав на неї. Але на Халназара, який уже досить наслухався від старих людей розмов, про «останні часи», промова ходжі, виголошена протяглим, нудним голосом, дуже вплинула. Вражений цією промовою, він поринув у тривожні думки: «Коли царя повалено, народ стане на ноги. Можливо, і війна скінчиться, і люди, що поїхали на тиллові роботи, повернуться. Серед них чимало ображених. Повернуться вони і одразу почнуть баламутити. Можливо, і заколот учинять. Де ж сила, щоб приборкати їх? І так голодний народ, незважаючи ні на що, простягає руки просто до твого рота. А Мави?.. І він, якщо повернеться, мені не подякує. Може, і в'язнів звільнять. Ну, а коли й Артик знову з'явиться в аулі...» — Халназар навіть вкрився холодним потом від думки, що може статися, коли повернеться Артик.

Халназар знову глянув навкруги і, важко зітхнувши, сказав дружині:

— Чому ти не знімеш повсть із задньої стінки кибитки? Душно.

Був тільки початок квітня. Над землею стояли стовпи куряви, але повітря ще не встигло дуже нагрітися. Кошму на задній стінці кибитки завжди знімали лише в червні. Тому Садап-бай здивовано подивилася на чоловіка:

— Вай, батьку! Адже ще немає спеки.

Садап не розуміла, що нестерпний жар охопив усе тіло Халназар-бая. Халназар не хвилювався так навіть тоді, коли не відбулося весілля Балли, коли отой зухвалий баламут Артик украв у його сина наречену. Щоб не виказати своїх переживань, він почав обмахувати груди полою своєї широкої сорочки. На спітніле від гарячого чаю тіло повіяло прохолодою, але серце не охолонуло. Бай не знав, про що говорити, що питати. І раптом виказав свою потаємну думку:

— Ходжам, здається, і справді наближається кінець світу...

Розділ третій

Артика везли в Ашхабад у вагоні із залізними ґратами на вікнах. Розтерті у кров руки його не лікували, тільки припікали, як вогнем, густим йодом. У дорозі він не міг розмовляти з товаришами. Він сидів у вузькому, мов труна, закамарку вагона, в проходах скрізь стояли вартові.

В Ашхабаді його чекала ще страшніша одиночка. Його вштовхнули в тісну темну камеру, де ледве вміщувалося залізне ліжко. Окуті залізом двері з брязкотом зачинили і замкнули. Артик відчував себе відрізнаним од усього світу. Тільки крізь маленьке віконце над ліжком в камері пробивалась вузьенька смужка світла.

На запитання слідчого він відповідав прямо.

— Ти брав участь у нападі на місто?

— Так.

— З ким?

— З усім народом.

— Навіщо ти нападав?

— Щоб скинути царя.

— Ким ти був у бунтівника Езіза?

— Сотником.

— Скільки чоловік приєдналося до Езіза з твого аулу?

— Не знаю.

Він відповідав «не знаю» навіть тоді, коли жандарми кололи його багнетом. Артика мордували, намагаючись вивідати імена тих, хто брав участь у повстанні, але зламати його мужності не змогли. У відповідь на погрози він говорив:

— Іншої відповіді ви не доб'єтеся, хоч засмажте мене і з'їжте.

Протягом шести місяців Артик не бачив нікого, крім вартових та слідчих з перекладачами. Щодня певної години із скреготом відчинялися важкі, окуті залізом двері і заарештованому давали черпак каламутної гарячої рідини, що трохи скидалася на юшку. Єдиною співрозмовницею Артика була муха, а головним його за-

няттям — безперервна війна з блощцями. Чути було тільки човгання солдатських чобіт по асфальтовій підлозі коридора, брязкіт замка в дверях, коли повертали в ньому ключа, та часом гудки паровоза. Потроху він почав звикати до своєї самотності і жив лише спогадами про минуле. Наче у сні виринали з пам'яті далекий аул, недавні події, стара мати, стрибуха сестричка, Айна... Артик перебирав увесь ланцюг подій, які привели його сюди у в'язницю. Перед очима низкою проходили люди, з якими зв'язала його доля, друг Ашир, якого послали на тиллові роботи, товариші по дехканському повстанню. Згадувалися й вороги — Халназар-бай, арчин Бабахан, кульгавий писар Кулліхан, волосний Ходжамурад...

Так минали довгі місяці. Одного весняного дня, тихо клацнувши, відчинилося маленьке віконечко в дверях і в ньому з'явилися усміхнені очі. Артик навіть не поворухнувся на своєму залізному ліжку. Але той, що стояв за дверима, покликав його: — Артику Бабали, йди-но сюди...

Тільки тепер Артик упізнав свого єдиного тюремного друга: це був один з вартових, російський солдат, який іноді крадькома давав йому грудочку цукру чи шматок білого хліба з маслом. Коли Артик відмовлявся, солдат майже силоміць примушував його брати і щоразу ламаною туркменською мовою намагався трохи розважити.

Артик хутко підвівся і підійшов до дверей. Вартовий квапливо сказав:

— Слухай, Артику, цар торпак¹ кушай. Незабаром вийдеш... — Потім, мабуть, побоюючись когось, швидко зачинив віконце і навшпиньки відійшов у глиб коридора.

Не багато зрозумів Артик із слів вартового і тільки подумав: «Щось трапилося з царем». Майже всю ніч пролежав він без сну, вгадуючи, що могли означати слова: «цар торпак кушай».

На світанку приснився йому дивний сон. Наче стоїть він, ухопившись за камінь, над стрімкою скелею, а перед ним сичить, викидаючи з пащі дим, величезний дракон. Ноги ковзають, камінь хитається і от-от разом з ним звалиться в безодню. Артика охопив жах, він утратив надію на порятунок. Раптом бачить: з пащі дракона хлинула кров, а витязь у залізному панцирі, топчучи драконову голову, простягає йому, Артикові, руку. Не встиг Артик дотягнутися рукою до руки витязя, як прокинувся. Серце шалено калатало в грудях. Трохи отямившись, почав він шукати тлумачення цього дивного сну: «Стрімка скеля — це, звичайно, в'язниця. Дракон — Халназар або цар. А хто ж богатир, який

¹ Т о р п а к — перекручене «топрак» — земля, прах.

простяг руку допомоги?» Довго думав Артик, та так і не знайшов відповіді на це запитання.

Крізь маленьке віконце над головою блиснув сонячний промінь. Поки Артик милувався ним, думаючи про рідний аул, заскреготіли залізні двері. Ненависний цей звук повернув Артика до дійсності. «Знову допит»... — вирішив він.

У супроводі двох солдатів до камери зайшов чоловік у міському чорному костюмі з червоною пов'язкою на рукаві. Подивившись у папери, що були у нього в руках, він весело кивнув Артикові:

— Артик Бабали?

— Так, я.

— Збирайся.

— Куди збиратися?

— Куди?.. Додому, звичайно.

Артик ткнув себе пальцем у груди, здивовано перепитав:

— Я? Додому?

— Авжеж, у кибитку підеш, у свою кибитку. Мати у тебе є? Синоч є? Буде велика радість.

Артик схопився з ліжка і недовіриливо глянув в усмінене обличчя чоловіка з червоною пов'язкою:

— Начальник, ти кажеш правду? Не жартуєш?

— Які тут жарти! Царя більше немає. Всі політичні — вільні.

Артик онімів від хвилювання. Обличчя його засяяло, очі радісно заблищали. Тремтячими руками він узяв довідку і потис простягнуту йому руку.

— Дякую! — ледве чутно промовив він.

Коли він вийшов з камери, підійшов знайомий солдат і весело привітався:

— Ну, я ж тобі казав: цар торпак кушай, а ти виходь на волю!

Артик гаряче обійняв його:

— Я ніколи тебе не забуду! Скажи своє ім'я!

— Тижденко.

— Тедженка. Наша ріка!.. Не забуду. Звати як?

— Альоша.

— А-а, Алаша. Мій алаша!¹ Не забуду, ні! — Артик підняв вказівний палець, показуючи, що він один, і сказав: — Ти будеш мені братом.

— А ти, Артику Бабали, мій брат! — засміявся російський солдат.

Гаряче попрощавшись з ним, Артик пішов із в'язниці, та не встиг ще вийти на вулицю, як у другому дворі зустрів Сарі і гукнув:

¹ А л а ш а — верховий кінь.

— Сари, саяям!

Той обернувся, привітався, але не одразу впізнав земляка. За час, що вони не бачились, в Артика вирости вуса, які вже можна було закручувати, а підборіддя облямовувала чорна борода.

— Артик! — упізнав нарешті Сари.

— Так, Сари-міраб, це я.

— І ти потрапив за ґрати?

— Не можна ж тебе кидати самого!

— Молодець, братику! Якщо жити німому, то краще вже лягти просто в могилу.

Разом вони вийшли за ворота в'язниці. Вільний вітер війнув їм в обличчя прохолодою, і обидва вони відчули себе так, наче знов народилися на світ.

Жадібно вдихаючи чисте ранкове повітря, Артик та Сари бадьоро пішли вулицею. Береги вузьких ариків зеленіли свіжою травою. Дерева одягли густі шапки пахучого листя. Яскраво світило сонце, повівав вологий вітерець. Недавнім в'язням усе це видалося неймовірним сном. Вони й досі ще не вірили тій волі, яку так несподівано дістали і, наче бажаючи впевнитися в тому, що на ногах немає більше кайданів, намагалися ступати швидше й ширше. Проте легко несуть їх ноги, не чути брязкоту кайданів, а люди, поспішаючи в своїх справах, майже не звертають на них уваги. Долітають до ушей лише розмови про нову владу, про нові порядки.

Артик вперше побачив Ашхабад при денному світлі. Побачив широкі бруковані вулиці, по яких люди сновигали, мов мурашня, стрункі ряди будинків, блискучі вітрини крамниць, пишні фаєтони, зелені сади та алеї, і місто видалося йому великим і гарним. Не каміння бруку та будинків, не дзеркальне скло вітрин тішили око Артика, а зелень алей і садів, мінливий блиск сповнених водою ариків. І вже в поїзді, згадуючи пишне у весняному вбранні місто, Артик думав про весняне цвітіння нив у рідному Теджені.

Та коли поїзд підходив до Теджена, Артик не впізнав своєї сторони: перед ним була безплідна, висохла рівнина, навколо — тільки курява і жодної зеленої стеблинки, жодної краплі води. Де ж колишній квітучий Теджен? Де буйна в цих місцях весна?..

Навесні погода міняється тут щогодини. Вологий вітер, бувало, облизує щоки і примушує шулитися від холоду, якщо одягнешся надто легко. А трохи згодом прокладають шлях у небі каравани важких хмар. Вітер промчить під небом, набіжать хмари, впаде злива. Миттю приб'є вона пелюгу, зволожить ґрунт, сповнить арики, а потім бурхливі потоки каламутно-жовтої води побіжать по всіх западинах та низинах. Мине ще якийсь час — хмари ро-

зійдуться, вітер стихне і знову в небі з'явиться привітне сонце ранньої весни, сповнюючи весь світ золотим сяйвом. Птахи знову починають своє щебетання та співи. Все живе, все радіє.

На зелених просторах укритої квітами рівнини, було, гріються під сонцем віці, з курдюками завбільшки з сито, кожна — з двійком ягнят. Горбаті верблюдиці з кучерявою шовковистою шерстю витягують криві шиї і обнюхують своїх верблюденят. Кобили з лошатами, ослиці з осятатами топчуться біля аулів. Корови стоячи дримають під сонцем або лежать з повним черевом і ліниво ремигають.

Мало чоловіків зоставалося в цю пору в аулах, більшість йшла в поле. Дехкани бралися за лопати, копали зрошувальні канали на своїх чи чужих полях. У призначені для поливу години баї, а за ними біднота пускали на поля воду з головного арика. Каламутна вода бурхливо заливала всі зрошувальні канали й канавки, поспішаючи за тобою, куди не покличеш. Така весна обіцяла добрий урожай, радувала дехкан.

А тепер увесь світ лежав під сірою пеленою куряви.

Артик не впізнав не тільки тедженської весни, ба навіть місця, де жив.

Він стояв на рідному попелищі і безпорадно озирався навкруги. Де чорна кибиточка, що рятувала його від вітру й негоди? Де мати, що вигодувала його своїм молоком, виростила його? Де сестричка Шекер, яка завжди, зустрічаючи його, кидалася на шию, ніби після тривалої розлуки?

В аулі, здається, нема великих змін. Он високі кибитки Халназара. А он, трохи далі, кибитка Мередів. Але на місці Артикової кибитки гуляє вітер... Що ж робити тепер? Іти просто до Халназара і розрахуватися з ним? Чи піти і про все довідатися в Айни? А може, розпитати зустрічних, чи жива мати і що сталося з Шекер?

Довго стояв Артик. Нарешті він зважився і пішов стежкою до кибитки Айни. Тепер він не соромився йти до неї на очах у людей, не боявся ні Мами, ні Мереди.

Меред розкопував біля кибитки яму із зерном. Побачивши Артика, він розгубився, похилив голову, ніби змучений докорами сумління, але, швидко оволодівши собою, радо привітався з ним. І раптом, можливо, вперше в своєму житті, заговорив гаряче і рішуче:

— Артику, синку, ми вже не сподівалися побачити тебе. Я такий радий, що ти повернувся живий та здоровий. Ти приїхав — і мої очі знову побачили світло. Твоє щасливе повернення звільняє мене від усіх турбот і прикростей. Заходь же в мій дім, ти будеш мені сином...

Ці слова завжди мовчазного і стриманого Мерета так здивували Артика, що він зовсім розгубився і стояв перед ним, не знаючи, як відповісти. Обличчя його почервоніло, він нерішуче переступив з ноги на ногу.

— Як забрали тебе...— знову заговорив Мерет, але раптом урвав мову.— Ну, потім поговоримо... А тепер іди, відпочинь,— і він показав на свою кибитку.

Артик мовчки, майже несвідомо пішов до кибитки. Біля порога його зупинила думка: «Мерет був такий ласкавий до мене — може, Айна хвора? Не можна мені заходити так несподівано!» Щоб не злякати дівчину своєю раптовою появою, він кашлянув і негласно промовив її ім'я.

Рівне світло полуденного сонця прямим стовпом падало у кибитку крізь верхній отвір, освітлюючи плече дівчини, що схилилася над шитвом. Айна вишивала тюбетейку. Почувши його голос, вона затремтіла, гаряча кров побігла по жилах. «Ні, це не він, це мені здалося. Голодній курці просо на думці». Сонячний промінь над її головою заступила висока постать. Тоді вона схопилась з місця і, сама того не усвідомлюючи, вигукнула:

— Артик-джан!

Вони кинулися одне одному в обійми.

Отямившись трохи, Айна прослала на почесному місці килим, що виткала минулої весни, і сіла поруч з Артиком, плече до плеча. Збулися її бажання, розквітнув сад її душі. Засяяли очі, усміхнулися уста.

Артик, бавлячись косами дівчини, бездумно повторював:

— Айно моя, моя Айно! Ти моя віра! Ти світло моєї душі! Я живий лише тому, що існуєш ти...

Айна обняла його, притулилася щокою до щоки:

— Артик-джан, сам аллах повернув мені тебе! Я побачила тебе, і немає в мене більше нездійснених бажань. Те, що було, минуло, а майбутнє наше.

В Артика одна рана загоїлася, а інша позбавляла його спокою. Він не наважувався відверто спитати в Айни, що сталося з матір'ю та Шекер. А проте не втерпів.

— Айно моя...— почав він хвилюючись.

Та вона одразу ж здогадалась, що непокоїть Артика, і просто запитала його:

— Артик-джан, ти був удома?

Голос Айни звучав спокійно, це трохи підбадьорило Артика.

— А в мене є дім?

— Ну, звичайно,— відповіла Айна.— Тітонька Нурджанан і Шекер здорові.

— Здорові?

— Артик-джан,—перебила Айна,—адже коли тебе забрали, ва-ші ще були на бахчі. Отож дядько твій тоді ще перевіз їх до себе просто звідти. Вони всім забезпечені. Днів зо три тому була від них звісточка — всі живі й здорові. Батько послав твоїй матері галбірі на плаття, а я — вишиту шапочку для Шекер. Але той, кого ми з батьком послали до тебе, не зміг знайти навіть слідів твоїх.

— Айна моя, виходить, я не самотній? — розчулено промовив Артик.

— Поки я жива, ти ніколи не будеш самотній. Поки я здорова, і тітонька Нурджахан не знатиме горя,—весело відповіла Айна і одягла на голову Артикові вишиту нею тубетейку.

Обидві Артикові рани загоїлися. Але третя... «Це жива рана,—думав він, поки Айна ніжно розправляла пальцями тубетейку в нього на голові,—не буду ятрить її без потреби. А з тобою, Халназар, ми ще поговоримо...» Він подивився на Айну, і вона здалася йому світлішою від місяця, чистішою від гірської води.

— Айна моя, розкажи,—попросив він,—як тобі пощастило втекти?

— Артик-джан, ти хочеш, щоб я розповідала про все докладно? Навіщо це тобі?

— Зрозумій: шість місяців я нічого не знав, і це мучило мене. Чи заспокоює я тепер, коли не знатиму всього?

— Тоді слухай,—Айна сіла зручніше, притулилась плечем до Артикових грудей і почала розповідати.—Весь час тіло моє залишалося тут, а серце було з тобою. Ох, Артик-джан, коли б ти знав мої муки! Коли мене привезли і кинули біля кибитки, мачуха аж завилала: «Аю, горе моє, везіть її, заради аллаха, до себе!» Я сказала їй: «Коли тобі так уже не терпиться, он ті огидні баї — йди сама до них. А я тепер уже не колишня Айна, я — займана». Вершники та Балли поїхали геть, а мачуха почала голосити ще дужче і подалася до Халназара. Трохи згодом вона знову привела рябого Балли і каже йому: «Ось твоя дружина, що зганьбила і тебе, і мене. Хочеш — будь її господарем, не хочеш — убий». Та коли мачуха й Балли схотіли підійти до мене, я схопила килимові ножиці. Тим часом приспів батько з лопатою в руках. Він огрів мачуху по спині, вона закричала і впала. Тоді батько кинувся до Балли, і цей полохливий дурень утік, загубивши папаху. Другого дня прийшов ходжа. Не встигла я нагримати на нього, як батько погнав і його з кибитки. Після цього Халназар почав загрожувати: «Примушу відкочувати з аулу!» Батько не дуже його злякався. З того дня він став мені справжнім батьком, і я заспокоїлась. Тільки язик мачухи, як калатало на шії верблюда, все гримить та гримить. Але до цього я звикла, та й скривдити себе не дозволю.

У цей час до кибитки зайшла Мама і зойкнула:

— Ох, що робиться! Дивуюсь, як ще сонце й місяць ходять своїми шляхами... Як сидять! Гляньте лише, які безсоромні!

Артик, навіть не поворухнувшись, глянув на неї і посміхнувся:

— Тітонька Мама, здрастуй!

Мачуха злякано витріщила очі і простягла руки, мов захищаючись від якоїсь мани.

— Вай, Артик! — Відро з водою брязнуло їй до ніг.

Розділ четвертий

У місті загорялися вогні. В одній з внутрішніх кімнат чайхани Джумадурди зібрались за чаєм волосні Хуммет і Ходжамурад, старшина Бабахан та кульгавий писар Кулліхан. Розмова точилася мляво. Старий чайханщик не любив нудних відвідувачів, йому подобалися галас, веселощі, п'яні бешкети. Він трохи посидів біля дверей, спираючись спиною об одвірок і розчісуючи товстими пальцями бруднувато-сіру бороду. Та скільки він не вдивлявся в обличчя гостей, нічого, крім нудьги, на них не помітив. Жодне око йому не підморгнуло, ніхто не розкрив рота. Він підвівся, походив, постояв і, втративши нарешті терпіння, нагадав про себе:

— Ей, молодці! Щось ви засумували сьогодні. Коли маєте якусь потребу — лише моргніть, чайханщик Джумадурди ще живий!

Але й це не допомогло — гості мовчали. Тільки хтось невесело кинув:

— Спасибі, дядечко Джумадурди...

Похмурий настрій гостей мав свої причини. Начальник повіту полковник Беланович, діючи за прислів'ям: «Горить — тікай», — поспішив передати свої обов'язки підполковникові Антонову, а сам поїхав у Фірюзу, до начальника області генерала Қалмикова. Похмурі гості чайхани щойно вирядили свого начальника і з тривогою думали про себе. Полковник Беланович з їхньою допомогою непогано нажився за час управління повітом, він вивіз цілий вагон різного добра і може спокійно прожити в якомусь затишному куточку, хоч би й у Фірюзі, не знаючи нестатків. А що їм робити? Куди йти, на кого спертися? Підполковник Антонов сам потребує підтримки.

Ходжамурад підвів очі на Хуммета і важко зітхнув:

— Ну, от і вирядили баяра-полковника. Що ти скажеш?

Пошипуючи свою чорну, як вугілля, бороду, Бабахан випередив Хуммета:

— А що тут скажеш? Ясно — осиротіли ми.

Хуммет витер хусткою піт з обличчя і, не поспішаючи, сказав:
— Із звичним ворогом, виходить, і битися добре. Ми звикли до полковника, він був нам наче рідний батько. Він розумів нас, не кривдив, а якщо часом, бувало, й погарячиться, то це була, власне кажучи, не лайка, а швидше — добра наука. Правду сказав Бабахан-арчин — осиротіли. Антонов... Це — ні риба ні м'ясо.

Хумметові слова не сподобалися писарю. Кулліхан виплюнув з рота тютюн, витер губи долонею і заперечив:

— Чому це Антонов — ні риба ні м'ясо? Він був таким біля Белановича, коли не мав повноважень. Якщо ми допоможемо йому, хіба він не впорається? Ось побачите, він буде ще зубатіший за Белановича.

Бабахан підтримав писаря:

— Кулліхан правду каже. Не один — то другий! Коли є сила в руках, чи важко її застосувати? Не будемо ж ми вважати безпомічним Кулліхана через те, що він шкутильгає на одну ногу. Коли треба, він може показати себе і з однією ногою.

Ходжамурад засміявся:

— Особливо за чаркою та біля їжі.

Кулліхан ущипливо кинув:

— І особливо за столом твоєї матері!

Бабахан, одвертаючи сварку, заговорив про інше:

— Ходжамурад-хан, — звернувся він до волосного, — ти чув, повернувся Артик.

— Артик? — не зрозумів той, бо був ще роздратований. — Хто це?

— Він з мого аулу. Ну, як же це ти не пам'ятаєш його? Колись ти мріяв придбати його гнідого і дістав коня майже задурно. Потім він приєднався до бунтівників, його заарештували і посадили в ашхабадську в'язницю.

Кулліхан теж ще не встиг вилити весь свій гнів і ущипливо сказав:

— Чого ти тягнеш? Скажи — той, хто відібрав у Балли наречену, плюнув у бороду Халназару, арчинові й волосному — та й край!

Підсліпуваті Ходжамурадові очі налилися кров'ю. Він схопився за кинджал і рушив на писаря:

— Кульгавий собако! Це я плюю на кого завгодно! Можу плюнути тобі в пику.

— Плюнь у вічі своїй матері! — брутально вилаявшись, вигукнув Кулліхан і схопився за револьвер.

Хуммет кинувся між ними, відштовхнув Ходжамурада і гримнув:

— Собаки!.. Ви що — сказилися?

Бабахан вже й не радий був, що почав розмову про Артика. Зате чайханщик Джумадурди пожвавився і ту ж мить запропонував:

— Молодці, я бачу, в головах у вас вже шумить! Може, освіжити треба?

Це було до речі. Старшина підморгнув чайханщику:

— Неси, неси!.. Ех ти, чайханщик! Поки тебе не штовхнеш, ти й не почувеш. Де Айсолтан-бай?

У дверях одразу ж з'явилися вичепурені дружини Джумадурди — одна із скатертиною, друга — з пловом, третя — з напоями. Сам чайханщик підійшов до гостей з глечиком і мискою:

— Хто хоче мити руки?

Хуммет, засукавши рукава, весело заговорив:

— Арчин-хан, а ти це добре зробив. Коли б я знав, що ти маєш звичку заливати бійку горілкою, я давно б побився. Кажуть, закурюй вперше під час обіду, вдруге — щоб біди не було й сліду, а біленька — завжди миленька: вип'єш у гніві — розвеселить, вип'єш з радості — засмутить. Правду кажу: хворого вилікує, здорового покладе в ліжко.

— А дурня й розумного зрівняє, — підхопив Бабахан.

І справді — не минуло й хвилини, як Ходжамурад і Кулліхан по-приятельському цокпулися і завели мирну розмову.

Під часу обіду прийшов осавул і повідомив, що у клубі залізничників вибиратимуть депутата. Підполковник Антонов наказав усім іти на збори.

Кульгавий писар, не перестаючи жувати, промимрив:

— Нехай хоч з гармати стріляють, поки не з'їмо й не вип'ємо всього, що тут є, не підемо!

Інші нічого не відповіли. Проте в серці кожного прокинулась тривога.

«Депутат... Це що за новина? А втім, нічого дивного: царя немає, кожний сам собі цар. Тепер розумних розплодиться чимало... почнуться сходки, збори, вибори. Не знайдеться лише доброї мітли. А пуття від усього цього не жди: собака не знатиме свого господаря, кішка втратить господиню. Все ж, коли не можна спекатися ворогів, треба бути серед них. Може, пощастить проштовхнути свою людину. Мабуть, треба послішати...»

Всі разом підвелися з місць.

Вибірчі збори ще не починалися.

Між людьми, що зібралися на подвір'ї клубу, стояв оточений робітниками Чернишов. У місті не було іншої людини, що користувалася б такою повагою однаково серед російських і туркменських робітників. Про те, що засланий Чернишов брав участь у революції п'ятого року, було відомо багатьом. Та лише дехто

знав, що він намагався підняти міських робітників на підтримку туркменського повстання тисяча дев'ясот шістнадцятого року.

Куллихан, проходячи повз гурток Чернишова, уповільнив крок, щоб почути, про що говорять робітники. Але тут до нього підійшов молодий парубок з пов'язкою міліціонера на рукаві і спитав, чи не знає він, як розшукати Артика Бабали. Писар щось невнятно пробурмотів і пошкунтильгав геть. Чернишов, почувши ім'я Артика, залишив своїх співрозмовників і кинувся до міліціонера:

— Ви шукаєте Артика Бабали?

— Так, мені дуже треба його знайти.

Міліціонерова відповідь неабияк стривожила Івана. Подумавши, що на Артикову голову звалилося нове лихо, він вирішив з'ясувати, в чому справа:

— Раніше я вас не бачив у Теджені. Ви не тутешній?

— З Ашхабада.

— Чого приїхали?

— У службових справах.

— У справі Артика Бабали?

— Ні.

— То навіщо ж вам Артик?

— А він мій друг,— посміхнувся міліціонер.— Коли мене послали сюди, я дуже зрадів: оце, думаю, побуваю в гостях у друга. Та, бачу, не доведеться. Вночі мені треба вже їхати назад до Ашхабада.

Це був Олексій Тижденко. Він розповів, як подружився з Артиком і як поведився Артик в ашхабадській в'язниці. Тоді Іван Тимофійович сказав, що Артика він добре знає, що після звільнення з в'язниці Артик заходив до нього додому, але не застав його, а тепер, мабуть, він у своєму аулі за сорок верст від Теджена.

Вони розговорилися. Тижденко почав розповідати про становище в Ашхабаді, і, за його словами, виходило, що ашхабадські робітники та солдати гарнізону незадоволені політикою Тимчасового уряду. Правда, генерала Қалмакова усунуто з посади, але на його місце сів якийсь граф, і вся різниця між ним та генералом лише в тому, що він зветься комісаром Закаспійської області. В обласному управлінні, як і раніше, сидять чиновники та поли, а туркменів там зовсім немає. Ашхабадська Рада робітничих депутатів, на засіданнях якої вдалося побувати Тижденкові, в більшості складається не з робітників, а з інтелігентів, службовців. Верховодять у Раді есери та меншовики. Вони виголошують красиві промови про революцію, розпинаються за селян і робітників, але щось не помітно, щоб власті прислухалися до них і прагнули полегшити становище народу.

Для Чернишова в тому, що він почув, не було нічого нового, але його здивували й порадували міркування молодого солдата, який непогано розбирався в політиці. Чернишов хотів спитати міліціонера, чи той не більшовик. У цей час почувлися одностайні вигуки робітників:

— Чернишов!.. Чернишов!..

Виявилося, що хтось уже відкрив збори і запропонував називати кандидатури до президії.

Розмову довелося припинити. Іван Тимофійович потиснув руку Тижденкові і заспішив до столу президії.

Першим виступив представник Ашхабадської Ради. Галасливо й довго говорив він про те, що з поваленням царя революція в Росії скінчилась, що вона дала волю, рівність і братерство всім, що для захисту цих завоювань треба продовжувати до переможного кінця війну проти кайзерівської Німеччини. Закінчив він свою промову закликком виявляти повну довіру Тимчасовому урядові і підтримувати його.

Промовець був есером. Після нього взяв слово Іван Чернишов, якого зустріли привітальними оплесками робітники, що товпилися біля паркана. Чернишов одразу ж заявив, що уряд князя Львова, Гучкова, Мілюкова та Керенського не матиме ніякої підтримки в народі, якщо він рішуче і безповоротно не відмовиться од політики, яку провадив царський уряд. Слуги царя, всі ці великі й малі начальники з шаблею та нагаєм, намісники та губернатори, генерали та полковники, старшини та волосні, провадили в Туркестані жорстоку колонізаторську політику. В інтересах російських капіталістів та місцевих баїв вони чинили дикі насильства, тримали народ у темряві, грабували його всілякими податками та поборами, прирікали на голод та злидні. І вони ж по-звірячому розправлялися з народом, коли він, доведений до відчаю, стихійно повставав проти цієї жорстокої політики із зброєю в руках, як це було під час торішнього набору дехкан на тилові роботи. Гаряче й пристрасно викривав Чернишов злочини царизму і сміливо говорив про завдання російської революції, яка мала визволити пригнічені народи Туркестану. Закінчив свою промову він гострим, сповненим загрози, висновком: якщо Тимчасовий уряд не припинить розпочатої капіталістами і не потрібної народів війни, яка вже коштує йому мільйонів людських життів, якщо не наділить селян землею, не запровадить контролю робітників над заводами, фабриками та залізницями, його чекатиме той самий кінець, який спіткав царський уряд. Народ візьме владу в свої руки і стане господарем своєї долі.

Хумметові та Ходжамурадові від цієї промови зробилося не по собі, і вони боязко зіщулились, ховаючи обличчя під своїми вели-

кими папахами. Їм починало вже здаватися, що саме тепер їх схоплять за комір і оголосять злочинцями. Бабахан, який ні слова не розумів по-російськи, слухав робітника-залізничника з байдужим виглядом, а кульгавий писар, хоч і був обурений промовою Чернишова, намагався заспокоїти себе. «Цар чи Рада — мені все одно. Тільки б моє слово мало силу. Тоді — я сам цар», — подумав він і попросив слова.

— Що це ми чуємо? — скрививши рота, заговорив він. — Розбійників, що минулого року напали на місто, тут ушановують, а людей, які захищали його, обзивають злочинцями. Виходить, винний полковник, винний волосний, винний, можливо, я, а не Езіз Чапик та його бандити — так, чи що? Це — дурні теревені. Ніякий уряд не дозволить, щоб на нього нападали. Хоч і немає царя, країна не без господаря, — є Тимчасовий уряд. У Тимчасового уряду вистачить сили, щоб примусити замовкнути тих, хто ось так базікає. Я прошу пана представника обласної Ради звернути особливу увагу на мої слова.

Незважаючи на те, що робітники голосували одностайно і згуртовано, їм пощастило провести до міської Ради лише Чернишова. Зате Кулліхан побачив серед обраних чимало своїх старих знайомих.

Бабахан так нічого й не зрозумів з того, що відбувалося на цих зборах і, повертаючись з клубу, міркував: «Що це за депутати — не второпаю. Невже вони управлятимуть повітом? А що ж робитиме підполковник Антонов? Коли були тільки начальник та його помічник — і тоді кожний гнув на своє. Що ж вийде, коли управлятимуть десятки людей і кожний потягне у свій бік? А коли й до аулу дійде ця плутанина? Коли й там будуть отакі депутати?» Він так і не міг вибратися з цієї плутанини і звернувся кінець кінцем до волосного:

— Ходжамурад-хан, я щось нічого не зрозумів у цих депутатах.

— Арчин-хан, і моя голова погано в цьому розбирається.

— Що ж робитиме новий баяр Антонов?

Волосні нічого не відповіли. Кулліхан, що шкутильгав попереду, зупинився і сказав:

— Що робитиме? Сидітиме на своєму місці та керуватиме повітом.

— А ці депутати чим займатимуться?

— Вони будуть його помічниками.

— Ох, мірза-баші¹, і ти, я бачу, розумієш не більше, ніж ми. Коли не помремо, життя покаже, — знайшов що відповісти волосний Хуммет.

¹ Мірза-баші — головний писар, начальник канцелярії.

Нарешті стара мати знайшла своє втрачене дитя.

Нурджахан цілувала Артика, тремтячими руками гладила його плечі, спину. «Дитя моє, дитинко!» — повторювала вона, плачучи щасливими сльозами. Від радості вона довго не могла опам'ятатися, цілувала синові руки, навіть поли його халата. Шекер придулилася до Артикового плеча і довго не могла одірватися від нього.

Артиків дядько був ставний, високий на зріст чоловік із сивиною в бороді. Коли всі заспокоїлися, він з гіркотою розповів про те, як двічі їздив в Анхабад, як годинами стояв біля воріт в'язниці, питаючи про небожа кожного, хто виходив і заходив, та так ні з чим і повертався. Тепер, побачивши Артика, він, здавалося, помолодшав на кілька років.

Чорна кибитка сьогодні сяяла радістю. Друзі, знайомі Артика і навіть ті, хто знав його лише на ймення, зібралися з ближніх аулів привітати його. Артиків дядько зарізав барана, і він тепер варився у великому чорному казані.

Почувши, що Артик повернувся, прийшов побачитися з ним і Гандим. Він обняв Артика і зразу ж поскаржився:

— Пшеницю мою, пшеницю, що ти повернув мені, забрали прокляті баї.

— Дядечко Гандим, не сумуй. Будемо здорові — відберемо в Халназара своє! — спробував заспокоїти його Артик.

Але Гандим не міг про те забути.

— У мене в курені ні шматка хліба, лягаємо голодними, встаємо голодними. А в нього чуреків і собаки не їдять.

— Дядечко Гандим, буде голод — разом голодуватимемо, будемо ситі — теж укупі. Потерпи трохи.

Гандим, посміхаючись, заговорив про те, як Халназарові замість невістки дісталися лише глузування та пересуди. Коли ж заходився розповідати про нову невістку бая, яку прозвали в аулі атайри¹, то розреготався. Нова дружина Балли і справді була лихою й потворною, як фаланга. Нарешті Гандим розгладив вуса і заговорив серйозно:

— Так, Артику, адже Айна чекає на тебе. Коли ж справимо весілля?

— А Мама дасть згоду?

— Мама? Ха-ха! Нехай тільки спробує не погодитись — скуштує ще раз Мередової лопати! Тепер там господинею — Айна.

¹ А т а й р и — фаланга.

— Дядечко Гандим,— засміявся Артик,— коли звелиш, тоді і справимо весілля.

— Чого зволікати? Каша готова, треба йти. Сердешна Айна чекала немало.

Одружитися, привести Айну в свою кибитку, було, звичайно, заповітною мрією Артика. Але він хотів раніше розрахуватися з Халназаром і розповів Айні про свої наміри. Айна почала рішуче відмовляти його:

— Хіба він збезчестив тебе? Навпаки, ти побив його сина, забрав коня, долив отрути до його тою, і Айна зосталася твоєю. Якщо вони не кидатимуться на тебе, навіть тобі починати сварку? Я не пристану на це, а ти проти мене не підеш. Артику, любий, не буди лиха. Я й так тебе ледве дочекалася...

Айна знала свою правду. Та Артика хвилювало ще й інше. Бай загарбав плоди річної праці не тільки в нього — у всіх дехкан аулу. Скільки людей, як і Гандим, залишилось без шматка хліба! А рання посуха вже вбила посіви. У кого стане сили дожити до нового врожаю? Народ зубожів, голодує і тільки один Халназар із своїми кіньми, верблюдами, синами, яких не послали на тиллові роботи, сидить серед аулу в достатку, наче хан. Як можна це стерпіти? А проте вмовляння Айни та матері на якийсь час зв'язали Артикову волю.

Він був не з тих, хто забуває образу. Образою йому здавалося й те, що його кибитку вивезли з рідного аулу, і він хотів, на зло баєві, одразу ж повернутися на колишнє місце. Проте мати благала його не поспішати з цим.

— Не роби цього, синку,— говорила вона.— Кінь обминає місце, де його сполохали, чоловік уникає місця, де його підстерігає небезпека. Краще зачекати. Ти відпочинь, роздивися. Почекаємо трохи. Нам і тут непогано.

А дядько сказав твердо:

— Цього року нікуди не поїдеш. Час важкий, треба триматися вкупі. А там видно буде.

І Артикові нічого не залишалось, як погодитись.

Айна, наче боячись, що з Артиком ще може щось статися, поспішала з весіллям. Нурджахан також бажала скоріше побачити невістку в своїй кибитці. За згодою Мерета призначили день тою. Меред не чекав від Артика калиму, навпаки, взяв на себе всі витрати.

— Знайду баранів для частування,— сказав він Артикові.— Скликай гостей, скільки захочеш, не соромся. Почастую всіх як слід!

На весілля приїхали Артикові друзі і дядькові родичі. Тому що рік був важкий і коні не годилися для перегонів, Артиків той не

міг бути дуже пишним. А проте, щоб їхати за нареченою, зібралось п'ятнадцять вершників і стільки ж жінок на верблюдах. Весільний поїзд викликав загальне здивування: всупереч звичаю, Артик сів на дядькового коня і сам поїхав по наречену.

Вершники навмисно дали гака і промчали повз Халназарові кибитки, обдавши їх порохом. А Гандим утяв штуку, яка насмішила всіх.

Він сів верхи на довгу ломаку і, стрибаючи на ній перед Халназаровими кибитками, гукав на все горло: «Но-о, ти, здохлятино халназарівська!» Вимахуючи лозиною і високо підкидаючи ноги з мозолястими пальцями, що стирчали з драних чокаїв, він бігав, наче теля. Навіть люта Атайри-гелін не витримала і зареготала.

Хоч цього разу вершників не зустріли градом каміння і ніхто не заважав їм пробитися до нареченої, вони ще біля Халназарових кибиток заходилися стріляти з рушниць. Мелекуш, наляканий пострілами, почав рватися з прив'язі. Побачивши це, вершники зробили ще одне коло. Мелекуш став дибки і зірвався з прив'язі.

Тупіт коней і гуркіт стрільби приголомшили Халназара. Кибитка, в якій він сидів, сповнилася курявою. Оскаженілий, він схопив гвинтівку, але зразу ж кинув її. Намагаючись побороти гнів, він притулювся до ковдру, що складені були на скрині. «Ото нещастя! — думав він. — Мало, що вкрали невістку, — ще й знущуються... Чи й справді кінець світу близько? Ну, добре, цар загинув, але ж я живий! Ні, такої образи я не переживу!..»

Він знову вхопив був гвинтівку, але в цю мить почувся несамопитий крик:

— Вай, біда! Мелекуш одв'язався!

Халназар кинувся до дверей, та раптом заточився, задихав важко і прихилився до стінки кибитки. Двостволька з гуркотом упала з рук. Товсте черево його заходило, як ковальський міх, в очах потемніло.

Садап-бай, вбігши в кибитку, злякано скрикнула:

— Аю, лихо мені!.. Тебе що — кулею вдарило? Кулею?

Халназар отямився і відштовхнув її:

— Іди геть! Іди!

Садап забобонно поплювала собі за комір і вискочила з кибитки.

Халназар трохи заспокоївся і сказав собі: «Не слід палити ковдру, розсердившись на вошу! Через зухвальство якогось мерзотника нерозумно занапщати себе. Що йому? Він голодний лягає, голодний прокидається. Тому й лізе в бійку. «Гнів — це гяур. Його треба проковтнути», — так сказав пророк. А я, сівши на коня

гніву, трохи не потрапив у погану історію. Дякувати аллаху, я знайшов у собі сили, стримав себе...»

Мелекуш рвонув усередину весільного поїзда, порушив його лад, завернув до Халназарових кибиток. За ним погналися Садап-бай, її нова невістка «фаланга» та Мехінлі. Мелекуш, високо задравши морду, вибіг з аулу і подався в поле.

Тим часом учасники весільного поїзда пили чай в Мередовій кибитці. Біля розкритої з обох боків кибитки на величезних таганах стояли казани. Запах плову лоскотав ніздрі зголоднілих вершників. Гандим, ковтаючи слину, нетерпляче позирав на кухаря, який лопаткою помішував янтарний рис. Поки ще не почали розносити страву, він знайшов собі нову забавку — підкликав до себе якусь дівчинку і дав їй велику цукерку.

— Ось тобі, кізенько, тримай. Солодшого від цього нічого немає! А тепер піді й скажи Халназар-баю, що, мовляв, дядечко Меред запрошує його на весілля.

Обсмоктуючи цукерку, дівчинка побігла виконувати доручення. А коли вона повернулася і почала розповідати, яким страшним голосом кричав бай, як метушилися навколо нього перелякані жінки, кибитка сповнилась реготом. Гандим, глузуючи з бая, на хвилину навіть забув, що перед ним стоїть плов. Не сміявся тільки Меред. Такі жарти йому не подобалися.

Мама не знала: веселитися їй разом з усіма чи сумувати. Вона забула б усі пережиті нею образи та прикрощі, але як примиритися з тим, що дівчину доводиться віддавати без калиму? І за кого! За Артика, який зганьбив її, Маму, перед усім аулом. Нехай виходить Айна за кого хоче, але ж калим мусить бути сплачений!.. А тут ще самим доводиться давати і посаг, і килими, і баранів для частування. Що це за дивина! Що за нечувані порядки!.. Напередодні тою вона довго сперечалася з Мередом. Та коли суперечка стала надто гострою, згадала про удар лопатою і прикусила язика.

Сьогодні вона причепурилася і вийшла до гостей у червоному. І вигляд у неї був привітний, поки тривало частування. Та як тільки жінки, що прибули по наречену, зібралися їхати, в ній знову заговорила зажерливість. Не личило ж їй, видаючи дочку заміж, залишатися з порожніми руками!.. Мама рішуче почала вимагати, щоб їй, за звичаєм, сплатили гроші «за постій у хаті». Вона не вдовольнилася тим, що хтось дав їй десять карбованців, а ще хтось ткнув у руку п'ять, щоб припинити суперечку, що почалася. Вона розуміла, що при сторонніх Меред не схопить лопату. Проте грошей ні в кого більше не було.

Тоді Артик вирішив зіграти на слабкій струнці Мами. Він підійшов до тих, що сперечалися, і сказав:

— Про що це ви? Невже про гроші? Даремно ви ображаєте тітоньку Маму. Вона зовсім не така людина. Хіба вона не заможна? Хіба вона вимагала калім за наречену? Та вона сама заплатить, якщо справа за грошима!

Мама пригладила волосся і заговорила вже зовсім іншим тоном:

— Вах, про що балакати!.. Та чи я якась скнара! Хіба я вже не зробила незвичайну справу, віддавши дочку свою задурно? Хіба я не взяла на себе частування? Не треба мені ніяких грошей за постій. Які дрібниці! Коли хочете, я дам вам і для сплати водіям верблюдів, і на призи вершникам. Артику, любий, усе мое — твоє!

Жінки та вершники почали лаштуватися в дорогу. Виводили наречену з кибитки теж незвичайно. Айна не захотіла, щоб її тягнули на паласі,— вся в червоному шовку і срібних прикрасах, покривши голову вишиваною наміткою, вона вийшла з кибитки сама. Не довелося їй садовити її на верблюда, який стояв проти дверей. Айна сама сіла на нього, ухилившись від будь-чєї допомоги.

Розділ шостий

Невістка-фаланга, про яку Гандим сміючись розповідав Артикові, з'явилася в Халназаровій родині не так давно. Перш ніж посватати її, Халназар довго думав і прийшов до висновку, що в його аулі ніхто не погодиться видати дівчину за вдівця, до того ще зганьбленого втечею нареченої. І вирішив він сватати в інших аулах. Розпитував приїжджих, радився з друзями. Більшість вихваляла дівчат з роду Ангатів, що живуть у західному Теджені.

— В Ангатів,— радили Халназарові,— найкращі дівчата. Ангатки розумні, розсудливі, шанобливі, а про вроду — то й казати нічого! Коли розподіляли вроду, вони дістали подвійний пай...

І Халназар виріядив сватів до одної із заможних ангатських родин.

Ангати спочатку трохи повередували, послаючись на те, що наречений, мовляв, удівець, але потім, з поваги до імені Халназара, погодилися. Проте вони як слід обчистили його: взяли великий калім грішми та сорок верблюдів, а крім того — на подарунки сорок шовкових халатів та на частування сорок баранів, п'ять батманів рису, п'ять батманів кунжутної олії, п'ять пудів цукру і пуд зеленого чаю.

Незабаром хвалену наречену, із залпнудим обличчям, привезли

до Халназара і ввели в кибитку Балли. Бай виявив щедрість, справив багатий той.

Наречена довго намагалася не показувати обличчя друзкам нареченого. Коли її примусили зняти з Балли чоботи, вона додержала звичаю, але кинула їх до дверей. Коли ж папаху нареченого вішали на жердину, полінувалася підвестися і зняти її.

— Чи ти бачиш, дівчина з норовом! — сміялися дружки. — Гляди, Балли-хан, щоб вона не загнуздала тебе!

Але щасливий наречений, збивши папаху набакир, лише самодоволено посміхався:

— Балли-хан не такий безпорадний, як ви. Скаже дружині: «Підведись!» — вона підведеться, скаже: «Сідай!» — сяде. Що тут балакати: дівчина, що стала дружиною Балли, буде в його руках м'якшою від воску.

Почувши вихвалання Балли, наречена люто зиркнула на нього з-під халата. Перехопивши цей погляд, один з парубків сказав:

— Балли-хан, не кажи потім, що не чув: твоя молодиця незабаром покаже себе...

Так і вийшло. Наречена, яка у дні весілля обома руками трималася за кінці напнутого на голову халата, ховаючи своє обличчя, незабаром показала не тільки обличчя, але і всю свою непокірну вдачу. Її звали Халли-Гозель, проте не минуло й місяця, як усі почали її звати «невісткою-фалангою». Висока та кістлява, з низьким лобом та кошлатими бровами над білястими очима, вона справді схожа була на фалангу. До того ж зуби в неї були, як у собаки, рот ящірки, пташині ноги, а голос — дерев'яний, рипучий. Про неї казали: «У цієї молодиці сукня прорветься спочатку на заду, потім уже на ліктях та колінах...» Справді, навіть з-під двох-трьох халатів помітно випинались її гострі кістки.

Садап-бай звикла навчати та виховувати кожну невістку, що з'являлася в родині. Та коли вона здумала вчити молоду невістку, та накинулася на неї з такою люттю, що стара з переляку вискочила з кибитки Балли і схопилася за комір:

— Каюсь, о господи, в гріхах моїх!

Нова невістка кричала їй вслід:

— Я не маленька, щоб говорити «пепе» й «меме»... Коли ти така розумна, йди навчай свою дочку!

Не минуло й місяця після весілля, як Халли-Гозель відчула себе в родині повновладною господинею. Балли вона мала за ніщо, ставилася без звичайної пошани і до свекра. Рипучий голос нової невістки лунав над усіма байськими кибитками, тупіт ніг її чувся всюди. Жінки боялися лихого її язика, намагалися в усьому коритися їй. Одного разу старша невістка, вчинивши діжу, спробувала не поступитися перед нею чергою на тамдир.

— Черга моя,— сказала вона.

— Твоя черга буде тоді, коли тамдир звільниться,— відповіла Халли-Гозель і відкинула ногою її хмиз.

Старша невістка хотіла спинити її за руку. Тоді Гозель схопила її за шию і за стан і, як це роблять борці, кинула на купу попелу, вивернула тісто їй на живіт і гукнула:

— Ось тобі твоя черга, сучко шолудива!

Незабаром Халли-Гозель почали боятися в Халназарових кибитках не тільки люди, але й худоба. Навіть найдикіші верблюди починали тремтіти, коли вона підходила до них. Тим дивніше було, що нова невістка хтозна-чому зробилася зненацька завзятою захисницею Мехінлі.

Якось Халназар заходився бити мехінку і катував її, поки вона, знесилвшись, перестала навіть кричати. Халли-Гозель тільки дивилася на бая лютими очима і кусала яшмак. Але вдруге, почувши плач Мехінлі, вона підбігла до свекра і вирвала з його рук свіжу хворостину. Халназар, отетерівши з несподіванки, сказано вярчив очі на зухвала невістку.

— О падло!..— просичав він, захиляючись від люті, і схопився за лопату.

Молода невістка не злякалася. Вона підійшла до свекра впридул, випнула груди і, зірвавши яшмак, із запалом крикнула:

— Якщо вистачить сміливості — бий!

У цей час прибігла Садап-бай і вчепилася Халназарові в плече:

— Аю, батьку, сором тобі!

Халназар затремтів. Лопата, якою він був замірився на невістку, поволі опустилась. Бай мимоволі сперся на неї, відчуваючи, що втрачає сили. А зухвала невістка підняла своїми довгими пальцями його бороду і з глузливою посмішкою сказала:

— Глянь на свою бороду! У чому винна Мехінлі? У тебе сива борода, посоромся!

Після цього ніхто не насмілювався зачепити Мехінлі навіть словом, коли поблизу була Гозель. А Халназар покликав до себе сина і накинувся на нього з прокльонами і лайкою:

— Краще б мені самотньому померти, ніж мати такого сина, як ти! Коли ти не можеш упоратись із однією жінкою, то скинь папаху та запни голову хусткою! Ця твоя рабня, ця кобила громоподібна розтоптала мою честь, зганьбила увесь наш рід!

Балли зіщулився:

— Що ж мені робити? Ви ж самі вибрали мені таку!

— Що робити? Дитину вчи змалку, дружину — замолоду! Бий! Мордуй до останнього подиху. Щоб тремтіла від одного твого голосу! Помре — я візьму гріх на себе.

Балли довго сидів розгублений та присоромлений, нарешті призначався:

— Я не впораюся з нею. Я забіжу на край світу від цієї клятої фаланги.

Халназар закричав на нього, захлинаючись від гніву:

— Геть з моїх очей!

З цього дня і почали всі звати Халли-Гозель — «Атайри-гелін», невісткою-фалангою.

Ні Садап-бай, ні Халназар, ні Балли не могли приборкати непокірну, норовисту жінку. Халназар радився з близькими людьми, питав, що робити з непокірною, але ніхто не міг дати йому доброї поради. Мамедвелі-ходжа, вислухавши його, безнадійно похитав головою:

— Е, бай-ага, від лихої жінки сам дракон утік.— Він одразу ж розповів казку і закінчив її словами: — Лиху дружину не можна ні вбити, ні продати. Нехай поверне все на краще сам господь! Наші батьки казали: «Від лиха відкупись». Нічого не зробиш, треба в усьому поклястися на волю аллаха. Впало нещастя на голову — терпи.

Атайри-гелін стала ханшею у Халназарових кибитках. Уся його велика родина засумувала. Тільки затуркана, колись безсловесна Мехінлі почала помітно оживати: щоки її округлилися, стан налився, очі сповнилися променистим сяйвом. Вперше після того, як бай прогнав її на чорну роботу, на ній з'явилось стареньке напівшовкове плаття. І хода в неї зробилася тепер бадьорою та легкою. На неї почали задивлятися, коли вона йшла до криниці.

Одного разу з острахом помітила Мехінлі, що й Халназарові вона, мабуть, почала здаватися привабливою. Вона втратила спокій: уночі не могла заснути, вдень боялася потрапляти на очі баєві. Але в травні несподівано повернувся Мави. Мехінлі зовсім розквітла від радості і ще покращала. З її червоних уст вже не сходила усмішка, щоки заливав рум'янець, а в усміхнених очах її затаїлося тремтливе чекання щастя.

Приїзд Мави не приніс Халназарові радості. З першого ж погляду помітив він, що його приймак повернувся іншою людиною. Колись м'лявий та боязкий, Мави мав тепер мужній, незалежний вигляд і сміливо дивився у вічі. Вітаючись з Халназаром, він удавано посміхнувся і пильно подивився йому в обличчя холодними блакитнуватими очима. Від цього погляду серце бая тривожно закалатало, та він вирішив зустріти Мави з такою ж пошаною, з якою його віряджав на тилкові роботи:

— Молодець! Молодець! Поздоровляю,— лагідно заговорив він.— Засяяли наші очі, повернувся наш син. Повернувся Мави, моя гордість... Садап-бай, нехай буде в нас сьогодні свято. Ох,

Мави, Мави! Ні в сні, ні наяву не думав я, що тобі, синові бая, доведеться йти в робітники. Не знаю, чи я був дуже необачний, чи така вже була доля, але не встиг я навіть нічого зробити, як тебе вже відправили. Щоправда, тоді я мав досить неприємностей. А тут мого Мелекуша спіймали в повстанців і мене трохи не зарахували до тих розбійників. Ти сам розумієш, що могло бути. Мене й синів могли посадити у в'язницю, могли стратити. Сам аллах захистив мене — я викрутився з біди. Після цього я одразу ж почав клопотати про тебе. Я подав скаргу на баяра-полковника, що скривдив мене, прямо генералові, потім — самому губернаторові. «Коли я служу білому царю, мій син не мусить йти на ґилові роботи, його помилково відправили, треба його вернути», — вимагав я. Напевно, моя скарга допомогла, тебе відпустили. Ти сячу разів дяка аллахові — ти живий і повернувся здоровий.

Мави дуже змінився. Коли він повертався в аул, його палила лють на бая. Але він не позбувся своєї простодушності та легковір'я. Халназарові слова здалися йому щирими. Він знову повірив баєві і відповів подякою за його турботи.

А Халназар не шкодував ласкавих слів:

— Ти, синку, чотири роки служив мені вірою й правдою, півроку пробув на тилкових роботах. Того, що ти зробив для мене, не зробить і рідний син. Не знаю, як і віддячити тобі. Ти, сину мій, тим часом відпочивай, не працюй, не піднімай навіть хворостини. І наглянь собі наречену. Одружу тебе, поставлю кибитку. І ти досягнеш щастя, і я буду задоволений. Нехай буде прокляте й сирітство, і самотність! Подивись: ти весь у грязюці! Жінко! Приготуй нову одягу для Мави. Ще одну приготуй на перемену. Накажи Мехінлі — нехай вона доглядає, щоб і порошинки не було на його одяжі! Він приїхав стомлений, нехай відпочине. Щоб міцний зелений чай і смачна їжа завжди були для нього.

Халназар більше від усього боявся, що Мави, приїхавши, розкриє його обман, зганьбить перед людьми. Помітивши, що Мави зовсім розм'як від ласкавих слів, він зрозумів, що боятися нічого. Можна було навіть спробувати підбурити Мави проти Артика, якого віднедавна Халназар почав вважати головним своїм ворогом.

У той час, як більшість туркменів, мобілізованих на тиллові роботи, відправили в далекі місця, Мави пощастило залишитися на Туркестанській залізниці. Без звички спершу йому важко доводилося. Не одразу він звик до важких земляних робіт, до життя у смердючих бараках, до незвичної їжі, якої спочатку не міг їсти. Кілька листів послав він Халназарові з проханням допомогти, та на жодного відповіді не одержав. Важко було усвідомлювати, що його так безсоромно обдурили. Хто пішов на

тилові роботи за баїв, все-таки якось забезпечив свою родину і сам мав трохи грошей. Він же, крім п'ятдесяти карбованців, які дав йому Халназар перед відправкою, не мав нічого. Мави прийшов в аул з твердим наміром розраховатися з Халназаром за все! Але бай був такий привітний, добрий. Навіть коли Мави спробував нагадати про листи, Халназар анітрохи не зніяковів.

— Я чотири рази посилав тобі по сто карбованців,— сказав він,— двічі поштою і двічі через людей. Та хіба в наш час можна довіряти гроші пошті та людям? У своєму аулі нема спокою від лиходіїв...— І він із сльозами на очах розповів, як образив і зганьбив його Артик.— Сину мій,— сказав він Мави, і голос його затремтів,— уся надія на тебе. Немає в мене іншої підпори. Балли — кволий, нещасний чоловік. Він навіть із своєю жінкою не може справитися. Коли й ти не зможеш помститися за мене, доведеться мені зійти в могилу під тягарем незмитої образи та ганьби...

Почувши ім'я Артика, Мави згадав, як той шмагав нагаєм Балли, і неприємний холодок побіг у нього по спині. Але милість «батька» була така велика, така безмежна, а сяючі очі Мехінлі дивилися на Мави з таким чеканням і надією, що він украй розгубився. Подумавши, що обіцянка за плечима не висить, він почав утішати бая.

Мехінлі зустріла Мави, як утрачене щастя. У кутку чорної кибитки вона рвучко обняла його і міцно поцілувала. Почуваючи за собою підтримку Атайри-гелін і пам'ятаючи, що сам Халназар наказав піклуватися про Мави, вона перестала боятися Халназарової рідні і не відходила від Мави ні на крок. Вона не знала, де його посадити, чим пригостити. Заварюючи чай, вона довго витирала ріжком хустки і без того чистий чайник. На сніданок приносила йому масло, змішане з кавуноюю патокою, вершки з верблужого молока. Де бачив Мави таке піклування? Мехінлі часто горнулася до нього, гаряче дихала в його жовтуваті вуса. Яке для Мави щастя! Він думав: «Виходить, після голоду буває достаток, після випробувань — здійснення бажань». А в той же час його радість отруювала тривожна думка: «Що ж це таке! Хто я такий — син Халназара чи коханий його дружини? Те й друге — несумісне». Кілька днів він міркував над цим і вирішив поділитися своїми сумнівами з Мехінлі.

— Майсо моя,— сумно заговорив він,— Халназар-бай — мій батько. Ти — його дружина.

Мехінлі розсміялася:

— Чи ти не розумієш, який він мені чоловік, а тобі — батько?

— Це зрозуміло.

— Що ж ти хочеш сказати?

— Він хоче мене одружити, велів мені шукати наречену. Але серце моє — з тобою. Як же бути?

Мехінлі обняла Мави за шию і притулилася щочкою до його щоки.

— Поки жива, не віддам тебе нікому! — пристрасно промовила вона.

— А Халназар?

— Халназар-бай для мене не кращий за нашого собаку Алабая.

— А що скажуть люди?

— Нехай що хочуть, те й кажуть.

— А коли довідається Халназар?

— Нехай... Хто ж, заходячи у воду, соромиться, що голий? Досить мені ходити з опущеними плечима! Зійде місяць — увесь світ його бачить.

— Майсо моя, тоді нам не можна тут жити.

— Мави, любий! Адже нас ніхто не прив'язує до цього дому. Хіба мало місця на землі? Втечемо кудись. Гірше, ніж тут, ніде не буде.

Мави пригорнув Мехінлі до грудей і вкрив її щоки гарячими поцілунками.

— Майсо моя, ти заспокоїла моє серце! З цього часу вважай, що я тут тільки заради тебе. Ти — моя і я — твій. Що судилося, нехай буде нам обом. Але я прошу тебе: будь обережна, нашу любов треба поки що таїти від усіх.

Мехінлі погодилась, але одразу ж подумала: «Навряд чи пощастить сховатися від очей Атайри-гелін».

Незабаром Халназар покликав до себе Мави й спитав:

— Ну що, синку, знайшов собі дівчину до душі? Чи тобі сподобається та, котру я виберу? Кажі — чию дочку тобі сватати?

Мави сказав те, що було більше за все до душі Халназарові:

— Батьку, не думай про весілля. Час тепер тривожний... Мені здається, що з весіллям треба почекати.

— Молодець, синку, такої відповіді я й чекав від тебе!

Розділ сьомий

Важке діто та частину осені сімнадцятого року Артик прожив в аулі дядька, допомагаючи йому в господарстві. Життя дехкан, їхні злигодні та горе знову оточили його. Часто бував він у своєму аулі, придивлявся до знайомих людей, слухав розмови і дивувався: «Говорять про волю, але де ж вона? Де її світло? У чому різниця між теперішнім і минулим дехканина?»

Хоч царя й було повалено, державні установи залишилися у руках колишніх чиновників, а в аулах, як і раніше, хазяйнували старшини, волосні та баї. Дехкани не бачили великої різниці між царським урядом та урядом Керенського. Змінилися лише деякі назви: начальник повіту звався тепер повітовим комісаром, але правив він за допомогою тих же людей. І податки в аулах, можливо, були б такі самі, як і за царя, тільки нічого було взяти в дехканина — рік був голодний.

Роками гноблені, голодні дехкани збиралися юрбами і в пошуках хліба ходили з аулу в аул. Дехто йшов до міста, стояв у чергах, брався за будь-яку роботу. Інші у розпачі озброювалися дідівськими кривими шаблями чи просто ломаками і починали грабувати. Ті, кому щастило іноді вночі розкопати де-небудь яму із зерном, забезпечували себе хлібом на деякий час, а коли зазнавали невдачі,— накладали головою. Були й такі, що нападали на пошту.

У місті зростала кількість спекулянтів та контрабандистів. Люди, що звикли легко, нічого не роблячи, здобувати гроші, шукали нових засобів збагачення. У Теджені, як і в інших містах Закаспію, незабаром після Лютневої революції почали створюватися кооперативи. Знайшлися спритні люди, які позаочі записували до кооперативів неписьменне населення аулів, одержували по книжках продовольство, мануфактуру, взуття. Дехкани голодували, а шахраї та спекулянти наживалися з продажу продовольства та товарів, що одержували через кооперативи по твердих цінах.

Одного разу Артиків друг, Черкез, прийшов у Теджен і потрапив до кооперативу саме в ту хвилину, коли Кулліхан і Ташлі-товмач, не поділивши чийось книжок, гризлися, як собаки за кістку.

— Тобі мало дехкан свого аулу,— кричав перекладач,— ти записав на себе й моїх! Викресли їх.

Писар протестував:

— Які це твої дехкани? Рабів тепер немає. Кого хочу, того й записую. У себе викреслюй!

— Ти ж з Кялю, а лізеш до Беків!

— Мені потрібні живі душі для книжок, розумієш! А якого вони будуть роду-племені, мені байдуже. Викреслюй Беків з його списку! — гукнув Кулліхан голові кооперативу.

— Ні, він не викреслить!

— Проковтни свої шурячі вуса!

— Я тебе, кульгавий собако!..

Ташлі та Кулліхан з кулаками кинулись один на одного. З полиць з гуркотом полетіли пляшки. Міліціонер, що стояв навпроти кооперативу засвистів. Тут саме прибув старшина Бабахан і почав

розбороняти їх. Писар через голову старшини встиг ще раз стукнути кулаком свого супротивника. Ледве второпавши, через що почалася сварка, Бабахан заговорив докірливо:

— Ну й люди! А ще вважають себе вченими. Вам потрібні імена людей? Беріть у руки олівці. Я знайду для кожного стільки, що й з рахунку зіб'єтесь. Не вистачить імен аульних дехкан, можна записати скотарів з пустелі.

Черкез, що спостерігав сварку збоку, похитав головою і глузливо сказав:

— Про таких, мабуть, і кажуть: «Сівач відмовився од джугари, а горобці не поділять її».

Бабахан грізно подивився на нього:

— Що ти розумієш у цих справах? Ану, геть звідси!

Від Черкеза про шахрайство міських кооператорів довідався весь аул.

Спека задушливого літа спадала, почувалися вже подихи осені. Летючий караван хмар, які не з'являлися аж з весни, повільно пропливав у ясному небі, по землі повзли густі тіні. Легкий вітерець доносив в аул пахощі гребенчука, дикої акації та полину. На місці звичайних зборищ зібрався гурт дехкан. Лежачи на землі, вони креслили пальцем курну землю і тихо розмовляли.

— Так, значить, Черкез-ага... Кажеш, почали відпускати і для нас продукти, та тільки розходяться вони по руках міських вузькоштанників?

— І я чув. Кажуть, наче видають такі маленькі книжечки і по них можна брати в кооперативі і хліб, і цукор, і чай,— як молоко в корови.

— Так, але як здобути ці книжечки, коли через них Кулліхан і Ташлі-товмач горло один одному перегризають?

— Така вже в дехканина доля сирітська. Кожний його може обдурити, а скаржитися не смій.

— Виходить, від цієї ревліюси також добра не жди.

— А скільки наобіцяли! Я чув на одній сходці в місті — один з отих, у вузьких штанах, казав: уряд вижене старшин і волосних, дасть права народу, зрівняє багатих і бідних...

— Е-е, що там казати! І новий уряд, певно, баї купили.

Черкез втрутився в розмову:

— Наші батьки не знали ні нерішучості, ні страху. Наприклад, вони говорили: «Це не кибитка! Зруйнуємо її й поставимо курінь. Хоч курінь — та новий!» Так і ми можемо сказати: «Це не життя. Коли не можна виправити, треба зруйнувати!» Якщо ми будемо чекати, що хтось піклуватиметься про нас,— усі з голоду помremo.

Недурно кажуть: «Ніж спати, краще стріляти». Треба кінчати з чинovníками, поки вони не покінчили з нами!

Артик підхопив Черкезові слова:

— Дядечко Черкез правду каже. Треба знову напасти на уряд!

Дехто невиразно промовив: «Та треба було б!» Але більшість дехкан мовчали. Вони ще пам'ятали невдале торішнє повстання.

Другого дня Артик зранку пішов до старшини Бабахана,

Бабахан з самого вигляду Артика відчув, що прийшов він не просити, а вимагати, можливо, мститися. Але за що? За свого гнідого? Чи за те, що його тримали шість місяців у в'язниці? І старшина вирішив обеззброїти його своєю привітністю. Не встиг Артик сісти, як перед ним уже стояв чай, цукор і солодоші.

— Артику, поздоровляю тебе, братику! — почав Бабахан, і на обличчі його з'явилася найпривітніша посмішка, якою він не часто зустрічав своїх гостей.— Кажуть: краще пізно, ніж ніколи. Хоч ти давно вже повернувся, а бачитися нам не доводилося. Все думав — треба сходити, поздоровити, поговорити про життя-буття, та — будь вона проклята, ця служба! — клопоту багато. Ніяк не вирвешся. Коли я побачив, що тебе беруть у в'язницю, в мене серце обірвалося. Правду кажучи не сподівався, що й повернешся... Чув я, що ти одружився. Було в тебе двоє очей — стало четверо! Одним словом, хане мій, ти справжній вовк — вихопив наречену в Халназар-бая з-під самого носа!

Артик по неспокійних чорних очах Бабахана зрозумів, що всі його слова — лицемірство, що старшина вважає його простодушним хлопчиком, якого не важко привернути на свій бік. Незабаром Бабахан помітив, що Артика не обдуриш. Він вирішив зайти з іншого кінця:

— Артику, ти, хане мій, таки зазнав лиха! Нехай це зарахується тобі на тому світі! Ти одружився — і, звичайно, витратився. Тобі потрібна допомога. Чого тобі не вистачає? Кажи, не соромся. У Бабахана знайдеться, чим допомогти. Я вже давно приготував для твого весільного тою двох баранів та в'юк пшениці. А крім того, що схочеш...

«Два барани, в'юк пшениці, а крім того, що схочеш»... Звідки така щедрість! У теперішній голодний час кому таке присниться? Адже це хліб і м'ясо на три, на чотири місяці. Хто ж відмовиться від такого добра? Можна порадувати матір, похвалитися перед молодого дружиною, та ще й уділити трохи з дарового хліба такому бідаку, як Гандим. Як пощастило Артикові!..

Та не так думав Артик. «Поїси солодко, та гірка буде відрижка. Вівця, що відбилася від отари, робиться здобиччю вовка. Ні!

Не треба мені ні здобичі хитрого гончака, ні смороду його». І він, спокійно глянувши старшині в очі, відмовився від його дарунка.

— Арчин-хан, дякую — мені нічого не треба. Якось та проживу. Але дехкани голодують. Коли можеш, хоч трохи допоможи їм!

Стріла, пущена старшиною, влучила не в дичину, а в камінь, і відгомін цього удару примусив здригнутися серце Бабахана. Він раптом скипів від гніву, і йому хотілося сказати: «Терпиш — терпи, твое діло!» Якби це було тоді, коли він відправляв Артика під конвоєм у в'язницю, він сказав би й гостріше. А тепер не той час. Тепер просиш охорони — не допросишся, а доб'єшся — вона ні до чого не здатна. Дехкани справді голодують, ходять люті, скривдиш одного — все розтращать і розграбують. А кому скаржитися? Хто захистить тебе? Чи не Антонов, отой з підрізаними крилами? Чи, може, комітет, до якого навіть і в місті не прислухаються? Від цих думок гнів Бабахана перейшов у скорботу, і він з відчутною турботою й сумом у голосі почав пояснювати своє становище:

— Ох, що й казати, сину мій, хане! Коли подумаєш про становище бідного народу, — хліб застряє в горлянці. Хоч вийми з рота і віддай. Та кому буде користь, якщо я навіть віддам народові все, що маю? Адже це все одно, що толокно замішати в річці. Тут потрібні серйозні заходи. Горе народу — мое горе. Я вже дещо зробив, та й інших розкачав. Усі ми, арчини та волосні, звернулися до комітету, подали прохання повітовому комісару Антонову. У своєму проханні ми говоримо: «Дехканин багато років годував місто, годував армію, сповнював хлібом амбари царя. Він віддав урядові все, що від нього вимагали. Але цього року дехканин сам потребує допомоги. Цього року ваша черга підтримати дехканина. Допоможіть йому, і в майбутньому він поверне вам десятиро більше». Так ми писали. Наше прохання пішло в Ашхабад. Кажуть, що обласний комісар граф Дюррер — справедлива людина. З великою надією чекаємо відповіді.

Артик не міг більше слухати балаканину Бабахана і перебив його:

— Арчин-хан, а кажуть, що для голодуючих дехкан уже виділено хліб.

— Ох, коли б це було так, братику, хіба я перший не повідомив би цю радісну звістку народу?

— Але ж в кооперативних крамницях щось дають.

— Це, друже, тільки для мешканців міста. Та й то дають там поіменно, по членських книжках, і дуже мало. Як кажуть діти — дав покуштувати, та й заховав.

— А кажуть, у кожного мірзи, у кожного товмача по сто таких книжок.

— Це такі ж теревені, як чутка про те, що в Тедженці з'явилася вода.

— А ще кажуть, що Бабахан-арчин продав імена мешканців свого аулу вузькоштаникам. Це правда?

— Що, що?

— Кажуть, що в місті торгують іменами людей! Що Бабахан-арчин добре наживається на цій торгівлі!

Вираз обличчя старшини одразу змінився. Жили на його шії набрякли, зморшки на лобі зарухалися, чорні очі втупилися у вогнище. Він хруснув пальцями, відкашлявся і збентежено плюнув на килим. Потім спитав придушеним голосом:

— Це ти жартома чи серйозно?

— Арчин-хан, хіба торгівля людьми — жарт?

— Хто ж торгує людьми?

— А коли Ташлі-товмач побився з Кулліханом, хто дав їм у руки олівця і сказав: «Пиши»?

— Артику, ти не чіпляйся до того, чого немає, скажи одразу — що в тебе на серці? Коли ти вважаєш, що я винний у тому, що тобі довелося шість місяців відсидіти у в'язниці, скажи прямо. Я тобі не іграшка, я й досі арчин!

Артик зсунув брови і подивився на старшину:

— Арчин-хан, навіщо викручуєшся? Якщо за тобою немає провини, чого не говориш спокійно?

— Я не хочу більше розмовляти.

— Он як! Тоді слухай: я прийшов вимагати в тебе звіту за тих проданих людей.

— Ти не мій господар, і я не зобов'язаний звітувати перед тобою.

— Ні, я тепер твій господар! — крикнув Артик; голос у нього затремтів.

— Шкода, що ти під моїм дахом. Не то я знав би, як відповісти тобі!

— Тоді ходімо звідси!

Коли обидва вони, вкрай розлючені, схопилися з місць, перелякана Бабаханова дружина Набат зарепетувала:

— Ох, лишенько мое! Е!.. Чуєш, тобі кажу: опам'ятайся! Артик-джан, синочку, не заводься з ним! Чуєш?.. Ей, люди! Рятуйте! Вони вб'ють один одного! Ей, рятуйте!

Як тільки Артик та Бабахан вийшли за двері, звідкись з'явився Сари. По збуджених обличчях чоловіків та зойках Набат він одразу ж зрозумів, що тут не проста бійка. Сари привітав господаря дому, Бабахан мляво відповів йому. Потім Сари майже силоміць вштовхнув обох у кибитку, примусив сісти і звів усе на жарт.

— Що тут сталося? — спитав він. — Артику, ще, здається, й не зима, чого ж ти тремтиш? Арчин-хан, і тебе начебто морозить?

— Ні, це в нього пропасниця, — похмуро відповів старшина. — Я хотів дати йому ліків, та ти перешкодив.

— Ліки від моєї пропасниці — загнати тобі зуби в горлянку! — відрубав Артик і загрозово рушив на старшину.

Набат знову закричала:

— Ай-ю-у!.. Сари-ага, батько сьогодні не при своєму розумі. Переконай Артика, хай він не чіпає його.

Сари поспішив заспокоїти Артика. Дізнавшись про причину сварки, він сказав старшині, що прийшов у тій же справі. Наприкінці розмови він також скипів і сказав:

— Арчин-хан! Не тільки Артик, не тільки я — весь народ вимагає від тебе звіту!

Старшина мовчав, наче в нього відібрало мову. Він ухопився всією п'ятірнею за підборіддя і похнюпився. Впевнившись, що толку від нього не буде, Артик вийшов з кибитки і попрямував до міста. Там, в Теджені, він сподівався знайти Чернишова і попросити в нього поради.

Розділ восьмий

Цього разу Артикові пощастило застати Івана Тимофійовича вдома. Вітаючись з ним, Чернишов присоромив Артика за те, що той не схотів зачекати на нього трохи, коли їхав додому з Ашхабада. Артик з докором подивився на нього:

— Іване, не тобі, а мені слід ображатися. Ми — друзі. Я приходив до тебе сто разів, а ти — ні разу! Я одружився, а ти навіть не приїхав поздоровити мене. Коли не хочеш мене образити, приїжджай у гості, інакше я більше не прийду до тебе.

Іван Тимофійович розсміявся і поплескав Артика по плечу:

— Добре, Артику, умовимося так: ти не ображайся, і я не буду. Приїздити в гості добре, коли хазяїн має чим частувати. А про твоє теперішнє життя я знаю.

— Ні, Іване, не знаєш. Мені дядько трохи допомагає, і Меред, батько Айни, не забуває. Так що хліба поки що вистачає. Трохи м'яса та рису на плов теж знайдемо.

— Артику, коли тобі добре — і мені добре. Я радо приїхав би до тебе в аул, але ж ти знаєш — я не вільна людина, службовець.

— Може, на тиждень-другий візьмеш дозвіл у свого начальника?

— Ні, Артику, не час гуляти. Нам тепер кожний день дорогий.

— Кожний день дорогий, твоя правда, Іване, золоті слова! Треба й мені користуватися цим часом. Хоч царя й повалено, та ми не звільнилися від його підлих посіпак. Я почувую, що вони не мають тепер колишньої сили, і нам треба ще раз напасти на них. Іване, що ти думаєш про це? Що порадиш?

Чернишов спохмурнів і незадоволено похитав головою:

— За цією порадою, Артику, ти повинен був звернутися до мене ще минулого року, перед повстанням. Ти познайомився тут з бакинцем Артамоновим, ти чув нашу розмову з Моллою Дурди. Ти навіть хотів узяти нашу листівку і почитати її в аулі. А пішов не з нами, не з більшовиками, а за якимсь Езізом! І що з цього вийшло — сам знаєш. Коли б ви, дехкани, не поспішали, коли б виступили разом з нами, робітниками, наслідки могли б бути іншими. А ви напали на місто навіть для нас несподівано, і ми не змогли по-справжньому вас підтримати. Щоправда, ми надіслали один бронепоїзд, та ви, мабуть, і не знали про це. І великої користі вам це, звичайно, не дало. До того ж ми втратили чудового товариша, який тепер, під час революції, був би нам дуже корисний. Я кажу про Карташова, якого ти знав.

Згадка про Карташова схвилювала Артика. Потупивши очі, він якийсь час мовчав, потім підвів голову і сказав:

— Іване!.. Карташова вбили... Я винний у цьому!

Він хотів розповісти, що відбулося на залізниці біля роз'їзду Душак, але Чернишов перебив його:

— Повстання, революція не проходить без жертв. У вас не було справжнього керівництва, ваше повстання почалося передчасно. Все ж воно пішло на користь революції. І те, що ти сьогодні прийшов до мене за порадою, радує мене. Краще пізно, ніж ніколи. Коли б шість місяців тому ти спитав мене, чи можна починати повстання, я сказав би: не можна. Але тепер і обставини в країні змінилися, і ставлення до Тимчасового уряду з боку робітників та селян уже зовсім інше. Наша партія більшовиків готується вирвати владу з рук багатих і передати її в руки тих, хто живе своєю працею. Не сьогодні-завтра в Росії почнеться нова, робітнича і селянська революція.

Артик не аовсім добре зрозумів Івана, але відчув, що він говорить про якісь великі зміни в житті. Чернишов розповів про політику уряду Керенського, який прагнув всілякими засобами припинити народну революцію і продовжує безглузду війну, замість того щоб вернути мільйони солдатів до мирної праці; про липневу демонстрацію робітників і солдатів у Петрограді, розстріляну юнкерами; про змову генерала Корнілова і про зростання народного обурення. І тільки після цього відповів на Артикове запитання.

— Артику, твої наміри я схвалюю. Від теперішнього уряду ви, дехкани, нічого не доб'єтесь. Треба скинути його. Лише уряд робітників та селян, обраний самим народом, дасть вам землю і воду, всі людські права і звільнить від вікової кабали. Ти поясни, як умієш, це в своєму аулі і готуй дехкан до повстання. Але пам'ятай, друже, треба повставати разом з нами, міськими робітниками, в один день і годину. Частіше заходь до мене — будемо радитись, будемо спільно готуватись і озброюватись. А настане час — разом підемо воювати за народну владу!

Після того як Артик з'ясував усе, що цікавило його про повстання, він заговорив про кооператив та злодійську зграю арчина, товмача і кульгавого писаря повітового управління. Івану Тимофійовичу було ясно, що одним покаранням п'яти-шести чиновників не ліквідувати голоду. Проте треба було взятися до цієї справи хоч би для того, щоб викрити зграю грабіжників, з яких деякі пролізли в Раду.

Не встиг ще Чернишов відповісти Артикові, як зайшов Молла Дурди. Побачивши Артика, він зрадів і міцно потис йому руку. Знаючи, де можна знайти Артика, він саме йшов попередити, що його молодому другові знову загрожує небезпека. Дурди почав розповідати про те, що був у кооперативі і випадково чув, як Бабахан та Ходжамурад змовлялися з Кулліханом знову заарештувати Артика.

В Артика від тих слів кров ударила в голову. «Хто б'є перший, б'є вдсятеро сильніше. Треба випередити їх!» — подумав він і вирішив діяти.

— Молла Дурди, — спитав він, — ти мені покажеш кооператив?

Зрозумівши намір Артика, Дурди вже почав шкодувати, що, можливо, надто перебільшив небезпеку, але одразу ж подумав: «А чого чекати? Артик правий».

— Кооператив недалеко. Можу тебе провести туди, та чи варто з ними зв'язуватися? Чи не краще нам тут обміркувати, як слід діяти?

— Нехай боягуз роздумує, — відповів Артик і підвівся. — Ходімо!

Чернишов вважав необхідним остерегти його:

— Не гарячкуй, Артику, — поклав він руку йому на плече. — Бережи себе для важливіших справ. Прошу тебе, будь стриманіший. Я зараз теж прийду.

— Іване, я розумію, що ти хочеш сказати, — спокійно відповів Артик. — Я вважаю тебе своїм старшим братом. Твоя порада — закон для мене. Дурди, ходімо!

Коли вони вийшли за двері, Чернишов заговорив з дружиною.

— Глянь, який хлопець, — сказав він занепокоєно, але й схваль-

но.— В'язниця не зламала його. Артик — вогонь. Коли вже він щось візьме собі в голову,— нічим не виб'єш. А втім, справжня людина такою й мусить бути. Тільки помилятися не можна. А з його гарячковістю не важко й помилитися... Ти, Ганно, жди нас з обідом, я піду за ним.

І, надівши картуза, Іван Тимофійович вийшов з дому.

Артик і Дурди увійшли в кооператив. Молла Дурди з повагою звернувся до голови управління:

— Салям!.. Ми — представники дехкан з аулу Гоша. Хотіли б проглянути список членів кооперативу. Там якась плутанина з книжками.

Голова управління зневажливо глянув на них і відповів:

— Список я вам показувати не зобов'язаний. А товар продається лише тим, у кого в руках членська книжка.

З його відповіді Артик зрозумів, що він підсобник шахраїв, але, пам'ятаючи Іванову пораду, стримався.

— Хазяїне,— сказав він тихим, спокійним голосом,— ми не з'їмо твій список. Ми хочемо тільки подивитися імена.

— Я сказав, і край!

— Хазяїне, так не роблять!

— Скільки разів повторювати? Список не покажу.

— Покажеш! — раптом крикнув Артик і вдарив кулаком об стіл.

Голова управління здригнувся. Пенсне на його товстому носі з'їхало набік, волохаті пальці нервово затремтіли.

— А, ти кричати? — захрипів він, підводячись з стільця.— Геть звідси, негіднику, поки я не викликав міліцію!

Артик підійшов до нього, схопив за комір і замахнувся:

— Не покажеш по-доброму, рознесу всю твою контору! Ти хочеш, щоб соромився не той, хто вкрав, а той, хто викрив злодія? Давай сюди список!

Голова управління зіщулився, чекаючи удару, а коли Артик відпустив його, сів і догідливо посміхнувся:

— Я... хе... хе... пожартував... Вирішив перевірити, хто ви. Будь ласка, будь ласка!.. Ось список. Чиї імена потрібні — вибирайте. А не розберете, я допоможу... хе-хе... Коли треба товару якого — будь ласка! Є зелений чай... перший сорт!

З допомогою Дурди Артик нашвидку перевірів список. Тільки по аулу Гоша вони виявили кількості імен. Артик спитав:

— Де книжки цих людей?

— От, наприклад... у Кулліхана... у волосного Ходжаму-рада...

— Ти можеш забрати їх і передати нам?

— Не вдасться. Це можна зробити через ревізійну комісію.

Артик не знав, що це таке, та й часу йому втратити не хотілося, і він звернувся до Дурди:

— Ходімо шукати кульгавого мірзу.

Молла Дурди завагався і, трохи подумавши, сказав:

— Артику, мене й так переслідують ці люди. Якщо я приведу тебе, мені зовсім життя не буде. Що, коли відкладемо на якийсь день?

— Ні! Не можна відкладати й на одну годину. Якщо ти боїшся, покажи мені тільки, де він живе.

Коли Артик зайшов до кульгавого писаря, той разом з Бабаханом закінчував складати донос на «розбійника Артика Бабали». В Бабахана очі полізли на лоба, коли він побачив Артика. Кулліхан намагався приховати своє збентеження.

— А джигіт! Заходь, — невпевнено почав він, і навіть не чекаючи звичайного привітання, одразу спитав: — Що скажеш доброго?

Не зволікаючи, не роздумуючи, Артик почав:

— Що скажу? Скажу ось що: ви одержали в кооперативі книжки на дехкан нашого аулу. Ви вже, здається, собі пельку набили, тепер віддайте їх нам.

— Які такі книжки?

— Кулліхан, нема чого прикидатися!

Кульгавий писар удав, що не пізнає Артика:

— Арчин-хан, хто цей зухвалець?

Бабахан промовив придушеним голосом:

— Ти його знаєш. Це Артик Бабали з аулу Гоша.

— Ага, скажи простіше: це той самий молодчик, який вважає, що мало відсидів в ашхабадській тюрмі і продовжує колотити твій аул. Дуже добре! Добре, що ти прийшов, Артику Бабали, тебе якраз збиралися розшукувати.

— Кулліхан, я маю звичку сам приходити туди, де на мене чекають. І навіть — де не чекають.

— Ну, не будемо довго розмовляти! Що ще скажеш?

Артик без запрошення сів під самим носом кульгавого писаря і глузливо посміхнувся:

— Що там буде потім — побачимо, а зараз давай, мірза, кінчати.

Кулліхан люто подивився на Артика:

— Хто ти такий, щоб вимагати у мене звіту?

— Я не хочу чужого. Я вимагаю тільки, щоб ти віддав кооперативні книжки дехкан мого аулу.

— Вимагаєш? А я зараз часу не маю. Приходь завтра зранку.

Артик довго стримував гнів, а тепер почервонів, присунувся ближче до писаря і з погрозою спитав:

— Значить, не даєш?

— Та йди ти в пекло! Я ж сказав! Завтра поговоримо...

Артик у нестямі розмахнувся і вдарив писаря кулаком. Куллихан упав на килим і схопився за кобуру. Не встиг він підвестися, як Артик дав йому кілька штурханів у спину, вихопив у нього револьвер і поклав собі в кишеню. Потім він схопив писаря за барки, одним помахом посадив його і дав такого ляпаса, що в Куллихана побігла кров з носа. Коли Артик обернувся, щоб розправитися з Бабаханом, того вже й сліду не було.

— Рятуйте! Ей, люди! Міліція! — кричав він, пробігаючи під вікном.

У цей час у кімнату вбіг волосний Ходжамурад. Вигляд він мав такий, наче за ним гналася його власна смерть.

Задихаючись, він гукав:

— Революція!.. Більшовики!.. — А побачивши кров, зовсім збожеволів і почав бурмотіти: — Революція... Що ж це таке?.. Га?..

Слідом за ним зайшов Чернишов із свіжою газетою в руках і підтвердив:

— Перемогла революція! Скінчилася ваша влада.

Кинувши швидкий погляд навкруги, він узяв за руку схвильованого Артика:

— Ледве розшукав тебе, Артику. Ходімо, час дорогий. Знаєш, що робиться в Петрограді? Уряд Керенського повалено, проголошено Радянську владу. На чолі нашого уряду — Ленін!

Розділ дев'ятий

Велика Жовтнева революція змела уряд Керенського разом з його крайовими та обласними комісарами. По всіх містах Туркестану влада перейшла в руки Рад. Але, поруч з більшовиками, в Радах було багато есерів, меншовиків та буржуазних націоналістів.

Багато колишніх організацій існувало і тепер, нашвидку змінивши назви. В Ашхабаді туркменські та азербайджанські націоналісти утворили свою організацію — національний комітет. На чолі його став царський полковник Ораз-Сердар.

Було наново створено Раду робітничих та солдатських депутатів і в Теджені. Серед інших депутатів до неї увійшов і кульгавий писар Куллихан, що був у складі колишньої Ради представником міського туркменського населення і несподівано оголосив себе палким прибічником Радянської влади.

У цей час у Теджені об'явився, повернувшись з Афганістану, Езіз Чапик, чи, як його називали віддані йому люди, Езіз-хан.

Прибувши до міста, він негайно почав гуртувати своїх колишніх нукерів і всіх незадоволених новою владою. Люди, яким цього голодного року нічого було їсти, баї, що побоювалися за своє багатство, старшини родів, налякані незрозумілими подіями, міські торговці та чиновники охоче приставали до Езіза. В ньому вбачали ватажка, з яким не загинеш. І він кожному, хто приходив до нього, обіцяв і захист, і допомогу. Для ведення справи він добрав собі кількох радників: Гарри-моллу від каналу Векіль, Алти Сопи з каналу Бек, від Утамиша — Анна-Курбана Юмуртгачі, від Кялю — Халназар-бая.

Так в Теджені і в найближчих до нього аулах почали діяти дві сили, дві влади — Рада депутатів та Езіз-хан.

З ким же йти Артикові? Внутрішній голос підказував йому, що він повинен пристати до організації Івана Чернишова, до Рад. Але в Раді робітничих депутатів були не тільки такі люди, як Чернишов, там сиділи й Кулліхан із своїми приятелями і чиновники з колишнього повітового управління. Як довіряти їм? Як можна йти одним шляхом з Кулліханом — людиною без честі й совісті! Кульгавий писар, либонь, тільки й думає, що про помсту, знищити Артика — його мета,— в цьому Артик був твердо переконаний. Але Іван думав не так, і першого ж дня, коли Артик зайшов до нього в приміщення Ради, з докором сказав йому:

— Ну, друже, чого ж ти гаєшся? Час гарячий, довго думати ніколи. І ти натерпівся, і я зазнав лиха. Ти бідняк — і я бідняк. Наше місце в Радах.

— І кульгавий мірза — бідняк? І він натерпівся?

— Кинь жарти, Артику! Тільки через Ради досягнемо ми нашої мети.

Коли б Артик міг, він вииняв би своє серце й показав його Іванові: «Ось, мовляв, глянь на мої рани. Чи схоже на те, що вони загояться?» Та він не міг цього зробити. Він намагався пояснити свої побоювання:

— Іване, ти скажеш «помри» — я помру. Але справа не в мені з тобою. Я знаю, ти робітник, ти друг дехкан і мені — брат. Та в Раді у тебе сидять вовки, слуги царя та баїв. Як я можу сидіти поруч з ними?

— Артику, крім вовка, є лев, а він нікого не боїться. Вовків — один чи двоє, нас куди більше.

— Дім можна спалити однією іскрою.

— Що ж, виходить, ти мені не віриш?

— Я не вірю гадюці, що сховалася у тебе в пазусі. Ти будеш гладити мене по спині, а гадюка тим часом вжадить, і не тільки мене, а й тебе!

— Артику, зрозумій...

— Я зрозумію тебе, коли ти станеш тим Іваном, якого я знав.

— То, виходить...

— Ні, ми з тобою друзі аж до смерті. Можливо, ми ще зустрінемось.

Чернишова неприємно вразила несподівана Артикова впертість. Він вірив йому, вірив у його чесність, у те, що він завжди залишиться непримиренним до баїв. За його допомогою Іван сподівався розгорнути партійну роботу серед дехкан. І тепер був незадоволений з того, що не зміг подолати незрозумілу Артикову непокірність, можливо, тому що не вмів добре розмовляти по-туркменськи. Перш ніж поновити розмову, він замислився: як переконати Артика? Ні, він так легко не відступиться!

— Ніж втратити, я краще заарештую тебе, Артику,— сказав він напівжартома, напівсердито.— Так, так, не смійся. Заарештую — тоді, можливо, порозумнішаєш.

Артик уважно подивився на Івана Тимофійович і, не надаючи значення цій погрозі, засміявся:

— От бачиш, Іване, дихання вовка й тебе торкнулося. Ти вже ладен з'їсти свого друга. Гадаю, що мені треба тікати від тебе і — якомога далі. Бо ще проковтнеш!

Чернишову не сподобався глузливий Артиків тон:

— Облиш, Артику,— сказав він, спохмурнівши.

— Добре, я скінчив.

— Ти залишишся в Червоній гвардії командиром.

— У твоєму загоні я залишуся й простим солдатом. Але в кульгавого мірзи не зостанусь, хоч генералом зроби.

— Зостанешся.

— Не зостанусь!

Чернишов наказав службовцю, що з'явився на дверях кабінету:

— Поклич сюди комісара.

Артик рвучко схопився на ноги, очі його блиснули недобрим вогнем:

— Іване, коли ти віддаси мене кульгавому мірзі, то знай: я зажену йому ножа в бік у тебе на очах!

Чернишов поспішив заспокоїти його і, подумавши трохи, знову почав переконувати:

— Артику, ти ж не дурень. Послухай мене. Ради чії? Робітничі, солдатські і селянські. Дехкани можуть здобути права, стати господарями землі і води тільки від своєї Радянської влади. Якщо ти з дрібної ворожнечі до Кулліхана одвернешся від Ради, це буде зрадою дехкан, зрадою свого уряду. Я знаю тебе. Порвавши з нами, ти не стоятимеш осторонь боротьби. Ні. У тебе серце борця, і в такий час ти не сидітимеш згорнувши руки. Значить, підеш до Езіза. А хто такий Езіз? Це честолюбець, що мріє стати ханом.

— Іване, — перебив Артик, — я не питаю в тебе поради відносно Езіза.

— Питаєш чи ні, але я мушу тобі пояснити. Езіз гуртує навколо себе всіх ворогів Радянської влади. Можливо, він матиме тимчасовий успіх і серед дехкан, обдуривши таких, як ти. Але не надовго. Кінець кінцем народ розбереться, хто йому друг, хто ворог. Чого варті тріски на шляху могутнього весняного потоку? Перед ним навіть каміння не встоїть!

Ці слова, що їх з такою великою переконливістю вимовив Іван Тимофійович, примусили Артика замислитись. Він сидів, похиливши голову, і Чернишову почало здаватися, що він переконав свого непокірливого друга. Але Артик раптом знову рвучко підвівся:

— Ні! Я не ворог Радянської влади і ніколи ним не буду. Я ворог Кулліхана і таких, як він. Коли ти проженеш його, я прийду до тебе, якщо буду живий.

І, навіть не попрощавшись, він повернувся і попрямував до дверей.

— Зажди, Артику! — владно зупинив його Чернишов. — Вислухай мене до кінця. Тепер я бачу, що в твоїй душі вже визріло рішення. Підеш до Езіза? Поміркуй востаннє, поки не пізно. Ти кажеш, що ніколи не будеш ворогом Радянської влади. Дуже добре. Я вірю тобі, Артику. Та чи можна служити двом богам? Приєднавшись до Езіза, ти мимоволі опинишся серед ворогів робітничої та селянської влади. Буде каяття, та не буде вороття. Велика річ — прапор, під яким борешся. Ми йдемо під червоним прапором народної революції. З нього не можна зводити очей, за нього можна й померти. А ти дивишся лише на людей, яких з тої чи іншої причини не полюбив. Я Кулліхана майже не знаю, але от що скажу тобі, Артику: Кулліхан оголосив себе прибічником Радянської влади і чи погано, чи добре, а служить їй. А Езіз гуртує навколо себе всіх ворогів Радянської влади і тільки чекає слушного часу, щоб напасти на нас. Невже ти цього не розумієш?

Артик стояв у дверях, не дивлячись на Чернишова. Обличчя його, як і раніше, дихало впертістю.

— Езіз-хан підняв прапор народу, а Кулліхан і мені, й народу — ворог, — сказав він, дивлячись у куток.

— Чим швидше ти зрозумієш свою помилку, тим буде краще для тебе, — суворо відповів Іван Тимофійович. — Але запам'ятай, Артику: ми можемо бути поблажливими до людей, які помиляються, але будемо нещадними до ворогів! — Він відвернувся і почав дивитися у вікно, барабанячи пальцями по столу.

Артик хотів щось сказати, та тільки махнув рукою і, схиливши голову, вийшов.

Він ішов вулицею, нічого не чуючи, нічого не помічаючи навколо себе. Ноги несли його, а серце наче зосталося там. Переходячи вулицю, він не чув гуркоту арби і мало не потрапив під колеса. «Хто розбудив мою думку і спрямував мене на боротьбу за народ? Іван. Хто ділив зо мною мое горе й мою радість? Іван. Коли я йшов, можливо, назустріч смерті, хто крикнув: «Сміливіше, друже!» Іван! І тепер він, як рідний брат, благає залишитися з ним. Ох, Іване...»

Охоплений цими думками, Артик хотів повернути назад, до Чернишова, помиритися з ним. Але тут перед його очима постала п'яна компанія в чайхані Джумадурди, що тішилася його горем. Він згадав Кулліханове обличчя, що криво посміхалося під час останньої розмови, згадав, як той, загрожував йому тюрмою... «Ні, я не рву з Іваном, але відвертаюся од Кулліхана і його дружків — волосних та баїв. Я ніколи не буду дихати одним повітрям з ними. Або я їх подолаю, або вони мене!» — і він рішуче пішов уперед.

Ноги самі вели його до Езіза. Артик тепер уже й сам усвідомлював, що він не може залишитися простим спостерігачем боротьби, а мусить взяти участь у ній. Але як? З ким? Ідучи до Езіза, він заспокоював себе: «Подивлюсь, поговорю. Коли правда, що Езіз іде з баями,— вернусь».

Штаб загону, чи, як його називали, диван¹, Езіз-хана містився в караван-сараї² Анни Кочака. Коли прийшов Артик, Езіз про щось думав, лежачи на килимі. На похмурому обличчі Артика він одразу вловив душевне хвилювання, проте прикинувся, що нічого не помітив. Він сів, підгорнувши ноги, і привітно заговорив:

— Ну, Артику, як живеш, як успіхи?

— Ох, успіхи...— хитнув головою Артик.— Не до успіхів тепер...

Артик сподобався Езізові ще під час торішнього повстання. Навіть перебуваючи в Афганістані, невдаха полководець згадував молодого відважного сотника. Тепер він вважав своїм обов'язком підтримати його.

— Артику,— заговорив він уже іншим тоном, впиваючись очима в обличчя гостя,— Езіз-хан зробився Езіз-ханом завдяки таким, як ти. Я вважаю тебе своєю правою рукою. Кажі не соромлячись: хто скривдив тебе? Я не помилюю дому твого ворога.

— Езіз-хан, хіба справа в мені? Справа в бідних дехканах.

— О, Артику, ти щось дуже високо залітаєш!

— Торік я гадав, що й ти здатний на це.

¹ Диван — рада близьких осіб при шахові чи хані.

² Караван-сарай — заїжджий двір.

— Яким я був, такий і є. Ти й думки не припускай, що Езіз-хан запанів. Я не розпитую тебе про життя тільки тому, що тепер дуже зайнятий... Нові задуми... турботи...

— Езіз-хан, справа не в цьому.

— А в чому?

— Я вважав тебе єдиним захисником бідних дехкан. Ще й досі пам'ятаю, як ти говорив: «Якщо баї захочуть стати на перешкоді вашій справі,— не милуйте!» А ось тепер, коли подумаю, яких радників ти собі вибрав,— починаю сумніватися в тобі.

— Ти кого маєш на увазі?

— Твоїх радників я не всіх знаю. Але Халназар-бая знаю добре. Він прибічник царя, а не народу. Боюсь, що й усі твої радники такі.

— Халназар-бай?

— Він все своє життя пив кров дехканина. Коли ти слухатимеш таких радників, великої різниці між тобою і яким-небудь арчином баяра-полковника не буде.

— Ти говориш не подумавши, Артику!

— Ні, Езіз-хан, я сто разів міряю, один раз одрізую.

Артикова рішучість занепокоїла Езіз-хана. На його рябе обличчя лягла тінь, повіки неспокійно затремтіли. Намагаючись не виявити свого хвилювання, він навмисне заговорив ображеним тоном, і в його голосі Артик вловив нотки роздратування й тривоги:

— Артику, ти знаєш, чому я напав на царський уряд. Через кого я зробився вигнанцем своєї країни? Чи не через цих проклятих арчинів, не через нечисть, що зветься волосними? Як же ти смієш порівнювати мене з усією цією поганню?

Езізове хвилювання передалося й Артикові. Та, проте, Артик, не підвищуючи голосу, сказав повільно й тихо:

— Ти поки що — миска під покришкою. Чи залишиться в ній молоко, чи буде добрий кисляк, чи зовсім перекисне — важко сказати. Я ні з ким не порівнюю тебе. Але й недоліків твоїх приховувати не можу: про недоліки друга треба говорити у вічі.

Хоч Артикові слова ще дужче розгнівили Езіз-хана, його голос раптом набув такої м'якості, яка зовсім не відповідала його суровому вигляду:

— Ти, мій друже, ще кепсько знаєш мене. Я не з породи волосних, що плазують перед своїми господарями і чваняться перед народом. І не з безрідних покидьків, з-під куща. Я — син Чапик-сердара. В мене слово не розходиться з ділом, і я кажу тобі: ти ніколи не почувеш, що я скривдив народ. Звичайно, це добре, що ти не довіряєш Халназар-баю. Але Халназар-бай чи Алти Сопи мені не брати, та й слово їхнє для мене не закон. Ти зрозумій

одне: в державних справах потрібна політика. І Халназар, і інші баї — ще й досі баї, і дехкани під ними ходять, від них в усьому залежать...

— І я це кажу.

— Ти поки що слухай. Коли вигідно, треба й ворога використувати. Поки я не зіпнусь на ноги, поки не зміцнію, мені необхідно мати баїв серед своїх радників. Я буду з ними радитися, буду вислуховувати все, що вони мені скажуть, а вже що мені робити — це вирішуватиму сам. Отож не ламай довго голови над цією політикою, а берись краще за зброю.

— Я не зживуся з Халназаром не лише в одному караван-сараї чи в одному аулі, а навіть у цілій країні! Отже, якщо Халназар залишиться при тобі, хоч ображайся, хоч ні, я не візьму в руки твоєї зброї. Я — дехканин, ним і зостанусь.

— Артику, не будь дитиною! Я для тебе не Езіз-хан, а простий туркмен, син туркменського народу. Я шаную тебе за те, що ти маєш туркменський характер, поводишся з гідністю, як і годиться. У мене не повернеться язик сказати про тебе: ну, не він, так інший. Тебе я ні на кого не змінюю. Зі мною тебе чекає велике майбутнє. Тільки не гарячкуй, май терпіння. Нехай Халназар скаже тобі хоч одне образливе слово — і я перекину його дім на його голову. Ні, ти сам перекинеш!

— Не знаю... Я буду твоїм слугою, нукером, але ж він — радник, і здається мені, що перевага завжди буде на його боці.

— Артику, не змушуй мене присягатися, звірся на моє слово! Дай мені лише трохи зміцніти — і тоді я видам тобі Халназара з усім його награваним у народу добром.

Розмова тривала до ночі. З болем довго роздумував Артик, не знаючи, вірити чи ні Езізу. До кінця вірив він тільки в рішучість Езіза та в його силу. Що може зробити Іван з його невеличкою групою однодумців-більшовиків у міській Раді! Він далекий від аулу. Міських багатіїв йому, можливо, й пощастить притиснути, але до бая його руки не дотягнуться. Та й Кулліхан не дозволить йому скривдити своїх приятелів. Інша справа — Езіз. Коли він захоче дотримати слова — ніяка сила його не спинить: одним ударом може покінчити не тільки з Халназаром, але й з усіма баями, арчинами, волосними. Він туркмен, його слова ближчі, зрозуміліші. Хіба тільки одне — чи можна звіритись на його слово? «Подивлюся, — ще раз сказав собі Артик. — Не дотримає слова — покину».

І він вирішив залишитися в Езіза.

Езіз-хан призначив начальниками загонів Артика та Кизилхана. Він прикрасив їхні плечі зеленими погонями з серпом місяця та золотими зірками, а в руки їм дав п'ятизарядки, — після пова-

лення царя зброєю торгували по містах, майже не криючись. А Тедженська Рада організувала Червону гвардію і поставила на чолі її Кулліхана та Келевхана.

Так в одному місті з'явилися дві військові сили. По один бік вулиці крокував круглий, мов куля, червонолиций і рудовусий Кизилхан, криво причепивши шаблю. Його молодчики, підкручуючи вуса і надуваючись, як варани¹, люто поглядали на другий бік вулиці, де, випнувши черево, мов барабан, з маузером на поясі та шаблею, грізно дивився своїми величезними очима Келевхан. Підлеглі йому червоногвардійці міцно стискали в руках гвинтівки, твердо відбивали крок і кидали гнівні погляди на зеленопогонників.

А дехкани здивовано дивився і на тих, і на тих і бурмотів сам до себе:

— Чого тільки не буває в світі..

Розділ десятий

Езіз-хан та його радники, поклавши папахи біля себе, сиділи в просторій кімнаті на величезному килимі. Яскраве проміння полуденного сонця поблискувало на їхніх свіжовиголених головах. Сонні осінні мухи кружляли над піалами гіркуватого зеленого чаю та розсипаними на скатерті леденцями. Дим кальяну імлістою пеленою висів у повітрі.

Поруч з Езізом, впершись волохатою товстою рукою в жирне стегно, сидів Анна-Курбан Юмуртгачі — здоровезний чоловік з чорною бородою, завбільшки з кінський рептух. Його коричневе м'ясисте обличчя, дурнуваті, невиразні очі були байдужими до всього. Він був зовсім не схожий на радника, а скоріш — на забобонну людину, яка на ціле століття відстала од життя. І забобони його не були звичайними людськими забобонами, що поєднуються за проблисками здорового розуму, але були огидні, як відрижка верблюда. Іноді на обличчі в нього з'являвся вираз безглуздой, тупої жорстокості. Розповідали, що багато років тому хтось збезчестив його дочку чи невістку, і він, за адатом², відривав кривднику вуха.

Далі за ним сидів невисокий на зріст Гарри-молла. Лоб у нього різко випинався вперед, а середня частина обличчя була вдавнена, і борода ніби загорталася до рота. Його маленькі чорні

¹ В а р а н — велика ящірка.

² А д а т — неписаний кодекс морально-побутових правил, заснований на звичаї.

очі весь час бігали, наче він гогось розшукував. Він був неписьменним, а прізвисько «молла»¹ здобув, мабуть, від одного з предків, який тямив щось в азбуці.

Ще далі сидів Алти Сопи. З брудного клуглого коміра сорочки виглядала його довга жилава шия, а з кудих білих штанів стирчали худі ноги з мозолястими п'ятами. Вузька руда борода його була майже того кольору, що й халат. Він весь час перебирав вузлуватими пальцями чотки, наче хотів виправдати своє звання суфія. У того, хто дивився в його колючі очі, зникала будь-яка думка про жалість або милосердя цього служителя бога. Народ ненавидів Алти Сопи за його брутальну мову, лиху вдачу та повну відсутність совісті. Він теж сидів в ашхабадській в'язниці за участь у повстанні. Та він з'явився тоді на вулицях Теджена не заради народу. Алти Сопи прагнув повернути панування ханів та беків, сподіваючись, що це збільшить його вплив і значення.

Коло радників Езіз-хана замикали Халназар-бай та Мадир-ішан — смаглявий чоловік з чорними хижими очима, гулястим лобом і дужими щелепами. П'ятнадцять з тридцяти п'яти років свого життя він служив перекладачем у волосних та поліцейських приставів. За вміння сипати російськими словами його прозвали «Мадир»². Із старійшинами аулу та духовними особами він любив розмовляти мовою шаріату, тому йому дали ще інше прізвисько — «ішан». Так його справжнє ім'я Курбан-Сахат перетворилося на Мадир-ішан.

Такі були Езізові радники, покликані допомагати йому в питаннях політики. І тепер у цій кімнаті відбувалося одно з перших засідань «дивану» новоз'явленого «хана». Обговорювалося питання про ведення «державних» справ. В Езіза була своя програма дій, яку він обміркував ще в Афганістані. Він не збирався повністю викладати її своїм радникам, але деякі питання, що близько торкалися їх самих, вирішив поставити на обговорення.

Оглянувши своїми страшними очима людей, що сиділи навколо, першим почав говорити Алти Соли:

— Езіз-хан! Нам немає потреби вигадувати нові закони. Закон, який встановлено було для нас тисячу років тому пророком Мухаммедом, залишається непорушним законом. Усі свої справи ми повинні розв'язувати за шаріатом, коли треба — звертатися за порадою до ахунів. Ще краще було б одного з учених ахунів призначити тут казі³. І крім того, в справі, яку ми починаємо, не повинно бути жалості. Вимагає шаріат — відітни руку винуватому! Велить шаріат — убий його! Дозволяє шаріат — повісь!

¹ Молла — письменна людина.

² Мадир — белькотун, балакун.

³ Казі — духовний суддя.

Останні слова Алти Сопи дуже сподобалися Халназарові.

Другим узяв слово Юмуртгачі. Він говорив в'яло, язик у нього ледве повертався в роті:

— Так, загалом Алти Сопи говорить правильно. Проте є ще і адат. Сказано: краще не коритися племені, ніж не коритись адатові. Шаріат шаріатом, та коли будемо виконувати заповіді предків, буде зовсім непогано.

Гарри-молла не міг говорити ні про шаріат, ні про адат. Швидко рухаючи губами та носом, він вимовив лише кілька слів:

— Наприклад, як не крути, а виходить, треба підтримати порядки мусульманські. Чи не так, люди?

Під час цієї «промови» він весь спітнів, обличчя його зблідло. Закінчивши, він важко дихав, немов загнаний кінь, і тремтячими руками схопився за піалу.

Халназар заговорив спокійно, з гідністю і вельми розсудливо:

— Певна річ, і шаріат, і заповіді батьків — це для нас шляхи, з яких ми не можемо зійти. Та коли змінюється життя, змінюються й закони, і звичаї. Заповіді предків — це те, що не записано ні в корані, ні в шаріаті, що поступово встановлювалося нашими батьками і потім вкорінювалося в народі. Навіть у слові божому, як кажуть учені молли, є даровані нам пізніше одкровення, які суперечать раніше записаним. І наші часи відрізняються від колишніх. Тому, коли обранці народу, що зібралися тут з чотирьох каналів, трохи виправлять застарілі закони, вони вчинять так само мудро, як чинили наші предки.

— Правильно, Халназар-бай! — задоволено промовив Езіз-хан.

Та коли Халназар запропонував вигнати таких порушників народного спокою, як Артук, чи так їх покарати, щоб вони не могли голови підвести, Езіз люто подивився на бая. Від цього погляду Халназар одразу прикусив язика, згадавши, що перебуває в першого порушника спокою і колишнього ватажка повстанців.

Халназар, збентежившись, замовк, а Езіз послішив використати його слова про нетривалість усього, що встановлено колишніми законами та звичаями, щоб поставити питання, заради якого він, власне, й зібрав своїх радників. Не питаючи їхньої думки відносно обсягу витрат на утримання загону, він просто призначив данину, вимагаючи від кожного каналу певну кількість продуктів і худоби. На запитання: «Де взяти?» — коротко відповів: «У заможних людей».

Езізове самовладдя та його відвертий напад на баїв перелякали Халназара. Він допитливо подивився на Езіза, бажаючи висловити свою думку, але той прикинувся, що не помічає цього, і перейшов до другого питання:

— Старійшини! Цього року становище народу дуже важке. Ви краще за мене це знаєте. Яких заходів, на вашу думку, треба вжити, щоб люди не вмирили з голоду?

Халназар, побоюючись, що Езіз обкладе баїв ще більшою да-ниною, поспішив сказати:

— Треба вимагати допомоги від уряду.

— Уряд — ми самі! — відрізав Езіз.

Спітнілий Анна-Курбан Юмуртгачі помахав сорочкою і, чухаючи підборіддя, почав з свого «кажуть»:

— Кажуть, є якийсь кооператив. Його, кажуть, ділять між собою вузькоштанники. Езіз-хан, чи не перепаде там чогось і для нас?

Раніше ніж відповів Езіз, заговорив завідуючий його господарством Мадир-ішан:

— Анна-Курбан-ага! Те, що відпускають у кооперативі, — крапля води в морі злигоднів. Звичайно, ми своє там візьемо. Але для народу це — все одно, що жменя насіння, кинута на цілу ділянку. Потрібні інші засоби.

— Езіз-хан, собаку закопує той, хто його вбив, — сказав Алти Сопи, люто глигнувши на Халназара. — Хто залишив голодними дехкан, той і пагодує!

— Алти Сопи, може, ти це по-туркменському скажеш, щоб усі зрозуміли?

— Езіз-хан, зерно любить землю. Жнеш — воно обсипається на землю, молотиш — падає на землю, і навіть коли насипаєш у чували, — воно в землю дивиться. Те, що обсипається в жнива, стає здобиччю птахів та тих, хто збирає колоски. Але те, що потрапляє в чували, щезає, мов упало в криницю, і ти його не побачиш...

— Сопи, ти зовсім перейшов на фарсі¹.

— Мова заїки більш зрозуміла наприкінці — слухай! Дехканську ниву починають жати одразу ж після сівби. Частина майбутнього врожаю в дехканина відбирають купці, — за дурницю вони скуповують урожай ще на пні. Другу частину виривають у нього з рук дрібні торговці — за матерію на штани, за пачку чаю й інше. Третю частину прибирають до рук баї, даючи дехканину під майбутній врожай худобу, що має незабаром подохнути. З тим, що залишається у дехканина від урожаю, він ледве зводить кінці з кінцями. А коли рік неврожайний, чи як тепер, засушливий, — дехканин голодніший од собаки. Одним словом, коли сказати по-туркменському, зерно засипає в ями дуже невелика кількість людей.

¹ Тобто на незрозумілу мову, мову іранців.

— Далі.

— Будемо вважати, що принаймні третина дехканського врожаю потрапляє до баїв — на сплату боргів. Де вона, ця третя частина? Вона й тепер у землі. Коли одкопаємо ями та роздамо збіжжя дехканам, — я ручуся, що всі доживуть до нового врожаю.

— Виходить, хліб треба просити в баїв? Так?

— Дадуть — просити, не дадуть — забрати, як каже Халназар-бай, за законом нового часу.

Халназар аж зчорнів, почувши, як його слова обернулись проти нього самого.

— Сопи, спочатку твої кроки були непевні й хисткі, але наприкінці ти все-таки знайшов вірний шлях! — з видимим задоволенням сказав Езіз.

Коли б самому Алти Сопи довелося поступитися чим-небудь для дехканської бідноти, він не був би такий красномовний. Він завжди спритно перекупував та перепродував, одягаючи одного в одягу іншого. Теперішня його пропозиція мала одне на меті: всю відібрану в баїв пшеницю затиснути в своєму кулаці; те, що просіється кризь пальці, віддати голодним, а що залишиться в кулаці — покласти в свою комору. А Езізові це було майже байдуже — нехай і Алти Сопи наб'є свою яму пшеницею, тільки б повернути населення на свій бік.

Юмуртгачі хотів було заперечити проти пропозиції Алти Сопи, але так і не спромігся зібратися з думками. У Гарри-молли зашербів було язик, та йому одразу ж знову зробилося жарко, потемніло в очах, і він так і не наважився розкрити рота. Халназар не міг пристати на пропозицію Алти Сопи, але й дуже гостро заперечувати боявся. Він заговорив обережно, весь час придивляючись, яке враження його слова справляють на Езіз-хана.

— Алти Сопи, — повільно почав він, — де в нас такі могутні баї, як, скажемо, в Ірані чи в Росії? Та й потім — хто тримає зайве збіжжя від року до року? Все збіжжя потрапляє після жнив на терези скупників. А коли й залишиться в кого п'ять-шість чувалів, так у кожного ж — рідня, знайомі. І я один з тих, кого називають багатіями, але про лишки в мене й говорити нічого — дай бог дожити до майбутнього року. Коли ми приймемо твій закон, то, боюсь, ми не нагодуємо голодних, а тільки викличемо нові чвари між біднотою та баями. Твій закон буде водою на полях таких баламутів, як...

Тут Халназарова промова увіалася. У кімнату зайшов Артик, широко переступивши через поріг, біля якого він стояв уже деякий час, не помічений роздратованим баєм. Він чув усе, що говорив

Халназар, і, не приховуючи глузування, сказав, як тільки замовк бай:

— Свята правда! Обшукайте хоч усі кибитки Халназара — не знайдете пшениці більше трьох-п'яти чувалів. Торішні ями, повні збіжжя, мабуть, земля проковтнула. А коли й знайдуться які запаси, то виявиться, що вони належать не баєві, а Артину-ходжайну.

Халназар насилу проковтнув слину і спитав:

— Езіз-хан, він що — також твій радник?

Халназарів голос тремтів від прихованої люті. Але Езіз, не звернувши на це уваги, коротко відповів:

— Він один з моїх воєначальників.

Ця відповідь примусила замовкнути Халназара. А Артик, глузливо глянувши на бая, спокійно повернувся до Езіза і доповів:

— Езіз-хан, якийсь незнайомий бажає бачити тебе віч-на-віч.

Скориставшись з цього, Езіз оголосив засідання «дивану» закінченим. Радники розійшлися хто куди. Останнім вийшов Артик, пропустивши до Езіза незнайомого гостя.

Зайшовши до кімнати, незнайомий насамперед дбайливо зачинив за собою двері. Це був чоловік досить високий, міцної будови. На вигляд йому було років з тридцять. Шкіра в нього була темна; густі брови, що зрослися над переніссям, і підкручені вуса були чорні, як і цупка підстрижена борідка. Чорними були й хитрі, злодійкуваті очі. На обличчі білили лише зуби, великі й рівні, мов злегка підсмажені зерна кукурудзи. Чорна папах з довгими закрутками, шовковий хівинський халат, з-під якого виглядав комір жовтуватої сорочки, пісочного кольору штани і коричневі чоботи — цей одяг був схожий на туркменський, але сам незнайомий зовсім не був схожий на туркмена, і важко було із зовнішнього вигляду визначити, якої він національності.

Після обміну привітаннями Езіз спитав гостя, хто він. Посміхаючись своїми чорними, мигдалевими очима, незнайомий відповів каліченою мовою:

— Ми афган є.

Езізові приємно було бачити перед собою афганця: у важкі дні він знайшов в Афганістані захист і притулок. Проте ледве вловима розпеченість і надмірна ввічливість несподіваного гостя викликали в нього деяку підозру.

— А може, ти белудж? — Езіз сказав перше, що спало на думку.

Незнайомий схрестив руки на грудях і відповів за мусульманським звичаєм:

— Хвала творцеві — мусульманин! Богу дякувати — афганець!

- Як звати тебе?
- Абдикерім-хан.
- Чим займаєшся?
- Що доручають — переказую.
- Звідки й куди прямуєш?

Абдикерім-хан насторожено озирнувся, глянув на вікно й двері.

— Езіз-хан, в мене таємне доручення.

— Ми тут самі, кращого місця немає. Не бійся, кажи, що хочеш сказати.

Абдикерім знову озирнувся навкруги. Поведінка його починала здаватися Езізові підозрілою. «Хто ж це — злодій, вигнанець, злочинець чи шпигун якої-небудь країни?» — подумав він і ще раз запевнив дивного гостя, що можна про все говорити сміливо й одверто.

— Афганістан — моя друга батьківщина, афганці так само близькі моему серцю, як і туркмени, — сказав Езіз і додав: — Будь собі хоч злодієм, хоч убивцею, — там, куди доходить мое дихання, тобі ніхто не заподіє лиха.

— Езіз-хан, — почав тоді Абдикерім, — я не злочинець, але й не з тих, хто ходить із своєї волі. Я... посланець держави.

— Посланець держави? — недовіжливо перепитав Езіз.

— Мене послав сюди повелитель Афганістану Хабібупулла-хан.

Езіз одразу ж сповнився поваги до Абдикеріма.

— Сам емір? До мене? — бундючно спитав він, намагаючись приховати пику.

— Ні, Езіз-хан, мушу казати правду: до хана Джунаїда, в Хорезм. Коли я виїздив з Афганістану, туди ще не дійшла звістка про те, що ти став ханом. Проте я мав доручення поговорити при нагоді і з тобою.

— Ти тепер ідеш в Ташауз, у Хорезм?

— Ні, я повертаюсь з Ташауза. Привіт тобі від Курбан-Мухаммеда Джунаїд-хана.

— Нехай буде здоровий той, хто передає добру звістку! Чи все гаразд у пана хана?

— Він благоденствує. «Якщо Езіз-хан має якусь потребу, — сказав він, — нехай повідомить чи пришле людину». Він вважає тебе своїм братом.

— Так, ми прочитали в Афганістані молитву братерства.

— Знаю.

— Абдикерім-хан, скажи, куди тепер прямуєш?

— До тебе.

Езіз перевіряв Абдикерім-хана з усіх боків. Він спробував поговорити з ним, скільки умів сам, на мові пушту і переконався, що той знає мову. Спитав про деяких афганських сановників, про

яких йому доводилося чути, і виявилось, що Абдикерім знає їх усіх, як своїх земляків. Та всього цього Езізові здалося замало, і він попросив письмових доказів. На це Абдикерім відповів:

— Езіз-хан, ти сам бачиш: щоб не впізнали мене, я ходжу в туркменській одежі. Моє ремесло таке, що я не можу носити при собі паспорт своєї держави. Я навіть не можу признатися, що я афганець, якщо не цілком довіряю людині.

В Езіза більше не залишалось сумнівів щодо правдивості Абдикеріма, і він запитав про мету його приїзду:

— Абдикерім-хан, чим я можу допомогти тобі, які маєш потреби?

— Езіз-хан, тебе, здається, непогано приймали в Афганістані.

— Я бачив там тільки добро.

— Джунаїд-хан також вдячний Афганістану. Він перебув там важкі часи, а тепер зробився ханом всього Хорезмського оазису. Дякувати аллаху, і в тебе становище високе. Яка колотнеча тепер у світі, не мені тобі пояснювати,— дякувати аллаху, ти мислиш глибше, ніж я. Під владою російського царя туркмени не бачили нічого доброго. А держава, яку тепер буде створено,— та чи буде тільки? — ще не досягний кавун. Хтозна, можливо, вона буде ще грізнішою... Езіз-хан, я хочу знати твої наміри. Ти підкоришся Росії чи звернешся до іншої сильної держави?

— До якої?

— Ну, наприклад... до Англії.

— Коли бути вантажником, то все одно, в якого купця. Народ, який не бачив нічого доброго під владою російського царя, що побачить під владою англійського? Була б моя воля,— я не підкорився б нікому.

При цих словах тінь пробігла по обличчю Абдикеріма, але він одразу ж люб'язно посміхнувся, показуючи білі зуби:

— Езіз-хан, вибачай, ти не так мене зрозумів. Я хотів спитати, з ким ти вступиш у союз?

— Ні з ким.

— Може, ти згадаєш свого сусіда — Афганістан?

— Ніж завтрашне сало, краще сьогоднішні тельбухи. Якщо не можна без союзу, то краще зворотатися з нашим сусідом.

— Саме для цього Хабібулла-хан і послав мене до Джунаїд-хана і до тебе, якщо я правильно розумію його доручення. Минуло вже досить часу відтоді, як росіяни, англійці та французи поділили між собою мусульманський світ. Тепер війна послабила ці держави. У мусульман з'явилася можливість об'єднатися. Це станеться, якщо вони самі добре візьмуться за справу з усіх боків, як одна душа, одне тіло. Коли триматися при цьому за яку-небудь міцну руку, наприклад, Англії, можна здійснити велику справу.

Хабібупулла-хан вважає можливим, користуючись безладдям у Росії, воз'єднати Туркестан і особливо Туркменістан з Афганістаном. От про це мені й треба знати твою думку.

Езіз-хан схилив голову і замислився. Питання, що поставив Абдикерім, нелегко було вирішити одразу. Чи дозволять росіяни з'єднатися з Афганістаном? Якщо, припустімо, і пощастить з'єднатися, чим же афганський емір краще від російського царя? І найголовніше: прийме його емір як брата чи має намір підкрити?

Абдикерім розумів, що поставлене ним питання справді складне, і терпляче чекав відповіді, пильно дивлячись на заплещені Езізові повіки. Після довгого роздуму Езіз розпалив каляян і потягнув — вода в посудині забулькотіла, по кімнаті розійшовся синій дим.

— Що думає про це Джунаїд-хан? — спитав Езіз.

— «У мене з Хабібупуллою-ханом одна душа, я маю намір об'єднатися з ним», — так він сказав.

— Написав він листа емірові?

— Езіз-хан, я вже казав тобі: якщо мене спіймають з такими листами, — мені смерть. Загибель моя, звичайно, дрібниці, та через мою смерть може постраждати держава. Як же я міг узяти в нього листа?

— Розумно.

— Що ж ти вирішив?

— Те ж саме, що й Джунаїд-хан.

Дві доби тривали розмови Абдикеріма з Езізом про те, як зв'язати Туркменістан з Афганістаном. За цей час Абдикерім встиг вивчити сили Езіза і ставлення до нього різних прошарків туркменського населення, побачив його одчайдушних нукерів і в той же час розвідав, як ідуть справи в Раді; побачив Кулліханову гвардію і Артикових нукерів — в одному місті дві влади, на одній вулиці два війська. Знайомлячись із становищем у Тедженському повіті, він звернув увагу і на особливо помітних людей, імена яких часто згадувались, цікавився навіть найдрібнішими питаннями. Езіз дивувався з Абдикерімової спостережливості, здавалося, ніщо не могло сховатися від його ока. Езіз і гадки не мав, що в Афганістані є такі по-європейському освічені люди. Проте, хоч як допікало його пихате бажання показати свою близькість до таких людей, він вжив усіх заходів для того, щоб ніхто з його людей не знав про мету приїзду Абдикерім-хана до Теджена.

На третій день Езіз особисто провів свого гостя в бік Серахса і дав йому провідником свою людину.

Ашир ішов містом і з цікавістю озирався, наче вперше бачив давно знайомий Теджен. Більше року минуло з того часу, як його погнали з рідних місць далеко в глиб Росії. Перший знайомий, якого він побачив, був Артик. Друзі гаряче обнялися, дивуючись і радіючи з несподіваної зустрічі.

Артик оглянув Ашира. На ньому був простий темний костюм, який носили російські робітники, на ногах чорні черевики з грубої шкіри, на голові кепка. По-юнацькому свіже обличчя його трохи постаріло. В ледь помітних зморшках на лобі можна було прочитати складні письмена пережитого. Колись веселі, трохи глузливі очі дивилися тепер уважно, допитливо. В усій його постаті відчувався якийсь тягар. Артик здивовано дивився на нього й думав, що його завжди веселий, безжурний друг, як видно, став іншою людиною.

Ашир також здивовано дивився на Артика, що поводився тепер більш сміливо та впевнено. Артик стояв перед ним, як бравий джигіт, у халаті з червоного шовку, в кошлатій папасі й чоботях; на легкій перев'язі, поверх пухового пояса, висіла шабля, в руках він тримав рушницю. Більше за все здивувало Ашира те, що на плечах його друга були зелені погони з місяцем і зорями. Не зводячи очей з погонів, Ашир спитав:

— Артику, ти в якому загоні?

Запитання здалося Артикові дивним. Це було не за звичаєм. Ашир повинен був спитати спочатку про аул, про дім, про матір, про те, що сталося з Айною. Він коротко відповів:

— У загоні Езіз-хана.

Ашир здивовано закліпав очима:

— Езіз-хана?.. А він у якому загоні?

— У своєму.

— Якому класу він служить?

Це запитання ще більше здивувало Артика. В ньому відчувалася не проста цікавість, а якесь занепокоєння. Дивно було також чути з уст друга нові, міські слова. Але й цього разу Артик відповів стримано:

— Класу твого я не розумію. Езіз-хан служить туркменському народу.

— Народу чи баям?

— На мою думку, — дехканам.

— А що це за погони в тебе на плечах?

— Хіба заборонено носити погони?

— Звичайно, в Росії їх скасовано. Та й взагалі я гадав побачити тебе зовсім в іншому вбранні.

— З червоною пов'язкою на рукаві?

— Так.

— Поки на чолі Червоної гвардії стоїть Кулліхан, ти не побачиш мене з такою пов'язкою.

— Шкода.

— Чому?

— Бо хоч ми з тобою не були дітьми одного батька, синами одного народу ми були.

— На мені туркменський одяг, а ось на тобі...

— Справа не в одязі.

— А в чому?

— Артику, заради чого ми нападали на царський уряд? За що тебе кинули у в'язницю?

— Ми хотіли звільнитися від гніту.

— Чому ж ти почепив тепер зелені погоні?

— Я вже сказав тобі, що червоної пов'язки Кулліхана носити не буду.

— Червона гвардія служить не Кулліханові, а народу.

— У Теджені вона служить Кулліханові.

Ашир трохи помовчав, потім задумливо промовив:

— Не знаю, чого добивається тепер Езіз-хан, але колір ваших погонів мені не подобається.

— Ашире, у нас ще буде час поговорити про колір Езіз-хана та Кулліхана,— примирливо сказав Артик і запросив: — Ходімо до нас, вип'ємо чаю. Відпочинеш з дороги.

Друзі попрямували в караван-сарай Езіз-хана. З першого ж погляду Аширові не сподобалися ні порядки в штабі загону, ні люди, що снували тут з гладкими пиками та випнутими животами. Езіз-хан, мимохідь побачивши Ашира, сердито і підозріло спитав Артика:

— Хто це?

— Мій друг Ашир Сахат.

— Чим він займається?

— Він щойно повернувся з тилкових робіт.

— А, дуже добре.

— Може, пам'ятаєш, уночі перед нападом на місто я приходив до тебе з цим хлопцем.

— Так, пригадую. Це прокляте царське жеребкування зіпсувало багато чудових хлопців. Бачиш, яка на ньому одяга? А в обличчі ні кровинки... Поганий у тебе вигляд, братику. Ну, нічого. Добре, що щасливо повернувся й кістки цілі. А м'ясо нагуляєш.

Артик розповів другові про все, що сталося в аулі за час його відсутності, сказав про своє одруження. Розповідь про нову халназарівську «невістку-фалангу» викликала щирий сміх Ашира.

Артик мусив розповісти Аширу і про недавню смерть його дружини. Ашир схилив голову. Перед відправкою на тилові роботи він не міг навіть попроситися з своєю хворою дружиною і в далекій стороні часто згадував її.

Довго сидів він поруч з другом, не підводячи очей.

— Так, Артику, в неї були сухоти, її треба було добре годувати. У такий голодний рік хіба могла вона вижити? — сказав він нарешті і знову заглибився в свої думки.

Артик спробував підбадьорити його:

— Звичайно, гірка звістка про смерть. Жили ви, я знаю, у зладі. Але ж ти сам кажеш, що надії не було. Не побивайся! Знайдемо тобі гарну наречену...

— Ні, Артику, поки життя не покращає, одружуватися не буду, — рішуче відповів Ашир. Він розповів Артикові про свою роботу на великому заводі, про те, що здружився з російськими робітниками, багато чого навчився в них, і тепер краще розуміє, як треба боротися за права народу. — Раніше ми були, — кінчив він, — зрячими сліпцями. Дивилися і нічого не бачили, не розуміли. Наша боротьба проти бая була дитячою грою. Коли, бувало, один з нас сміливо підніме голос, другий — тільки гримни на нього — одразу ж злякається, а третій, обдурений баєм, виступить проти нас же, дехкан. У Росії — не так. Робітники там добре організовані.

— Що? Що це за слово?

— Загалом це, — замислено мовив Ашир, — згодні, одностайні.

— Ашире, ти за цей час справжнім моллою став, — молодець!

— Ох, коли б я був такий культурний, як росіяни.

— Як? Культуран?

— Це значить — вміти читати і писати, бачити і розуміти світ.

— Коли б ти пробув у Росії ще з рік, з тобою довелося б розмовляти через товмача.

— Ще рік пробув би, то вже напевне зміг би тобі краще пояснити, що хочу. Я зовсім не шкодую тепер, що потрапив на тилові роботи. Коли б не турбота про родину, zostався б у Росії не на рік, а на два-три роки, став би по-російськи зовсім письменним. Через те що ми не знали російської мови, і там життя не було від товмачів.

— А чого ж ти обвинувачуєш мене в тому, що я не хочу сидіти поруч з Кулліханом? Цей мірза — гірший за всякого товмача.

— Зажди, це інше питання. Я хочу сказати тобі, що там, у Росії, спершу нам було дуже важко, бо ніхто з нас не знав мови. Монти Кула ти пам'ятаєш?

— Чи це не той, що мірзу зробив кульгавим?

— Він самий. У нас він був тисяцьким. Так оцей негідник і там не давав нам життя. Колись він учився трохи в російській школі, вмів писати по-російськи. Всі гроші на робітників-туркменів видавалися йому. А він кому видавав якісь копійки, а кому просто кулака показував. Скільки в нього до рук прилипло — ніхто з нас не знає. І половину харчів, що нам належали, як кажуть, сліпий з'їдав, безбородий ковтав.

— Ну й молодці ж ви! Тисяча чоловік — і дозволяли грабувати себе одному злодієві! Де ж ваша організованість, як ти кажеш?

— У тім-то й справа, що ми не були організовані, а до того ще й не знали російської мови. Одного разу я спіймав його на крадіжці. Та що з того? Він знайшов сотню виправдань, показав якісь папери, — хіба їх розбереш. Наприклад, двічі він їздив у командировку...

— Що це за командировка? Місто, чи що?

— Так, місто, — мимоволі розсміявся Ашир. — У Теджен він їздив. І щоразу доставляв сюди вагон різного товару, що купував на наші гроші. Ми жили впроголодь і повернулися з порожньою кишенею, а він зробився справжнім купцем. Кажуть, ухитрився навіть скуповувати зброю і розпродував її тут.

— Тепер тут на кожному базарі торгують зброєю. Я чув, що маузер з дерев'яною кобурою, який носить Кулліхан, він купив у цього ж таки Монти Кула.

— Ну, з цим мерзотником я ще звезду рахунки!

— Ох, Ашире, чимало є таких, з ким треба зводити рахунки. Я відпрошусь в Езіза на кілька днів, і ми поїдемо з тобою в аул. Ти побачиш родичів та друзів, привітаєшся з Халназаром...

— Поїдемо, Артику, поїдемо! З баєм я так привітаюся, що він втратить сон і спокій.

Коли Артик пішов до Езіза відпрошуватись, той пильно подивився на нього й попередив:

— Не здумай здіймати колотнечу в аулі! З цим треба почекати.

Артик нічого не відповів.

Того ж дня, приєднавшись до каравану верблюдів, друзі подалися в рідний аул.

Раніше дорога була у вибоїнах, на ній лежав товстий шар куряви. А тепер вона, наче в ожеледь, була рівна, сіра й мертва: землю втоптали м'які ступні верблюдів, а куряву розвіяв вітер. «Цією дорогою добре було б їздити на двоколісному російському самокаті», — подумав Ашир. Особливо здивувало його те, що від залізниці аж до Шайтан-Кала рівнину було всіяно бідними туркменськими кибитками впереміжку з казахськими. Назустріч каравану тяглися ледве живі люди, що прямували до міста. Навкру-

ги — ні кущика, ні билинки. Навіть звикла до сухої землі верблюжа колючка не встигла дати нових паростків і лежала, припавши до землі сплутаним сухим торішнім гіллям.

Поля лежали безплідні. На голій ріллі стрибало вороння. Величезні птахи гребли кігтями тверду, як камінь, землю, відшуковуючи непроросле зерно. Доброю їжею для них було також падло, що лежало обабіч шляху.

Довго йшли Артик та Ашир із своїми супутниками, погоничами верблюдів, не зустрічаючи жодного вершника. Та раптом попереду з'явилася невеличка хмарка куряви, почувся тупіт кінських копит, і незабаром повз них промчало два вершники. Попереду на баскому сірому коні їхав присадкуватий вгодований чоловік у двох червоних халатах. Гордовитий кінь, вигнувши шию, йшов швидкою інохіддю так рівно, що не коливалася навіть вовна вершникової папахи. Слідом за ним на коротконогій кобилі галопом мчав величезний паруб'яга, його гладке тіло важко підстрибувало в сідлі.

Побачивши їх, Артик одразу ж рвучко, з повороту, скинув угору рушницю. Рішення склалося блискавично. Але Ашир, навіть не зрозумівши в чому справа, схопився за рушницю Артика і не дав йому вистрілити. Вершники зникли вдалині.

— Хто ці ситі люди? — спокійно, ніби нічого не сталося, спитав Ашир.

— Не лише вороння розкошує цього року, є ситі й серед голодних! — тремтячи від люті, відповів Артик. — Даремно ти мене спив. Це і є начальники твоїх червоних...

— Червоногвардійців?

— Так. Кулліхан і Келевхан.

Друзі не вимовили більше ні слова і мовчки пішли далі. Кожний заглибився в свої думки. Стомлено ступаючи, Ашир похмуро дивився навкруги. Світ лежав у поросі.

Підійшли до аулу. Артикові не хотілося слухати голосіння Аширової матері, і він подався просто до Мередової кибитки.

Аширова мати, здалека помітивши сина, не впізнала його. «Вах, що це за росіянин іде до нас?» — подумала вона. Та почувши Аширів голос, вона кинулася до нього і її тьмяні старі очі сповнилися сльозами.

— Дитятко моє! Ашир-джан! — заголосила мати, обнімаючи сина.

Притулившись обличчям до Аширових грудей, вона відчувала не запах мазуту, яким була просякнута його одежа, а пахощі дитини, вигодуваної її молоком. З плачем розповіла вона про своє горе, про смерть невістки, згадала її останні слова про Ашира. Всі страждання, пережиті з того дня, коли вона, халаючи Хална-

зар-бая за поли халата, благала відпустити її сина, зараз згадалася їй, та всі вони наче спливли з її слізьми. Вона відчула, як у її знесилене, старе тіло влився новий струмінь життєвої сили.

— Ашир-джан, тебе повернув мені сам бог! Тепер усі бажання мої здійснилися! — повторювала вона, і в очах її, ще й досі сповнених слізьми, жевріла щаслива материнська радість.

Ашир з болем дивився на матір. Ситцеве плаття її, те саме, що він купив їй колись, було латане-перелатане. Червонувато-синій колір його зробився попелясто-сірим. Хустка на голові також перетворилась на лахміття. Обличчя матері ще більш змарніло, щоки та чоло пориті глибокими зморшками, руки схудли, зробилися, мов тріски, кістляві пальці поскрючувалися. Підвестися, з місця, впираючись у землю обома руками, мати ще може, але, сідаючи, тремтить уся, наче хвора верблюдиця.

Важко було Аширові дивитися на матір. Не радувала й кибитка. Вона здавалася зовсім порожньою. Крізь кошму світилося небо: сонячне проміння, заглядаючи крізь дірявий дах, вкривало позолотою убогу пустку. В кибитці не було жодного повного чувала. Порожні чували лежали під ковдрами, з яких стирчала вонна. Стара мати безпорадно метушилася і не могла придумати, чим нагодувати сина, — сама вона вже з місяць не бачила чурека і їла тільки кунжутну макуху. Вона ухопила кунган, щоб зігріти чаю, але не було заварки і ні в кого було позичити. Всі сусіди були такі ж бідні. Ашир зрозумів материну скруту і не чекав уже ні чаю, ні хліба. Він хотів тільки розважити її, підбадьорити.

Вчасно нагодилася одинадцятирічна Мередова дочка — Сона.

— Ашире, тебе кличе мама! — гукнула вона, забігаючи у кибитку. — І Артик у нас! Сказала, щоб швидше йшов!..

Вона одним духом випалила все, що встигла придумати дорогою, але, побачивши людину в російській одежі, здивовано озирнулася навкруги:

— Вай, Ашир, виходить, не приїхав!.. — І пристрибом подалася геть.

Видно, в Мередовій родині панував міцний мир. Мама добре зустріла Артика та його друга. До зеленого чаю вона подала повну хустку гарячих чуреків, дістала приховану для почесних гостей миску топленого масла. А коли Меред сотворив вечірній намаз, поспів уже і жирний суп.

Ашир з посмішкою глянув на господиню:

— Тітонька Мама, колись я мимоволі тебе образив. Пам'ятаєш, якось увечері я приходив прохати в дядька Мереду кобилку, а ти ще запрошувала мене випити з тобою чаю.

Мама поправила пасмо волосся і посміхнулася:

— Ох, ти, пробитий богом! Авжеж, хіба можна чекати якого

добра від теперішньої молоді? — Проте вона одразу ж набрала поважного вигляду й сказала: — Ашир-джан, вибачай! Тоді я даремно на тебе розгнівалася.

Меред та Артик, ледве стримуючи сміх, боялися глянути один на одного. А Ашир усе під'юджував легковажну Маму і зовсім збив її з пантелику.

Розділ дванадцятий

Вранці, поснідавши, Артик вийшов з кибитки. Пасма перистих хмар, що пересувалися в небі, наче барханні піски в Каракумах, саяли, мов білий бавовник. Вологий холодний вітер облизував щоки, доносячи нудотний сморід падла. Артик, не поспішаючи, підійшов до Гандимового куреня.

Гандим сидів на порозі й товк у ступі бавовняну макуху. Жовтий порох курився над ступою, вкривав його одягу, бороду та вії. Гандимове обличчя, жовте, мов макуха, спухло й зробилося страшним, як у людини, якої вже торкнулося дихання смерті. Каламутні очі його дивилися на все холодно й байдуже. З такою ж безнадійністю дивилася на світ і Гандимова дружина, Бібі. Хоч їй не було ще й тридцяти років, вона мала вигляд старої баби. А їхня восьмирічна дочка, як і вона, жовта, виснажена, стала схожою на кволу билинку.

В Артика стислося серце від жалю. «Чим їм допомогти, як підтримати?» — подумав він. У цей час вітер доніс Халназарів голос та іржання Мелекуша. Одного цього було досить, щоб в Артиковому серці спалахнув давній гнів.

Артик не зважився, за звичаєм, розпитувати в Гандима про здоров'я, про добробут дому. Він тільки сумно сказав:

— Дядечко Гандим, нелегке в тебе життя, як я подивлюсь.

Можливо, Гандим не зрозумів, що Артик жаліє його. Відповідь була сувора й гостра.

— Так, — сказав він, — є й такі молодці, що ходять у пухнастих папахах, червоних халатах і чорних чоботях. І за це хвала аллахові! Або ж турботи світу підуть від нас, або ми підемо зі світу... — Він подивився на Артика своїми напівбожевільними очима. — Та-ак, є й такі, — повторив він, — надівають погони, в начальники лізуть! — І раптом жакливо зареготав: — Ба-я-ар! Ха-ха-ха!..

Розумні слова напівбожевільного Гандима вразили Артика. Серце його стислося від болю. Він глянув на свій червоний шовковий халат і відчув себе кепсько.

Розгублений і пригнічений, побрів він уздовж ряду чорних кибиток. Цього року в надвірних печах не розпалювали вогню. Скрізь біля кибиток заяли їхні темні отвори, як голодні пащі. Подекуди печі вже зруйнувалися, і в їхніх порожніх днищах гніздилися тепер фаланги та скорпіони. Собаче гавкання було чути тільки біля Халназарових кибиток. А коли десь і траплявся собака, він нерухомо лежав або ж ліниво рився в торішньому попелі та смітті, шукаючи собі їжі.

Артик і не помітив, як натрапив на гурт дехкан, що сиділи й лежали біля однієї землянки. Більшість з них нічим не відрізнялася від Гандима — ті ж спухлі обличчя, той самий землистий колір шкіри і та ж безнадійність у тоскних очах. Вітаючись з Артиком, вони не виявляли ніякої ворожості, але в їхніх кволіх голосах і скорботних поглядах були ті самі гіркота і біль. І Артик зрозумів їхній мовчазний докір: «Ти, братику, минулого року лежав тут разом з нами і роз'ятрив наші рани, говорячи про повстання. А тепер почепив погони, зробився начальником і забув нас. Де ж твої слова про волю, про справедливість?» Артик подумав: «І навіщо я все це почепив на себе? Навіщо я в такому одязі прийшов в аул? Розумно зробив Ашир. Коли я запропонував йому передягтися, він відмовився. А я дурень і хлопчисько!» — вилаяв він себе і в своєму гарному халаті сів на курну землю.

Черкез прослав поруч свій подертий чекмінь і запропонував:
— Артику, запорошиться твій одяг, лягай сюди.

Артик зрозумів це як глузування і почав запевняти:

— Дядечко Черкез, не дивися на мій одяг, я колишній Артик, і серце в мене колишне.

Розмова не клеїлась. Артик збирався вже йти геть, та з-за найближчої кибитки з'явився Ашир. На ньому був той-таки темний з плямами мазуту костюм. Дехкани одразу ж пожвавішали. Ті, що лежали, підвелися, всі почали тепло вітати земляка, що повернувся з тилових робіт. Проте Аширів одяг здався дехканам ще більш дивним, ніж червоний халат Артика. Посипалися жарти:

— Чи ба, Ашире, ти зробився справжнім русом!

— Він схожий на кондуктора з залізниці!

— А я прийняв його за машиніста з заводу Артина-ходжайна! Ашир весело відповів:

— Що я зробився русом, це нічого. Не тільки русом, але й робітником. А ви подивіться на Артика! Він зробився справжнім баяром.

Артик, і без того ображений тим, що дехкани прийняли його холодно, роздратовано кинув:

— Ашире, не розпускай язика!

Ашир засміявся:

— От бачите,— чим не баяр-полковник? Уже й наказувати почав.

— Я не знаю, на що ти натякаєш, і не хочу слухати твоїх дурних жартів! — спалахнув Артик.— Коли ти знаєш вихід з біди, то й веди народ за собою. А коли не можеш, прямуй за мною!

— Я завжди був твоєю тінню, Артику. А ці люди чекають від тебе прикладу. Тепер тим більше: ти зробився великим начальником! Наказуй — ми підкоряємося.

Артик затремтів від образи та обурення. Йому захотілося гостро відповісти Аширові, навіть підвестися і вдарити його. Прислухаючись до сварки друзів, дехкани спочатку сміялися, але потім почали побоюватися справжньої сварки. Через поспішив утруднитись. Він попросив Ашира розповісти, де той бував, що бачив. І Артик вирішив на деякий час відкласти розмову з товаришем.

Не встиг ще Ашир розповісти всього, що хотів, про організацію робітників на заводі, де він працював, про російську революцію, як усі заговорили про голод, про необхідність діяти спільно і щось робити, щоб зарадити біді. Артик лежав на боці, спираючись на руку, і слухав. Він не втручався в розмову. Та коли Ашир заговорив про те, що непогано було б звернутися по допомогу до Тедженської Ради, не стерпів і заявив:

— Можна обійтись і без допомоги червоних гвардійців Куллихана! Коли підете за мною, я знайду бальзам, щоб загоїти ваші рани.

— Ото було б добре! Ми завжди цінували тебе.

— Нічого ходити далеко. Збіжжя можна знайти й тут. І стільки, що вистачить голодним на цілий рік!

Сивий, з довгими віями чоловік підвівся і присунувся ближче до Артика. Його тьмяні очі пожвавилися, він сказав схвильовано:

— Так це ж спасіння для народу! Скажи тільки, де його шукати, те збіжжя?

— У Халназара, мабуть, знайдеться досить.

Через недовірливо похитав головою.

— У Халназара? — перепитав він.— Хіба бай бере зерно в дехкан для того, щоб повернути його їм?

— Він у нас брав — не просив, і ми його багаті не будемо!

— Як же так? Він же радник у вашого Езіз-хана.

— Ми візьмемо в нього зерно і розподілимо, будь він хоч самим ханом!

— А як на це подивиться твій хан?

— Як подивиться, так нехай і дивиться!

Ашир раптом схопився з місця і підійшов до Артика:

— От тепер, друже, ти знову став колишнім Артиком!

Дехкани замислилися.

Одібрати зерно у бая. Це ж нечувана річ! Ашир щось говорив про нові закони російської революції. Можливо, ці закони дозволяють брати в бая. Та чи дозволяє це робити шаріат? Чи це не суперечить звичаю, встановленому адатом? Та й чи погодиться Халназар віддати своє добро без кровопролиття? А втім, усе одно помирати. А може, Халназар поділиться своїм хлібом з голодними, пожаліє людей або побоїться їх?.. Гинуть діти — гріх на душі батька. Коли вже не можна уникнути гріха, то чи не краще, ніж зрікатися дітей, учинити цей гріх проти бая, відступивши од віри та адату?..

І більшість дехкан вирішили йти до Халназар-бая вимагати хліба для голодних. Звістка ця швидко облетіла аул. Великою юрбою дехкани рушили до Халназарових кибиток.

Халназар-бай, побачивши юрбу, одразу відчув, що голодні люди прийшли до нього не з добром. І особливо розгубився він, побачивши серед дехкан Артика в зелених погонах і Ашира в міському одязі. Хрипким голосом він звернувся до натовпу:

— Ой люди, з чим ви прийшли? З добром чи з лихом?

Артик виступив наперед і сказав:

— Бай-ага, ти сам знаєш становище цих людей: їм нема чого їсти, вони помирають з голоду. Свіжі могили дядечка Мухаммедкулі, тітоньки Аджаб та Курре ще не потемніли. Кладовище чекає й на цих людей з їхніми родинами. Ти заможна людина. Люди прийшли прохати тебе підтримати їх цього року. Діждемо нового врожаю — кожний з подякою поверне тобі все, що одержить.

Коли б порядки були хоч торішні, Халназар сказав би: «Так не просять!» — і не побоявся б нагримати на людей. Та настали інші часи, і розмовляти з людьми треба було зовсім інакше.

— Ох, братику, — зробивши скорботне обличчя, заговорив Халназар, — що тут скажеш! Коли б у мене було стільки збіжжя, скільки піску в Гури-Дангдані, я віддав би все до зернини людям. Що може бути краще за їхню вдячність! Та чи є в мене збіжжя? Всю зайвину я віддав голодним, залишилось хіба що кілька чувалів. Коли поділити їх між вами, навряд чи цим кого-небудь нагодуюш. Та, проте, ви прийшли з проханням, і я не можу вирядити вас з порожніми руками. Доведеться пошукати, і для кожного, можливо, знайдеться фунтів зо два.

Вдавана добродушність одразу ж зникла з Артикового обличчя. Він гнівно подивився на бая.

— Ці люди — не жебраки, щоб кидати їм по фунту збіжжя! Вони прийшли вимагати в тебе свою пайку зерна — ту, що ти загарбав у них торік. Ми просимо, — віддати добровільно, а будеш крутитись, як ішак під сідлом, — силою візьмемо!

— Ох, брате мій, коли б ти й не говорив, а вони не вимагали, я нічого не пошкодував би для цих людей. Хіба я не розумію їхнього лиха? Не примушуй мене присягатися, порушуючи коран, повір — зайвого збіжжя в мене немає.

— Халназар-бай, це ми чули. Не примушуй і нас. Коли будеш викручуватись, ми самі знайдемо збіжжя і заберемо.

Зрозумівши, що з хитрощами не пощастило, Халназар спробував круто змінити розмову:

— Ти, халіф, не дуже підіймай голос! «Знайдемо», «заберемо!» Ти живий, і я ще не помер. Халназар і досі ще Халназар. Не думай, що коли ти причепив собі на плечі ці підметки, так тобі все дозволено. Не переступай межі! Переступиш — я з тебе зіб'ю пиху та й погони примушу зняти! І халат знімеш, і чоботи віддаси...

Тут Ашир вискочив наперед. Гостро дивлячись з-під козирка кепки своїми чорними очима, що палали, як розпечене вугілля, він крикнув в обличчя баєві:

— Коли ти такий майстер роздягати людей, то роздягни спочатку мене! Якщо хочеш забрати останнє, ось маєш! — І він кинув на голову Халназарові свою замашену тужурку. Ідкий дух мазуту вдарив в обличчя Халназарові. На мить він розгубився.

— Ох, щоб тобі!.. — вилаявся він і кинувся на Ашира.

Ашир навідліг ударив його в обличчя, і він упав на землю. Підвівшись, схопився за ломаку, але Ашир одразу ж вхопив його за руку і почав вивертати її за спину. Халназар зарепетував не своїм голосом:

— Ма-ави, е-ей!.. Балли-и-и! Рятуйте!

Ці зойки бая почули не лише в Халназарових кибитках. Мамедвелі-ходжа вискочив у самій білизні, але, побачивши, як Ашир з одного, а Артик з другого боку розправляються з Халназаром, злякався й утік.

З Халназарових кибиток вискочили жінки. Мехінлі спочатку скам'яніла, з переляку але, зрозумівши, що їй нічого не загрожує, не могла приховати посмішки. Атайри-гелін хотіла було кинутися на Артика, вчепитися в обличчя, але в її голові майнула зловтішна думка: «Та нехай зіб'ють з нього пиху, може, менше гарчатиме». Садап-бай із сльозами на очах схопила Артика за руку:

— Синку! Соромно бити чоловіка, який міг би тобі батьком бути! Чого ви зчепилися з ним? Зайдіть краще в хату, поїжте, випийте чаю!

З крайньої кибитки із непокритою головою вибіг і Мави.

— Е-е-ей! — закричав він ще здаля. — Що це ви робите з моїм батьком?

Не встиг він, проте, підбігти до Артика, як Ашир з Черкезом схопили його за комір і відтягли вбік. Ашир люто накинувся на нього:

— Ти дурень з дурнів! Люди захищають тут не тільки себе, але й тебе. А ти кого захищаєш?

— Я?.. Я?..

— Мовчи! Замало тобі чотирьох років, які ти згубив у ярмі в бая? Ех ти, дурень!..— І Ашир, уже добродушно, поплескав Мави по плечі.

Мави ніяково забурмотів:

— Що ж, гадаєш, я радий з того?

— А хто тебе тримає тут?

Мави схилив голову. Не міг же він сказати Аширові, що саме зв'язувало його з баєм. А той, пильно вдивляючись в його обличчя, раптом спитав:

— Де ями із збіжжям? Хочеш бути з нами — скажи.

Мави озирнувся навкруги. Він і радий був би помститися, але, побоюючись бая, промовчав.

— Мави, де в Халназара ями із збіжжям? — повторив Ашир.— Ти мені скажи потихеньку. Я нікому не викажу тебе.

— А для мене залишите?

— Аякже.

— Тоді скажу. Тільки, коли будете розкопувати яму, я знову нападу на вас. Щоб він не подумав на мене.

І Мави кинув очима на стійло Мелекуша. Ашир все зрозумів.

— Ще де?

— Більше не знаю. Цю яму показала мені Мехінлі. Здається, і того, що там є, вистачить для вас.

Тим часом Халназар, руки якому зв'язали рукавами його ж халата, сів на дрова, складені перед дверима кибитки. На Артикові запитання він не хотів відповідати і думав тільки про те, щоб якомога швидше вирватися і податися до Езіза. «Але тоді від збіжжя нічого не залишиться, і ніколи не довідаєшся, скільки хто взяв,— з тривогою подумав він.— Нехай я навіть примушу Езіза їх усіх знищити — яка користь з того, якщо я залишу жebraком?..» Та й на Езіза він не цілком покладався і важко зітхнув.

Разом з дехканами Атик обійшов усі кибитки. Як і казав Халназар, в жодній з них не було збіжжя більше двох-трьох чувалів. Атайри-гелін не хотіла нікого пускати в свою кибитку і, розчепівшись, стала на порозі.

— Геть звідси! — пронизливо закричала вона, коли дехкани наблизилися до кибитки.

— Що це за молодиця? — спитав Артик. — Не пізнаю її. Та вона й не схожа на жінку з Халназарової родини.

— Це нова дружина Балли. Вона з Ангатів.

Артик не хотів принижувати себе сваркою з «невісткою-фалангою». Він навіть не розсердився на її безсоромність, а зупинився перед нею й сказав:

— Виходить, вона з родичів моїх дядьків. Шкода, не було мене в аулі. Не дійшло б до весілля. Хіба ж рябий Балли гідний такої дружини?

Атайри-гелін пригладила волосся, і її рипучий голос набув раптом несподіваної м'якості:

— Сказано: з небожем у мене аж семеро синів. Заходь, небоже, заходь! — сказала вона і розчахнула навстіж обидві половинки різьблених дверей.

Артик уважно оглянув кибитку і, не помітивши нічого підозрілого, сказав:

— Бувай здорова, тіточко! Закінчимо справи — зайду, посидимо.

Дехкани з кілками ходили поміж кибитками, навколо загород для худоби, скрізь мацали, колупали землю. Ашир тупав своїми важкими черевиками біля Мелекушевого стовпа. І хоч який товстий був шар землі над ямою, незабаром він знайшов місце, де яма загула йому у відповідь. Навколо нього зібралися люди. Десятки рук узялися за лопати.

Тоді Халназар не витримав. Так-сяк звільнивши руки, він ухопив ломаку і з криком кинувся на людей. Засліплений люттю, він не думав про наслідки, — разом із збіжжям, здавалося йому, беруть його душу. Він замахнувся на Артика, Ашир схопив бая ззаду і кинув його на землю, давши на додачу ще кілька штурханів.

Мави підбіг на крик Халназара, — його зв'язали мотузкою. Мехінлі кинулась до нього з плачем, але незабаром заспокоїлась. Жінки відтягли вбік Халназара і Мави, голосячи над ними, як над мертвими. Атайри-гелін несподівано вчепилася Аширу в обличчя. Спересердя Ашир і її люто вдарив об землю.

Черкез відвів Ашира вбік і сказав:

— Що ти робиш! Хочеш, щоб вона викинула?

Атайри-гелін раптом скочила на ноги і схопила ломаку, що випала з Халназарових рук. Жінки намагалися зупинити її, але вона розкидала їх і з люттю справжньої фаланги кинулась на Ашира.

Кінець кінцем довелося зв'язати і її.

Ашир простежив поглядом, як жінки повели Атайри-гелін до кибитки. Яму тим часом розкопали вже по колу кроків на сім.

— І це — також революція! — посміхнувся Ашир.

Опухле з голоду Гандимове обличчя також трохи пожвавилось.

— Яка молодичка, — павучок! — підморгнув він Аширові.

Його жажливий сміх розлігся над байськими кибитками, вдарив у вуха Халназарові, який лежав на постелі. Бай здригнувся і на-сунув ковдру на голову. Тепер він остаточно забув про свою дво-стволку. Але Атайри-гелін, як тільки її розв'язали, знову почала вириватися з кибитки, і жінки, щоб затримати її, заклали двері засувом.

Мехінлі, прикриваючи рот яшмаком, звільнила Мави від мо-тузок. Ховаючись за неї, Мави тихенько прослизнув за кибитку. Черкез помітив це і гукнув Аширові:

— Мави втік. Коли б він не привів сюди «Езізових джигітів! Ашир заспокоїв його:

— Не займайте його — і він вас не займатиме. Але ж та фа-ланга мене й подряпала! — І він погладив долонею шоку, подря-пану гострими нігтями Атайри-гелін.

Артик пожартував:

— Ну, пропав хлопець! Отрута розіллється в тілі — смерть!

Коли яму відкрили, очі дехкан заблищали, як у дітей. У кож-ного прокинувся давній неситимий голод. З усього аулу збіглися жінки й діти. До ями простяглося багато рук з мішками, з чува-лами. Гандим прибіг з дружиною й дочкою, приніс дві торби та два найбільших чували.

— Артику, не забувай, — сказав він, тремтячи від нетерпіння. — Мені від Халназара, і крім цього, належить!

Артик поплескав його по плечі:

— Дядечко Гандим, заспокойся! Хто ж не знає, що бай погра-бував тебе! Матимеш дві пайки!

Всю відповідальність за дільбу Артик узяв на себе і сам за-ходився керувати розподілом збіжжя. Дільба схожа була на свято. Спокійно, без галасу та суперечок, кожний одержував свою частку.

Халназар лежав у кибитці, прислухався до радісних голосів і знемагав від тяжких думок. Він розраховував за кожний батман цієї пшениці взяти верблюда, за кожний пуд — килим. Він думав нажитися за цей голодний рік, щоб наступного року зрівнятися багатством з Артином-ходжайном. Збирався відкрити в місті крамницю, збудувати бавовноочисний завод, пустити млин. І от багатство вислизає з рук. Йому вже не до заводу, добре, коли по-щастить вернути це збіжжя в наступному році пуд за пуд, батман за батман. Щоб записати в книгу, хто скільки взяв, Халназар послав за Мамедвелі-ходжею. Але того ніде не знайшли.

І тоді Халназар не витримав, — підвівся, кречучи й стогнучи,

взяв у руки довгу тонку палицю, ніж і прийшов до ями. Він знав в обличчя всіх мешканців аулу і міг не записувати їхніх імен. Він почав закарбовувати на палиці, скільки з ями брали зерна.

Пшеницю ділили великим відром. Артик сипав зерно в лантухи, Ашир рахував. Спочатку на кожну кибитку давали по двадцять відер, а де велика родина — по двадцять п'ять. Коли в Гандимові лантухи посипалось янтарне збіжжя, йому здалося, що сама ріка щастя потекла до нього. Його опухле обличчя засяяло, змертвілі очі заблищали:

— Жінко! — гукнув він до своєї Бібі.— Вдар об землю ступою разом з тією макухою, з якою увійшов у мій дім голод! Хай живе Халназар-бай! — голосно зареготав він.

Гандимів сміх спантеличив Халназара. Він не знав — чи так і не одкарбував Гандимову пайку, чи зробив вчетверо більше карбів. А Гандимові було байдуже, нехай Халназар покарбує хоч і все жердя своєї кибитки! Його восьмирічна донька, яку колись тут, біля Мелекушевого стійла, Халназар штовхнув на землю, кволими рученятами тягла тепер повну торбу пшениці в свою кибитку. Тоді бай навіть не глянув їй услід, тепер він проводжав її лютим поглядом.

Артик не взяв собі нічого. «Меред прогодує родину, а я якнебудь переб'юся»,— вирішив він. Та коли черга дійшла до Ашира, він звелів насипати йому зайвих двадцять відер пшениці, бо той повернувся з тилових робіт і допомога була йому особливо потрібна. Крім Халназара, ніхто проти цього не заперечував.

Яма була глибока, людина в ній могла б схватитися з головою. З неї вигребли майже шістдесят верблужих в'юків пшениці. Голодуючим припало стільки, що мало вистачити до весни. Найбіднішим відміряли ще по два-три відра. Ашир згадав обіцянку, що дав Мави, і прошепотів про це на вухо Артикові. Залишок пшениці — двадцять п'ять відер — Артик звелів насипати в чували і поставити збоку.

Халназар подивився на порожню яму, на останні чували і спитав:

— А це ж кому?

Посміхнувшись, Артик відповів:

— А це, бай-ага, богові.

Розділ тринадцятий

Чорна кибитка не здавалася більше Артикові порожньою і незатишною. Якщо зовні вона схожа була на цілий кавун сорту «чорний-зморшкуватий», то зсередини нагадувала йому розрі-

заний кавун,— червоний, мов жар саксаула. Передню стінку її прикрашали візерунчасті килимові чували; над ними висіли килимові торби тонкої роботи; чудовий невеликий килим лежав у глибині кибитки, перед чувалами; великий килим — посередині, одразу ж за вогнищем; маленькі килимки — обабіч вогнища. Кибитка була наче всіяна квітами. Артик пишався з того, що все це робота Айни.

Та найкращою окрасою кибитки була сама Айна — в шовковому платті, в беріку, широкому зверху й вузькому знизу, з визолоченими підвісками на лобі, в шовковій хустці, пацьорки якої спадали їй на плечі і на круглий срібний нагрудник у кольорових камінцях.

Артик вважав, що в одязі заміжньої жінки Айна стала ще кращою. Він милувався її рухами — легкими й плавними. Була вона струнка і гнучка, мов очеретина. Робота кипіла у неї в руках.

Відколи Айна оселилась у чорній кибитці, і Нурджахан наче помолодшала. Вона почала охайніше одягатися. Очі її блищали, на обличчі з'явилась усмішка.

Змінилася і Шекер. На ній шовкове плаття. В її манері підводитися й сідати, в усіх рухах почувається вже розсудливість дорослої дівчини. Тепер вона, як колись Айна, годинами сидить у глибині кибитки, старанно вишиває і щоразу показує свою роботу Айні.

Нурджахан запевняє, що Айна добре впливає і на Артикового, дядька, і на сусідок. За її словами, молоді жінки та дівчата часто звертаються за порадою до Айни, а витканий нею килимок ходить по аулу з рук у руки, як зразок. Усі вчать в Айни, як вивести рівно край килима, як в'язати вузлики, як підрізати й вирівнювати ворсу, щоб зробити чіткішим візерунок.

Після розподілу Халназарової пшениці Артик, незважаючи на втому, відмовився переночувати в Мередовій кибитці і пізно ввечері пішов до себе в аул. Вранці він прокинувся свіжий і бадьорий — втоми як не було. Айна заварила чай, налила піалу і близько підсіла до нього. Артик з ніжністю глянув на неї. Очі Айни усміхнулися, на щоках з'явилися ямочки.

— Довго ж ти пропадав у місті...— почала вона і запнулася.

Артик відставив піалу з чаєм і теж усміхнувся:

— Айно моя, я розумію про що ти хочеш спитати. Я знаю, що ти завжди нетерпляче чекаєш мене, і ніколи про це не забуваю.

— Тоді що ж тебе...

— Життя тепер круто повернуло в інший бік. І головне джерело його — в місті. Через те я й залишаю тебе так часто.

— Артик-джан, тобі подобається таке неспокійне життя?

— Де б я не був, Айно, серце моє завжди з тобою.

— Я знаю. Та коли б ти й сам був зо мною, було б краще.

— Айно моя, невже ти хочеш, щоб я сидів у кибитці, щоб стояв осторонь загальної справи?

— Ні, я кажу так тільки тому, що весь час хочу бути з тобою. Я люблю тебе за те, що ти такий сміливий і дужий, і пишаюся тим, що тебе поважає народ.

Артик ще раз переконався, що живе з Айною одними думками і прагненнями. Йому так само не хотілось розлучатися з Айною, як і їй з ним. Але події, що сколихнули весь його рідний край, не давали йому спокійно жити. І Айна починала розуміти, що він не всидить вдома.

За чаєм Артик розповів, як ділили байську пшеницю.

— Ой синку! — злякано сказала Нурджахан. — А чи дозволяє це шариат? Чи дає таке право адат?

— Заспокойся, мамо. Шариат дозволяє навіть крадіжку, коли треба врятувати людину від смерті. А ми рятували людей від голоду, до того ж узяли по праву, кожен — свою пайку.

— Коли це — право, чого ж стільки галасу й крику?

— А коли Халназар відбирив у нас, хіба ми раділи? Згадай урожай з орендної землі!

— Але ж він купував за гроші!

— А скільки тих грошей попало тобі в руки?

— В мої руки? Навіщо ти смієшся, синку. Нічого я не одержала, ні копійки.

— А збіжжя привозили в кибитку?

— Яке збіжжя?

— Для чого ж я тоді працював цілий рік?

Нурджахан нічого не відповіла синові. Вона розуміла, що Артик працював весь рік і зостався без хліба, не розуміла тільки одного: як пощастило Халназарові привласнити чужу працю. Вважалося гріхом привласнювати чуже добро, все одно чиє — бідного чи багатого. А проте вона раділа з того, що тепер такі, як Гандим, не помруть з голоду, сяк-так перебу́ються до нового врожаю. Вона добре уявляла собі цю дільбу, ці чували, набиті пшеницею. У теперішній голодний час за кожний такий лантух збіжжя можна придбати верблюда. Несподівано в ній прокинулася стареча жадібність, і вона спитала, забувши і жалість до бая, і заборони релігійних звичаїв та законів:

— Артик-джан, а тобі скільки припало?

— Якщо буде здорова Айна й ціла моя голова, — ти не будеш голодувати.

— Так багато тобі дали, синку?

— А треба багато?

— Та хто ж буває коли-небудь ситий добром?

Артик розсміявся:

— Не боїшся переступити закони шариату?

Нурджахан одразу ж замахала руками:

— Ні, ні! Чужого добра мені не треба. Я думала, що й ти одержав по праву свою частку, через те й спитала.

— Не було б гріха, коли б і взяв. Та ми живемо краще, ніж інші, і я вирішив відмовитись од своєї пайки, щоб голодуючим припало більше.

— І добре зробив, синку!

Почувши про те, як осоромилась Атайри-гелін, Нурджахан злякано охнула:

— Вай! Чи ж не соромно їй?

— Про що ж думає чоловіченько? — спитала Айна.

— Вона не тільки за Балли, а й за весь халназарівський дім воює.

Айна тихо посміхнулась, а Нурджахан забобонно поплювала собі за комір, ніби захищаючись від нечисті.

— Хай бог боронить від гіршого!.. Виходить, Садап знайшла-таки невістку по своїй вдачі.

Артик підвівся, щоб знову йти. Нурджахан почала благи його:

— Дитя моє, не йди! Я так боюся за тебе. Все думаю, коли тебе немає тут, чи не впало на твою голову нове лихо. Може, повернеш хазяїнові і зброю, і ці знаки, що в тебе на плечах?

Артик відповів словами Сари:

— Тихий чоловік потрібний тільки для могили.

— Коли галасом можна щось зробити, то його й без тебе до-суть.

— Мамо, адже народила ти мене не для того, щоб я ховався під ковдру. Життя для мене тільки тепер і починається.

— Ну, от і добре! Радій з цього життя, синку, в своїй хаті.

— Сказано: ледачому волю немає корму. Радість життя сама не прийде. За неї треба боротися, її треба взяти. Коли б я спокійно лежав удома, то й Айну відібрали б у мене. Так, Айна?

Айна мовчки усміхнулась. Нурджахан знаками просила невістку, щоб та підтримала її. Помітивши це, Артик почав під'юджувати матір.

— От і Айна мені весь час каже: лежатимеш удома — соромно буде з'явитися на люди! Спитай її, коли не віриш.

Нурджахан недовіриливо подивилась на невістку:

— Айна-джан, чи так?

— Мамо, не зачепить куля хороброго, — спокійно відповіла Айна.

— Ой невістонько! Ти, виходить, його ще й підбиваєш! Ні, діти мої, неспокійно в мене на душі. Звісно, синку, ти сам знаєш, що тобі робити. Тільки благаю тебе: будь обережний...

Проводжаючи Артика в дорогу, Айна сказала:

— Про дім не турбуйся. Будь здоровий там, де будеш. А я завжди буду з тобою.

— Айно моя,— радісно вигукнув Артик,— я знав, що ти зрозумієш мене і підтримаєш!

Розділ чотирнадцятий

Коли Артик, повернувшись в Теджен, коротко розповів Езізові про події в аулі, Езіз підвів на свого нукера наліті кров'ю очі. Але зовні він залишився спокійним і тільки сказав:

— А про що я тебе просив?

Артик відповів байдуже:

— Езіз-хан, я тобі нічого не обіцяв.

Езіз затремтів він гніву і хрипко рявкнув:

— Про що я тебе просив? Відповідай!

Від цього окрику кров закипіла в жилах Артика. Йому хотілося ще дужче крикнути у відповідь. Але він стримав себе, і тільки голос його зробився глухим від хвилювання.

— Езіз-хан, я взяв твою зброю не для того, щоб сліпо носити її. Я ношу її, щоб тобі служити і щоб зцілити свої рани. У мене є своя мета й свої наміри. Я жива людина.

— Бачу... Ти що ж — хочеш перебити мені ноги?

— Помиляєшся, Езіз-хан.

— Я помиляюся?

— Ти. Коли б я хотів боротися проти тебе, я став би червоногвардійцем Кулліхана. Але я і під час повстання йшов пліч-о-пліч з тобою, і тепер ношу твою зброю. Я й життя своє готовий віддати за тебе... вірніше, за народ. Але я свободи своєї тобі не продавав. І якщо ти будеш засуджувати кожен мій крок,— тоді на, бери свою зброю! — сказав Артик і кинув перед Езізом рушницю.

Езіз ще раз подивився на Артика і схилив голову. Важкі повіки прикрили його наліті кров'ю очі, гнів душив його. Нукер, якого він підніс, пішов йому наперекір. «З ним треба покінчити негайно, одним ударом»,— подумав він, але водночас у голові в нього майнула думка: «Не можна втрачати таких людей. Сьогодні піде Артик, завтра, чого доброго, втрачу й Кизилхана. Кожний, хто мене покине, може приєднатися до мого ворога...» Але він вважав не-

гідним свого імені, імені Езіз-хана, те безчестя, якого зазнав один з його радників, шановна людина. Це принижувало його самого.

Якийсь час Езіз вагався. Кого б він не втратив, Артика чи Халназара,— це завдасть йому великої шкоди. А проте треба було вибирати між ними. І Езіз у думці зважував обох, перш ніж прийти до остаточного рішення.

— Артику,— заговорив він голосом, в якому ще відчувалося роздратування,— дружба буває міцна, коли друзі радяться і діють у згоді. Я не зміню тебе на сотню таких баїв, як Халназар. Та коли ти ще не розумієш моєї політики, то хоч спробуй мене зрозуміти. Ти хоч попереджай мене. Тоді я не опинюсь у незручному становищі, і в мене не буде підстав дорікати тобі. А тепер — що говоритимуть про мене в народі? Скажуть, що Езіз-хан жорстокістю перевершив царя, пограбував свого ж радника...

— Так можуть говорити тільки четверо-п'ятеро баїв, а народ буде тобі вдячний.

— Ти більше від мене буваєш між людьми,— може, це й так. А проте треба діяти обережніше.

— Езіз-хан, тут все ясно: одного бая ми потрусили, зате сто бідняків врятовано від голодної смерті!

Езіз замислився, і раптом в нього майнула думка: «Якщо вже довелося зробити вибір на користь Артика, то нерозумно зупинитися на півдорозі. Цей свавільний хлопець правий: ціною тимчасового незадоволення одного бая можна купити відданість сотень людей. Бай устигне ще повернути своє сторицею, а тепер найважливіше згуртувати під своєю владою юрби голодних людей. І в цій справі треба випередити Раду».

Він поважно підвів голову і звернувся до Артика:

— Візьми з собою нукерів і веди мене туди, де голодує народ. Нехай знають усі, що Езіз-хан не милує тих, хто наживається на народній біді!

Здивований і зраділий Артик поспішив виконати наказ. У супроводі двох десятків джигітів вони виїхали на головну вулицю міста. В кінці її вони побачили великий натовп.

— Ось дивись, Езіз-хан,— сказав Артик, показуючи в бік натовпу,— це товкучка.

Віяв холодний, пронизливий вітер. Над товкучкою тьмяне проміння сонця насилу пробивало важкі хмари. Серед натовпу майже не було людей, не пригнічених злиднями; скрізь видно було тільки лахміття, що ледь прикривало тіло. Всі щулилися від холоду і ледве рухалися від виснаження. Речі, які продавали й купували на цьому базарі, не варті були ламаної копійки. Голодні дехкани бродили тут-таки, серед міської бідноти. Вони прибились до мі-

ста, щоб не померти з голоду, сподіваючись хоч якось здобути шматок хліба для себе та своїх дітей.

Просто серед вулиці горіли вогнища, на таганах стояли казани з пощербленими краями. В них на кунжутній олії підсмажувалося почорніле пісне м'ясо. Гіркуватий дим та нудотний сморід висіли в повітрі, але люди вдихали цей огидний чад з такою насолодою, наче то були пахощі плову. Біля казанів юрмилися голодні люди. Заздрісно дивилися вони на щасливців, що пожадливо гризли тверде, жилаве м'ясо. Хтось, не витримавши спокуси, хапав шматок м'яса з рук у продавця і кидався навіть оки. Зчинявся галас, крик. І ніхто не стежив тут за порядком, сварки та бійки кожному мить виникали між голодними людьми. Поміж власниками казанів сновигали постачальники м'яса — такі ж люди в лахмітті. Загорнувши в чекмінь свій підозрілий товар, вони ходили від казана до казана, пропонуючи тверде пісне стегно, голову чи ребра. І нікого не цікавило, яке це м'ясо — бараняче, собаче чи осяляче.

Продавці вигукували:

— Ось жирне м'ясо! Ось солодка баранина! Підходь!

Худий, з темним, виснаженим обличчям та скуйовдженою бородою чоловік довго блукав між казанами, пожадливо заглядаючи в них. Іноді він прицінювався до м'яса, та, видно, лише про людське око: навряд чи в його подертих кишнях знайшлася б хоч копійка. Рот його судорожно відкривався і закривався. Втрачаючи розум, він обмацав кишені, озирнувся на всі боки. Раптом він вихопив з казана шматок м'яса і тут-таки почав рвати його зубами. Власник казана з криком накинувся на нього, щоб вирвати вкрадений шматок. Але худі руки цупко тримали здобич. Торговець почав бити нещасного, звалив з ніг, а той лежачи гриз ухоплене м'ясо. Натовп мовчки дивився, як мучив торговець свою жертву.

У цей час підійшов сюди Езіз. Артик розштвояв натовп, схопив за плече торговця і гнівно крикнув:

— Де твоя совість? Цей бідак утратив людську подобу, він на краю могили.

Побитий лежав, не випускаючи з рук кістки, і хоч на ній уже нічого не було, обсмоктував її з усіх боків. Нарешті він отямився й зрозумів, що в нього знайшовся захисник. Відкинувши кістку, він сів, страдницькими очима подивився на Артика, потім на власника казана і, схиливши голову, заплакав. Очі його були сухі, мов випалені, але все тіло здригалося від глухих ридань.

«Серед мого народу, — з хвилюванням подумав Артик, — рідко хто виказує малодушність. Як голод знесилює людину!» Він узяв голодного під руку, допоміг йому піднятися і, ткнувши йому кілька папірців, сказав:

— Дорогий брате, не занепадай духом. Заспокойся, будь мужнім!

Артик подивився на торговця, що знущався з голодного, люто штурхонув ногою і перекинув його казан; олія зашкварчала на гарячому вугіллі.

— Езіз-хан! — крикнув Артик. — Ти бачиш, як страждає народ. У таких, як Халназар-бай, слід відібрати все їхнє добро, а самих стратити!

І від цих слів натовп, що досі, здавалося, був зовсім байдужий до всього, наче прокинувся. Прокотився глухий гомін. Наростаючи і поширюючись, він перетворився на грізне ревіння, в якому чулися і скарги, і погрози. Лунали окремі вигуки, зойки жінок:

— Загибає народ!

— Діти мруть, Езіз-хан!

— Хліба немає! Нагодуй народ, Езіз-хан!..

Вслухаючись у грізний гомін натовпу, Артик зовсім забув про Езіза.

— Ти переконав мене, Артику, — в цей час повільно й голосно сказав Езіз, — у таких, як Халназар, треба забрати все і віддати голодуючим. А тих, хто чинитиме опір, карати на смерть!

Езіз і справді готовий був піти на все, щоб привернути на свій бік голодні маси народу. Він вирішив випередити заходи міської Ради. Наказавши Артикові й нукерам іти за собою, він почав обходити склади, сараї та амбари значних скупників та торговців. Деяких він силоміць примушував відкривати склепи, а там, де нікого не знаходив, замки виламували нукери. Оглянувши запаси збіжжя, Езіз наказав Артикові почепити на дверях свої замки і поставити вартових біля кожного склепу. Коли замикали амбар купця Котура, той почав благати:

— Пане хан, я — твоя людина, і я допомагав тобі стати ханом. Я багато винний у Джизак і Фергану. Не ганьби мене! Ти сам шкодуватимеш, коли мене розорять.

— Не прикидайся, купець! — навмисне голосно відповів Езіз. — Ти добре нажився на народних злиднях і не збіднієш.

— Заплатить хоч за міською ціною...

— Заплатимо по тій ціні, яку ти сам платив. Та й то, коли розбагатіємо.

Купець ухопився за поли Езізового халата з благанням скасувати наказ. Езіз відпхнув його і наказав вартовому:

— Не слухай нікого і стріляй у кожного, хто посміє підійти до амбара!

Коли Езіз завернув за ріг, Котур спробував заговорити до вартового, вирішивши, що зможе привернути його на свій бік. Замість відповіді вартовий наставив на нього дуло гвинтівки.

— Ні, ні!..— злякано замахав руками купець.— Ти не зрозумів мене! — І перелякано побіг геть, щоразу озираючись.

Діючи так само рішуче, Езіз захопив одну з найбільших пекарень міста з цілим амбаром борошна, а потім наказав оповістити: «Якщо ти з аулу і голодний, із завтрашнього дня приходь по хліб до пекарні Езіз-хана. Щодня на кожну душу по фунту хліба!»

Езіз повернувся у свій караван-сарай у найкращому настрої. Переможно підкручуючи вуса і дивлячись на Артика, він сказав:

— Тим, що вивернеш кишеню в одного Халназара, ти не нагодуєш народ. Голодних можна нагодувати тільки так!

— Езіз-хан, у нас сили не однакові: дерево, яке я розхитав, ти вириваєш з корінням.

Артик говорив щиро. Проте самовдоволена посмішка на обличчі Езіз-хана йому не сподобалась. Трохи збентежений, він вийшов від нього, думаючи: «Звичайно, коли б не Кулліхан, Чернишов давно б виконав те, на що зважився Езіз-хан, почувши воляння натовпу. Але в Івана руки зв'язані, а Езіз робить все, що захоче...»

Артикові думки перервав прихід Халназар-бая. Важко дихаючи і кидаючи на нього погляди, повні ненависті, Халназар квалливо пройшов до Езіза. Артик посміхнувся йому вслід і попрямував до своїх нукерів.

Халназар розповів Езізові про те, що з ним трапилось, і докорив:

— Езіз-хан, якщо глибоко вдуматися, то це не тільки мене пограбували, але й зганьбили твоє добре ім'я.

Езіз глузливо подивився на бая і ущипливо спитав:

— Бай-ага, як же це так! Чи не ти говорив, що в тебе немає лишків хліба?

— Вах! Та де ж йому бути зайвому? Це було те, що я відірвав од рота в своїх домочадців і приховав на чорний день.

— А чи не ми самі вирішили зібрати лишки збіжжя і роздати голодним?

— Ну, вирішили, та чи значить це, що кожна нікчема може топтати мене ногами? Адже і збирати хліб, і роздавати його — це моя справа!

— А було хоч раз, щоб ти роздавав хліб?

— Я чекав твого другого наказу.

— Ну, от я й наказав Артикові: щоб народ не ображався, почни з Халназара.

— Хм!.. Так і скажи.

— Так, Халназар-бай, так!

Халназар закусив нижню губу, важко засопів.

— Езіз-хан,— промовив він тремтячим голосом,— виходить, ти спочатку приманюєш собаку ласкою, а потім б'єш його.

— Халназар-бай! — загрозило сказав Езіз.— Собаку я б'ю так, як це мені подобається. Можу бити, можу й скарати на смерть!

— Боронь боже! — перелякано пробелькотів Халназар.— Адже я твій радник...

Жалюгідний вигляд бідолоашного радника не розчулив Езіза. Він спохмурнів, згадавши базар і погрозливий гомін голодного натовпу.

— Слухай-но, бай-ага,— сказав він серйозно і примирливо,— не бери близько до серця того, що трапилося. На довгому шляху не варто оплакувати кожного загиблого верблюда. Наше завдання — довести до мети весь караван. Завтра ми захопимо млин Арзимана і всі його амбари з борошном. Разом з тими складами, біля яких я сьогодні поставив свою варту, це буде величезне господарство. Керувати цим господарством я поставлю тебе. Думаю, що тебе не треба вчити: ти перший з лихвою повернеш усе відібране в тебе добро. З часом усе, що ми взяли в заможних людей, я поверну, але сьогодні заможний мусить поділитися з незаможним, інакше ми не заспокоїмо народ і не зможемо повести його за собою. Я пам'ятаю, на засіданні «дивану» ти сам говорив, що не треба сварити дехкан з баями. Ти правий, та для цього треба піти на тимчасові поступки народів. Я чув, що Іван Чернишов виступив у Раді з вимогою відібрати в торговців та баїв усі запаси збіжжя та борошна, але Кулліхан заперече проти цього. Поки вони там сперечаються, ми вже випередили їх. Чи добре ти мене зрозумів? Коли так, не обвинувачуй мене в тому, що трапилося з тобою...

Повеселілий і заспокоєний вийшов Халназар від Езіза. Цього дня Артик більше не зустрічався з ним. А пізніше Халназар тримався так, наче між ними ніколи нічого й не було.

Розділ п'ятнадцятий

Численні вороги молодій Радянській владі використовували кожне утруднення на її шляху. Вони розшукували одне одного всередині країни, щоб об'єднатися і завдати смертельного удару новому ладу. Вони поспішали стати на службу до зовнішніх ворогів, щоб за їхніми вказівками зривати всі заходи Рад, спрямовані на полегшення важкого становища робітників та бідного селянства. Вони відкривали нові фронти, завдавали несподіваних

ударів у спину, намагалися задушити народну революцію голодом і терором. Особливо широко та активно вони розгортали свою діяльність на окраїнах.

У грудні тисяча дев'яност сімнадцятого року в Середній Азії сталися події, що схвилювали всіх мусульман: у місті Коканді було призначено національний з'їзд представників туркестанських народів, що сповідали іслам. З'їзд цей було організовано баями, фабрикантами, оптовиками хлібної та бавовняної торгівлі, скупниками худоби та каракулю. Характер з'їзду та його відверта орієнтація на зарубіжні сили були цілком ясні, але навіть не всі його організатори знали, чия рука з-за кордону скеровувала їхню діяльність, зав'язувала вузли, плела тенета змови проти молоді Республіки Рад.

Спеціальним поїздом з Ашхабада виїхали на кокандський з'їзд і представники туркменської буржуазії. Салон-вагон в середині поїзда був прикрашений зовні текінськими килимами. Коли поїзд зупинився в Теджені, з цього вагона вийшов худорлявий чоловік середнього зросту, в добре пошитому шовковому червоному халаті та білій папасі з найтоншої шльонки. З-під папаху вибивалось густе пасмо чорного, ледь посвілого волосся. На плечах у нього були золоті погони, на ремені висіла в срібних піхвах шабля. Це був офіцер царської служби Ніяз-бек, що очолював ашхабадську делегацію. Високі на зріст нукери, що супроводили поїзд, також одягнені в червоні халати та білі папахи, звали його «баяром».

Ніяз-бек, наче когось чекаючи, позирав навкруги. Тим часом на пероні в супроводі своїх нукерів з'явився Езіз-хан у світлому халаті з верблюжої вовни. Побачивши ще здаля високу постать Езіза, Ніяз-бек попрямував йому назустріч, дружньо привітався і запросив до себе у вагон. Заочно вони вже були друзями, а зустрівшись, сподобались один одному з першого погляду.

Молоді джигіти, яких вивів Езіз на вокзал, щоб урочисто зустріти Ніяз-бека в своїх чорних папахах та поношеній одежі, мали куди скромніший вигляд, ніж чепурні нукери з Ашхабада. Але досвідчене око Ніяз-бека одразу ж відзначило, що, як бойова сила, кожний з них вартий дюжини ашхабадців. Особливо велике враження справляв Артик з його гордовитим і мужнім поглядом. І Ніяз-бек одверто висловив Езізові своє захоплення ним, як тільки вони зайшли в салон-вагон.

Під час обіду, не наважуючись запропонувати Езізові заборонених мусульманським законом спиртних напоїв, Ніяз-бек частував його лимонадом. Езіз, що вперше в житті опинився в салон-вагоні, зацікавлено розглядав оббиті оксамитом меблі, дзеркала, столове срібло та кришталі. «Ці люди знають, як жити,— схваль-

но подумав він,— вони беруть від життя все, що можна... І правильно роблять».

На запитання Ніяз-бека про становище в Теджені Езіз відповів, що має намір невдовзі покінчити з червоногвардійським загоном. Ніяз-бек порадив йому не поспішати з цим.

— Езіз-хан,— сказав він,— щастя туркменського народу — вступовому русі. Зачекай з Кулліханом, є справи значно важливіші. Повертаючись з Қоканда, я обов'язково затримаюсь в Теджені на кілька днів. Тоді ми викроїмо вогненний халат і Кулліханові, і всім, кому треба буде.

Під час короткої обережної розмови кожний намагався не так розкрити власні наміри, як з'ясувати наміри іншого. Дивлячись на Езіза, Ніяз-бек думав: «Треба його обов'язково прибрати до рук. З такими, як він, ми швидко зміцнимо свою владу не тільки в Туркменії, але в усьому Туркестані». А Езіз і собі думав: «Хоч оцей Ніяз-бек з вузькоштанників, але він мені подобається. З таким баяром треба бути в дружбі. А коли я міцно стану на ноги, всі вони, а також і Ніяз-бек, зробляться іграшкою в моїх руках...» Обидва говорили про дружбу, але, подібно до того, як миша тягне в поле, а жаба — в болото, один мріяв дістати високий державний пост у майбутньому «автономному Туркестані», інший думав про власне ханство.

Езіз приєднав до ашхабадської делегації як свого представника Мадир-ішана, і на цьому побачення з Ніяз-беком закінчилось.

На з'їзді автономістів у Қоканді зібралися буржуазні націоналісти з усього Туркестану. В усіх виступах йшлося головним чином про боротьбу з Радянською владою. З'їзд оголосив автономію Туркестану і сформував контрреволюційний уряд. День народження пророка Мухаммеда, двадцять шосте грудня, қокандський з'їзд буржуазних автономістів оголосив «днем автономії», днем огляду своїх сил.

Голова новоз'явленого уряду на першому ж засіданні свого кабінету дав зрозуміти, що одна визначна держава обіцяла подати підтримку незалежній від Росії автономній державі в Середній Азії матеріальними засобами та військом. Заводчики, баї та офіцери-білогвардійці одразу заходилися формувати військові частини. Першим ватажком контрреволюційних сил «Қокандської автономії» став Іргаш-бай, що зібрав банду найодчайдушніших головорізів.

Напередодні «дня автономії», як тільки стало відомо, що Езіз готується відзначити цей день, у міській Раді Теджена було скликано термінову нараду. Іван Чернишов, змалювавши становище, що утворилося в місті, сказав:

— На мою думку, завтра не треба виводити червоногвардійців на вулицю. Езіз, гадаю, обмежиться мирною демонстрацією. Та на всякий випадок треба тримати червоногвардійців у бойовій готовності, і члени штабу повинні перебувати в Раді.

Один з членів Ради заперечив:

— Навряд чи Езіз проведе це «свято» без крові. Тому доведеться на кров відповісти кров'ю.

Кулліхан поставив питання ще рішучіше:

— З Езізом треба покінчити цієї ж ночі!

Чернишов спробував переконати незгодних з його пропозицією. Він розумів, що Червона гвардія в Теджені і кількістю, і за бойовими якостями значно поступалася перед нукерами Езіза. Рішучі дії проти Езіза він розраховував почати в той день, коли прибуде з Ашхабада обіцяна допомога. Але Кулліхан не хотів слухати ніяких доводів.

— Я — комісар! — кричав він. — Чи дасть згоду Рада, чи ні, а я сьогодні ж на світанку розрахуюсь з Езізом! Я перетворю його свято на день скорботи!

— Кулліхан, якщо ти комісар загону, то я — його командир, — заявив Келевхан. — Те, що ти сказав, збігається з моїми намірами. Не треба дожидати світанку, — негайно ж нападаємо.

Слова Келевхана не мали великого значення, але Кулліханова впертість починала дратувати Івана Тимофійовича.

— Кулліхан, — суворо звернувся він до комісара, — ти завжди галасуєш і сперечаєшся, а користі від цього мало. Коли ми говорили, що треба відібрати хліб у баїв і допомогти бідності, ти так само гарячкував. Тоді ти лякав нас трохи не повстанням в аулах і казав, що в тебе не вистачить сил впоратись із заворушенням. А бачив, що вийшло? Езіз зробив те, що повинні були зробити ми, і привернув дехкан на свій бік. Рада зробила велика помилку, послухавши тебе. Тепер ти знов упираєшся, але ми не припустимо нової помилки. Хоч ти й комісар загону, а Келевхан — командир його, загін не рушить з місця без дозволу Ради.

— Зброя в моїх руках! — знову закричав Кулліхан. — І я обов'язково...

— Годі! — гнівно стукнувши кулаком об стіл, перебив його Чернишов. — Скажеш ще хоч слово — покладеш свою зброю на стіл!

Запанувала тиша. Дурнуватий з вигляду помічник Келевхана Ата-Дялі¹ сказав:

— Тьху ти, їй-богу, як вони казяться! Кулліхан, коли ти й дня

¹ Д я л і — безумець.

не можеш прожити без бійки, то давай битися зі мною. А ти, Іване, коли тобі потрібна зброя, бери мою.

Ата-Дялі не відзначався розумом. Та недурно говориться, що в дурня сто слів дурних, а одне розумне. Втручання Ата-Дялі виверзило Кулліхана. Кулліхан схилив голову: Чернишов не кидав слів на вітер, і комісар загону чудово розумів, що Езіз знищить його, як тільки він залишиться без озброєної охорони.

Чернишов спокійно закінчив промову:

— Поки у нас сил менше, ніж в Езіза, не можна починати боротьбу. Коли навіть сам Езіз шукатиме приводу для сутички, ми повинні уникати її, щоб виграти час. І тільки на крайній випадок, якщо він здумає одверто напасти на нас, ми, звичайно, дамо йому збройну відсіч.

Кулліхан знову не стримався і крикнув:

— Виходить, ми повинні скоритися Езізові?

— Ніколи! Прийде час, і Езіз скориться народній владі. Як тільки ми дістанемо обіцяну нам допомогу, ми самі покінчимо з ним. Якщо ви вважаєте, що це треба прискорити, мені доведеться самому з'їздити в Ашхабад.

Нарада закінчилася пізно ввечері. Всі пропозиції Чернишова були прийняті.

А вночі скупе небо, що не дало землі за цілий рік ні краплі вологи, розщедрилося. Ще ввечора його затягли хмари. Опівночі пішов густий сніг. Суха земля вкрилася товстим білим покривом. На світанні хмари порідшали, розірвалися, а коли зійшло сонце, небо знову очистилося і засяяло прозорою синявою.

Зранку все мусульманське населення міста було вже на ногах. Старійшини, що прибули з аулів на заклик Езіза, духівництво, дехкани, що були в місті, вийшли на вулицю. Під ногами рипів сніг, з рота йшла пара. Поруч з Езізом поважно виступав Мадирішан, тримаючи в руці зелений прапор ісламу.

Головна вулиця маленького міста сповнилась людьми. Юрби пройшли через майдан і зупинилися перед мечеттю. Тут Мадирішан, лицемірно проливаючи сльози, почав голосно вигукувати:

— О аллах!.. О творець!.. О наш пророк!..

Езізів радник, Алти Сопи, вигукнув:

— Нехай живе іслам! Нехай живе Езіз-хан!

Люди, шулячись від холоду, обійшли навколо мечеті, підхопивши вигуки Мадирішана та Алти Сопи. Потім Мадирішан, передавши прапор пророка в руки Халназар-бая, зійшов на мінарет. Хижим поглядом обвів він мусульман, що захарастили майдан. Перші слова заклику до молитви прозвучали урочисто й грізно:

— Аллахи екбер! Аллахи екбер!..

Дехкани здивовано дивилися на все, що відбувалось, і думали: «Що ж це таке робиться? До чого цей урочистий намаз? Невже й справді утворюється мусульманська держава, своя влада?.. Видно, до того близько. А то хто б дав по фунту хліба на душу в такий важкий час? Нехай буде здоровий Езіз-хан! Дай бог, щоб і Тедженка завирувала, сповнилась водою!..»

Після молитви Мадир-ішан, за знаком Езіза, виступив з промовою. Він розповів про Кокандський з'їзд, пояснив, що таке автономія і яку мету ставить перед собою мусульманський уряд. Він говорив палко, широко роззявляючи рота й іноді витираючи очі хусткою.

У Халназара болів поперек — важкий прапор доводилося тримати на витягнутих руках. В інший час усе, що відбувалося, напевно, радувало б Халназара, але тепер він з ненавистю дивився на натовп дехкан, згадуючи, як такі ж обідрані та голодні люди розтягали його пшеницю. Його знову починав брати сумнів щодо Езіза та його обіцянок повернути баям відібране.

На ганок мечеті зійшов Езіз. Пихато глянув він на юрби людей, що зібралися біля мечеті, і, не поспішаючи, урочистим голосом почав промову:

— Народ! Старійшини! Духівництво! Сьогодні — великий день. Не тільки тому, що ми святкуємо день народження нашого пророка Мухаммеда, — нехай буде мир його праху! Сьогодні ми беремо свою долю в свої руки. З сьогоднішнього дня всі справи вирішуватимуться за нашим мусульманським законом, за шаріатом. Духівництво, старійшини, весь народ! У цій справі мені потрібна ваша підтримка. До цього часу в нашому місті існувало дві влади, два різних начала. Я запевняю вас, що скоро ми, з вашою допомогою знищимо купку людей, які намагаються зберегти порядки царського часу. Я всіх вас закликаю на справедливий шлях, під прапор ісламу. Нехай живе наша єдність!

Мадир-ішан почав — і над майданом розляглося:

— О аллах!

Розділ шістнадцятий

Не встигло сонце зійти над обрієм, як аул Гоша облетіла дивна, приголомшуюча звістка. Спочатку її переказували пошепки, потім почали говорити одверто й голосно:

— У Халназара дружина втекла!

— Втекла Мехінлі!

— Вона з Мави втекла!

Траплялося й раніше — втече дівчина, і нікого це особливо не дивує. Але звістка про те, що втекла одружена жінка, схвилювала всіх. Халназара майже ніхто не жалів, навіть Мама. Колись вона, може, й поспівчувала б Халназарові, але тепер говорила:

— От добре! Коли моя дочка втекла, він кричав на мене, як скажений. Ну, подивимось, на кого тепер він кричатиме. Прогавити власну дружину! Та ліпше б йому з життям розлучитися!

Старики, зустрічаючись, хитали головами:

— Ну й ну! Щоб утекла дружина від чоловіка! Поганий, поганий знак.

— І я так думаю. Кінець світу!

А жінки — так ті просто були приголомшені нечуваною сміливістю Мехінлі. Вони навіть поскидали яшмаки і говорили без упину, з якимсь радісним хвилюванням. Більшість з них схвалювала вчинок Мехінлі, але були й такі, що проклинали її, як безпутну.

Ображена Халназаром Умсагюль дала волю своєму язичку. Підткнувши поділ, вона весь ранок бігала по аулу з однієї кибитки в іншу, побувала навіть в одному з сусідніх аулів і всюди вихваляла вчинок Мехінлі і лаяла бая.

— О дівчата, — говорила вона, — та як же їй не тікати! Халназар і чоловіком їй не був, і годував її, як собаку! А з одержі в сердешної тільки й було, що голе тіло прикрити. Тепер вона віддячила баєві за все. Кажуть, що, коли вона поскаржиться більшовикам, Халназара можуть посадити в тюрму. Та так йому й треба! Хоч би що впало на голову цьому зажерливому баєві — всього буде замало!

Важким був цей рік для Халназара. Спочатку з'явилася в родині «невістка-фаланга». Потім скинули царя. Артик утоптав у багно ім'я бая, а ті, кого Халназар вважав ледачими, дармоїдами, розтягли тисячу батманів збіжжя. І на довершення — втекла дружина! Як пережити цю нову ганьбу? Адже не тварина він, не собака який-небудь, що огризнеться й піде геть, коли його б'ють. Йому завдали смертельної образи, зачепили честь. І хто — подумати тільки! Рабиня, яку він купив за чувал ячменю, та безрідний Мави, що біля семи дверей не знаходив собі пристановища! Що ж робити, щоб змити з себе ганьбу? Переслідувати, знайти, повернути? Але де колишні джигіти, яких можна було пустити по слідах втікачів? Де вірні захисники — волосний Ходжамурад, арчин Бабахан? Закликати синів захищати честь батька, самому сісти на коня?.. Ну, добре, натрапиш на слід, поженешся, а що, коли слід приведе знову до Езіз-хана? Адже досить Мави, за прикладом Артика, стати нукером Езіз-хана, щоб знайти в нього захист.

Був уже полудень. Халназар і досі сидів на килимі перед піалю давно прохололого чаю і думав: «З такою ганьбою як з'явиться на очі людям? Кожний може назвати тебе малодушним і негідним пошани, кожний може плюнути в обличчя. Ніж жити зганьбленим, краще померти з честю».

Халназар взяв у руки недавно куплений револьвер, перевірів кулі в барабані, звів курок. Руки його тремтіли, очі вирячилися, губи засмикались. Подолавши вагання, він приставив дуло до грудей і заплющив очі. Та серце раптом так забилося, що він мимоволі розплющив очі, неспокійним поглядом глипнув навкруг себе. Сонячне проміння, падаючи крізь отвір у даху кибитки, грало на чудових візерунках килима. Це легке коливання сонячного сяйва, ця гра барв наче говорили Халназарові: «Ти — дурень. Хто ж добровільно поспішає в могилу, відмовляється од радощів життя? Що для тебе честь і шана, коли ти сам станеш поживою хробаків і від усього твого великого тіла, від живого обличчя й очей не залишиться нічого? Ти ж не дурень. Опам'ятайся, поки не пізно!» Халназар з полегкістю зітхнув. Як добре, що дихають груди, що дихання зігріває тіло!

І він здригнувся від думки про чорну могилу, про суддів з їхніми вогненними колісницями. Револьвер зі зведеним курком поволі опустився на подушку. До Халназарових ушей долинули знайомі звуки. Ось заіржав Мелекуш, ось дзвінко засміялася маленька дочка... Відчувши знову смак до життя, Халназар сказав собі: «Я й справді дурень. Умирати через мехінку! Та хіба вона була мені жінкою, хіба я жив з нею? Я купив її, як рабину, — ну й нехай вона буде платнею Мави за його п'ятирічну працю. А люди поговорять та й замовкнуть! Нехай назвуть мене боягузом, але я буду жити. Зціплю зуби і якимось переживу біду. Мине й це...»

Надівши теплий халат, він вийшов з кибитки й одразу ж зустрівся очима з «невісткою-фалангою». Халназарові очі говорили: «Ох ти проклята! З того дня, як твоя погана нога переступила поріг мого дому, нещастя одне за одним почали падати на мою голову. Ти — злий дух, не людина! Ох, коли б мені позбутися тебе!» Атайри-гелін наче розуміла Халназарові думки й знала, що він бажає їй смерті, також люто дивилася на бая. В цю мить їй згадалося, як Халназар у перші ж дні після тою лаая Балли: «Який ти мужчина, коли не упорасешся з однією жінкою!»

— Що ж, — заговорила вона з ехидною посмішкою, — і ти, виходить, ні до чого не здатний? Не міг приборкати своєї рабини, то вже безчестя в бороду не сховаєш. Якщо вистачить мужності, — піди та до жени їх! — і вона показала на дорогу до міста.

І тепер Халназарові справді довелося зціпити зуби...

А в цей час Мави та Мехінлі з допомогою Ашира влаштувалися на новій квартирі в місті.

Незадовго до цього Ашир записався в Червону гвардію і одержав зброю. Виявилося, що в місті тільки його й знали Мави та Мехінлі. За його рекомендацією Мави також вступив у Червону гвардію. Чернишов допоміг дістати молодим невеличку квартиру, а через кілька днів Ашир привіз Мави його пайку халназарівської пшениці. І Мехінлі вперше в житті відчула себе справжньою господинею. В неї є тепер свій куток, постіль, посуд. Чи багато, чи мало, але дають в кооперативі і масло, і чай, і навіть цукор. Чимало в неї й речей, які вона, готуючись до втечі, зуміла приховати. І ніхто тепер не лає її, не б'є, не називає ганебним іменем рабині-мехінки. Тепер вона знову — Майса, молодий пагоніць ячменю, налитий колос, що розпустив свої колочі вусики. Ні, вона тепер уже не та мехінка, над якою кожен з мешканців Халназарових кибиток міг поглузувати. Яка втіха! Хто дав цю радість Майсі? «Атайри-гелін? Ні. Ті, хто скинув царя? Ні. Ашир? Ні. Мави? Теж ні. Не один він,— думала вона і раптом вирішила:— Я сама цього досягла! В теперішньому новому житті це не так уже й важко».

А Мави, помічаючи, як з кожним днем розквітає Майса, тільки повторював:

— Моя Майсо! Ти моя тепер, моя! Ти дала мені радість життя. Ти і Радянська влада!

Почувши про те, що Мави та Мехінлі втекли від Халназара до міста, Артик пішов розшукувати їх, щоб поздоровити. По дорозі він зустрівся з Молла Дурди. Артика занепокоїло його стурбоване обличчя:

— Що з тобою, Дурди? Чого такий невеселий?

Дурди, завжди стриманий і замкнений, одверто признався Артикові.

— Людина повинна йти в ногу з життям,— невесело промовив він.— А життя йде не так, як мені хочеться. Не подобається мені, як поводяться люди.

— Це чому ж? Люди скрізь різні. Навіть у цьому нашому містечку два табори. І жоден не задовольняє тебе?

— Ні.

— Хіба ти не мусульманин?

— Мусульманство Езіз-хана мені не до душі.

Артик згадав, що Молла Дурди колись був частим гостем Івана, і посміхнувся:

— Коли так... іди до вузькоштанників.

— До кульгавого мірзи? Я й раніше бачити його не міг без огиди.

— То чого ти хочеш?

— Я хочу справедливості, правди, провісником якої є революція.

— І ти думаєш, що тобі принесуть її й покладуть у кишеню? Готової їжі не буває.

— Розумію й це...

— Ні, Дурди, ти це, мабуть, не зовсім розумієш. Коли б ти розумів, не тинявся б отак поміж двома таборами. Колись я готовий був схилитися перед тобою. А тепер почуваю, що я сильніший за тебе. У мене є мета, я знаю, за що треба боротися. Колись ти давав мені поради, тепер я пораджу: покинь свої сумніви і приходь до нас.

— До вас?

— А що — не довіряєш?

— З тобою можу бути одноступцем, але Езізові не вірю.

— Не віриш і в те, що він тепер робить?

— І тепер не вірю, а як подумаю про те, ким він стане в майбутньому, — аж страшно.

— Дурди, я також не сліпець, якому потрібний поводитир. Ми з Езізом не узами крові зв'язані. Побачу, що мені з ним не по дорозі, — знайду свій шлях.

— Не знаю...

— Оце мені й не подобається більш за все, що ти не знаєш... куди йти.

Дурди промовчав, а коли Артик знов спитав його, що він збирається робити, ухильно відповів:

— Подивимось, подивимось... Поки що нічого вирішити не можна...

Розшукавши квартиру Мави, Артик щиро поздоровив молодих. Проте йому здавалося, що їхнє одруження якесь несправжнє. А втім, згадавши їхнє колишнє життя, він схвалив цей крок. Трохи ображало тільки те, що Мави прийшов не до нього, а до Ашира та Куллихана.

Якраз до молодих зайшов і Ашир. Деякий час розмова точилася в жартівливому тоні, але незабаром Артик з Аширом почали сперечатися. Артик був незадоволений з того, що Ашир зв'язався з Куллиханом, а Ашир докоряв другові тим, що той служить Езіз-ханові, а не народу. Спочатку вони намагалися пояснити один одному свою поведінку і кожний, виправдуючись, захищав себе і звинувачував іншого. Суперечка між ними нагадувала бійку сліпих, які кидаються камінням. Незабаром вони вже ледве володіли собою. Артик схопився і хотів було йти, але Ашир перегородив йому дорогу. Обидва з хвилину стояли мовчки, стискаючи кулаки і гнівно дивлячись один на одного. Недавні друзі

тепер схожі були на смертельних ворогів. Нарешті Ашир загрозило промовив:

— Артику, ти не підеш звідси, поки не вирішиш цього питання раз і назавжди!

— Нам нема про що більше говорити! — хрипким голосом відповів Артик.

— Ні, ти так не підеш звідси! Або ти застрелиш мене, або ж я...

— Це було б боягузством! Ось зустрінемось у широкому полі — тоді й поборемося, як личить відважним.

— Добре, дружба між нами скінчилась!

Артик, не відповідаючи, відіпхнув Ашира і прожогом вибіг з кімнати.

Розділ сімнадцятий

Свято, влаштоване Езізом у Теджені, було своєрідним оглядом сил, готових стати під прапори буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Огляд цей показав Езізові, що він може розраховувати на підтримку з боку строкатого туркменського населення, яке в Теджені складалося головним чином з базарних торговців, кустарів та голодних дехкан, що зійшлися до міста цієї важкої зими. Та ватажок місцевого антирадянського руху бачив також, що чимало туркменів ставилося до нього байдуже або вичікувально. Розумів він і те, що, незважаючи на руйнівну роботу таких людей, як Кулліхан, зв'язаних з баями та царськими чиновниками, значення Ради, як органу робітничо-селянської влади, зростає не тільки в місті, але й в аулі. Терплячий і наполегливий Чернишов зумів уже повернути до себе чимало людей, готових до кінця йти з ним у боротьбі за права і щастя знедолених. Вирвані подіями останніх років з рідних аулів, дехкани, такі, як Ашир, або вчорашні раби, як Мави та Мехінлі, ставали найвідданішими прибічниками Радянської влади. Тедженський загін Червоної гвардії міг стати серйозною силою — все це розумів Езіз. Але, готуючись до стрибка, він змушений був чекати сприятливої хвилини і допомоги, яку обіцяв Ніяз-бек.

Виразно уявляв собі зростаючу загрозу і Чернишов. Контрреволюція в Туркестані підводила голову. Відрізана білогвардійськими козачими частинами Дутова від революційних центрів Росії, Середня Азія стала предметом особливих зазіхань для всіх темних антирадянських сил. Буржуазні націоналісти «Кокандської автономії», закаспійські есери та білогвардійці, козачі частини, що поверталися з Ірану, феодалі розбійницьких ханств, такі, як Джунаїд, та ватажки контрреволюційних загонів, схожі на Іргаш-бая,

Аллайр-хана та Езіза — вся ця нечисть оживала, підступно діяла проти Радянської влади, нависала темною хмарою над Туркестаном. Усі ці контрреволюційні сили спрямовувала рука досвідченого майстра колоніальних загарбань та розпалювання національної ворожнечі. Про те, хто той майстер, Чернишов міг поки що тільки здогадуватись, хоч участь його в організації контрреволюційних сил він відчував скрізь. Теджен вирував, як казан, і нечисленні представники нового ладу змушені були приймати самостійні рішення перед лицем загрози, що нависала над усім Туркестаном. Ташкентський ревком був зайнятий придушенням контрреволюційних виступів у східних частинах краю; на підтримку з боку Ашхабадської обласної Ради, де засіли есери та білогвардійці — Чернишов це відчував, — розраховувати було важко.

Тим часом становище в місті ставало дедалі напруженішим. Чернишов розумів, що треба якнайшвидше роззброїти Езіза, не припускаючи по можливості відкритих боїв. Але для цього потрібні були значно більші сили, ніж ті, що мала Тедженська Рада. До того ж Чернишов усе менше довіряв Кулліханові. Обстановка вимагала від Чернишова негайних дій, і він вирішив особисто податися в Ашхабад, щоб домогтися допомоги або хоч з'ясувати позицію обласної Ради.

Звернутися за допомогою в Ашхабад вирішив і Езіз. Але він не хотів принижувати себе особистою поїздкою на поклон до Ніяз-бека і вирядив туди Артика з листом, якого склав Мадирішан. Езіз вважав, що йому, як ханові, личить розмовляти з національним комітетом через представника, який мав би звання не вище сотника.

Так трапилось, що Артик опинився в одному поїзді з Чернишовим. Побачивши старого друга, Артик кинувся було йому назустріч, але одразу спинився: адже він їхав, щоб одержати допомогу для Езіза проти Івана! У цю хвилину Артик вперше гостро відчув, як далеко зайшов він, приєднавшись до Езіза і ставши ворогом Радянської влади. Скориставшись з того, що Іван Тимофійович не помітив його, він забився в один з вагонів і не залишав його, поки поїзд не прийшов в Ашхабад.

Один з ашхабадських дворів, у який зайшов Артик, з вулиці був огорожений ґратчастим парканом. За огорожею починався сад; тут густо стояли абрикоси, яблуні, груші, сливи, персики і навіть гранат. За ними в кілька рядів тяглися кущі винограду. Широка стежка, викладена цеглою, була повита з обох боків виноградною лозою. Вона йшла від воріт до будинку і огинала невеликий басейн у вигляді серця. З піднятого дзьоба зеленого-

лової кам'яної качки, що стояла посередині басейну, завжди бив у небо фонтан, і блискучі краплі води бісером розсипались навкруги. За басейном стояв високий білий дім з широкою верандою. Весною приємно було сидіти на цій веранді чи, зійшовши до басейну, прогулюватися в тінистому саду під переливчастий спів птахів. Але тепер двір, фонтан, виноградник і дерева були вкриті снігом. Сонце ледве пробивалося крізь важкі сірі хмари. У дворі та саду нікого не було, тільки горобці, полохливо стрибаючи по розчищеній стежці, порушували сумну тишу своїм жвавим цвірінканням.

Ніщо не могло розвіяти сумних думок Артика. Він ухилився від зустрічі з Іваном, і це було схоже на втечу. З пригніченого настрою вивела його тільки привітна усмішка Ніяз-бека, який зустрів його, як давнього знайомого. Ніяз-бек займав у будинку лише одну скромно обставлену кімнату; родина його жила в аулі.

Слуга подав чай. Ніяз-бек хотів справити гарне враження на свого гостя, вбачаючи в ньому представника тих самих дехканських мас, які важливо було привернути на свій бік. Підкреслено додержуючись звичаїв, він довго розпитував Артика про життя-буття, про здоров'я його родини, про господарство та худобу. Ділова розмова почалася, коли Артик передав Ніяз-беку лист від Езіз-хана. Артик хотів якнайшвидше довідатися, коли Ніяз-бек збирається в Теджен, що думає він про кульгавого мірзу, що збирається робити, але розмова цього разу тривала недовго. Зайшов слуга і доповів про прихід нового гостя.

Зовнішній вигляд і манери невідомого показували, що він міська людина. На відміну від Артика, що зайшов у кімнату у верхньому одязі, незнайомий в передпокої скинув з себе вкриту дорогим сукном шубу на куничому хутрі та смушкову кавказьку шапку. Залишившись у коричневому, добре пошитому костюмі, який щільно облягав його високу, міцну постать, гість зайшов у кімнату. Ніяз-бек з цікавістю дивився на нього, але впізнати не міг. З першої ж хвилини він зрозумів, що не зустрічав в Ашхабаді цієї людини, але його допитливі очі відразу ж вловили в дивному гості щось неприродне, вдаване. «Це не звичайна людина,— подумав Ніяз-бек, нічим, проте, не виказуючи своєї підозри та здивування.— Хто ж підіслав його і з якою метою?» Але Артикові здалося, що цього несподіваного гостя, тільки в іншому вигляді, він десь зустрічав, і не так давно. Впадали в очі його великі, рівні, схожі на зерна підсмаженої кукурудзи, зуби, що поблискували на засмаглому обличчі, чорні закручені вуса та очі, які ні на мить не лишались спокійними. Кинувши гострий погляд на кімнату, гість ледве затримався очима на Артикові, потім шанобливо привітався з господарем.

Ніяз-бек ввічливо відповів на привітання, запросив гостя сісти, поставив кілька звичайних запитань, потім одверто спитав, з чим він прийшов. Гість на мить зам'явся і, скося глянувши на Артика, дав зрозуміти, що він хоче говорити з господарем сам на сам.

— Я прийшов... відкрити вам своє серце.

Ніяз-бек зрозумів його, але не захотів одразу ж іти назустріч бажанню дивного гостя, в якому все більше відчував якусь спрямовану проти нього силу.

— Шановний гість,— відповів він, напівзаплющивши очі,— наш туркменський народ не любить нічого прихованого.

— Розумію, гарний звичай. Я турок...

Тут Артик ледве не скрикнув: «Ой, Абдикерім-хан! Але ж ти був афганцем?!»

Тепер він не мав уже сумніву, що впізнав несподіваного гостя Ніяз-бека. Артик зрозумів, що зайвий, і попрохав дозволу піти, пославшись на інші справи в місті.

Ніяз-бек не одразу вирішив, як йому триматися з людиною, що прибула до нього, напевно, у важливій справі. Слово «турок» примусило його серце забитися радісно й тривожно. Воно відкривало неабиякі перспективи... Проте Ніяз-бек стримав себе. «Хто б ти не був, а я тебе не кликав»,— промовив він сам до себе і запитливо подивився на гостя. Той повторив:

— Ефенді, я — османський турок.

— Осман?.. Радий тебе бачити.

— Мене звать Хамід-бек.

Коли б це чули Артик чи Езіз-хан, вони подумали б, що є люди, схожі один на одного, як дві половинки розрізаного яблука, і не змогли б подолати сумнівів. Але Ніяз-бек, маючи сумнів щодо національності гостя, прийняв на віру його ім'я.

— Звідки ви прибули, шановний Хамід-бек?

— Я із Стамбула...

— Із Стамбула?

— Побував у Нурі-паші...

Слово «Стамбул» так само хвилювало Ніяз-бека, як і слово «осман». Ім'я Нурі-паші також приємно було почути: Ніяз-бек знав, що так звать командуючого турецьким військом, що вступило на Кавказ.

— А куди прямуєте? — спокійно розпитував господар, наче в тій одвертості, з якою говорив гість, не було нічого незвичайного.

— До вашого превосходительства, ефенді.

— До мене?

У цьому запитанні Ніяз-бека вже відчувалося здивування і на-

віть недовіра. Гість озирнувся на двері і ближче схилився до господаря:

— Я дякую аллаху за те, що саме мені припала честь відвідати ваше превосходительство.

Дивний гість говорив, плутаючи туркменські та турецькі слова. Ніяз-бек не все розумів, та основна суть для нього була ясною. Не довіряючи так сліпо, як Езіз, хоч цей візит і відповідав його таємним прагненням, він ввічливо натякнув, що треба б показати документи.

Хамід-бек, ще раз пересвідчившись, що вони самі, швидко й спритно дістав з-під фальшивих підметок своїх коричневих черевиків папери, загорнуті в тонкий прорезинений шовк, і шанобливо подав Ніяз-беку.

— Ефенді,— сказав він при цьому майже пошепки,— коли ці папери потраплять до рук росіян, все одно — червоних чи білих, мені загрожуватиме смерть. Але вам, як братові, я довіряю свою кров і життя.

Ніяз-бек розгорнув один з документів і сьак-так розібрав написане. Це був турецький паспорт на ім'я Хамід-бека, уродженця Стамбула. Інший документ був посвідченням на те ж ім'я, підписаним самим Нурі-пашею. Тепер Ніяз-бек більше не сумнівався, що перед ним сидить справжній османський турок, і його чорні очі усміхнулися гостю:

— Хамід-бек! Хто приходить,— приносить багатство в хату, хто йде з хати,— залишає злидні. Хвала аллаху за ваш прихід! Я готовий служити вам.

— Я щасливий бути вашим гостем, ваше превосходительство...

Не минуло й години, як скромна кімната, в якій Ніяз-бек прийняв Артика, до невпізнання змінилася. Замість простої домотканої скатертини, простеленої на килимі, і простого частування, на столі, вкритому білосніжним полотном, з'явилися пляшки вина та лікеру, різні закуски. Хамід-бек, який уже припав до душі господареві, почував себе як удома. Після доброго сніданку збуджені напоями гість та господар влаштувалися на килимі, підклавши під бік пухові подушки, послужливо подані тим самим мовчазним джигітом, що виконував у Ніяз-бека обов'язки денщика. Він же простелив між ними мережану скатертину, переніс сюди лікер і подав чай. Здавалось, тепер дивний гість поспішав виконати свою обіцянку, дану Ніяз-бекові в першу мить,— відкрити йому своє серце. Але уважний спостерігач легко помітив би, що Хамід-бек, відвертаючи увагу господаря, кілька разів підмінював міцний напій чаєм. Він хотів здаватися більш п'яним, ніж був насправді, намагався зміцнити віру Ніяз-бека в те, що він цілком одвертий і щирий.

— Ніяз-бек! — патхненно говорив він.— Ви були російським офіцером. Тепер ви — син і представник свого народу... Ви розумієте, всі ми — брати по крові. Скільки вже років наші народи живуть у гіркій розлуці. Вороги гризуть наші кістки...

Ніяз-бек був одним з організаторів «Кокандської автономії». Він сам не раз виступав перед тими, що вагалися, з туманними промовами в ісламістському дусі. Але тепер він уперше відчув дихання тієї сили, котра, як йому здавалося, справді може стати могутньою опорою автономістів і до того ж має потребу в ньому, Ніяз-бекові. Інакше навіщо ж прибув до нього посланець Стамбула і Нурі-паші?.. Коротше кажучи, якщо Езіз-хан сліпо довірився Абдикерім-ханові, то Ніяз-бек пішов за ним свідомо й тверезо. Та, незважаючи на подвійне сп'яніння — від солодких вин і від ще солодших мрій, у нього залишалося ще трохи здорового глузду.

— Ефенді,— дихаючи йому в обличчя, вимогливо говорив Хамід-бек,— щодо цього я хочу знати вашу мудру думку.

— «Доспій, яблуко, та впади мені в рот!» — такими словами, Хамід-бек, ще не зробиш справи.

— Ха-ха! — вдавано засміявся Хамід-бек.— Ви справді мудрець, пане Ніяз-бек!

— Легко сказати «треба об'єднатися», та важко об'єднатися на ділі.

Усім своїм виглядом Хамід-бек красномовно показував, що він дуже засмучений сумнівами Ніяз-бека та його невірою в могутність зеленого прапора. Він палко говорив ще кілька хвилин про те, які блискучі перспективи відкриваються перед Нурі-пашею та його військом на Кавказі. Але, раптом урвавши мову, глянув господареві просто в вічі і несподівано спитав:

— А скажіть, ефенді, як ви дивитесь на союзників?

— На яких союзників? — перепитав спантеличений Ніяз-бек.

— На союзників Росії, ну... хоч би на англійців?

— У нас,— ухильно відповів Ніяз-бек,— найхитрішу людину порівнюють насамперед з англійцем, а потім з лисицею.

— Я знаю, що вони поганій народ,— не відступав Хамід-бек.— Але я хочу знати: якщо в Туркестан або в Закаспійську область прийдуть англійці, як ви на це подивитесь?

— Хамід-бек, не буває добрим той, хто вищий і сильніший за тебе. Якщо вже ми самі не зможемо відвоювати собі автономію, то краще мати справу із звичним ворогом. Росіяни нам ближчі, зрозуміліші. Я кажу це не тільки як колишній офіцер армії його величності...

Відповідь туркмена дуже вразила Хамід-бека. Щоб приховати своє хвилювання, він схопив келишок лікеру і, підносячи його до губів, кинув швидкий погляд на Ніяз-бека. Тепер у його зло-

дійкуватих очах блиснула відверта ненависть. Але Ніяз-бек нічого не помітив.

— Чому я питаю про це? — вів далі Хамід-бек.— Якщо турки займуть Кавказ і пройдуть в Туркестан, для союзників це — смерть. Тому англійці хочуть випередити їх. Звичайно, на Кавказі вони не зможуть перетнути нам шлях. Але сюди, в Закаспійську область, вони мають можливість вийти через Іран. Через Қашгар також не важко дійти до Ташкента. Так-от скажіть, якщо сюди вторгнуться англійці, кому ви простягнете руку: нам чи союзникам?

Ніяз-бека не дуже здивувало те, що Хамід-бек так добре знав воєнні плани союзників. Хамід-бек у його очах був людиною дипломатичної служби, якій мусить бути відомо все. Та разом з тим він подумав, що і йому самому в цій розмові слід бути дипломатом, і відповідав і далі так само ухильно:

— Хамід-бек, я вам казав уже: якщо ви маєте в своєму розпорядженні таку силу, що зможете подати нам військову допомогу, то ми й простягнемо вам руку, коли ж ні... У такому випадку, чи не краще буде простягти руку росіянам і подбати разом з ними про відновлення колишнього ладу? «Краще битися з ворогом, якого знаєш», — так каже наше прислів'я...

Коли закінчилась ця розмова, Хамід-бек, незважаючи на непевність Ніяз-бекових відповідей, міг бути задоволений: він усе-таки з'ясував ставлення туркменських автономістів до англійців і турків. Кінець кінцем, як стало йому ясно із слів Ніяз-бека, вирішує сила. З тиждень прожив він в домі Ніяз-бека як почесний гість і цей час використав на те, щоб розвідати також настрої людей, що стояли близько до нього. Нічого неймовірного не було б, коли б виявилось, що Хамід-бек, змінивши одяг і розмовляючи по-російськи, обійшов головні установи міста. Можливо, він мав розмову і з есерами, які займали керівні пости в обласній Раді, можливо, заклав в Ашхабаді базу якого-небудь уряду. Хто знає? Ніяз-бек цього не знав і навряд чи припускав, хоч йому й було відомо, що в кінці сімнадцятого року в Мешхед прибула воєнна місія англійців.

У національний комітет Артик прийшов, коли там відбувалась якась нарада. У великій, по-європейському обставленій кімнаті, в якій він опинився, було повно людей.

Артик не розумів, куди він потрапив. Він обвів поглядом присутніх і, крім Ніяз-бека, не впізнав нікого. Але зовнішність людей промовляла сама за себе. Ось бритоголовий і безбородий, з гачкуватим носом, бек, схожий на грифа-стерв'ятника; поруч — товстий купець з плескатим носом на м'ясистому обличчі і глибоко

посадженими очима; далі — схожий на Халназара бай, лисий і з бородою до пояса... А он хтось зовнішністю зовсім не такий, як інші, у військовому мундирі, поверх галіфе випущено довгий шнур револьвера. Взавшись під боки і підкручуючи чорні вуса, він пихато походжав, перевалюючись під вагою свого величезного, круглого, мов казан, черева. Він грізно хмурився, та його поважний, пихатий вигляд викликав в Артика не острах, а глузливу посмішку. Артик ще не знав, що це голова національного мусульманського комітету, полковник царської служби Ораз-Сердар. Він зрозумів тільки, що цей полковник-мусульманин вважає себе головним серед усіх оцих пихатих і далеких від народу людей, і подумав: «Ну, коли вони — наша підпора, то горе нам!»

На нараді мова йшла про взаємовідносини національного комітету з Ашхабадською Радою. Сперечались про те, чи погодиться Рада включити до свого складу членів національного комітету, визнати комітет повноважним органом туркменського народу і порівну розділити зброю та боеприпаси, що є в місті. Особливо палкі суперечки викликало питання — чи відповідь Рада в дводенний строк на ультимативні вимоги комітету.

«Що ж це за сила? — думав, слухаючи суперечки, Артик, — та вони ще й самі не стали на ноги...»

Якийсь товстий бек з піною на губах доводив необхідність застосування рішучих заходів.

— Я не розумію, — говорив він, червоніючи чи то від натуги, чи то від обурення, — якої політики дотримується національний комітет. Якщо ми поставили вимоги, то треба добиватися виконання наших вимог! Не дадуть задовільної відповіді, — зруйнувати все місто! Адже не Рада, а ми є справжньою владою! Якщо комітет і далі буде таким нерішучим у питаннях політики, мене в комітеті більше не буде! Присягаюсь аллахом, я вийду з такого комітету!

Цей бек, мабуть, вважав себе душею організації і, певно, гадав, що коли він вийде з комітету, то комітет розвалиться. Та він, очевидно, надто перебільшував своє значення в комітеті. Ніяз-бек подивився на нього й посміхнувся. Потім тихо, але досить виразно, щоб чув Артик, промовив:

— Ну й забирайся геть! Хто тебе кликав? Притисли вас, от ви й лізете сюди, щоб хоч чим-небудь поживитися.

Зачитаний Ніяз-беком лист Езіза зустріли досить холодно. Під час обговорення його знову почалися суперечки. Одні пропонували послати в Теджен дві сотні джигітів і розігнати загін Кулліхана. Інші заперечували: «А чим Езіз кращий від Кулліхана? Дайте йому тільки зміцнитися, і він виступить проти нас». Дехто радив послати в Теджен полковника Ораза і Ніяз-бека для при-

мирення противників. А було чимало й таких, що зовсім байдуже ставились до обговорюваного питання. Кінець кінцем більшість зійшлась на тому, щоб доручити Ораз-Сердару та Ніяз-беку виїхати в Теджен і на місці ознайомитись із становищем, а остаточно рішення прийняти пізніше.

Заговорили про загальний стан речей у Середній Азії. Ніяз-бек, не розкриваючи всього того, про що він довідався від Хамід-бека, між іншим нагадав про особливе зацікавлення, яке починають виявляти до становища в Закаспійській області англійці, німці та турки. Хтось зауважив, що німці можуть дуже нашкодити англійцям, коли як слід використають турецьку армію.

— Це так, клянусь аллахом! — одразу ж підхопив товстий бек. — На мою думку, англійці не встоять проти турків. Нехай сказане мною залишиться в цих стінах, — але я вже розмовляв про це з одним турецьким офіцером...

Ніяз-бек зрозумів, що його гість не гаяв даремно часу в Ашхабаді.

Ораз-Сердар повідомив деякі новини, про які він щойно довідався:

— Козаче командування в Ірані підкорилось англійській воєнній місії. Двадцять козачих офіцерів за дорученням англійців уже виїхали в Кумбеткабуз, Ходжанепес, Хіву та Бухару. Росіяни, мабуть, не зможуть тепер виступити проти турків та німців на Кавказі та в Туркестані, але англійці обов'язково виступлять. На нашій землі може відбутися кровопролитна битва між великими державами, — зробив він висновок.

Але й це повідомлення не вразило присутніх. Як і раніше, безглуздими й дріб'язковими були виступи, наче мова йшла не про смертельну загрозу рідному краю. У виступах промовців було багато хвальби та зарозумілості, але кожний з них, по суті, залишався глибоко байдужим до всього, крім власної кишені, і що-хвилини готовий був підвестися й піти з цієї кімнати, як з набридлої чайхани.

Артик уже шкодував, що прийшов на це засідання. «Навіщо я тут? — міркував він. — Тут ніхто й не думає про народ...» З усього почутого глибоко запало йому в пам'ять тільки одне — Езіз хоче скористатися допомогою національного комітету для встановлення своєї влади. Але ж про честолюбні прагнення Езіза зовсім недавно говорив і Молла Дурди, а ще раніше — Іван Чернишов. Виходить, тільки він, Артик, один вірить у те, що Езіз бореться за щастя народу. Та чи вірить і він у це?..

У тривожному настрої пішов Артик з національного комітету, так і не з'ясувавши до кінця його ставлення до тедженської справи. Під час наради він ні разу не попросив слова. Він відчував,

що ніякі найпалкіші слова не схвилюють цих корисливих безчесних людей. До того ж сумніви вже закралися в душу: він готовий бути вірним нукером народного вождя, але чому він повинен сприяти загарбницьким підступам честолюбного хана?..

Розділ вісімнадцятий

У той час, коли Артик прямував на вокзал, Іван Тимофійович Чернишов закінчував свою промову в Ашхабадській Раді. Нелегко було йому виступати перед людьми, більшість яких ставилась вороже і до нього, і до всього, що він говорив. Важко було ще й тому, що ашхабадські більшовики — такі, як Теллія, Житников, Молибожко, Батминов та інші, — чомусь були відсутні. Чернишов лише значно пізніше довідався, що їхня відсутність не була випадковою, — есери та меншовики з обласної Ради на чолі з Фунтиковим та Доховим навмисне повідомили більшовикам значно пізніший час початку засідання.

Десятки очей дивилися на промовця насторожено й вороже.

— Езіз дедалі більше розперізується, — говорив Чернишов. — Мета його нам ясна, а дії нікого не обдурять. Езіз думає про ханство, хоч у продовольчому питанні, з метою привернути на свій бік маси голодуючих дехкан, вживає тепер заходів, яких мусила б вживати Рада. Якщо ми будемо тільки байдуже спостерігати, як Езіз збирає сили, ми згаємо час і дочекаємось повторення в Теджені кривавих подій, що відбулися в Ташкенті, коли автономісти намагалися повалити там Радянську владу. Загін Езіза треба роззброїти негайно. Для цього потрібна велика перевага сил, і я прошу прислати нам на допомогу загін червоногвардійців. Наш Тедженський загін Червоної гвардії, на жаль, дуже малий...

У залі зчинився гамір. Іван Тимофійович підвищив голос і суворо додав:

— Не думайте, що Езіз загрожує лише нам, у Теджені. Коли не вжити заходів негайно, він зможе захопити в свої руки всю область.

— Може, і царя понівить? — іронічно кинув високий, сліпий на одне око Фунтиков.

— Царя не поновить, але власне ханство з рук не випустить.

Виступив лідер ашхабадських меншовиків — товстий, майже квадратний Дохов. Він почав свою промову повчальним тоном, даючи зрозуміти, як погано розбирається Чернишов у питаннях державної політики, і закінчив:

— Питання про Езіза та йому подібних треба вирішувати дуже

обережно. Образиш одного туркмена — повстане тисяча їх. Тому одверто виступати проти Езіза — безглуздя! Я бачу тільки один вихід: використати ворожнечу серед самих туркменів. Треба здобути підтримку інших впливових ватажків...

— Не ватажків, а дехканської маси, — перебив Дохова Іван Тимофійович. — Треба звільнити дехкан з-під впливу баїв і таких ватажків, як Езіз, наділити їх землею й водою, встановити нарешті Радянську владу в аулах. А те, що ви пропонуєте, схоже на нацьковування однієї частини народу на іншу. Це політика царизму, а не Радянської влади.

— У вас у Раді є такі туркмени, як Кулліхан. Чому ж ви не використовуєте його для зміцнення свого впливу серед дехкан?

— Я вже говорив вам, що довіряти Кулліханові не можна. Він завжди протидіє заходам Ради.

Дохов сердито повернувся до Чернишова:

— Він протидіє, а ти чого дивишся? Ти ж голова Ради! Якщо ти не можеш упоратись із своїми обов'язками, то навіщо сидиш там?

— Нас, більшовиків, у Раді надто мало, а ви звідси підтримуєте наших супротивників.

— Контрреволюцію, ти хочеш сказати?

— Так. Таємних корніловців та каледінців у вас тут немало.

Фунтиков люто глянув на Чернишова єдиним оком:

— Ти відповідаєш за свої слова?

— Відповідаю. Чому ви підтримуєте Кулліхана? Чого не хочете негайно ж ужити заходів до роззброєння Езіза? Чи не означає це, що дехто з таємних корніловців, про яких я кажу, робить ставку на темних людей, таких, як Кулліхан, а може, і на самого Езіза?..

Виступ Чернишова перетворився в обвинувальну промову проти есерівсько-меншовицької верхівки обласної Ради. Фунтиков сів на стільці, раз у раз намагався перебити оратора. Але він бачив, що в зал зайшла досить велика група кизил-арватських робітників та ашхабадських червоногвардійців. Один за одним почали з'являтися й займати свої місця і більшовики — члени обласної Ради. Це стримувало Фунтикова. Замість того щоб після нової гострої вимоги Чернишова про допомогу відповісти такою ж гострою відмовою, голова раптом змінив тактику.

— Дивне видовище! — сказав він після того, як Чернишов закінчив свою промову. — Приїздить людина, виступає отаким собі прокурором, обвинувачує в контрреволюції мало не всіх нас — і все для чого? Щоб у нас же просити допомоги! Чи дивно, що, діючи таким чином, він настроїв проти себе в Теджені всіх і кожного?.. Так, шановний товаришу Чернишов, згодом ми візьмемося

і за тедженські справи. Та від цього вам може ще й гірше бути. А тим часом — навряд чи ви знайдете дурнів, які погодяться їсти за вас кашу, яку ви заварили в Теджені. Таких охочих не знайдеться, — чи так я кажу, товариші?.. — Перечекавши хвилину, наче для того, щоб дати можливість членам Ради відповісти на поставлене запитання, Фунтиков переможно повернувся до Чернишова: — От бачиш, таких диваків немає...

— Я згодний поїхати в Теджен! — почувся раптом голос з глибини залу.

— Хто це говорить? — невдоволено спитав Фунтиков.

— Це я кажу, — відповів високий засмаглий червоногвардієць, виходячи до стола президії.

Чернишов упізнав Олексія Тижденка — того самого міліціонера, який на виборних зборах у клубі залізничників у Теджені розпитував про Артика. На мить остовпілий Фунтиков хотів було зовсім зняти питання про поїздку в Теджен, але галас, що зчинився на місцях, де сиділи кизиларватці, примусив його піти на поступки.

Не минуло й двох годин, як Чернишов повертався в Теджен у супроводі червоногвардійського загону Олексія Тижденка, до якого приєднався й загін кизиларватців.

Розділ дев'ятнадцятий

Ораз-Сердар та Ніяз-бек, що несподівано приїхали в Теджен, вирішили показати, що вони не належать ні до однієї з сторін, і тому попрямували з вокзалу в дім купця Котура. Купець, заздалегідь попереджений телеграмою з Ашхабада, добре підготувався до зустрічі почесних гостей.

Гості прибули до будинку купця в супроводі невеликого загону джигітів. Ніяз-бек, перш ніж пройти на почесне місце, сів на стілець у передній кімнаті і простяг ногу. Молодий джигіт, що виконував при полковникові обов'язки денщика, вдягнений у білу папаху та червоний халат з погонами, став перед ним на одне коліно:

— Баяр-ага, дістати щітку чи так?

— Як хочеш, тільки швидше.

Джигіт витяг з кишені хустку, витер нею пил з чобота, поправив шпору і тією ж хусткою навів глянець на вузьку халяву. Коли було почищено і другий чобіт, Ніяз-бек підвівся і, набуdivившись, пройшов на почесне місце.

Серед людей, що прийшли подивитися на представників національного мусульманського комітету, був і Молла Дурди. На про-

цедуру чищення чобіт він дивився з обуренням і думав: «Як йому не соромно примушувати таку ж людину, як він сам, при всіх чистити його чоботи? І як не соромно так принижуватись самому джигітові?» Ніяз-бека він уявляв собі солідною, поважною людиною, а цей маленький франтуватий полковник з більмом на оці одразу ж йому не сподобався.

Купець Котур улесливо метушився біля гостей, не знаючи, як їм догодити. Коли гостям подали чай, він почав скаржитися на Езіз-хана:

— Шановні баяри! Наші старійшини! Езіз-хан, звичайно, корисна для нас людина, але часом переступає межу. Ні-ні та й перебере міру. Помилується іноді людина. Що стосується ворогів,— це його справа, але я ж своя людина! А він забрав у мене три вагони збіжжя. Силою відібрав! Хіба це дозволяється шаріатом? Шановні наші гості! Він не відмовить вам. Накажіть йому повернути мені ці три вагони збіжжя!..

Ораз промовчав, а Ніяз-бек незадоволено скривився. Звичайно, і йому не подобалося, що Езіз-хан настроює проти себе заможних людей, та чи час говорити про це? Він відчув, що треба якось заспокоїти купця, не принижуючи гідності Езіз-хана. І він сказав:

— Езіз-хан, мені здається, розумно вчинив. Я не знаю, як назвати того, хто пошкодує віддати своє добро й своє життя нашій великій справі. Чого варта в порівнянні з цією справою якась жменька твого збіжжя? Ти — господар, ми — твої гості. Тому я не скажу нічого більше, лише пораджу тобі: ні з Езізом, ні з нами, ні будь з ким не починай розмови про це. Коли для всіх нас настає врожайний рік, ти на відшкодування втраченого дістанеш гору збіжжя.

— Ніяз-бек, синку...

— Пане купець, сказано — зроблено. Коли ти не хочеш вигнати нас із свого дому, більш не відкривай рота.

— Боронь боже, баяр-ага!..

Розмови з ватажками «двох влад» — Куллиханом та Езізом — не дали ніяких наслідків. З кожним з них розмовляли окремо, кожному порадили примиритися, але ні один з них не пішов назустріч добрим намірам приїжджого «начальства».

Кінець кінцем викликали для переговорів обох разом. Езіз прийшов у супроводі Кизилхана та Артика. Куллихан привів з собою Келевхана та Ата-Дялі. Щоб надати більшої урочистості сподіваному примиренню, з аулів запросили найшановніших старійшин.

Але й цього разу всі спроби примирити ворогуючих «ханів» не привели ні до чого. Кульгавий мірза, щоразу кривлячись, кидав ущипливі слова на адресу Езіза, а на докори відповідав бруталь-

ною лайкою. Езіз деякий час терпляче слухав. Нарешті зухвала поведінка Кулліхана роздратувала його. Стиснувши кулак і ледве стримуючи себе, він звернувся до нього:

— Гей, ти, кульгавий блазень, подивись на цих людей! Вони найшановніші люди нашого народу. Ці баяри куди вище стоять, ніж твій баяр Беланович, якому ти служив. Як бачиш, вони, незважаючи на своє високе становище, самі приїхали до нас, щоб встановити мир та щастя серед народу. Вважаючи тебе й мене за розумних людей, вони від щирого серця намагаються переконати нас без лайки та крику. А ти, нікчема, бризкаєш отруйною слиною...

Затремтівши від люті, Кулліхан перебив Езіза:

— Не розпускай свого поганого язика! — і почав намацувати на боці кобуру.

Езіз, не звертаючи на це уваги, не змовкав:

— Коли тобі замало всього того, що ти наробив, — роби й далі своє чорне діло! Дай тільки спокійно виїхати нашим шановним гостям, потім укорочу тобі ноги!

Кульгавий писар вихопив з кобури револьвер.

Езіз схопився на ноги, очі його налилися кров'ю. Але його випередив Артик. Він вихопив револьвер в Кулліхана і замірився, щоб ручкою вдарити його в потилицю. Присутні кинулися рознімати супротивників. Келевхан, затремтівши з переляку, сховався за спини інших, а важкодум Кизилхан дивився на те, що відбувається, не знаючи, чи втручатись йому в бійку, чи заспокоювати Кулліхана. Ата-Дялі підійшов до Артика і сказав, посміхуючись:

— Боронь боже, — це ж не іграшка. Дай-но сюди револьвер.

Артик здивовано подивився на спокійне обличчя Ата-безумця, в посмішці якого не було нічого образливого, і слухливо віддав йому револьвер.

Якийсь час усі напружено мовчали.

Езіз ще довго не міг отямитись.

Молла Дурди був вражений тим, що йому випадково довелось побачити. Все це дуже засмутило його. «А де ж революція? Знову хани, знову чиновники, баі! Вони й не думають віддавати владу народу і, як і раніше, гризуться один з одним за владу, за право грабувати й пригнічувати народ. Невже не можна покінчити з ними! Чи буде ще гірше?..»

Коли супротивники трохи заспокоїлись, Ніяз-бек, зрозумівши, що умовлянням нічого не доб'ється, вирішив повідомити раніше вироблену представниками національного комітету пропозицію.

— Кулліхан! — суворо звернувся він до кульгавого начальника червоногвардійського загону. — Ми турбуємось не про те, чи ство-

рять росіяни свою гвардію, чи ні. Нам дорожчі від усього туркменські джигіти. Це треба зрозуміти! Розбрат між вами — розбрат серед туркменського народу. Де єдність — там бог зміцнить, де розбрат — зруйнує. Я пропоную обом сторонам ось що: нехай обидва загони об'єднаються в один. Нехай Езіз-хан залишиться при своєму ханстві, а Кулліхан стане командиром об'єднаного загону. Нехай вони тут, при нас, помиряться від щирого серця. Нурберди-ходжам, благослови їх!

Езіз не подав голосу. Не одразу відповів і Кулліхан. Він подумав трохи і прийшов до висновку, що прийняти пропозицію ніяк не можна. Якщо сьогодні він стане командиром загону Езіз-хана, то завтра перетвориться в його раба. Крім того, він був переконаний, що з допомогою загону червоногвардійців, який прибув з Ашхабада, він розжене загін Езіза. Тому, не чекаючи благословення ходжі, він гостро відповів:

— Голови двох баранів в один казан не кладуть. Коли ви справді хочете нас помирити, то накажіть Езізові розпустити свій загін і залишити місто. Це моя остаточна умова. Звичайно, я не рідня більшовикам і не стану їм ріднею. Та я підкорюсь вашим вказівкам тільки після того, як ви заберете звідси Езіза.

Ораз-Сердар, який з байдужим виглядом дивився на все, що відбувалось, так само байдуже вислухав і ці слова Кулліхана. Старійшини дивилися в рот Ніяз-бекові. Вилупивши своє більмасте око, той грізно подивився на норовистого начальника червоногвардійців.

— Кулліхан, ти мелеш дурниці! Ти з образливою зухвалістю ставишся до слів представників влади. Я тебе востаннє питаю: згоден ти з нашою пропозицією чи ні?

— Ні!

Ніяз-бек, піднявши тремтячі пальці до стелі, гнівно крикнув:

— Ну, гаразд! Я тебе ще раз питаю, коли тобі надінуть зашморг на шию!

Два «хани» в супроводі своїх нукерів з шумом рушили в різні боки. А комісія національного комітету того ж дня вернулася в Ашхабад.

Розділ двадцятий

Вечоріло. Білі хмари, освітлені останнім промінням сонця, стали криваво-червоними. У повітрі почувався якийсь гнітючий тягар. Навіть горобці, що стрибаля на гілках голих дерев з тужливим цвірінканням ховалися в затишок.

Засмучений, походжав Халназар по подвір'ю караван-сарая. У сутінках воно здавалося йому похмурим, як тюремний двір. Його дивувало, чому довго не повертається Езіз. Довідавшись про прибуття комісії національного комітету, Езіз викликав з аулів своїх радників. Проте, коли Халназар-бай та Алти Сопи з'явилися в Теджен, вони вже не застали його. Не дочекавшись своїх радників і не сказавши, куди їде, Езіз залишив місто відразу ж після від'їзду комісії. Сказав, що незабаром повернеться, та ось уже й день минув, а його все немає.

Після втечі Мехінлі, Халназар ще не з'являвся на людях. Сьогодні він вперше приїхав до міста. Йому здавалося, що всі стороняться його. Навіть Алти Сопи під якимсь приводом пішов зі штабу, і Халназар не знаходив собі гідного співрозмовника. «Може, і мені піти до кого-небудь?» — думав він. І почав перебирати в пам'яті своїх міських знайомих. Артина-ходжайна давно не було в Теджені. Після того як влада перейшла в руки Рад, він розпродав своє майно і виїхав на Кавказ. Піти до купця Котура? Ледве подумав про нього Халназар, як одразу ж відмовився від свого наміру: купець, напевно, вже знає про втечу Мехінлі і зловтішається. На душі зробилося ще важче: ні, краще нікуди не ходити. Халназар вирішив якнайраніше лягти спати.

Довго не вдавалось йому заснути. Він весь час думав про те, що з ним сталося, і не знаходив розради. За останній час його багатство зменшилось. Пошесть напала на худобу. Від нестачі кормів його вівці почали здихати цілими отарами. Околиці аулу були всіяні трупами його верблюдів. «Можливо, я сам у всьому цьому винний? Може, я кого-небудь скривдив і господь послав мені таку долю? — із страхом думав він і молився: — Боже, каюсь перед тобою, врятуй тільки від гіршого! Якщо мені не доведеться, як Гандимові, жебрачити, я й з цього буду задоволений, буду вихваляти тебе!..» Трохи заспокоївшись, Халназар задрімав.

Прокинувся він від пострілів. З переляку схопився, накинув на плечі халат і вибіг у двір. Навколо була темрява. Її прорізіали лише спалахи пострілів. Чути було біганину та безладні вигуки. На Езізових нукерів, мабуть, напали несподівано.

— Езіз-хан!.. Атик!.. — гукнув Халназар, і ту ж мить різким ударом його штовхнуло в груди. Він заточився, вирячені очі його перестали будь-що розрізняти. — Синку... Ата-Дялі... Це я... не ворог... — пробурмотів він і, як підкошений, упав на землю.

У передсмертних корчах він глипнув очима і нічого не побачив. Йому здалося лише, що йде Аширова мати й плаче: «Ох, щоб кров хлюпотіла в твоїй кибитці! Щоб померти тобі не в своєму кутку!» Халназарові хотілося покликати її, багати, покаятись, але язик не корився. Губи ворушилися, голосу не було...

Першим перестрибнув через паркан у двір караван-сарая Ата-Дялі. Йому й на думку не спадало, що його можуть убити чи схопити. Він бачив, як захитався і впав на землю Халназар, чув стогін пораниених. Впізнавши Халназара, він торкнув його ногою:

— Ей, бай-ага! Підводься! Хіба можна так безтурботно валятися під час битви?

Халназар не подав голосу.

— О, та він, здається, і справді... Чи не заснув він останнім сном? — сказав Ата-Дялі і посміхнувся.

У Раді цілий день готувалися до нападу на штаб Езіза. Операцію вночі було проведено швидко і рішуче. Від'їзд Езіза полегшив справу. Не довіряючи Кулліханові, Чернишов передав Олексію Тиженкові командування зведеним червоногвардійським загonom і сам перебував при ньому невідлучно. Олексій Тиженко ще вдень докладно вивчав розташування караван-сарая, де містилися Езізові нукери. Після півночі червоногвардійці під його командуванням оточили караван-сарай. Варта зчинила тривогу, коли опір був уже марний, — червоногвардійці підійшли впритул. Езізові джигіти, вискочивши з казарми, розпочали безладну стрілянину. З боку залізниці їм відповіли дружними залпами. Це вирішило наслідок бою. Напівголі, роззуті Езізові нукери кинулися навітьки через невисокий паркан, кидаючи зброю і залишивши посеред двору мертве тіло Халназара. Караван-сарай було захоплено з усіма кіньми і зброєю загону.

Понад залізницею де-не-де ще лунали поодинокі постріли, — то відстрілювалися, відходячи, найзапекліші Езізові нукери. Серед них був і Артик. У перші хвилини, розбуджений пострілами, даремно намагався він зупинити переляканих людей. Побачивши, що все втрачено, він сам кинувся бігти — перескочив через паркан і побіг, іноді зупиняючись, щоб пустити кулю-другу в своїх переслідувачів.

Червоногвардійці не відставали. Чуючи посвист куль над своєю головою, Артик зрозумів, що хтось уперто наздоганяв його, і заховався за якоюсь низькою кам'яною стіною. Поблизу сховався і його переслідувач. У нічній темряві знову замиготіли спалахи пострілів: обидва не шкодували патронів. Вони довго перестрілювалися у темряві. Раптом Артик помітив, що витратив усі патрони, і вилаяв себе за надмірну гарячковість. Двобій ставав нерівним — в Артика залишалось тільки кілька патронів у револьвері. Але й переслідувач його теж чомусь загаявся з черговим пострілом. Чулося клацання затвора, а пострілу не було. Не спускаючи очей з того місця, де ховався його супротивник, Артик почав обережно підводитися з-за свого укриття. Червоногвардієць теж підвівся — темна постать його виразно позначилася на

тлі зоряного неба. У ту ж мить звідкись збоку гримнув постріл. Червоногвардієць змахнув руками і впав. Артик почув приглушений голос:

— Тижденко!.. Альошо, допоможи!

Цей голос вдарив Артика просто в серце. Сумніву бути не могло,— він добре знав його. Не вагаючись ні хвилини, Артик підбіг до пораненого, нахилився над ним і, вловивши невиразне бурмотіння, тихо спитав, все ще не вірячи своїй догадці:

— Ашир... Це ти, Ашире?

Поранений підвів голову. У скупому світлі ночі очі його здавалися величезними.

— Артик...— прошепотів він.

— Так, Ашире, це я.

— Ти?

— Це не я тебе поранив! — схвильовано сказав Артик.

Ашир мляво ворухнув губами:

— Зна-ю...— Більше у нього не було сил говорити, голова його злову впала.

Артик підняв друга на руки й озирнувся. Куди йти? У казарми червоногвардійців? Можуть затримати як Езізового сотника. До Чернишова?

Поблизу почулися кроки. Артик покликав:

— Ей, хто там, допоможи!

Чоловік зупинився, потім наблизився. В руках у нього блиснув ствол рушниці.

— Що сталося? — спитав він насторожено.

— Тедженка!.. Брате! — зрадів Артик.— Допоможи віднести пораненого... Вашого пораненого, Ашира Сахата.

— Ашира? Він поранений?

Не сказавши більше ні слова, вдаючи, що не впізнає Артика, Тижденко взяв рушницю на ремінь і переплів свої руки з Артиковими руками.

— До Івана?.. До Чернишова? — спитав Артик.— Це недалеко.

Тижденко мовчки кивнув головою, і вони пішли.

Так на сплетених руках, то зупиняючись перепочити, то повільно просуваючись уперед, вони обережно донесли пораненого до будиночка Івана Тимофійовича.

Налякана стріляниною, Ганна Петрівна ще не спала, з тривогою чекаючи чоловіка. Почувши важкий тупіт на ганку і тихий стогін пораненого, вона скрикнула:

— Іване!.. Що — убитий?!

— Заспокойтесь, Ганно Петрівно, це не Іван Тимофійович,— сказав Тижденко, просуваючись у двері.— Ми принесли поране-

ного. Незабаром я пришло по нього санітарів з ношами, а поки що нехай він полежить у вас.

Ашира поклали на ліжку, і Ганна Петрівна почала клопотатися біля нього.

За хвилину Ашир розплющив очі. Перші його слова були звернені до Тижденка.

— Альошо,— сказав він,— це не Артик поранив мене.

Тижденко глянув на Артика вичікувально і недовірливо.

— Так, не я поранив його,— підтвердив Артик,— але я теж стріляв у нього і міг убити.

Тижденко повернувся до пораненого.

— Заспокойся, Ашире,— тихо промовив він.— Ми встигнемо ще розібратися, хто друг і хто ворог Радянської влади і народу.

Він так і не привітався з Артиком, не спитав його ні про що, не зрадив з несподіваної зустрічі, ніби ніколи не називав його братом.

— Альошо,— знову заговорив Ашир,— ми з тобою ще не раз побачимо, як вовки робляться ягнятами, коли бачать, що дівається нікуди.

Кров кинулася в обличчя Артикові. В цю хвилину він пригадав слова, які колись сказав йому Іван: «Зв'язавшись з Езізом, ти швидко переконаєшся, що служиш ворогам Радянської влади і свого народу... А право народу — бути нещадним до ворогів».

Артик зрозумів, що далі лишатися тут йому не можна. Попрощавшись з Ганною Петрівною, він вийшов. Ніхто його не зустрів, не спитав, куди він іде.

При світлі зірок, скрадаючись вздовж паркана залізниці, він вийшов з міста. В голові його невідступно билася думка: «Так, я підняв зброю проти Радянської влади, я пішов проти народу. Мене справедливо вважають ворогом... Іван казав мені правду».

Розділ двадцять перший

Артик ішов в аул. Нічний мороз на світанку почав перссідатись. Яскраві зорі затягло сірою запоною хмар. Зробилося наче ще темніше. Ідучи знайомою дорогою, Артик думав:

«Важко збагнути, що діється в світі. Все чорне, невиразне, темне, як ця ніч навкруги. Гадаєш, ось прямий шлях, а зробиш крок уперед — провалишся в яму, звернеш убік — наразишся обличчям на колючку, а назад і зовсім немає шляху. Якими друзями ми були з Аширом! Ми росли й жили, як брати. І тільки що ми стріляли один в одного. А чому? Чого ми не поділили? Через кого ми ворогуємо? Через Езіз-хана? Але Езіз мені не брат. Де ж

причина? Підступність, спокуси світу... Ні, не те. Точиться боротьба, і кожний бореться за своє. Чого досяг мій батько, не втручаючись ні в що, думаючи тільки про шматок хліба насущного? Нічого. Чого досяг я в двадцять років, працюючи з ранку до вечора? Я був завжди голодний, як собака. Що ж мені — вкрившись з головою, полохливо лежати в кибитці й чекати, поки Халназар знову загнуждає мене? Ні, більше я не буду рабом! Щоб вийти переможцем, треба битися з ворогом, поки стане сили. Значить, не можна мені заспокоюватися до того часу, поки ми не переможемо. Треба покінчити з усією зграєю баїв-грабіжників на чолі з волосними, кульгавим мірзою та старшиною Бабаханом... Але хіба в Ашира, Івана, Тедженки не та ж мета? Чи не борються й вони, так, як я, за себе й народ?..— Вражений цією думкою, Артик навіть зупинився.— Так, може, причина того, що я так заплутався і світ став темний у моїй очах,— мої погони?!»

Він зірвав з себе і відкинув геть зелені погони езізівського нукара, почувавши, що пізно прийшов до такого рішення.

Тим часом почав мрячити дощик, дрібний і гострий, мов голки. Артик рушив далі, навіть не думаючи про те, що змокне. Дощ веселив його сумне серце, відвертав од важких дум. Уже втретє цього року хмурилось небо, в повітрі відчувалися пахощі весни.

Дощ прибив куряву і незабаром усух. Легкий вітер зігнав хмари, і синє небо заблищало в промінні сонця. Світ, який ще недавно здавався Артикові тісним і темним, розступився, засяяв, його не можна було охопити поглядом. На нивах волого виблискувала ніжна зелень пшениці. Зерно, яке не зійшло минулого засушливого року, тепер пробивало своїми пагінцями зволожену дощем землю.

Це видовище остаточно звеселило Артикове серце, примусило його знову відчутися себе дужим та бадьорим. Він непомітно для себе почав мугикати якусь пісню, а наближаючись до аулу, співав уже вголос.

Айна вибігла йому назустріч і так гаряче, рвучко обняла його, наче давно втратила надію на його повернення. Особливо раділа вона з того, що Артик був веселий і що на плечах його не було зелених погонів.

«Коли Айна біля мене,— подумав Артик,— усі мої злигодні зникають безслідно. Чого ж я не радію із свого щастя? Світ змінився, життя вже не буде таким, яким було. Я все-таки легковажний; чи не час порозумнішати, пожити родинним життям? Айна теж, мабуть, чекає цього від мене».

Халназарова смерть завдала скорботи всій його родині. Коли тіло його привезли на верблюді в аул, у Садап-бай трохи не

розірвалося серце. Вона уткнулася обличчям у чувал і заголова.

У простору кибитку набилося жінок з усього аулу. Вони розсілися на килимах, накрились халатами і стали схожі на головки цукру в синій обгортці. Кожна з них, не слухаючи, що вигукують інші, почала оплакувати всіх своїх близьких, навіть давно померлих. Тужливий плач, мов виття шакалів, розлігся над аулом. Аширова мати, дотримуючись звичаю, хоч і приєдналась до плакальниць, але потай раділа. Вона вірила, що бог почув її молитву і послав смерть Халназарові. Мама, не почувачи ні скорботи, ні радості, голосила, втішаючись своїм голосом. Із загального хору вирізнялось пронизливе голосіння Садап-бай:

Ой упав, упав мій стрункий чинар!
Світ очей моїх погасила смерть.
І в останню путь він пішов уже,
Мій коханий муж, мій любий муж!

Ой не дома він помер, не між своїх,
Біль йому полегшити я не могла.
Де тепер надія для діток моїх?
Де коханого голівонька лягла?

Ой упав мій трон, покотивсь вінець,
І розсипались перли низані.
Як від горя тут не зігнутися,
Коли доля б'є так жорстоко нас?
А-а-а!..

На широкому килимі та паласах, простелених перед дверима кибитки, вткнувшись лобами в землю, басовито й хрипко вили чоловіки.

— Ва-ай! Ва-ай! — в один голос ревли вони.

Балли якийсь час тягнув разом з усіма, але потім вирішив стримати себе, показати свою твердість. Жінкам, що голосили в кибитці, він крикнув:

— Киньте вже, годі!

Голоси жінок поступово затихли. Тільки «невістка-фаланга», можливо, на зло йому, голосила з такою вовчою тугою, що дві-три халназарівські собаки спочатку нашорошили вуха, а потім також завили. Молодший Халназарів син, Оразмолла, ховав своє обличчя в комір халата, наче вчинив щось ганебне.

У кибитці почали обмивати тіло небіжчика, а на паласах перед дверима, під керівництвом Мамедвелі-ходжі, заходились шити саван. Шили його з білої тканини, без рукавів і без коміра, в дві сталки. З усього добра, що його надбав Халназар за все життя лукавством, насильством та обманом, тільки цей одяг і міг він забрати з собою в могилу.

Після обмивання почали очищати небіжчика від гріхів, які накоїв він за все своє довге життя. Халназар прожив шістдесят вісім років. Дванадцять з них зарахували до невинної пори дитинства, а з решти п'ятдесяти шести років почали вираховувати пропущені пости та молитви. За кожний рік таких недоїмок перед богом насипали по півчашки пшениці, а зверху клали золоті та срібні речі. Щоб Халназар пішов безгрішним з цього світу, родичі небіжчика жертвували все це Мамедвелі-ходжі. Перед ходжею сидів мулла мечеті.

— За річні гріхи Халназара ось це ми жертвуємо вам! — сказав Мамедвелі і обома руками посунув до мулли важку посудину з пшеницею та цінностями.

— Згодились, і взяли, і даруємо вам! — відповів мулла й собі посунув чашу до Мамедвелі.

П'ятдесят шість разів пересовували вони посудину від одного до другого, а тим часом купа пшениці, золотих та срібних речей дедалі зростала. Мамедвелі-ходжа повернув цінності господарям, а пшеницю звелів однести до себе додому. Так було змито гріхи із старого бая, все життя якого було сповнене злочинами і насильством.

Поки Мамедвелі з муллою творили обряд очищення грішника, інші збили драбинчасті ноші з двох жердин та кількох перекладин. Тіло Халназара загорнули в молитовний килимок, винесли з кибитки ногами вперед і поклали на ноші. Мамедвелі звелів повернути ноші так, щоб Халназарове обличчя було звернене до Мекки, і почав читати молитву. Чоловіки стали позаду нього рядами. «Я думкою возніся,— читав сам до себе Мамедвелі.— Чоло моє звернене до Кааби ¹, обличчя моє звернене до Киблі ², молитва моя — до бога. Слава всевишньому аллаху!..»

Розкривши долоні, він доторкнувся великими пальцями до ушей. Чоловіки, не промовляючи ні слова, повторили його рухи. Так само беззвучно Мамедвелі читав молитву ще протягом двох-трьох хвилин. Закінчивши її, він мовчки вклонився на обидва боки і провів долонями по обличчю.

Тоді Садап-бай винесла чотири куски шовкової матерії і поклала їх на тіло Халназара. Шовком обгорнули ноші, і похоронна процесія рушила.

Щоб надати похоронам більшої урочистості і виконати накази адата, Балли прив'язав до ношів двох верблюдів.

¹ Ка а б а — мусульманський храм у Мецці, в стіну якого вмуровано священний для мусульман чорний камінь, метеорит.

² К и б л а — напрям до Мекки, куди повертає обличчя мусульманин під час молитви.

Майже дві версти чоловіки аулу несли небіжчика на плечах. Деякі з них робили це не стільки з пошани до Халназара, скільки з бажання одержати що-небудь під час роздачі похоронних грошей на могилі.

У кибитці Садап-бай знову розлігся плач. Але цього разу глосіння тривало недовго. Як тільки похоронна процесія вийшла за аул, жінки припинили своє завивання і заговорили про Халназара. Вони вихваляли широчінь його душі, його вдачу, його щедрість, усі його вчинки. Садап-бай розчулилася так, що почала порівнювати Халназара з пророком. Вона говорила:

— Батько дітей моїх — це білий птах із самого раю. Горе мені, він пішов від нас!

Мама сіла зручніше і сказала:

— Ох, звичайно, вогонь пекла не торкнеться Халназар-бая! Як кажуть мулли, в раю його стринуть гурії. Він буде блажен-ствувати серед них.

Хоча слова Мами й припали до душі Садап-бай, але те, що чоловік житиме в раю з гуріями, збудило в ній почуття, схоже на ревності. Вона знала, що, коли в Халназаровій бороді ще не було сивини, він легко зійшовся з однією сусідкою, що перекочувала з пісків. Тоді Садап-бай була молода, і її не міг заспокоїти навіть Халназарів батіг, і вона, незважаючи на біль, кричала: «Щоб тобі не лежати спокійно в могилі!» Тепер, згадуючи Халназарову зраду, вона мало не повторила це прокляття. Але одразу ж їй спало на думку інше: «А що, коли це прокляття зачинить перед ним двері раю і він буде палати в пекельному вогні?» Сльози, що несподівано хлинули, почали душити її. «Каюсь, господи! — в думці стала молити вона. — Нехай буде світлим місце, де він лежить!»

Тим часом погребальники принесли тіло Халназара на цвинтар. Могилу було вже викопано. Біля могили височіли два горбки червонуватого піску. Тіло Халназара обережно спустили в могилу і поклали в бічну нішу — обличчям до Киблі. Потім заклали нішу цеглою і замазали глиною. Гандим подивився на свою роботу і подумав: «Мій курінь у сто разів кращий, ніж це твоє житло».

Діставши дозвіл від старшого сина небіжчика, почали засипати могилу. В головах поставили схожу на вила жердину, прив'язали до неї шматок білої тканини, з піску зробили могильний горбик і вирівняли його з усіх боків. Коли все це скінчили, біля могильної жердини простелили скатертину, поклали коржі, смажені на маслі, і всі почали «куштувати сіль» — відламувати по шматочку і їсти. Гандим запхнув у рота цілого коржа і, наче верблюду, за кілька секунд проковтнув його. Він хотів простягти руку за другим, але в цей час Мамедвелі підняв розкриті долоні і почав чи-

тати подячну молитву. Гандим з досадою подумав: «Ох, і скупий же ходжа, байське добро шкодує».

Погребальників було всього шістдесят чоловік. Балли поділив між ними сорок туманів — вартість двох верблюдів, що були прив'язані до ношів покійника. Розділили й шовкову тканину, якою були обгорнуті ноші. Кожному припало по малесенькому клаптику, не більше того, що йде на облямівку жіночих шароварів. Але Гандим, почувши дзвін срібла в своїй кишені, радів: «Вах, коли б щодня вмирало хоч по одному баєві!»

На поминки зарізали двох баранів. До приходу погребальників плов був уже готовий, а з печей витягали гарячі коржі. Завжди люди не дуже охоче їли за поминальною трапезою, але цього голодного року кожний був радий поїсти досхочу. Гандим, який за останні шість місяців навіть не покуштував свіжого м'яса, знову почав у думці дякувати богові за смерть бая. Він уже на перших поминках думав про те, що й на третій, і на сьомий, і на сороковий день його чекає таке ж частування.

Після поминок почався поділ байського майна між спадкоємцями. Ділили за адатом, загальновизнаним тлумачем якого був Мамедвелі. Садап-бай ще за Халназарового життя вважалася співвласницею його майна, тому їй відділили половину всього, чим володів її чоловік. З другої половини виділили синам по цілому паю, а дочкам і дружинам бая — по половині паю. Садап-бай і з цієї половини одержала свою частку. Атайри-гелін була незадоволена таким розподілом і почала сперечатися. Її заспокоїли тим, що дали на додачу до паю Балли двох тільних верблюдиць.

Погрів руки і Мамедвелі-ходжа. За «обмивання» байових гріхів і за допомогу під час розподілу спадщини він дістав однолітне верблюденя, напівшовковий халат, Халназарові калози та ічиги. «Нашадок пророка» знову пом'янув добрим словом небіжчика:

— Коли що маєш — маєш від бая. Халназарова щедрість за життя — це само собою. Та душа його і після смерті творить добро.

Артик зостався в аулі.

Яким чудовим здалося йому життя з Айною! Усе в ній тішило його: її мова, її поведження, кожний її рух. Айна намагалась усім догодити Артикові. Вона робила це не з покірності чоловікові, а від щирого серця. Їй хотілося, щоб вони жили одними думками, одним подихом. Якщо одному боляче, нехай у другого болить серце; якщо один усміхнеться, нехай і в другого звеселиться душа. І щоб завжди, завжди вони лишалися вірні одне одному! Айна думала, що в цьому тільки й полягають усі радощі життя. Прагнення це відповідало й бажанням самого Артика. Він радив-

ся з нею навіть у дрібницях, зважав на її думку і намагався нічим не засмучувати свою Айну.

Артикового дядька дивувала така згода між ними. «Що таке жінка? — міркував він.— Хіба ж можна потурати дружині? Так не важко й втратити свою чоловічу гідність. Щоправда, вода в новому глечикі завжди здається свіжішою. Звичайно, все це породжене спрагою кохання, яку вони ще не встигли втолити. Мине цей час, і все в них піде так само, як і в інших».

Непомітно Артик втягся в родинне життя і почав уже подумувати про те, щоб відмовитись од усього стороннього і повернутися до споконвічної праці своїх батьків — землеробства. Тепер і Халназар не стане на перешкоді, жити буде краще. Хіба він не забрав з собою в могилу всі свої злочини, всю жорстокість та насильство?

Та, кажуть, впаде кибитка — залишиться слід. Так і з Халназаром. Хоч він і помер, але зловісна тінь його стояла над Артиком. В аулі поширилась чутка, що Халназара вбив Артик. Звичайно, коли б трапилась нагода, Артик, можливо, й скористався б із неї і не побоявся б людського поговору. Але це був наклеп, і в новому, мирному житті він непокоїв і спершу трохи пригнічував його. А втім, незабаром він заспокоїв себе: «Нехай кажуть, що хочуть. До того ж коли й не я застрелив Халназара, то арчина Бабахана я неодмінно вб'ю!»

А тим часом дощі, що випадали майже щодня, дедалі більше зволожували землю, і дехкани вже починали орати. Артик також узев чокаї і одягся в чекмінь в грубої вовни. Він полагодив дишель, налагодив соху, зробив новий держак до лопати і одного похмурого дня разом з дядьком вийшов на оранку. Запрягли в соху коня та верблюда і провели по вологій землі перші борозни.

Великі важкі хмари громадилися в небі. Під ними двінко щебетали жайворони. Вологий вітер обвівав спітніле обличчя. Гострий леміш легко вривавсь у вологу землю.

Артик зупинився й оглянув поле. І раптом йому згадалося: в шістнадцятому році він так само орав землю з Аширом, а навесні вісімнадцятого вони наводили один на одного рушниці...

Розділ двадцять другий

Про розгром свого загону Езіз довідався від уділілих нукерів, які розшукали його в дальньому аулі. Вони розповіли й про смерть Халназара. Це мало засмутило Езіза. Проте, вважаючи себе щонайменше ханом Теджена, він не міг припустити, щоб убивство його радника залишилось непокараним. Почувши від

одного з нукерів, що Халназар загинув, можливо, від руки Ата-Дялі, Езіз-хан похмуро сказав:

— Гаразд. Цей божевільний ще потрапить мені до рук. Я по-квитаюсь з ним так, що онуки його онуків з жахом згадуватимуть його страту.

Всю його увагу привернуло інше повідомлення, в караван-сараї, де містився штаб загону, червоногвардійці захопили двісті вісімнадцять гвинтівок та двадцять тисяч патронів. Ця втрата була тяжчою за смерть будь-якого радника. Проте, за словами нукерів, ще була можливість повернути зброю. Кулліхан, піклуючись більше про свою наживу, ніж про безпеку Ради, знайшов спритного хлопця — погонича верблюдів Чари Чамана — і вирядив з ним караван зброї через пустелю в Ташауз. Там зброю легко можна було б збути або такому ж, як Езіз, Джунаїд-хану, або кому-небудь з хорезмських старійшин, що не хотіли визнавати влади Джунаїда і збирали сили проти нього.

— Караван не міг далеко відійти, — говорили нукери. — Якщо кинутися навздогін на бистрохідних верблюдах, гвинтівки та патрони будуть знову в твоїх руках.

І Езіз не гаявся ні години. Ще день не схилювся до вечора, як на шести бистрохідних верблюдах, у супроводі найвірніших джигітів Езіз подався безплідною рівниною навздогін Чари Чаманові.

Верблюди мчали по безмежних степових просторах з такою швидкістю, на яку тільки були здатні. Їхні ноги миготіли, мов крила вітряків. Сипкі бархани, схожі на морські хвилі, примушували їх іти повільніше. Та, переваливши через них, вони знову починали свій швидкий біг. Пісок не встигав покривати їхніх копит, а вітер одразу ж зарівнював їхні сліди.

З Ташауза верблужими стежками йшли зустрічні каравани. Угледівши Езізових вершників, караванники кидалися врозтіч, гадаючи, що то розбійники.

Порівнявшись з одним караваном, Езіз зуленив свого верблюда й почав дивитися. Караван виглядав жалюгідно. Верблюди завжди, навіть після довгого й важкого переходу через пустелю, високо тримають голови на круто вигнутих довгих шиях, ступають поважно, озираючись на всі боки, і в кожного викликає захват їхній велично-гордовитий вигляд. Караван, на який дивився Езіз, був зовсім іншим. Худі верблюди з випнутими кістками ледве переставляли ноги, заточуючись від втоми. Очі їх тьмяно поблискували, мов чорно-синюваті ягоди колючки; в помертвілих зіницях, здавалося, застигли сльози. Багато верблюдів довелося розв'ючити. Караванники також знесилились. Деякі, взявши на плечі вантаж, під яким упав верблюд, згинаючись, повільно брели за караваном.

— Нехай допоможе вам аллах! — привітав їх Езіз. Потім почав розпитувати про Чари Чамана.

Караванники спочатку не могли зрозуміти, про кого йде мова. Та після того як Езіз описав зовнішність Чари Чамана, один молодий хорезмець сказав:

— Та чи це не той, кого зустріли ми на Орта-Каку? Чорний такий, верткий чоловік. Він уже, мабуть, перевалив за Кир.

Підійшов старий, за яким тяглася розмотана мотузка від постолів, і спитав:

— Про кого мова? Про Чари Чамана?

— Так, подорожні питають про нього.

— Це ви мене спитайте про нього, — поважно й повільно заговорив старий. — Чари Чаман — зовсім не чаман¹. Він — справжній скороход. — І старий почав довго й нудно розповідати, як одного разу Чари, ще підлітком, змагався на швидкість з коротконогою казахською конячкою, відстав од неї всього на два кроки і як тоді хтось жартома прозвав його «чаманом».

— Ти скажи, батьку, — перебив старого Езіз, — зможу я його надогнати до Ташауза?

— Де вже там! — махнув рукою старий. — Хіба такого скорохода наздоженеш!

Інший караванник заперечив:

— Ти, дядечку, до себе не примірай. Подивись, які в них верблюди. У них під ногами вітер! Коли вони не пошкоднують своїх верблюдів, то може трапитись, що прийдуть і раніше в Ташауз.

Езіз знову погнав своїх коротконогих, кошлатих верблюдів. Не злізаючи з сідла, не відпочиваючи, він долав фарсах² за фарсахом.

Попереду, горблячись барханами лежав десятиденний шлях по пустелі. В неосяжних Каракумах колись мирно паслися верблюди та отари баранів. Ночами, бувало, обабіч караванних стежок лунали звуки очеретяних чабанських сопілок. У низинах, біля криниць та водоймищ, юрмилися люди й худоба. Пустеля жила своїм життям. Але посуха сімнадцятого року вбила тут майже все живе. Скотарі, що втратили свої отари, чабани, що залишились без діла, розбрелися на оазисах Ташауза й Кесе-Аркача. Більшість криниць пересохла, тільки біля деяких залишились ще поодинокі кибитки. На саксаулі не було зелені, голодні верблюди давно обгризли навіть сухі гілки. Від осоки не залишилось і сліду. Ніде не можна було побачити навіть чахлої билинки. Зате настало привілля для вовків та лисиць. Тепер їм не треба було гасати но-

¹ Ч а м а н — ледачий, повільний.

² Ф а р с а х — один перехід, близько восьми кілометрів.

чами, шукаючи їжі,— скрізь лежали трупи, вив'ялене сонцем м'ясо. Розжирілі вовки, не лякаючись подорожніх, виходили вночі на світло вогнищ і мовчки дивилися на людей, наче дивуючись, що, крім них, залишилися ще в пустелі живі істоти. Поблизу від привалів вільно стрибали лисиці, вимахуючи пухнастими хвостами. Весело посвистували ховрашки, стоячи на задніх лапах біля своїх нірок. На гілках саксаулу сиділи ящірки, гріючись на сонці і спостерігаючи світ своїми нерухомими очима.

Досягнувши Орта-Қақа, Езіз знову почав розпитувати караванників про Чари Чамана та його супутників.

— Минуло вже дві доби, як ми їх бачили,— відповіли караванники.— Вони дуже поспішали. Той, кого називали Чари Чаманом, весь час наполягав, щоб поспішали. Мабуть, вони вже вийшли з чорних пісків.

Езіз знову подався вперед. Він знав, що Чари Чаман нікуди від нього не втече. Але він побоювався, що спритний парубок встигне продати зброю раніше, ніж погоня дійде до Ташауза. Тому Езіз гнав верблюдів, не шкодуючи їх, і десятиденний шлях зумів подолати за три доби. Коли до Ташауза зоставалося два перегони, він зустрів ще один караван. У відповідь на запитання один з погоничів не задумуючись сказав:

— Ми зустрілися з ними вчора. Присягаюсь аллахом, цей чорномазий везе зброю. Базікає без упину, наче язик у нього прив'язаний до хвоста собаки. «Я,— каже,— закуплю тепер тут не менше шістдесяти верблюдів рису». А в нас весь аул неспроможний відправити стільки. Та ще й вихваляється: «Приїду і вдруге. Весь Теджен засиплю рисом!»

— Коли, по-твоему, вони ввійдуть у Ташауз? — перебив Езіз караванника.

— Завтра вранці, найпізніше — ополудні.

Езіз похитав головою:

— Що б нам було виїхати на день раніше!

І знову під вершниками затанцювали кошлаті ноги бистрохідних верблюдів.

Другого ранку Езізові вершники вийшли з пісків на рівнину, всипану дрібною червонуватою жорствою. Здаля виднілися зелені острови садів Ташауза. Недосвідчений подорожній сказав би: «Та що ж, тут зовсім близько — рукою подати...» Але стомленим Езізовим вершникам весь шлях між Тедженом та Ташаузом видався менш важким, ніж останній фарсах від межі пісків до садів, що виднілися вдалині.

Тільки в сутінках Езіз в'їхав у двір Джунаїд-хана, правителя Ташауза. Прибулих хотіли провести в приміщення для гостей, але Езіз звелів доповісти про себе самому ханові.

Його прийняв одягнений по-туркменському кремезний, з червоним обличчям чоловік середнього росту, з білою густою бородою. Він вийшов назустріч Езізові й дружньо привітав його. Два хани обнялися. Джунаїд довго не випускав Езізові руки і жадібно розглядав його.

— Брате мій, Езіз-хане! — почав він. — Дуже радий, що ти вшанував мене — перший приїхав до мене, як до старшого брата, і так несподівано. Щасливий бачити тебе.

Джунаїд повів Езіза у внутрішні покої, де він приймав тільки найпочесніших гостей.

Езіз був вражений багатством і розмахом життя Джунаїд-хана. Безліч людей весь час приїздили і виїздили з двору. Сивобороді вершники на інохідцях у прикрашеній сріблом зброї були схожі на старійшин племен або на родовитих баїв. Сюди ж таки у двір приганяли людей з арканами на шиї. Їх вели до хана, підганяючи ударами батога.

У першому дворі в Езізових супутників прийняли верблюдів. Тут стояло багато легко осідланих коней. Весь другий двір був завалений в'юками, як бахча динями у врожайний рік. Особисті покої Джунаїд-хана містилися в третьому дворі.

Дім здавався зовсім звичайним зовні, але кімнати всередині були згори донизу прикрашені різьбою та кольоровими візерунками. Деревя, обтяжені плодами, грона винограду, квіти, що пахлакотіли яскравими барвами, а поряд самовари, з труб яких било червонувате полум'я, кольорові чайники, з носика яких летіть чай — орнамент, мозаїка, вісімсотлітня глазур давнього Куня-Ургенча¹, — все це химерно перепліталось в стінах. На дорогах килимах лежали оксамитові матраци, високі купи ковдр та подушок у наволочках з барвистого шовку. Величезне дзеркало в кутку подвоювало все, що було перед ним. Так була прибрані кімната, до якої Джунаїд привів свого гостя.

Езіз стомлено сів на оксамитовий матрац. Слуга наповнив срібну чашечку кальяну світлим ташаузьким тютюном і, поклавши згори жаринку саксаулу, подав гостеві цибуха. Від перших затяжок ароматним димом в Езіза голова пішла обертом, барвисті візерунки на стінах заворушилися перед очима, втрачаючи ясність.

Хан не поспішав питати про здоров'я, про життя. Езіз хотів якнайшвидше довідатися, куди зникла дичина, на яку він полював. Тому, як тільки повернулася до нього ясність думки, він звернувся до Джунаїд-хана:

¹ Куня - Ургенч — столиця древнього Хорезму, зруйнована в 1388 р. Тамерланом.

— Курбан Мухаммед-хан, вибачай мені! Я приїхав для того, щоб...

Курбан Мухаммед — це було ім'я господаря. Джунаїд — назва його племені. Несподіване звернення Езіза по-простому, на ім'я, здивувало хана. До того ж звичай не припускав, щоб гість перший говорив про мету приїзду, поки господар не спитає його про це. Нічого не розуміючи, Джунаїд-хан подивився на Езіза:

— Езіз-хан! Який несподіваний твій приїзд, така несподівана й мова твоя. Чи до добра це?

— Пане хан! Ще раз кажу: вибачай мені. Зараз з тобою розмовляє не Езіз-хан, а людина, що не хоче втрачати свого. Моя втрата сьогодні вранці чи найпізніше в полудень прибула в твою країну. Коли не важко, прошу насамперед довідатися про неї.

— Втрата... Езіз-хан, це щось подібне до загадки. Твоя втрата — це щось хатне чи степове? ¹

— І хатне, й степове.

— Істівне чи не істівне?

— Бридкіше собачого м'яса!

— Якщо твоя втрата перебуває в межах моєї країни, то завтра, коли ти прокинешся, вона буде перед твоїми очима.

— Будь здоровий, пане хан, я вдячний тобі!

Езіз повідомив прикмети Чари Чамана. Джунаїд одразу ж врядив в аули гінців, наказавши зв'язати і приставити Чари Чамана разом з його супутниками й тими, хто прийняв його гостинно.

Слуга приніс лампу. При світлі її Джунаїд допитливо глянув в обличчя гостя й побачив на ньому сліди душевного збентеження. Зрозумівши, що з Езізом сталося щось недобре, хан вирішив розпитати його, хоч це також ішло врозріз із загальноприйнятими правилами пристойності, бо гість ще не встиг відпочити.

— Езіз-хан,— звернувся Джунаїд до свого гостя, коли подали чай,— хоч ми живемо й далеко один від одного, але серця наші близькі. Я завжди розпитую всіх, хто прибуває з Теджена, про тебе. Твої успіхи звеселяли мое серце. Мені здавалося, що ти досяг усього, чого хотів, або ж близький до цього. Та твій несподіваний приїзд і вигляд твій, якщо тільки це не від втоми, кажуть мені про інше. Я не запитую про мету твого приїзду. Мені хотілося б тільки знати, чим пояснити різницю між тим, що я чув про тебе й твої успіхи, і тим, що я бачу?

Езіз зрозумів, що перед ним спостережливий і рішучий чоловік, здатний швидко і без вагань скласти свою думку про тих чи інших людей, як і віддати наказ про знищення їх. Тому слід

¹ Так починають звичайно розпитувати, розгадуючи загадку.

було подумати, як говорити з такою людиною. Езіз, не поспішаючи, почав розмову:

— Пане хан, я ніколи не забував твоєї поради: «Коли хоч не-виразно відчуєш намір ворога,— випередь його». Я так і діяв. Коли я довідався про наміри Ради відібрати хліб у баїв, щоб допомогти голодним дехканам, я сам захопив запаси багатих і почав продавати хліб населенню по твердих цінах. Мусульмани вславили мое ім'я. Але твого завіту я не виконав до кінця: я повірив базікам з національного комітету і в результаті сплізнився, дістав ляпаса.

І він розповів Джунаїдові про все, що відбулося в Теджені. Джунаїд одразу ж запитав:

— Езіз-хан, чому я живу не в Хіві, не в палаці Ісфендіяр-хана, а оселився тут, в Ташаузі?

Питання здивувало Езіза: яке це має відношення до того, про що він розповідав? Скільки він не думав, ясної відповіді не знайшов і взагалі не зрозумів, до чого це питання.

— Пане хан, я не знаю, чому ти не живеш у Хіві. Можливо, тому, що ти хан Джунаїда?

Джунаїд з докором подивився на свого співбесідника:

— Ти й справді цього не розумієш! Коли б я сидів у палаці Ісфендіяр-хана в Хіві, то, звісно, вважався б володарем всього Хорезму, але був би там у становищі солов'я в позолоченій клітці. Там з усіх боків кріпосні мури, широка ріка. Навколо палацу живуть старі урядовці Ісфендіяра, які ненавидять мене. Та й росіяни не мають до мене ніякої довіри. Якщо станеться в мене будь-яка неприємність,— усе, що оточує мене, перетвориться на кільце, яке важко розірвати. У якому ж становищі я опинюсь? А тут до мене ніхто не наважиться підступитися. Кінь втратить копита, птах — крила! Досить мені тільки дізнатися, що в Хіві, в першому-ліпшому місці Хорезму повстають проти моєї волі, і я тієї ночі з'явлюся там, щоб розтрошити все дощенту!.. А твоє становище? Сидячи в місті, кому ти хочеш наказувати, над чим панувати? Наказувати царським чиновникам? Не велика честь! Управляти містом? Не пощастить. Залізниця проходить по твоєму череву, перерізує його надвое. Сидітимеш у місті,— залізо буде з усіх боків колоти тебе, наче ті багнети. Сьогодні вдариш кого-небудь в обличчя, завтра тобі відплатять погиличником і рота твого наб'ють землею. З залізницею не можна жартувати. Ну, уявімо, дам я тобі п'ятсот джигітів, і сьогодні ти розтрошиш тедженських червоногвардійців. Немає сумніву, що розтрошиш. Але завтра з двох боків залізницею підвезуть тисячу вершників — де в тебе сила встояти проти них?.. Ти — син туркмена, виріс на просторах пустелі. Ти тримайся завжди простору, не плутайся в тіс-

ноті міста! Не сподобалось тобі щось у Теджені, чи влада не догодила твоєму серцю,— тоді рушай у місто. Зруйнуй усе за одну ніч — і назад! Тоді, що б твої вороги не робили, вони не зможуть підкорити тебе, і саме ім'я твоє буде жахати їх. Вони навіть не зможуть напасти на тебе. Та й на те зваж: стати ханом Теджена — це не значить стати ханом теке¹, підкорити своїй владі Ахал-Аркач та Мари. Ти посунься від залізниці на північ, у глибинь степів, і стань міцніше й ширше на ноги. А я завжди біля тебе — тільки подай звістку!.. І ще скажу: не подобаються мені ці твої нові покровителі — Ніяз-бек та Ораз-Сердар. Їхні люди приїдуть і до мене щоразу — не дають висохнути кізякам своїх коней у дворі. Я хоч і розмовляю з ними ввічливо, але наміри свої тримаю при собі. З тобою вони говорять на твоїй мові, а проте не від щирого серця. Вони хочуть сісти на тебе й поганяти, як ішака. А ти спробуй сам зробити їх своїми ішаками. Будь з ними ласкавий, але не скоряй їм свого серця. Нехай у важливих справах не ти, а вони звертаються до тебе за порадою та допомогою...

Езіз вважав себе цілком зрілим правителем, але, послухавши Джунаїда, зрозумів, що він проти нього дитина у великій політиці.

Голосно вітаючи хана, в кімнату зайшов здоровезний бородастий паруб'яга з перехрещеними на грудях стрічками патронів, з револьвером за поясом та гвинтівкою за плечима. Це був, певно, сотник. Він коротко доповів:

— Хан-ага... Старшина аулу відмовився виконати твоє повеління. Він одібрав зброю в наших людей, а самих прогнав. Він сказав: «З цього дня — я сам собі хан! Ідїть і перекажіть це Джунаїд-хану». Коли дозволиш, ми провчимо його.

Джунаїд не збід від гніву, не закричав. Хоч би жилка затремтіла на його обличчі, тільки злегка потьмарився гострий погляд його чорних очей. Спокійним голосом він наказав:

— Візьми сотню джигітів і рушай з ними в аул. Усе чоловіче населення знищ! Кибитки спали! Майно пограбуй! Жінок та худобу приведи сюди! Про виконання доповіси мені завтра, не пізніш ранкової молитви.

— Слухаю, хан-ага! — відповів сотник і виїшов, повернувшись на одній нозі.

А Джунаїд-хан, наче нічого не сталося, провадив розмову далі.

«Круто! — подумав Езіз, почувши наказ.— Убивати сотні людей, палити кибитки, сотнями забирати жінок за одне лише гостре слово!..— Але, подумавши, вирішив: — Жорстоко, а проте — вірно. Розправиться він з одним аулом,— сотні інших виявлять покірну. Так і мусить чинити хан, що знає свою силу!»

¹ Теке, текінці — одне з найбільших туркменських племен.

У той час ватажки хорезмських племен Гулам-Алі-хан та Гоч-Мамед-хан вербували нукерів, збираючись виступити проти таша-узького деспота. Вони говорили: «Чим Джунаїд-хан кращий за нас? Він нас має за ніщо, з нами не радиться, а хто дав йому владу, як не ми? Ми самі хани!»

У своїх міркуваннях Езіз був далекий від істини: жорстока розправа над мешканцями непокірного аулу була насамперед розрахована на те, щоб пристрашити Гулам-Алі-хана та Гоч-Мамед-хана.

Розмова торкнулась питання, яке давно цікавило Езіза: хто такий Абдикерім-хан і чи слід йому довіряти. Джунаїд не став таїтися, що Абдикерім-хан побував і в нього з дорученням від афганського еміра. Але одразу ж зауважив, що, зважаючи на деякі його слова та велику обізнаність з політикою великих держав на Сході, завдання його значно ширші, а хазяїн сильніший, ніж володар, на якого він посилався.

— Я так само мало вірю в ім'я, яким він назвав себе, як і в те, що він мусульманин,— признався Джунаїд.— Я не здивуюсь, якщо він завтра виявиться англійським офіцером. Та хто б він не був, для нас з тобою це не має значення. Тут тільки те правда, що він блукає з країни в країну, добре знаючи мови та звичаї Сходу. При цьому він, виконуючи волю свого хазяїна, збиває до купи роз'єднані сили, що протистоять російським більшовикам і всім, хто підпав під їхній вплив. Абдикерім-хан штовхає нас до згуртованих і одночасних дій, а це нам вигідно, тому що так легше встановити свою владу.

— Пане хан,— спитав Езіз,— чи не вважаєш ти часом, що майбутнє належить Абдикерім-ханові та його господарям? Якщо вони утвердяться тут, чи зможемо ми утримати владу в своїх руках?

— Наскільки я знаю, в Індії англійці не скидають ханів,— відповів Джунаїд.— З ними можна буде домовитися. Вони хочуть лише одного,— щоб революційний заколот не докотився до країн Сходу. А хто може краще підтримати спокій серед народу, як не ми, хани? Звичайно, доведеться трохи збільшити податки і лев'ячу пайку їх віддавати англійцям. Але, як бачиш, на крайній випадок вихід є. А тим часом будемо сподіватися, що зможемо використати їхню допомогу мудро, не довіряючи їм своєї голови...

Довго розмовляли два хижакі, виливаючи братні почуття та навчаючи один одного мистецтва керувати напіврозбійницькими, напіврабовласницькими «ханствами». Обидва й справді були щирі, бо добре розуміли, що падіння одного послабить іншого. Під час розмови Джунаїд кинув перед Езізом кілька маленьких шовкових хусточок, завширшки в чотири, довжиною в шість пальців.

Езіз подивився на них здивовано. Хоч він був і неписьменний, але розібрав на хусточках цифри: 10, 100, 500. Такі цифри він звик бачити на паперових грошах. Він узяв одну з хусточок і, роздивляючись її, спитав:

— Що це, пане хан?

— Хустка.

Езіз ще раз пильно подивився на цифри.

— Ні, пане хан, таких хусток не буває.

— А що ж це?

— Не знаю, але на них печать — вони схожі на гроші.

— Схожі?

— Схожі.

Джунаїд-хан справді випустив свої гроші з домотканого шовку. Красиві, міцні, вони були особливою гордістю хана. Почувши Езізову відповідь, він не міг приховати самовдоволеної поємішки.

Езіз вирішив: «Якщо Джунаїд випустив шовкові гроші, я випущу килимові!»

Нарешті жирний плов з куркою і ташаузька диня «стара дівка»¹ кинули в сон Езіза, що не спав уже декілька днів. Він щоразу затулювався з цибуха кальяну, тяжко позіхав. Як тільки Джунаїд залишив його на ніч самого, він повалився на оксамитовий матрац і, згадавши ще раз про Чари Чамана та про зброю, міцно заснув.

Тим часом в аулі, що відмовився визнати над собою владу Джунаїд-хана, і в іншому аулі, куди надвечір цього дня прибув із своїм караваном зброї Чари Чаман, усе йшло своїм звичаєм.

Аул Огузляр був споконвіку відомий як табір войовничого племені йомудів. Після вечірньої молитви огузи зібралися біля Чари Чаманового каравану, розглядали зброю, прицінювались. Чари Чаман пишався.

— Брати йомуди! — гукав він до натовпу. — Я прийшов сюди не для того, щоб наживатися на зброї. Наміри моїх начальників у тому, щоб скористатися падінням царя і озброїти братів йомудів. Я приймаю ціну, яку встановите ви по совісті й справедливості.

Чари Чаманові варто було лише подарувати одну рушницю господареві кибитки, який дав йому притулок на ніч, щоб довідатися про ціни на зброю. Тепер він був переконаний, що господар кибитки не дозволить обдурити його і він заробить добрі гроші. Та тільки-но розпочався торг, як почувся кінський тупіт.

¹ Місцевий сорт ташаузьких динь, що досягають взимку.

Люди насторожились, Чари Чаман затремтів у передчутті якогось лиха.

— Що це означає? — спитав він, злякано витріщивши очі.

Господар кибитки і сам перелякався, не розуміючи, чого Джунаїд-ханові люди з'явилися в такий незвичайний час. Проте він заходився заспокоювати Чари Чамана:

— Гість, не турбуйся, лежи, відпочивай! Поки живий-здоровий Джунаїд-хан, тебе ніхто й пальцем не зачепить. Коли хан почує, що ти привіз зброю та патрони, він покличе тебе до себе і впровадить з подарунками та пошаною.

У цей час вершники під'їхали до кибитки й спішилися. Їхній старший спитав:

— Хто тут Чари Чаман?

Підбадьорений господарем, Чари Чаман виступив наперед:

— Чари Чаман — я!

В одну мить йому вивернули руки за спину. Господар кибитки закричав:

— Йомуд, що ти робиш? Помру за гостя! Ей, хто огуз — на допомогу! Ей!..

У ту ж мить і йому зв'язали руки. Старший джигіт попередив огузів:

— Не кажіть, що не чули: коли хоч один підніме руку, — спало весь аул!

У світлі місяця джигіти нав'ючили тюки із зброєю та патронами на верблюдів і рушили в дорогу, захопивши з собою Чари Чамана та господаря кибитки.

Джунаїд-хан на вранішній молитві підніс долоні, благословляючи криваві подвиги своїх джигітів, що жорстоко покарали непокірний аул. А Езіз-хан, уже знаючи про повернення зброї, вивезеної Чари Чаманом, на знак вдячності аллахові молитовно провів долонями по обличчю.

Коли Чари Чамана привели до Езіза, він затремтів, як миша перед кішкою. Езіз розпочав допит:

— Скільки привіз гвинтівок?

— Двісті вісімнадцять, пане хан.

— Скільки патронів?

— Два... дванадцять тисяч.

— Чия це зброя й патрони?

— Не... не мої, хан-ага, Ку... Кулліханові...

— Скільки роздав?

— Ні... нічого, крім однієї п'ятизарядки господареві кибитки.

Відповіді Чари Чамана задовольнили Езіза. Він попрохав Джунаїд-хана звільнити всіх караванників, а Чари Чамана посадити в темницю.

Езіз вийшов разом з ханом у двір і побачив сотні напівголих жінок та дітей, які сиділи на курній землі й ридали. Серед них не було жодного чоловіка, жодного хлопчика віком понад десять років. На палі були настромлені голови старійшин непокірного аулу. Розплющені очі їхні непорушно дивилися на людей.

Навіть Езіз у першу мить здригнувся, побачивши таку жорстокість, та вже в наступну хвилину подумав: «Джунаїд правий! Треба було й мені вчинити так само з родинами Кулліхана та інших».

Повернувшись з Ташауза, Езіз оселився в Ак-Алані, за сімнадцять верст на північний захід від Теджена. Тут він знову заходився вербувати нукерів. Як і раніше, його оточували баї та їхні ставленики: Алти Сопи, Анна-Курбан Юмуртгачі, Гарри-молла. Ахуни та ішани поновили з ним зв'язок. Мамедвелі, який вважав себе після смерті Халназара осиротілим, теж не відходив від новоз'явленого хана.

Тепер Езіз діяв сміливіше, для здійснення своїх намірів не спинався ні перед чим, не шадив ні баїв, ні бідняків. Він вирядив по аулах своїх людей з наказом звідусіль збирати коней, і в його загоні щодня збільшувалась кількість породистих скакунів.

Видний здалеку, Ак-Алан гордовито височів над довколишніми полями. Два глинобитних будинки і дві кибитки займав Езіз та його старший брат. Третя кибитка належала батькові Езіза — Чапик-сердарові. Навкруги стояли кибитки нукерів та численні конов'язі, біля яких іржали та били копитами норовисті коні. Таким було нове розбійницьке гніздо Езіз-хана.

Як кровожерний беркут, сидячи на своїй височині, Езіз хижо озирає Тедженську рівнину. Пам'ятаючи настанови і приклад ташаузького хана, він без розбору почав грабувати будинки та майно своїх старих ворогів — царських чиновників — і всіх, хто не хотів рахуватися з ним, як з «ханом». А тих, хто в майбутньому міг заступити йому дорогу до влади, він убивав.

Звістка про звірства Езіз-хана поширилась по аулах, і жах проймав притихлих дехкан.

Ім'я ак-аланського «хана» почало означати насильство та кров.

Але разом з тим Езіз не забував і про тих, хто міг бути йому корисний, — про нукерів, які з будь-яких причин ще не повернулись до нього після розгрому в Теджені. І одного разу пролунав його голос, звернений до сотників:

— А де Артик?..

У місті Теджені з двовладдям було покінчено: вся влада перейшла до Ради. Повітовий виконавчий комітет взяв у свої руки управління містом і почав поширювати свій вплив на найближчі до Теджена аули. У деяких місцевостях було обрано аульні Ради.

Після розгрому Езізових нукерів ашхабадські червоногвардійці на чолі з Тижденком повернулися в обласний центр. Становище місцевого начальника Червоної гвардії помітно зміцнилося. Кулліхан приписував собі перемогу над Езізом.

Голова Ради Чернишов бачив, що всі дії колишнього писаря повітового управління продиктовані особистим честолюбством, але змушений був миритися з цим. Нова влада ще не так зміцніла, щоб відмовлятися від тимчасових попутників.

Справу з відправкою зброї в Ташауз викрив Ашир.

Його рана виявилась не важкою, хоч він і втратив багато крові. Ашир уже за три тижні був на ногах. І він з перших же днів зміг помітити те, на що не звернув уваги перевантажений роботою голова Ради...

Майже всі червоногвардійці тедженського загону були озброєні однозарядними берданками. Після повернення до загону Аширом одразу впало в очі, що ні в кого не було новеньких п'ятизарядок, якими пишалися Езізові нукери. Зустрівшись з Мави, Ашир спитав у нього, чому він не одержав такої ж гвинтівки, яка була в Артика. Мави нічого не міг відповісти, але розказав, що якось уночі він стояв на посту біля складу в караван-сарай і на власні очі бачив, як ці гвинтівки вантажили на верблюдів.

— Мабуть, цих гвинтівок уже немає в Теджені,— додав Мави.— Я хотів довідатись, куди їх відправляють, але Кулліхан спочатку гримнув на мене, а потім сказав: «В Ашхабад. Там вони потрібніші». Та я думаю, що він сказав неправду. Вдосвіта мене змінили, і я бачив, що караван перейшов залізницю і попрямував на північ, у піски.

В Ашира одразу ж виникла підозра, і він вирішив перевірити, куди відправлено зброю з Езізових складів. Розпитавши знайомих дехкан, він одержав точні відомості і, перш ніж звернутися до Чернишова, почав одверту розмову із своїм начальником.

— Кулліхан, куди ділася зброя з Езізового караван-сарая? — спитав він.

— Це тебе не стосується! — грубо відповів той.

— Коли б не стосувалося, не питав би! — спалахнув Ашир.

Кулліхан здивовано подивився на молодого червоногвардійця, який насмівся вимагати в нього звіту. Йому хотілося вилаяти його і вигнати, але довелося спокійно відповісти:

— Зброю забрали з собою ашхабадці.

— Кулліхан, краще б тобі сказати правду!

Кульгавий мірза, скрививши рота, люто вищирився на Ашира:

— Ти на кого це кричиш? На мене? Начальника Червоної гвардії?.. Чого тобі, власне, від мене треба?

— Я хочу знати, хто посилав Чари Чамана.

— Куди?

— У Ташауз.

— У Ташауз?!

— Що, встиг уже забути?

— Для чого мені його посилати?

— Щоб продати зброю!

На байдужому до всього обличчі кульгавого мірзи майнув вираз розгубленості. Він, мабуть, обдумував, що відповісти Аширові, а коли заговорив, голос його зазвучав невпевнено:

— Ашире, тепер багато людей торгує зброєю. За кого з них мені відповідати?

— Ти начальник Червоної гвардії і повинен відповідати за всіх! І особливо за Чари Чамана. Добре діло! Захопили зброю в Езіза, щоб озброїти Джунаїд-хана!

— Мені про це нічого не відомо.

— Якщо тобі не відомо, то мені відомо!

— Коли так, то тебе й слід було призначити начальником загону.

— Кулліхан! Я не зазіхаю на твою посаду. Але я вимагаю ясної відповіді: куди поділася зброя, що належить робітничо-селянському уряду?

Кулліхан грізно вирячив очі. Губи його засмикались.

— Як ти смієш так розмовляти зі мною! — закричав він з піною на губах.

— Я вимагаю!..

— Я добре розумію, чому ти вимагаєш: ти близький друг Артика, ти хвіст його! Мені тепер зрозуміло все. Ти — шпигун, залишений серед нас Езізом!

— У цій справі я твій суддя, і тобі доведеться давати відповідь!

— Заарештувати! — крикнув Кулліхан, скаженіючи від люті. Ашир схопився за зброю.

Ата-Дялі, що наспів у цей час на крик, став між ними і повернув усе на жарт.

— От, їй-богу, що за люди! — докірливо заговорив він. — Тільки подумали, що запанував спокій, коли знову чвари. Кулліхан, займайся своїм ділом! А ти, Ашир, ще не зовсім видужав. Тобі шкідливо так хвилюватись. Ти спочатку видужай, нехай вуса

твої стануть сторч, а з Кулліханом ми встигнемо побитися. Ми не царські солдати, а туркменські джигіти. Ходімо, вип'ємо чаю, ти трохи отямись. Бо доведеться тебе знову вкласти в ліжко.

Хвилювання й справді знесило Ашира. Він не міг кричати, а тим паче битися з кульгавим мірзою, і мимоволі пішов за Ата-Дялі. Але й за чаєм, слухаючи жартівливі балачки Ата-Дялі, Ашир не міг заспокоїтись,— навпаки, хвилювання його дедалі зростало. Він думав: «Артик, виходить, був правий, він краще знає кульгавого мірзу... А я зовсім дурень! Служу в загоні злодія, роблюсь начебто пайовиком в брудних ділах Кулліхана... Ні, більше терпіти не можна!» — сказав він сам собі, і не гаючись ні хвилини, пішов до Чернишова.

Зайшовши в кабінет Чернишова, Ашир навіть забув привітатися і заговорив збудженим тоном:

— Іване, заради чого ми билися з Езіз-ханом?

— Що за питання?

— Для того, щоб захопити зброю в караван-сараї й розпочати торгівлю нею?

— Ашире, що ти кажеш! Ми не лише зброю, ми всю владу в місті взяли в свої руки.

— Ми чи кульгавий мірза, Кулліхан?

Івану Тимофійовичу не сподобався зарозумілий тон, яким говорив Ашир. Він незадоволено поморщився і сказав:

— Ашире, коли ти маєш справу до мене,— говори. А ні — не ображайся, я не можу витратити час на всякі теревені.

Ашира мов підхльоснули ці слова. Заїкаючись від хвилювання, він поспішив висловити все, з чим прийшов:

— Іване, я вимагаю, щоб кульгавого мірзу було віддано на суд революції! Це одне. І ще хочу спитати тебе: чому ти не добиваєш Езіз-хана? Ти думаєш — вигнав його з міста і справі кінець? А він сидить у себе на горі і знову збирає нукерів, щоб напасти на тебе. Чого гаєшся? Треба самим напасти на нього. Цього я також вимагаю!

Докір був справедливий. Чернишов замислився. Потім, повільно відриваючись від якоїсь думки, замислено промовив:

— Що правда, Ашире, то правда. Надто рано ми заспокоїлись, недооцінюємо небезпеку. З цією справою треба поспішати, не можна припускати, щоб Езіз знову зміцнився... Що ж до Кулліхана, я не зовсім розумію твоєї вимоги. У цього кульгавого писаря давня ворожнеча з Езізом. Отже, тут він битиметься чесно. А так — і я його знаю...

— Ні, ти його не знаєш!

— У цьому питанні, Ашир, не треба гарячкувати. Поквапи-

мось — усе зіпсуємо і не усунемо Кулліхана, а ще й зміцнимо його становище в Раді. Тепер у його руках сила мусульманської більшості...

— Ви ж і дали йому цю силу! А він використовує її для крадіжок та наживи!

— Ашире...

— Де зброя, яку захопили в караван-сараї Езіза?

— Напевно, там, на складі...

— Напевно? Аякже! Та її давно вивезено на верблюдах Чари Чамана!

— Чари Чамана? Хто це?

— Караван-баші і спільник кульгавого мірзи. Через нього він збуває все, що пощастить украсти. А краде він не тільки зброю. Перевіриш, так довідаєшся, що гріє руки і на пекарні, і на бавовняному заводі.

І знову замислився Чернишов. Не вперше напрошувався єдино правильний висновок: негайно усунути Кулліхана. Та як це зробити? Чи зрозуміє необхідність цього заходу мусульманська більшість Ради? І чи не скористаються ашхабадські есери та меншовики з цих неминучих розходжень для того, щоб поставити на чолі Ради своїх людей?.. Так і не вирішивши нічого, Чернишов важко підвівся з-за стола і, знаючи, що Ашир чекає від нього ясної відповіді, сказав стурбовано:

— Добре, Ашир, перевірю всі ці відомості про Кулліхана. Та, коли навіть і правда все те, про що ти говориш, я не можу усунути його, а тим більше заарештувати без відома та згоди обласної Ради.

Ашир пильно подивився на Чернишова і, нічого не сказавши, вийшов з кабінету невдоволений.

Відчувши себе недобре, він пішов додому відпочити. Та не встиг він пройти й ста кроків, як за рогом будинку лицем в лице зустрівся з Кулліханом, який ішов назустріч в супроводі трьох червоногвардійців.

Далі все відбулося за одну хвилину. Кулліхан перегородив дорогу Аширові і оголосив йому:

— Ти заарештований!

Ашир зірвав з плеча рушницю, але його одразу ж обеззброїли. Через півгодини він уже сидів за ґратами. Кулліхан суворо наказав начальникові тюрми, щоб ніхто не знав про арешт Ашира Сахата.

Розділ двадцять четвертий

Іван Тимофійович сидів у своєму кабінеті й писав у Ташкент докладний звіт про становище в Закаспійській області. Остання зустріч з керівниками Ашхабадської Ради справила на нього тяжке враження. Він розумів, що тільки несподіваний виступ Тижденка допоміг йому встановити Радянську владу в Теджені. Склад обласної Ради викликав у нього велику недовіру. А це був центр усього Закаспійського краю. Що ж буде, якщо й надалі більшість депутатів обласної Ради буде танцювати під дудку таких пройдисвітів, як Фунтиков та Дохов?.. Не добираючи виразів, Чернишов гостро критикував Ашхабадську Раду за її бездіяльність, писав про всі свої тривоги та підозри і наполягав на тому, щоб в Ашхабад було відправлено відповідального працівника партії більшовиків з широкими повноваженнями.

У замкнені двері кабінету постукали. Чернишов неохоче відчинив, незадоволений з того, що заважають працювати, але одразу ж мимоволі посміхнувся — перед ним стояв Мави. От з ким можна говорити про справжні настрої дехканства! А хто ж краще, ніж простодушний Мави, здатний розповісти про ці настрої? Адже саме він, цей учорашній раб Халназар-бая, за Радянської влади здобув людську гідність.

Справді, це був уже не колишній Мави. На поясі в нього висіли підсумки з патронами, і видно було, що він уміє володіти зброєю. У його обличчі замість колишньої затурканості з'явилася мужність, погляд став свідомим. «От з таких туркменів,— думав Іван Тимофійович,— створюються національні кадри революції».

— Заходь, Мави, заходь! Ось крісло, сідай!

Але рухи Мави були мляві, він якось неохоче сів і схилив голову. Чернишов помітив у його очах якусь тривогу.

— Ну, як почуваш себе, Мави? Як справи?

— справи?.. Погані наші справи.

— Чому?

— Іване, я тепер один...

— Не розумію.

— Чому не розумієш? З нашого аулу — один. Був Артик, але він зробився ворогом. А Ашир... Його міцно тримають.

— Знову не розумію. Що з Аширом?

— Сам робиш, а в мене питаєш.

— Що я зробив?

— Навіщо прикидаєшся? Хіба я посадив Ашира в тюрму?

— Ашир у тюрмі?!

— Ніби не знаєш!

— Хто його заарештував? Мави, кажи все, що знаєш. Я про це нічого не чув.

Мави важко зітхнув.

— Іване, я вірю тобі,— сумно сказав він, і в голосі його прозвучала недовіра.— Кажуть, що Ашира заарештували за твоїм наказом. Його дуже міцно тримають. Кулліхан пригрозив начальникові тюрми: «Якщо хоч одна людина дізнається, що тут Ашир, від тебе мокрого місця не залишиться...» Я чув це від міліціонера, який приймає хліб для арештантів.

— Ох, мерзотник! — Чернишов на хвилину замислився: «Що це — особисті рахунки чи зрада?.. Кулліхан почав розправлятися з людьми, найбільш відданими Радянській владі?..» — Мави,— він допитливо глянув в очі червоногвардійця,— ти мені не все сказав. Так не годиться. Друзі Радянської влади повинні бути відвертими один з одним.

— Я нічого не знаю...

— Мави, ти мужчина і воїн. Будь же відвертим і чесним!

І Мави, поступаючись перед наполегливими вимогами Чернишова, виклав йому все, що знав. Озираючись і тривожно поглядаючи на двері, він розповів про караван зі зброєю, який Чари Чаман повів на Ташауз, про свою розмову з Аширом з цього приводу, про сутичку Ашира з начальником Червоної гвардії та про втручання Ата-Дялі в їхню сварку.

— У нас життя немає тому, хто йде проти Кулліхана,— закінчив він свою розповідь.— Кульгавий мірза і мене ненавидить. Я гадаю, що мені треба йти геть звідси, інакше мене чекає тюрма або й щось гірше... Кулліхан уб'є мене, якщо дізнається, що я тобі розповів про зброю.

— Мави, повторюю тобі: я нічого про це не знав! Заспокойся, Ашира ми звільнимо з тюрми, а тебе ніхто пальцем не зачепить. З Кулліханом я незабаром розрахуюсь, можеш його не боятися.

— Ох, Іване! — скрикнув Мави з радістю на обличчі.— Я не боюсь умерти, борючись разом з тобою та Аширом за правду. Але я боюся вбивці з-за рогу.

— Цього ми не припустимо! — рішуче сказав Чернишов.— Ми візьмемо в свої руки Червону гвардію і наведемо там порядок. А тим часом...— Він написав кілька слів на папірці, поставив печатку і дав Мави: — Ось наказ начальникові тюрми про звільнення Ашира. Візьми з собою двох червоногвардійців, негайно йди в тюрму і приведи Ашира сюди.

Увечері того ж дня Чернишов скликав термінове засідання Тедженської Ради.

Курили безперервно. Тютюновий дим при світлі лампи здавався туманом,

Чернишов говорив уже майже годину. У своїй промові він докладно зупинився на міжнародному та внутрішньому становищі Республіки Рад. Він говорив про величезні труднощі, які постали перед Радами в Середній Азії, про опір класових ворогів, про повстання білогвардійців, що намагалися відрізати Туркестан од революційних центрів країни, і про зрадницьку роль есерів та меншовиків.

— Але,— вів далі Чернишов,— братерський зв'язок з центром та допомога Москви окраїнам посилюється. І які б не були тимчасові успіхи ворогів революції на окраїнах, революція в країні розгортається все ширше, і Радянська влада дедалі зміцнюється в міру втягнення мас трудящих у боротьбу за свої права. Білогвардійцям та буржуазним націоналістам не пощастить роз'єднати сили революції і посіяти ворожнечу між трудящими різних націй колишньої Російської імперії.

Чернишов навів витяг з телеграм голови Раднаркому Туркестану Леніну. У першій говорилось про те, що Туркестанська республіка напередодні голодної смерті. Від Кавказу відрізани... Від Сибіру відрізани... Потрібна допомога з боку Самари. Зволікання загрожувало страшними наслідками.

Чернишов наводив витяги з цих телеграм зовсім не для того, щоб залякати присутніх труднощами становища, що склалося в краю.

— Даремно думає буржуазія та її слуги, що нас можна з'єсти живцем,— говорив він.— Даремні спроби відірвати Туркестан од Москви, Пітера, від революційних пролетарських центрів Росії. Ми не самотні. Уряд Російської Федерації пам'ятає нас, вождь революції піклується про Туркестанську республіку. Прохання Туркестанського Раднаркому задоволене: десятки тисяч пудів хліба вже відправлено з Царицина в Ташкент. За вказівкою товариша Леніна з Москви висилаються гроші. Ми вистоїмо! Ворогам революції не пощастить зігнути нас! Революційний Туркестан був і залишиться з революційною Росією!

Переходячи до тедженських справ, Чернишов зупинився на тому, коли можна чекати допомоги місту та прилеглим до нього аулам.

— Допомога близько,— закінчив він,— але не можна сидіти склавши руки й чекати, поки все само собою влаштується. Є люди, які кожну нашу помилку намагаються використати з метою боротьби проти революції. Це — явні й таємні вороги Радянської влади. Є в них помічники і в нашому середовищі.— Чернишов прямо підійшов до питання про тедженський загін Червоної гвардії і заговорив з новим піднесенням: — Товариші! У нашому загоні не все гаразд. Вам відомо, що колишній командир загону Келев-

хан займався грабінництвом. Після вчинених ним злочинних бешкетів в аулі М'яне-Чяче ми зняли його і віддали до суду. Ми думали, що вирвали зло з корінням. Виходить, ні.— Тут голова Ради повернувся в бік кульгавого мірзи і чітко, підкреслюючи кожне слово, сказав: — Я обвинувачую члена Ради, теперішнього комісара загону Кулліхана!

Кулліхан, як завжди, сидів з байдужим виглядом і безперервно жував тютюн. При словах Чернишова він схопився, наче вжалений, і, витираючи рота, крикнув:

— У чому ти мене обвинувачуєш?

— Кулліхан,— спитав Чернишов, дивлячись йому просто в очі,— скажи: де Ашир?

Кулліхан, який розгубився в першу хвилину, трохи підбадьорився, подумавши, що голова Ради, можливо, не знає про відправку зброї в Ташауз, якщо говорить тільки про Ашира.

— Я заарештував його. Це шпигун Езіз-хана, він сіє розбрат серед нас.

— Он як! Виходить, що кожний, хто викриває твої брудні справи,— шпигун та контрреволюціонер? Це — старий прийом. Чи не служив ти в царській охоронці?

— Що ти, Іване! — кульгавого мірзу пересмикнуло від цих слів.— Хто повірить?

— А хто такий Чари Чаман?

Кулліхан засовався на місці, але промовчав.

— Хто такий Чари Чаман, я питаю? — повторив своє запитання Чернишов.

— Звідки мені знати всіх і кожного...— невизначено пробурмотів Кулліхан.

Чернишов стукнув кулаком по столу:

— Не бреш! Ти знаєш і знаходиш тих, хто тобі потрібний... Рада питає в тебе: кому ти відправив з Чари Чаманом двісті вісімнадцять гвинтівок і дванадцять тисяч патронів?

У Кулліхана затіпалась щока, видаючи його збентеження, яке він, ворущачи губами, намагався приховати.

— Іване, ти віриш на слово таким шпигунам, як Ашир Сахат, хочеш зганьбити мене. Даремно присікуєшся... Якщо Чари Чаман повіз комусь зброю, чому я маю відповідати за нього?

— За все відповідатимеш! І насамперед за те, що зброя із складів Езіза пішла на склади Джунаїд-хана!

Як не хитрував кульгавий мірза, прямими запитаннями Іван Чернишов притиснув його до стінки. Очі присутніх були звернені на нього. Проте в поглядах багатьох членів Ради було не обурення, не осуд, а звичайна цікавість: як буде викручуватись Кулліхан. На сьогоднішнє засідання Ради, і без того засміченої воро-

жими новій владі людьми, Кулліхан привів волосного Ходжамурада та старшину Бабахана, хоч вони й не мали депутатських повноважень. Він почував мовчазну підтримку з боку більшості, і спокій поступово повертався до нього. Удаючи, що не розуміє справжнього змісту закидів, які робив йому Чернишов, Кулліхан правив своєї:

— Якщо Рада не хоче, щоб підозрілі люди торгували зброєю, нехай дасть мені право збільшити загін вдвоє і навести лад в аулах...

— Ти не крути, а відповідай на запитання! — перебив його Чернишов.

— А ти не кричи! — несподівано перейшов у наступ Кулліхан.— Ти хочеш провадити політику царського уряду, тому й розмовляєш з туркменами, як баяр-полковник!

Іван Чернишов схопився з місця:

— Замовкни, брехун! Я хочу провадити політику царського уряду?! Ти й справді дієш, як той злодій, який домагається, щоб соромно було не йому, а свідкові!

— Не замовкни! — кричав уже Кулліхан.— Ти мені не закриєш рота!

Засідання загрозувало перетворитися на сварку. Чернишов вирішив дати слово іншим членам Ради. Дуже швидко, проте, він переконався, що більшість на боці Кулліхана. Під тиском більшості довелося дати слово Ходжамурадові і Бабахану як представникам аулів.

— Я дивуюся,— рішуче підтримуючи Кулліхана, заговорив волосний Ходжамурад.— Сказати, що Кулліхан торгує зброєю, це все одно, що твердити: сонце ходить із заходу на схід. Я гадаю, що за цим криється бажання зганьбити Кулліхана, втоптати його ім'я в багно. Та хіба випросиш у нього хоч один патрон з казенного складу? Як можна зводити таке обвинувачення на людину, яка щодня ризикує своїм життям у боротьбі за Радянську владу? Це наклеп... Звичайно, він вигідний тим, хто прагне посягти розбрат між росіянами та туркменами.

Старшина Бабахан заговорив про заслуги Кулліхана перед новою владою. Він твердив, що Кулліхана поважають в аулах, що народ вірить йому, і коли його не буде в Раді,— народ не буде підтримувати Раду, а червоногвардійці не зможуть навіть показатися в аулах. При цьому він зробив відвертий натяк на те, що старшини та старійшини аулів будуть незадоволені Радою і, можливо, знову шукатимуть зв'язку з Езізом.

У Чернишова була написана на аркушику паперу пропозиція: вивести із складу Ради Кулліхана і справу про нього передати у військовий трибунал. У короткому заключному слові він зачитав

акт про зникнення захопленої при розгромі Езізового штабу зброї, повідомив, що в нього є всі підстави обвинувачувати Кулліхана в службовому злочині, і потім поставив свою пропозицію на голосування.

З хвилюванням глянув він на членів Ради, серед яких було немало випадкових людей, чиновників та дрібних торговців. Так і є,— його підтримала незначна меншість. Частина депутатів утрималася від голосування, а більшість голосувала проти його пропозиції. Було ясно, що на більшість туркменів вплинула демагогічна заява Бабахана.

Після засідання Чернишов довго ще залишався в прокуреній кімнаті. Один за одним повернулись до нього два члени Ради — більшовики, і втрьох вони обміркували становище. Пізно ввечері Чернишов пішов на телеграф і викликав до прямого проводу голову Ашхабадської Ради. Повідомивши про становище, що склалося, він рішуче вимагав віддати під суд Кулліхана і провести перевибори Тедженської Ради і заявив, що, на випадок відмови він змушений буде звернутися безпосередньо в Ташкент, до голови Раднаркому. Йому пощастило домогтися обіцянки, що Кулліхана буде негайно викликано до Ашхабада для розгляду справи про крадіжку зброї.

Справді, на другий день Кулліхана викликали телеграмою в обласний центр для доповіді військовому комісару. Цей несподіваний для Кулліхана виклик, як видно, неабияк налякав його. Він сам прийшов до Чернишова, знову намагався переконати й в тому, що зброю вкрадено самими езізівцями, і під кінець явив, що, коли його будуть обвинувачувати в різних злочинах, сам проситиме призначити на його місце когось іншого.

Чернишов не повірив у щирість Кулліхана. Не чекав він і особливо рішучих заходів з боку Ашхабадської Ради, поки нею керували Фунтиков та Дохов, і на свою розмову по прямому проводу дивився як на свій обов'язок інформувати вищі органи Радянської влади. Та все ж таки він зібрав необхідні документи,— акт про зникнення зброї, свідчення Ашира та Мави,— і разом із своїм листом відправив спеціальним кур'єром в Ашхабад військовому комісарові.

Через кілька днів Кулліхан вернувся з Ашхабада, затверджений на посаді командира тедженського загону Червоної гвардії. Обличчя його переможно сяяло. Проте в стосунках з Чернишовим він помітно стримувався, чи то маючи відповідні інструкції своїх ашхабадських покровителів, чи то побоюючись рішучих заходів з боку Чернишова, сувору вдачу якого він досить добре знав.

Розділ, двадцять п'ятий

Айна була тепер для Артика світом, за межі якого, здавалося, не сягали його прагнення. Цього року Тедженка вже ранньої весни обіцяла щедre водопілля. Досить часто випадали дощі. Землі Теджена, які нещодавно лежали у поросі, стали невпізнаними: в степу зазеленіли сходи торішньої пшениці і молода трава. В Артикові прокинулось почуття його батьків та дідів — дехкан. З допомогою дядька він засіяв своє поле пшеницею і тепер дбайливо обробляв його. Воду брали з головного каналу.

Одного дня, в полудневу спеку, стомлений Артик вернувся з поля і сів пити чай. Гіркуватий зелений напій підбадьорив його. Сьогодні зранку в нього з думок не йшов Ашир. Хтось приніс в аул лиху звістку. Кулліхан заарештував Ашйра. Хоча вони й стали ворогами і навіть стріляли один в одного, ця звістка боляче вразила Артика. Він думав, податися до міста, організувати Аширові втечу з тюрми, а на крайній випадок — розправитися з Кулліханом.

І наче у відповідь на ці думки, перед ним несподівано з'явився Ашир. Артик невимовно зрадив і підвівся назустріч. Та одразу ж на обличчя його лягла тінь — згадалася недавня образа. Вони стримано привіталися.

Нурджахан дивилася на них і нічого не розуміла: «Що сталося? Який лихий дух пройшов між ними?» Шекер не впізнала в них колишніх друзів. Айна також не могла нічого зрозуміти. Артик ділився з нею всіма, навіть найпотаємнішими думками, але про його нове ставлення до Ашйра вона нічого не знала.

Артик радів Ашировому приходу, але не міг забути колишньої образи, і гордість не дозволяла йому першому визнати свою провину. Пам'ятав колишнє й Ашир. Сварка друзів була не випадковою — вона виникла з їхніх політичних розходжень. Вони дійсно зробилися смертельними ворогами і не випадково полювали один на одного в бою. А проте Артик підняв його, пораненого, закрявавленого, і разом з Альошею Тижденком приніс на своїх руках у хату Івана Чернишова, — цього Ашир не міг забути. Почуття вдячності другові не залишало його.

Він під час чаювання розмовляли вимушено і недоладно. І раптом в Ашира вихопилося:

- Артику... пробач... тоді, в хаті Чернишова, я даремно образив тебе.

Як важко було вимовити ці кілька слів! Ашир почервонів, лоб вкрився потом.

Артик, усе ще не довіряючи словам, насторожено подивився на Ашйра. Адже він був завжди гострий на язик! Та ні, на обличчі

його не було нічого, крім простодушності й хвилювання. І Артикові стало боляче від думки, що друг прийшов до нього з повинною.

— Ашире, винний не ти. Нас розлучили наші погляди.

— Артику, зрозумій... прийти до тебе мені було важче, ніж опинитися в Кулліхановій тюрмі.

— Ну, тоді дай руку!

Друзі привіталися знову. Нурджахан знову нічого не могла зрозуміти. Хвилину тому на їхніх обличчях лежала печаль і злість, тепер вони світилися безтурботною дитячою радістю і щирістю.

Ашир розповів про сутичку між Іваном Чернишовим та Кулліханом, повідомив, що кульгавого мірзу викликали на суд в Ашхабад і він не вернеться в Теджен. Потім рішуче додав:

— Артику, я прийшов до тебе не лише з наказу власного серця. Мене прислав за тобою Іван. Він нетерпляче чекає тебе і вірить, що ти виправиш свою помилку в майбутньому.

Артик зрадів цим словам. О, коли б Кулліхана справді заарештували й позбавили влади! Тоді Артик ні хвилини не вагався б. Він на крилах радості подався б до Івана. Та він не повірив у падіння Кулліхана і не приховав від Ашира свого сумніву.

І вийшло, що він не помилився.

Не минуло й тижня, як в аулі з'явився Кулліхан у супроводі шістьох джигітів. Того ж дня «узин кулак» — довге вухо пустелі — донесло тривожну звістку: «Кулліхан шукає Артика». А незабаром стало відомо, що кульгавий мірза, зупинившись у Балли, хвалився в присутності Атайри-гелін:

— Балли-хан, будь спокійний: я за кров твого батька стягну вдвоє! Халназар-бай був шанованою всіма людиною. Він не тільки твій батько, — він і мій батько. А цей езізівський зеленопогонник ще побігає у мене на аркані за конем! Я розірву на шматки Артика і кожний шматок повішу окремо! Тоді всі зрозуміють, що ім'я Халназара святе. Ти займеш його місце в народі. Поки я живий, ніхто не зачепить тебе навіть пальцем.

Артик знову втратив спокій. Дурна балаканина кульгавого мірзи позбавила його сну. Він то схоплювався, то лягав, думаючи про одне: як розрахуватися з Кулліханом? Його тривога передалася й Айні.

— Артику, що з тобою! — питала вона.

— Нічого, моя Айно, — відповідав Артик.

— Ні, ти не колишній Артик! Навіть обличчя в тебе змінилося.

— Айно моя! Я ж не дзеркало, як ти: на моєму обличчі не видно, що в мене на серці.

— Щоб бачити твоє серце, Артик-джан, мені не треба ні дзеркала, ні окулярів...

Не хотілося Артикуві передчасно засмучувати Айну, поки він сам не вирішив, що робити. Сидячи біля кибитки, він думав, як йому діяти. «Ніж бути в кожного на язичі або ж загинути, тікаючи від небезпеки, краще загинути, досягнувши мети!» — переконував він себе. У цей час до кибитки під'їхав Қизилхан з кількома нукерами. Не сходячи з коня, він оголосив:

— Артику, Езіз-хан посилає тобі привіт! Він чекав тебе, але ти не прийшов. Езіз-хан знає, що ти проханий. Тому він мене й послав до тебе. Хугчій готуйся в дорогу, поїдемо!

Артик не одразу відповів Қизилхану. Треба було знайти привід, щоб виграти час та подумати, і він спитав:

— Қизилхан, ти куди приїхав? До чабанів у степ чи в аул?

— Мене Езіз-хан послав не за чабаном.

— Ти вважаєш мене за останнього серед останніх?

— Аллах! Що ти кажеш, Артику? Коли б я вважав тебе недостойним, чи я приїхав би до тебе?

— Чи ти вже вирішив, що тут не знайдеться для тебе пучечка чаю та шматка хліба?

— Ф-фу! Ну і всипав же ти мені!

Қизилхан зіскочив з коня і наказав своїм нукерам залишитися.

За чаєм Артик почув усі новини про Езіз-хана та його справи. Земля все ще вабила його, та оповідання Қизилхана і поклик Езіза, що пролунав у таку хвилину, коли серце Артика розривалося від суперечливих прагнень, вирішили все.

Напоївши джигітів чаєм, Артик сказав:

— Тепер я готовий їхати. Але в мене немає коня, а біля Халназарової кибитки стоїть жеребець, гідний бути у війську Езіза. Қизилхан, візьми його для мене, і Халназарова душа возрадується на небі.

Езізовим джигітам не треба було двічі повторювати. Вони сіли на своїх скаунів і помчали як вітер.

Сонце тільки починало сідати за обрій. Ще не смеркало. Із заходу піднімалась хмара, обгортаючи небосхил синім запиалом. Весняний вітер дихав пахощами трав та долину. Балли сидів у кибитці, терпляче вислухуючи докори та лайку «фаланги». Несподівано почувся тупіт коней. Він схопився і вибіг за двері. Вздовж кибиток уже мчали вершники. Мелекуш гордовито заїржав і заметався навколо свого стовпа.

Балли чув про табір Езіза в Ак-Алані, чув і про те, що езізівці відбирають у баїв породистих скаунів. Він уже подумував про те, щоб продати Мелекуша чи віддати його під охорону Қулліхана. Побачивши нукерів у зелених погонах, він розгубився. Тремтячи, наче в лихоманці, він підійшов до вершників, що зупинились проти

дверей, і запросив їх зайти у кибитку. Але вони відмовилися злізти з коней:

— Дякуємо, бай. У нас мало часу.

Балли побачив коней, схожих на його Мелекуша, і втратив надю на те, що кінь залишиться в нього. Проте він почав умовляти:

— Та хіба можна куди спізнитися, коли під вами такі коні! Злазьте, заріжемо баранця...

У відповідь почулося:

— Езіз-хан посилає привіт синові Халназара! Ми просимо шановного бая дати нам на якийсь час його коня. Коли немає самого Халназар-бая, нехай хоч кінь його послужить загальній справі. А ми стократ стягнемо з ворога за кров Халназар-бая.

— Кінь...— пробурмотів зблідлий Балли.— Кінь...

Кизилхан простяг уперед ноги в стременах.

— Балли-хан,— сказав він,— ти даремно хвилюєшся. Ми беремо не тільки у тебе,— у всіх, у кого добрі коні. Звичайно, шкода підставляти під кулі таких огирів. Але це тимчасовий захід. Коней ми повернемо, і в першу чергу — коня Халназар-бая.

Не встиг Балли відповісти Кизилханові, як наспіла розлючена Атайри-гелін і відкинула од рота яшмак.

— Не для вас викохали Мелекуша! — відрубала вона.— Геть звідси!

— Що ти, гелін! Ми — ваші захисники. Коні потрібні, щоб захищати ваше майно, вашу честь.

— Мене й вовк не зачепить! Я й без вас збережу свою честь. Не віддам коня!

— Така гарна гелін! — і така жадібна,— з досадою промовив Кизилхан.

— Гарна чи погана — до того нема вам діла!

— Ми в тебе просимо коня чи в Балли-хана?

— У Балли немає ні коня, ні собаки! І нічого в нього просити. Зрозуміли?

— Ясна відповідь. Коли так — візьмемо й без дозволу.

— Спробуйте тільки!..

Кизилхан наказав одному із своїх нукерів принести зброю коня. Той зіскочив з сідла, але Атайри-гелін випередила його, підбігла до кибитки і замкнула її. Коли інший нукер почав скидати з Мелекуша попону, вона схопила його за плече і почала оскаженіло трусити.

У цей час позад неї бабахнув лункий постріл. Це один з нукерів підійшов до кибитки і збив кулею замок з дверей. Атайри-гелін кинулась назад, підхопила із землі лопату і замірилась на нукера, що виносив з кибитки сідло. Лопата вдарилася об лутку дверей,

держак її зачепив по голові нукера. Той захитався, Атайри-гелін вчепилася в сідло.

— Застрелю! — несамовито закричав езізівець.

Атайри-гелін випнула груди:

— Коли ти мужчина, стріляй, син свині!

Кизилхан крикнув з коня:

— Не жалій, стріляй!

Куля із свистом пролетіла над головою Атайри-гелін. Жінки з несамовитим криком розбіглися по кибитках. Атайри з прокляттям кинула сідло. Падаючи, воно зірвало з неї срібні прикраси. Розлютившись ще більше, Атайри вп'ялася нігтями в обличчя езізівцеві, але той з такою силою відкинув її, що вона простяглася в поросі. Гандим стояв осторонь і заходився сміхом.

Коли нукер виніс з кибитки і срібну вуздечку Мелекуша, Атайри-гелін, вся в поросі, кинулася до коня. Балли хотів її спинити, але вона відштовхнула його:

— Щоб ти всох, безплідний! Ще скажеш, не соромлячись, що ти мужчина!

Садап-бай виткнула голову з кибитки і намагалася втихомирити її. Атайри-гелін не посоромилась зганьбити й стару дружину бая:

— Доброго сина породила ти! Краще б породила собаку — той хоч би гавкав!

Біля конов'язі Атайри-гелін знов зчепилася з дебелими нукерами Кизилхана. Скінчилось тим, що жінці скрутили руки за спину і зв'язали їх хусткою.

Мелекуша осіддали, попону, згорнувши, приторочили ззаду. Атайри-гелін кинулась під копита коневі. Кизилхан сказав своїм нукерам:

— Така відважна гелін і нам потрібна. Покладіть її на коня і прив'яжіть!

Зв'язана Атайри-гелін була безпорадна, але не здавалася.

— Свою сестру до цих мерзотників візьми! — крикнула вона. — Пошану здобудеш!

Кизилхан не знав, сміятися йому чи лютувати.

— Паскудне створіння! — процідив він крізь зуби.

Атайри-гелін хотіли перекинути поперек сідла, та Мелекуш савхався від неї, ставав дибки.

Тоді нукери, кинувши оскаженілу жінку на землю, вихопилися в сідла і поїхали. Атайри заверещала на весь аул, наче з її кибитки виносили небіжчика.

Прощання Артика з Айною було коротким. Айна вже звикла дивитися на нього як на воїна.

Смеркало. Над аулом висіла курява, збита копитами гарячих коней. Під Артиком гарцював Мелекуш.

На світанку вдальні з'явився Ак-Алан, що височів над степою рівниною. Боляче стиснулося Артикове серце. Не так давно йому здавалося, що він назавжди зірвав з себе зелені погони. Тепер він заспокоював себе думкою, що тільки Езіз зможе допомогти йому розрахуватися з ворогами дехкан, з волосними та арчинами, що знайшли собі захисника в особі Куллихана. Але важке почуття не лишало його. Він майже з ненавистю дивився на дику твердиню тедженського «хана».

Розділ двадцять шостий

Боротьба контрреволюції проти Радянської держави охопила увесь Туркестан. Після розпаду «Кокандської автономії» у Ферганському степу посилювався басмацький рух. Джунаїд-хан загрожував не тільки Хіві, але й Петро-Александровську. Емір Бухари на словах «помирився» з Радянською владою, але, очевидно, чекав тільки слушного часу для свого виступу. До всіх вогнищ контрреволюційного заклоту тяглися незримі нитки від англійської місії в Ірані.

З усіх ворогів Радянської влади найнебезпечнішим здавався Езіз-хан. Він закріпився в самому центрі Закаспію, біля залізниці. Коли б йому пощастило договоритися з англійською місією чи об'єднатися з еміром бухарським, він міг би будь-коли перерізати залізницю — що головну артерію всього краю. Тому туркестанський уряд прагнув у першу чергу покінчити з Езізом. Не довіряючи Ашхабаду, він надіслав у Теджен загін спеціального призначення на чолі з військовим комісаром Осиповим.

Прибувши в Теджен і ознайомившись з обстановкою, Осипов несподівано запропонував почати мирні переговори з Езізом. Скільки не пояснював Іван Чернишов, що розмовляти з Езізом — справа марна, комісар уперто наполягав на своєму. Він хотів особисто зустрітися з Езізом і відрядив до нього людину із прошенням прийти в Теджен для переговорів. Але Езіз після свого побачення з Джунаїд-ханом перетворився з крука на шуліку. Навіть не вислухавши посланця, він відповів:

— Хто хоче мене бачити, хай приїздить сюди!

Після довгих безрезультатних переговорів через представників Осипов запропонував зустрітись без свідків, сам на сам, просто серед степу. Езіз погодився.

Чернишова вражало, що військовий комісар Туркестанської республіки не розуміє найпростіших речей. Примирення безперечно

посилило б Езіза й послабило Тедженську Раду. Напередодні цього побачення після палких суперечок з Осиповим, Іван Тимофійович з'єднався по прямому проводу з Ташкентом і спробував пояснити, що комісар стає на хибний шлях. Але Ташкент підтвердив повноваження Осипова і заборонив голові Ради втручатися в дії війського комісара.

Був один з погожих весняних днів. Величезне сонце спокійно пливло в чистому небі. Повівав легкий приємний вітерець, земля грала зеленню трав.

Осипов виїхав на вододіл Векіль, поблизу від міста, взявши із собою ад'ютанта та перекладача. Езіз-хан, за умовою, теж повинен був залишити свій загін і приїхати на місце побачення лише з перекладачем та ординарцем. Та хоч який міцний був договір, Езіз, маючи підозру, що в ариках заздалегідь буде схований загін червоногвардійців, звечора таємно послав стежити за ариками. Таких самих заходів вжив і Осипов.

Вийжджаючи з Ак-Алана, Езіз узяв із собою близько сотні нукерів. На високому березі, за версту від Векіля, вершники розгорнулися широким фронтом, готові рушити в бій за першим сигналом. Езіз узяв із собою тільки Кизилхана та перекладача і приїхав до вододілу на півгодини раніше умовленого часу.

Об одинадцятій годині Езіз і Осипов дружньо зустрілися в степу і посідали на березі арика.

Осипов витяг срібний портсигар і запропонував закурити. Побоюючись отрути, Езіз грубими пальцями витяг одну цигарку з-під самого низу. Зрозумівши його побоювання, Осипов, недбало взяв першу-ліпшу цигарку і, щоб розвіяти підозру, закурив сам, потім простяг сірника Езізові. Блакитний димок поплив у чистому повітрі. Кизилхан стояв осторонь, тримаючи руку на розкритій кобурі револьвера. Ад'ютант Осипова не зводив з нього очей.

Після обов'язкових привітань Осипов звернувся до Езіза:

— Езіз-хан, хоч тебе й називають страшним ворогом Радянської влади, я в це не вірю. Твою історію я знаю. Ти один з тих, хто в свій час повстав проти царського уряду і навіть вимушений був залишити рідну країну. Я вважаю тебе справжнім революціонером. Тому я й не втрачаю надії знайти спільну мову з тобою. Ось ми сидимо тут, у степу, нам нічого боятися один одного. Давай зітремо іржу з наших сердець.

Слова ташкентського комісара здивували Езіза. Пам'ятаючи колишні зустрічі з представниками Тедженської Ради, він чекав, що його насамперед спитають: «Скоришся Радянській владі чи ні? Здаси зброю добровільно чи ні?» І він приготувався відповідати, як личить ханові... Покашлявши від незвичної цигарки,

він повільно підвів на Осипова свої страшні очі з кривавими прожилками і відповів грубим, хрипкуватим голосом:

— Товаришу Юсуп! У божевільного — слово відверте. Я ворог тому, хто хоче пригнічувати мій народ, однаково — чи то цар, чи Рада. Але тому, хто милосердний до мого народу, я друг, однаково — чи то мусульманин, чи невірний.

Езізова манера говорити сподобалась Осипову.

— Езіз-хан! — знову заговорив він. — Ти зміцнюєш мою надію. Але скажи: чому ти одвернувся від Радянської влади? Мені відомо, що нерозважні червоногвардійці, з'єднацька напавши на тебе, скаламутили твоє серце. Скажи одверто, що ти маєш проти керівників Тедженської Ради?

— Юсуп, хоч на чолі вашої Ради сидить такий, як і я, з потертими рукавами, та його волею керує інший.

— Розумію, це — Кулліхан.

— Не тільки один Кулліхан, усі царські чиновники.

— Якщо ми усунемо Кулліхана з Ради...

Езіз ударив нагаєм по халаяві свого чобота.

— Не в цьому справа, Юсуп! Якщо ви не приберете Кулліхана, то, можливо, я сам це зроблю. Я хочу, щоб волю народу не ховали в міську скриню, а віддали йому самому. А кому захоче народ довірити свою долю — тобі чи мені — це його справа.

Осипов зламав гілочку гребенчука і почав колупати вогуку землю під ногами. Він стримався, щоб не позіхнути, помовчав і спитав:

— Значить, Тедженська Рада, всупереч радянському закону, провадить політику царизму — кривдить туркменів? Так?

— Так, так. Інакше, яке діло російському солдатові до вороженечі між нами, між мною та кульгавим мірзою? Коли б до нього не наспіла допомога з Ашхабада, чи йому змагатися зі мною?

Осипов знову витяг портсигар. Езіз цього разу не вагаючись узяв цигарку. Пускаючи дим, Осипов несподівано запропонував:

— А що, Езіз-хан, коли б тобі перебратися в місто і самому очолити...

Езіз зірвався на ноги і жбурнув недокурену цигарку в колючки. Кизилхан схопився за револьвер. Ад'ютант Осипова також кинув руку на кобуру. Перекладачі, нічого не розуміючи, злякано подивилися у вічі один одному. Осипов здивовано дивився на нього.

— Езіз-хан, я щось не так сказав?

Ватажок нукерів потряс своїм нагаєм:

— Сліпий свою палицю один раз дасть украсти, але не двічі! Перебратися в місто? Ні, в цю пастку ви мене більше не заманите!

Осипов заговорив майже запобігливо:

— Розумію вас, Езіз-хан! Одного разу вас обдурили, тепер у вас є всі підстави для сумнівів. Та тільки, Езіз-хан, я прошу вас про одне: не вважайте мене зараз представником влади, а прийміть як друга, або хоч як знайомого, який не має до вас ніякої ворожнечі. Я приїхав не загрожувати, не обдурювати, а поговорити з вами щиро. Повірте мені!

Потім, узявши Езіза під руку, Осипов пішов з ним по стежці, що виляса в заростях колючок. Перекладач хотів рушити за ними, але Осипов слинив його і покликав Езізового перекладача.

Вони ходили понад ариком. Пахощі червонуватих квітів гребенчука змішувалися з ароматом напахчених цигарок. Сполохані пташки, лишаючи серед верблюжої колючки свої гнізда, злітали з-під ніг з тужним писком. Молоде клейке листячко чіплялось за одержу, до чобіт прилипала волога трава. Але, захопившись бесідою, співрозмовники нічого не помічали. Осипов намагався повернути на свій бік Езіза, розраховуючи в майбутньому зробити його своєю гострою зброєю. Хоч Езіз і не вірив його словам, а проте привабливі обіцянки примусили його прислухатися. Та коли Осипов обережно завів розмову про англійську місію в Ірані, Езіз одразу ж зупинився і похмуро подивився на ташкентського комісара, справжніх намірів якого він так і не міг зрозуміти.

— Юсуп-бек! — сказав він. — Я ніколи не буду поїти моїх коней з одної криниці з ними!

Величезний гнідий кінь Езіза, почувши його голос, нашорошив вуха і почав бити копитом сиру землю. Дивлячись на коня, Езіз посміхнувся:

— Не кажучи вже про джигітів, навіть мій гнідий не хоче слухати про англійців.

Не звертаючи уваги на Езізові слова, Осипов розвивав свою думку.

— Я хочу сказати, що в разі потреби можна використовувати й ворога.

— Це так, але англійці такий ворог, який сто разів використає тебе, перш ніж дасть вхопити себе за хвіст.

Езізова відповідь не задовольнила Осипова. Він не розумів, що Езіз своїми словами висловив тільки спільний настрій туркменів, які звикли вважати англійців найхитрішим народом і ніколи їм не вірили.

— Але... — помовчавши, задумливо вів далі Езіз, — ви можете переказати тим, хто вас послав: проти більшовиків Езіз-хан піде з ким завгодно!

Осипов задоволено кивнув головою і перейшов до питання про Бухару. Езіз пожвавився:

— Це — інша справа. Турки, бухарці — наші сусіди, мусульмани. Ми можемо йти з ними одним шляхом. Але голови схилили і перед ними не будемо. Туркмени ніколи не корилися бухарським емірам. Кров наших батьків, пролита в боротьбі проти еміра Хайдара, забарвила береги Амудар'ї. Щоправда, тепер інші часи. Якщо емір поділиться зі мною своїм золотом,— а я примушу його це зробити, коли ступлю на його землю,— тоді можна об'єднатися. Але й тоді я черпака йому цілком не довірю!

Осипов дивився на Езіза й думав: «Дивний і страшний чоловік! Він не пощадить ні чужих, ні своїх!» Та тим привабливішою була думка повернути цю потвору на свій бік для здійснення тієї таємної мети, одверто говорити про яку він не наважувався навіть з Езізом.

Повертаючись, вони побачили за двадцять-тридцять кроків довгохвостого фазана. Мабуть, він не зустрічався в цих місцях з людиною, бо спокійно сидів на високому валу арика.

Езіз рвонув клапан кобури і вихопив з неї наган. Осипов злякано відсахнувся від нього. Але Езіз, не помітивши цього, крикнув:

— Юсуп-бек, дивись!

Пролунав постріл і довгохвостий великий птах розкинув крила на глинистому схилі аричного валу. Перекладач приніс убитого фазана. Езіз гордовито підкрутив вуса:

— Так буде з кожним, хто стане проти мене!

Почувши постріл, нукери Езіза рвонули лавою вперед. Кінські копита збили хмару куряви. В Осипова неприємний холодок побіг по спині.

— Езіз-хан, я не чекав від тебе такого віроломства!— пробурмотів він збентежено.

У той же час з боку залізниці до місця побачення помчала сотня червоногвардійців з легкою гарматою на двох колесах.

Езіз, уже шкодуючи, що вчинив так нерозважно, наказав:

— Кизилхан, на коня! Нехай джигіти повертаються назад!

Осипов також гукнув своєю ад'ютантові:

— Швидше на коня! Верни сотню назад!

Тупіт Кизилханового коня розтанув у степу, ад'ютант помчав у бік міста. Езіз-хан та Осипов з недовірою глянули один одному в вічі: адже наказ повернутися міг умовно означати: «Поспішайте!» Ніяковість минула, як тільки гінці з обох боків домчали до своїх загонів. І нукери Езіза, і сотня комісара зупинились, але не повернули назад. Обличчя обох співрозмовників набрали звичайного виразу. Вони поновили перервану розмову. Езіз знову повторив, що заради повалення більшовицької влади він готовий йти з першим-ліпшим союзником; увійде в союз і з англій-

цями, якщо вони прийдуть у Закаспій. Осипов відстебнув од ременя свій маузер і, простягаючи його Езізові, сказав:

— Езіз-хан, це тобі від мене на знак дружби!

Схвильований Езіз узяв маузер і, не знаючи, чим віддячити новому другові, трохи постояв у роздумі. На змиленому коні підскакав Кизилхан.

— Кизилхан, веди сюди коня! — наказав Езіз.

Червонувато-рудий кінь з білою міткою на лобі, круто вигнувши шию, бив копитами землю. Езіз уклав повід у руку Осипову і міцно потис її.

— Юсуп-бек, а це тобі подарунок від мене!

Осипов, розчулившись, обома руками стис руку Езізові. Він дав слово, що негайно вишлє Езізові мандат від Туркестанського військового комісаріату з широкими повноваженнями...

Вороги розсталися друзями.

Іван Тимофійович Чернишов тільки згодом дізнався про справжню мету приїзду Осипова та його переговорів з Езіз-ханом.

Розділ двадцять сьомий

Весна ще тільки переходила в літо, і становище з хлібом у Теждені було дуже напружене. Населення не одержувало й півфунта хліба на душу. Лютували пощесті, смертність зростала. Контрреволюція робила головну ставку на організацію голоду. Це саме було і основним завданням держав Антанти. Допмагаючи атаманові Дутову, організовуючи й озброюючи басмацтво, вони прагнули відрізати Туркестан од Росії та Кавказу, щоб кістлявою рукою голоду задушити тут Радянську владу.

Чернишов ночей не спав, шукаючи виходу з небувало важкого становища. В ці дні він дістав деякий перепочинок. Через Ташкент потроху почав надходити хліб з Царицина. Прийшов хліб і на пароплавах через Каспій. Правда, частину його захопили в Красноводську повсталі білогвардійці, чимало залишилося в Ашхабаді, та все-таки п'ятнадцять вагонів, близько п'ятдесяти тисяч пудів зерна, дійшло до Теждена. Це дало змогу Чернишову трохи збільшити хлібний пайок у місті і навіть виділити частину зерна на насіння в аули найбіднішим дехканам.

А тим часом сприятлива для сівби весна вісімнадцятого року сповнила надією серця дехкан. Зазеленіли поля, з'явилися їстівні трави — часник, рання лобода. Дехкани, що насунули взимку в місто, почали потроху повертатися в аули. З раннього ранку до заходу сонця поралися вони на полях, копали грядки, закладали бахчі, сяяли кунжут, а хто здобув насіння джугари, той

і її сів. На початку літа заколосився і почав жовтіти ячмінь, що не зійшов торік,— можна було вже збирати колоски. У густій баштанній огудині з'явилися диньки, їх також уже можна було їсти.

Тепер у дехкан не лишалося часу на довгі розмови в затінку кибиток. Та тим жвавіші точилися розмови надвечір. Після денної спеки вечорами повівав легкий вітерець. Повний місяць розливав молочно-біле сяйво. Місяців два тому дехкани тільки й думали, тільки й говорили про хліб. Тепер розмова часто торкалася політики. Кожний, як сам розумів, оцінював Радянську владу.

— Ба, їй-богу! Радянська влада ні на яку владу не схожа. Кінчився рік, а вона й не вимагає податків!

— Де там! Навпаки, ще й годує голодних!

— А декому дає й зернана посів!

— А проте я маю сумнів.

— Чому?

— А хто їй служить? Знову колишні люди: кульгавий мірза, волосний Ходжамурад, наш арчин...

Гандим, почухуючи бік, заперечив:

— Е, брате, не кажи так! Є й нові люди.

— Хто?

— А Іван, друг Артика!

— Один Іван що?..

— А Іванові друзі в Раді?

— Ох, чи не однаково хто? — втрутився в суперечку Гандимів сусід, старий дехканин.— Тільки б не заважали дехканину!

— Вони все ж таки не такі, як полковник. Вони не брзикають слиною на того, хто приходить, а говорять так, наче близькі твої родичі.

— Авжеж, що не кажи, а колишніх порядків немає.

— Що там колишні порядки! Ти скажи, парубче, як вони рятували народ від голодної смерті.

— Ви мене послухайте! Я був у них у місті на зборах. Вони не кажуть «будь що буде», не наказують, як начальники, а сперечаються по кожній справі і потім піднімають руки. За кого більше рук підніметься, на боці того, вважай, і правда. По-народному вирішують справи.

— Значить, по-твоему, правда на боці Кулліхана, якщо все робиться, як він хоче?

— Що ж поробиш, коли в нього джигіти!

— А джигіти його, чи що?

— А то чиї ж?

— Уряду.

— Так уряд — він сам і є!

Тут-таки серед дехкан сидів Ашир. Він іноді виїздив в аули за дорученням Івана Тимофійовича, який намагався зміцнити зв'язок Ради з дехканами. Буваючи в своєму аулі, він допомагав матері по господарству й часто залишався на ніч під рідним дахом.

— Радянський уряд,— втрутився він,— не одна людина. Радянська влада — це сам народ. Він має обирати всіх, від старшини в аулі до найвищої влади. Всіх членів Ради і голову також треба обирати. Коли це зараз не провадиться в повній мірі, так тільки тому, що не весь народ це зрозумів.

Гандим поплескав по спині впертого сусіда:

— Ех, де вже тобі сперечатися з Аширом! Він усі землі пройшов, по-російськи говорити вміє. Він більше за тебе знає.

Хтось заперечив Аширові:

— Що ж, вибори — важка справа? Зібралися, поговорили — й вибрали. Хіба ми не вибираємо своїх мірабів?

— Так, вибираємо, а потім цілий рік і радіємо! Скільки міраби зжерли народного добра.

— А тепер Кулліхан краде менше? От, кажуть, привезли в місто п'ятдесят тисяч батманів пшениці, і вся вона пройшла через терези Кулліхана. Ти гадаєш, мало в нього залишилося?

— Та вже кульгавий мірза ніде не дасть зівка!

Ашир знову почав розмову:

— Будинок зруйнувати легко, збудувати важко. А тут справа складніша. На руїнах старого будується нова держава. Поки Радянська влада зміцніє, чимало ще в неї буде таких прихвоснів, як кульгавий мірза. Та його не можна змішувати з Радянською владою. Радянська влада говорить: земля та вода повинні належати не баям, а дехканам — тим, хто працює в поті чола...

— Молодець, Ашир! — похвалив Гандим. — Оце правильні слова!

— ...Заводи, фабрики та залізниці повинні перейти під контроль робітників і стати власністю Радянської держави, тобто народу.

— Еге! І Артин-ходжайн буде з цим згодний?

— А де твій ходжайн?

— Цього року в нього на водокачці сова співає!

— Поступово все влаштується,— провадив далі Ашир.— Треба тільки, щоб кожний допомагав Радянській владі. Радянський уряд — це наш уряд. На чолі його — мудрий Ленін, батько наш...

— Авжеж, той, кого звать Ленін, кажуть, богатир.

— Коли б він не був дужим, хіба він звалив би царя?

— Я чув, у Леніна є своє військо — більшовики.

Ашир посміхнувся:

— Зажди трохи, і ти будеш у тому війську.

— І поїду в Петроград?

— Навіщо в Петроград? Організація Леніна є і в нашому місті. Можливо, пізніше й до нашого аулу прийде.

— Ба, Ашире! Виходить, і ти його нукер?

— Якщо зможу,— буду.

— Я ж казав, що Ашир молодець!

Находила північ. Усі розійшлися по кибитках та куренях, Ашир залишився один. Рік він відбув на ґрунтових роботах, тепер уже півроку живе вдівцем. Хоч він і дав Артикові слово, що не одружиться, поки все не налагодиться в світі, та самотність гнітила його і часто примушувала замислюватися. Пшениця добре зійшла. Ячмінь визрівав. Дині розкидали огудину на всі боки... Можливо, життя тепер стане кращим, а хто сидітиме в його кибитці?

Аширів стан був схожий на той, у якому був Артик навесні шістнадцятого року. Приїжджаючи в аул, Ашир і вечорами, лягаючи спати, і ранком, встаючи, думав про родинне життя. З дівчат аулу більш за всіх подобалась йому Артикова сестра — Шекер. Та Шекер пішов тільки шістнадцятим ріком, а він же — вдівець! Чи сподобається він Шекер? Чи погодиться Нурджакхан віддати дочку за вдівця? Що скаже Айна і як на це подивиться Артик? Адже він знову подався до Езіза, і тепер вони знову вороги!

І Ашир прийшов до висновку, що мрія його про Шекер нездійсненна. Чи стерпів би він сам, коли б ворог хотів родичатися з ним? Туркменські звичаї щодо цього суворі, а Артикову вдачу Ашир знав добре. І все-таки він почував, що Шекер дедалі більше захоплює його серце. Він думав про неї цілими днями, і майже щоночі бачив її у сні. Часто, залишаючись на самоті в полі, думаючи про Шекер, він починав раптом співати, як колись Артик.

Одного разу, вигадавши якийсь привід, Ашир подався до Артикової кибитки. Нурджакхан зустріла його, як рідного сина. Айна розмовляла з ним, як з близькою людиною. Але Шекер! Вона наче соромиться Ашира. Зустрівшись з ним очима, відразу відводить їх. Спустивши заплетені коси на груди, дівчина сидить над вишиванням, не підводячи очей, лише іноді кидає на гостя швидкий і непомітний погляд. Підведе то одне коліно, то друге, швидко-швидко відірве нитку і гається, всилюючи її у вушко голки. Все це говорить Аширові, що вона ще не зовсім доросла. Але її відкрите чоло, круто вигнуті тонкі брови, губи, яким так і хочеться посміхнутися, кучері, що впали на повну шоку, доводять Ашира до сп'яніння. Він завжди вважав Артиків дім своїм, а тепер зовсім розгубився. Руки в нього не тремтіли, а проте, перебиваючи чай з піали в чайник, він розлив його на килим. Йому

хотілося заговорити з Шекер, та він не насмілювався, боячись, що вона не відповість на питання.

«Кохання, виявляється, робить людину безпомічною,— думав Ашир.— Може, Шекер не знає, що зі мною. Але чому ж Айна не заговорює про Шекер? Айна знає кохання. Чи вона не бачить, що я живу вдівцем? Чи вона вважає, що я не гідний Шекер? Чи їй і на думку не спадає, що в душі Ашира можуть виникнути такі наміри? Адже ж вона не знає, що ми з Артиком — вороги. Так чому ж вона не хоче мені допомогти? Чи ситому від голодного звістки немає — вже забула про своє кохання? Забула й не хоче відплатити за моє добро. Невже з одруженням так змінився її характер?..»

І, стримуючи хвилювання, Ашир сам заговорив про Шекер:

— Шекер, виходить, уже зовсім доросла дівчина!

Айну не здивували ці слова. Кожний може сказати так про дівчину, яка справді стала дорослою. Щоправда, вона помітила, що Ашир промовив це якимсь тихим голосом, але не звернула уваги на це і просто відповіла:

— Так, Шекер швидко росте. Поглянь, вона й сидить, як доросла, очей не підводить.

Шекер хотіла посміхнутися, вже блиснули її рівні і білі, наче в ягняти, зуби. Але ту ж мить згадала, що вона — доросла дівчина, і споважніла, ніби не про неї й мова. Ашир знову спитав Айну:

— Може, вже приходили й свататись?

Шекер сердито глянула на Ашира. Айна відповіла:

— Ні, Шекер ще дуже молода. Ми поки що сватів і на поріг не пускаємо. Та ми й не хочемо віддавати Шекер у далекий край, нехай краще буде в неї чоловік з наших аульних.

В Ашира закалатало серце. Він вирішив, що Айна має на увазі саме його. Помітивши усмішку на губах Шекер, він сприйняв її, як підтвердження слів невістки.

Після жартівливої розмови про Шекер заговорили про Артика. Айна закинула Аширові:

— Ти йому друг,— чому його не стримуєш?

В Ашира ледве не вирвалося різке слово. Вчасно згадавши, що Айна нічого не знає, він прикусив губу. Потім похмуро промовив:

— Ти знаєш Артика не гірш від мене. Коли він що вирішив,— нікого не послухає.

— Чи йому мало, коли говорять, що він убив Халназара? А тепер пройшла чутка, що його нукери розрахувались і з Бабаханом.

Щодо старшини Бабахана в Ашира була певна думка. Тут він заговорив сміливо, широко:

— А коли й так, Айно? За який вчинок ганьба на Артика не впаде.

— Хіба це добре — пролити кров того, хто сидить удома?

— А хто тебе, силою поклавши на коня, вивіз з очеретів, від Артика?

— Та це ж були Халназарові люди!

— Халназар це зробив, спираючись на Бабахана. А хто вас з Артиком стягнув з коня?

— Хіба це були не джигіти бая?

— Ні. Це були собаки старшини Бабахана. А хто закував Артика у кайдани і кинув у в'язницю?

— Це були царські чиновники.

— А Бабахан чиєю собакою був? Хто, як не він, виривав у деханина з рота останній шматок, щоб набити череву Халназара? Чи не він і мене послав на тилові роботи?

— Ашире! І я не хочу, щоб Артика топтали ногами. Я й досі не можу забути його мстивих слів, коли його скинули з гнідого. Та в Артика не дві душі. Він не зважає на силу, не шкодує ні себе, ні мене...

— Айно! І ми з Артиком де в чому не погоджуємось. Але я його поважаю за щирість, за відвагу. Можливо, я його люблю більше, ніж ти.

І Нурджахан, згадавши про Артикову самовідданість, заплакала. Перервала мовчання Шекер, яка заговорила про братову мужність... Ашир відчув себе, як у своїй родині. Забувши про те, що сам стріляв у Артика, він палко вигукнув:

— Хто заміриться на Артика, тому відрубую руку аж по плече! Схвильована Нурджахан із сльозами на очах обняла Ашира:

— Ашир-джан! Ти також мое дитя!

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Розділ перший

Озброєні сили контрреволюційної «Кокандської автономії» були розгромлені червоногвардійцями в лютому тисяча дев'ятсот вісімнадцятого року. Але вороги Радянської влади не втихомирувались: сімнадцятого червня в Ашхабаді було зроблено першу спробу вчинити контрреволюційний переворот, яку придушили революційні робітники. А одинадцятого липня есери, меншовики, контрреволюційно настроєні офіцери царської армії та турк-

менські націоналісти знову підняли повстання. Дванадцятого липня вони захопили владу в Ашхабаді й Кизил-Арваті. Надзвичайний комісар Закаспійської області Фролов, що прибув у Кизил-Арват з оєобливими повноваженнями, був убитий, а невеликий загін кизил-арватських червоногвардійців та більшовиків майже повністю знищений. Того ж дня білі розстріляли голову Кизил-Арватського ревкому Діанова і членів ревкому Губкіна, Будникова та Каско. Трохи пізніше така ж доля спіткала й ашхабадських більшовиків: Батманова, Молибожка, Розанова, Теллія, Житникова та інших комісарів Червоної гвардії і членів Ради. Їх без суду розстріляли білогвардійці на залізничній колії між деревнім Аннау та станцією Гяурс, на південний схід від Ашхабада. Головою «тимчасового уряду» в Ашхабаді був проголошений есер Фунтиков. Захопивши владу в центрі Закаспію, есери-білогвардійські змовники одразу ж звернулися за допомогою до англійської місії в Ірані, і майстер кривавих колоніальних провокацій, генерал-майор Маллесон¹ послав англо-індуське військо на північ, до російсько-персидського кордону.

У середині літа тисяча дев'ястот вісімнадцятого року зусиллями англійських інтервентів, що встигли на цей час створити вогнища контрреволюції по всій Середній Азії, Радянський Туркестан потрапив у замкнене кільце ворогів. На південному сході, в Ферганській долині, добре озброєні басмачі, заохочувані англійським консулом у Кашгарі сером Маккертнеєм, почали облогу міст, копалень та нафтових промислів. На сході зчинили заколот, прагнучи захопити Алма-Ату, верхи семиріченського козацтва, з якими «підтримував зв'язок» той же сер Маккертней. На півночі атаман Дутов знову захопив Оренбург, перерізавши залізничну магістраль Ташкент — Москва. На північному заході загопи еміра Бухари, ташаузький хижак Джунаїд-хан у Хіві та англійський флот на Каспійському морі замкнули це вороже кільце. У Туркестані було повно шпигунів і таємних воєнних агентів генерала Маллесона. За такого стану «генерал від інтервенції» певно не мав сумніву, що йому пощастить здійснити план відторгнення Туркестану від Російської Федерації Радянських Республік. Так чи інакше англо-індуське військо Маллесона на дванадцяте серп-

¹ Генерал В. Маллесон у своїй доповіді «Британська воєнна місія в Туркестані в 1918—1920 рр.» — так характеризував становище: «У мене було декілька чудових офіцерів, що розмовляли кількома мовами, були агенти на відстані тисячі і більше миль навіть в урядових установах більшовиків; був контингент людей, що постійно роз'їжджали в місцях, які я вважав важливими. Не було жодного поїзда на Середньоазіатській залізниці, в якому не було б нашого агента, і не було жодного значного залізничного пункту, де б не було двох-трьох наших людей...»

ня пройшло шлях від Мешхеда до російсько-перського кордону і перейшло його за сто кілометрів на південний схід від Ашхабада.

Тим часом, чекаючи на англійців, білогвардійський «уряд» Фунтикова вирішив підняти й туркменів на боротьбу проти Радянської влади. В околицях Ашхабада був скликаний з'їзд представників туркменської торговельної буржуазії, баїв та духівництва під керівництвом представників національного мусульманського комітету. Після гучних промов з'їзд прийняв звернення до туркменів, у якому закликав узятися до зброї. На чолі туркменського війська було вирішено поставити Ораз-Сердара та Ніяз-бека.

У Теджені настали тривожні дні. Було ясно, що білі не сьогодні-завтра рушать по залізничній колії на Теджен, Мари, Чарджоу і, можливо, далі, на Ташкент. З невеликим загonom Червоної гвардії Тедженська Рада не могла триматися навіть проти Езіза, якому за останні місяці пощастило наwerbувати в свій загін багато нукерів. А тим часом стало відомо, що Езіз готується вночі чи на світанні напасти на місто.

Зваживши все, Чернишов вирішив негайно відступити в східному напрямі — на Мари. На екстреному засіданні Ради він вніс свою пропозицію, не передбачаючи значного опору. Несподівано проти відступу з Теджена почав гостро заперечувати Кулліхан, ображаючи голову Ради і звинувачуючи його в боягузстві.

— Я знав, що ти тут тільки гість! — кричав він, вимахуючи кулаками. — У спокійний час у тебе вистачало сміливості на все, ти навіть на мене кричав. Та як тільки з'явилася небезпека, ти готовий взяти хорджун на спину й тікати туди, де спокійніше. А за все, що ти наробив тут, маю відповідати я? Не вийде! Не помірявшись силою з білими, загін не відступить ні на крок. Поки я живий, буду стояти поперек шляху таким дезертирам, як ти!

Чернишову не важко було розгадати несподіваний маневр Кулліхана. Так от, виходить, який справжній результат поїздки кульгавого писаря в Ашхабад! От чому Фунтиков та Дохов підтримували Кулліхана й захищали від усіх спроб вигнати його з Тедженської Ради! Мимоволі спало на думку, що Кулліхан у змові з ашхабадськими зрадниками. Тепер він одверто намагався зірвати організований відступ і, залишившись у Теджені, з'єднатися з білогвардійцями, що наступають. Чернишов зрозумів, що тепер він зобов'язаний, в ім'я інтересів революції, діяти з усією рішучістю.

— Кулліхан, — відповів він стримано, із суворими нотками в голосі, — ти помиляєшся. Ти часто помиляєшся, і помиляєшся свіdomo. Не можна сказати, що в тебе немає голови на плечах, але твої думки завжди працюють в одному напрямі — розладну-

вати все, що робить Рада... Я не гість тут і не випадкова людина. Кожний куш гребенчука в Теджені мені дорогий, кожне місце на радянській землі для мене — Вітчизна. За кожен п'ядь землі я готовий померти. Та я не збираюсь так дешево віддати своє життя і не піддамся на провокацію. Мені життя ще потрібне для боротьби за робітничо-селянську владу, для знищення ворогів Рад. Не думай, що нам незрозумілий справжній смисл твоєї пропозиції. Хочеш ти того чи не хочеш, але ти, Кулліхан, стаєш на шлях зрадництва!

Кулліхан намагався перебити Чернишова, але голова Ради підвищив голос:

— Ти не хочеш зрозуміти, Кулліхан, що Радянська влада — влада величезної більшості народу. Цю владу не переможуть ні білі, ні англійці, які прагнуть загарбати Туркестан. Щоправда, становище робітничо-селянської влади тепер скрізь дуже важке. Вороги її, сподіваючись на підтримку англійських військ, підняли повстання в деяких областях Туркестану. Але ми не занепадаємо духом, ми віримо, що робітники та селяни переможуть своїх ворогів і радянський прапор майорітиме над всією нашою землею. Нехай сьогодні нам доводиться відступати, завтра ми перейдемо в наступ. Я вже говорив, що в нас ще немає наказу залишити Теджен, але тільки тому, що Ташкент не має точних відомостей про обстановку, яка склалася. А мені відомо, що бронепоезд білогвардійців та їхні ешелони вже рухаються на нас з боку Ашхабада. Якщо Езіз перереже залізницю зі сходу, ми опинимось тут в безнадійному становищі і загинемо без будь-якої користі для Радянської влади. Рішення може бути тільки одне: ми повинні відійти в Мари. Як голова Ради, я зобов'язаний взяти в свої руки командування нашим невеликим загonom червоногвардійців і всіма, хто піде воювати за Радянську владу.— Іван Тимофійович кинув сердитий погляд на кульгавого писаря.— Зрозуміло це тобі, Кулліхан? Як повновладний військовий начальник, я не буду радитися й сперечатися, а буду наказувати і вимагати беззаперечного виконання моїх наказів. Наказую: перше — тедженському загону Червоної гвардії негайно вантажитись у вагони приготованого на станції ешелону; друге — озброїти й приєднати до загону всіх робітників і дехкан, які добровільно виявлять бажання відступити в Мари для подальшої боротьби з контрреволюцією; і третє — з усіма, хто буде протидіяти виконанню наказів, чинити за законами воєнного часу.

Такого крутого повороту Кулліхан не чекав. Він виступив проти Чернишова, вважаючи, що командування загonom перебуває, як і раніше, в його руках. Що ж тепер робити? Кулліхан у думці перебирав людей, які могли б підняти зброю проти Чернишова.

Їх було немало в загоні, але вони не були присутні на засіданні Ради. Зате у Чернишова були Ашир та Мави. Запізно Кулліхан помітив у їхніх руках гвинтівки. Виявляти зараз одверту непоко-ру було б безглуздо. Відстати від ешелону? Кулліхан подумав і вирішив, що це також безглуздо: білі прийняли б його, коли б він перейшов на їхній бік хоч з частиною загону, але навряд чи вони помилують непотрібного їм одиночку Кулліхана, що співробітничав з Радою.

Згадавши, що полковник Ніяз-бек обіцяв його повісити, Кулліхан тяжко зітхнув,— залишалось тільки підкоритися Чернишову.

— Іване, я погарячився,— почав він вибачатися,— ти ж знаєш мою вдачу. Я зрозумів, що справді помилився. Твоє рішення мудре. Я визнаю тебе командуючим і обіцяю беззаперечно виконувати всі твої накази. Ти мені вибач!..

— Пізно ти надумав каятися,— посміхнувшись, сказав Чернишов.— Тепер ми не маємо часу перевіряти щирість твого каяття, і тому я тобі наказую: негайно здай зброю. Ашир Сахат, Мави,— повернуйте він до червоногвардійців, що стояли біля дверей,— передайте заарештованого караульному начальнику, нехай приставить до нього вартового. А спробує чинити опір чи тікати — стріляйте!

Вкрай розгублений Кулліхан схопився, маючи намір щось сказати, але Чернишов махнув рукою:

— Розмову з тобою скінчено!

Кілька озброєних робітників, членів Ради, також підвелися із своїх місць, готові, на випадок потреби, застосувати зброю. За хвилину обеззброєний Кулліхан вже йшов під конвоем, дивуючись, як швидко загинули всі його плани.

Віддавши ще кілька розпоряджень, Чернишов оголосив Раді тимчасово розпущеною і оголосив склад ревкому, якому віднині повинна була належати влада в Тедженському районі. Потім, дочекавшись повернення Ашира, запросив його в кабінет і сказав:

— Ашире, я хочу дати тобі дуже небезпечне і відповідальне доручення. Не думаю, що ми будемо відступати далі Мари. Гадаю, що підійдуть частини Червоної Армії з Ташкента і щонайпізніше через тиждень ми повернемось у Теджен. Можливо, навіть рушимо в наступ на Ашхабад. Але ти повинен залишитись тут і поїхати в аули. Треба згуртувати всіх дехкан, які підтримують Радянську владу, роз'яснити їм становище і підняти їх на боротьбу проти наших спільних ворогів. Знайди собі добрих помічників і починай діяти тут, у тилу в білих.

— А чи дозволить діяти Езіз?

— А ти не чекай його дозволу, дій так, щоб позбавити його

підпори в аулах. На мою думку, Езіз теж рушить навздогін за нами. Тільки не забувай, що це дуже небезпечна справа,— небезпечніша, ніж зустріч з ворогом віч-на-віч. У руки білим не попадайся! Я певен, що ти зможеш виконати доручення. Якщо тобі потрібний помічник, візьми з собою Мави.

— Ні, Мави тобі більш потрібний. Помічників собі я знайду в аулах.

Чернишов простягнув руку, тепло подивився у вічі Аширові:

— Ну, бажаю успіху!.. А побачиш Артика, спробуй перетягти його на наш бік.

За півгодини Ашир один поїхав у бік аулу Гоша.

Трохи згодом половина тедженського загону червоногвардійців, сівши в ешелон, рушила на схід. Друга половина — дружки Кулліхана — поховалися в місті. А ще через годину з Ашхабада в Теджен прибув бронепоезд білих.

Розділ другий

На цей час вершників в Езіза було вже понад триста. Езіз вважав, що покінчив з усіма можливими супротивниками. Його очі, що жадали крові, шукали нового поля дій, нових жертв. Звиклі до легкої здобичі, нукери сварилися через кожну дрібницю. Обжираючись знічев'я, вони готові були перебити один одного. Ворогували між собою й сотники Езіза. Як і раніше, тримався окремо Артик, скося поглядали один на одного Кизилхан та Кельхан.

Коли Артик приїхав в Ак-Алан, Езіз зустрів його привітно, але не приділив йому великої уваги, готуючись до важливих подій. Він уже знав про білогвардійський переворот в Ашхабаді й Кизил-Арваті і про рішення туркменського національного комітету приєднатися до російських білогвардійців. Надходив час використати вигідне становище в Ак-Алані для здійснення честолюбних задумів. Нукери говорили між собою про можливий напад на Теджен або на станцію Каахка, але Езіз із дня на день відкладав виступ, чогось вичікуючи. У його домі постійно перебували військові, про яких було відомо тільки, що це офіцери.

Повертаючись до Езіза, Артик знав, що йому доведеться тримати себе в руках.

Перші ж дні в Ак-Алані показали Артикові на яке важке випробування прирік він себе. Він почував себе пригніченим в Езізовій компанії і в той же час не наважувався покинути своїх джи-

гітів, що були переважно з бідних дехкан, вірили в свого сотника більше, ніж в Езіза, любили його за чесність і відвагу в бою і ладні були йти за ним на будь-якого ворога. У ці дні Артик близько зійшовся з одним сотником — учасником дехканського повстання шістнадцятого року — Юзбаші Кельханом. Зблизило їх те, що обох обурювали дії Езіза, його сваволя та звірства. Обидва вони вже мали підозру, що Езіз зраджує народну справу, і зговорилися підтримувати один одного на випадок сутички з ним.

Незабаром їхня дружба зазнала серйозного випробування. Один з місцевих баїв прийшов до Езіза із скаргою: хтось уночі вижав частину його пшениці. Бай запідозрив у цьому бідняка із свого аулу. Езіз послав в аул вершників. Дехканина привели. Він відмовився визнати свою провину.

— Хан-ага, — заявив він, — я навіть не пам'ятаю, коли моя нога ступала на землю бая.

— Зараз примусимо згадати!

За знаком Езіза нукери здерли з дехканина халат та сорочку й кинули його обличчям на землю. Двоє сіли йому на ноги і плечі. Яскравий сонячний промінь заграв на смуглій худій спині, на якій можна було перерахувати всі ребра. Езіз махнув рукою, і двоє інших нукерів з обох боків почали шмагати ремінними батогами по голій спині. За кілька секунд шкіра вкрилася кривавими рубцями. Дехканин хрипко вигукував:

— Я не злодій!.. Ой, вмираю!

Почувши цей крик, Артик кинувся в юрбу нукерів, що оточили місце розправи. Вдершись в коло, він вихопив батіг з рук одного ката, звалив ногою тих, хто сидів на плечах і ногах дехканина, потім підвів його. Вся спина хлопця вже перетворилася на суцільну рану. І тут тільки помітив Езіза, що дивився на катування.

— Де ж справедливість? — гнівно сказав Артик.

Езізові очі налилися кров'ю.

— Це не твоє діло! — люто крикнув він.

Артик крикнув ще голосніше:

— Я цю зброю ношу не для того, щоб убивати невинних людей!

— Роздягти й відшмагати його самого замість злодія! — наказав Езіз.

Нукери, що били дехканина, кинулися на Артика, але він вихопив з кобури револьвер.

— Ану, спробуйте! Застрелю!

На допомогу Артикові підбігли кілька його джигітів і сотник Кельхан.

Езіз затремтів, в очах його спалахнули зловісні вогники. Здавалося, він цю ж мить кинеється на Артика й власноручно вб'є його.

Але Артик не опускав револьвера, і Езіз, трохи отямившись, крикнув:

— Кельхан!

Сотник, загородивши своєю кремезною постаттю Артика, мовчки подивився на Езіза.

— Наказую тобі розстріляти Артика!

Кельхан не рушив з місця. Як і раніше, дивлячись у палаючі Езізові очі, переcheкавши кілька хвилин, він спокійно сказав:

— Езіз-хан, хіба мало ми за твоїм наказом перестріляли людей? Чи тепер прийшов час розстрілювати один одного?

— А, то й ти за нього?

— Я — за справедливість! — твердо заявив Кельхан.

Езіз озирнувся, шукаючи очима Кизилхана. Але згадав, що сам вирядив його з дорученням і схопився за кобуру, щоб власною рукою знищити непокірного сотника. Артикові джигіти зчинили галас. Почулися вигуки:

— Артику, кого бити?

— Артику, душа того, хто скривдить тебе, піде в пекло!

Езіз уже готовий був кинутися на Артика, але в цей час Юмуртгачі схопив його за лікоть і зашепотів на вухо:

— Езіз-хан, не варто заводитись з хлопчачками. Через годину вони пожалкують про це і прийдуть просити в тебе пробачення.

Блідий з переляку Абди-Джеліл-ішан, що причаївся за спиною Езіза, підтримав Юмуртгачі:

— Хан-ага! Гнів — це гяур. Його треба проковтнути...

Напружене становище розрядив вістовий Езіза. Засапавшись, він підбіг до свого пана і повідомив про приїзд представників ашхабадського «тимчасового уряду».

Езіз не міг одразу прийняти гостей і наказав відвести їх в кибитку для приїжджих. Повернувшись до себе, він довго не міг заспокоїтись. «Що це таке? — думав він. — Люди, зобов'язані мені всім, ідуть проти мене! Хто такий Артик, щоб сперечатися зі мною?! Припустімо, Артик — безвусий дурень, але чого треба Кельханові? Хіба не сидів він без шматка хліба, не вносив попіл з чужої кибитки? Я вивів його в люди, довірив йому сотню нукерів, а тепер він навчає мене справедливості! Мабуть, я сам дурень. Я їх зовсім розбестив! З такими сотниками далеко не підеш. Сьогодні ж уночі треба покінчити з Артиком!.. Так, але він вже не один, за ним сотня шабель. А що, коли вони повстануть проти мене? Чи, захопивши зброю й коней, підуть геть, а потім піднімуть проти мене аули? Мої люди, яких я навчив, стануть моїми ворогами! До Кельхана також немає довіри. Коли й він відвернеться од мене, мої справи кепські. Де взяти сили, щоб, як Джунаїд-хан, одразу всіх ворогів знищити?.. Ні, з цим не можна

поспішати. Артика треба покликати до себе, покартати, дати відчутти, що я твердий у своїх рішеннях. Але нехай він, як і раніше, вважає, що я прихильний до нього...»

Вирішивши так, Езіз остаточно заспокоївся і прийняв гостей. Ашхабадські представники передали йому привіт від Ораз-Сердара та Ніяз-бека, потім вручили листи. Білий уряд та Ніяз-бек вітали боротьбу Езіза проти більшовиків і запрошували його стати їхнім союзником. Вони обіцяли забезпечити його грошима та зброєю, дати офіцерів для навчання нукерів військової справи. Називаючи Езіза «ханом Теджена», вони запевняли його, що не втручатимуться в справи управління повітом.

Давня Езізова мрія збулася. Недовго думаючи, він склав з представниками ашхабадського уряду угоду на найвигідніших для нього умовах: багато зброї, багато грошей і окремо — невтручання білого уряду в справи «хана».

Не встигла вийти з Ак-Алана ашхабадська делегація, як прибуло посольство з Бухари. Емір бухарський прислав із своїм представником Тогса-баєм багаті подарунки Езізові: п'ятдесят пудів зеленого чаю, дорогі халати і великий, схожий на сонце, орден.

Обминувши стороною Мари, Тогса-бай поспішав до Езіза, щоб не прогавити гарячого часу. Езіз був вражений пишністю бухарського посольства. Тогса-бай у розшитому золотом халаті, підперезаний пласким срібним поясом, в чалмі, товстий, червонолиций, схилився майже до землі в догідливому привітанні:

— Підпора неба й землі, емір емірів благородної Бухари, найвеличніший з великих, наймудріший з учених, хан ханів, бек гушбеків, сонячний промінь ісламу, його величність великий емір надіслав вашому превосходительству з милостивою любов'ю свій дружній привіт!..

— Нехай буде здоровий той, хто привозить добру звістку!

— Дванадцять муфтіїв¹ благородної Бухари, великий казі, шейх-уль-іслам² моляться за ваше здоров'я, щоб ще вище піднялася ваша ханська велич і щоб ваше світло поширилося на весь світ ісламу. Кожного дня п'ять разів, після молитви, проголошують вони своє благословення вам. Хвала господу — випало й мені лицезріти ваш благословенний вид!..

Не зрозумівши як слід слів Тогса-бая, яких вистачило б на добрий ослячий в'юк, не знаючи, що говорити у відповідь, Езіз сказав:

— Нехай буде здоровий його величність емір!

Наказавши своїм людям передати подарунки, Тогса-бай власно-

¹ Муфті́й — мусульманський правознавець.

² Шейх-уль-іслам — духовний глава мусульман.

ручно почепив на груди Езізові блискучий орден. Червоне, лискуче Езізове обличчя, порите віспою, засяяло від пихи.

— Не збагну, чим віддячити його величність еміра за виявлену мені пошану!

Тогса-бай, набундючившись ще більше, відповів:

— Його величність емір, світло всесвіту, повелитель правовірних, від широкого серця дякує вам за послуги світові ісламу. Якої б допомоги ви не потребували, він вважатиме своїм обов'язком подати її вам. З далекого краю, від близького серця він посилає вам запевнення в своїй повазі. Як тільки стане спокійніше, він радий буде прийняти вас в благородній Бухарі, і ми сподіваємось, що ви, найсвітліший хан, будете почесним гостем нашого повелителя і його співрозмовником.

— Будемо здорові, бог дасть, побачимось.

У дальшій розмові Тогса-бай обережно дав зрозуміти «тедженському ханові», що емір Бухари, користуючись смутою, має намір розширити свої володіння, а його, Езіза, зробити своїм намісником в Туркменистані.

Езіз відчув себе рівним трохи не шах-ін-шахові. Кому відомо було його ім'я кілька років тому? А тепер до нього з поклоном ідуть послы правителів і урядів. Кожний його задобрює, кожний обіцяє всіляку допомогу. «В ашхабадських меншовиків та есерів візьму зброю,— думав Езіз,— зберу військо. Досягши Бухари, я доберуся до її скарбів. Нехай Тогса-бай вважає мене дурнем! Нехай емір думає, що привернув Езіза на свій бік! Потім побачимо, хто пошиється в дурні. Тоді й ашхабадських правителів їхньою ж зброєю стукну по лобі. Нехай сьогодні я — хан одного Теджена. Завтра я буду ханом ханів, повелителем всього Туркменистану!..»

Після прийому бухарців Езіз порадився із своїми радниками, потім продиктував Абди-Джеліл-ішану своє перше повеління по «Тедженському ханству»:

— «З волі аллаха, з благословення наших ішанів, ми стаємо на боротьбу з більшовиками, які зневажили іслам. Тому наказую тедженському народові:

Двадцятьо липня вранці, надіслати в місто Теджен по одному чоловіку від кожної п'ятої кибитки.

За виконання цього наказу відповідають старійшини та арчини.

Хто не виконає мого наказу, нехай не чекає від мене добра. Люди, що ухилились від служби в моєму війську, вважатимуться зрадниками, що перекинулись на бік ворогів ісламу. Їх чекає тяжка кара».

Для найшвидшого поширення свого повеління Езіз вирядив у кожний аул по кілька нукерів, наказавши їм застосувати не-

шадні заходи під час набору людей. Він наказав також привести з аулів усіх придатних для війська коней.

Тільки після цього Езіз згадав, що треба поговорити з Артиком.

Артик весь час чекав, як відповідь Езіз на його виступ на захист побитого дехканина, і вирішив про всяк випадок тримати Мелекуша під сідлом. Помітивши занепокоєність свого сотника, джигіти обступили його, стривожено розпитуючи, що сталося. Артик не втаїв від них нічого.

— Друзі,— сказав він.— Ми з вами не мало разом хліба-солі з'їли, разом сідали на коней, виймали шаблі, а де треба, то й кров проливали. Не говорив вам цього раніше, а тепер скажу: кожного з вас я полюбив, як брата. Але тепер... прийшов час розлучитися. Коли образив кого, простіть!

Джигіти стояли перед ним, схиливши голови. Ніхто з них не міг одразу відповісти своєму сотникові. Артикові захотілося їх підбадьорити.

— Друзі! — вів він далі.— Світ збудовано так: коли вранці встаєш веселий, ополудні часто сумуєш. Покинути вас мені не легко. Та після всього, що сталося, мені не можна тут залишатися. Безбезпека висить не лише наді мною, але й над вами. Коли піду, вас, можливо, обмине лихо. Гадаю, що ми ще зустрінемось.

Один із джигітів підвів голову:

— Артику, куди ти підеш?

— Не знаю ще. Дозволять — піду додому. Переслідуватимуть — доведеться переховуватись.

— А чи варто тобі йти? Можна розрахуватися й тут.

— Ти нам дорожчий за Езіза! Може б, його самого?..

— Ні, не можна! Сили нерівні, нас переб'ють.

— Тоді... візьми нас із собою!

Артик замислився. Це відповідало таємним його намірам, хоч було несподіванкою. Що робити із сотнею озброєних вершників? Влаштувати свій табір і, як Езіз, грабувати народ? Ні, на це він не піде. Помірятися силою з Езізом чи білогвардійцями? З однією сотнею не навоюєшся. От коли б Іван був тут. О, тоді Артик привів би до Ради всю сотню своїх молодців і позбавив би сили кульгавого мірзу! Та Іван, мабуть, вже далеко, до нього не пробитися. «Може, ще потерпіти, перечекати, поки Езіз почне бій з червоногвардійцями?..» — подумав Артик і звернувся до своїх джигітів:

— Ні, друзі, тепер цього робити не можна. Один я де завгодно знайду собі дах і притулок, а з цілою сотнею куди дінешся? Краще вже і я залишусь тут. А доведеться мені йти, то дайте слово, що ви на першій мій поклик з'єднаєтеся зі мною.

Не встигли відповідати джигіти, як з'явився Кельхан і покликав Артика до Езіза. Артик одразу ж пішов за ним. Він вирішив помиритися, якщо буде можна, і чекати сприятливого випадку, для переходу на бік червоних.

Зібравши сотників, Езіз звернувся до них з промовою, ні словом не обмовившись про недавню сутичку з Артиком. Він був сповнений почуття величі і важливості завдань, що стояли перед ним. Свою промову він закінчив наказом негайно готуватися до великого походу.

— Весь народ Туркменистану чекає на нас,— гордовито промовив він.— Завтра, найпізніше післязавтра, ми виступаємо. Що ви на це скажете?

Артик мовчав. Не відповів нічого й Кельхан. Езіз, почекавши з хвилину, спитав:

— Чого ви мовчите?

І знову Артик не промовив ні слова. Тільки тепер він зрозумів, як важко прикидатися людині з щирою душею. Кельхан не міг утриматися від докору.

— Езіз-хан, ти — старший. Накази твої ми виконуємо. Але ти на нас не зважаєш.

— Правда, Кельхан,— поступливо промовив Езіз,— буває, що я перебираю міру. Сьогодні я погарячився.

— Ти радишся із своїми радниками,— що ж, радься! Та не погано буде, коли ти і з нами поговориш про свої наміри і вислухаєш нашу думку. Адже кінець кінцем нам доведеться віддавати життя і проливати кров.

Езіз відкашлявся і сказав м'яко, але не втрачаючи гідності:

— Кельхан, мужчина говорить один раз: я вже визнав свою помилку. Не примушуй мене присягатися. Артику, ти знаєш, який я запальний,— не приймай близько до серця нашої сварки. Те, що я тебе образив, мене й самого мучить. Давайте поговоримо про похід. Найпізніше післязавтра нам треба бути разом з кінями у вагонах. Як ми повинні до цього підготуватися?

Артик глибоко зітхнув:

— Езіз-хан, найліпше для мене приготування — здати тобі зброю.

— Так не можна, Артику.

— А як можна? Звіритись на слово товстопузого бая і бити на смерть такого ж, як я, дехканина?

— Артику, і в молитві трапляються помилки. Повернемося краще до справи. Нині вирішується доля не лише Теджена, але й усього туркменського народу.

— Що ж, той, хто пригноблює небагатьох, коли матиме силу, пригноблюватиме й багатьох,— похмуро перебив Артик.

— Якщо ми хочемо відвоювати незалежність туркменського народу,— вів далі Езіз, ніби не чуючи Артикових слів,— ми не маємо права кидати зброю.

«Авжеж,— подумав Артик,— я тепер добре знаю, що не можна кидати зброю. Але для волі і незалежності нашого народу треба, щоб ти гойдався з мотузкою на шиї...»

Кельхан підбив підсумок розмови:

— Езіз-хан, поки що ні Артик, ані будь-хто з нас не збирається кидати зброю. Але ти не забувай, у чіх руках ця зброя і для чого вона служить.

Очі Езіза та Артика на мить зустрілися. Погляд Езіза говорив: «Ну, гаразд! Прийде час, я розрахуюсь із тобою!» Артикові очі відповідали: «Птаха, що ти впіймав, я ще раніше обскуб. Не думай, що Артика можна захопити зненацька! Я тобі ще скаламу-чу життя, коли треба буде!»

На жаль, не було з ним поруч Ашира. Інакше Артик ще сьогодні скаламутив би життя «тедженському ханові».

Розділ третій

У Закаспії настали тривожні дні.

Захопивши владу в Ашхабаді, білогвардійці рушили по колії Закаспійської залізниці на схід і на захід. Незабаром їм пощастило захопити Красноводськ. Тут так само, як в Кизил-Арваті та Ашхабаді, почалися поголовні арешти та вбивства прибічників Радянської влади. Із звірячою жорстокістю розправлялися білогвардійці з більшовиками і робітниками, що підтримували більшовиків. В'язниці були переповнені.

Усіляка наволоч згуртувалася для цієї чорної справи: професійні провокатори, есери, меншовики, царські офіцери, що вислужувались перед англійцями. Туркменські націоналісти, на чолі з царськими полковниками Ораз-Сердаром та Ніяз-беком, намагалися підняти аули на підтримку білогвардійської влади. Баї та мулли привезли в Ашхабад близько восьмисот чоловік мусульман, серед них — чимало обдурених дехкан. Кількасот їх вирядили ешелонами на Мари. На двадцять перше липня весь Закаспійський край був у руках білих. Трималася лише кріпость Кушка, гарнізоном якої командував хоробрий патріот генерал Востросаблін, та на підступах до Чарджоу, в районі Мари, вели бої з білогвардійцями загонами революційних робітників.

Одержавши звістку про ашхабадський заколот, ЦВК та Раднарком Туркестанської республіки відрядили до Закаспію спеціальну делегацію на чолі з комісаром праці Полторацьким.

Делегація зупинялася в кожному місті. Полторацький виступав на всіх мітингах, скрізь закликаючи захищати Радянську владу, придивлявся до людей, вивчав настрої широких народних мас. У Кагані його виступ на мітингу зірвали місцеві есери. Делегації пощастило вирватися звідти, ледве уникнувши арешту. Та Полторацький був не з полохливих. У соціал-демократичну партію він вступив ще до революції тисяча дев'яťсот п'ятого року, брав діяльну участь у революційній боротьбі робітників Баку. Виріс він у бідній родині, був учнем у друкарні, а потім складачем аж до того дня, коли робітники Бухари обрали його своїм делегатом на Перший Всеросійський з'їзд Рад в Петрограді. Тут він без вагань приєднався до більшовиків, а пізніше в Ташкенті із зброєю в руках бився з контрреволюціонерами за встановлення влади Рад. Потім став редактором першого офіційного органу Радянської влади в Ташкенті «Радянський Туркестан» і останнім часом був призначений ТуркЦВК на посаду народного комісара праці. Очоливши урядову делегацію, він їхав тепер у гущу контрреволюційного заколоту із свідомістю того, що справа, яку він захищає,— безсмертна і великі соціалістичні ідеї Жовтневої революції неминуче переможуть скрізь.

У Чарджоу робітники, що зібралися на вокзалі, гаряче зустріли народного комісара. Але в Марі на вокзал прийшло лише декілька більшовиків — членів міської Ради. Серед тих, що зустрічали Полторацького, був і Іван Тимофійович Чернишов зі своїми червоноармійцями.

Чернишов нетерпляче чекав приїзду Полторацького. Прибувши в Марі, Іван Тимофійович побачив тут зовсім не те, на що сподівався: керівники Ради розгубилися і зовсім не спроможні були мобілізувати сили для придушення контрреволюції. У місті було повно підозрілих людей, що вільно походжали на вулицях і провадили провокаційну агітацію серед населення. Значна частина членів Ради, есери та меншовики, одержавши телеграму Фунтикова, навіть не подумали чинити опір білогвардійським загонам, що вже почали рух з Ашхабада на схід, а навпаки, готувалися урочисто зустрічати біле військо. Чернишов із своїм невеликим загonom відчув себе у ворожому оточенні і навряд чи зостався б у Марі, коли б не зустрів на другий день після свого приїзду Альошу Тижденка.

Вони зустрілися на вулиці, біля приміщення Ради. Альоша зрадив Чернишову, як рідному батькові. Приїхавши в Марі із загonom червоногвардійців ще до ашхабадського заколоту, щоб допомогти Раді ліквідувати вогнища контрреволюції, він застряв тут і тепер теж не знав, що йому робити: чи готуватися до бою на підступах до Марі, маючи за спиною ворожі сили в місті, чи

відступати на схід, на Байрам-Алі. А становище в районі було дуже серйозне. Тиждень розповів про заворушення, що почалися в аулах, де з'явилися агенти національного комітету і разом з баями та духівництвом боролися ворожу агітацію.

Поруч з Альошею стояв літній туркмен з чорною бородою і великими чорними очима. Чернишову з першого погляду сподобалась вільна, гордовита його постава. Альоша, знайомлячи їх, сказав, що Карагез-ішан, — так звали туркмена, — член Марійської Ради, користується в народі великою пошаною, а в Раді твердо тримається більшовицької лінії.

Втрюх, узявши з собою червоногвардійців, вони зайшли в приміщення Ради. У прокуреному кабінеті голови відбувалося безладне засідання. Майже ніхто не слухав голову, що говорив про необхідність захищати Радянську владу; дехто перебивав його промову глузливими зауваженнями. Особливо розперезався якийсь лисий горбань з опуклим лобом і запалими очима. Охриплим голосом він намагався перекричати всіх:

— Ми не проти Рад, ми проти тих, хто узурпує владу Рад! Тому ми трохи перебудуємо Ради... І ашхабадців ми зустрінемо не з багнетами, а з прапорами!..

Іван Тимофійович не стерпів. Тут, у Раді, одверто виголошували контрреволюційні промови. Він гнівно крикнув, перебивши горбаня:

— Брешеш! Я не знаю, до якої ти партії належиш, але таких як ти, контрреволюційних гадів, треба гнати з Рад!

Горбань покарлюченими пальцями вдарив себе в груди:

— Я — есер і пишаюся тим, що належу до партії послідовних революціонерів!

— Будь певний, з цією пихою ти не довго протримаєшся! Громадянська війна, що почалася у нас, хоч вона і тяжка, а проте дозволить нам звільнитися від подібних дволичних ворогів. Тепер не час для балаканини. Треба готуватися до зустрічі з білими. Не з прапорами, як галасує оцей пройдисвіт, а із зброєю в руках!..

Горбань закричав:

— Я тебе не знаю і знати не хочу!

— Підожди, визнаєш! — Іван Тимофійович повернувся до Альоші і голосно сказав: — Комісар, слід би відрекомендуватися панові!

Альоша відчинив двері і, коли в кабінет зайшли Мави і двоє червоногвардійців з рушницями, офіційним тоном звернувся до горбатого есера:

— Іменем Туркестанської Радянської Соціалістичної Республіки... — І, не витримавши, крикнув: — Геть, гаде, звідси!

Чернишов обвів очима кабінет:

— Хто ще хоче зустріти білих з прапорами?

Ніхто не промовив ні слова.

Голова одразу ж закрити засідання і, залишившись наодинці з Чернишовим та Тижденком, повідомив їх, що тягнув це засідання тільки для того, щоб виграти час: до прибуття поїзда Полторацького залишалось півтори години.

Полторацький, виїжджаючи з Ташкента, сподівався, що йому пощастить уладнати все мирним шляхом. Лише в Марі, поговоривши з головою Тедженської і Марійської Рад, з обома комісарами Червоної гвардії — Тижденком та місцевим, він зрозумів, що становище в Закаспії значно серйозніше, ніж він думав. На вулицях міста провадилась одверта агітація проти Рад. Щоправда, мітинг на майдані, на якому виступив Полторацький, пройшов без будь-яких інцидентів, можливо, тому що на ньому були присутні озброєні червоногвардійці. Та ледве почало сутеніти, як на околицях міста білогвардійці відкрили стрільбу по червоногвардійських патрулях. Залізничний диспетчер одержав повідомлення про вихід військових ешелонів з Теджена в напрямку Марі. Чернишов уже знав, що з Ашхабада вирушило на Тедженко шестисот білогвардійців та кілька сотень туркменів, яких понабирали по аулах агенти національного комітету. Можливо, що до цих ешелонів приєднав своїх нукерів і Езіз. Полторацький зрозумів, що втримати Марі силами двох-трьох сотень піших червоногвардійців не пощастить: замало лишалося часу на підготовку, білі могли почати бій за місто цієї ж таки ночі.

По дорозі в Марі урядова делегація включила до свого складу кількох туркменів — представників місцевих Рад. Від Марійської Ради Полторацький охоче приєднав до своєї делегації Карагезішана, який і на нього справив хороше враження. Карагезішан переконливо доводив, що туркмени не підуть за царськими офіцерами та чиновниками, що треба роз'яснити туркменам, з кого складається біла армія, і тоді вони зрозуміють, хто їхній друг і хто ворог. Але пізно, пізно вже було починати роз'яснювальну кампанію в аулах,—питання про владу вирішувалося силою зброї.

Чернишов пропонував оголосити у місті военний стан, мобілізувати весь кінний транспорт, почати спорудження укріплень. Але для цього вже не залишалось часу. Полторацький вирішив зробити головним опорним пунктом червоногвардійських частин заводське селище Байрам-Алі за двадцять п'ять кілометрів від Марі. Туди повинна була повернутися його делегація, щоб розгорнути роботу серед дехкан і робітників. Туди ж він запропонував виїхати і Чернишову з червоногвардійцями, щоб сконцен-

трувати там під його командуванням усі сили й дати відсіч білогвардійцям на шляху до Чарджоу. В Марі він залишав загін Тижденка, і сюди ж мав прибути викликаний ним загін червоногвардійців з Ташкента. Диспетчер повідомив, що ташкентський військовий ешелон уже вийшов з Кагана. Чернишов не хотів залишати Полторацького, але той заспокоїв його, запевнивши, що пробуде в Марі недовго — з'ясує воєнну обстановку і, в разі потреби, повернеться в Байрам-Алі з ешелоном Тижденка чи ташкентського загону.

Вирядивши делегацію і Чернишова, Полторацький походжав по перону з Альошею Тижденком, чекаючи розмови по прямому проводу з головою Туркестанського Раднаркому. Було тихо. Старовинний годинник в кімнаті телеграфу пробив три години ночі. У безмісячному чистому небі спокійно мерехтіли зорі. Денну спеку змінила прохолода, з степу повівав вітерець. Нічну тишу порушували лише пронизливі свистки та гуркіт маневрового паровоза. І раптом на околиці міста, де були пости червоногвардійців, залунали постріли. Тижденко занепокоївся. Полторацький зауважив, що ці постріли нічого особливого не означають, бо в місті взагалі панує безладдя і часто стрілянину починають самі міліціонери. Але стрілянина не припинялась, і кінець кінцем він сказав комісарові:

— Товаришу Тижденко, вам треба поспішити до загону.

— Як же я вас залишу тут одного?

— Один чи двоє — невелика різниця. А коли ви не наведете порядку, ця стрілянина наполохає все місто.

Альоша вагався. Полторацький поклав руку йому на плече і сказав:

— Друже мій, тепер не час роздумувати. Раз партія послала вас воювати, треба вміти виходити з будь-якого становища. Ідїть, робіть свою справу, а я робитиму свою. Про мене не турбуйтеся. Он стоять осідлані коні. Стане тут небезпечно,— сяду й швидко виїду. Ідїть же. Коли з'ясуєте, що там за шум, повертайтеся на телеграф.

Поки добилися зв'язку по прямому проводу з головою Раднаркому, минула ще година. Полторацький повідомив Ташкент про важкий стан у Закаспї і про свої розпорядження щодо концентрації радянських сил в Байрам-Алі. Голова Раднаркому відповів, що в Ташкенті залишилось дуже небагато червоногвардійців, а частини Червоної Армії тільки формуються, але запропонував використати зведений Московський полк. Цей полк просувався Закаспійською залізницею через Чарджоу, Ашхабад та Красноводськ у внутрішню Росію. Полторацькому було наказано затримати його, як тільки він прибуде в Байрам-Алі, і кинути на при-

душення білогвардійського заколоту в Туркменії. Полторацький був не дуже задоволений таким рішенням і не стримався, щоб не зробити закид голові Раднаркому, що він недооцінює всієї серйозності становища, загрози самому Ташкенту. Голова відповів, що Полторацький не досить обізнаний із становищем у Туркестані, і з метою інформації запропонував ознайомитися з телеграмою, надісланою в цей день Леніну. На телеграфній стрічці одразу ж з'явилися слова цієї телеграми:

«Туркестанська республіка в пазурах ворога. Діють фронти: Оренбурзький, Ашхабадський, Верненський... Дії англійців активізуються... Не вистачає снарядів, зброї... Становище жахливе...»

Не встиг телеграфіст закінчити прийом телеграми, як апаратна здригнулася від гарматного пострілу. Це бронепоезд білих повідомив про своє прибуття. Затримуватися не можна було ні хвилини. Наказавши телеграфістові відстукати в Ташкент останнє повідомлення про підхід білих, Полторацький кинувся з телеграфу до свого коня, що стояв біля конов'язі. Але, вискочивши з приміщення, він одразу ж наштотхнувся на юрбу білогвардійців, що бігли по перону. Його схопили і обеззброїли.

Починало світати. Весь привокзальний район був охоплений перестрілкою. Перон, по якому ще за годину до цього прогулювався Полторацький з Тижденком, заповнили групи озброєних білогвардійців. Ідучи під конвоем, Полторацький думав лише про те, щоб Тижденко не здумав визволяти його.

А Тижденко в цей час був зовсім недалеко. Відстрілюючись від наступаючих дозорів білих, він встиг навантажити ешелон, що стояв під парами на товарній станції, вивезеною із складу зброєю і деякими цінностями і наказав своїм червоногвардійцям відступати на Байрам-Алі. Сам він залишився, щоб іти на телеграф за Полторацьким. Хотів було взяти з собою двох червоногвардійців, але в останню хвилину відмовився від цього наміру, подумавши: «Навіщо? Одному легше пробратися, а тут кожний боєць потрібний».

Але й одному пробратися на телеграф, як виявилось, було нелегко. Скрізь він натикався на білогвардійців. Доводилося щоразу ховатися за глинобитними стінами, в ариках, садах. Коли він добився до телеграфу, приміщення вже захопили білогвардійці. З розчинених вікон долітали голоси:

— Чий це кінь?

— Та тут захопили одного більшовика. Виявилось, що це надзвичайний комісар з Ташкента.

— Ну й куди ж його?

— Куди?.. Чи в тюрму, чи просто до стінки.

Альоша похолов. Що ж тепер робити? Спочити на коня Полторацького і мчати в Байрам-Алі? Ні, це неможливо. Як він подивиться в очі Чернишову, делегатам?.. Згадалося прощання з Полторацьким на пероні; його палкі слова про відданість партійній справі, здавалося, ще лунали у вухах. «Але як же допомогти йому? Адже він у тюрмі!» І раптом він з радістю згадав, що начальник марійської тюрми — його старий знайомий. Коли Тижденко служив в охороні ашхабадської тюрми, він був там старшим наглядачем. Це був досить щирий служача, що не забував, проте, своєї вигоди. Альоша вирішив рискнути.

Цілий день він переховувався в напівзруйнованому будинку біля вокзалу, обдумуючи, як врятувати Полторацького. Трохи поспав. А ввечері, сховавши свою зброю, пробрався до в'язниці, сказав постовим, що повинен бачити начальника в терміновій справі, і сміливо зайшов у канцелярію.

Побачивши перед собою Тижденка, начальник тюрми вирячив очі: перед ним стояв комісар червоногвардійського загону; тепер, коли влада перейшла в руки білих, він вільно розгулює по місту.

Альоша попередив його запитання:

— Я з повинною головою... Хочеш — допоможи мені, не хочеш — занапасти.

— У чому справа? — спитав начальник в'язниці. — Чим же допомогти?

— Я не пішов з більшовиками, понадіявся на тебе. Якщо я з'явлюся в штаб, — мені не повірять, а коли й повірять, — пошлють на фронт. А воювати набридло, — я поки що не хочу вмирати. Заради дружби, влаштуй мене тут на будь-яку посаду.

Помітивши, що начальник вагається, Альоша додав:

— Свій наган і гвинтівку я сховав тут поблизу. Якщо хочеш, візьми їх. Більше поки що мені нічим віддячити тобі.

Наган і гвинтівка — це було не так уже й мало. Навкруги торгували зброєю одверто, а за вогнестрільну зброю платили непогані гроші. І все ж начальник нерішуче промимрив у відповідь:

— Гаразд, поміркую. Через кілька днів знайди.

— Мені вже зараз нікуди податися, — наполягав Тижденко. — Признач мене хоч підмітальником чи водоносом, тільки допоможи.

Начальник тюрми почухав потилицю, посопів носом і нарешті погодився призначити Тижденка коридорним наглядачем біля одиночних камер, де якраз не прийшов на нічне чергування один з наглядачів. Пояснивши, що пост у цьому коридорі особливо відповідальний, бо там сидить заарештований ранком комісар Полторацький, начальник тюрми попередив, що Тижденко відповідатиме головою, коли щось трапиться.

За півгодини, потечивши на пояс револьвера, Альоша попрямував на нічне чергування. З безтурботним виглядом, задоволений тим, що йому так несподівано пощастило, він навіть насвистував щось, сходячи по камінних східцях у підвал, коли раптом помітив спрямований на нього лютий погляд горбаня, що стояв на погано освітленій площадці сходів. Ледве доба минула після того, як цього ж таки горбаня Тижденкові червоногвардійці припровадили у тюрму,— тепер його, мабуть, звільнили. Альоша швидко пробіг сходи і зник за дверима коридора.

Полторацький сидів в одиночці. Військовий штаб білих уже оголосив йому смертний вирок, ухвалений того ж дня. До страти залишалось кілька годин. Полторацький згадував своє життя. У думках його пройшли дитинство, юність, зрілі роки, коли він працював складачем у друкарні, боровся за краще майбутнє робітничого класу, а потім, підхоплений могутнім вихором революційних подій, побував у Петрограді на з'їзді Рад, чув Леніна, став більшовиком. І йому стало нестерпно важко від свідомості, що він не виконав доручення партії, що в ту хвилину, коли над Радянським Туркестаном нависла така страшна загроза, йому доводиться прощатися з життям, майже нічого не зробивши для організації відсічі ворогам. Йому хотілося хоч кілька слів написати перед смертю тим, хто повинен жити і боротися за новий, чудовий світ вільних людей і вільної праці, за світ соціалізму і комунізму. Обхопивши руками голову, він сидів непорушно на голому тапчані, і думки несли його все далі й далі від похмурого каземату. А до виконання вироку залишалося все менше й менше часу.

У дверях тихенько клацнув і відчинився вовчок. Полторацький не зрушив з місця, але раптом почув шепіт:

— Товаришу комісар!.. Товаришу комісар!..

Побачивши знайомі палкі очі Альоші, він швидко підійшов до дверей. Тижденко покwapно пояснив йому, як з'явився тут, спитав, що робити, щоб полегшити втечу.

Полторацький на хвилину замислився. Альоша згадав, як колись він стояв отак і розмовляв через вовчок з Артиком у коридорі ашхабадської тюрми. Артика треба було заспокоювати, підбадьорювати. Комісар, певне, не мав потреби в цьому. Ні тіні неспокою чи страху на його обличчі Тижденко не помітив.

— Нічого з цього не вийде, Альошо,— заговорив нарешті Полторацький.— Коли б хоч коні були наготові для нас обох. А так — загинемо обидва. Краще вже я один.. Олівець і папір у тебе є?

За дверима коридора почулися кроки, Альоша нічого не встиг відповісти, тільки просунув у вовчок свою записну книжку з олівцем і зачинив дверцята.

Прийшов незнайомий наглядач, прийняв чергування, а Тижденкові велів негайно ж іти до начальника в'язниці.

Як тільки зачинилися за Тижденком двері кабінету, начальник занепокоєно сказав Альоші, що його впізнали.

— Тебе, кажуть, треба не на варту ставити, а самого в одиначку посадовити... Що тепер будемо робити?

— Я ж одразу сказав, що покладаюся на тебе,— спокійно відповів Тижденко.— І тепер повторюю те ж саме: можеш зняти цей револьвер і відправити мене в камеру.

Альоша говорив, тримаючи руку на кобурі револьвера.

— Я сказав цьому горбаневі, що він помилився, що ти — не ти,— бурчав начальник.— Але видно, це лиха людина. Можливо, ранком прийдуть перевіряти. Тому моя порада тобі: їдь в Ашхабад...

— В Ашхабад?

— Чи далі,— куди захочеш. Я дам тобі папірець з печаткою, в якому буде сказано, що ти відряджений в розпорядження начальника ашхабадської тюрми. З таким папірцем тебе ніхто не затримає...

Одержавши документ, Тижденко, проте, попрохав дозволу залишитися на чергуванні до світанку, щоб прямо з тюрми піти на поїзд. За цей час він сподівався ще раз поговорити з Полторацьким і переконати його, що втеча необхідна навіть і тоді, коли б йому, Олексію Тижденкові, заради цього довелося загинути. Щоб врятувати народного комісара, Альоша без вагання пожертвував би своїм життям.

Задзвонив телефон. З відповідей начальника Альоша зрозумів, що в тюрму прямує загін білогвардійців, щоб виконати вирок над Полторацьким.

Начальник дозволив Тижденкові залишитися на варті до ранку. Він боявся, що недосвідчений наглядач, який змінив Тижденка, може викликати незадоволення білогвардійського начальства, що мало ось-ось прибути до тюрми.

Коли Альоша знову одчинив вовчок у камеру Полторацького, той уже перечитував свого передсмертного листа. Дочитавши його, він знову взявся за олівець і написав ще кілька рядків. Потім підвівся і, передаючи Альоші листа разом з його записною книжкою, сказав:

— Сховай краще та постарайся не потрапляти їм у руки...

Альоша палко зашепотів, викладаючи продуманий план втечі. Але говорити не було можливості. На сходах почувся гуркіт сол-

даських чобіт. Полторацький схвильовано потис руку Альоші і відвернувся. Альоша зачинив віконечко.

Стоячи біля дверей, він почув останні слова комісара, які той кинув в обличчя білогвардійцям, що зайшли до камери:

— Ви, що втратили подобу людську, кровожерні пси!.. Все одно, розстрілявши мене й таких, як я, ви революцію не задушите! Навпаки, ви цим лише прискорите свою загибель!

Полторацького повели з камери. Тижденко пішов слідом за білогвардійцями, тримаючи руку на кобурі револьвера і з хвилюванням чекаючи хвилини, коли засудженого виведуть за ворота тюрми. Але на вулиці він одразу зрозумів, що нічого зробити не можна,— Полторацького одразу ж оточили вершники з шаблями наголо. «І комісара не врятуєш, і себе даремно занестиш,— з розпачем подумав Тижденко.— Загине і його останній лист. Мабуть, писав найближчим, можливо, дружині, дітям. Якщо мене схоплять у нього на очах, я позбавлю його і цієї останньої втіхи перед смертю...»

Безнадійно озираючись, Тижденко помітив, що один з конвоїрів, спішившись, відійшов напитися води. Одразу зважившись, Альоша скочив у сідло і миттю зник у нічній імлі.

Це відбулося так несподівано, що конвоїри, які не зводили очей із засудженого, не встигли навіть опам'ятатися. Кілька пострілів навздогін не завдали Альоші ніякої шкоди.

Полторацький мимоволі посміхнувся. Кінський тупіт, що віддалявся, лунав у його ушах, як навальний хід революції, яку не зупинити нічим.

Розділ четвертий

Місто Теджен і станція сповнилися людьми. За наказом Езіза з усього повіту прийшли мобілізовані. Кожного проводжали один-два родичі. Вулиці, майдани та околиці залізниці були густо всіяні чорними папахами. Подуви гарячого вітру, що налітав з південного сходу, з боку розпечених пісків пустелі, куйовдили закрутки папах і, страхаючи, розгойдували труп повішеного.

Захоплення Теджена Езіз відзначив новими звірствами. Цього разу він хотів, щоб вони мали особливе, повчальне значення. Він обіцяв своїм радникам викоренити злочинство та заборонене мусульманським законом куріння тер'яку. За злочинство били батогами. До тер'якешів застосовували інших заходів.

Хораз-багші, старик-жебрак, що стояв уже однією ногою в могилі, був запеклим тер'якешем. Езіз наказав повісити його на переїзді через залізницю, край великого шляху, що вів до міста.

і почепити йому на грудях дошку з написом: «Хто б не був злодій та тер'якеш — отак і з ним буде!» Арабського напису ніхто не розумів. В очах мобілізованих, що йшли до міста, повішений на переїзді був грізною пересторогою: «Так буде з кожним, хто здумає перечити волі теґженського хана». Багші висів перед очима перехожих і здавався базарним джарчі¹, що вигукував на весь голос: «Гей, ошуканий народе! На чорні голови твої налетіла буря! Дивись на мене! У чому мій злочин? Хіба не був я нещасним рабом, що зустрівся з невиліковною хворобою? Якщо я вкрав курку, то чи не була вона жалюгідним шматком для голодного? Якщо я став тер'якешем, хіба моя в цьому провина? Куди я міг подітися від жебрацького, голодного життя? І чи не це життя вкоротив мені Езіз-хан, замість того щоб зрозуміти мій стан, пожаліти, вилікувати мене?.. Нехай мені судилося пекло,— я горю за всіх вас! Хіба більшість з вас не такі ж нещасні, знедолені? Якщо будете такі ж покірні та безсловесні, кров ваша струмками потече поміж піщаними горбами! Трупні ваші в глухій пустелі стануть ласощами для шулік та вовків! І винні будете ви самі. Зрозумійте ж це, опам'ятайтесь!..»

Нещасні люди йшли повз повішеного, кожний із своїм лихом, і тремтіли від страху.

Починаючи з минулої ночі, на Мари через Теґжен проходив ешелон за ешелonom. З платформ стирчали стволи гармат. У їхніх жерлах причаїлася смерть для сотень і тисяч людей. Але солдати, що вибігали з вагонів з баклажками в руках, по-різному озброєні, у різному одязі і різного віку, не думали про ту смерть,— вони везли її для інших. Якщо вони й згадували про це, то сподівалися, що смерть обмине їх.

На курному полі біля станції старі нукери Езіза та недавно мобілізовані спішно навчались військової справи. Езіз поділив їх на роти та взводи, поруч з кожним ротним командиром поставив російського офіцера. У місті мобілізували всіх туркменів, що знали російську мову, всіх товмачів. Синки міських купчиків із задоволенням почепили зелені погони, не ризкуючи накласти голову під червоногвардійськими кулями. Товмачів вистачило не тільки для ад'ютантів, яких взяв Езіз у штаб, але й для всіх офіцерів-інструкторів.

Езіз роздав берданки мобілізованим, обновив декому білизну. Серед тих, хто одержав берданку, були й безвусі підлітки, і такі, що вже голилися, і бородачі з сивиною, яким перевалило вже за п'ятдесят.

Ці строкаті роти та взводи навчалися марширувати та поводи-

¹ Д ж а р ч і — вісник, глашатай.

тися з гвинтівкою. Більшість не мала ніякого уявлення про військовий стрій. Ноги в чокаях старанно збивали густу куряву, з-під папах градом котився піг, але толку було мало. Коли в одній з рот подали команду: «Кругом!» — всі повернулися в різні боки. Рушничні прийоми засвоювалися ще важче. Люди незграбно підкидали та опускали берданки, штовхаючи прикладами один одного; коли по команді робили випад і кололи багнетом, багато хто падав обличчям у пилюку. Щоб перевірити влучність стрільби, спробували стріляти залпом. За мішень правила напівзруйнована глинобитна стіна, якою було огорожено залізничну колію. По команді: «Плі!» — пальнули, немов горохом посипали. Хмарки куряви знялися перед стіною; а більшість куль полетіла в небо. Багато хто, стріляючи, заплющував очі.

Офіцери-інструктори спочатку досить жваво бігали від взводу до взводу, показуючи, як поводитися з рушницею, як стріляти і колоти багнетом. Руки, що звикли тримати держак лопати, незграбно і неохоче бралися за приклад, а доторкуючись до холодного ствола, здригалися, наче то було тіло змії. Офіцери зовсім занепали духом. Вони зрозуміли, що таке військо лише заважатиме в бою, зробиться мішенню для гармат та кулеметів.

Бистроокий, невеличкого зросту, кремезний офіцер, дивлячись лютими очима на безладну мішанину чорних папах, сказав товмачеві:

— Куди я потрапив? Це ж якась дика, неприборкана орда! Та хіба можна цей натовп посилати на фронт? — і низав плечима.

Товмач, глянувши на Езіза, що стояв поблизу в гордовитій позі і поглядом шуліки озирає своє військо, неголосно відповів:

— Нічого, навчаться. Езіз-хан душу вийме з кожного, а свого доб'ється!

У цей час з Ашхабада підійшов спеціальний поїзд із зеленими прапорами, і Езіз із своїми ад'ютантами поквалливо подався на перон. Із штабного вагона вийшли Каразат-молла і кілька інших старійшин. Слідом за ними виліз важкий, кривоногий Ораз-Сердар, призначений командуючим військом Закаспійського фронту.

На майдані проти вокзалу почався мітинг. Говорив Каразат-молла, що спеціально для цього виступу надів білу чалму. Він був, здавалось, чимсь стурбований і почав мляво, потім пожвавішав, і його різкий голос перейшов у крик.

Після мітингу Ораз-Сердар запросив Езіза в штабний вагон і вручив йому наказ про призначення його командуючим Окремим Тедженським корпусом. Езізові визначили час відправки його ешелонів і дільницю фронту. Потім поїзд командуючого вирушив на Марі.

Езіз не гаявся ні години і, припинивши навчання свого війська, наказав вантажити коней і зброю у вагони. Ситі, гарячі коні, яких не можна було наближати один до одного, ставали дибки, хвищали й кусалися. Зав'язавши очі, коней сьак-так заводили у вагони. Поміж вагонами і пероном билися ті коні, що зірвалися з містків. Почуваючи під собою хистку підлогу, гарячі скакуни, що звикли до степових просторів, скаженіли, гризли поставлені перед ними перекладки. На весь ешелон чути було бухання важких копит об дощані підлоги вагонів.

Та ось перший ешелон, з класним штабним вагоном посередині, рушив. Перон сповнився вигуками, плачем:

— Хош, будь здоровий!

— Повертайся щасливо!

— Хай захистить тебе аллах від кулі та шаблі!

З вагонів гукали у відповідь:

— Не побивайтесь, повернемось живі-здорові!..

Ліку не було людям, що з плачем бігли з обох боків ешелону і потроху відставали.

Дурди був мобілізований як перекладач. Але виявилось, що він не досить вільно володів російською мовою, і його зробили бійцем. Він потрапив в один з червоних вагонів разом з тридцятьма двома іншими мобілізованими. Поруч з ним сидів старий у латаних чокаях, з сивою бородою, що закривала вирізний комір бязевої сорочки. Це був шістдесятирічний Черкез з аулу Гоша. Він сам з'явився на призов, пожалівши сина, на якого випав жеребок. Білий офіцер, прикомандирований до штабу Езіза для навчання мобілізованих, був проти його прийняття, але Езіз сказав: «Людина, що бачила і холод, і спеку, буде добре битися».

Коли ешелон рушив, Черкез висунув голову з дверей вагона. Поруч з вагоном біг його чотирнадцятирічний син.

— Батьку! — крізь сльози гукав він. — Будь здоровий, повертайся щасливо!

Шлях, на який ступив Черкез, не був схожий на той, яким він простував усе своє життя. Хоч він сам був у вагоні, але серце його летіло до сина, постать якого робилася все меншою і губилася вдалині. З Черкезових очей покотилися сльози. «Дитя моє!» — хотів він сказати, але ридання стисло йому горло.

Ешелон пройшов повз повішеного на переїзді Хораза-багші, що витягся, мов вартовий, минув залізний міст. Знайоме місто, рідні місця залишалися позаду. Перед Черкезовими очима пропливала люба з дитинства, м'яка лобода, що чіплялася за ноги, суха верблюда-колючка, з якої осипалося вже насіння, гіллясті гребенчуки, солянка, що живим килимом вистилала степ. Черкез не

втримав болю розлуки з рідними місцями, одійшов від дверей у глибокий вагон і простягся на нарах.

У тому ж вагоні був і Покги Вала. У шістнадцятому році йому пощастило відкрутитися від царського набору на тилі роботи завдяки родичеві-джигіту, тепер виручати його було нікому. Рятуючи від мобілізації свого сина, він також потрапив у червоний вагон. На Покги не дуже вплинуло те, що Теджен зостався позаду. Його ніхто й не проводжав. Одверто пишаючись берданкою, якої не випускав з рук, він щоразу клацав затвором і, не звертаючи уваги на те, слухають його чи ні, без упину базікав:

— Оце зброя! Що ствол, що курок, що затвор — усе блищить, наче щойно вимите! Зумій тільки прицілитись, а вже куля влучить куди треба.

Засмученому Черкезові набридло базікання Покги, і він невдоволено сказав:

— Ну й базіка ти, мірабе,— наче язика свого на землі знайшов! У людей від цих рушниць серце ние, а ти все своє вала-бала¹. Годі тобі грюкати цією гидотою та каламутити душу!

Коли б хто-небудь в аулі сказав так, Покги Вала зчинив би галас. Але тут Черкез не зіпсував йому настрою. Він добродушно похитав головою:

— Ех, Черкезе! Навіщо так говорити? Все наше щастя тепер залежить від цієї зброї. Вона захищатиме наше життя. І славу принесе! А коли пощастить, то й здобиччю порадує. О ні, я готовий стати жертвою цієї зброї!

— Не поспішай! Ідемо на війну, отже, будеш іще жертвою.

— Який ти лихий, Черкезе! Хоч би раз відкрив рота для доброго слова.

— Добре слово — для доброго діла. А на добре діло не з рушницею ходять.

— Ти забуваєш наших предків аламанів.

— Аламан — інша річ. Тоді йшли не вбивати, а здобути на прожиток. А з якою метою ми тепер ідемо?

— Гм... На це твого розуму не вистачає? Ти забув, що більшовик — наш лютий ворог?

— Брешеш! Більшовик, можливо, тобі ворог. Хіба не більшовики цього року врятували нас від голоду?

— Е-е, та в тобі більшовицька зараза!

— Гаразд, якщо в мені більшовицька, то в тобі — царська! Я хоч і бідний, а з тобою себе не зрівняю.

¹ В а л а — базіка, пустобрех. В а л а - б а л а — наслідування базіканню.

— Чи ти розумієш, що кажеш? Ми їдемо на війну проти більшовиків, а ти їх вихваляєш! Почує Езіз-хан, він тобі задасть!

— Хіба не Езіз довів нас до такого життя? Краще я помру від руки Езіз-хана, ніж від руки більшовика, що нагодував мене в голодний рік. Іди виказуй! Нехай Езіз засмажить мене і з'їсть!

— Гм!.. Коли ти такий, то я не мовчатиму! Не мовчатиму! Піду й скажу!

У вагоні був чорнявенький підліток, на ім'я Кичі-Кул. У нього ледве ставало сили тримати берданку. Він грюкнув прикладом об підлогу і гукнув:

— Ти, Вала, хоч землю переверни, а те, що говорить дядечко Черкез, і я скажу!

Покги Вала розгублено закліпав очима:

— Ти, хане мій, звідки знаєш моє ім'я? Краще не слухай таких розмов. Наш Черкез не сповна розуму...

Інший підліток, що лежав на нарах, підвівся на лікті і сказав своєму товаришеві:

— Кичі-Кул, дай йому в зуби, щоб не торохтів. У нього язик, мов пес, що зірвався з прив'язі!

Покги Вала розлютився:

— Ох ти, цуцня мокрогубе!

— Замовкни!

— Що ж, мені й слова не можна сказати?

Кичі-Кул наставив на череваня свою берданку. Покги вилупив на нього очі, затулився руками.

— Мовчу, мовчу!..— І одразу ж, відсовуючись у куток, спробував усе обернути на жарт: — От, богатирі знайшлися!

Молла Дурди, що досі слухав сварку мовчки, втрутився в розмову:

— Покги-міраб, ти, звичайно, помиляєшся. Твої розмови — безглузда балаканина. Мені теж починає здаватися, що більшовики — це все-таки краще, ніж «хан тедженський». Тим, що нині відбувається, незадоволені не тільки Черкез або Кичі-Кул, незадоволений і я, і багато інших.

У цей час вздовж ешелону, що спинився на якомусь роз'їзді проходив Артик. Почувши голос Дурди, він зазирнув у відчинені двері вагона і здивувався:

— Молла Дурди?

— Так, я.

— Що ти тут робиш?

— Що роблять ці люди, те і я.

— Хто тебе привів сюди?

— Хто їх привів, той і мене.

— Ти доброволець?

— Якщо вони добровольці, то і я...

Гіркота слів Дурди дійшла до Артика. Ще раз глянувши на нього, він, ні слова не кажучи, пішов до штабного вагона.

У штабному вагоні Езізові радники лежали на килимах, випнувши черева. З ними ж їхали старійшини аулів і ад'ютанти Езіза.

Артик підійшов до Езіза і заговорив з ним про Дурди. Мадирішан, почувши їхню розмову, підтримав Артика:

— І справді, треба взяти цього хлопця сюди.

Артик вернувся до вагона, де їхав Дурди, і коротко сказав:

— Дурди, бери зброю, злізай.

— Куди?

— Потім визнаєш.

Дурди зник до людей, що оточували його. Кидати їх йому не хотілося. Але Артик підганяв.

— Швидше! Ешелон зараз рушить.

Дурди зліз, захопивши з собою рушницю й мішок. Артик привів його в штабний вагон і велів зайняти верхню лаву в крайньому купе.

Ешелон рушив далі.

Розділ п'ятий

Маленьке місто Байрам-Алі не виправдало надій Полторацького. Робітники бавовняного заводу, щоправда, готові були кожної хвилини взятися за зброю і виступити на захист Радянської влади, але зібрати і озброїти протягом однієї доби дехканську масу було неможливо. Допомога з Ташкента теж затримувалася. А тим часом наступ білих розгортався швидко й успішно для них.

Чернишов опинився в скрутному становищі. Він уже знав, що Мари захопили білі. Загін Тижденка, втративши близько половини свого складу, прийшов у Байрам-Алі, але Альоші з ним не було. Про долю Полторацького теж ніхто нічого не знав. Чернишов думав послати в Мари кого-небудь на розвідку, хоча б Карагез-ішана, але відмовився від цієї думки. Бронепоезд білих міг з'явитися перед Байрам-Алі щохвилини, треба було приймати рішення. Порадившись з делегацією Полторацького, Чернишов вирішив відступати далі на Чарджоу.

Підготували два ешелони. Чернишов зійшов на високий пагорб, щоб кинути останній погляд на ці місця. З-за руїн древнього Мерва, в тому місці, де височів блакитний купол мечеті султана Санджара, піднімався, повільно відриваючи від землі своє важке тіло, червоний диск сонця. Довге й гостре, немов списи, червону-

вате сонячне проміння освітило дах вокзалу, робітниче селище, димарі бавовняного заводу.

Розлігся протяглий заводський гудок. З селища потяглись до ешелонів робітники з дружинами та дітьми. Всі несли з собою тільки найпотрібніші речі. І ледве замовк тривожний гудок, як з боку Мари, наче підганяючи людей, долетіли гарматні постріли. Чернишов вирішив, що це підходить бронепоїзд білих. Треба було негайно відправляти ешелони.

Коли він повернувся на вокзал і розпорядився відправляти перший ешелон з жінками, дітьми і пораненими, на степовій дорозі з'явився самотній вершник. Він так швидко мчав, що Чернишов спочатку подумав, що це повертається хтось з його дозорних з повідомленням про появу білих. Але кінь ішов стомленим наметом, і вершник їхав, очевидно, здалеку.

З коня, що був увесь у милі і ледве тримався на ногах, зіскочив Тищенко. Перше запитання Чернишова було про Полторацького. Альоша схилив голову. Їх оточили озброєні робітники з бавовняного заводу. Всі вони пам'ятали благородний образ комісара, який за три дні до цього дружньо розмовляв з ними після мітингу.

Тищенко мовчки витяг з кишені гімнастерки стару записну книжку, обережно взяв аркушки передсмертного листа Полторацького і простягнув їх Чернишову. Руки Івана Тимофійовича затремтіли, коли він почав читати листа, голос його звучав глухо:

— «Товариші робітники, я засуджений військовим штабом до розстрілу. Через кілька годин мене вже не буде, мене розстріляють. Маючи кілька годин у своєму розпорядженні, я хочу використати цей короткий дорогоцінний час для того, щоб сказати вам, дорогі товариші, кілька передсмертних слів.

Товариші робітники, гинучи від рук білогвардійців, я, як революціонер, анітрохи не страшуся смерті, бо вірю, що на зміну мені прийдуть нові товариші, дужчі, сильніші духом, які продовжуватимуть розпочату святу справу, справу боротьби за повне розкріпачення робітничого люду від ярма капіталу. Але, йдучи назавжди від вас, я, як робітник, боюсь лише одного: щоб мою передчасну смерть не зрозуміли як ознаку тимчасового краху, тимчасової втрати тих завоювань, які дала робітничому класу Жовтнева революція...

Товариші, я головним чином і хочу звернути вашу увагу на це. Померти — не важко, але дуже боляче і важко почувати, що частина демократії, підпавши під вплив білогвардійців, власними ж руками копає собі могилу, роблячи злочинну справу перед тими славними борцями, які не шкодуючи свого життя, йшли гордо і тепер ідуть на боротьбу за світле майбутнє — соціалізм...

Ніколи в історії не обдурювали так спритно й зухвало робіт-

ничий клас. Не маючи сили розбити робітничий клас у відкритому і чесному бою, вороги робітничого класу до цієї справи намагаються залучити самих же робітників. Вам кажуть, що вони борються з окремими особами, а не з Радами. Зухвала брехня! Не вірте, вас злочинно обдурюють. На поверхню вилізли всі покидьки суспільства: офіцерство, розбійник Езіз-хан, емір бухарський. Постає питання: невже весь цей контрреволюційний набрид пішов захищати зневажені права робітничого класу? Та ні, сто разів ні! Не вірте, не вірте, вас обдурюють!..

Товариші робітники! Поки зброя у ваших руках, ви — сила. У ваших руках засоби пересування, у ваших руках усе життя міста, і вам потрібні лише свідомість та організованість. Не давайте себе в руки контрреволюції, бо тоді буде дуже важко і знову треба буде багато жертв. Візьміть приклад із своїх братів оренбуржців, — вони вже два місяці страйкують, не даючи жодного паровоза, жодної людини для злочинно-жахливої справи. Сміливо, згуртованими лавами ставайте на захист Червоного Прапора! Давайте рішучу відсіч наймитам імперіалізму! Затавруйте всіх, хто зраджує революцію!

П. Полторацький

Ну, товариші, здається, все, що треба сказати, я сказав. Покладаючись на вас, я спокійно і назавжди йду від вас, але не сам, мене ведуть.

Засуджений до розстрілу П. Полторацький — друкарський робітник.

21 липня, 12 г. ночі, 1918 року».

Обличчя слухачів потемніли, гнівні очі дивилися похмуро.

Чернишов не міг зібратися з думками, знайти потрібні слова. Та в них і не було потреби. Сказати більше й сильніше того, що сказав Полторацький, у цю хвилину було неможливо.

Лист комісара нашвидку переписали в кількох примірниках. Потім копії його розклеїли на стінах вокзалу та заводу, і тільки тоді почали сідати у вагони.

Чернишов вважав недоцільним брати з собою нечисленний кінний загін Карагез-ішана. Так, як і Ашира, він залишив марійського депутата в тилу, доручивши йому розмножити лист Полторацького і поширити серед робітників Мари, а якщо пощастить, переслати і робітникам Ашхабада.

Ешелон Чернишова рушив на Чарджоу. Бронепоезд білих, стріляючи з гармат, наближався до Байрам-Алі.

Коли ешелон прийшов у Чарджоу, на майдані перед вокзалом відбувався мітинг. Чернишов і Тижденко, узявши з собою Мави, одразу ж попрямували до трибуни. Весь майдан був заповнений

людьми. Лише кілька днів тому тут лунав голос Полторацького, на заклик якого робітники міста поклялися не допустити білогвардійців до Амудар'ї. Але промова, що звучала тепер з трибуни, не підносила революційний дух, а викликала обурення не тільки прибулих тедженців, але й місцевих робітників. У натовпі лунали вигуки:

— Кінчай!

— Геть!

На трибуну зійшов новий промовець. Він був у чесучевому костюмі і, незважаючи на літню спеку, в галстусі. На очах в нього блищали скельця пенсне, на ногах — лаковані черевики. Не звертаючи уваги на галас та несхвальні вигуки, він витяг з кишені гребінця і почав причісувати рудувате волосся.

Хтось гукнув:

— Глянь, чепуриться, наче красна дівця!

Розлігся сміх.

Мави щось сказав на вухо Чернишову. Той ствердно кивнув головою.

Промовець не поспішаючи сховав гребінця в кишеню, оглянув площу примруженими очима і почав:

— Товариші робітники!

Знову почувлися вигуки, сміх:

— Гляньте на нього, чим не молотобоець?

— Справжній кочегар!

— Ми, товариші робітники, занадто терплячі люди. Більшовики...

Мави непомітно підійшов ззаду і схопив промовця за комір. З усіх кінців почувлись схвальні голоси:

— Держи, поки в нього очі не вилізуть!

— Тягни його з трибуни!

Під загальний регіт Мави шпурнув франта з трибуни. Той змахнув на східцях руками і простягся на курній землі.

На трибуну зійшов Чернишов, тримаючи в руках більшовицький заповіт Полторацького.

Коли він читав лист комісара, чарджоусьцям здавалось, що сам Полторацький стоїть перед ними і знову лунають на площі його полум'яні слова... Вони повторили клятву, яку дали байрамалійці. І не встиг ще закінчитися мітинг, як з боку Ташкента прибули три військові ешелони. Це були ешелони зведеного Московського полку, про який голова Туркестанського Раднаркому повідомив по прямому проводу Полторацького.

Несподівана військова допомога окрилила чарджоусьців. Але їхня радість була передчасною. Командир полку, вузьколобий худорлявий чоловік з виправкою старого царського офіцера, бай-

дуже вислухав повідомлення про становище в області і сухо сказав:

— Ми прибули сюди не воювати. Полк дуже потріпаний у боях на Оренбурзькому фронті і прямує через Каспій у Росію. Я маю наказ у найкоротший строк приставити солдатів та матеріальну частину полку в Красноводськ і вантажитись на пароплави. А те, що тут у вас відбувається, мене не стосується.

Від цих слів у Чернишова закипіло в грудях.

— Товаришу командир полку,— сказав він, ледве стримуючись,— ідеш бродом — будеш мокрий. По всій області ллється кров,— як ти можеш пройти, не забруднившись? Якщо на твоїй одязі немає білої вологи, ти зобов'язаний допомогти червоногвардійцям, більшовикам відстояти Радянську владу.

Командир полку спалахнув:

— Не вам судити про чистоту мого одягу! І мені, знаєте, наплювати, за кого ви мене вважаєте. Раднаркомові Туркестану досить добре відомо, за що проливали кров мої солдати на Оренбурзькому фронті. А вас я й знати не хочу! Ми йдемо захищати свою батьківщину.

— Хіба для радянського громадянина не однакова вся земля радянська, хіба не вся вона — його Батьківщина?

— Мені не потрібні лекції на тему про воїнський обов'язок російського оф... командира!

Не кажучи більше ні слова, Чернишов простягнув листа Полторацького. Командир полку, навіть не глянувши на листа, кинув його на платформу.

Мави дбайливо підняв аркушки і, з ненавистю глянувши на того, хто їх кинув, щось прошепотів Чернишову. Цього разу Іван Тимофійович заперечливо похитав головою. Він повністю поділяв обурення щирого Мави, але не міг зважитись на крайні заходи проти відвертого зрадника, не з'ясувавши настрою всього полку. Він не знав і не міг знати, що командир полку, виконуючи наказ Осипова, намагався перейти на бік білих із зброєю в руках і з цієї зброї відкрити вогонь по червоногвардійцям, по Радянській владі. Бачив він лише одне: силою тут нічого не вдієш. Відкрити другий фронт у Чарджоу означало б послабити фронт проти білих. Але ще небезпечніше було пропустити до білих добре озброєний полк, який назавтра ж міг повернути свої гармати проти Червоної гвардії Чернишова...

Ці думки в одну мить промайнули в його голові. В той же час очі його допитливо зупинились на обличчі комісара полку — кремезного чоловіка, в солдатському обмундируванні, певно, з рядових. Комісар стояв мовчки і з одверто незадоволеним виглядом похмуро позирав на свого командира.

Тоді Чернишов зважився. Він підійшов до Тижденка і тихо віддав йому якийсь наказ. Альоша, взявши з собою Мави, одразу ж зник.

А Іван Тимофійович повернувся до комісара полку і простяг йому листа Полторацького. Комісар з хвилюванням почав читати його, а коли дочитав, одвернувся, щоб сховати сльози, що набігли йому на очі. Мовчання порушив полковий ад'ютант, який доповів:

— Товаришу комполку, диспетчер відмовляється відправити ешелони.

Командир полку вилаявся і, притримуючи рукою шаблю, швидко подався до диспетчерської. Ад'ютант хотів іти за ним, але комісар зупинив його і наказав:

— Біжи до машиніста першого ешелону і зараз же приведи його сюди.

Іван Тимофійович, що напружено стежив за тим, що відбувалося, взяв комісара під руку і відвів убік. Не встиг він вимовити й слова, як повернувся Тижденко і, приклавши руку до козирка, сказав:

— Товаришу командуючий, ваш наказ виконано.

Комісар полку зрозумів, що командир потрапив у надійні руки. Він захоплено подивився в усміхнені очі Івана Тимофійовича і подав йому руку.

Розділ шостий

З важким серцем наближався Артик до Мари. Нетерпляче чекаючи зустрічі з червоногвардійцями, він у той же час дуже невизапно уявляв собі, де й як він зможе перейти до них.

Коли ешелон прибув у Мари, сонце вже сідало. Езіза оточили місцеві торговці, ба і повезли його на той, спеціально влаштований у зв'язку з прибуттям такого почесного гостя.

Походжаючи по перону, Артик помітив, що робітники-залізничники чимсь дуже схвильовані, то тут, то там збираються купками і збуджено розмовляють. Наблизившись до них, він побачив Дурди, який відділився від групи робітників і поспішив йому назустріч. Вони дружньо привіталися. Артик спитав, про що говорять робітники. Дурди відповів:

— У них є лист одного великого комісара, якого розстріляли тут білі. Ну от, про це й говорять. Шкодують, що допустили таке звірство білих, і обвинувачують один одного.

Те, що сказав Дурди, Артик не зрозумів, але ці слова схвилювали його й без того неспокійне серце. Сам не знаючи чому, він перепитав:

— То кажеш, шкодують? — і схилив голову.

Дурди ще не бачив Артика таким пригніченим. Він вважав його людиною міцною, рішучою, що не розмірковує і не вагається, коли має перед собою певну, обрану ним мету. А тепер Артик мав вигляд людини, переможеної в боротьбі, пригніченої життям, людини, що втратила мету, до якої прямувала.

— Артик,— знову заговорив Дурди,— на мою думку, помилились не лише тутешні робітники, помилилися й ми. Кажучи «ми», я маю на увазі не тільки себе. Щоправда, народ не з своєї волі приєднався до Езіза. У який вагон не зазирнеш, скрізь сидять люди в лахмітті, думаючи свою важку думу. Ці люди прийшли сюди, залякані Езізом. А хто такий Езіз, оцей неписьменний дикун, що вважає себе ханом Теджена? Коли б не було при ньому таких, як ти, чи зміг би він кинути наш народ у безодню такого жахливого бідкування?..

Дурди говорив широко. Але, сам того не усвідомлюючи, кожним своїм словом він бив просто в серце Артика. Артик, неспроможний більше слухати цих дошкульних слів, гукнув:

— Досить! — і пішов, схиливши голову.

Дурди нічого не зрозумів. «Що він — не при своєму розумі?» — подумав він, дивлячись услід Артикові, що йшов по перону. Артикова поведінка трохи злякала його. Але він знав, що Артик, навіть коли й матиме на когось підозру, як на ворога, не піде доносити, а сам вживе заходів.

Ніде не знаходячи собі спокою від важких думок, вночі, годині об одинадцятій, Артик знову вийшов із штабного вагона й почав ходити вздовж ешелону. Брязкіт буферів, свистки паровозів, вигуки солдатів, що від'їжджали на фронт, ще більше пригнічували його. Від незвичного галасу і паровозного гару починала боліти голова. Не знаючи, куди йти і що робити, Артик повернув до свого вагона і саме в цю мить побачив чоловіка, що вилізав з-під буферів. Чоловік цей озирався, ніби шукаючи когось. Помітивши Артика, він, так само озирнувшись на всі боки, попрямував до нього. У темряві Артик розгледів заросле чорною бородою обличчя незнайомого туркмена.

— Скажи, джигіт, це ешелон Езіз-хана? — спитав він марійською говіркою.

— Так. Тобі потрібний Езіз-хан?

— Ні, мені потрібний інший. Може, ти його знаєш?

— Коли він у цьому ешелоні, то напевно знаю.

— Я... хотів бачити Артика Бабали.

Артик здивовано подивився на незнайомого, який наче боявся розпитувати про нього.

— А навіщо тобі потрібний Артик Бабали?

— Мені треба переказати йому дещо.

— Артик Бабали — я.

Чорнобородий пильно подивився на Артика, наче бажаючи пересвідчитись, що його не обдурюють.

— Ти з тедженських росіян кого-небудь знаєш? — тихо спитав незнайомий.

Забувши про будь-яку обережність, не замислюючись, Артик відповів:

— Знаю Івана Чернишова.

— Іван переказує тобі привіт і...

Артик так рвучко схопив чорнобородого за плечі, що той злякано здригнувся. Артик заспокоїв його:

— Не бійся мене. Хто ти?

— Мене звуть Карагез-ішан.

— Де ти бачив Івана?

Карагез-ішан ще раз озирнувся, потяг Артика в затінок і розповів, що відбулося в Мари та Байрам-Алі. Згадав він і про те, що Кулліхан перебуває під арештом в Івановому поїзді і буде відданий до суду. На Артикове запитання, що ж просив переказати Іван, Карагез-ішан відповів:

— Іван щоразу з жалем згадує про тебе. Він каже, що час тобі схаменутися і зрозуміти, хто ж захищає народну владу. Твій друг Альоша Тижденко також вважає, що ти не ворог Радянської влади. Вони вимагають від тебе, щоб ти вернувся до народу.

Артик, хвилюючись, пояснив, що він не буде воювати проти Радянської влади і обов'язково перейде із своєю сотнею на бік Чернишова, як тільки знайде для цього слухний час і місце.

Раптом Артикові здалося, що з-за сусіднього ешелону хтось стежить за ними. Взявши за руку Карагеза, він відвів його в інше місце, а проте його не залишало відчуття, що чийсь очі і тут стежать за ними. Він нашвидку закінчив розмову і запропонував провести Карагеза поміж ешелонами. Але Карагез відмовився, сказавши, що одному легше прослизнути непомітно. Розпрощавшись з Артиком, він пірнув під вагон і зник.

Було вже за північ. Артикові не хотілося зустрічатися з Езізом, який ще гуляв у місті з баями. Він ще раз пройшовся по перону і пішов спати у вагон до своїх джигітів.

А тим часом Карагез-ішана поблизу від вокзалу схопили білгвардійці. При ньому знайшли копії листа Полторацького. Вже цього для них було досить, щоб розстріляти туркмена, як агента

більшовиків. Проте їм важливо було довідатися, хто зв'язаний з більшовиками в ешелоні Езіз-хана, і начальник контррозвідки вирішив передати заарештованого в розпорядження Езіза, щоб той сам вчинив суд та розправу.

У штабний вагон Карагез-ішана привезли близько другої години ночі. Езіз в супроводі марійських баїв щойно повернувся з банкету. Баї одразу ж впізнали мусульманського депутата Ради. Езізові з першої ж хвилини стало ясно, що Карагез розмовляє не з ким іншим, як з Артиком.

Езіз відпустив марійських баїв і прийняв від контррозвідників заарештованого. Радники, старійшини та ад'ютанти вже спали по своїх купе. З Езізом залишилися лише два нукери особистої охорони та його слуга Пеленг.

Легко поговоривши з Карагез-ішаном, Езіз наказав Пеленгові:

— Проведи його від собак.

Карагез був надзвичайно здивований тим, що так добре кінчилася справа. Коли його вели до Езіза, він з жахом думав про те, що його чекає. А проте йому не сподобалися слова: «Проведи від собак». Які ж собаки тут, біля ешелонів? «Чи Езіз назвав собаками білогвардійців? А може, мене хочуть...» — подумав було Карагез, але так і не зважився додумати до кінця. Його великі очі занепокоєно зупинилися на червоному непроникно-байдужому обличчі Езіза; смугляве, облямоване чорною бородою обличчя зблідло.

— Хан-ага, спасибі, я сам дійду,— глухо промовив він.

Езіз багатозначно посміхнувся:

— Ішан-ага, час воєнний, тривожний, всього можна чекати... Краще джигіт проведе... і від собак проведе.

Знову це — «від собак проведе». Що за дивні слова? Як їх зрозуміти?

— Хан-ага, я... я не боюсь собак.

— Ішан, собаки бувають небезпечні. Не шкодить їх трохи остерегтися.— Езіз подивився на Пеленга, що чекав наказів.— Відведіть!

Слово «відведіть» здалося Карагезові ще страшнішим, ніж «проведи від собак». Він продовжував стояти перед Езізом, не маючи сили рушити з місця. Пеленг підштовхнув його:

— Ну, іди вперед!

Карагез хотів ще щось сказати Езізові, але той гнівно grimнув:

— Пеленг!

Величезний паруб'яга схопив Карагеза за плечі своїми ручиськами і виштовхнув у коридор, і одразу ж потому приклад гвинтівки вдарив його в бік...

Қарағез-ішана бiльше нiхто не бачив. Його знищили потай, щоб не довідався про це Артик.

Коли наступної ночi Езiзове вiйсько прибуло на роз'їзд Бархани пiд Чарджоу, там стояло вже понад десять ешелонiв. Кiнноту й пiхоту вивантажили з вагонiв. Прохололi над ранок бархани вкрилися чорними цятками, що рухалися в усiх напрямках. Усе навкруги було сповнено руху та метушнi.

«Навiщо стiльки вiйська? — подумав Езiз, оглядаючи незвичайне для Каракумiв скупчення людей. — Коли б це доручили менi одному, невже я сьогоднi ж не взяв би Чарджоу?» Йому не терпiлося скорiше досягти благородної Бухари, i він не вiд того був, щоб одразу ж послати своїх гiнцiв до емира, коли б не боявся зiпсувати стосунки з бiлими союзниками.

На свiтанку бiлогвардiйські частини рушили на Чарджоу. Езiз, його помічник Мадир-ішан та ад'ютанти сiли на коней. Ешелони спорожнiли. На роз'їзді залишилися тiльки старiйшини, кухарi та варта.

Щойно почало свiтати, коли над Чарджоу загуркотiв грiм гарматних пострiлiв з бронепoїзда бiлих. Йому вiдповiла трiскотня кулеметної та рушничної стрiлянини. Мешканцi мiста злякано заметушилися по вулицях. Майса з розкуйовдженим волоссям вискочила з дому, закричала:

— Мави! Мави!..

У гуркотi стрiлянини голосу Майси майже не було чути. Тiльки Ганна Петрiвна, вискочивши за нею, вiдгукнулася на її крики:

— Майсо, що з тобою? Хiба в такий час Мави сидiтиме вдома?

— А що менi робити без Мави?

— А що менi робити без Iвана? Не втрачай розуму, може, i нам доведеться їм допомагати, якщо...

Ганна Петрiвна не встигла договорити. Над ними розiрвався шрапнельний снаряд. Обидвi кинулися в кiмнати. ЖАх примусив Майсу на якийсь час забути про Мави.

Мави був у цей час серед захисникiв мiста.

Перший гарматний пострiл з бронепoїзда примусив i його здригнутися. Але він хутко оволодiв собою i, як тiльки вдалини з'явилися першi ряди бiлих, почав спокiйно цiлитися у маленькi постатi людей, що перебiгали з мiсця на мiсце, i випускали кулю за кулею.

Гарматна та рушнична стрiлянина посилювалась. Несподiвано для бiлих на гарматний вогонь з бронепoїзда вiдповiли громоподiбнi залпи з боку червоних. Це почала бити батарея Московського зведеного полку.

Бiля роз'їзду Бархани в затiнку саксаулу лежали Езiзовi рад-

пски та аульні старшини. Анна-Курбан Юмуртгачі, спершись ліктем на папаху, говорив:

— Авжеж, наші сьогодні, звичайно, візьмуть Чарджоу. А надвсїр ми рушимо до благородної Бухари... Коли буде на те воля аллаха, Езїз-хан, кажуть, зустрінеться з бухарським падишахом.

Гарри-молла підгорнув голі ноги, ховаючи їх під халат від гарячого сонячного проміння, рукавом витер піт з обличчя, заговорив і собі:

— Я гадаю, що й бухарський падишах схилить шию перед могутністю нашого хана. Ти чув? На Езїзовій спині є, кажуть, слід десниці пророка.

Дурди, що лежав осторонь, з похмурим виглядом слухав, дивуючись з темноти та недоумкуватості Езїзових радників.

Юмуртгачі вів далі:

— Кажуть, що в людей, на яких всевишній звернув свій погляд; бувають такі прикмети, як в Іскандера Зюлькарнейна¹, в якого на голові були роги. Кажуть, що коли Езїз-хан вночі перебуває в дорозі, над його головою палає смолоскип і освітлює йому шлях. Його навіть кулі не беруть.

— Коли б куля брала його, хіба він не помер би вже давно?

— Кажуть, куля, що летить на нього, скочується йому в поділ або із свистом звертає вбік.

Дурди не міг зрозуміти, куди він потрапив. Якщо долю народу будуть вирішувати отакі люди, хіба не ясно, що все загинуло? Що можна придумати гірше від цього? Він згадав, як Артик відрубав йому, коли він намагався пояснити це, як пішов від нього, ні слова не сказавши. Що ж думає Артик? На що сподівається, ідучи з цими сівачами неуптва та темряви проти Івана?

Артик у цей час, обійшовши місто з півдня, повів свою сотню вздовж Амудар'ї до залізничного мосту, сподіваючись з'єднатися з червоногвардійцями. Дорогу йому несподівано перерізали цепи білогвардійців, що йшли у наступ. Артик подумав, що все місто перейшло в руки білих, повернув назад і до темряви держав сотню в чагарнику на березі ріки.

Опівдні більша частина міста справді була вже в руках білих. У штаб Чернишова одне за одним надходили повідомлення про відхід та втрати. Перестрілка розгорілася тільки навколо залізничного депо. Деякі командири вдалися в паніку.

— Ми оточені,— говорили вони.— Лишається вільним тільки шлях через міст. Навіщо марно губити людей? Залишаймо місто. Треба перейти через Амудар'ю у Фараб, інакше всі потрапимо в полон.

¹ Іскандер Зюлькарнейн — Александр Македонський.

Але Іван Тимофійович, що взяв командування в свої руки, твердо відхилив ці поради. Кожному, хто приходив до нього з пропозицією відступити чи скласти перемир'я, він відповідав одне:

— Соромно говорити про відступ чи перемир'я з ненависним ворогом. Саме тут ми повинні завдати білим удару. Забороняю відступати. У Фараб уже прибув Казанський полк. Якщо протримаємося ще півгодини, він підійде.

І справді, Казанський полк підійшов. Це був один з перших сформованих в Ташкенті за наказом Леніна полків регулярної Робітничо-Селянської Червоної Армії.

Червоноармійці швидко вивантажились з вагонів, відкрили шалений вогонь з кулеметів і одразу ж пішли в контратаку. Білі не встояли і почали відступати.

Езізові пощастило вивести свою кінноту з-під нищівного вогню. Він подався берегом Амудар'ї, захопивши й Артикову сотню, що переховувалася в чагарнику. Але його піхоту було розгромлено.

Тримаючи під пахвою берданку, Черкез перебігав з однієї вулиці на іншу. Він не знав міста, плутався у вулицях. Тікаючи від смерті, він біг назустріч їй. Коли Черкез повернув до річки, в груди йому влучила куля. Він заточився, впустив берданку і впав на спину.

Мави підбіг, пізнав Черкеза і підняв його голову із землі. Але голова повисла, мов гарбуз на зів'ялій огудині. Помертвілі Черкезові очі, здавалося, влізлили Мави, пересохлі губи ворухнулися. Мави розібрав лише два слова: «Мави, Чари...» Черкезові очі знову бачили сина. Ось він, проводжаючи батька; біжить уздовж залізничного насипу і кричить: «Батьку!..» Але коли Черкез хотів покликати його: «Чари, сину мій!..» — язик його не поворухнувся. Очі закрилися.

За рогом Мави побачив череваня Покги, який бігав вулицею туди-сюди, мов ховрах, що загубив нору. Мави зулнинвся в нерішучості. Він вважав, що недобре стріляти, хоч би й в озброєного, але знайомого і розгубленого ворога. Він вирішив узяти міраба в полон. Та коли він підбігав до нього, Покги Вала вистрілив, куля трохи зачепила Мави. Зрозумівши, що до ворога не можна виявляти милосердя, Мави натис на спуск. Випустивши з рук берданку, Покги впав на спину, мов перекинута черепаха.

Сонце котилося на захід. Стрілянина припинилася. Радники та старійшини Езіза, лежачи на піску біля роз'їзду, подумали: «Наші взяли місто!» Але коли вони піднялися на вершину бархана, то побачили безладну юрбу Езізових нукерів, які тікали з міста.

Аширові, який залишився в Теджені за наказом Івана Тимофійовича, не пощастило побачити Артика. Пізно вночі він приїхав в Ак-Алан. Він залишив коня в пересохлому руслі каналу і, стараючись, щоб ні людина, ні собака його не помітили, прослизнув на околицю аулу. Раптом попереду хтось, ховаючись, як і він, перебіг дорогу і сплигнув у сухий арик. Ашир причаївся за аричним валом, але незабаром заспокоївся: чоловік, пригинаючись, побіг по арику в протилежному напрямі, в степ. І тут сталося щось незрозуміле: аул сповнився вигуками, тупотом, вереском.

Виявилось, що за декілька хвилин до цього в одну з кибиток прийшов непроханий... зять. Його молода дружина, за звичаєм, через місяць після весілля повернулася під дах своїх батьків. До повної оплати калиму молодим не дозволялося зустрічатись. Побачивши, що його викрили, зять утік. Саме його й злякався Ашир.

Слідом за нескромним чоловіком побігли з ломаками брати та батько молодій дружини. Замість порушника звичаю вони побачили Ашира й кинулися до нього. Ашир трохи не потрапив їм у руки. Один парубок схопив був його вже за плечі, але Ашир скинув його і кинувся тікати. Ломака влучила йому в спину й збила з ніг. Він упав, але одразу ж схопився і знову побіг. Четверо-п'ятеро чоловіків та аульні пси погналися за ним. Людей Ашир швидко залишив позаду, але з собаками було важче, вони то забігали спереду з голосним оскаженілим гавканням, то ззаду хапали за ноги. На галас вискочили з куренів та кибиток Езізові нукери, декілька скочило на коней. Через заросле колючкою русло каналу Ашир, нарешті, добіг до свого коня. Коли він був уже в сідлі, позаду розляглися постріли. Він ударив коня нагаєм і зник у темряві.

Другого дня Езіз з усім своїм військом рушив на фронт. Ашир тепер міг вільно ходити по аулах, агітувати дехкан за Радянську владу. Одномумців знайшлося багато. Ашир створив невелику організацію молоді, оселився в одному з аулів поблизу від міста і вирішив розпочати виконання другої частини доручення Чернишова — шкودити білим де й чим тільки можна.

Дванадцятого серпня, залишивши товариша з кіньми та зброєю в чагарниках за містом, Ашир переодягся в халат простого дехканина і пішов у місто з'ясувати становище. На вулицях йому одразу ж впала в око розгубленість, що панувала серед баїв та торговців. Купець Котур усі свої найцінніші товари спішно перевозив зі складу в аул.

Скрізь чути було тривожні розмови:

— Ахальські джигіти вже втекли в Ашхабад...

— Фронт з Чарджоу пересунувся в Байрам-Алі. Більшовиків тепер не зупиниш...

— Кажуть, білі цієї ночі з'являться в Теджен...

— Кінець меншовикам та есерам...

Ці новини окрилили Ашира. Він прийшов на вокзал і побачив там санітарний поїзд, повний поранених, і великий ешелон з класними вагонами. Штаб білих, виявляється, вже повернувся в Теджен.

Товстопузий Ораз-Сердар заспокоював баїв, що зустріли його на вокзалі.

— Шановні, повернення нашого штабу в Теджен нічого не означає. Не подумайте, що нас розбито. З огляду на те, що наші головні сили ще не прибули, ми не хочемо тримати фронт у безводних пісках під Чарджоу. Ми навмисне відтягли наші частини під Байрам-Алі, де є вода і багато хліба, а більшовиків залишили в пустелі. З-під Байрам-Алі фронт не зрушить ні на крок!

Ораз-Сердар войовниче потряс шаблею на підтвердження своїх слів. Ашир не повірив його хвальковитій заяві, але те, що сказав далі командуючий білим фронтом, примусило його насторожитися.

— Шановне панство! — бундючився Ораз-Сердар. — Наймогутніша держава в світі, наша союзниця Англія, прислала нам на допомогу своє хоробре військо. Через кілька хвилин ви самі побачите тут перший ешелон. Тепер ми не залишимо більшовиків не тільки в Байрам-Алі та Чарджоу, але й у самому Ташкенті!..

З боку Ашхабада справді з'явився поїзд. Ораз-Сердар припинив розмову з баями і зашкандибав на кривих ногах до офіцерів свого штабу. За кілька хвилин поїзд з гуркотом підійшов до вокзалу і зупинився біля перону.

Ораз-Сердар зустрів англійців з розгорнутим прапором. Представник англійської місії та начальник ешелону, вийшовши з вагона, дружньо привіталися з командуючим фронтом, але трималися, як вище начальство. Один з них, кремезний, у білому костюмі та пробковому шоломі, із скельцем в оці та стеком у руці, витяг з білої рукавички випещену руку і, подаючи її, відрекомендувався:

— Кептен Джонс.

Командир кулеметного батальйону — високий худорлявий чоловік років під сорок, у капелюсі, френчі та обмотках кольору хакі і такого ж кольору сорочці з відкладним коміром — не стояв перед Ораз-Сердаром навтяжку, як слід було стояти перед командуючим, а походжав, задерши голову і кидаючи короткі й уривчасті, мов пташиний клекіт, слова.

Ашир уважно оглянув ешелон. У теплушках тупцювали, кусаючи один одного, добре вгодовані мули. Половина ешелону складалася з платформ, навантажених кулеметами та легкими польовими гарматами. Особливу увагу Ашира привернули озброєні одинадцятизарядними гвинтівками індуси в коротких штанцях та сорочках з короткими, до ліктя, рукавами, чорні, із запорошеними обличчями, на яких блищали тільки зуби та білки очей. Захопившись, він не одразу помітив чоловіка, що двічі пройшов повз нього, оглядаючи його з голови до ніг. Кроків через десять чоловік знову повернув назад і, спинившись біля вартового, що стояв при боковому виході з перону, щось сказав йому. Ашир відчув, що викликав до себе підозру. Намагаючись не виказувати свого занепокоєння, він з байдужим виглядом пройшов аж в кінець перону і змішався з натовпом дехкан, що повітріщалися на дивовижних солдатів англо-індуської армії.

Дехкани здивовано похитували головами:

— Що воно таке? Невже військо?

— От дивина! А може це ежіт-межіти¹, перевертні?

— Видно, в їхній країні не вистачає матерії.

— А що ж, відріж пару рукавів — дружині шаровари.

— Поглянь на штани: мов баранячі курдюки, ледве зад прикривають.

— Цікаво, чи самі вони розуміють своє бурмотіння?

— Тварини — і ті свою мову розуміють, а вони все-таки на людей схожі.

— По-моєму, вони — з Хіндустану.

— А ти бачив Хіндустан?

Безбородий дехканин подивився на свого бородатого сусіду і посміхнувся:

— На вовняному базарі.

Бородатий і собі кинув зневажливий погляд на безбородого і сказав глузливо:

— Еге ж, на тому базарі вовну чи дорого, чи дешево, а купують, а от лисої шкіри, кажуть, і собака не лиже.

Тому що безбородий зачепив бородатого перший, він не образився на його натяк:

— Напевно, хтось їх покликав сюди.

— Не будь дурнем, дичина не кличе мисливця.

— То, на твою думку, це мисливці?

— Подивись на рушниці.

— Коли б не довелось цим мисливцям самим стати дичиною...

¹ Ежіт-межіти (араб.) — антимусульмани, які, за повір'ям, захоплять весь світ, але будуть знищені посланцями аллаха.

Ешелон знову загуркотів колесами, перебиваючи розмову дехкан. Він рушив на Байрам-Алі.

Капітан Тіг Джонс залишився з Ораз-Сердаром.

Поява англійського війська вивела Ашира з рівноваги. Термінова відправка на фронт першого ж ешелону означала, що інтервенти вирішили негайно вступити в бій на боці білогвардійців. Усі думки Ашира зосередились на одному: хоч на час затримати ешелон англійців, хоч трохи допомогти червоногвардійцям підготуватися до зустрічі непроханих гостей. Але він не знав, як це зробити. Крім того, за ним, очевидно, стежили, і це його непокоїло.

Ашир постояв трохи, роздумуючи, куди йти. Хотів було підлізти під вагон поїзда, що стояв біля станції, але одразу ж відмовився від цього наміру. Не можна було й залишатися на вокзалі: всі розходилися з перону. Він вирішив, що йому, як дехканинові, найкраще податися вздовж полотна залізниці,— нехай думають, що він іде в свій аул. Він так і зробив. Але біля будинку Івана Тимофійовича його наздогнали агенти контррозвідки і, не слухаючи ніяких пояснень, відправили в тюрму під конвоєм туркмена-міліціонера.

Вже темніло. Міліціонер вів Ашира тихою безлюдною вулицею. Ашир знав свого конвоїра: це був чоловік дурнуватий і дуже жадібний. Ашир хотів заговорити з ним, але той загрозливо навів на нього дуло свого нагана:

— Іди, іди!

Ашир не заспокоювався:

— Ну, сьогодні мене посадять, а завтра все одно випустять. Не розумію, яка тобі від цього користь?..

— Іди, кажу!

— За те, що ти відведеш мене в тюрму, думаєш, дістанеш нагороду?

— Іди, кажу, та помовчуй!

— Навпаки, рано чи пізно мерзотники начальники доберуться й до тебе.

Міліціонер, помовчавши, похмуро запитав:

— Ти думаєш, я радий з цього?

— Я б на твоєму місці, друже, зовсім не служив цим білим начальникам. Знайшов би собі кращих.

— Коли б не моє чорне щастя, може, я й не служив би.

— Саме про це я й хотів сказати. Послухай моєї поради — і будеш жити розкошуючи.

— Ет, знайшов кого дурити!

— Ти хіба не знаєш мене? Я тебе дурив?.. Слухай: в одного бая я забрав повний хорджун срібла.

— Повний хорджун?

— Еге ж. Але тепер ці гроші не дістануться ні тобі, ні мені.

— А де вони?

— Ти ж бачиш, що зі мною їх немає. Ген за тим мостом я сховав їх у куцах.

— Якщо я тебе відпущу, візьмеш мене в пай?

— По правді кажучи, половини я тобі обіцяти не можу: треба ж поділитися з друзями, що мені допомагали. Але можеш вважати, що тисяча карбованців у тому хорджуні твоя.

Тисяча карбованців! Конвоір у нерішучості зупинився: непогано одержати таку силу грошей, але ж тоді й самому доведеться ховатися.

Ашир підказав йому, як вийти із становища:

— Ти візьми гроші й повертайся в місто. Біля мечеті вистріли двічі або тричі і скажи, що я втік — от і все. Хто буде в такий час перевіряти?

Подумавши ще трохи, міліціонер погодився відпустити Ашира, але поставив вимогу, щоб тисячу карбованців він виділив йому негайно.

Вони знову вийшли за місто, перейшли залізничний міст і попрямували по зарослому чагарником березі арика на захід. Ашир весь час обдумував, як би втекти. А міліціонер усе питав:

— Ну що, не дійшли?..

Ашир вирішив заволодіти наганом міліціонера.

— Друже,— звернувся він до свого конвоіра,— візьми скільки хочеш, але здобудь мені такий револьвер, як у тебе!

— Револьвер є, тільки вдома.

— Тоді дай цей!

— Цього не можна. В цьому номер записано. А той, що вдома, ще кращий: самовзвод.

— Кажеш, самовзвод? Самаркандський?

— Ні, такий самий — наган.

— Наган? Ніколи не бачив такого револьвера.

Міліціонер подивився на свій наган:

— Наган — найкращий револьвер.

— Ну-бо, дай, подивлюсь.

Міліціонер зовсім забув, хто його співрозмовник, і простяг револьвер Аширові. Той узяв його, покрутив у руках, прицокуючи губами від захоплення:

— Ех, оце так зброя! — він звів курок.— А тепер — якщо натиснути?

— Не сумнівайся, осічки не дасть.

— А, ну тоді лягай! — І дуло револьвера направилося в обличчя конвоіра.

— Ей, ей! Ти із зброєю не жартуй!

— Лягай, кажу, не то загинеш!

Міліціонер підняв руки, все ще не вірячи, що Ашир не жартує. Але після того як Ашир ударив його ногою під коліно, слухняно ліг обличчям вниз. Шнурком від нагана Ашир зв'язав йому руки, заткнув рота хусткою і, давши штурхана в бік, сказав:

— Іди тепер, розкажи своїм хазяям!..

Другого дня, взявши із собою п'ятьох вірних людей, Ашир вийшов на залізничну колію між Тедженом і Такиром. Тепер у нього був необхідний інструмент, і він знав, як ним користуватися.

Під одним з мостів друзі роздобали цемент, вивернули каміння, перепиляли бруси. Міст зруйнувати не пощастило, але витримати вагу паровоза він уже не міг. Як тільки з боку Ашхабада з'явився поїзд, друзі відбігли до своїх коней і скочили у сідла. Поїзд ішов на великій швидкості. Машиніст помітив, що міст зруйновано, але затормозити вже не міг: паровоз перекинувся, вагони полізли один на другий. Розлігся оглушливий вибух. Курява засипала вершників. І, наче у відповідь, з боку Теджена почувалася гарматна канонада. Ашир з радістю вигукнув:

— Ну, тепер поганій Ораз-Сердар із своїм штабом потрапить у наші руки.

Він не знав, що поїзд командуючого ще за годину до цього встиг проскочити в Каахку.

Ще не починало світати. В темряві ночі над Тедженом грали блискавки і дедалі дужче палахкотіла червона заграва.

Ашир та його товариші вирішили не повертатися в аул. Вони рушили, минаючи Теджен, на схід, щоб якомога швидше з'єднатися з наступаючим радянським військом. Переїжджаючи залізницю, вони побачили ешелон з індусами, що мчав на всіх парах до зруйнованого мосту.

Зазнавши поразки в боях за Чарджоу, білогвардійські частини під ударами полків Червоної Армії та червоногвардійських загонів Івана Чернишова відкочувались на захід. Під Байрам-Алі інтервенти спробували подати їм допомогу, частини англо-індусів зайняли оборонні позиції, але другого ж дня були відкинуті з великими втратами. Після гарячого бою радянські війська зайняли Мари, а через три дні були вже під Тедженом.

Ашир не помилився. Канонада під Тедженом свідчила про сміливу атаку червоних частин. Коли зійшло сонце, Червона Армія увійшла в місто. Але в хащах гребенчука, на північний захід від Теджена, і далі тривала перестрілка червоногвардійців з кіннотою Езіза.

Артик зі своєю сотнею тримався осторонь. Крізь хащі гребен-

чука він попрямував у місто, щоб з'єднатися нарешті з радянськими військами. Але кулеметний вогонь та рушничні залпи не дали йому змоги вийти на відкриту місцевість. Він зупинив сотню і раптом у цепу наступаючих червоногвардійців побачив Олексія Тижденка.

— Альшо! — закричав він. Але в гуркоті стрілянини його голосу не було чути.

Тижденко зі своїми червоногвардійцями йшов на нього в атаку.

Забувши про те, що він перебуває у гущі бою, Артик замахов рукою своїм джигітам і помчав до Тижденка.

— Альшо, ха-у! — вигукнув він.

Цього разу Тижденко почув Артиків голос і, мабуть, впізнав його. Він гукнув до своїх бійців, щоб ті припинили вогонь, і ту ж мить Артик впустив гвинтівку і впав наперед, обхопивши руками шию коня. Зляканий Мелекуш звівся на диби і рвонув назад.

— Артику! Бабали! — закричав Альоша.

Артик, може, і чув його голос, але повернути Мелекуша в нього не було сили. Він ледве тримався в сідлі.

Розділ восьмий

Відступаючи разом з білими та англо-індусами, Езіз не раз проклинав ту годину, коли встряв у спільні дії з ними. Тепер він остаточно переконався, що Джунаїд-хан мав рацію, коли попереджав його, що несвоєчасний вихід на залізницю загрожує йому втратою самостійності. Захоплення міст, де кінноті ніде розвернутися, а кулемети б'ють з-за кожного укриття, — не для нього. Значно вигідніше сидіти в Ак-Алані, вичікуючи сприятливого повороту подій і часом роблячи наскоки на беззахисні аули.

Повернувшись у своє розбійницьке кубло, Езіз вирядив поранених, а з ними й Артика, в аули, виставив у напрямі Теджена міцний заслон і знову відчув себе в безпеці. В білих він узяв досить зброї, а харчування свого загону почав налагоджувати старими, випробуваними засобами. Зібравши радників, ахунів, ішанів та мулл, він, підкупом та загрозами, примусив оголосити себе верховним главою мусульман, після чого вже на правах вищої духовної особи — ахуна ахунів — видав наказ про збір з населення зеката¹.

Тим часом становище білих, що втекли в Каахку, було зовсім погане. Коли б не допомога з боку інтервентів, після розгрому під

¹ Зекат — встановлений шариатом податок на користь духовництва.

Тедженом вся їхня трухлява споруда завалилася б за кілька днів. Але на Закаспійський фронт батальйон за батальйоном прибували частини задалегідь підготованої в Ірані англо-індуської окупаційної армії. Вигідні для оборони позиції під Қаахкою були спішно укріплені. А проте ашхабадські авантюристи не почували під ногами твердого ґрунту. Страх перед Червоною Армією, частини якої одразу ж, як тільки з'явилися на фронті, забезпечили перелом у ході боїв, примусив їх стати на коліна перед союзниками.

Дев'ятнадцятого серпня генерал Маллесон, що очолював місію союзників в Ірані, востаннє прийняв Дохова — уповноваженого в закордонних справах ашхабадського «уряду». Дохов лише нещодавно змінив чоботи на лаковані черевики. Цього разу, незважаючи на жахливу іранську спеку, він з'явився до генерала в смокінгу. Його розм'яклий від рясного поту стоячий крохмальний комірць і манжети вже скидалися на мокре ганчір'я, а біла маніжка була розмальована візерунками пороху. Генерал не здивувався з незвичайного одягу «містера Дохова», але подумав: «Міс Елізабет переважно впливає на нього». Йому було відомо, що Дохов переважно частину свого часу і майже всі гроші, що одержує з Ашхабада на дипломатичне представництво, витрачає на одну російську емігрантку, яка була зв'язана з англійською розвідкою.

Разом з Доховим з'явився його радник у закордонних справах граф Доррер, одягнений по-літньому, в легкий чесучевий костюм та білі туфлі. Генерал Маллесон прийняв обох із звичайною дипломатичною ввічливістю, до Доррера звертався запросто, «граф», але Дохова називав не інакше, як «сер». Перш ніж почати ділову розмову, він запропонував поснідати, на що Дохов, в якого боліла голова після вчорашньої гульні, охоче пристав.

На столі, сервірованому на англійський манір, було мало закусок, але багато вина та віскі різних марок. Генерал розбавляв віскі содовою водою, Дохов пив його нерозбавленим і незабаром сп'янів.

Після сніданку генерал запросив гостей до свого кабінету, всадовив Дохова в крісло перед письмовим столом і поклав перед ним протокол, надрукований двома мовами — англійською та російською. Дохов п'яними очима глянув на першу сторінку, літери подвоювалися в його очах, лізли одна на одну. Вчитуватись у зміст протоколу і напружувати мозок не було особливої потреби: всі пункти угоди, точно сформульовані англійцями, він добре знав напам'ять. За допомогу зброєю та військом у боротьбі проти більшовиків ашхабадські правителі погоджувалися передати союзникам Закаспійську залізницю, радіостанції в Красноводську та

Кушці, всі запаси бавовнику та вовни, всі банки та контроль над фінансами. Залишалось тільки підписати протокол, що скріплює досягнуту під час переговорів угоду. Та, хоч який був п'яний Дохов, він зрозумів дивний вступ до протоколу, що сягав далеко за межі його повноважень:

«Союзники та білий уряд вважають себе повноправними вирішувати питання, що стосуються не лише Закаспійської області: повалення Радянської влади в усіх місцях Туркестану, окупація союзниками Баку, передача союзникам Каспійського флоту, забезпечення панування союзників на Каспійському морі...»

В очах Дохова почали стрибати слова:

«...право союзників повністю або частково знищити Середньо-азіатську залізницю».

Він здивовано подивився на англійця:

— Пане генерал, ми складаємо угоду відносно Закаспійської області...

— Сер,— спокійнісінько відповів Маллесон,— людина, що чекає яйця від курки, не платить окремо за її хвіст. Закаспій — хвіст Туркестану.

— Баку...

— Людина, що купує дім, не купить його без дверей... Баку — його двері.

— Руйнувати залізницю...

— Річ моя. Що хочу, те й роблю з нею.

— Пане генерал!..

Маллесон незадоволено перебив розгубленого «дипломата»:

— Містер Дохов! Кров наших солдатів мені дорожча за ваш добробут. Наше військо може покинути фронт.

— Ні, генерал, ні! Заради бога!

Генерал Маллесон зрозумів, що Дохова приперто до стіни. Відкривши шухляду письмового стола, він витяг і поклав перед Доховим особливу угоду. Дохов, що трохи протверезився, прочитав такі рядки:

«Після повалення Радянського уряду організується Туркестанська автономна республіка на чолі з президентом, кабінетом міністрів, однопалатним парламентом...»

Прочитавши папір, Дохов одразу ж повеселішав, і, більше не роздумуючи, узяв перо, і підмахнув протокол.

Слуга заніс і поставив на столику віскі і пляшечки із содовою водою.

Дохов, забувши про правила пристойності, потягся до великої чорної пляшки із золотим британським левом на ярлику, налив собі майже повний бокал і потроху в два інших бокали — для генерала та графа Доррера. Потім цокнувся з генералом, залпом

випив бокал, навіть не поморщившись від пекучого спирту, і почав п'яно вихвалитися:

— Тепер ми вигнали більшовиків не лише із Закаспію, але й з Туркестану. Нехай живуть союзники!

Розвалившись у кріслі, вткнувши підборіддя в мапіжку, він забурмотів щось невиразне, потім почав непристойно лаятись.

Граф Доррер прошепотів йому на вухо, що він переходить межі. В Дохова з рота потекла слина. Він вигукнув:

— Тепер все одно! Ха-ха-ха! — Вирячившись, він озирнувся. — А де ж Єлизавета?.. Єлизавета! — гаркнув він і заточився.

Доррер узяв його під руки і поклав на диван.

Генерала Маллесона, який спокійно ходив по кабінету, димлячи сигарою, Дохов уже не цікавив. Він добре пам'ятав дані своєї розвідки: «Дохов — член партії есерів, у п'ятому році був висланий у Закаспійську область, обмежений, кар'єрист...» Буде слухняним — може зробити кар'єру; буде заважати — майстер колоніальних загарбань знає, як усувати подібних людей, щоб вони ніколи не могли стати свідками.

Але від графа Доррера в генерала Маллесона не було особливих таємниць, той був зв'язаний з англійцями ще з початку світової війни. Помітивши, що Дохов заплющив очі, генерал заговорив з Доррером англійською мовою. Граф виклав останні агентурні відомості. Генерал у свою чергу розповів Дорреру цього разу трохи більше, ніж той знав про англійські плани в Середній Азії. Розгорнувши на столі карту, він показав райони, захоплені отаманом Дутовим, який наступав на Актюбінськ, розповів про грізний рух добре озброєних і навчених басмачів у Фергані та Самарканді, про похід Джунаїд-хана, який з допомогою еміра бухарського має захопити міст через Амудар'ю і відрізати Закаспій від Ташкента, і нарешті повідомив про успіхи генерала Денстервіля на Кавказі, де пощастило з допомогою полковника Бичерахова, дашнаків, есерів та меншовиків повалити Радянську владу в Бакі і встановити диктатуру «Центрокаспію».

Заговорили про плани утворення «Південно-східного російського союзу» під англійським протекторатом, куди мали ввійти Оренбург, частина Уралу та Сибіру, Астрахань, Башкирія і весь Туркестан з Бухарою та Хівною, а в майбутньому, для забезпечення виходу до моря, також Кубанська і Терська області. Генерал Маллесон налив усім віскі з содовою водою і підняв свій бокал:

— Графе! За майбутнє ваше губернаторство!

Вони цокнулись. Дохов раптом підвівся на дивані і витріщив на них мутні очі. Генерал натис кнопку дзвоника. В дверях з'явився ад'ютант. Дохов, хитаючись, підійшов до столика і знову потягся до чорної пляшки:

— Панове...

Але генерал сказав ад'ютантові:

— Машину панові міністру!

Граф Доррер і ад'ютант взяли Дохова під руки і, не звертаючи уваги на його протести, потягли в машину.

Розділ дев'ятий

Під Каахкою почалися вперті і тривалі бої. Штаб радянського командування залишався в Теджені. Альоша Тищенко весь час був у боях і лише на третій день після зайняття Теджена приїхав у місто на виклик командуючого. Як тільки Тищенко зайшов у кабінет, Іван Тимофійович помітив, що він чимсь занепокоєний. Привітавшись, він спитав:

— Що це ти, Альошо, такий невеселий? Треба радіти з наших перемог, а ти наче на похоронах. Стомився? Чи, може, хворий? Тищенко важко зітхнув:

— Ні...

— Так в чому ж справа?

— Я вчинив злочин.

Чернишов здивовано подивився на Тищенка: той справді мав винуватий вигляд.

— Злочин?

— Так. До смерті собі не прощу, і тобі не знаю тепер, як дивитися у вічі... Артик...

Чернишов рвонувся з стільця, схопив Альошу за плечі, пильно подивився йому у вічі:

— Ти вбив його?

— Не я, мої червоногвардійці стріляли, але це все одно. Коли б я раніше наказав припинити вогонь, він був би тепер разом з нами.

Деякий час обидва мовчали. Чернишов спитав:

— Убитий?

— Не знаю.

— Розповідай усе.

Іван Тимофійович сів на своє місце за письмовий стіл. Погляд у нього був серйозний, замислений.

Тищенко розповів, як усе було, і з болем закінчив:

— У мене й тепер ще лунає у вухах його голос: «Альошо! Альошо!» Ніби зараз бачу, як він припадає до гриви коня, обіймає руками його шию, а гарячий кінь стає на дибі... Яке радісне було в нього обличчя, коли він виїхав до нас назустріч! Він ішов до

нас із щирою душею, а ми... зустріли його кулями. Я дуже пізно впізнав його.

— Так, шкода,— задумливо промовив Чернишов.— Він не був контрреволюціонером. Це гаряча кров штовхнула його у табір ворогів. А можливо, і моя помилка...

— Що ти хочеш сказати, Іване Тимофійовичу?

Чернишов не встиг відповісти. Зайшов Ашир. Привітавшись, він з тривогою подивився на обох. Іван Тимофійович обережно повідомив, що друг його поранений у бою, можливо, навіть на смерть.

— Він нічого іншого і не заслужив,— твердо заявив Ашир, але серце його стислось від болю.

Іван Тимофійович допитливо подивився на нього:

— Ашире, не треба лицемірити. Чи не ти говорив, що тепер, коли ми розрахувалися з кулліханівцями, Артик обов'язково буде з нами? Товариш Тижденко саме розповів мені, що Артик намагався перейти до нас, але потрапив під випадкову кулю.— Він помовчав трохи, замислившись, потім знову звернувся до Ашира:— От що, Ашире. Хоч і небезпечно тепер з'являтися в аулах, особливо тобі, а треба знайти Артика.

Ашир ту ж мить з готовністю схопився, але Чернишов зупинив його:

— Якщо він згодний, при найменшій можливості треба буде перевезти його в місто. Якщо поранення важке, в аулі він може загинути. Так чи інакше, ти довідаєшся про його стан та наміри.

За півгодини Ашир, захопивши з собою пакет з бинтами та медикаментами і одержавши від штабного фельдшера вказівки, вийшов зі штабу. Він вирішив виїхати в аул після заходу сонця і, щоб перебути час, зайшов до Мави.

Мави не було вдома, але Майса радо зустріла його.

— Ашир-джан! Слава богу, знову пощастило зустрітися на батьківщині!

Ашир пожартував:

— Хіба не все одно, де зустрітися?

— Ні, Ашире, краще батьківщини немає нічого!

— А яке місце ти вважаш своєю батьківщиною?

Запитання Ашира примусило Майсу замислитись. Вона майже забула Мехін-Кала, де народилася й зросла. Наче у сні, згадувала іноді свій аул біля підніжжя гір, світлий гірський струмок, біля якого вона дівчинкою безтурботно бавилася. Спогади про життя в родині Халназара не викликали у неї нічого, крім зненависті та огиди. Але там прокинулося і зміцніло її кохання, і тому їй хотілося сказати: «Батьківщина моя — Халназарів аул». Не знаючи, що відповісти, вона здивовано подивилася на Ашира.

— Справді, Ашире, де ж моя батьківщина?

Ашир мало не розсміявся, але Майса дивилася на нього серйозно, і він так само серйозно відповів:

— Майсо, батьківщина в тебе дуже велика: Мехін-Қала, Халназарів аул, Теджен, Чарджоу... Як каже Іван, уся Радянська земля — твоя й моя Батьківщина. Чи не так?

— Еге ж, і Мави так каже.

— А ти що думаєш про це?

— Коли ми поїхали у червоному вагоні, а особливо коли в Чарджоу загуркотіло на небі й на землі, я думала, що прийшов кінець моєму щастю. Але тепер я звикла і до гуркоту стрілянини, і до всього. Правду кажучи, тепер я всюди почуваю себе, наче вдома...

У сутінках, поклавши наган у кишеню, Ашир, у простій дехканській одежі, вийшов з хати Мави і попрямував знайомою дорогою.

Айна трохи не вмерла з горя, коли Артика привезли в похоронному кеджебі¹. Але Артик був при повній свідомості, в очах його світилося життя, і він міг навіть трохи говорити. Айна зраділа і, обнявши Артика за шию, допомогла зняти його з верблюда.

Аульний знахар приготував ліки і почав перев'язувати рану. Куля пробила бік, не зачепивши кишечника, але кривава рана, коли відірвали шматки матерії, що прилипли до неї, розкрилася. Артик терпляче зносив біль і, щоб не хвилювати Айну, матір та Шекер, під час перев'язки навіть не охнув. Навпаки, підбадьорював їх. Стогнав він лише уві сні. А вдень його мучила не так рана, як свідомість невдачі, якої зазнав він саме в ту хвилину, коли був уже близький до мети і міг виправити свою помилку. Він бачив Альошу, Альоша бачив його. Вони навіть чули один одного, їх роз'єднувала лише вузька смуга чистого поля, — можна було докинути палкою. Але... недурно кажуть: «Лихо — між бровою та оком».

Артик не скаржився на долю. В усьому, що відбулося, він обвинувачував лише себе. «Куля зачепила мені тільки бік, — з гіркотою думав він, — а по справедливості вона повинна була б влучити мені в серце!» Але якийсь голос заперечував йому: «Ні! Тоді і в могилі ти не знайшов би спокою». І він мріяв: «Тільки б стати на ноги, а мети своєї я досягну!»

У довгі години фізичних і душевних мук Артик розповів Айні про свої сумніви та помилки. На світанку, після однієї безсонної

¹ Ке д же б — нош, що встановлюються на верблюді.

ночі, він задрімав. Його розбудив стук копит та іржання Мелекуша.

Айна в цей час гріла чай біля дверей кибитки. Вона зайшла і з радістю повідомила про приїзд Ашира.

Забувши про свою рану, Артик підвівся на лікті:

— Ашир... Де ж він? Клич його швидше сюди!

Ашир зайшов, мовчки сів біля постелі Артика і взяв його за руку. Друзі пильно подивилися один на одного і ту ж мить опустили очі, намагаючись приховати хвилювання, що охопило їх. Ашира вразило мертвотно-бліде Артикове обличчя. Артика до болю схвилювало те, що Ашир, радянський воїн, приїхав віддати його.

За чаєм Ашир розповів усе, що чув у кабінеті Івана, — що Кулліхана залишили в Марі і судитимуть судом революційного трибуналу, що Альоша Тищенко в розпачі, думаючи, що Артик убитий, а Іван Тимофійович визнає, що й сам помилився, не зрозумівши спочатку намірів кульгавого мірзи, а тепер бажає лише одного: щоб Артик одужав і прийшов боротися проти білих.

Артик у свою чергу відкрив Аширові всі свої найпотаємніші думи.

— Лише визнати свою помилку — цього мало, — сказав він на закінчення. — Треба зрозуміти, в чому помилка, щоб виправдати її... До повстання шістнадцятого року я пристав не заради своєї вигоди, в дні революції хотів битися не за себе. Хоч і невисоким було моє становище, але прагнення мої підносилися вище Копет-Дагу. Моею метою було — знищити баїв та царських чиновників, звільнити туркменський народ від гніту, завоювати дехканам волю та краще життя... Душею я завжди був з Іваном, вважав його своїм старшим братом, наставником. Я ніколи не сумнівався в тому, що він бореться за справедливую справу, за народ. Але в Раді у нього сиділи царські чиновники і такі мерзотники, як Кулліхан, і це затьмарило мій розум. Кулліхан крав наш хліб у кооперативі, підтримував баїв, крім цього, я нічого не хотів ні бачити, ні знати. А Езіз... Спочатку мені здавалося, що його слова й вчинки спрямовані на користь народу.

Ашир не стримався:

— Чи не я тобі казав, повернувшись з Росії?

Артик поворухнувся необережно і на хвилину замовк, скривившись від болю. Говорити йому було важко:

— Ашире, не перебивай мене. В той час і ти розумів не більше за мене.

— Чому не розумів? Хіба я мало вчився в російських робітників?

— Гарзд, нехай ти революціонер з пелюшок... Слухай далі.

Я позбавив сили Халназара, звільнив народ від старшини Бабахана. Мені здавалося, що дехкани стали господарями своєї долі. Все це я зробив, коли носив зелені погони Езізового нукера. Але це схоже було на погоню за тінню. Незабаром місце аульних баїв, царських чиновників зайняв сам Езіз. Виходить, всі його дії були спрямовані не на те, щоб завоювати народові волю, а на те, щоб самому сісти йому на шию. В шістнадцятому році цар відбирав у народу худобу, кибитки, людей, розоряв дехкан податками та поборами, тепер Езіз робить те ж саме. Він винищує усіх, хто проти нього. Щоб стати ханом Теджена, він пролив ріки крові, не зважав ні на баїв, які могли стати йому на перешкоді, ні на бідняків... Так от, ти розумієш — у чому моя провина?

— Розумію.

— Ні, ще не розумієш. Виходить, мої очі не бачили далі конов'язі Мелекуша. Я боявся Кулліхана і не вірив у силу Івана, який захищає інтереси народу. Мене, мов сліпого, обдурих Езіз, і я разом з ним боровся проти Ради. Я сам поставив собі на лоба ганебне тавро. Тепер — надто пізно! — я зрозумів, що народ може одержати волю тільки через Ради...

— Іван каже: краще пізно, ніж ніколи. Він нетерпляче чекає на тебе.

— Він чекає мене, але я винен не тільки перед ним. Іван справедливо попереджав мене, що, йдучи до Езіза, я неминуче зроблюся ворогом Радянської влади. Тоді я не повірив йому. Але все сталося так, як він казав: коли роззброювали загін Езіза, я підняв зброю проти тебе та Альоші, проти радянських солдатів, замість того щоб кинути гвинтівку і, хоч мертвим, зостатися чистим і чесним перед народом. От де моя головна провина!.. Ти кажеш, що Кулліхана віддано до суду. Коли б навіть цього й не сталося, — Кулліхан тепер не завада. Я й без того з'явився б на заклик Івана, бо це заклик моєї совісті. Але я повинен спокутувати свій злочин перед народом. Я допомагав Езізові стати ханом Теджена, я ж мушу позбавити його сили, визволити народ від цього страшного лиха... Зажди, не перебивай мене, Ашире! Коли б вам навіть і пощастило зайняти Ак-Алан, це ще не було б кінцем Езіза. Тільки я можу позбавити його сили: я піду від нього і заберу з собою всіх, хто помиляється так само, як помилявся я. Або прийду до вас не сам — або кров'ю своєю заплачу за свою помилку. Перекажи це Іванові.

— Артику, ти перебільшуєш свої сили. Адже ти поранений і, очевидно, важко. Тут ти можеш загинути. Іван доручив мені перевезти тебе до міста. Там у нього є досвідчені лікарі, вони тебе обов'язково вилікують. Можливо, через піски...

— Ні! В свої сили я вірю твердо, тому й не помру...

Знесилений хвилюванням та болем, Артик відкинувся на подушку і заплющив очі. Ашир не зважувався більше заперечувати. Він шкодував, що не може виконати доручення Чернишова, але в глибині душі погоджувався з Артиком. Його провини він розумів, і розумів бажання друга самому відповісти за неї перед народом і усунути важкі наслідки своєї помилки. Артик твердий у своїх рішеннях і чесний у вчинках. Тож нехай і чинить так, як підказує йому сумління.

Ашир знову взяв Артикову руку, щоб потиснути її. Артик розплющив очі і подивився на нього палким поглядом, глибоким і одвертим, наче стираючи з душі весь накип та іржу, що обтяжували її довгий час. Друзі міцно й сердечно потиснули один одному руки, як бувало раніше.

Помітивши, що розмова примирених друзів закінчилась щасливо і що Артик задрімав, Айна заходилась хазяйнувати, щоб як слід похачувати Ашира. Нурджахан ближче підсіла до нього. Шекер взялася до свого вишивання. Ашир, скося поглядаючи на Айну, помітив, що вона поповнішала і трохи змінилася на обличчі. Руки її зробилися повільні й спокійні, як у жінки, що готується стати матір'ю. Усе зрозумівши, він запитав Артикову матір:

— Тітонько Нурджахан! Мабуть, уже готуєтесь до тою?

Нурджахан здивувалась з Аширової спостережливості. Не всі ще сусіди здогадувались про те, що Айна вагітна. Чи йому Артик сказав? Шекер теж кинула здивований погляд на Ашира: «До якого тою? Може, це він про весілля?..» Думаючи, що Ашир уже все знає, Нурджахан дала волю своєму почуттю:

— Ох, що може бути краще від такого тою!.. Тільки синку, кавуна ще не розрізано. Хто знає, що в ньому?

— Від Айни я поганого не чекаю!

— І ми чекаємо хлопчика. Дасть бог, так і буде,— озвалася Нурджахан, витираючи сльози.

Айна зніяковіла, зрозумівши, про що говорив Ашир. Затуливши рота яшмаком, вона хутенько вийшла з кибитки. Шекер подивилась їй услід лагідним поглядом: «Невже і в нас незабаром буде маленький? А вона навіть мені про це нічого не сказала...»

— Якщо буде дівчинка,— незграбно пожартував Ашир,— він мені більше не друг.

Артик напіврозплющив очі. «Твоя правда,— подумав він з гіркотою.— В такому становищі в мене незабаром жодного друга не залишиться».

— Авжеж так, Ашире,— тихо сказав він.— І друзі, і родичі є в того, чия бабка на кону стоїть. Не пощастить у грі — не буде ні друга, ні добродія. Вода в новому глечикі завжди холодніша,— знайти нового друга й тобі не завадить.

— Артику, ти це серйозно? — здивувався Ашир.— Та чи ти при своєму розумі?

— Ти маєш право на це,— відповів Артик швидше на свої думки, ніж на запитання здивованого друга.

— Обов'язково лятиму, коли виявиться, що ти кваліший за Айну!

— При чому тут Айна?

Нурджахан перша здогадалась, що Артик не зрозумів, про що йшла мова, і сказала:

— Артик-джан! Ми говоримо про майбутній той.

— Про який той?

Ашир розсміявся:

— У тебе зовсім голова обертом пішла. Я кажу, що коли в тебе буде син, то я твій друг, як і раніше, а коли дочка, то ще подумаю!

— Ти на міраж поспішаєш,— посміхнувся Артик, зрозумівши свою помилку, і з полегкістю зітхнув.

— Я не з тих людей, що бачать новий місяць у хмарний день! Нічого ти не бачив. Це в моєї матері язик нетерплячий.

Нурджахан круто повернула розмову в інший бік.

— А ти, синку,— звернулася вона до Ашира,— коли свій весільний той справлятимеш?

Незважаючи на те, що Ашир чекав цього питання, від несподіванки у нього мороз пішов поза шкірою. Схиливши обличчя, він насилу переборов ніяковість і ледь чутно вимовив:

— Для мене, тітонько Нурджахан, це ще жеребок, якого я не витяг: невідомо, що випаде на щастя.

— Ну, синку, баритимешся, щастя само не прийде. А ти не соромся, починай свататися до дівчини, яка тобі сподобалася.

— Не до кожної посватаєшся.

— Це ж чому?

— А що, коли скажуть — шапка набік, мовляв, з'їхала, і проженуть.

— Е, синку, ти себе вдівцем не вважай, дітей у тебе немає, та й самому ще двадцяти п'яти не минуло. Хто про тебе скаже, що ти вдівець?

— А кого я пошлю сватом, тітонько Нурджахан? Кого я маю, крім старої матері? Одна надія на Артика — колись я одружував його, може, тепер, він одружить мене.

— Ти мене одружив? — знову обізвався Артик.

— А хто ж?

— Це треба спитати в Айни.

Айна, що зайшла в цю хвилину в кибитку, тільки посміхнулася з-під яшмака. Але Ашир не змовкав:

— Скажи чесно, Аїно, я одружив Артика чи не я?

Аїна знову посміхнулась і кивнула головою. Ашир зрадів:

— От бачиш!

Артик відповів одверто:

— Ашире, хоч і не ти одружив мене з Аїною, але тебе я одружу обов'язково! Нехай лише мине оцей неспокійний час...

Аширові не можна було далі залишатися в аулі: до Артика могли навідатись гості з Ак-Алана, а зустріч з ними не обіцяла червоногвардійцеві нічого доброго. Попрошавшись, він вийшов з кибитки, сів на коня і поїхав у Теджен, минаючи биті шляхи. Дорогою він думав про Шекер і про слова, які Артик сказав йому на прощання.

Не минуло й години після Аширового від'їзду, як у кибитку завітав новий гість — Гандим. Цього разу його привело сюди бажання побачитися з Артиком. Про мету свого приходу він розповів одразу ж, як зайшов, ледве Артик відповів на його холодне привітання.

— Артику, я прийшов сказати тобі, що завтра ділитиму свій урожай.

«Що це сьогодні нашло на Гандима?» — подумав Артик. Звичайно з такими словами бідняки приходили до своїх позикодавців-баїв, заздальгидь знаючи, що все їхнє збіжжя піде на сплату боргів, податків та поборів.

— Добре діло, дядечко Гандим,— не виказуючи свого здивування, обізався Артик.— Який врожай цього року?

— Врожай... Половину насіння птахи склювали, половину миші з'їли. Що зберу — все приготую. Приходь і ти завтра, забереш свою пайку.

— Яку пайку? Хіба я пайовик твого посіву?

— Ти не пайовик, але хазяїн твій, Езіз-хан, мій половинщик.

— Дядечко Гандим, коли я тебе образив, кажи одверто, в чому справа,— стримано відповів Артик, вже здогадуючись, що означає прихід і така поведінка Гандима.

Але той вирішив ще крутіше посолити Артикові рани.

— Артику, ти знаєш мене. Я не вмію одне говорити, інше гаїти. Щоб мою працю не загарбав такий мерзотник, як Мамедвелі-ходжа, краще вже ти візьми: і коневі корм придасться, і матері буде з чого замісити тісто.

Коли б Артик почув такі слова від когось іншого, він витяг би з-під подушки револьвер і одразу ж розрахувався б із зухвальцем. Але на Гандима він сердитись не міг. Гандим мав право так говорити. І Артик, трохи подумавши, спокійно перепитав:

— То коли, кажеш, будеш ділити?

— Завтра, як тільки почне світати, прив'язуї лантухи до сідла і приїжджай на тік.

— Гаразд, дядечко Гандим. Сам я не можу ще сісти на коня, пришлю свого джигіта. А ти не забудь попередити й Мамедвелі-ходжу.

— Будь певен, цей свого не прогавить. Хоч би й вночі потай ділив збіжжя,— він усе одно прийде. Але ти мені рідніший за нього, з ним я розрачуюсь сам.

— Ну, то завтра чекай на світанку.

— От і добре. І ти пальці полижеш, і я спокійний буду. Бо від Езіза та від цього клятого збирача податків ні хвилини спокою немає.

На світанку джигіт, що доглядав Артикового коня, поїхав на Гандимів тік.

Старий не помилився: Мамедвелі-ходжа вже давно сидів тут і поглядав на збіжжя, як на своє добро. Гандимові пайовики та позикодавці, що зібралися тут-таки, люто дивилися на Езізового збирача. Побачивши джигіта з Артикової сотні, Мамедвелі нічого поганого не подумав. Навпаки, він сподівався, що Артик при нагоді скаже Езіз-ханові, як ретельно він, Мамедвелі, збирає податки.

Ні до кого не привітавшись, джигіт посунув конем просто на Мамедвелі-ходжу.

— Ти що ж, ходжам, також пайовик тут?—суворо запитав він.

— Ні, синку,— відповів ходжа,— я тут службу виконую.

— Яку службу?

— Збираю зекат для Езіз-хана та його вершників...

Джигіт перехилився через сідло і схопив Мамедвелі за комір халата.

— Ти різноокий чорт! — гаркнув він у посіріле з переляку обличчя ходжі.— За царського часу не давав нам дихати, і тепер ти простягаєш лапу до народного добра! А що, коли я тут, де стою, візьму твою погану душу?

— Я... я...— хрипів Мамедвелі, даремно намагаючись вирватись із джигітових рук.

— Замовкни!

Очі ходжі трохи на лоба не вилізли, наче в миші, якій наступили на хвіст. Один з Гандимових пайовиків, пожалівши його, хотів було кинутись йому на допомогу, але джигіт зупинив його гнівним окриком. Він підняв ходжу, мов порожній чувал, і кинув на солому. Жовта шапка Мамедвелі полетіла вбік, халат загорнувся йому на голову, худі ноги розкинулись, мов сухе гілля саксаулу.

— У баїв бери свій зекат,— сказав джигіт і грізно додав:— А коли ще раз з'явишся на дехканському току, душу твою запро- торю в пекло!

Гандим розреготався своїм напівбожевільним сміхом:

— Ей, ходжам! Наставляй-но свої чували!

Але поки тупіт коня не затих вдалині, Мамедвелі лежав на со- ломі, не поворухнувшись і не писнувши.

Розділ десятий

Біля підніжжя гір, поблизу іранського кордону, потопаять у садах невеличке місто, станція та аул Қаахка. З південного заходу до них дуже близько підходять невисокі горби, на півден- ний схід, у бік Арман Сагата, стелеться широка, відкрита рівнина, на якій добре видно на велику відстань. Там, де горби переход- дять у рівнину, розташувалось англійське військо. На північний схід від станції Қаахка, в Старій кріпості біля Донуз-чешме, де рівнина зливається з горбатими барханами Каракумів, стояв кін- ний полк Ніяз-бека. Район Қаахки був дуже сприятливий для обо- рони, і, можливо, тому англійське командування вирішило саме тут зупинити наступ червоних.

Командування Червоної Армії, яка наступала з південного схо- ду, врахувало неможливість лобової атаки на Қаахку. За планом, розробленим штабом Чернишова, основні сили червоноармійців заглибились у піски Каракумів і, обійшовши Қаахку з півночі, на світанку двадцять шостого серпня через Донуз-чешме атаку- вали кінний полк Ніяз-бека. Джигіти Ніяз-бека, на яких напали зненацька, в безладді відступили в ашхабадському напрямі, до станції Каушут. Зведений кінний загін Ашира зруйнував заліз- ничний перегін між Қаахкою та Каушутом, перерізав телеграфні проводи. Головні сили Червоної Армії до полудня ввійшли в аул Қаахку. Червоноармійська батарея відкрила вогонь по станції і одразу ж підбила бронепоезд білих. Штаб Ораз-Сердара, все його військо та англо-індуські частини інтервентів були відрізані від Ашхабада.

Ораз-Сердар зовсім розгубився перед навальним наступом чер- воних, готовий був припинити опір і здатися на милість перемож- ця. Він порадився з англійцями і наказав викинути білий прапор. І не встигло ще повідомлення про це дійти до штабу Чернишова, як командири червоноармійських полків, вирішивши, що здобуто цілковиту перемогу, припинили бойові дії і почали переговори з парламентарями. Але англійське командування, як завжди, вда- лося до підступної тактики. Затягнувши переговори якраз настіль-

ки, щоб встигнути перегрупувати свої частини, воно кинуло міцні кулеметні батальйони на фланги наступаючих. Червоноармійські полки в районі аулу та станції Каахки опинились в свою чергу під загрозою оточення, і Чернишову нічого не лишалось, як віддати наказ про відступ.

Тижденко, прорвавшись із своїм кавалерійським полком далеко на захід, опинився в найтяжчому становищі. Протягом всього ранку він вів нерівний бій з англо-індусами, які переважали червоноармійців кількістю і, головне, силою вогню, втратив майже половину складу полку і сам був поранений в ногу. Відходити довелося через Донуз-чешме в піски пустелі.

Вітру не було. Задуха, що піднімалася від гарячих пісків, зморювала гірше сонячної спеки. Червоноармійці знемагали від утоми. Від задухи паморочилося в голові, від пісків, що іскрилися на сонці, до болю різало в очах, пересохлі роти прагнули хоч краплини води. Та де вже там вода!.. Навіть для Мави, що зріс у пісках, цей нескінченний задушливий день здавався нестерпним. У бою Мави загубив баклагу. Забувши про переслідувачів, він спішився і ліг від вузьколистий кущ черкезу. Гарячий пісок обпікав його, наче він потрапив у розжарену піч. Губи злипалися, мов намазані клеєм. Розпухлий язик не вміщався в роті. Мави здалося, що над ним схилилася Майса і піднесла до його губів піалу з водою. Він припав до неї,— розжарений пісок обпik йому губи...

Зібравши останні сили, Мави підвівся. Кучугури пісків попливли перед ним. Потім він побачив зелений берег, порослий тінистими деревами, і ціле море води, мов на Амудар'ї. Вода, вода!.. Мави кинувся вперед і одразу ж упав. Він навіть не впізнав Ашира, коли той, трохи піднявши його за плечі, приклав баклагу йому до губів. Немов дитина, що припала до материних грудей, Мави обхопив баклагу обома руками і жадібно припав до неї, але Ашир давав йому пити тільки невеликими ковтками.

Коли Мави опритомнів, англо-індусів уже не було видно. Зрозумівши, що з переслідування червоноармійців нічого не вийде, вони повернули своїх мулів назад і зникли за барханам.

Навантажені хлібом каравани безперервно прибували в Ак-Алан. Спеціально збудовані амбари були переповнені, хлібом засипали величезні рови. Езіз, не криючись, говорив своїм прибічникам:

— Коли надійдуть зимові холоди, можна буде натиснути й на білих. За кожний чувал хліба я візьму гармату!..

Непроста справа — забезпечити військо продовольством, коли господарство дехкан занепало. Езіз розумів, що рано чи пізно

біле командування змушене буде звернутися до нього за допомогою.

Алти Сопи, що не мав раніше навіть ішака, зробився власником породистих коней, амбари його були повні збіжжя, власні каравани прямували до його житла. На своєму каналі Бек він почував себе також маленьким ханом, самостійно вирішував усі справи та суперечки.

Анна-Курбан Юмургачі не обзаводився худобою, він збагачувався за рахунок зеката з аулів свого каналу. І Гарри-молла також був не від того, щоб пожититися, і уривав свою частку з усього, що йшло в Езіз-ханову казну.

Езіз уже скося поглядав на своїх прибічників і чекав лише слушного випадку, щоб звільнитися від них. Сам неписьменний, як і всі його радники, крім Мадир-ішана, він оточив себе перекладачами, призначив кого секретарем, кого ад'ютантом у своєму штабі. Всі вони були його покірними слугами і поки що відкрито не крали. Радникам не подобалось, що Езіз довіряв перекладачам усі свої справи і дуже рідко збирав свій «диван». Сопи одного разу висловив своє невдоволення.

— Езіз-хан! — сказав він. — Чи не ці люди пили кров туркменів за царського часу? А тепер ти їм знову даєш волю.

— На кожне полювання треба брати підходящого собаку, — пихато відповів Езіз. — Перекладачі для нас — світло в темряві.

— Коли б потім тобі не довелося кланятися їм в ноги.

— Якщо треба для справи, я поклонюся їм будді.

Алти Сопи вирячив очі.

— Гаразд, подивимось... — загрозило буркнув він і пішов від Езіза.

Езіз гукнув йому навздогін:

— Подивимось!

У цю мить він був недалеко від здійснення своїх задумів.

Серед Езізових перекладачів було кілька російських білогвардійців. Матвеев вважався представником білогвардійського штабу, але перетворився на відданого Езізового слугу. В Ак-Алані було всього п'ятсот нукерів, а Матвеев повідомляв у штаб, що в Езіз-хана півтори тисячі вершників і три тисячі піхоти. Білогвардійці без перевірки постачали Езіза і грішми, і спорядженням на чотири з половиною тисячі нукерів. Незважаючи на це, він дуже неохоче виконував розпорядження білогвардійського штабу, а часом і зовсім не виконував. Коли йому запропонували вийти на залізницю, висадити в повітря міст біля станції Такир і зробити наліт на Теджен, він відповів:

— Досить з мене того, що я тримаю заслон проти Теджена. Коли білі підійдуть до нього ближче, тоді і я нападу на місто.

Якщо дехканський хліб переповнював склади Ак-Алана і Езізових радників, то гроші, що приходили від білих, «хан» складав лише в свої скрині. Витратити їх було нікуди. Навіть своїм нукерам Езіз не платив ні копійки. Всім забезпечені в Ак-Алані, вони відкрито грабували під час наскоків на аули і навіть не згадували про плату. Ватажки їхні, наслідуючи приклад свого «хана», що взяв собі другу дружину — молоду світлокошу Санахан, — позаводили собі по дві, по три дружини.

Дурди, що був одним з перекладачів Езіза, з огидою дивився на все, що діялося в Ак-Алані. Розмови з Артиком, який дорікав колись, що Дурди не має волі та рішучості, вплинули на нього дужче, ніж думав Артик. Тепер, часто відвідуючи пораненого Артика, він дізнався про його намір порвати з Езізом, і це остаточно визначило його шлях. Під приводом хвороби він дістав в Езіза дозвіл виїхати в аул, але перед цим скористався з нагоди ще раз побувати в штабі білих і дізнатись про становище в Каахці, що стала вирішальною позицією фронту.

Ташлі-товмач був постійним представником Езіза при штабі білих і часто приїздив в Ак-Алан. Разом з ним і поїхав Дурди, доставши доручення від Езіза до Ніяз-бека.

Вони їхали через Донуз-чешме. Тільки недавно прибрали трупи; ще чорнілі плями на глинистому ґрунті. Зрідка зустрічалися люди біля напівзруйнованих кибиток та землянок. Дурди та його супутник зупинилися біля колодязя, ім'ям якого було названо аул, напоїли коней. Виснажена жінка сиділа на порозі своєї зруйнованої глинобитної халупи. Напівбожевільними очима дивилася вона навкруги, нічого не бачачи й не тямлячи, і голосила:

— Синку мій, дитинко моя!..— повторювала вона.— До благань бідняка і земля не прислухається. Хіба не казала я, що не піде на користь мусульманам це кабаняче джерело? ¹ Краще б нам було залишитись у рідному аулі і померти з голоду...

Дурди дивився на жінку із співчуттям. Вона не розуміла, що не джерело, не його чисті води були причиною загибелі її дітей. Вона не знала, що англійці пройшли шестимісячний шлях, щоб опоганити це джерело. Скільки юнаків убили тут білі банди, на догоду англійцям!

З Донуз-чешме Дурди потрапив просто в Каахку. З важким почуттям він їхав вулицями містечка. Там, де нещодавно гуляли дівчата та молодіці в яскраво-червоних платтях, напівголі чорні індуси прогулювали своїх мулів. Каахка, що славилася шовками, оливкового кольору халатами, фруктами, стала військовим та-

¹ Донуз-чешме — в перекладі: кабаняче джерело.

бором. Її сади перетворилися на стійла для мулів та коней. Будинки, де ткали шовки, стали солдатськими казармами. На подвір'ях диміли похідні кухні. Голоногі індуси чистили зброю, різали баранів. Вони далеко від рідних місць, але тут всім забезпечені; одяг на них чистий, цілий; бриті лискучі обличчя задоволені... Але, придивляючись до порядків у таборі інтервентів, Дурди помітив, що жоден індус і близько не підходив до тих будинків, де розташувалися англійські офіцери. Лише вартові з гвинтівками застигли біля дверей. Англійці ходили повз індусів, наче не помічаючи їх. Дурди подумав: «Ось вона, хвалена англійська демократія! Індус повинен збудувати для англійця гарний будинок, приготувати для нього їжу, почистити йому чоботи та одяг. Він повинен своєю кров'ю завойовувати для нього чужу країну. Але англієць завжди буде дивитись на нього, як на нижчу істоту... В чому ж провиня індусів? У тому, що вони мають шкіру темного кольору? Невже й туркменів чекає така доля? Ні, не бути цьому!»

Ретельно вивчивши розташування білих та англійського війська, їхніх штабів, Дурди поїхав у Стару кріпость, де стояв полк Ніяз-бека.

Ніяз-бек сидів у білому наметі, розкинутому під горбом. Крізь вузькі двері в намет падало скісне проміння сонця, повізав свіжий вітерець. Задня стінка була трохи піднята, земля полита водою. Кілька офіцерів походжало поблизу, не наважуючись зайти до Ніяз-бека, настроїв в якого був явно поганий.

Коли Дурди зайшов у намет і подав Ніяз-бекові Езізового листа, той тільки мигцем глянув на нього і передав ад'ютантові, а конверт задумливо покрутив у руках і порвав на дрібні шматочки своїми нервовими тонкими пальцями. Роздратування його не минало, він не став розмовляти з Дурди, немов становище в Езізовому таборі його зовсім не цікавило. Тільки поява літака вивела його із задуми. Це був, певно, червоний розвідник. Він пролетів низько над розташуванням полку і почав кружляти над Старою кріпостью. Звідусіль почувалася безладна стрілянина.

— Припинити стрілянину! — гукнув Ніяз-бек до своїх офіцерів. — Жодного пострілу!

Літак зробив ще одне коло над кріпостью і полетів на схід.

Дурди здивував похмурий настроїв Ніяз-бека. Він не знав, що командира кінного полку тільки напередодні викликали в штаб командування інтервентів. Покваплива втеча Ніяз-бека та задача ним Старої кріпості й Донуз-чешме викликали підозру в англійців. Вони пропонували командуючому передати справу до військового суду. Почувши про це від Ораз-Сердара, Ніяз-бек гордо заявив:

— Військовий суд для мене — дуло мого револьвера. Хто хоче допитати мене, нехай підходить...

Ніяз-бек спочатку гадав, що вся справа в інтригах Ораз-Сердара, в його побоюванні, як би Ніяз-бек не посів його місце командуючого військом. Взаємної довіри між ними вже давно не було. Але в розмові віч-на-віч Ораз-Сердар відкрив йому справжню причину такої причепливості англійців.

— Тебе обвинувачують не так за твої теперішні дії,— відверто сказав він,— як за старі гріхи. Ще минулої зими, ти, кажуть, десь заявив, що для тебе російський цар кращий від англійського короля. А ще краще було б,— так нібито ти сказав,— об'єднатися з турками. Не знаю, звідки про це довідались англійці.

Ніяз-бек раптом згадав свою розмову з Хамід-беком і, закусивши губу, похитав головою. Він зрозумів тепер, що Хамід-бек, видавши себе за османа, був насправді англійським шпигуном.

— Вони давно вже стежать за тобою,— сердито провадив далі Ораз-Сердар,— і вимагали віддати тебе в їхні руки. Я не погодився. Будь стриманішим в розмовах.

Це повідомлення Ораз-Сердара і було причиною пригніченого настрою Ніяз-бека. Побоюючись англійців, він вже починав подумувати, чи не податися йому з полком у глиб пісків. У цих роздумах Езізів лист набув раптом особливої цінності. Не можна було втрачати зв'язку з ним, навпаки, слід було повернути його на свій бік. Тому Ніяз-бек коротко розповів Дурди про те, що сталося з ним, і прохав переказати Езізові його бажання і надалі зберігати з ним дружні стосунки. Він не написав Езізові, бо боявся, що лист може потрапити в руки англійців.

Але Дурди не повернувся в Ак-Алан. Із Старої кріпості він поїхав просто до Артика.

Езіз розпечатав пакет, привезений йому Ташлі-товмачем, обдивився листа з усіх боків і простяг перекладачеві. Ташлі повільно й виразно почав читати:

— «Від Ораз-Сердара Езіз-ханові великий привіт! Езіз-хан! Не личить мені втручатися в твої справи, але я вважаю своїм службовим обов'язком дати тобі пораду...»

Порада Ораз-Сердара стосувалася тільки Мадир-ішана і брудних махінацій цього Езізового радника в господарських справах. До того, що було сказано в листі, Ташлі-товмач додав свої міркування про діяльність Мадир-ішана в Қаахці.

Гугнявий голос і неспокійні, брехливі очі Мадир-ішана давно не подобались Езізові. Дратувала його і безцеремонність, з якою радник хазяйнував у казні Ак-Алана. Проте Езіз бачив, що має від Мадир-ішана більше користі, ніж шкоди, тому й утримався

від суворих заходів щодо нього. Але він ще більше наблизив до себе Ташлі-товмача, зробивши його повірним усіх своїх таємних справ і задумів.

Езізова голова в цей час була зайнята іншими справами. До нього приїхали гінці з Ташауза. Джунаїд-хан писав, що англійці умовляють його вирушити на Чарджоу, зруйнувати міст через Амудар'ю і подати допомогу басмачам бухарського еміра. Езізові вже були відомі плани англійців: тільки два дні тому прибули до нього літаком два англійських офіцери. Вони намагалися проникнути в Езізові настрої, розвідати силу його кінноти, а головне — переконати його в необхідності виступити разом з Джунаїд-ханом. Езіз-хан з пошаною прийняв гостей, добре почастував їх, але вирішив без певної відповіді. Після довгих роздумів він написав Джунаїд-ханові:

«Хан-ага! В англійців тисяча гачків, на який би ти не попав, дорогу назад знайти важко буде. Через те я гадаю, що небезпечно роздрібнювати сили, нападаючи на Чарджоу. Якщо ти спокійний за своє становище з боку Хіви і якщо в тебе більше сили, ніж треба для твого спокою, то краще пошли тисячу або хоч п'ятсот джигітів сюди. Я прошу тільки послати їх не меншовикам і не Ораз-Сердарові, а до мене в Ак-Алан. Не можна довіряти їм вуздечки наших коней. Вони хочуть використати нас, а ми повинні використати їх. Коли ми переможемо більшовиків, це ще не означає, що влада буде в наших руках. Все одно нам доведеться битися з меншовиками. Тому краще повністю зберегти наші сили в тепершній неспокійний час.

Вельмишановний хан-ага! Звичайно, мій розум коротший від твого. Якщо ти матимеш інші наміри, дай мені знати про це».

Розділ одинадцятий

Діти бігали по аулу і повідомляли всіх і кожного про радісну новину:

— Поздоровляємо! В Артика народився син!

З кибитки Артика лунало: «Уа, уа!» Крик дитини сповняв гордістю серце Нурджахан, що давно чекала онука. Більше шістнадцяти років минуло з того часу, як в останній раз з'явився в її родині новонароджений. Нова істота, яка прийшла в світ від Артика та Айни, принесла з собою нове щастя в чорну кибитку. Нурджахан метушилася, сповнена радісних турбот.

Голос дитини приємно було чути і Артикові. В його житті стала зміна, сповнена глибокого змісту: тепер він — батько, в нього

з'явилося потомство. Водночас Артик почував себе якимось ніяково, соромився з'являтися на люди. Йому здавалося, що кожний зустрічний скаже йому: «Ну, Артику, чи не соромно тобі бути таким щасливим?» І Артик мимоволі посміхався.

Шекер ділилася своєю радістю не тільки з матір'ю, але й з подругами. Коли б ця дитина народилася два роки тому, вона обігала б з новоиною весь аул. Але тепер вона вважала себе дорослою дівчиною.

Звичайно, найбільше раділа синові Айна. За півтора року втретє відбувся перелом у її житті: спочатку вона була нареченою Артика, потім вийшла за нього заміж, і нарешті — стала матір'ю. І кожного разу вона відчувала нове щастя. Тепер її особливо радувало, що збулися мрії Нурджахан і виправдались Артикові сподівання.

Ледве зійшло сонце, як прийшов служитель мечеті. Стоячи із західного боку кибитки, він прокричав заклик до молитви, потім перейшов на східний бік і прочитав славослів'я аллахові. Це означало, що народився хлопчик. Коли б народилася дівчинка, мусдзин не прийшов би славословити аллаха. Народження дівчинки зустрічали невдоволено, заздалегідь вважаючи її чужою в домі, чиеюсь майбутньою рабинею. Інший батько дівчинки, почувши: «Відріж пуповину!» — бурчав: «Не пуповину одріж, а горло їй переріж!»

Але Артик та Айна раділи б і дочці.

Нурджахан встановила перед кибиткою два казани, в яких кипіло сало, і зразу ж почала готувати святкові пишіме — пиріжки з кислого тіста. Вона заздалегідь готувалася до тою і тепер щедрою рукою роздавала всім, хто приходив, урюк, кишмиш, сухі фініки, гарячі коржі. Більш близьким і шановним людям угощення зав'язували в хустку. Біля Артикової кибитки посилювався веселий гамір. Було б це в мирний час, Артик заліз би в борги, але обов'язково влаштував би перегони з призами. Тепер цього не можна було робити. І все-таки Дурди, взявши на себе керівництво тоєм, влаштував скромні розваги — змагання із стрільби, гру в юзук, боротьбу.

Артик уже був на ногах. За цими родинними радощами він ні на мить не забував обіцянки, яку дав через Ашира Чернишову. За останні дні до нього один за одним приїздили езізівські нукери. Готуючись до подій, які наближались, Езіз вимагав, щоб його сотник скоріш прибув в Ак-Алан і прийняв свою сотню. Приїжджали й Артикові джигіти. Вони в один голос заявляли, що розійдуться по домівках, коли командир не повернеться до них. Це особливо непокоїло Артика, — без відданих джигітів своєї сотні він не зміг би виконати обіцянки, яку дав Іванові.

Хоч це було й дуже небезпечно для Дурди, Артик вирішив по-слати його в Теджен, щоб умовитися про час і місце зустрічі з частинами Червоної Армії. Тієї ночі він заснув пізно, і зразу ж після півночі його розбудив тихий голос за дверима:

— Артику! Гей, Артику!

Голос здався Артикові знайомим. Айна засвітила лампу. Артик встав з постелі, відчинив двері. До кибитки швидко прослизнув чоловік і квапливо зачинив за собою двері. Артик від подиву аж скрикнув:

— Мави!

Мави злякано глянув на нього:

— Тихше, Артику!..

— Раз ти в мене, будь спокійний, як у мечеті!¹ Не бійся нічого!

При світлі лампи Артик подивився на Мави пильним оком. Червоногвардієць був у простій дехканській одежі,— та в іншій він і не міг з'явитися в аулі. Але вираз обличчя Мави і вся його поведінка дуже змінилися. Він сів і одразу ж сказав:

— Артику, мене послав до тебе Іван.

— Я й сам знаю, що тебе послав не Кулліхан.

Дурди прокинувся від гомону, обережно підвівся і раптом обхопив Мави ззаду руками. Мави хотів вихопити з кишені револьвер, але Дурди міцно тримав його за руки. Мави з обуренням сказав:

— Артику, мужчина так не робить!

Артик посміхнувся:

— Мави, ти помиляєшся, саме так робить справжній мужчина!

Червоногвардієць нарешті вирвався і правою рукою вхопився за револьвер. Дурди крикнув:

— Ей, дивак, стій!

Мави обернувся, побачив знайоме усміхнене обличчя і міцно обняв Дурди. Але коли він почав розпитувати Артика про здоров'я та життя, голос його ще тремтів.

За чаєм Мави розповідав, як полк Альоші Тижденка, відбиваючись од індусів, відходив через піски. Опинившись у знайомих місцях, він з дозволу Тижденка приїхав в аул, щоб дізнатися про Артикове здоров'я і про те, коли він збирається перейти фронт. По дорозі він зустрівся з Балли і навіть вистрілив у нього, коли той хотів затримати його, але промахнувся. Тепер Мави боявся, що Артик матиме неприємності від Езіза, коли в аулі довідаються, що до нього приїздив червоногвардієць.

Артик заспокоїв його:

¹ Мечеть давала право притулку всім, кого переслідували.

— Доки я дихаю, не бійся ні Балли, ні Езіза. Розкажи краще про Івана і про справи на фронті.

Мави розповів, що знав, про становище на фронтах, а потім сказав:

— В Івана велике горе: від одного робітника, який пробрався до нас через фронт з Ашхабада, він довідався, що білі та англійці розстріляли у пісках між Красноводськом та Ашхабадом двадцять шість бакинських комісарів.

— А як же бакинські комісари опинилися в Закаспії? — спитав Дурди.

— Іван казав, що це трапилось так: білі захопили владу в Баку і, так само як у нас, одразу ж покликали на допомогу англійців. Усі комісари Радянської влади були заарештовані і посаджені в тюрму. А потім в Баку вдерлися турки. Комісари скористалися метушнею і звільнилися з тюрми. Сіли на пароплав, хотіли їхати в Астрахань, але пароплав міг дійти лише до Красноводська. Тут їх і захопили знову білі. Англійський генерал начебто сказав: «Хоч у комісарів і немає зброї, в них є язик, і вони можуть підняти народ. Більшовики нам тільки мертві не страшні...» І наказав усіх розстріляти. Тоді Фунтиков і капітан Тіг Джонс — той самий, що був у Теджені разом з Ораз-Сердаром, — посадили всіх двадцять шість у вагон і відправили в піски на страту... — Мави замовк, але Артик не зводив з нього очей, і він розповідав далі: — На другий день в ашхабадській газеті було надруковано... — Мави витяг з кишені обривок газети й простяг Дурди. — Читай!

Дурди з хвилюванням почав читати повідомлення:

— «Бакинські ватажки потрапили до нас у руки, в тому числі — найвідоміший серед них — Шаумян. Його називають кавказьким Леніним. Це вони люто виступали проти наших дорогих союзників, які відгукнулися на наш заклик і звільнили Баку... Тепер вони в наших руках... За кожного есера, за кожного бая — смертний вирок більшовикам! Око за око, кров за кров».

Дурди з огидою кинув газету.

Артик мовчав, пригнічений страшною звісткою. Мави розповів про те, як ця звістка схвилювала радянських людей і яку злобу до ворога викликала серед червоноармійців. Після нього палко заговорив Артик:

— Тільки тепер я починаю розуміти, яким коротким був мій розум! Я вважав, що раз скинули царя, то воля вже в наших руках. Я не розумів, що ворогами волі є не тільки Халназар-бай, Бабахан-арчин, Езіз-хан, але хани та баї усього світу. Як дорого платимо ми за волю! І які люди жертвують ради неї своїм життям! А без волі нам краще не жити на світі!..

Після короткого мовчання він додав:

— Стрілу в польоті і камінь не зупинить. Якщо підніметься весь народ, йому ніякий ворог не страшний. Мави, не сумуй, ми неодмінно здійснимо те, за що боролися бакинські комісари! А Іванові перекажи — віднині я виконую лише його накази!

Артикову мову перебив плач дитини.

Мави здивовано озирнувся:

— Що це, дитина чи мені здалося?

Дурди поклав руку йому на плече:

— Мави, в Артика народився син.

— Ну, оце радість! Поздоровляю, Артику! Син, кажеш? Довгих років життя йому! Як назвали його?

— Бабали.

— Виходить, на честь діда. А ми свою дочку нарекли Джерен.

Голос сина та розмова про нього трохи заспокоїли і розважили Артика.

— І у вас дитина? — спитав він Мави.— От молодці!

— Майса і серед цієї колотнечі не розгубилась! Хоч і не син, як в Айни, але ми свою доньку любимо, як сина!

— Добре, Мави. Кажу — молодці ви з Майсою! Що ж, чи не час нам подумати про сватів?

Розмова затяглася. Артик нишком не переставав дивуватися з того, як змінився Мави. Колись він на людях слова не смів сказати, а тепер вільно говорить про події в країні.

Дурди сказав Мави, що до Қаахки прибуло багато нових англійських частин, накреслив на аркушику навіть схему розташування білих. Він переказав також свою розмову з Ніяз-беком, що свідчила про розклад у таборі контрреволюції. За його словами, в народі зростає лють проти білих і інтервентів.

Тепер їхати Дурди в Теджен не було вже потреби. Артик доручив Мави переказати Чернишову, Аширові та Тижденку, що, піднявши білий прапор, він із своєю сотнею підійде до Теджена між п'ятнадцятим та двадцятим жовтня.

Мави був несподіваним, але дорогим гостем для Артика. На світанку він поїхав разом з Дурди, який взявся провести його в Теджен знайомим кружним шляхом. А після полудня до кибитки підїхали два вершники в туркменських халатах. В одному Артик одразу ж впізнав Чари Чамана, того самого караванбаші, якого Куллихан посилав у Ташауз продавати зброю і якого Джунаїд звільнив з тюрми на прохання тедженських старійшин. На голові в нього була велика біла папаха. Артик пізнав і іншого вершника в чорній каракулевій шапці, але не міг вирішити, чи бачить перед собою Абдикерім-хана чи Хамід-бека. Ні той, ні другий з несподіваних гостей не викликали в Артика довіри.

Якби він зустрів їх в іншому місці, то, можливо, і не розмовляв би з ними. Та древній звичай гостинності велів як слід прийняти гостей.

Абдикерім-хан почав розмову, наче давній знайомий:

— Артику Бабали, я тебе дуже добре знаю. Напевно, і ти знаєш мене. Щоправда, до цього часу нам не доводилось розмовляти, але я багато чув про тебе, і ти сподобався мені з першого погляду. Ти хоробра людина, і я не з боязких. Будьмо друзями. Наш з Чари Чаманом шлях проходив повз твою кибитку, я і сказав: «Заїдьмо, провідаємо Артика». Я вважав своїм обов'язком привітатися з тобою, розпитати тебе про здоров'я. Я знаю, що ти був тяжко поранений у бою з більшовиками, але з радістю бачу, що ти, слава аллаху, вже здоровий.

Артик насторожено слухав Абдикерім-хана і лише дивувався з його обізнаності.

— Гість,— відповів він,— я знаю двох людей, схожих на тебе, та не можу зрозуміти: чи ти — один з них, чи, може,— третій, тільки схожий на них?

Абдикерім-хан посміхнувся:

— Ти спостережлива людина, Артику. Не буду перед тобою критися: я — і той, і другий. Буває, що я роблюся й третім, якого ти ще не знаєш. Якщо хочеш використати час для себе, то, вибачай мені, нема гріха в тому, щоб переіменити навіть національність.

Артик подумав, що людина, яка так легко змінює ім'я та національність, ще легше зрадить своє слово й клятву. Тому, хоч і не личило для першого знайомства ставити такі запитання, він спитав не соромлячись:

— Що спонукає тебе до цього?

Абдикерім-хан озирнувся навкруги:

— З цього приводу я й хотів поговорити з тобою сам на сам.

Айна, не чекаючи Артикового знаку, вийшла з кибитки, щоб приготувати чай. Вийшов і Чари Чаман, начебто для того, щоб глянути на коней. Абдикерім-хан вирішив, що тепер можна говорити одверто.

— Артику Бабали,— вкрадливо почав він,— для простої людини, як ти, і для Езіз-хана я — Абдикерім-хан, афганець. Але з людьми, що виростили на міській воді і займаються політикою, я не можу бути одвертим. Я — державна людина.

— Хіба не можна одверто провадити державні справи?

— Ні, державна справа, політика — все одно, що гра в карти. Хто зуміє підгасувати карти на свою користь, той і виграв.

— Добре... Але яке відношення я маю до державних справ?

Абдикерім-хан ближче підсів до Артика:

— Коли в житті народу відбуваються такі зміни, ти можеш відіграти навіть більшу роль, ніж люди політики. Ти — місцевий житель. Якщо приїжджі не будуть спиратися на таких, як ти, вони не втримаються. Народ швидше піде за тобою, бо ти знаєш думи дехканства. І до речі, запитаю в тебе, як ти дивишся на Езіз-хана?

Артик помітив підступний вогник в очах Абдикерім-хана і тому відповів стримано:

— Ти, певно, знаєш Езіз-хана не гірше від мене.

— Правда, я знаю Езіз-хана, та мені дуже важливо знати твою думку про нього.

— Хіба Езіз не міг сам поговорити зі мною, замість того щоб посылати стороннього?

Абдикерім-хан з докором глянув на Артика:

— Артику Бабали, я не заслужив такої образи. Мабуть, ти й справді не знаєш мене. Хоч я часом і змінюю своє ім'я і зовнішність, та я не з тих, хто здатний навмисне сіяти розбрат між людьми... Правда, ти проста людина, і ображатися на тебе не слід. Але щоб ти зрозумів, чому я запитую тебе про Езіз-хана, я одверто скажу тобі свою думку про нього. Езіз — деспот, який думає лише про себе і ні з ким не рахується. Йому не можна довіряти. Варто йому зміцнитись, як він зовсім забуде про народ. Не думаю, що він будь-кого помилує, якщо йому стануть поперек дороги. Я побоююсь і за твоє життя. Тому тобі не можна гаятись, не можна пропустити нагоди. Скажу одверто: не Езіз, а Артик Бабали повинен бути ватажком народу!

Артик зрозумів, що Абдикерім-хан хоче примусити одверто висловитись його самого, і відповів насмішкувато:

— А чи погодиться з цим Езіз-хан?

— Не даси потиличника, і дитина не послухається.

— Ти вважаєш, що в мене кулак дужчий, ніж в Езіза?

— З допомогою Абдикерім-хана ти не лише Езіза, а й Ораз-Сердара зумієш повалити.

— Отже, під Абдикерім-ханом я повинен розуміти афганську державу?

— Ні, більш могутню державу. Між нами кажучи: в особі Абдикерім-хана ти повинен бачити Великобританію.

— Велик... Не розумію.

— Англію.

Волосся заворушилося в Артика на голові. Розстріл бакинських комісарів постав перед його очима. Він подивився англійському шпигуну просто у вічі.

— Ти за кого мене вважаєш?

Абдикерім-хан, безперечно, помітив погрозу та обурення в очах

свого співрозмовника. Незважаючи на це, він ще ближче підсунувся до нього і спокійно провадив далі:

— Артику, я сказав тобі, що часи міняються. Тому й карта землі повинна змінитись. Тобі відомо, що Закаспійський фронт тримає англійська армія. Приєднання до англійської карти твоєї туркменської землі і всього Туркестану цілком можливе.

Артик хотів було щось заперечити, але Абдикерім-хан підняв руку:

— Зажди трохи. Ось що я хочу сказати тобі: твій народ може завоювати національну незалежність лише за допомогою Англії. Подумай і...

Артик рішуче перебив Абдикерім-хана:

— І думати нічого! Вовк з вівцею не п'ють з одного колодязя. Бачили ми на індусах цю англійську незалежність. Вони в англійців, наче ті мули, що тягають на своїй спині їхні гармати та кулемети. Сто індусів не сміють пройти повз англійця з сонячного боку. Чи не таку незалежність збираються вони дати туркменам? Ні, з кровопивцями англійцями ми ніколи не будемо друзями! Краще смерти, ніж їсти недоїдки собаки. Я плюну на все, що походить від англійців!

Але Абдикерім-хан не образився на Артика і заговорив ще ласкавіше. Він розповів, що англійське військо прийшло в Закаспій на запрошення ашхабадського уряду, що Дохов підписав у Мешхеді з генералом Маллесоном договір і що за цим договором англійці вважають своїм обов'язком допомагати народам Середньої Азії.

— Артику Бабали,— говорив він,— я знаю, що ти не дурень. Доля сильніша за тебе. Не одвертайся від щастя, що само йде тобі в руки!

— Абдикерім-хан,— спалахнув Артик.— Ти судиш по собі, але я не із запроданців! І туркмени самі знайдуть свій шлях.

Бачачи, що Артик настільки збуджений, що умовляти його марно, Абдикерім-хан спробував вплинути на нього погрозами.

— Здається, я помилився, ти — дурень! — сказав він гостро.— Ти гадаєш, що з тобою і твоїм народом будуть весь час панькатись? Що ти таке? Та й увесь твій народ? Або ви будете воювати разом з нами проти більшовиків, або перетворитесь на пил під копитами англійських мулів!

— Брешеш! — гукнув Артик, якому остаточно терпець урвався.— Так може говорити тільки така людина, як ти, в якій немає ні честі, ні батьківщини. Дякуй богові, що ти — гість в моєму домі! Коли б я з тобою зустрівся в іншому місці,— ти не пішов би від мене живим. Коли ти повернешся до своїх хазяїв, скажи їм: Артик Бабали не продає свою честь! І від туркменського народу,

від усіх чесних людей моєї країни перекажи англійцям: хай-забираються звідси якнайшвидше, інакше від їх голоногих індусів та мулів і сліду не залишиться!

Абдикерім-хан тільки гепер зрозумів, що ця розмова з Артиком може кепсько скінчитися для нього. Він мовчки подивився на молодого туркмена лютими очима і, не попросившись, вийшов. Артик схопився за револьвер, щоб послати кулю йому вслід. Його зупинила лише сприйнята з молоком матері повага до звичайв гостинності. Але він не випускав з рук револьвера, слухаючи, як віддаляється тупіт коней.

Безкарне зникнення Абдикерім-хана обурювало Артика. «Який же це гість? — думав він.— Це вбивця, що вдерся в мою країну. Таких треба знищувати без пощади!» Він вийшов з кибитки і наказав своєму джигіту сідлати Мелекуша. Айна почала благати:

— Милій Артику, куди ти поїдеш? Рана твоя ще не загоїлась. Зачекай зо два дні!

Стривожена Нурджахан приєдналася до Айна. Артик заспокоїв жінок і, підійшовши до джигіта, щось сказав йому на вухо. Той миттю скочив на Мелекуша і тільки запитав в Артика на прощання:

— Якого?

— Обох!

Мелекуш помчав, мов стріла.

Повернувшись до кибитки, Артик ліг на килимі, але ніяк не міг заспокоїтись. Несподівана поява в кибитці шпигуна і вся його розмова здавалася нечуваною образою. Серце Артика палало. Він уже шкодував, що послухав Айну та матір і не подався сам у погоню. Артика нітрохи не лякала можливість викриття його перед Езізом, але не давала спокою думка, що ця отруйна муха безбронно літає по його країні.

Щоб трохи заспокоїтись, Артик узяв на руки сина,— від нього так солодко пахло материнським молоком,— але замість того розхвилювався ще більш і почав розмовляти з маленьким Бабали:

— Хіба я зможу вважати себе твоїм батьком, коли дам, щоб англійський батіг упав на твоє ніжне тільце? Невже я дозволю накласти на тебе кайдани рабства? Коли б трапилось таке, ти все життя проклинав би мене, а я не мав би спокою і в могилі. Ні, синку мій. ні! Мій обов'язок — завоювати тобі вільне життя. Предки навчали мене не бути рабом. І я виконаю свій обов'язок. Я не самотній. Є Радянська влада, є Іван, що кличе мене. Вони ведуть весь мій народ. Якщо зможу з'єднатися з Червоною Армією,— а я вірю, що мені пощастить це зробити,— тоді ніякий ворог мені не страшний.

Артик міцно поцілував сина.

У сутінках повернувся джигіт.

З його вигляду Артик зрозумів, що його наказ не виконано. Джигіт наздогнав лише одного, другий помчав і зник у хащах очерету. Впіймавши допитливий погляд Артика, джигіт зняв оберемок трави, приторочений до сідла, і кинув на землю. Під ноги Артикові покотилася біла папаха.

— Мені більше потрібний був другий,— похмуро промовив Артик.— Та нічого! Позбутися запроданця — теж користь. Прийде час, і другий потрапить мені в руки.

Розділ дванадцятий

Командуючий фронтом Іван Чернишов переглянув схему розташування білих та інтервентів і замислився.

Понад два місяці частини Червоної Армії вели бої в безводній пустелі і після невдалого наступу на Каахку потребували відпочинку. Не було майже ніякої надії на те, що з Ташкента придуть свіжі частини, а треба було дати відпочинок бійцям і реформуватися.

Виконуючи англійські плани, отаман Дутов, знову наступав на Актюбінськ. Ферганські басмачі поширювали район своїх дій. Туркестанський військовий комісаріат чекав допомоги від Закаспійського фронту. Емір бухарський, розташувавши загони басмачів вздовж залізниці, міг щодня перервати зв'язок з Ташкентом, а Езіз-хан вичікував тільки слушної хвилини, щоб ударити з тилу. Враховуючи всю цю обстановку, командування Закаспійського фронту вже відвело кілька полків у тил на відпочинок і поповнення, щоб потім з новою силою вдарити на ворога. Казанський полк стояв у Чарджоу. Він відпочивав і в той же час тримав на достатній відстані емірську Бухару, що люто вищирила зуби. Туркменський полк стояв у Байрам-Алі, Жлобинський — в Мари. Фронт тримали лише кулеметні й артилерійські частини з полків Червоної Армії та невеличкі загони робітничої Червоної гвардії.

Схема, накреслена Дурди, та інші дані, які привіз Мави, занепокоїли Чернишова. Якщо білі тепер перейшли б у наступ, становище на фронті зробилося б загрозливим. Більшість командирів перебувала в Мари. У штабі командуючого було вже відомо, що туди повинен прийти ранком член Туркестанської Реввійськради. Туди ж таки вночі вирішив виїхати і Чернишов.

Розвідка ворога знала про важке становище червоних на фронті. В Каахку на підкріплення білим був посланий 28-й кінний індуський полк. За планом інтервентів треба було будь-що від-

тягти сили Червоної Армії на Закаспійський фронт. Щоб не пропустити сприятливого моменту, вранці чотирнадцятого жовтня білі перейшли в наступ.

Перші години наступу не принесли білим перемоги. Було ще темно, коли англо-індуські частини виступили в напрямі станції Душак. Дозори Пенджабського батальйону та Хемпширського полку, підходячи до станції з обох боків, прийняли один одного за червоних і відкрили стрільбу. Несподівана стрілянина злякала годованих мулів. Вони почали ревіти і, задравши хвости, кинулися врозтіч. Кулемети перекинулись, з тріском попадали патронні ящики. Розривна куля потрапила в ящик з патронами. Патрони спалахнули. Вогонь від ящика перекинувся на мула, і тварини зовсім оскаженіли.

Ця метушня уповільнила рух англійців. Бій почався, коли зішло сонце. Індуський кінний полк, просуваючись біля підніжжя гір, вийшов на Душак з південного сходу. В той же час з північного сходу з'явився кінний полк Ніяз-бека.

З обох боків загуркотіли гармати.

У вагон з боеприпасами попав снаряд. Від вибуху затремтіла земля. Луна, як грім, прокотилася в ущелинах гір. Густий дим величезним чорним стовпом знявся в небо. Горіли ешелони і склади з військовим спорядженням. Коні, верблюди, корови, оскаженілі від гуркоту й вогню, розбігалися хто куди. Як вогненні факели, метушилися в світлі величезної заграви люди. Червоногвардійців та залізничних робітників, що тікали із станції на горбки, зустріла багнетами біла офіцерська рота, а вцілілих порубали шаблями сипаї¹ кінного індуського полку.

Перемога білогвардійців, здавалося, була повною. Після короткого перепочинку вони рушили на Теджен. Але в другій половині дня на допомогу розрізненим червоногвардійським загонам, що відступали, підійшли Казанський, Туркменський та Жлобинський полки. Білі та інтервенти не витримали удару і покотилися назад, на Каахку. Відступ перетворився на втечу. Трупні індусів та білогвардійців усяли степ.

В ніч, коли скінчився бій у Душаку, почався бій у Теджені.

Місто було беззахисне, весь гарнізон його пішов на фронт. Наліт на Теджен було вчинено на пряму вимогу англійців, що рятували свої шкури. Езіз виступив одночасно з Аллаяр-ханом, колишнім царським офіцером, котрий служив у «дикій» дивізії Калмикова, а тепер, як і Езіз, зібрав свою банду і також мріяв про власне «ханство».

Езіз та Аллаяр-хан напали на місто вночі. Не зустрівши майже

¹ С и п а ї — солдати.

ніякого опору, бандити вдерлися у вулиці і кинулись по будинках. Почався грабунок і розбій. Убивали, не розбираючи, жінок, дітей, стариків. Рубали трупи на шматки і вішали на деревах. Гвалтували дівчат. Підпалили кращі будівлі міста, бавовняний завод.

Деякі бандитів із загону Аллаяр-хана вдерлись в будинок лікаря. Лікар вийшов до них у самій білизні, підняв руки:

— Я ні з ким не воюю. Моя справа — лікувати людей. Пощадіть мій дім!

Один з бандитів люто виширився:

— Ха! Ти лікуєш людей? Он як!..

— Я і твоїй дитині дам ліків, якщо вона хвора. Тисячам людей я подав допомогу. Не займайте мене!

У цей час почувся крик виховательки його дитини, французенки. У лікаря обертом пішла голова. Він не витримав, крикнув:

— Що за розбій! Не зачіпайте жінок!

— А, розбій? Ось тобі!

Пронизаний кулею, лікар упав навznak.

Кілька нукерів Кельхана вдерлися в школу, що стояла на березі ріки. Там жив учитель-туркмен, що недавно скінчив Ташкентську вчительську семінарію, тихий скромний юнак, завжди заклопотаний своїми справами. Нукери схопили його, зірвали з нього одяг.

— Стійте, брати! — гукнув він. — Я також туркмен!

— Ти — віровідступник! Твоя доля — удар шаблі!

— Одведіть мене до Езіз-хана. Якщо я винний, нехай він судить мене!

— Таких, як ти, ми й самі зуміємо послати куди слід!

Один з нукерів націлився в учителя з рушниці. Кельхан, що надоспів, гукнув:

— Ей, безсовісний, стій!

Пролунав постріл.

На щастя, куля пролетіла мимо вчительової голови. Нукер перезарядив рушницю, але Кельхан схопив його за руку:

— Спинись!

Учитель з переляку онімів і слова не міг сказати Кельханові на свій захист. Кінець кінцем його погнали в Ак-Алан разом з жінками та худобою.

Грабунки та вбивства в місті тривали до ранку.

Вранці Артик приїхав в Ак-Алан. Жахливе видовище вразило його: з міста вели корів, напівголих жінок, заплаканих дітей. Нукери тягли подушки, килими, одяг.

Поношена тужурка на Пеленгові здалася Артикові знайомою. Вона нагадувала йому тужурку Чернишова. «Може, його вбили?» — майнула в нього думка.

Артик мимоволі схопився за револьвер, але стримав себе. Підійшовши до Пеленга, він погладив сукно тужурки.

— Добра матерія. Де ти дістав?

— Це моя здобич.

— Он який ти! Мабуть, убив власника?

— Я немало вбив людей, але власника цієї тужурки не було вдома. Якась рудоволоса жінка хотіла залякати мене.

— Ти, звичайно, прикінчив її?

— Ні, не встиг. Це було біля станції. Я ледве втік від червоного бронепоїзда.

Те, що Ганна Петрівна, очевидно, залишилась живою, трохи заспокоїло Артика. Та він не мав сили дивитися на збожеволілих від горя захоплених жінок, на заграву палаючого міста. Артик шкодував тепер, що не приїхав в Ак-Алан раніше. Можливо, він устиг би допомогти Чернишову, Аширові, Альоші... Де вони тепер?

Розділ тринадцятий

Після розгрому інтервентів під станцією Душак, частини Червоної Армії змушені були відмовитись од переслідування ворога. Погіршення становища на інших фронтах, загибель боєприпасів на станції Душак під час пожежі і, нарешті, загроза розриву комунікацій примусили прийняти рішення про відхід та перегрупування сил. Наліт Езіза та Аллаяр-хана на Теджен показав, що бандитські формування, керовані інтервентами, здатні заподіяти чимало шкоди в тилу. Через це радянські частини, за наказом командування, без бою відійшли на станцію Рівнина. Тут фронт закріпився надовго.

Після того, як інтервентів добре провчили під Душаком, вони також не зважувалися поновлювати бойові дії. Міста, які залишала Червона Армія, займали головним чином білогвардійські загони. Не дрімав у цей час і Езіз. Нальоти на беззахисні міста були для нього дурницею, зате зміцнювали за ним славу могутнього і жорстокого хана. Звірства, заподіяні ним у Теджені, він вирішив повторити і в Марі.

Шлях до Марі Езізові сотні пройшли на північ від залізниці, по пісках, кінним маршем.

Вступивши в межі Марійського оазису, Езіз не довго роздумував над тим, де і як показати свою жорстокість. В одному з аулів його нукери захопили пораненого Ата-Дялі. Езіз згадав, що колись цей помічник Кулліхана брав участь у роззброєнні його загону і, як казали, вбив Халназара. З його наказу Ата-Дялі прив'язали довгими мотузками до сідел двох коней. Коні рво-

нули по широкій вулиці великого аулу, волочачи нещасного по землі. Тіло Ата-Дялі перетворилося в червоне місиво, з розірваного живота вивалилися нутроші.

Глашатаї рознесли по аулу слова Езіза:

— Нехай ніхто не каже, що не чув: хто буде допомагати більшовикам, того чекає такий кінець, як і Ата-Дялі!

Того ж дня звістка про страшну страту Ата-Дялі поширилася серед населення. Жителі аулів тремтіли лише при одній згадці імені Езіза.

Чутка про нові звірства хана наздогнала Артика на марші: на чолі своєї сотні він ішов слідом за головними силами Езіза. В Артика потемніло в очах. «Що ж це за недолудок! — розпачливо думав він. — Ні, далі терпіти не можна! Будь що буде, але я повинен негайно покінчити з цим звіром!» І він подався розшукувати Езіза.

Вони зустрілися в малолюдному місці. Езіз їхав верхи, з ним були Кизилхан, Кельхан та Мадир-ішан. Віддалік ішла сотня Кельхана. Артик далеко випередив свою сотню і, не доїхавши кроків з десять до Езіза, рвучко зупинив Мелекуша. Не привітавшись, він спитав тремтячим голосом:

— Езіз-хан, ти думаєш про те, що робиш?

Глянувши в спотворене гнівом Артикове обличчя, Езіз і собі гостро відповів:

— Артику, мені не потрібні порадики!

— Я не можу більше терпіти цих звірств, — сказав Артик. — Твоя розправа з Ата-Дялі переповнила моє серце.

— А ти хто такий, щоб я мав звітувати перед тобою?

— Зараз ти визнаєш, хто я!

— Ата-Дялі — твій брат? Чи ти запродався більшовикам?

— І це ти незабаром узнаєш!

— Он як!.. — Езіз примружив повіки, наче обдумуючи, що зробити з бунтівником, потім злісно сказав: — Що ж, відгодуєш ішака, а він хвицає господаря!

— Виходить, люди, які служать тобі, для тебе лише безсловесні ішаки?

— Мовчи!

— Мої слова не крадені!

Езіз підвівся на стременах і змахнув нагаєм.

— Після цього ти не командир, не мій джигіт! Давай сюди зброю!

— Я од тебе давно відмовився! Ти готовий залити кров'ю землю, тільки б стати ханом. Незабаром од тебе відвернуться всі, кого ти обдурив!

— Кизилхан! Кельхан! — гаркнув Езіз.

Кельхан не рушив з місця. Його сотня повільно підтягувалася ззаду. Кизилхан, торкнувши повід коня, почав вимагати:

— Артику, здай зброю!

— Кизилхан, не кажи, що не чув: рушиш з місця, одержиш кулю!

Артик звів курок нагана.

Кизилхан спинився в нерішучості. Обличчя Мадир-ішана смертельно зблідло.

— Артику,— сказав він примирливо,— не роби дурниць. От, їй-богу!..

Езізові очі налилися кров'ю. Не маючи сил більше стримуватися, він ухопився за рукоятку маузера. Артик, помітивши його рух, крикнув:

— Езіз, якщо тобі шкода свого життя,— прийми руку!

Один з Артикових джигітів у цей час гукнув:

— Артику, стріляй!

Езіз здивовано глянув на Артикову сотню, наче вперше бачив її. Він зрозумів, що не лише Артик — вся сотня вийшла з покори. І Езіз замислився: чи не краще знову піти на мирову, щоб потім розправитися з Артиком жорстокіше, ніж з Ата-Дялі? Стримавши лють, що аж клекотіла в ньому, він через силу посміхнувся і сказав:

— Артику, я не буду брати приклад з тебе,— ти ще занадто молодий, запальний. Пізніше ти сам зрозумієш свою помилку... Я знаю твою відвагу. Я також не боягуз. Але навіщо нам тішити наших ворогів? Зрозумій: я стратив Ата-Дялі не з помсти за Хал-назара, а для того щоб ніхто не смів допомагати більшовикам. Якщо це помилка, давай спокійно обговоримо нашу подальшу політику. Тепер не час зводити рахунки. Я тобі прощаю. Нехай між нами все буде по-старому...

Езізові умовляння не переконали Артика. Поки Езіз говорив, він думав: «А що, коли й справді вбити Езіза разом з Мадир-ішаном і податися до більшовиків?» Але здоровий розум говорив: «Ні, без бою не обійдеться. На допомогу Кельханової сотні мало надії. Та й, крім того, я обіцяв Іванові привести з собою всіх своїх джигітів. Це дорожче за Езізову голову. Звідси до фронту далеко: почнеться сутичка — не проб'ємося...»

— Ні, Езіз-хан,— сказав він,— даремно ти хитруєш і приховуєш свої наміри. Більше ги мене своїми хитрощами не обдуриш. Я одверто й прямо тобі заявляю: мені з тобою не по дорозі. Я йду від тебе. Не раджу тобі затримувати мене: добра від цього не буде....— І, повернувшись до своїх джигітів, він гукнув: — Хто мені друг — за мною!

З сотні не відстав жоден, всі рушили за Артиком.

Артик, не поспішаючи, поїхав попереду на Мелекуші. Езіз схопився за маузер. Він був добрим стрільцем, збивав на льоту ворону і не думав, що промахнеться. Але Кельхан, смикнувши за повід, став перед ним і, не соромлячись, попередив:

— Езіз-хан, стримайся; ця сотня розвіє твій прах по вітру! До того ж не слід хороброму стріляти в спину...

Артикові джигіти, обкидаючи Езіза порохом, безборонно подалися на Мари.

Езіз тремтів від люті. Одне ім'я його наганяє жах на всіх, а його зневажають! Артик зганьбить його на весь Теджен. А ще гірше буде, якщо він, згуртувавши дехкан, почне боротьбу проти нього... Не маючи часу на роздуми, Езіз наказав:

— Кизилхан, Кельхан, на коней! Ведіть свої сотні, зрівняйте Артика із землею!

Кизилхан, що стояв біля свого коня, нерішуче потупцював на місці. Кельхан засовався в сідлі і, трохи подумавши, заперечив:

— Езіз-хан, не поспішай! Тепер не можна й підійти до Артикової сотні — це вогонь. А якщо подумати, то не можна ж відкривати фронт у двох місцях та ще проти свого народу. Це може кепсько кінчитись. Артик не дурень. Він повернеться додому й розпустить свою сотню. Дай йому спокій. А тобі слід було б змінити політику, бути добрішим до народу, до дехкан.

Ще не володіючи собою, Езіз гнівно подивився на Кельхана.

— Виходить, ти не хочеш виконати мого наказу?!

— Езіз-хан, мої слова ще не означають, що я одвернув своє обличчя від тебе. Але... як хочеш, так і розумій!

— Кизилхан!

Не встиг Кизилхан обізватись, як заговорив, раптом осмілівши, Мадир-ішан:

— Хан-ага! Сказано: поквалливість — від шайтана, терпіння — від милосердного. Завжди треба наперед подумати. Якщо схвалиш, я повідомлю штаб і командування союзників про Артика та його сотню, як про зрадників. Нехай там вони розправляться з ними, як хочуть. А нам не варто сваритися з туркменами і підривати свої сили. Ораз-Сердар негайно ж використає нашу слабкість, і ми не зможемо досягти своєї мети.

Знехотя Езіз пристав на пораду Мадир-ішана і послав у штаб і командуванню союзників рапорт про Артика, обвинувачуючи його в співчутті до більшовиків.

Другого дня Езіз зустрівся з Няз-беком. Той одверто висловив свою досаду з приводу того, що Артик пішов із загону.

— Езіз-хан, я в цьому сотнику вбачав твою головну опору в народі, якщо мати на увазі дехкан. Тепер це вже минулося, але

я мушу тобі сказати, що мав намір переманити Артика до себе в полк. Відважний джигіт і справжній командир, якого поважають і люблять в народі. Звичайно, Артик до тебе більше не повернеться, але й не буде сидіти згорнувши руки. Такий джигіт не лежатиме в кибитці в бурхливі дні боротьби. Він безперечно перейде до більшовиків. Як ти міг зробити таку помилку!..

Слова Ніяз-бека вразили Езіза. Слухаючи його, він почував себе так, наче з його рук випадає перлина «ханства». Авжеж, якщо він розгубить кращих своїх поплічників, «ханство» безперечно вслизне з його рук!

— Ти надто запальний, надто покvapливий у своїх вчинках,— дорікав Ніяз-бек.— Адже я попереджав тебе, щоб ти очей не спускав з цього сотника. Шкода!..

Езіз мовчки шкрябав нігтем землю.

Того ж дня Езіза та Ніяз-бека викликали в штаб на нараду.

Продовольче становище в білих надзвичайно погіршилося в ці осінні місяці. Хліба не вистачало навіть для постачання військових частин. Йому й не було звідки прийти. Інтервенти обіцяли золоті гори ашхабадському урядові, поки не добилися підписання договору. Але як тільки вони вступили в країну, замість того щоб допомогти, почали грабувати. Генерал Маллесон замість грошей випустив нічого не варті бони з печаткою англійської місії. Розплачуючись цими бонами, англійці скуповували і переправляли через кордон дорогі килими, породистих маток, каракуль та інші цінності. А багаторічні запаси бавовнику та вовни вивозили і зовсім нічого не платили. Ашхабадському уряду залишалося тільки звалити все яро інтервенції на народ.

На нараді в штабі стояло питання про нові важкі податки з населення і про встановлення гвердих цін на зерно. Езіз несподівано виступив проти цих пропозицій. Скільки йому не пояснювали Фунтиков та Ораз-Сердар, що без цих заходів не можна забезпечити військо продовольством, він їх не слухав.

— Я не для того проливаю кров, щоб грабувати народ! — кричав він.

Сам він грабував дехканський хліб, не сплачуючи за нього ні копійки, і думав ще збільшити розмір зеката. Амбари його були повні збіжжя, і він міг би вигідно постачати хлібом армію. Тверді ціни на зерно його не влаштовували.

Генералу Маллесону не сподобалося, що командуючий і глава ашхабадського уряду принижуються, умовляючи Езіза. Він підвівся з місця, пихкаючи сигарою, і переконливим голосом сказав перекладачеві кілька слів по-англійському. Він добре знав російську мову, але вважав принизливим для себе говорити на якійсь іншій мові, крім англійської.

Мадир-ішан переклав Езізу слова перекладача, що говорив по-російському:

— Його превосходительство генерал Маллесон не вважає потрібним витратити час на суперечки. Він каже: «Один Езіз-хан нічого не вартий, коли більшість згодна з пропозиціями,— підпишіть постанову і кінчайте!»

Езіз схопився з місця, наче вжалений. Налитими кров'ю очима він подивився на англійця, що одвернувся до вікна.

— Ти скажи генералу Молла Есену,— оскаженіло вигукнув він,— нехай наказує, нехай видає тут не одну постанову, а сотні! Нехай міністри хоч весь папір забруднять чорнилом! Але хліба по твердій ціні вони не візьмуть! Скрізь, куди досягає моє дихання, я кожному, хто піде проти моєї волі, зітну голову з плечей! Нехай це буде хоч сам Молла Есен!

Ораз-Сердар та Фунтиков засовалися на своїх місцях. Мадир-ішан не насмівся точно перекласти все, що сказав Езіз, і пробурмотів щось невиразне. Тримаючи руки за спиною і важко розхитуючись, генерал процідив крізь зуби щось на зразок прислів'я: «Собака бреше, караван іде»,— і багатозначно подивився на Няз-бека. Мадир-ішан так само невиразно переклав його слова Езізові.

Няз-бек не висловлювався. Холодний погляд генерала Маллесона він зрозумів приблизно так: «Це ти даєш уроки Езізові...» В Няз-бековому оці теж блиснула погроза...

Езіз рвучко підвівся.

— Завтра — базар. На базар привезуть хліба скільки завгодно. Хто поспішає назустріч своїй смерті, нехай спробує підійти до цього хліба з твердими цінами! — сказав він і вийшов.

Генерал, презирливо скривившись, подивився вслід. На цій нараді він схожив був на вовка, що побачив поставлений на нього капкан. Він думав про Езізову підступність: «Капкан можна обійти. А ти і твій учитель, може, хочете виміряти шлях до Індії?..»

Другого дня, на базарі в Марі, Езіз оголосив через глашатая:

— Народ! Слухай! Якщо хтось насмілиться вимагати збіжжя по зниженій ціні, скажіть про це Езіз-ханові. Він наб'є саманом його шкуру!

Сам Езіз розташувався в караван-сараї Топби-бая, поблизу від базарної площі. При собі він тримав наготові Кизилханову сотню. У розпалі базару йому доповіли, що з'явивсь покупець хліба по твердій ціні. Езіз наказав роздягти його догола, на спині намалювати чорний хрест і на мотузку водити по всьому базару. Ззаду його шмагали нагаями і примушували вигукувати:

— Тепер час Езіз-хана! Так буде з кожним, хто насмілиться повставати проти його волі!

Розділ чотирнадцятий

Фронт між Анненковом та Рівниною тримався довго. Інтервенти обмежувалися обороною, начебто й не думали переходити в наступ.

Головні сили Езіза стояли в Байрам-Алі, окремі сотні іноді ходили в розвідку. Сам Езіз, залишивши замість себе в Байрам-Алі Кизилхана, повернувся в Теджен. Звірства в Теджені викликали гнівний протест всього населення. Білогвардійські власті змушені були почати розслідування, справу було передано до військового суду. Аллаяр-хан поспішив податися із своєю бандою на Мургаб, у Пендинський степ, а Езіз-хан скористався цим, щоб всю відповідальність перекласти на Аллаяра.

У Теджені Езіз не знайшов Артика і не чув, щоб його сотня з'являлася в цьому районі. Покинувши Езіза, Артик обійшов Мари і подався просто на схід, на з'єднання з Червоною Армією. В Курбан-Қала він зустрівся з кавалерійським роз'їздом снапів, — ті прийняли його за ескадрон Ніяз-бека. Зустрівшись біля Анненкова з кіннотниками Ніяз-бека, Артик пояснив їм, що веде сотню в розвідку. Він уже знав, що червоноармійські частини стоять у Рівнині і обережно розпитував, як зручніше підійти до них.

Пам'ятаючи свою невдачу під Тедженом, Артик не наважився наблизитися до частин Червоної Армії вночі. Далеко від залізниці, на барханах, устелених посохлою травою, він зробив привал, а на світанку, піднявши білий прапор, повів сотню на станцію. Але в Рівнині стояли частини, які одержали урок англійської підступності в Қаахці, де їх обдурили білим прапором. Відкривши вогонь з бронепоезда, вони не дали Артикові наблизитися до станції. Над головами вершників розірвався шрапнельний снаряд, обсипаючи джигітів осколками. Коні звилися на диби, заметушилися. Сотня опинилася у важкому становищі. Артик відійшов трохи назад і, прорвавшись між двома вогневими лініями фронту, перейшов на другий бік залізниці. Знову піднявши білий прапор, він спробував підійти до станції з півдня, але знову потрапив під вогонь бронепоезда. Наблизитися до Рівнини можна було, лише втративши половину своїх джигітів. Нарешті Артик змушений був відмовитись од свого наміру і попрямував у Пендинський степ і далі — в піски Мургабу. Цей шлях він обрав не з якогось певного розрахунку, а зовсім розгубившись і впавши у розпач.

Цієї осені холоди почалися рано. Перед світанком випав перший легенький сніг, трохи підмерзло. В безхмарному небі вже високо підбилося і яскраво сяяло сонце. Степом ішла велика отара куланів, перерізаючи шлях сотні. Артик зліз з коня. Десятків зо

три куланів ішли щільною масою, як одне тіло, наче виправдуючи прислів'я: «В отарі куланів сховається кульгавий». Джигіти почали стріляти. Свист куль перелякав куланів, але вони не порушили свого строю. П'ятеро з них залишилися лежати на землі.

Артик повеселішав.

— Коли аллах дає своєму рабу, то сам кладе йому на дорозі,— сказав він прислів'ям.— Коли б не зустрілися кулани, що б ми їли сьогодні й завтра?

За кілька хвилин туші куланів уже обілювали. Джигіти розпалили великі вогнища, нанизали на шомполи шматочки м'яса і заходилися смажити шашлик. У декого знайшлася скоринка хліба й сіль. Свіже м'ясо підбадьорило стомлених людей, що не їли вже цілу добу. Навіть пронизливий степовий вітер не здавався вже їм таким холодним.

Артик наказав приторочити до сідел залишки м'яса, і сотня знову рушила в дорогу.

Але незабаром хороший настрій Артика змінився злобою. Він ішов тепер по слідах банди Аллаяр-хана і лише дивувався з того, як багато лиха міг завдати людям цей бандит за короткий час.

Аллаяр-хан загарбав кращі отари овець в сарикських скотарів. Він вважав себе, мабуть, повновладним ханом Пендинського степу. Шлях його від криниці до криниці був позначений кров'ю. Тих, хто відмовлявся коритися йому, він розстрілював, вшав на колодязних журавлях або кидав у глибокі ями пересохлих криниць. Його нукери гвалтували, вбивали жінок та дівчат. Сам Аллаяр, приревнувавши до одного свого командира жінку, яку вивіз з Теджена, вбив її і наказав закопати в пісок разом з командиром. Ця жорстокість викликала розбрат між ним та його нукерами. Один з командирів спробував повалити його. Аллаяр-хан і його підступно убив. Після цього ніхто вже не наслідювався підняти проти нього голос.

Про все це розповіли Артикові скотарі-сарики. Його сотню вони прийняли за урядовий загін, посланий на боротьбу з Аллаяр-ханом, на якого вони вже подали скаргу. Артик добре розумів тепер, що між білогвардійцями та англійськими інтервентами, між Езіз-ханом та Аллаяр-ханом ніякої різниці немає. Скотарі охоче забезпечили Артикову сотню продовольством, познайомили з місцевістю і дали в провідники досвідчених людей. Артик послав до Аллаяр-хана з провідником одного із своїх джигітів з вимогою, щоб Аллаяр з'явився до нього або залишив степ. Аллаяр-хан наказав поголити вуса Артиковому посланцеві, відрізати хвоста його коневі і в такому вигляді відіслав гінця назад:

— Піді скажи своєму командирові: я роблю так!

Джигіт повернувся зніяковілий і розгублений. Губи в нього були голі, наче він збирався лизати масло. Ріпиця його коня, теж оголена, стирчала обрубком.

Артик розлютився. На світанку другого дня він напав на Аллаяр-хана.

Ледве зійшло сонце, як закипів шабельний бій. Бандити не встигли навіть розрядити свої гвинтівки. По холодному піску покотилися зрубані голови, відсічені руки. Півсотня, командира якої вбив Аллаяр, перейшла на бік Артика. Побачивши, що противник дужчий, бандити кинулися тікати.

Артик у цьому бою втратив лише чотирьох джигітів. Але до нього приєдналося сорок вершників з кіньми та зброєю, і, крім того, він мав можливість посадити своїх джигітів на породистих коней.

Скотарі, визволені від утисків та насильств Аллаяр-хана, мало не в ноги кланялися своєму рятівникові.

Артик вирішив дати кілька днів відпочинку своїм джигітам, щоб потім знову піти на з'єднання з Червоною Армією. Але відпочивати не довелося. На стару скаргу скотарів англійці вислали проти Аллаяр-хана один ескадрон сипаїв та офіцерську роту білогвардійців. Замість Аллаяр-хана цьому загонові довелося зіткнутися з джигітами Артика.

Про наближення загону довідалися заздалегідь: скотарі з радістю повідомили, що, мовляв, іде допомога. Шлях, яким йшли індуси та білогвардійці, лежав між сипучими пісками. Артик розсипав обабіч шляху частину джигітів, а з іншими сховався в западині біля криниці.

Світало. Сипаї та білогвардійці, не вислаючи дозорів, ішли до криниці щільними колонами. Артик підпустив їх на коротку відстань і скомандував:

— Вогонь!

Близько сотні гвинтівок дали залп.

Перекидаючись разом з кіньми, падаючи з них, охоплені панікою індуси та білі офіцери кинулися назад. Кулі підганяли їх. Артикові джигіти, що залягли обабіч шляху, довершили розгром.

Артик підняв свою сотню на коней. Погоня закінчилась, коли сонце підбилося вже досять високо. Понад половину сипаїв та білих офіцерів було знищено, двоє офіцерів взято в полон. Багато Артикових джигітів озброїлись одинадцятизарядними англійськими гвинтівками.

Після триденного відпочинку Артик знову повів своїх джигітів на з'єднання з Червоною Армією. Цього разу він вислав уперед тільки двох вершників з білим прапором, а загін зупинив за кількома верст на південний захід від Рівнини. Радянський бронепоїзд

мовчав: жодного пострілу не було. Вершники з білим прапором зникли з очей.

Минуло дві години, парламентарі не поверталися. Артикове серце сповнило тривога. «Невже їм не повірили, схопили їх? — думав він, деділі більше хвилюючись.— Можливо, хочуть оточити нас і почати бій? Якщо станеться таке лихо, що я маю робити? Чинити опір, стріляти? А чи знову вернутися в пустелю, в Теджен? Ні, що б не трапилося, відступати не можна. Я мушу бути в Червоній Армії — з Іваном, з Аширом,— боротися поруч з ними за батьківщину! Нехай мене уб'ють, але я не зроблю ні кроку назад...»

Минула ще година.

Артикові зробилося душно й тісно в зарослих саксаулом пісках. Він вирішив послати ще двох джигітів. Коли вони вже сіли на коней, з боку Рівнини з'явилися п'ятеро вершників.

В Артика радісно забилося серце. Не випускаючи з рук бінокля, він з хвилюванням стежив за невеличким загonom, що наближався. Ось вершники спустились в улоговину, на хвилину зникли з очей, ось знову з'явилися, значно ближче. Артик впізнав своїх парламентарів. «А хто ж ті троє?» Пильні очі Артика, здавалося, впізнали ще двох...

— Ашире!.. Альошо!..— закричав він і побіг назустріч.

Три вершники з червоними зірочками на кашкетах під'їхали до нього.

Артик помилився. Палке бажання бачити друзів обдурило його напружений зір: перед ним стояли незнайомі червоноармійці. Але названі ним імена були найкращим пропуском.

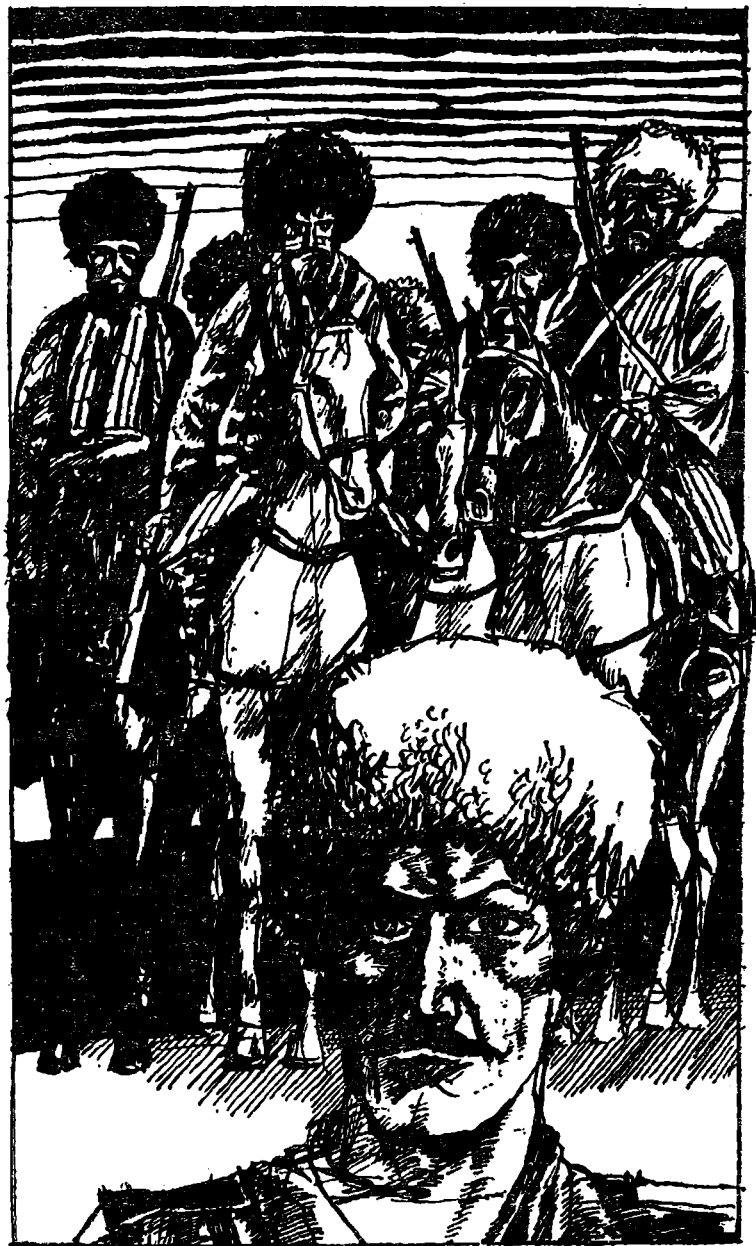
Години через дві Артик сидів уже в штабі зведеного кавалерійського загону в комісара Олексія Тижденка. Поруч стояв Ашир та Мави. Тижденко, вислухавши палку мову Артика, усміхаючись, сказав:

— Ну що ж, доведеться відправити тебе в Чарджоу до нового нашого командуючого армією. Доповіси йому про все і дістанеш призначення для себе й своєї сотні.

— Новий командуючий! Де знайти? — запитав Артик.

Тижденко знову всміхнувся і, підморгнувши Аширові, відповів:

— Тебе проведуть. Та ти командуючого й сам знаєш: Іван Тимофійович Чернишов.

Артик приїхав до Чарджоу в супроводі Олексія Тижденка і просив негайно провести його до командуючого фронтом.

Побачивши Артика, Іван Тимофійович підійшов до нього, міцно обняв. Від радості на очах у нього навіть з'явилися сльози. Не менше був схвильований цією зустріччю й Артик.

У кабінеті в цей час був і начальник штабу. Звернувшись до нього, Чернишов сказав:

— Прихід Артика до нас я розцінюю, як початок остаточного і повного приєднання до нас туркменського народу, в першу чергу — дехкан. Езіза не можна порівнювати з Артиком. У диких очах Езіза — жорстокість і підступність байсько-феодальної верхівки, що віками пригноблювала народ. У чистих очах Артика — душа його трудового народу. Втративши Артика, я ночей не спав... А тепер, коли він біля мене, я згадую свою молодість. Я бачу, як Артик, гордо піднявши голову, іде попереду закутих у кайдани повстанців, оточений шаблями царської поліції та багнетами конвойних солдатів. Артик для мене не рядова людина, а герой з серцем лева, за яким ідуть тисячі людей.

Артик мало що зрозумів з того, що говорив Іван Тимофійович, але відчув, що мова йде про нього і що його хвалять. Він з докором сказав командуючому:

— Іване! Хоч ти майже туркмен, але погано знаєш туркменський звичай. Не слід хвалити людину в очі. Похвала запаморочує людині голову. Ти чув, мабуть, прислів'я: «Перехвалений хлопчик поділ каляє». Хай кожний покаже себе на ділі!

Начальник штабу дещо чув про Артика. Перехід його на бік Червоної Армії він теж розцінював, як показник того, що авторитет більшовиків серед дехканської маси зростає.

Офіцери, яких захопив у полон Артик, подали багато цінних відомостей про плани білих та інтервентів.

Коли тривалу розмову про фронт, про інтервентів та бандитсько-білогвардійські формування було скінчено, Артикові запропонували відпочити, але він попросив негайно дати йому призначення і відправити на фронт. Він горів нетерпінням показати свою відвагу в лавах Червоної Армії. Тоді Чернишов і начальник штабу вирішили призначити Артика командиром Туркменського кавалерійського полку, а комісаром цього полку — Олексія Тижденка.

Перехід Артика на бік Червоної Армії радував усіх. Але радість самого Артика була трохи затьмарена в перші ж години перебування його в штабі Червоної Армії. Він довідався, що Кулліхан, за присудом революційного трибуналу, розстріляний, але

інший його ворог, колишній волосний Ходжамурад, чомусь опинився в тилу Червоної Армії і працює в інтендантстві фуражиром.

Артик звернувся до начальника штабу:

— Товаришу, я прошу призначити фуражиром у мій полк Ходжамурада.

Іван Тимофійович непомітно підморгнув начальникові штабу. Той зрозумів його і відповів:

— Артику, першого-ліпшого із своїх бійців ти можеш призначити полковим фуражиром. В інтендантстві й так не вистачає фуражирів-туркменів.

Але Артик наполягав:

— Можливо, Ходжамурад страждає там від самотності. Коли він буде в моєму полку, серед туркменів, у нього веселіше стане на серці.

— Артику, тепер не час для помсти,— втрутився Іван Тимофійович.

Артик заперечив, як завжди, гостро:

— То навіщо ж ви б'єтеся з меншовиками? Чому б вам не помиритися?

— Ми з ними воюємо не з помсти.

— Я теж хочу розквитатися з Ходжамурадом не за свої кривди. Він — ворог усього народу. В нашому аулі у Халназар-бая не було вірнішого собаки, ніж Ходжамурад. Хіба ти про це не знаєш? Чим він кращий за кульгавого мірзу, якого ви розстріляли?

— Куллихан зробив тяжкий злочин уже при Радянській владі. А Ходжамурад схожий тепер на людину, в якій одне на думці: «Того, хто побив мене, нехай бог покарає».

— Це він тепер такий, а нагуляє курдюк, не пожаліє ні мене, ні тебе. Поки не вб'єш змії, не будеш у безпеці.

Начальник штабу зрозумів стосунки Артика з колишнім волосним. Він пояснив Артикові, що, коли за Ходжамурадом є злочини проти народу, треба повідомити про них в ревтрибунал — і його притягнуть до відповідальності.

— Наші судді суворі й справедливі,— сказав він при цьому.— Ваш волосний за все відповідь. Але якщо я зараз його тобі віддам, нас за це Радянська влада не похвалить.

Артик подумав трохи і здався:

— Добре. Але нехай він не попадається мені на очі. Побачивши його, я не стримаюсь.

Чернишов, ледь помітно посміхнувшись, презирнувся з начальником штабу і, запросивши з собою Артика, вийшов із штабного вагона.

— Буду твоїм нукером,— сказав Артик, виходячи на перон, і закрокував поруч з командуючим, плече в плече.

На станції вирувало життя. Біля депо стояло десятка з півтора паровозів, з їхніх труб клубочився густий дим. По коліях сновигали з пронизливим свистом маленькі маневрові паровози. Біля них з прапорцями в руках метушилися зіплювачі. Солдати з ешелонів, що стояли на запасних коліях, бігали з казанками по окріп або по обід на кухню. З деяких вагонів чулися звуки гармошки, пісні. Артик уважно приглядався до всього. Коли вийшли на міську вулицю, стали зустрічатися люди в строкатих халатах і синіх чалмах. З обличчя вони схожі були на туркменів, а одежею на бухарців.

Іван Тимофійович запропонував відвідати Мави, що жив поблизу від вокзалу.

Мави не було вдома. Майса зраділа Артикові, як рідному братові. Вона не знала, де його посадити, чим похачувати. Почала розпитувати про Айну, Шекер, Нурджахан. Але в неї язык не повернувся розпитати про Халназарову родину. Вона тільки запитала, посміхнувшись:

— А як живе Атайри-гелін?

Вона знала, що в аулі не люблять «невістку-фалангу», але сама ніколи не забувала, що Атайри-гелін боронила її від Халназара.

Артик здивовано дивився на Майсу і не пізнавав у ній затурканної мехінки. Нічого в ній не залишилося від колишньої ніяковості. Вона й на світ дивилася тепер якимось інакше. Придивляючись до неї, Артик особливо яскраво бачив, що значить для людини воля. Йій ніхто не заважав тепер думати й робити, як самій хочеться. Вона вже скинула свій яшмак, вдвічі зменшила важкий берик і, можливо, де в чому випередила Айну. Артик зрозумів: це вплив міста.

Коли Майса взяла на руки дитину, що прокинулася, Артик попрахав:

— Майсо, дай-но сюди Джерен!¹

Майса здивовано глянула на нього:

— Звідки ти знаєш, що її звать Джерен?

— Якщо вона народилась від Мави та Майси, яке ж інше ім'я їй більше личитиме?..— пожартував Артик.— Вона буде вільною степовою кізонькою!

— Ні, тобі, мабуть, Іван сказав!

Іван Тимофійович заперечливо похитав головою:

— Я сам не знав, як її звать.

¹ Дж е р е н — лань.

Майса раптом згадала:

— А! Це Мави тобі сказав, Мави! А Бабали росте? Гарненький?

— Він лежить на спині і копитами б'є зірки.

Погойдуючи Джерен, Артик знову пожартував:

— Майсо, ти гарненько доглядай Джерен. Виросте — я візьму її собі за невістку.

— Коли вона виросте, ти й знати нас не захочеш.

— Чому б це?

— Скажеш, що вона волохата, змішаної крові, дочка колишньої рабині, байської наложниці... Та чи мало знайдеться причин?

— Сама ж ти говорила, що більше немає ні рабинь, ні наложниць!

— Із старим не скоро покінчиш.

— Будь певна, вони й слухати стариків не схочуть. Бабали може одружитися з бухаркою, а Джерен вийде заміж за росіянина.

— Ох! За росіянина?

— Що ти охаєш? То ти видаєш себе за більшовичку, то боїшся, що росіяни будуть одружуватися з туркменками.

— Та ні, все-таки буде не так. Можна ж знайти собі пару і між тих, хто твоєю мовою говорить.

— Зачекай, ти й сама не зможеш розібратися, яка в них буде мова.

— Ох, Артику, що ти кажеш!

— Я шкодую, що не знаю російської мови. Та й ти, напевно, шкодуєш. Бог дасть, як тільки Бабали зможе тримати в руці олівець, ми побачимо його в російській школі.

Іван Тимофійович, не втручаючись у палку розмову, тільки слухав, покручуючи сивіючого вуса, і весело посміхався. А в Артика від згадки про сина боляче стислося серце. Айна, Шекер, мати — всі постали перед його очима. Може, Айна ночі не спить, а мати лле сльози? Шекер, може, захворіла, тривожачнсь за брата? Правда, перед від'їздом до Ак-Алана Артик передбачливо перевіз родину в інший аул. Але що, коли Езіз уже розшукує родини тих, що перейшли на бік більшовиків, і розправляється з ними? Артик глибоко зітхнув, наляканий цією думкою. Він пив чай і намагався не виказувати свого хвилювання, і все ж йому було не по собі. Хтозна, коли він повернеться додому, та чи й повернеться? А як хотілося повернутися переможцем, із славою!

По дорозі до будиночка, де жила Ганна Петрівна, Артик попросив Чернишова:

— Іване! Кажуть, тут недалеко Амудар'я. Поки я тут, покажи мені її.

Чернишов привів Артика на берег великої ріки.

Жовтувата вода з шумом котилася в берегах,— не можна було охопити оком її просторів. Не було видно кінця залізного мосту, верх якого був збудований, як намет. З черева мосту, наче з нори, з гуркотом виходив поїзд. Як він не обвалиться? Кожний стовп під мостом — мов кам'яна кибитка.

Згадавши, як вгинаються аульні місточки через вузькі арики, коли по них проходять верблюди з поклажею, Артик захоплено вигукнув:

— Молодець майстер, що будував тебе!

А потім, зовсім несподівано для Чернишова, задумливо дивлячись на міст, додав:

— Ми вважали, що від російського царя походило тільки лихо. Але ж і він робив великі справи.

Іван Тимофійович зрозумів, що хотів сказати Артик, і запечив:

— Але ж не російський цар його збудував!

— А хто ж?

— Російські вчені, інженери.

— А хто ж їх навчив?

Іван Тимофійович поплескав Артика по плечу:

— Твоя правда, Артику. Капіталізм все-таки більш прогресивне явище в житті, ніж ваші хани, тобто феодалізм. Коли б не прийшли сюди росіяни, не було б і цих мостів, не було б шкіл, заводів, усієї цієї, щоправда, невеликої культури, і ви, напевно, жили б, як за часів аламанів. А, можливо, сюди прийшли б англійці, і ти не смів би пройти мимо свого пана з сонячного боку. Все це так. Але російський народ не захотів миритися з кайданами капіталізму, він вирішив сам будувати нове життя без капіталістів, поміщиків, баїв — таке життя, де не буде пригноблення людини людиною. Тому він і скинув спочатку царя, а потім і всіх гнобителів, усіх, хто звик жити чужою працею. Я гадаю, що ти тепер і сам відчув, що таке Радянська влада, влада робітників і дехкан. Два роки тому ти невимовно радий був би звільнитися від гніту Халназар-бая,— тепер ти прагнеш звільнити увесь туркменський народ від усіх баїв і ханів. Дай тільки покінчити з усіма ворогами, і ти побачиш: вільний народ за Радянської влади вершитиме великі справи; вони будуть незрівнянно величніші, ніж навіть оцей красень міст...

Артик задумливо дивився на міст, на широку ріку.

Від Амудар'ї в різні боки розходились канали, кожний не менший за Тедженку. По річці пливли човни під вітрилами і без вітрил, один за одним ішли величезні пароплави. З важких барж, що пристали до берега, зносили сріблясту рибу. А навкруги незоре море води. Каламутна вода, змішана з глиною, хвилями

набігала на берег, ревучи, мов неспокійний верблюд, втягала в себе прибережний пісок. Вирвані з корінням дерева падали вниз, мов кибитки, повалені вітром.

— Іване, тут стільки води...— сказав Артик.— Звідки вона й куди тече?

— Амудар'я починається в Памірських горах, майже в самій Індії. Вона зрошує землі Бухари, Чарджоуського краю, далі через Дейнау та Дарган-Ату тече в Хіву, в Ташауз, в Каракалпакію. Потім вливається в Аральське море.

— Арал?.. Це те саме море, котре називають ненаситним?

— Це правда, воно ненаситне. Коли б воно наситилось, розлив Амудар'ї досягнув би туркменських степів.

Досить було Чернишову нагадати про рідні степи, як перед Артиковими очима виникла з дитинства знайома картина. Широкі простори — не охопити оком. Мільйони десятин чудових земель лежать у поросі. Через воду, через жалюгідний струмочок біля підніжжя Копет-Дагу щороку відбуваються вбивства. Як страждає без води дехканин Туркменії! Спрагла худоба товпиться біля поодиноких колодязів. Змучені літньою спекою подорожні помирають у безводних пісках. А Амудар'я, облизуючи береги, наче кінч без узди, мчить до ненажерливого моря. От якби Амудар'я потекла в степи Теджена, Ахала! Тоді дехканин не гинув би від неврожаїв та голоду. Вода, напоївши родючу землю, перетворила б цю країну на квітучий оазис.

Артик чув, що Амудар'я — священна ріка, що вода її — цілюща. Може, тому, а може, підкоряючись живому голосу серця, він сказав:

— О дивовижна, прекрасна ріка! Не будь же такою безжалісною! Зверни милостиве обличчя своє до нашої пустелі! Там тисячі дехкан зустрінуть тебе з радістю! Дай нашим чудовим землям напитися твоєї цілющої води, і весь світ розквітне!

Іван Тимофійович усміхнувся. Артик подивився на нього докірливо:

— Чого ти смієшся, Іване?

— Артику, в Амудар'ї немає ушей, щоб почути тебе.

Артик показав на канали, що йшли від ріки:

— А це що — не вуха?

— Хіба земля, якщо не зореш її і не засієш, дасть хліб у відповідь на звичайне благання?

Артик не зміг відповісти.

— Щоб провести воду Амудар'ї в степи Туркменії, треба копати канали, споруджувати загати,— вів далі Чернишов.

— У кого вистачить для цього сили?

— Радянська влада це зробить.

— Легко сказати! Мені здається, що твої слова мало чим відрізняються від мого благання.

— Ти працюєш для того, щоб зібрати врожай?

— Коли вистачає води, працюю і збираю.

— Треба потрудитися, щоб вистачало води.

— Коли б я знав, що своєю працею зможу повернути води Амудар'ї в наші піски, я не випускав би з рук лопати все життя.

— На радянській землі таких, як ти, сто мільйонів трудящих, і навіть більше. А крім того, на допомогу людині прийде нова техніка, машини. Коли країна перейде на мирне становище, в багато разів збільшаться наші можливості, і ми примусимо текти Амудар'ю в безводні степи.

— О, коли б слова твої здійснились!

Артик умився водою Амудар'ї. Потім очима спраглого довго дивився на могутні води ріки.

Розділ шістнадцятий

В Ак-Алані Езіз, одружившись утретє з овдовілою молоденькою жінкою з Чашгине, тішився життям. А тим часом над його головою сходилися хмари. Білі, як видно, за вказівкою англійців, одверто шукали приводу усунути непокірного хана. Знову порушили справу про звірства в Теджені, до неї прилучились матеріали про вбивство мирних громадян у Марі. Езізового представника в М'яне-Чаче заарештували. Але більш за все тедженського хана дратували тривожні вісті, що надходили від Кизилхана, який був тепер Езізовим представником при штабі командування білих. Штаб уже три місяці не платив грошей нукерам езізівської кінноти. Ораз-Сердар начебто сказав: «Якщо Езіз не повернеться на фронт, жодної копійки не дам». Кизилхан слав листа за листом, питаючи, що робити. Езіз, відповідаючи, загрожував Ораз-Сердарові: «Я йому, жирній свині, увесь його штаб переверну».

Проте їхати треба було. Їхати поїздом Езіз не зважився, боячись підступу з боку білих. Він мав намір їхати степом, через пониззя Мургабської долини. Та в цей час надійшли ще тривожніші вісті, що порушували всі старі плани Езіза. Турецьке військо пішло з Кавказу ні з чим. Надії, які покладали на турків Езіз та група націоналістів на чолі з Ніяз-беком, загинули. Езіз залишався сам на сам з білими і ворожим йому генералом Маллесоном. Дружній Джунаїд-хан був за п'ять-шість сотень верст від Ак-Алана. Допомоги чекати не було більше звідки. Бухара теж далеко. На Іран надії марні. Афганістан, за чутками, потрапив

мову під вплив англійців. Езіз навіть подумував про перехід на бік Червоної Армії, стримувала його лише думка, що більшовики не помилують його. Та коли б вони навіть простили його злочини, чи згодяться вони залишити його ханом хоч би самого Теджена?

Від цих думок Езіз навіть спітнів, наче в задушливий день випив три чайники чаю. Він зовсім розгубився і почував себе подорожнім, який ішов по твердій дорозі і раптом побачив, що під ногами у нього розверзаються сипучі піски. Такі піски можуть затягти не тільки людину, але й величезного верблюда, вкривши його з головою. А події тим часом розгорталися з неймовірною швидкістю і дедалі бурхливіше, неблаганно втягували в самий вир безпорадного хана.

Езіз вирішив, що тепер йому ніяк не можна їхати на фронт. Він викликав свого помічника Ташлі-товмача і наказав йому:

— Ідь до Ораз-Сердара і скажи: якщо він одразу ж не заплатить моїм нукерам, не постачить нас як слід обмундируванням та харчами, я відкличу їх в Ак-Алан. Нехай тоді обвинувачує себе, коли я відкрюю фронт між Мари і Тедженом.

Як тільки Езіз вирудив Ташлі-товмача, до нього з двох різних кінців прибули несподівані гості. З Ташауза з людьми Джунаїд-хана приїхали два турецьких офіцери. Це були представники Кязим-бека, колишнього турецького посла в Афганістані. Езіз під час свого короткого перебування в Афганістані в шістнадцятому році не зустрічався з Кязим-беком, але чув про нього: Кязим-бек відігравав роль у німецько-турецькій місії в Кабулі. Тепер він роз'їжджав по мусульманських країнах Середньої Азії, скрізь переконуючи ханів, емірів, ватажків озброєних банд в ім'я ісламу відступитися від союзників. Побувавши в еміра бухарського, берегом Амудар'ї добрався він до Ташауза. Джунаїд-хан, як це вже було одного разу, щоб з'ясувати становище, послав своїх представників, разом з двома офіцерами Кязим-бека, до Езіза.

А через кілька годин після приїзду турецьких офіцерів до Езіза примчав гонець з Теджена. Його повідомили, що через Серахс прийшов загін афганців з кулеметами, який об'їнув Теджен і попрямував до каналу Баба-Дайхан. Командуючий фронтом Ораз-Сердар наказав йому затримати афганців.

Не встиг Езіз вислати розвідку назустріч невідомому загонові, як в Ак-Алані з'явився Абдикерім-хан з двома вершниками. Він по-братськи привітався з Езізом. На голові в нього була чалма з китицею, на плечах — мундир і погони афганського офіцера.

Езіз з пошаною прийняв Абдикерім-хана, але поглядав на нього здивовано. Той сам пояснив своє нове перетворення:

— Езіз-хан, не дивуйся. Коли торік я поїхав від тебе, повелитель Афганістану, оцінивши мою діяльність на благо ісламу, дав мені офіцерський чин. Я тепер — офіцер афганської армії.

— Звідки йдеш?

— З Афганістану.

— Куди?

— До Джунаїд-хана.

— Тепер воєнний час. Не боїшся англійців, меншовиків?

— Зі мною сотня добре озброєних воїнів. Я — представник нейтральної держави. Ніхто не має права зачепити мене.

— А в якій справі йдеш в Ташауз?

— Зі мною скриня, яку дав мені афганський хан для Джунаїд-хана. Що там — я не знаю. Відімкнути її ніхто не має права, крім самого Джунаїда.

— А якщо тобі не дадуть добратися до Ташауза?

— Я їду відкрито. Я — не втікач. Немає в мене й наміру відбиватися. Нехай заарештує мене будь-яка держава, коли не побойться Афганістану. Я готовий.

Езіз відмовився од наміру виконати наказ Ораз-Сердара, бо Абдикерім-хан був його другом і їхав до іншого друга — Джунаїд-хана. Він навіть розповів Абдикерім-ханові, що дістав наказ затримати його. Абдикерім-хан з готовністю запропонував:

— Езіз-хан, якими б ми не були друзями, я не хочу, щоб ти мав через мене неприємності. Коли хочеш, — ось я, за півфарсаха стоїть мій загін, — візьми і передай у штаб!

— Абдикерім-хан! — поважно відповів Езіз. — Я зречуся й союзників, і Ораз-Сердара, але не тебе, не Афганістану! Я тебе не затримаю, будь спокійний. Але до Джунаїд-хана тобі все одно не дадуть добратися.

— Езіз-хан, я ще раз повторюю: я — представник нейтральної держави, що не бере участі у війні. Ніхто не наважиться зачепити мене... Проте мені час у дорогу. Коли маєш що написати Джунаїд-ханові, — поспішай.

Езіз не знав, що написати своєму другові в Ташауз, і вирішив розпитати обізнаного чоловіка про позицію афганського уряду, про стосунки його з білими, англійцями та більшовиками. Абдикерім-хан коротко розповів про угоду афганського хана з бухарським еміром, про те, що новий афганський хан, здійснивши дворцевий переворот, має намір звільнитися з-під впливу англійців і скласти союз з Радянською Росією, і, нарешті, висловив припущення що незабаром, можливо, Афганістан почне війну з Англією. Езіз мало що зрозумів з усіх цих суперечливих повідомлень, але одразу ж заявив, що він залишиться в дружніх стосунках з Афганістаном. Абдикерім-ханові тільки про це й треба було до-

відатися. Він попередив Езіза, що тільки з дружніх почуттів до нього дозволив собі розголосити деякі державні таємниці, і знову попрохав поквипитися з листом.

Небагато міг написати Езіз своєму другові, бо й сам погано розумів, що відбувається в світі. А думки свої закінчив словами: «Джунаїд-хан, як ти вирішиш, до того і я пристану». Він не сказав гостеві, що в Ак-Алані перебувають турецькі офіцери. Проте гострі очі розвідника бачили й змію під землею.

Коли Абдикерім-хан поїхав, до Езіза прибіг один хівинець. Він назвав себе Ходжаязом, сином одного з ханських чиновників у Хіві, і розповів, що в свій час змушений був тікати, бо не мав сили далі терпіти тиранію останнього хівинського хана — Ісфендіяра. Три роки він жив в Афганістані, а почувши про вбивство Ісфендіяр-хана, вирішив повернутися в Хіву. Але в загоні Абдикерім-хана його ображали, і ось він прийшов під захист Езіз-хана і просить відправити його з яким-небудь караваном на батьківщину.

Хитрі, бистрі очі Ходжаяза дивилися неспокойно, його тонкі пальці раз у раз перебирали підстрижену руду бороду. Зажерливими очима дивився Ходжаяз на Езіза, на кожного, кого бачив в Ак-Алані, на будинки, на кибитки і навіть на околиці. Уважний чоловік, зустрівши хівинця, не гаючись, схопив би його за комір і спитав: «Ти чий шпигун?» Але Езіз нічого не помітив. Йому тільки не сподобалася звичка Ходжаяза скрізь сунути свого носа і без угаву базікати. Але це ще не давало підстав відмовити хівинцеві в невеликій допомозі, якої він прохав.

Звільнившись на деякий час від балакучого Ходжаяза, Езіз звелів Мадир-ішанові прочитати собі листа Кязим-бека. Лист був написаний турецькою мовою. Кязим-бек писав:

«Езіз-хан! Англіїці — вороги всього мусульманського світу. З усіх ворогів мусульман — це найхитріший і найстрашніший. Щоб зруйнувати Мекку, вони будують мечеті, але щоб зробити мусульман своїми рабами, не зупиняється перед тим, щоб винищити половину їх. Вони пошматовали Арабістан, встромили ніж у серце Туреччині. Під ударами англійського нагая стогнуть мусульмани Пакистану. Вони кинули якір в Ірані, підкорили своєму пануванню Афганістан і тепер простягли свою криваву лапу і в Туркестан. Езіз-хан! Якщо ти залишишся в одному таборі з ворогами ісламу, на тебе ляже тавро віровідступника. Від імені ісламу і від імені турецьких офіцерів я вимагаю від тебе: відмовся йти одним шляхом із союзниками, у нас своя мета... Еміра бухарського та Джунаїд-хана я спрямував на вірний шлях. Дуже

шкодую, що не можу сам приїхати до тебе. Я певен, що ти пошлеш своїх представників з моїми людьми і що ми з ними зустрінемось в Бухарі.

Турецький представник в Афганістані
Кязим-бек»

Лист Кязим-бека відповідав настроям самого Езіза. Є нарешті на кого спертися! Але як? Бухара далеко, Афганістан ще далі. Раніше ніж встигнеш напасти на англійців, вони знищать тебе. Він і так під підозрою в генерала Маллесона...

Ходжаяз, ніби навмисне, не давав можливості спокійно обдумати та обговорити становище з представниками Кязим-бека. Куди б Езіз від нього не сховався, він скрізь його знаходив. Хівинець несподівано з'являвся перед Езізом навіть тоді, коли той сидів і розмовляв з турецьким офіцером. Щоб відкараскатись од нього, Езіз пообіцяв сьогодні ж вночі відправити його з караваном в Хіву. Але Ходжаяз щоразу знаходив привід набридати йому. Він був гостем, що віддав себе під захист хана. Езіз не міг прогнати його чи наказати не втручатися не в свої справи.

Поки Езіз борсався в болоті сумнівів, з міста від начальника зв'язку прийшло нове повідомлення. «З штабу прибуло двісті вершників, які мають наздогнати афганців, що пішли до Джунаїд-хана. Вони зараз віїздять до вас».

Езіза охопила тривога: його другові загрожує небезпека потрапити в руки англійців. До них же може потрапити і його лист, тоді остаточно викриють його. Не довго думаючи, Езіз вирядив наздогін Абдикерім-ханові вершника з наказом: «Будь обережний! Білі женуться за тобою! Щоб мій лист не потрапив їм до рук, поверни його...»

Погоня прибула в Ак-Алан. Езіз хотів виявити гостинність вершникам, щоб хоч трохи затримати їх, поки гонець встигне наздогнати Абдикерім-хана. Але наказ штабу був суворий, і вершники, не зупиняючись в Ак-Алані, продовжували погоню. Хоч наказ однаковою мірою стосувався й Езіз-хана, проте він не поїхав сам, а приєднав до загону лише кількох своїх нукерів.

Ходжаяз не давав Езізові ні сісти, ні встати.

— О боже! Якщо Абдикерім-хан повернеться сюди, мене вб'ють! — скімлив він, ні на крок не відходячи од Езіза. Але той і без нього мав чимало турбот: треба було сховати турецьких офіцерів, а також не завадило б вжити деяких заходів, щоб його самого не обвинуватили в зв'язку з Абдикерім-ханом.

Незабаром повернувся гонець. Абдикерім-хан, повертаючи Езізові листа, звелів переказати: «Езіз-хан, за мене будь спокійний. Я не боюсь нікого. Куди б мене не повели, я ніде не знатиму лиха.

Ті, хто переслідує мене, тільки самі знеславляться, накличуть гнів афганського уряду і наживуть собі нового ворога».

Конверт з його листом до Джунаїд-хана не був розпечатаний. Здалося тільки, що колір його начебто збляк. Проте нічого поганого ні Езіз, ні його писар не запідозрили.

Увечері Абдикерім-хана з усіма його воїнами та мулами привели до Езіз-хана в Ак-Алан. Хоч Абдикерім і казав Езізові, що йшов з Афганістану, мули його не були стомлені. Нукери, що знімали з них кулемети, бурмотіли щось на незрозумілій мові, якої вухо Езіза в Афганістані не чуло. І мули були значно більші від тих, що йому доводилось бачити. Один з мулів, коли його розв'ючували, почав брикатися. Кулемет з гуркотом упав на землю. Абдикерім-хан, що проходив мимо, почав шмагати нукера нагаєм. Тіло нукера вкрилося рубцями, з голої шиї потекла кров.

Помітивши це, Езіз посміхнувся, згадавши про хівинця, і звелів притягти його до Абдикерім-хана. Але на його здивування, розлючений Абдикерім тільки кивнув втікачеві головою і наказав йому допомагати розв'ючувати мулів.

Езіз попрохав у друга пробачення за те, що в його володіннях трапилося з ним таке лихо. Абдикерім-хан поспішив заспокоїти його:

— Друже мій, не хвилюйся даремно. Ніде й ніхто мені й нігтя не відріже. Скінчиться тим, що вони затримають мене на чотири-п'ять днів і відпустять. Не мине й тижня — я знову буду тут.

Вночі Абдикерім довго не спав, обмірковуючи, чи слід йому виконувати свій план, чи ні. Хоч який пронозливий був Ходжаяз, але він так і не зміг точно встановити, скільки нукерів має Езіз. І Абдикерімові довелося відмовитись від своїх намірів. А в цей час Езіз бідкався над сумним становищем свого друга.

Другого дня Абдикерім-хана окремим ешелонам відправили в Ашхабад. Але в тюрму не посадили. Просто з вокзалу він поїхав в ашхабадський «Гранд-отель», кращий з усіх, що були в місті.

Розділ сімнадцятий

Листи, переслані Артиком через фронт у загін Езіза, підірвали боездатність езізівської кінноти. Дехкани, які ще залишалися в загоні Езіза, не хотіли воювати проти Червоної Армії. Сумніви охопили навіть Кельхана. Він теж давно розчарувався в Езізові і вже подумував, чи не взяти йому приклад з Артика. Порадившись з молодшими командирами своєї сотні, він підкинув поблизу від Рівнини відповідь: «Артик, я з відданими мені джигітами перейду до тебе». Він намітив навіть день переходу на бік черво-

них. Але в цей час в його житті сталася велика зміна. Його викликав до себе Ораз-Сердар і почав таку розмову:

— Кельхан! Я давно придивляюся до тебе і задоволений тобою. На фронті багато командирів. Нікого з них до себе я не запрошую. Тебе я хотів би призначити на вищу посаду, тому й вирішив поговорити. Насамперед прошу тебе: будь зі мною цілком одвертий. На всі мої запитання відповідай не соромлячись, що думаєш.

Сотник зрозумів слова командуючого по-своєму: «Ораз-Сердар, звичайно, пронюхав, що я збираюся перейти на бік більшовиків, от і хитрує, хоче, щоб я сам усе розповів».

— Сердар-ага, що знаю — не приховую,— відповів Кельхан.

Помітивши його ніяковість, командуючий заговорив ще палкіше:

— Кельхан! Я тобі — як батько. Я довіряю тобі своє серце, і ти не приховуй від мене нічого.

Кельхан зовсім розгубився. «Ну, пропав!» — подумав він. Ораз-Сердар ніби не помічав його стану.

— Нехай наша розмова залишиться в стінах цієї кімнати,— сказав він.— Я хотів би, щоб наслідки її пішли на благо туркменського народу.

— Сердар-ага! — палко мовив Кельхан.— Я син туркмена.

Ця відповідь задовольнила Ораз-Сердара. Він підсунув свій стілець ближче до сотника.

— Кельхан, я повторюю: нехай наша розмова залишиться між нами.

— Сердар-ага, хоч ти й придивлявся до мене, а проте, бачу, й досі не знаєш мене. Я знову повторюю: я — син туркмена!

— Молодець, Кельхан! — Ораз-Сердар зазирнув в обличчя свого співрозмовника і, не помітивши нічого підозрілого, обережно почав: — Останнім часом Езіз-хан починає викликати в мене підозру.

Кельхан, одразу зрозумівши, про що буде мова, перебив командуючого:

— У нас теж.

— Виходить, я не помилюся,— вів далі Ораз-Сердар,— Езіз думає лише про себе, про те, щоб стати ханом над усіма туркменами. Він не розуміє, що часи ханства скінчилися ще за життя мого батька. Він тільки сіє розбрат між туркменами.

— А чому пішов від нього Артик? — не стримавшись, спитав Кельхан.

— Артик?..

— Він із своєю сотнею перейшов на бік більшовиків. А сотню Артика можна вважати за полк. Ми її втратили через Езізове самолюбство та зарозумілість.

— А, пам'ятаю. Цей молодець в Пендинському степу розгромив сотню сипаїв і нашу кращу офіцерську роту.

— Сердар-ага, кажу вам: проти Артикової сотні — полк не встоїть. Якщо Езіз не змінить своєї політики, більшість наших кіннотників перейде до Артика! — Тут Кельхан відчув, що трохи перебрав міру в розмові з командуючим, але той, мабуть, був далекий від підозри і задумливо промовив:

— Це ясно...

Помовчавши трохи, Ораз-Сердар простяг руку до столика, на якому стояла пляшка горілки, налив чарку і подав її Кельханові. Він, мабуть, забув, з ким розмовляє. Кельхан здивовано подивився на командуючого.

— Сердар-ага... — нерішуче сказав він і одразу ж подумав: «Баяри п'ють, — а що, коли і я покуштую?» Він уже простяг був руку, але командуючий сам випив горілку і загворив майже пошепки:

— Я хочу знесилити Езіза...

— А вистачить сили на це?

— Про це я й хотів поговорити з тобою. Звичайно, якщо ти та інші сотники залишаться з Езізом, мені буде нелегко.

— Коли б справа була лише в мені...

— Я вважаю тебе половиною Езізового загону, а після цієї розмови — навіть і цілим його загonom.

— Езіз — старий крук, його не бере куля!

— На крука є орел, — самовдоволено промовив Ораз-Сердар, одверто натякаючи на себе. — Досить орлу змахнути крилом — і від крука тільки пір'я посиплеться. А крім того, є лисиця. В неї тисяча й одна хитрість. Не натрапить крук на одну, спіймається на іншу. Зараз проти Езіза — і орел, і лисиця.

— Коли так, то...

— Езіз нікого не хоче визнавати над собою. Він не виконує наказів штабу, зухвало тримається перед його превосходительством генералом Маллесомом. А в себе в Ак-Алані він, кажуть, живе як розпусник, зневажаючи іслам...

Кельхан здивовано подивився на командуючого. «Говориш про іслам, а сам, мабуть, без пляшки й дня не можеш перебути».

Ораз-Сердар і сам відчув, що трохи перебрав міру щодо ісламу. Подивившись п'яними очима на сотника, він повернув розмову в інший бік.

— Наші союзники вживають заходів, щоб ввіймати Езіза. Їхня контррозвідка уже діє. Є різні плани... Одним словом, за кілька днів ти дещо почувеш.

Від цих слів Кельхан знову відчув себе кепсько. Коли вже втрутились англійці, добра не жди — Езіза розстріляють, та й його

го сотникам це так не минеться. Але командуючий раптом за-
явив:

— Я хочу призначити тебе начальником загону замість Езіза.

У Кельхана одразу ж одлягло від серця. Очі його запалали. Не знаючи, як подякувати командуючому, що сказати, він уже зовсім інакше подивився на пляшку, в якій ще було більше по-
ловини рідини, і несподівано запропонував:

— Сердар-ага, давай-но вип'ємо!

Ораз-Сердар швидко схопився за пляшку:

— А ти куштував коли-небудь?

— Ні, Сердар-ага. Та коли добрі люди п'ють, чому б і мені не покуштувати?

Ораз-Сердар налив дві чарки і цокнувся:

— Ну, хай щастить!

Горілка облекла нутрощі сотника. В нестямі він схопився, за-
дыхаючись:

— Сердар-ага, що це?

— Це горілка — те ж саме, що й вино.

— Виходить, горілка — вогонь?

Ораз-Сердар підвівся, поплескав сотника по плечі:

— Кельхан! Віднині ти начальник Тедженського загону. Тільки поки що ніде про це не розкажуй. Потай готуй джигітів, підбурюй їх проти Езіза. Щоб не заважав тобі й нам, треба непомітно схопити або знищити і Кизилхана. Через два-три дні, як тільки Езіз потрапить нам до рук, оголоси джигітам про видачу тримісячно-
го утримання і нового обмундирування.

Кельхан також підвівся. Під його довгими вусами промайнула погордлива усмішка:

— Сердар-ага, будь спокійний! На мене можна покластися.

В цей час Ораз-Сердарові подали телеграму. Глянувши на неї, командуючий стукнув рукою по столу:

— Кельхан! Хитрощі лисиці вдалися: крук потрапив у клітку!

Протягом трьох днів після цього Кельхан нічого не міг запо-
діяти Кизилханові. Звістка про арешт Езіза викликала в загоні хвилювання.

Скликавши усіх командирів, Кизилхан запропонував негайно напасти на штаб Ораз-Сердара. Кельхан виступив проти нього. Обидва схопилися за револьвери. Але втрутилися інші, почали заспокоювати сотників. Кельхан зрозумів, що згарячу зробив помилку. Ораз-Сердар радив йому діяти з обережністю лисиці. Слід було погодитися з планом Кизилхана, але вимагати від-
строчки. Напад відклали б, а тим часом можна було б повідомити про змову в штаб і заарештувати Кизилхана. Кельхан поспішив виправити свою помилку.

— Кизилхан,— миролюбно заговорив він,— я погарячився, вибач. Та тільки зараз нам не дадуть і поворухнутись. За кожним нашим кроком стежать. Нехай мине два-три дні, наші вороги заспокояться, і тоді ми нападємо.

Кизилхан мовчав. Чи розгадав він задум Кельхана, чи вирішив діяти інакше, але тієї ж ночі знявся з своєю сотнею і вирушив у невідомому напрямі.

Розділ вісімнадцятий

У розпалі весни Артик із своєю кіннотою все ще стояв на станції Рівнина. Тривала бездіяльність дратувала його. Він не раз просився в глибоку розвідку, але Іван Тимофійович, добре знаючи його вдачу, не дозволяв. Він був певний, що Артик не стримається і вступить у бій, а коли не зустрине значного опору на лінії фронту, то пройде аж до Байрам-Алі і, зчинивши передчасний переполох у таборі білих, зірве наступ, що ретельно готувався. Він бачив, що Тижденко добре впливав на Артика, але гадав, що в бойовій обстановці і Альоша не зміг би зупинити його.

В Артика заговорило самолюбство. Він думав: «Інших посилають у розвідку, а я що ж — не справлюсь?..»

Весняне сонце високо стояло над землею. Артик повільно походжав над колією, схиливши голову. Віддалившись від станції, він вийшов на пагорбок і подивився навкруги. Молоді стебла трави лише пробивалися з ґрунту. Прокинулося все живе. Хамелеони, миші, ящірки бігали скрізь. На пісковнику видно сліди лисиць та зайців. У небі дзвеніли жайворонки. Під лагідним весняним сонцем — кожній тварині і свято, і весілля.

Але в Артика стискалося серце. Кілька хвилин він нерухомо стояв на пагорбку.

Тижденко, помітивши, що Артик дуже засмучений, потихеньку рушив слідом за ним. Зійшовши на горбок, він жваво заговорив: — Глянь, Артику, як гарно навкруги! Весняне сонце пробудило до життя землю і все, що існує на ній.

Артик ледве чуто відповів:

— Бачу.

Альоша, що занепокоєно стежив за Артиком, спитав:

— Чому ти такий невеселий?

Артик пильно подивився на свого комісара:

— Ти не знаєш причини?

— Ні.

— Коли не знаєш, скажу: сонце, що дало життя всьому живому, не дало його мені.

— Але ти — живий?

— Ні, Альошо, я не живий. Скільки вже місяців ми стоїмо на місці — ні походів, ні боїв...

— Я не розумію тебе, Артику. Дитина поспішає, а шовковиця доспіває в свою пору.

— Ні, Альошо, я не дитина. Я дуже добре розумію, навіщо я покинув свою родину, рідний аул і прийшов сюди. Я знаю, що мої близькі весь час дивляться на дорогу. Звичайно, це не так важливо... Але — народ? Кровожерні хижакі продовжують кривдити народ. Чому ми не поспішаємо на його заклик? Чи ми боїмося хижаків? Чому нам не помірятися з ними силами?.. Це мене й мучить.

— Що ж, ти вважаєш, що командування, Іван Тимофійович цього не розуміють? Думаєш, у Чернишова душа не болить?

— Чому ж тоді ми стоїмо тут?

Тижденко поклав руку на плече Артикові:

— Друзе мій, що важливіше — відкрити дорогу спочатку на Ашхабад чи на Москву?

— Хто ж не розуміє цього? Звичайно, на Москву.

— Тоді слухай. Ти ж знаєш, що отаман Дутов загрожує Актюбінську. Коли б Актюбінськ узяли білі, це був би найтяжчий удар для Туркестану, все одно, що ніж у спину. Цього й добирався Осипов, який продався інтервентам, коли піднімав повстання в Ташкенті. Ось чому Радянський уряд і товариш Ленін вирішили спочатку покінчити з фронтом Актюбінськ — Оренбург і відкрити шлях між Ташкентом та Москвою. Тому основні сили Червоної Армії кинуті на Актюбінський фронт. Тому й ми тут поки що обмежуємось обороною. Повстання білогвардійців у Ташкенті придушено. Отаман Дутов уже дістав доброго потиличника. Знаєш новину: шлях на Москву відкрито! Тепер, брате,— Альоша поплескав Артика по плечу,— і ти незабаром сядеш на свого Мелекуша і даси роботу своїй шаблі!

Артик обійняв Тижденка:

— Це правда? Дорогу на Москву відкрито?

— Яке право має комісар обдурювати командира?

— Брате, коли ти був вартовим в ашхабадській тюрмі, ти розумів такі речі?

— А ти?

— Я й тепер небагато розумію.

— Ну, це не так. Чи давно ти думав добитися волі для туркменського народу за допомогою Езіза і подібних до нього? А тепер ти — один з вірних бійців Радянської влади. Ти не гірше від мене розумієш тепер, з ким треба йти і з ким боротися, щоб добитися волі та щастя для трудового народу.

— Але ж ти вчений, а я?..

— Правда, я більше читаю, ніж ти, і розумію те, що читаю.

— І я тепер читаю татарські та узбецькі книги, але розумію ще погано. А на туркменській мові книг немає. Російська мова ніяк мені не дається, стою на місці.

— Навчишся, брате, всього!

Артик уже іншими очима подивився на зелену рівнину і згадав Амудар'ю.

— Дивись, Альшо, яка чудова наша земля! Тільки дощ впаде, сонце вигляне — одразу все зеленіє. Коли б вистачало води, які б урожаї тут були. Коли б провести сюди воду Амудар'ї, як говорив Іван, пустеля стала б раєм.

— Радянська влада наново перебудує державу. Ми з тобою взяли зброю заради волі цієї прекрасної землі,— ми будемо свідками того, як ці пустелі перетворяться на квітучий сад. У нас світле майбутнє!

Командир та комісар повернулися до свого ешелону. Джигіти грали на дутарах, співали пісень. Ще здаля чути було, як Ашир і Мави кричали, висловлюючи подяку співцям.

Коли командир та комісар підійшли і сіли, бахші заспівав пісню на слова Махтумкулі:

Якщо кінь шкутильгає в дорозі,
Від джигітів відстане джигіт,
Неначе старець, він сяде в знеможі,
І на сонце не гляне джигіт.

Якщо куля коня здоганяє,
За безчасним пустеля ридає,
Але дужий ходи не спиняє,—
Світ прекрасним ще стане, джигіт!

Є джигіт: що не крок, то хитання.
Є джигіт: валить гори диханням,
В боротьбі здобуває кохання,
В кого серце не в'яне — джигіт!

Бахші скінчив співати. У Мави мимоволі вихопилось:

— Ех! Наче він усе життя провів у битвах!..

Ашир перебив його. Вказуючи на ефес своєї кривої шаблі, він спитав:

— Як ти гадаєш, цю шаблю майстер для чого зробив?

Мави ляснув долонею по прикладу своєї гвинтівки:

— А це для чого змайстрували?

— Я інше хочу сказати. Хіба не пісня шахіра нагостила цю шаблю? Його слова й на мене впливають. Зброя зброєю, але...— Ашир поклав руку на серце,— коли це на місці, твій подих, як сказав шахір, і камінь розтопить.

Суперечка не встигла розпалитися — інше привернуло увагу джигітів: з Чарджоу прийшов вагон командуючого. Тижденко побіг на станцію. За кілька хвилин у вагон покликали й Артика.

Вітаючись з Артиком, Іван Тимофійович спитав:

— Як настрої, товаришу командир?

Артик глянув на Тижденка, подумавши, що комісар уже повідомив командуючого про їхню розмову, але, наче нічого не сталося, бадьоро відповів:

— Як у командуючого, так і в командира.

— Ти на мене не гніваєшся?

Артик з докором подивився на Тижденка:

— Може, це комісар сказав тобі?

Тижденко тільки знизав плечима, а Іван Тимофійович, нічого не розуміючи, спохмурнів:

— Я запитую не комісара, а тебе. Я тобі дечого не дозволив, — можливо, ти образився?

— Товаришу командуючий! Буває, що я не все розумію.

Чернишов повернувся до Тижденка, хотів щось сказати, але Артик випередив його.

— Комісар допомагає мені, пояснює. Який би не був наказ, — я завжди готовий його виконати!

Артикова щирість сподобалася командуючому. Він зрозумів, що комісар Тижденко провадить велику роботу, дбаючи про те, щоб зробити з Артика дисциплінованого командира.

— Артику Бабали, — сказав він офіційно, — я можу тепер виконати одне твоє прохання: сьогодні ввечері з півсотнею підеш у глибoku розвідку.

Артик виструнчився перед командуючим, підніс руку до шапки:

— Слухаю!

— По можливості уникай сутичок, — вів далі Чернишов. — Головне — розвідка. Нас тепер уже не задовольняють повідомлення тільки про озброєння і кількість ворога. Тому треба захопити не якогось дурня, а поінформовану людину. Думаю, що ви виконаєте завдання. Готуйтеся!

— Єсть, товаришу командуючий!

Артик і Тижденко вийшли з вагона і попрямували до своїх кіннотників...

Було вже за північ. Повний місяць плив над головою. Кінний загін, обійшовши Курбан-Кала з північного заходу, нікого не зустрів. Далеко на заході світилися, як двоє очей, вогні паровоза. В пісках вили шакали.

Тижденко, що їхав поруч з Артиком на чолі загону, сказав:

— Артику, по-моєму, ми вже на байрам-алійських полях. Далі їхати небезпечно. Коли б не наскочити на кіннотників Ніяз-бека.

— А наказ командуючого?

— Командуючий не наказував нам доходити до Байрам-Алі.

— Але він сказав привести людину та ще й з розумною головою.

— Якщо ми, повертаючись назад, підемо недалеко від залізниці, то, можливо, і захопимо таку людину. Ми дуже далеко зайшли, мабуть, проминули їхні спостережні пости.

— А по-моєму, поблизу залізниці ми можемо потрапити під вогонь бронепοїзда. Не думай, що Артик боїться. Але джигітам не встояти проти нього. Я бачив, знаю...

— Що ж нам робити?

— Пройти ще трохи вперед.

— Добре,— погодився Тижденко, але тривога його не минула: він відчував, що Артик вирішив за будь-яку ціну виконати наказ командуючого і може втратити в ризиковану сутичку.

Минуло півгодини. Артик поспішав усе далі в глиб розташування противника. Тижденко кусав губи.

Раптом один з двох вершників, що їхали попереду дозором, помчав назад. Це був Ашир.

— Товаришу командир,— доповів він,— з боку Байрам-Алі наближається група кіннотників.

— Якої національності?

— Туркмени.

— Помітили папахи?

— Ні, але хтось з них співає по-туркменськи.

Артик спішив загін в улоговині, заліг разом з Тижденком за гребенем бархана і почав спостерігати. З двадцяті вершників їхали спокійно, не поспішаючи. Вони проходили за двісті кроків, між загоном Артика і залізницею. Артикові джигіти тримали за хрapi коней, щоб вони не заіржали, і чекали наказу. Але наказу не було. Артик думав: «Що ж робити? Стріляти — переб'єш половину, решта втече. Погнатися—всі можуть втекти. Коні в них не гірші за наших...»

Тим часом невідомі вершники наближалися. Тижденко запропонував пропустити їх, відрізати з тилу. Але Артик, не слухаючи його, несподівано підвівся на весь зріст і крикнув:

— Гей, джигіти! Хе-е-ей!

Вершники зупинилися.

Артик знову закричав:

— Сюди! Сюди-и!

У світлі місяця вершники бачили лише його постать на бархані. Вони хотіли вже рушити до нього, та раптом всі разом спішилися, і один з них на заклик Артика відповів:

— Сам підходь!

Артик не вагаючись пішов вперед, Тижденко кинувся до нього, схопив за руку:

— Не можна!..

— Чому не можна? Це ж — не політика!

Коли Артик спробував вирватися, на допомогу Тижденкові підбіг Ашир.

Гаяться не було часу. Щоб не привертати уваги вершників, Артик ще раз гукнув, і знов зачулася та ж таки відповідь. Тоді Артик наказав Аширові:

— Иди до них, не бійся. Скажи, що це я — Артик. Попередь: рушуть з місця,— всіх нанижу на кулю. Вони мають тільки один вихід: приєднатися до нас або загинути. А як не повірять, нехай один з них підійде, подивиться.

Два вершники відокремились од загону і пішли назустріч Аширові.

Вони не схопили Ашира, як гадав Тижденко, а почали розмовляти з ним, і за кілька хвилин разом з Аширом підійшли до Артика й привітались з ним.

Артик впізнав одного з командирів езізівської кінноти, який одразу ж заявив, що його вершники вже не першу ніч виїждять в степ, щоб приєднатися до якого-небудь червоноармійського роз'їзду.

Перебіжчики розповіли, що Езіза заарештовано, а Ніяз-бек зник, що Кизилхан із своєю сотнею пішов з фронту і командує тедженським загonom тепер Кельхан. Ахальські джигіти тільки й думають про те, як піти з фронту, а чимало є таких, що хотіли б приєднатися до Артика, але не знають, як це зробити. Артик спитав, чи не постраждали від Езізової руки родини джигітів, що перейшли з ним на бік Червоної Армії?

— Ми нічого про це не знаємо,— відповів командир перебіжчиків.— Вже після арешту Езіза джигіти, що приїхали в Байрам-Алі, розповідали, що Езіз посилав Пеленга в піски.

Ця звістка засмутила Артика. Він знав, що Езіз завжди використовував Пеленга для таємних убивств. Та не час було думати про це. Трапився сприятливий випадок перетягти до себе багатьох із загону Кельхана. І Артик звернувся до командира перебіжчиків:

— Візьми, брате, на себе відповідальну справу: ти один рушай назад. Перекажи від мене привіт джигітам, підмов незадоволених і постарайся привести їх до мене. Командування Червоної Армії знає, що багато з них воюють не своєю охотою. Таким нічого не загрожує. Нехай тільки не гаються! Почнуться бої, тоді перейти буде важче.

Командир вагався:

— Якщо один повернуся, Кельхан зітне мені голову. Що я відповім?

Артик посміхнувся:

— Тебе треба вчити... Мало що можна вигадати! Скажи, що твої джигіти, хотіли тебе вбити, і ти втік, рятуючись од них. Хто тебе перевірить?

Не менш небезпечним було й саме Артикове доручення, але, щоб довести свою відданість, командир погодився. Артик написав джигітам коротенького листа. Другого, заздалегідь заготовленого листа, він також передав командирові з проханням якнайшвидше вручити Дурди. В цьому листі Артик вимагав, щоб Дурди негайно подався в Ашхабад, розвідав там що треба і прислав відповідь. Про родину він не написав, але потай сподівався, що Дурди й сам здогадається повідомити все, що взнає.

На світанку, не зробивши жодного пострілу, Артик повернувся в Рівнину з сімдесятьма вершниками.

Командуючий міцно потис йому руку.

Розділ дев'ятнадцятий

Після від'їзду Артика всі турботи про родину лягли на плечі Айни. Продавши дещо, вона купила кілька овець, а один із своїх кращих килимів обміняла на тільну верблюдицю. На початку весни біля кибитки з'явилися ягнята та маленьке верблюденя. Бабали, обхопивши їх за шию, — на зріст таких, як він сам, — падав і підводився разом з ними. Чорновухе верблюденя, яке в перші дні не вміло стояти на ногах, так само невпевнено, похитуючись, робило перші кроки і падало, як Бабали.

Айна не давала відчувати родині, що Артика немає вдома. Нурджахан була всім забезпечена.

Ось уже шість місяців минуло, як від Артика не було звісток. Ходили чутки, що він перейшов на бік Червоної Армії і що Езіз розшукує його родину, щоб розправитися з нею. Тривога стискала серце Айни. Ночами вона не могла спати, вдень не знаходила спокою. А проте перед Нурджахан та Шекер вона намагалась не виказувати своєї тривоги і навіть заспокоювала їх.

Наприкінці зими було багато опадів, весна прийшла рання. На початку березня на схилах барханів уже зеленіла піщана осока. Повітря сповнилося свіжістю. Між землею та веселим сонцем співали жайворонки.

Був ясний сонячний ранок. Айна подоїла верблюдицю, вернула-ся в кибитку і нагодувала Бабали. Життя йшло своїм звичаєм, у хаті було що їсти й пити. Але якийсь незрозумілий сум стискав

серце Айни. Сама не знаючи навіщо, вона почала перебирати речі в своїй скрині. В руки їй потрапив червоний халат Артика. Побачивши його, вона мов сп'яніла.

— Артик-джан! — прошепотіла Айна, притулила халат до грудей і, сама того не усвідомлюючи, заспівала пісню, яку співала давно, коли була Артиковою нареченою:

Розіславши у кибитці білий килим,
Чи я сяду при тобі, Артик-джан?

Чи з тобою обіймусь як мила з милим,
Я на радощі собі, Артик-джан?

Чи без тебе буду нудить світом білим
І зів'яну у журбі, Артик-джан?

Сльози душили Айну, — вона не могла більше співати. І раптом очі її спалахнули вогнем. Її руки намацали щось тверде й холодне... Наган! Айна жадібно дивилася на револьвер. На обличчі з'явився вираз суворої непохитності.

Цю зброю залишив їй Артик. Недарма він учив її заряджати револьвер і стріляти з нього!

Загорнувши в хустку наган та сумку з патронами, Айна виїшла з кибитки. Нурджахан помітила одразу, що невістка змінилась на обличчі і кудись поспішає.

— Аю, Айно! Куди ти? — з тривогою спитала вона.

Айна в нерішучості зупинилась, але хутко знайшла що відповісти:

— Бабали щось погано їсть. Піду в степ, пошукаю, чи немає дикої цибулі.

Айна пройшла одну смугу барханів, другу — і зупинилась. Тепер можна було не боятися, що звук пострілів почують в аулі. Взявши череп верблюда, вона поставила його на горбок і почала стріляти. За першим пострілом у неї здригнулася рука; коли натискувала курок, очі самі заплющувались. Зробивши другий постріл, вона помітила хмарку куряви, що здійнялася біля черепа, і зраділа. Так, випускаючи кулю за кулею, вона розрядила дванадцять патронів, — чотири кулі пробили череп.

Переконавшись, що вона вже не боїться стріляти і може навіть влучити в ціль, Айна назбирала два пучки цибулі і пішла додому.

Вечоріло. Захід затягло темною запоною куряви. Знявся вітер. Занепокоєна Нурджахан, підв'язавши до зовнішніх кілків мотузку, перекинуту через верх кибитки, натягла її, закручуючи палицею. Побачивши невістку, вона заметушилась ще більше.

— Аю, Айно! Дивись — насувається буря! Коли б не звалило кибитку. Давай швидше підтягнемо мотузку! Шекер, дочко, а ти чого стоїш? Неси ж підпорки!

Айна глянула на почорніле небо і спокійно сказала:

— Даремно непокоїтесь, мамо. Такий чорний вітер не буває дужим. Тільки посуд запорошить.

Швидко засунувши гаган та патрони в торбинку для ложок, вона все-таки вийшла допомагати свекрусі.

— Ох, завжди ви з Шекер такі! — бурчала Нурджахан. — «Даремно непокоїтесь»... Про все треба заздалегідь подбати. А в мене руки вже до всього не доходять.

— Та не бійтесь, мамо! Відпочиньте, ми з Шекер миттю все зробимо.

Всупереч побоюванням Нурджахан, чорний вітер, що налетів у сутінках, тільки підняв пісок та попів біля тамдира, але кибитку навіть не похитнув.

Уже після півночі Айна крізь дрімоту почула цокіт копит. Першою її думкою було: «Артик...» Вона хутко встала. Шекер теж підвелася, прокинулась і Нурджахан. Коли Айна засвітила лампу і відчинила двері, в кибитку вдерлося двоє здоровенних езізівських нукерів у зелених погонах. Айна не знала їх, ні старшого, Пеленга, ні його супутника.

— Проходьте, сідайте,— розгублено запросила вона, почувавши, як слабне все тіло.

Пеленг, покручуючи вуса, кинув погляд на Айну, затримав очі на Шекер, що тулилась до матері, і сказав:

— Ні, молодичко, ми не сядемо.

— Тоді кажіть, з чим приїхали, з якими новинами...

— Новини наші... Ха-ха! Ми, молодице, приїхали, щоб... забрати вас.

— Куди?

— Вас викликає до себе Езіз-хан.

В Айни перехопило подих. Нурджахан та Шекер скам'яніли від жаху:

— Навіщо?

— А про це, коли приїдете, спитаєте в нього,— з посмішкою відповів Пеленг.

Ця посмішка й зухвалий погляд Пеленга повернули Айні сили. Айна згадала, що вона дружина Артика. Презирливо стуливши губи, вона спитала:

— Що ж — Езіз-хан, розгубивши чоловіків, вербує тепер жінок?

— Ну, молодице, це не твого розуму діло. Адже ти дружина Артика?

— Хочете мстити Артикові, мстить йому самому, якщо зможете! При чому тут родина?

— І це не твоє діло! Ти з тією он дівчиною,— Пеленг показав на тремтячу від жаху Шекер,— збирайся, зараз поїдемо.

Нурджахан оніміла. Пригортаючи до себе дочку, вона вмилася сльозами. Айна, зовні лишаючись спокійною, підійшла до торбинки, в якій лежав наган. Пеленг ступнув до старої, одірвав її руки від дочки і схилився до Шекер.

Шекер обома руками затулила обличчя. Пеленг глянув на неї і повернувся до свого супутника:

— Непогана дівчина! Як ти вважаєш, підходить вона для Пеленга?

— Ти ж одружений.

— Гм! Хан має трьох дружин, нехай у Пеленга буде дві!

Пеленг силоміць одірвав руки Шекер від обличчя і поцілував її.

— Хай живе Езіз-хан!

Айна, ховаючи за спиною наган, крикнула:

— Мерзотник, геть руки від дівчини!

— Ха-ха-ха! Пеленг ще ніколи не випускав із своїх рук здобичі.— І, обернувшись до супутника, гукнув: — Чого стоїш? Хапай! Нурджахан в розпачі закричала:

— Вай, дитя моє!.. Ой люди, допоможіть!

Від її крику з плачем прокинувся Бабали.

Шекер з усієї сили рвонулася з рук Пеленга і відбігла в глиб кибитки. Коли Пеленг кинувся за нею, гримнув постріл, потім другий, третій. Пеленг упав біля чувала з пшеницею. Його супутник з переляку кинувся було з кибитки, але раптом зупинився і підвів гвинтівку. В цей час у кибитку вбіг товариш Артика і встромив у спину езізівського нукера ножа. Гвинтівка вистрілила вгору, нукер упав.

Айна, наче уві сні, розгублено дивилася на струмочок крові, що розтікався по килиму. Бабали підповз до неї і вхопився рученятами за ногу. Але вона стояла непорушно.

Лише крики Нурджахан повернули Айну до свідомості. Піднявши Бабали, вона підійшла до матері:

— Не кричіть! Про те, що сталося, нема чого шкодувати! Так робити наказував мені Артик! — Потім вона звернулася до Артикового друга: — Візьмеш у руки казан — сажа прилипне! На додаток до всіх турбот, які ми завдали вам, я ще й накликала небезпеку на весь ваш аул. Мабуть, так судилося! Сьогодні ж вночі ми підемо звідси. Можливо, це врятує вас.

Молодий дехканин рішуче заперечив:

— Поки Артик не повернеться, нікуди ви не підете! Що буде, те й буде! Поки я живий, ніхто вас не скривдить! Нехай Езіз-хан прийде сюди хоч з усіма своїми головорізами. Не журись! Ми щось придумаємо, щоб підозра не впала на нас.

— Їхні коні та рушниці — свідки!

— Коні ці з нашого аулу, і рушниці тепер послужать нам.
Слова ці підбадьорили і Нурджахан.

— Дякую, любий,— сказала вона,— нехай в очах твоїх ніколи не буде суму!

Розділ двадцятий

Слідчий військово-польового суду викликав Езіза на допит. «Тедженський хан» аж ніяк не хотів примиритися із становищем заарештованого. В камеру йому дозволили принести кальян. Він і до слідчого з'явився з ним. Коли йому запропонували залишити кальян в сусідній кімнаті, він заявив: «Де немає мого чиліма, там немає й мене!» Езіз намагався хоч у дрібницях показати своє високе становище. На запитання військового слідчого він відповідав з пихою. Записавши ім'я Езіза Чапика, рік і місце народження, слідчий перейшов до справи.

— Езіз-хан,— поставив він перше питання,— скільки людей ви стратили під час вашого ханствування?

Езіз, не поспішаючи, запалив свій кальян, пустив струміль диму над головою слідчого, потім спокійно відповів:

— Жодної людини я не стратив. На острах інших, повісив тільки Хораз-багші. Та це ж тер'якеш, якому й так було три чисниці до смерті.

— Може, ви загубили лік убитих за вашим наказом або за були?

— Якщо забув,— нагадай.

— Як нам відомо, шістдесят сім чоловік.

— А скільки людей вбито білими та англійцями?

— Це до справи не стосується... Ата-Дялі ви стратили теж «на острах іншим»?

— З ним розправились джигіти без мого відома.

— Так... А що ви скажете з приводу тедженських убивств? За що ви вбивали людей, зовсім не причетних до більшовизму — чиновників, лікарів, учителів?

— Хто вбивав у Теджені, вже з'ясовано: це справа Аллаяр-хана. Тому він і втік.

— Виходить, що ви ні в чому не винні?

— Я нічого не вчинив проти уряду, щоб відповідати перед військовим судом.

Слідчий пильно подивився на Езіза крізь окуляри:

— Езіз-хан, я знаю, що деякі ваші заходи були корисні, і не збираюсь зводити на вас несправедливих обвинувачень. Напри-

клад, ви веліли вбити Қарагез-ішана за його допомогу більшовикам — і добре зробили. Він не входить у цей список. Ви випалили тавро на лобі одного більшовика. Хоч цього й не дозволяють робити наші закони,— ми не обвинувачуємо вас у цьому. Може, всі шістдесят сім винні в зв'язках з більшовиками? Якщо ви це доведете, ми зніmemo з вас обвинувачення в навмисних убивствах.

Езіз закурив і, подумавши, знову почав заперечувати свою провину. Слідчий перейшов до другого питання.

— Ви образили генерала Маллесона на нараді в штабі, глузували з нього.

— Якщо Молла Ессен спробує затиснути мене в своїх лапах, я не тільки з нього, але й з царя його глузуватиму!

— Оце одверта відповідь!.. Ви хотіли повалити теперішній уряд?

— Що ти сказав?

— З більшовиками мали зв'язок?

— З більшовиками?.. Ось уже два роки кров проливаю..

— Це я знаю, а останнім часом?

— Моя кіннота стоїть на фронті проти більшовиків.

— Це вам так здається. Половина вашого загону вже повернулася в Теджен. Справа не в цьому, вашої провини тут немає. Я про інше хочу знати: у вас були представники більшовиків?

— Крім білих, у мене нікого не було.

— Езіз-хан, визнанням ви полегшите свою долю.

— Якщо я потрапив у ваші лапи, то мушу зводити наклеп на себе?

— Я знайду людину, яка підтвердить це.

— Того, чого не було, ніхто не може мені нав'язати.

Слідчий зробив знак перекладачеві, той відчинив двері у сусідню кімнату. Зайшов Ходжаяз. Езіз зблід, його брови сіпнулися. Щоб оволодіти собою, він знову схопився за цибух свого кальяну. Слідчий спитав Ходжаяза:

— Ходжаяз, що ви знаєте про зв'язок Езіз-хана з більшовиками?

Очі Ходжаяза хитро забігали:

— Я через нещасливі обставини потрапив до Езіз-хана. Коли я прийшов до Ак-Алана, то побачив там двох турецьких офіцерів. Я розмовляв з ними. Вони сказали мені, що приїхали з Ташауза, побувавши в Джунаїд-хана, і тепер, разом з представниками Езіз-хана, ідуть у Бухару до Қязим-бека, а потім поїдуть у Ташкент для переговорів з більшовиками..

— Ах ти брехлива свиня!— крикнув Езіз, схопившись із стільця.

Перекладач став між ними, взяв Езіза за плечі і ввічливо посадив його. Езіз, важко дихаючи, дивився на Ходжаяза повними зненависті очима.

— Езіз-хан,— зауважив слідчий,— закон не дозволяє ображати свідка.

— А закон дозволяє підкупленим мерзотникам зводити наклеп на чесних людей?

— Чи правда те, що показав свідок Ходжаяз?

— Правда така чиста, як болото.

— То ви заперечуєте свій зв'язок з Қязим-беком?

— Я знати його не знаю!

Слідчий звелів одвести Ходжаяза і перейшов до наступного пункту обвинувачень:

— Езіз-хан, розкажіть про ваші зв'язки з Афганістаном.

— Усі знають, що я переховувався в Афганістані, коли втік від царського уряду.

— Це нам відомо. Мене цікавлять ваші політичні зв'язки з Афганістаном в останній час. Можливо, до вас приїздив хто-небудь з афганців?

— Ні.

— Абдикерім-хана ви знаєте?

Езіза наче холодною водою облили. Не знаючи, що відповісти на запитання слідчого, він знову заходився розпалювати кальян. Слідчий повторив своє запитання:

— Може, Абдикерім-хан ваш близький друг?

— Він мій запеклий ворог! — несподівано для самого себе викнув Езіз.

— Коли ж він зробився вашим ворогом? Нам відомо, що ви з ним були в дуже добрих стосунках.

Езіз пошкодував за нерозважно сказаним словом і став думати, як викрутитись.

Але слідчий не дав йому часу для роздуму.

— У вас був нещодавно афганський офіцер. Про що ви говорили з ним?

— З афганським офіцером я ні про що не говорив. Може, це ти його називаєш Абдикерім-ханом? Я впіймав його разом з усім його загonom і передав вам.

— Ну, скажімо, не ви спіймали його, але не в цьому річ. Скажіть, що це був за лист, якого ви дали Абдикерім-ханові для Джунаїд-хана?

— Ніякого листа я йому не давав.

Слідчий витяг з папки аркушик паперу, списаний рукою Мадир-ішана, і показав його Езізові:

— Хто писав це?

Езіз глянув на аркушик. Це була точна копія його листа Джунаїд-ханові, він пізнав свій так-сяк надряпаний підпис: «Езіз Чапик». Проте він відмовився визнати цей лист своїм:

— Я неписьменний.

З розпорядження слідчого перекладач прочитав листа вголос.

— Ваш лист?

— Ні. Цього листа написав мерзотник, схожий на Ходжаяза, щоб обмовити мене.

— Отже, ви відмовляєтесь визнати, що мали політичні зв'язки з Афганістаном через Абдикерім-хана і хотіли воювати проти англійців на боці Аманулли-хана?

— Так.

Слідчий викликав начальника варту і наказав привести заарештованого з третьої камери.

Езіз-хан спокійно кури в кальян, коли відчинилися двері і в кімнату в супроводі вартових з шаблями наголо зайшов... Абдикерім-хан в арештантському одязі. Побачивши Езіза, він вигукнув:

— А, Езіз-хан! Здрастуй!

Слідчий попередив його:

— Заарештований Абдикерім-хан! Без мого дозволу ви не маєте права говорити... Скажіть, скільки разів, де й коли ви зустрічалися з Езіз-ханом?

Абдикерім-хан кинув на Езіза страдницький погляд і відповів ослабленим голосом:

— Вперше восени сімнадцятого року, в Теджені, вдруге — тиждень тому в Ак-Алані.

— Про що ви говорили?

Езіз люто вигукнув:

— Абдикерім-хан!

Слідчий зупинив Езіза. Абдикерім-хан з каяттям у голосі промовив:

— Езіз-хан! Розумний той гравець, що розуміє, коли програв. Не варто приховувати те, що вже відомо! — Потім він звернувся до слідчого: — Пане слідчий, ми говорили про те, щоб, заручившись підтримкою Туреччини та Афганістану, підняти Туркменію, Хіву та Бухару на війну проти англійців. А лист Езіз-хана до Джунаїд-хана, де він сам пише про це, взяли в мене під час арешту.

В Езіза очі налилися кров'ю. Він глянув навкруг себе, не знайшов нічого більш придатного і схопив за шийку свій кальян.

— Ох ти шпигун проклятий!..— люто рявкнув він і кинув кальян в Абдикерім-хана.

Розмальований кальян, подарунок Джунаїд-хана, попавши в груди Абдикерім-хана, не розколовся, але прикрасив арештант-

ську куртку шпигуна та чесучевий костюм слідчого мокрим жовтими плямами. Заточившись від удару, Абдикерім-хан вихопив з кишені револьвер і навів його на Езіза. Перекладач встиг підготовхнути його руку — куля вдарила в стелю. На постріл вбігли вартові та караульний начальник.

— Одведіть цього бандита! — наказав слідчий і вказав рукою на Езіза.

Дурди на початку квітня приїхав в Ашхабад. У столиці Закаспію його вразила несподіванка: інтервенти спішно залишали область. Вони вже кинули фронт і поспішали за іранський кордон. Де й зникла зарозумілість їхніх офіцерів! Один з них стояв біля підготовленого до відправки ешелону індусів і, нахмуривши обпалене сонцем червоне обличчя, кричав пронизливим голосом.

Як виявилось, Тіг Джонс уже виїхав із своїм штабом з Ашхабада. «Гранд-отель» спорожнів. Дурди дивився на паніку, що охопила «хазяїв» області, прислухався до розмов на вулицях і нічого не розумів. Що сталося з англійцями, які ліквідували уряд Фунтикова, створили «Комітет громадського порятунку», а тепер і самі тікають із Закаспію?! Незабаром Дурди довідався, що нові правителі трохи не навколішки благали генерала Маллесона:

— Наш фронт тримається тільки завдяки вашій допомозі. Якщо ви підете, ми загинули. Не кидайте нас, ми підпишемо з вами будь-яку угоду. Невже Туркестан так мало значить для Англії?

Генерал, майстер колоніальних загарбань, цього разу байдуже слухав благання авантюристів. Члени комітету спробували вплинути на нього з іншого боку:

— Ваше превосходительство! Ви самі казали, що перемога більшовиків у Туркестані таїть у собі небезпеку для Індії. Якщо ви залишите нас, більшовики заволодіють всім краєм. Це й для вас створить загрозу. Поки не пізно, верніть своє військо, будемо продовжувати війну.

Тоді генерал висловився про інтервенцію більш ясно:

— Можливо, це й справді так, але я не можу діяти інакше: мені наказано згорі.— Намагаючись підбадьорити своїх відданих рабів, він додав: — А про Закаспійський фронт не турбуйтеся. Я передав свої повноваження генералу Денікіну, і він подасть вам потрібну допомогу.

Справді, командування Закаспійським фронтом переходило до Денікіна. З Красноводська на фронт ішли ешелони полковника Бічерахова з військом та далекобійними гарматами.

За кілька днів перебування в Ашхабаді Дурди встиг багато взнати. Але бачив він тут перед собою тільки наслідки більш значних подій, про які ще не мав уявлення.

Туркестан з'єднався нарешті з центром, з революційною Росією. На Амудар'ю прийшли регулярні, добре озброєні і загартовані в боях частини Червоної Армії. Серед ферганських басмачів, що дістали від червоноармійських полків кілька міцних ударів, почався розклад. Дехкани з ненавистю дивилися на англійців, робітники скрізь бралися за зброю. Туркменські джигіти, подібно до Артика, цілими загонами переходили на бік Червоної Армії. Загін Езіза розпався. Афганістан вступив у дружні відносини з Радянським урядом, і війна афганців проти Англії, здавалося, неминуча. Сили Червоної Армії, зростали щодня, плани англійців провалились, і, щоб врятувати свою окупаційну армію від розгрому, в англійців не було іншого виходу, як вивести її в Іран.

Дурди зрозумів, що становище в Ашхабаді має величезний інтерес для командування Червоної Армії, і вирішив якнайшвидше вернутися назад. По дорозі він заїхав у віддалений аул, де після від'їзду Артика на фронт жила Айна. Вона вже трохи заспокоїлась, бо звістка про арешт Езіз-хана в один день облетіла всі аули. Як тільки Дурди зайшов у кибитку, всі оточили його. Навіть маленький Бабали потягся до нього, щось белькочучи на своїй незрозумілій мові.

Тут-таки в аулі чекав на Дурди командир загону перебіжчиків. Тієї ночі, коли командир розлучився з Артиком, він передав одного листа джигітам, а з другим подався просто до Дурди в Теджен. Тепер, сховавши в пояс повідомлення Дурди, він, як тільки сонце почало сідати, погнав коня круглими шляхами в розташування Червоної Армії.

Розділ двадцять перший

Повідомлення про становище в Ашхабаді, привезене командиром загону перебіжчиків від Дурди, примусило командування Червоної Армії ухвалити остаточне рішення про перехід у наступ ближчими днями. Командир перебіжчиків розповів також, що загін Кизилхана розійшовся по аулах, а в загоні Кельхана тривають заворушення, які завдають білим чимало клопоту.

Іван Тимофійович, бажаючи дати невеликий відпочинок перетомленому мозку, послав вістового по Артика. Коли той зайшов до нього в купе, командуючий подав йому руку:

— Здрастуй, Артику. Сідай. Тепер я не командуючий, а ти не комполку. Ми — колишні Іван і Артик. Давай вип'ємо чаю і поговоримо.

За чаєм згадали зустрічі в маленькому будиночку Івана Тимофійовича в Теджені біля залізниці, колишнього Дурди, з якого

вийшов тепер удатний розвідник, Артамонова, що приїхав з Баку. Але говорили про минуле вже нові люди. Мимоволі підмічаючи в Артикові нові риси, Іван Тимофійович не міг не сказати йому про це.

— Так, друже мій, ти вже не колишній Артик,— промовив він замислено.

— Іване, і ти вже не той. Тепер ти Іван-сердар.

— Я не про це. Дивлюся на тебе й радію: і уявлення твої і погляди на життя зробилися ширші.

— Я завжди буду вдячний за це тобі та Альоші Тиженкові.

— Але є ще в тебе й деякі вади.

— Коли є, вкажи.

— Насамперед ти й досі ще надто запальний. І досі охолонути не можеш. Серце в тебе завжди скаче попереду розуму.

— А в тебе, Іване, серце незабаром висохне від розсудливості. В тебе іноді такий вигляд, що я й підходити до тебе боюсь.

— Не повірю,— посміхнувся Іван Тимофійович.— А головне, ти завжди дивишся тільки на свій Теджен. Тепер треба дивитися і бачити набагато далі і глибше.

— Не розумію.

Чернишов заговорив серйозніше:

— Ми всі вважаємо, що незабаром покінчимо із Закаспійським фронтом. Але становище наше зостанеться важким, якщо навіть ми тепер і розіб'ємо білих.

— Чому?

— Щоб пояснити це, потрібен час,— Чернишов подивився на свій старий з білого металу годинник і клацнув кришкою.— Нічого, ще є час. Давай кинемо погляд на всі чотири сторони... Наша східна сторона — Бухарське ханство. Емір бухарський, намагаючись оволодіти Чарджоу, загрожує нам з флангу. Хівинське ханство, на півночі, вже почало війну проти нас. Членів урядової комісії Туркестанської республіки Джунаїд-хан убив. Він прагне оволодіти всім Хорезмом і Амудар'їнською округою. Південно-східна сторона — Афганістан. Аманулла-хан почав війну з англійцями. Генерал Маллессон і без того, під приводом, що ми, мовляв, загрожуємо Індії, наводнив Іран англо-індуським військом. Не думаю, щоб Аманулла-хан міг довго чинити опір. А якщо в Афганістані знову почнуть хазяйнувати англійці, то добра з цього боку теж не жди. Ну, а на півдні в нас, сам знаєш,— ворожий Іран. Радянську місію там заарештували, іранський уряд діє за вказівкою англійців...

Артик стис кулаки:

— Іран завжди тремтів перед туркменськими джигітами. Я з одним своїм полком примушу його схилити голову!

Чернишов посміхнувся:

— Ні, Артику, не пощастить. Не забувай, що Іран тепер не такий, як був за твоїх дідів. А крім того, за його спиною, як я вже сказав, стоїть Англія. Англійці досі ще господарюють в Баку. Тепер вони залишають Закаспій, але можуть повернутися, як тільки забезпечать собі міцний тил. Та й не пішли вони, правду кажучи. Їхні агенти, шпигуни, підкуплені бандити діють скрізь. У Серахсі і під Кушкою знову з'явилися басмачі з одинадцятизарядками...—Нашвидку проковтнувши прохололий чай, Іван Тимофійович підвівся.— Як бачиш, становище в нас складне. Скажу тепер тобі, що з огляду на всі ці обставини Головне командування Червоної Армії призначило командуючим Туркестанським фронтом товариша Фрунзе і членом Реввійськради товариша Куйбишева. Який би не був небезпечний ворог, за допомогою Радянської Росії ми переможемо!

Артик теж підвівся і, прощаючись з командуючим, раптом вирішив запитати його про те, про що вже питав у Тижденка:

— Товаришу командуючий, коли ви були машиністом на залізниці, ви й тоді так широко дивились на світ?

Іван Тимофійович, сміючись, поплескав Артика по плечу:

— Товаришу комполку, тоді не було Радянської влади. Ну, та про це ще поговоримо... А тепер — на коня!

Під Курбан-Кала Артиків полк зустрівся із загоном чеченців з армії Денікіна. Між противниками лежала смуга барханів, схожих на верблужі горби. За барханами простягалася рівнина, поросла маком і зеленою травою. Кіннотники Артика непомітно перевалили через бархани і наскочили на чеченців, не давши їм відкрити вогонь. Оголені шаблі блиснули в промінні сонця, яке щойно зійшло. В ранковому вологому повітрі загриміло «ура». Два загони пішли врукопашну.

Виблискували шаблі, падали тіла. Коні, що залишились без вершників, гасали по рівнині. Артик почав тіснити одного чеченця, інший збоку навів на нього наган. Але чеченець не встиг вистрілити: під шаблею Альоші Тижденка його рука з револьвером відлетіла, як зрубана гілка дерева. Шаблю, занесену над плечем Ашира, відкинув назад Артиків удар. А в наступну мить Мелекуш налетів на коня чеченського офіцера. Коні звелися на диби. Блиснули дві шаблі. Чеченець, що підскочив збоку, вдарив по Артиковій шаблі. Артик ледве втримав шаблю в руці, здавалося, що доведеться йому попрощатися з головою. Та Мелекуш, ніби відчуваючи небезпеку для свого вершника, раптом упав на передні ноги, і крива чеченська шабля із свистом промайнула над головою Артика. Мелекуш підвівся і знову зійшовся груди в груди з конем

офіцера. Знову блиснули шаблі. Цього разу блискавкою пронеслася Артикова шабля — і голова чеченця покотилася по траві.

Чеченці не витримали навального удару і повернули коней. Дужі ахалтекінські коні легко наздоганяли їх, збуджені джигіти стинали ворожі голови з пліч. Зелена рівнина була залита кров'ю.

Після бою Тижденко, залишившись наодинці з Артиком, сказав йому:

— Товаришу командир! Хоробрість прикрашає командира Червоної Армії. Але й для неї є свої закони. Ти — голова частини, доля полку — в твоїх руках. А ти в гарячому бою йдеш попереду всіх.

— Товаришу комісар! А хіба тіло без голови може діяти?

— Ось про це я й хочу сказати. Якщо з тобою трапиться нещастя, тіло залишиться без голови.

— Альошо, ти помиляєшся. В тій сотні, з якою я прийшов до тебе, кожний зможе замінити мене. Хіба Ашир гірший за мене?

— І Аширові, і кожному з твоїх джигітів я міг би довірити своє життя. Але коли справа стосується полку, ніхто з них не може замінити Артика. А крім того, з приводу тебе я маю суворий наказ від штабу, особливо від Івана.

— Я про цей наказ давно знаю! — спалахнув Артик. — Ти що ж — тепер і в бою триматимеш мене за руку?

— Артику! Комісар — найближчий помічник командира. Він зобов'язаний не тільки виховувати джигітів політично...

— Ти мене вчи, якщо я думаю криво, — перебиваючи комісара, сердито сказав Артик. — А прямо сидіти на коні й тримати шаблю мене вчити не треба!

— В такому разі я вимагаю від тебе...

— А, вимагаєш? Значить, наказуєш? — не слухаючи, знову перебив Артик Тижденка. — З цієї хвилини або я — не командир, або ти — не комісар!

Він скочив і хотів піти. Тижденко схопив його за плечі і розсміявся:

— Та послухай же ти!.. Хіба ми з тобою не брати? Я повинен берегти твоє життя, ти — моє.

Артик посміхнувся:

— Оце інша розмова!..

Другого дня на світанні Артик повів свій полк на Гяур-Кала. За стінами цієї фортеці, збудованої кілька століть тому з величезної, в обхват, сирцевої цегли, намагалися схватитися рештки розбитих частин Ораз-Сердара.

За дві-три версти на північ здіймалася блискуча баня гробниці султана Санджара, що вісімсот років тому побудував тут місто з мільйонним населенням, вогнище науки, квітучий сад

культури. Це місто перетворили на руїни ненаситна зажерливість та жорстокість Чінгісхана, Тамерлана, іранських шахів, хівинських, бухарських і афганських ханів та емірів. Там, де колись вирувало життя, вили шакали та вовки. А тепер, коли туркменський народ, переживши ті жахливі часи, пішов назустріч новому світлу, інтервенти та білогвардійці знову залізними кігтями вп'ялися йому в груди.

Тим-то Артик і налетів так люто на Гяур-Кала. Він мав надію захопити тут загін Кельхана. Але з цим не пощастило: Кельхан уже втік. Артик не наздогнав його і в Марі.

Розділ двадцять другий

Звістка про звільнення Червоною Армією Байрам-Алі, наче весняний вітер, за один день облетіла Марійський та Тедженський оазиси. Джигіти, що розбіглися з білих частин і ховалися по аулах, збиралися і радилися, як би їм перейти на бік Червоної Армії. Друзі Артика та Ашира одверто провадили свою роботу. Тедженські дехкани вирішили надіслати до більшовиків делегацію. Кизилхан передав з нею листа Артикові.

Дурди з двома товаришами вирушив у дорогу з пониззя Теджена, коли сонце хилилося до заходу. Степ уже втрачав свої яскраві весняні барви. Червоні пелюстки маку осипалися. Ніжне листячко та стеблинки трав пожовкли. Рідше чувся спів птахів. В небі шугали поодинокі стерв'ятники та орли. Ящірки, розморені сонцем, сиділи на самісіньких вершечках кущів. Було задушно. Але передвечірній вітерець, пролітаючи степом, уже дихав прохолодою. То там, то тут кружляли вихори куряви, немов здійсмаючи руки вгору.

Милуючись безмежним степом, Дурди вилив перед своїми товаришами почуття, що хвилювали його:

— Яка в нас земля! Пройде невеличкий дощик — трави по коліно. Коли б вистачало води, ці поля давали б щедрий урожай. Обабіч дороги простягався б суцільний сад. А води в нас досить. Треба тільки об'єднати живі сили води та землі. Чому інтервенти лізуть до нас? Вони краще за нас знають ціну нашої землі. Вони хочуть висмоктати з неї всі соки. Наші предки віками відстоювали її від ворогів. Якщо ми сьогодні віддамо її інтервентам, ми будемо недостойними наших батьків і дідів.

Дурди, сам того не помічаючи, говорив майже Артиковими словами, мислив його думками.

Червонолике сонце зникло за обрієм. Зграйки хмаринок, що проводжали його, одяглися в кольорові вбрання: червоні, oran-

жеві, жовті, темно-сині. Райдужне світло їхнє заграло на гілках саксаулу, на сипучих пісках.

Було вже за північ, коли подорожні розташувалися на відпочинок. Розгнуздавши коней, вони пустили їх у порослу травову улоговину, а самі полягали на прохолодний пісок. Легкий теплий вітер пестив їхні стомлені обличчя. Світло зірок м'яко переливалося в синьому безмісячному небі, навіваючи сон. Прислухаючись до м'якого хрумтіння коней, які жували суху траву, Дурди з тривогою думав про те, де й коли пощастить їм перейти лінію фронту. Ходили чутки, що чеченські та інгушські кіннотники грабують і вбивають подорожніх.

Непомітно для себе Дурди заснув, а коли розплющив очі, сонце вже зійшло. Золоте проміння грало на піщаних схилах барханів. Ранок обіцяв велику спеку. Неспокій охопив Дурди. Він схопився на ноги й гукнув:

— Гей, уставайте! Ми спали дуже довго!

Вони не пройшли й половини шляху, а води в бурдюках лиша-лося тільки на один перехід.

У безмежних пекучих пісках було безлюдно. Лише один подорожній трапився їм у дорозі. Дурди пошкодував, що вони зустрілися. Це був Джеббар-Бурказ, колишній царський посіпака, тепер вірний пес білих та інтервентів. Вони сказали йому, що їдуть торгувати в Марі, але Джеббар, що вмів читати думки крізь кістки черепа, одразу втямив, куди вони прямують.

— Знаю, знаю,— багатозначно кивнув він головою.— Розумно робите! Англійці пішли, на меншовиків надії мало. Звичайно, домовитися з більшовиками — певніше. У штабі білих мені залишилися винні дещо, от я й іду одержати свої грошенята. А то нізачо не пішов би від червоних. Доведеться вже в Теджені приднатися до них. Ідіть, хай вам щастить у дорозі!

Його негусті руді брови то піднімалися, то опускалися, в сірих неспокійних очах причаїлася хитрість. Дурди згадав, що Джеббар після революції п'ятого року був головним провокатором під час кривавої ворожнечі утамишів і тохтамишів в Марі, і гостро відповів йому:

— Джеббар-бай, ти вгадав. Від імені тедженського народу ми їдемо до більшовиків. Піди скажи про це Ораз-Сердарові. А гадатимеш, що цього замало, біжи до свого нового господаря — генерала Маллесона в Мешхед. Він там чекає не дочекається відданих рабів.

Вони з ненавистю подивилися один на одного і мовчки роз'їхались — Джеббар в один, а Дурди з товаришами в інший бік.

Почалася спека. Води в бурдюках вже не було. Проміння сонця, мов полум'я лизало обличчя й голі шиї подорожніх. Гаряче по-

вітря, що вставало над розпеченими пісками, утруднювало дихання. Змилені коні важко поводили боками. Подорожні поспішали доїхати до Ай-Горена. Там, в улоговині, було кілька криниць, з яких раніше кочівники напували худобу.

Але коли вони дісталися нарешті до Ай-Горена, там не було ні людей, ні худоби. Ніяких слідів вологи — навкруги лише солончаки. Зв'язавши вуздечки, витягли трохи води з дна однієї криниці. Але цю воду не можна було пити: вона була гірко-солonoю. Коні понюхали воду і, облизуючи губи, одвернулися.

Знову без краю потяглися горбаті бархани, порослі саксаулом, черкезом, селином. На піску рясніли відбитки вовчих слідів. З нір вибігали сполохані лисиці, волочачи пишні хвости. Під кущами черкезу лежали зайці. Подорожні були озброєні, але їм і на думку не спадало полювати. Вони самі були здобиччю неозорих пісків, що наче палахкотіли полум'ям. Губи їхні спухли, язики прилипали до піднебіння.

Один з товаришів Дурди підвівся на стременах і, подивившись вперед, де височів густо порослий бархан, сказав:

— Я витримаю тільки до того бархана. Коли й за ним не буде аулу, я ляжу на пісок і помру.

Вони піднялися на бархан. За ним були інші бархани... Подорожні мовчали. Вони насилу трималися в сідлах, коні ледве переставляли ноги. Вдалині замайоріло щось рухоме. Напружуючи останні сили, Дурди та його товариші погнали коней. Вони наздогнали двох подорожніх, що їхали на верблюдах, і першим словом їхнім було: «Води».

До невеличкого глечика з водою припав один. Ледве він кілька разів судорожно ковтнув, як у нього вихопив глечик Дурди. Тільки зволожив рота Дурди, — глечик вже опинився в руках у третього. І всі троє думали: «Яка солодка вода!»

Один з тих, що сиділи на верблюдах, простяг руку вперед:

— Бачите ген те дерево з білою ганчіркою на вершині. Це — Сеїд-овлія. На південний схід від нього — струмок...

За півгодини подорожні добралися до гомінкого арика.

Це була прозора вода Мургабу, який бере початок в горах Гіндукушу. Вона вже пройшла крізь Коушутбенську загату, була розподілена по великих та малих каналах і тут бігла ариком бурхливо й свавільно, немов згадуючи свою батьківщину — Гіндукуш. По обох берегах тяглися хащі очерету та гребенчука. Дурди жадібно дивився на бурхливий арик, що оживив піщані береги: «Де вода, там і життя!»

Звідси вже недалеко було до аулів в пониззі Мари. За чаєм подорожні міркували, як їм підійти до аулів. Коли там побачать озброєних вершників, можуть прийняти їх за білих, схопити під

час відпочинку або навіть убити. Найбезпечніше йти в аули без зброї. Тому вони підв'язали гвинтівки ремнями до сідел, вкрили коней кошмами і подалися далі.

Почалися родючі марійські поля. Скрізь видно було розлогі ниви, низькорослі фруктові дерева. Невеликі канали та арики раз у раз перетинали дорогу. З хащів очерету з шумом вилітали фазани.

Подорожні зупинилися переночувати в кибитці на околиці великого аулу. Дехканин, що дав їм притулок, побоюючись білих, сховав коней у глибокому яру, і тільки після того почав розмову з гостями. Він був такий бідний, що навіть не міг почастивати їх гарячою їжею.

На світанку вони знову сіли на коней і майже до півдня їхали від аулу до аулу, поки не опинились біля глинобитних будинків, оточених тінистими садами. Вулицею, здіймаючи густу куряву, йшли нав'ючені коні, ішаки, тяглись гарби.

Несподівано хтось схопив коня Дурди за вуздечку.

— Стій! — пролунав вигук, але в голосі не було погрози.

Крізь куряву Дурди розгледів веселе обличчя і одразу ж упізнав у ньому старого шкільного товариша, що служив у Червоній Армії фуражиром.

Довідавшись, звідки й куди їде Дурди, фуражир сказав:

— Вважайте, що ви вже в штабі Червоної Армії!

Він привів їх у свій дім, напоїв чаєм, а потім подався з ними на вокзал.

Іван Тимофійович радо зустрів Дурди, міцно потис руку йому і його товаришам, розпитав про становище в Теджені. Дурди прочитав йому звернення населення: тедженці вітали Червону Армію і запевняли, що зустрінуть червоноармійців як братів-визволителів. Він прочитав і лист Кизилхана, який висловлював готовність перейти зі своїм загonom на бік Червоної Армії, де й коли йому буде наказано.

Після недовгої розмови командуючий доручив фуражирові подбати про делегатів.

— Не скупись,— сказав він при цьому,— гарненько влаштуй і годуй гостей. Це — представники народу. Нехай відпочинуть два-три дні. Потім, можливо, я доведу їх до Джоджукли, а далі вони поїдуть в аули на конях.

Дурди попрохав у командуючого дозволу побачитись з Артиком. Той відповів:

— Приходь завтра сюди в цей час. Артик буде тут.

Другого дня вони зустрілись. Артик по-братньому обняв Дурди, схвильовано почав розпитувати про Теджен. Хоч після листа Дурди він був спокійний за родину, але йому хотілося якнайшвидше

самому почути, що там за останній місяць нічого не трапилось. Дурди зрозумів його нетерпіння і сам заговорив про це:

— Артику, в твоїй родині всі живі й здорові. Айна та мати здорові. Бабали вже позає на всіх чотирьох, лепече... В аулі про них турбуються, як про рідних.

Обличчя Артика засвітилося радістю:

— Так, значить, я не єдиний син свого батька!

— Весь народ Теджена любить тебе, як брата. Қизилхан шле тобі привіт. Я передав його листа Івану Тимофійовичу. Қизилхан просить простити його і дозволити перейти в Червону Армію.

Артик посміхнувся:

— Отже, недарма він дременує звідси попереду Ораз-Сердара.

Розповідь Дурди про те, як Айна вбила Пеленга, сповнила Артика і болем, і гордістю. Переборовши хвилювання, він сказав:

— Кажуть, хто вихваляє себе — дурень, а хто вихваляє дружину — вдвоє нерозумний... А проте Айна в мене молодець!

Чернишову не пощастило довести делегацію до Джоджукли в своєму поїзді. Білі вже від Тариб-Ата почали руйнувати залізницю. Дурди та його товаришам довелося повертатися знову через пустелю. В штабі хорджун Дурди напхали радянськими газетами та брошурами. Проводжаючи делегацію, командуючий фронтом сказав:

— Оповістіть населення Теджена: Червона Армія незабаром вижене із Закаспію білих та інтервентів. Нехай допомагають бити білих хто як може. Джигітів Қизилхана ми вважаємо своїми. Нехай постараються до нашого приходу не пускати білих у район. Джигітам, які ще залишилися в білих, перекажіть, що не будемо мстити їм. Ми добре знаємо, що більшість із них обдурено. Ідіть і передайте від нас народу Теджена братський привіт!

Повернувшись у Теджен, Дурди довідався, що делегатів уже розшукує контррозвідка білих: призначено нагороду тому, хто їх викаже. Дурди знову з ненавистю згадав Джеббара. Чому він там, у пісках, не вбив цього злочинця? А проте вночі він пішов до млина в Шайтан-Кала і через машиніста-азербайджанця викликав туди командира Ахальського кавалерійського полку Чарігельди. Той спочатку не повірив, що Дурди побував у штабі Червоної Армії, і був дуже здивований, коли Дурди показав йому посвідчення від командуючого. Трохи подумавши, командир сказав:

— Я негайно ж поїду до Ораз-Сердара. Попрохаю дозволу з'їздити до хворого брата — і зникну. А командирам сотень скажу, щоб вони при перших же пострілах з боку Мари розбіглись. Ахальським джигітам досить сказати, що вони можуть роз'їха-

тися по домівках із своїми кіньми та зброєю,— їм більше ніякий рай не потрібний. Вони не хочуть воювати. А за те, що ти по-дружньому викликав мене і попередив, дякую!

Розділ двадцять третій

Після того як загін Кизилхана пішов з фронту, він опинився у важкому становищі. Джигіти не хотіли більше воювати проти Червоної Армії. Щодня з штабу Ораз-Сердара приїжджали і умовляли повернутися на фронт. Ораз-Сердар загрожував роззброїти загін, а командира разом з призвідниками заколоту передати до військово-польового суду. Кизилхан, як міг, відтягав остаточну відповідь. Залишаючись в Ак-Алані, він просив дати йому час на переформування загону і, боячись нападу білих, виставляв навколо табору дозори.

Одного разу на світанку дозорці доповіли, що з боку пісків наближається великий кінний загін. Джигіти схопилися за зброю, кинулися до коней.

Невідома кавалерійська частина наближалася густою, важкою хвилею. Земля стугоніла від тупоту сотень копит. У сіре передранкове небо піднімалися хмари куряви. Попереду на баскому ахалтекінці гарцював вершник у білій туркменській папасі. Поруч нього на великому гнідому коні їхав росіянин в армійській шинелі і кашкеті захисного кольору.

Кизилхан здаля впізнав Мелекуша і гукнув:

— Джигіти! Це Артик... Зустрінемо його в строю!

Полк Артика і марійський кінний загін, що приєднався до нього, не порушуючи строю, піднявся на пагорок, де вишикувались півколом джигіти Кизилхана.

Оголивши шаблю, Кизилхан простяг її рукояткою вперед Артикові і схилив голову. Джигіти Кизилхана затамували подих: «Чи вистачить у Кизилхана мужності перенести приниження? Чи не зітне Артик йому голови?» Кизилхан стояв з похиленою головою. І тільки з того, як він важко дихав, видно було, що нелегко йому зараз.

Артик був схвильований не менше Кизилхана. Він не губився перед сотнею ворогів, а тут йому на очі набігли сльози. Насилу оволодівши собою, він прийняв шаблю; тримаючи її на простертих долонях, він поцілував лезо і повернув Кизилханові. Кизилхан і собі поцілував холодну блискучу сталь і випростався.

Вони поклали руки на плечі один одному. За їхніми спинами всі полегли зитхнули...

Другого дня, сьомого червня, частини Червоної Армії за наказом командуючого повинні були вибити білих з Теджена. Артик мав обійти місто і захопити його з півдня. Кизилхан дістав наказ пройти із своїми джигітами далі на захід, щоб ударити по тилах противника.

Того ж дня кіннотники Артика могли й самі відпочити після переходу і дати відпочинок коням. Надвечір джигіти та командири зібралися навколо багші. Багші почав любовну пісню про красуню та закоханого бідняка. Звуки пісні і музика полетіли далеко-далеко. Пристрасний поклик бідняка, його неподілене кохання, знайшов відгук у загрубілих серцях воїнів. Вони наперебій хвалили багші.

Багші заспівав другу пісню — «Акменглі», яку склав той же улюблений народний поет Кеміне майже сто років тому:

Спустивши руки, йдеш ти по курній дорозі,
В степу безлюднім ждеш ночівлі у тривозі,
Ти стан тонкий кладеш на землю у знемозі,
І талія землі не чує Акменглі!
В дитинній ще порі тебе вкладали спатки,
Немов два комарі, були на грудях цятки,
Там зараз дві зорі, два чарівних зернятка,
І груди ті малі — для мене, Акменглі!

Знову почувлися захоплені вигуки слухачів:
— Джан, джа-ан!

Артик сидів нерухомо, зсунувши брови, і дивився кудись у далечінь. Перед його очима була Айна. Живі картини минулого поставали одна за одною: перші зустрічі, нетерпляче чекання в старому арику, палкі обійми і поцілунки в той день, коли вони ховалися в очереті. Тоді заборонена була для них любов, і дорогою ціною заплатила Айна за свою беззавітну відданість коханому. Здавалося, звуки дутара та співи багші не доходять до Артикових ушей, але коли музика увірвалася, він важко зітхнув і опам'ятався.

Невдовзі після півночі Артик сів на коня і повів полк в обхід Теджена, щоб вийти до світанку на південну околицю міста. Дозори білих прийняли його джигітів за ахальців. Перед сходом сонця загуркотіли гармати, — частини Червоної Армії відкрили вогонь по позиціях білих з боку Геок-сюри. Білі, зрозумівши це як напрям головного удару, перекинули під Геок-сюри майже всі свої сили. Але основні сили Червоної Армії, обминувши місто, спрямували головний удар з південного сходу, з боку пісків. З півдня на місто розгорнутою лавою кинувся полк Артика. Водночас Кизилхан із своїм загоном зчинив переполох у білих в тилу. Ахальський полк покинув фронт після перших гарматних по-

стрілів. І не встигло сонце підбитися до зеніту, як Теджен був звільнений Червоною Армією.

Загонові Кизилхана, який виявив відвагу в бою, було урочисто вручено червоний прапор.

У цей день Дурди вперше побачив регулярні частини Червоної Армії. Вони пройшли великий шлях. Обличчя в червоноармійців були обпалені сонцем, губи потріскались від спеки та пороху, старенькі гімнастерки на плечах та спинах просолені потом. Але очі на стомлених обличчях палали жаданням бою і впевненістю в перемозі. «Ці люди до кінця віддані Радянській владі,— думав Дурди.— Їх не можна перемогти».

Артик дістав у командуючого дозвіл на три дні з'їздити додому. На такий же строк командир полку дав відпустку Аширові.

Виїхавши до каналу Кяль, Артик пустив Мелекуша прямо на захід.

Коли вітроногий кінь пролітав повз криницю, Атайри-гелін, що набирала воду, відсахнулася спочатку, а потім, впізнавши Мелекуша, закричала:

— Артику, зупинися! Дай хоч подивитися на Мелекуша!

Мамедвелі-ходжа саме присів біля арика, щоб зробити молитовне омовіння. Побачивши вершників, що мчали стрілою, він вирішив, що їдуть за ним, і, не зав'язавши поворозок від штанів, кинувся додому. Спіткнувшись об кумган, що стояв біля порога кибитки, він упав, халат загорнувся йому на голову. Де не взявся в цю мить великий жук, і з дзижчанням вдарив йому в зад. Ходжа несамовито зарепетував:

— Хей! Люди, допоможіть!

Збіглись сусіди:

— Ходжам, що сталося?

Витріщивши очі, Мамедвелі подивився навкруги:

— У мене стріляли!

— Хто стріляв?

Ходжа вказав рукою на захід. Артик уже перетворився на чорну цятку.

З-під халата Мамедвелі з сердитим дзижчанням вилетів чорний жук. Гандим ледве стримувався від сміху.

— Ай, ходжам! Чорна куля і справді влучила в ціль!.. Ходжам-ага, доглядай тільки рану, щоб не загноїлася. Прикладай моркву!

В цей час знову долетів голос Атайри-гелін:

— Більшовики мчать!

Мамедвелі застогнав:

— Ай! Це за мною! Рятуйте!

Гандим аж зайшовся:

— Ходжам, лежачого і змія не вжалить! Ніхто не зачепить пораненого! Ти тільки, поки рана не загноїлася, прикладай моркву!

І знову почувся крик Атайри-гелін:

— Це Артик на Мелекуші!

Ходжа затрусився, мов у лихоманці. А Гандимове обличчя немов позолотило променем радості. Він одразу перестав реготати і урочисто сказав:

— Люди, нехай засяють очі ваші!

Плачучи, підійшла Аширова мати.

— Де Артик-джан? Де Ашир-джан? — питала вона.

А Ашир, скочивши з коня, вже йшов до неї з простягнутими руками.

Розділ двадцять четвертий

Добрі звістки, що привіз Дурди з Мари, заспокоїли Айну і всю Артикову родину. Але тривала розлука давалася взнаки. Стара Нурджахан мужньо трималася на людях, а лишаючись на самоті, не могла не плакати.

— Дитя моє! — бідкалася вона. — Так, мабуть, і помру, не побачивши тебе! А може, вже впала твоя голівонька від лютої шаблі?

Айна також потай дуже тривожилась за Артикове життя. Але трималася вона мужньо і всіх підбадьорювала:

— Артикові помирати заборонено! Потерпіль, не сьогодні-завтра приїде.

У цей день вона зранку думала про Артика і, заколисуючи Бабали, наспівувала тихенько йому на вухо пісеньку про батька.

Бабали заснув, і Айна вийшла з кибитки. Було вже після полудня, тіні починали збільшуватися. Отара важких баранів після водопою виходила з яру. Їхні гострі копита глибоко занурювалися в пісок. Малий чабан нав'ючував свій дводенний запас їжі на темно-сірого осла з обрубаним хвостом. Біля нього сидів на задніх лапах плямистий пес, виваливши довгого рожевого язика. Його глибокі очі дивилися на малого чабана серйозно, немов казали: «І мені відповідати за цю отару». Не встиг малий чабан сісти на осла, як пес, випередивши його, поважно пішов по стежці. Біля криниці, стояла верблюдиця. Вимахуючи хвостом, вона обнюхувала своє верблюденя. Молода жінка в червоному халаті з нашитими на ньому цяточками срібних прикрас несла відро з молоком до куполоподібної кибитки, що стояла посеред півден-

ного ряду. В затінку кибитки, спершись на подушки, пили чай старики.

У ці дні стояла страшна спека, але сьогодні із заходу подув легкий вітерець.

Під навісом ткала килим Шекер. Проміння сонця грало на срібному шитві її тубетейки, на кольорових скельцях підвісок. Її бліде обличчя було сумне. І вона непокоїлась за Артика. Але ще більше її тривожили аульні плітки про те, що її «торкнулася рука». Хто знає, може, тепер ніхто не захоче взяти її заміж? Може, від неї одсахнеться навіть удівець Ашир?

Айна подивилася тканин Шекер, сіла біля неї і почала допомагати. Вони пройшли по основі один раз вузликками і заходилися вдвох бити гребінцями. Стук гребінців нагадував тупіт кінських копит. Шекер подумала: «Ох, швидше б приїздив Артик-джан!»

Нурджахан підсіла з другого боку і мовчки взялася за прядку. Її шкарубкі натруджені пальці рівно витягували пухнасте пасмо білої вовни, веретено несамовито крутилося в другій руці; нитка виходила рівною, мов з пащі змії. На обличчі Нурджахан виразно позначалась тривога. Померхлими очима дивилася вона на веретено і думала про Артика. Мабуть, усіх ниток, які вона напярала за довге життя, не вистачило б, щоб зміряти відстань, яка роз'єднувала її з сином... Як завжди в такі хвилини, помовчавши вона обов'язково заговорила б про Артика, згадавши якийсь випадок з його життя, чи просто так, зітхнувши, сказала б: «А де тепер скаче наш Артик-джан?..» Але з кибитки почулося пхикання Бабали. Айна взяла його на руки і, заколисуючи, вийшла на дорогу. В цей час почувся тупіт Мелекуша. Айна обернулася. Від хвилювання у неї стисло горло.

— А ось і батько!..— глухо вихопилося в неї.

Шекер вибігла з-під навісу. Ледве встиг Артик скочити з коня, як його обняли з трьох боків. Нурджахан, не стримуючи радісних сліз, промовила тільки:

— Дитя моє!

А Шекер, щоб сховати сльози, що навернулися їй на очі, притулилась обличчям до братового плеча.

Бабали спочатку відсахнувся від батька і одвернувся. Айна почала умовляти його:

— Це ж твій ата, кака-джан! ¹

Хлопчик, вухо якого вже давно звикло до слів «ата» та «кака-джан», уважно подивився на Артика, обняв його за шию і щось залепетав на своїй мові. Дух молока, що йшов від Бабали, сп'янив

¹ А т а — б а т ь к о , п е с т л и в о — к а к а - д ж а н .

Артика, дитяча мова звучала для нього музикою. Не відриваючи погляду від його блискучих оченят, Артик пригорнув сина до грудей. Бабали пестив його обличчя повними рученятами, перебирав пальцями вуса і без угаву говорив щось. Артик підкинув його вгору:

— Мій Бабали! Поки ти ростимеш, усі турботи й боротьба — мені. А коли підростеш, боротьба — тобі, а відпочинок — мені!

Айна, над головою якої за останні шість місяців пронеслося стільки горя, одяглася в шовкове плаття, прикрашене дзвінками срібними прикрасами. Для неї настало свято. Артик, дивлячись на її ніжне обличчя, не міг повірити, щоб вона тримала в руках револьвер.

— Айно моя, — спитав він, — невже ти справді застрелила Пеленга?

Айна тільки посміхнулася.

— Артику, — і собі спитала вона, — коли б я не могла замінити тебе вдома, чи могла б я бути твоїм вірним другом? Хіба ти не зробив би того, що зробила я?

— Я — інша справа.

— Ти хочеш сказати, що ти — мужчина. Але я теж людина. Твоя честь — моя честь. Добре, що в той час схопили Езіза, а то і я сіла б на коня.

— А Бабали?

— Бабали виріс би на коні і став би помічником своєму батькові!

— Айно моя, ти не жінка!

— Я — дружина і твій найближчий друг! Дружина відважного повинна бути відважною. Давши збезчестити себе, якими очима я дивилася б на тебе?!

Артик більше не зміг заперечувати Айні і тільки міцно поцілував її.

Проміння сонця крізь відкритий димохід падало на край килима. Обгорнутий вогким рушником глек, здавалося, сидів, мов щойно привезена наречена. Айна налила з нього в піалу пінистого чалу і подала Артикові. Від міцного прокислого верблюдячого молока Артикові забило дух.

Незабаром в Артикову кибитку почали сходитися гості з усього аулу. Чоловіки в грубих домотканих сорочках, у широких штаних і чекменях з верблюдячої шкіри розсілись на килимах, підгорнувши ноги. За чаєм пожвавилася розмова. Літній чоловік з цапиною борідкою запитав Артика:

— Кажуть, більшовики всю худобу хочуть спільною зробити! Це що за чутка?

— Прислухатимешся до різних теревенів — загинеш або опишишся на краю загибелі. Через подібну брехню пролито вже чимало крові.

Артик, як зміг, пояснив політику і завдання Радянської влади. Скотарі сприймали кожне слово, як довгождану добру звістку. Потім жваво заговорили:

— А так, правду кажуть, що шлях Радянської влади — наш шлях!

— Радянська влада була ще торік, а хіба нас тоді кривдили?

— А що зробив Езіз-хан за шість місяців!

— Кращих коней забрав, наче батьківську спадщину!

— Авжеж, а зекат ковтнув, наче дим кальяну!

— А ще ж треба було догодити і радникам, і товмачам!

Після розмови за чаєм скотар з цапиною борідкою признався Артикові:

— Ми тебе, синку, спершу ганьбили, твою тіль закидали камінням. Думали, що ти зрікся віри батьків, відмовився од мусульманського народу. Виходить, ми помилялися, ти далекозоріший за нас. Не зважай на нас, нерозумних!

Услесливі слова нагадували Халназарову мову. Артик спохмурнів, але стримався.

— Не гаразд говориш, батьку,— спокійно одказав він.— Коли б усі так думали, хіба моя родина залишилась би живою в ці небезпечні дні? Тут люди турбувалися про неї, як про свою рідню. Я від душі вдячний їм за це.

Попрощавшись з гостями, Артик попросив сусіду, який врятував його близьких від езізівців, допомогти Айні переїхати в аул Гоша, а сам почав збиратися в дорогу.

У свій полк Артик повернувся саме напередодні душакського бою.

План захоплення Қаахки був розроблений штабом Червоної Армії з урахуванням досвіду торішніх боїв. Основні сили було спрямовано в обхід Хівабада і кинуто на Қаахку з півдня й заходу. Білі, залишивши свій бронепοїзд, десятки ешелонів, далекобійні гармати і понад тисячу полонених, тікали не оглядаючись. «Комітет громадського порятунку» в Ашхабаді розвалився сам по собі. Ораз-Сердар здав командування фронтом денікінському генералові Лазареву, а сам, захопивши з собою Ташлі-товмача, утік в Іран.

Дев'ятнадцятого липня Туркменський кінний полк увійшов в Ашхабад без бою.

На Куропаткінській вулиці жителі міста зустріли джигітів з квітами. На спігнілих коней, на запорошених вершників, що міцно

сиділи на них, посипалися троянди. Артик їхав попереду разом з нерозлучним Альошею Тижденком. Широка вулиця була тісною для Мелекуша. Натягуючи повід, він вигинав свою золотаву шию, наче райдугу. Один букет потрапив на груди Артикові. Артик впіймав його і глянув у бік, звідки його було кинuto: світлокоса дівчина в тонкому шовковому платті махала йому рукою.

Білі, розбиті на Закаспійському фронті, боячись, що астраханська флотилія вдарить з моря, оголосили Красноводськ у стані облоги. Денікін, надаючи особливого значення Красноводську, гнав у Закаспій загін за загоном. Білі частини, відступаючи, висаджували в повітря за собою залізницю.

Але червоний прапор Рад, що майорів в Ашхабаді — столиці Закаспію, вже кидав свої багряні відблиски в степи, що простягалися аж до Красноводська.

Розділ двадцять п'ятий

Першого жовтня частини Червоної Армії оволоділи містом Бамі, за сто шістдесят кілометрів на північний захід від Ашхабада. Почалася підготовка до наступу на станцію Коч, яка була ворітьми Кизил-Арвата, великого робітничого центру. Там були ремонтні майстерні Середньоазіатської залізниці, в місті нараховувалось кілька тисяч робітників.

Завдання подальшого наступу ускладнилося тому, що Чернишов для посилення Туркестанського північного фронту відрядив Казанський полк і ще кілька загонів у напрямі Аральського моря. Ешелони було послано таємно. Крім командира та комісара полку, ніхто не знав, куди йдуть ешелони. В офіційному наказі говорилось, що полк іде на відпочинок. Червоноармійцям заборонено було на станціях виходити з вагонів. Ешелони з ретельно затуляними брезентом платформами і наглухо зачиненими вагонами пересувалися лише вночі.

До цього часу штаб Денікіна встиг підкинути на Закаспійський фронт піхотні підкріплення і далекобійні морські гармати. Внаслідок цього наступ на станцію Коч пройшов для червоних невдало. Кінний полк Артика в боях був дуже потрпаний і відступав через старовинну фортецю Карри-Кала, за сімдесят два кілометри на південь від залізниці.

Вернувшись з полком у Бамі, Артик одержав з аулу тривожні вісті: в Теджені порядкував Ходжамурад. Вкрай роздратований Артик пішов до Чернишова.

— Товаришу командуєчий, заради чого ми проливаємо кров? — випалив він одразу.

Чернишова здивувало таке запитання, але, думаючи, що Артик збентежений своїми невдачами на фронті, спокійно відповів:

— Що поробиш, товаришу командир,— війна! Бувають і невдачі.

— Справа не в цьому. Я питаю: для чого ми проливаємо кров? — повторив Артик ще гостріше.

Командуючий уважно подивився на нього. Брови Артика неспокійно смикалися, ніздрі роздувалися.

— Артику,— лагідно сказав Іван Тимофійович,— сідай, випий чаю, відпочинь.

— Коли б мое серце міг заслокоїти чай, я не прийшов би сюди!

— Артику, я не розумію тебе.

— Товаришу командуючий, і я не розумію того, що відбувається!

Чернишов уже давно відвик, щоб з ним так розмовляли підлеглі. Його сивуваті вуса заворушилися.

— Товаришу командир полку! — суворо сказав він.— Тут не дім Івана, а штаб командуючого! Ви забули, з ким розмовляєте!

Артик сказав тихо:

— Так, забув, товаришу командуючий. Вибачте! Я розумію,— дисципліна... Але коли й далі так піде, я прошу відпустити мене з армії.

Іван Тимофійович одразу ж пом'якшав і знову перейшов на дружній тон.

— Артику Бабали, я бачу, в тебе кепські новини.

— Ось я й прийшов, щоб сказати вам, якщо ви не знаєте.

— Кажі.

Артик поклав перед командуючим листи з аулу і розповів, що відбувається в Теджені.

Ходжамурад, залишившись в Теджені, став начальником повітової міліції. Згуртувавши навколо себе зграю підозрілих людей, він почав розправлятися з усіма, хто будь-коли виступав проти нього. Досить було їх назвати ворогами Радянської влади. Серед заарештованих опинився і хворий Сари. Звільнити того чи іншого заарештованого можна було лише за великий хабар. Волосний Хуммет, що зник було, знову звідкілясь з'явився. Під час виборів до аульних Рад проходив той, у кого рука була щедра на хабарі та частування. Під виглядом податку з аулів отарами гнали до міста баранів, відбираючи в дехкан останнє. Скотарі почали виганяти худобу в піски, ховати або знищувати її. Ходжамурад уже справив два весілля, де були і перегони, і призи. Дехкани говорили: «Наші сини на фронті кров проливають, а Ходжамурад святкує за наш рахунок...»

Чернишов розумів тепер причину Артикового обурення. Він був, звичайно, правий. Але коли бої саме в повному розпалі, чи легко налагодити порядок, затвердити радянські закони в тих місцях, куди щойно вступила Червона Армія, де ще не зміцніли Ради? Ленін і партія вимагали: залучати до управління місцеве населення. В обласному центрі та в районах були організовані ревкоми, але вони ще не зміцніли. Доводилося подекуди користуватися послугами чиновників повітових управлінь, старими перекладачами, колишніми волосними начальниками.

— Артику, твоя правда,— рішуче сказав він.— Таке становище, звичайно, несумісне з радянськими законами. Я сьогодні ж напишу про все це в обласний ревком.

— Товаришу командуючий! Навіщо писати? Пошліть мене в Теджен,— не з полком, а з однією сотнею,— і я за один тиждень наведу там порядок!

— А скільки в нас на фронті таких вершників, як твої? Скільки в області таких районів, як Теджен? Якщо ми в кожному районі пошлемо по сотні вершників, що залишиться в нас на фронті? І зрештою, це не по-радянському — наводити порядок у мирній обстановці за допомогою зброї. Тут потрібна велика роз'яснювальна робота, до управління треба залучити саме населення.

— Чи не колишній волосний — населення, яке ви залучаєте до управління? Я сам винний! Мені треба було розправитися з ним ще раніше. Іване, хоч ти мені й друг, але деякі твої слова для мене гірше кулі...— Артик уже майже не володів собою. Помовчавши трохи, він знову підвищив голос: — Товаришу командуючий, коли ж у нас буде наведено порядок?

— Артику,— сказав Чернишов,— усе буде зроблено. Прошу тебе трохи зачекати.

З хвилину Артик стояв мовчки. Раптом здригнулися губи, зашмикалися вуса. Не кажучи ні слова, він зняв з пояса кобурю з наганом і обережно поклав на стіл. Потім рішуче глянув в обличчя командуючому:

— Поки очі мої бачать, мені сумління не дозволяє показувати вовкові потилицю. В мене болить серце... Спасибі, що до цього часу вважали мене людиною. Ось моя зброя!.. Хочете — віддайте мене під суд, хочете — розстріляйте на місці. Я не піду воювати, поки... Якщо не зробите ні того, ні другого, я знайду зброю, знайду джигітів!.. Влітку я влаштую Ходжамурадові і всій його зграї зиму або сам загину!

Чекаючи відповіді, Артик стояв непорушно.

Чернишов, схвильований цими словами, сказаними від щирого серця, замислився. Він наче не чув останньої Артикової погрози

і мовчки постукував пальцями по столу. Тільки пухнасті вуса його неспокійно ворухилися.

Артикові урвався терпець.

— Прощайте, товаришу Чернишов! — твердо сказав він і рішуче пішов до дверей, хоча і сам зовсім розгубився.

Тільки тепер, наче опам'ятавшись, командуючий підвів голову і гукнув:

— Артику! Артику Бабали!..

Але Артик уже скочив з останнього східця вагона. Він навіть не бачив, як вартовий, що стояв біля східців, віддав йому честь. Наче в тумані похитнулись у його очах ряди ешелонів, паровози, що стояли на парах. «Куди йти, навіщо?..»

Чернишов наказав ад'ютантові:

— Наздожени і приведи до мене Артика.

Коли Артик вернувся, ховаючи очі, Іван Тимофійович міцно взяв його за плечі. Він намагався бути лагідним, але голос його звучав суворо:

— Артику! В мої обов'язки не входять справи тилу. До того ж зараз небезпечно застосовувати в тилу гострі заходи. Проте я йду на ризик, якщо облревком не буде проти. Вважай, що тедженські справи вирішено. А ти одразу ж повертайся на фронт. Минулого разу наш наступ на станцію Қоч закінчився безуспішно, цього разу, можливо, візьмемо Қизил-Арват. Я певний, що в цих боях ти виявиш особливу мужність. Після звільнення Красноводська ми з тобою серйозно заходимося біля справ області, примусимо розквітнути той сад, який тобі так хочеться бачити сьогодні. Іди, будь здоровий і повертайся з перемогою!

Командуючий міцно потис Артикові руку.

Того ж дня в Теджен на вимогу командуючого було відряджено надзвичайну комісію. З нею вирушив загін з п'ятдесяти вершників.

Розділ двадцять шостий

Надзвичайна комісія, в складі якої був і Дурди, увечері виїхала з Ашхабада і другого дня прибула в Теджен. Насамперед вона познайомилась із становищем у місті. Незважаючи на те, що мета, з якою приїхала комісія, нікому не була відома, Ходжамурад одразу відчув щось недобре і на всякий випадок відрядив Хуммета в район.

Голова комісії, член обласного ревкому Артамонов, з першого ж кроку наштовхнувся на дивне становище. Голова ревкому заявив, що Ходжамурад незамінимий працівник, особливо для зв'язку

з аулами. Артамонов зрозумів, що посаджене Ходжамурадом колоче дерево широко розкидало своє гілля, і якщо його не вирвати з корінням, воно розростеться на весь район. Але він не забував і небезпеки, яку можна було викликати надто поспішними, крутими заходами. Становище ускладнювалося ще й тим, що, як не намагалися члени комісії, ніхто з них не міг одержати жодної скарги на Ходжамурада. Не раз сам Артамонов викликав на розмову про Ходжамурада місцевих працівників та жителів, але не діставав певної відповіді.

— Авжеж! Ходжамурад гоструватий, але взагалі — непогана людина, — відповідали звичайно голові комісії.

Ходжамурад не шкодував подарунків, щоб привернути на свій бік усіх, чиє слово могло мати вагу. Йому пощастило закликати до себе додому навіть командира загону надзвичайної комісії. Він нагодував його жирним м'ясом, напоїв міцною кишмишівкою, подарував маузер і двісті патронів. А на другий день у ревкомі уже були заяви на Дурди, як члена комісії. Артамонов тільки дивувався із спритності та нахабності колишнього волосного.

Перше засідання комісії пройшло бурхливо. Колишній австрійський військовополонений вважав Ходжамурада основою основ Радянської влади в Теджені.

— Ходжамурад, — говорив він, — це єдиний обізнаний працівник з місцевого населення, який має адміністративний досвід. А нам в міліції саме така людина і потрібна. Становище та потреби місцевого населення він знає краще, ніж будь-хто з нас. Ходжамурад енергійний, навів порядок в аулах. Йому добре відомо, хто тут чим дихає. Мені здається, такого працівника треба цінувати.

Один з місцевих торгових тузів, що з'явився на засідання комісії від мусульманського бюро, заговорив різко:

— Я, їй-богу, не розумію, чому стоїть питання про Ходжамурада? Більшовицька влада дає можливість народові вирішувати свою долю чи ні? Ходжамурад — справжній представник туркменського народу. Очевидно, обласний ревком має брехливі свідчення. Я вимагаю, щоб комісія схвалила роботу і поведінку Ходжамурада!

Дурди звернувся до представника мусульманського бюро:

— Пане Алі-бек, вибачай... Ходжамурад помастив тобі чоботи чи горло?

Алі-бек скочив з місця, вуса його затремтіли:

— Я представник народу і не дозволю ображати себе! Якщо кожний буде тут безчестити мене, то я не бажаю брати участі в такому засіданні...

Голова комісії перебив його:

— Алі-бек, ви відповідайте на питання: які у вас стосунки з Ходжамурадом?

— Моя відповідь на таке запитання одна: вивести Дурди із складу комісії і прогнати із засідання! Нікому не надано права ганьбити людей, відданих Радянській владі!

Дурди глузливо посміхнувся:

— Пане Алі-бек, прошу тебе відповісти ще на одне запитання. Мені здається, що я бачив тебе нещодавно в пенсне, в капелюсі, зі стеком і собачкою. Скільки крамниць ти мав в Ашхабаді?

Алі-бек обурено підвівся і кинув свій мандат на стіл.

— Що в мене було і що є — не тобі знати, відступникові! Нехай мене перевіряє мусульманське бюро та ревком, а не комісія, в якій беруть участь такі пройдисвіти, як ти!

Голова не встиг відповісти зарозумілому торговцеві. В дверях з'явилася Майса і нерішуче зупинилась на порозі. Дурди подивився на Артамонова. Той махнув рукою:

— Заходьте, заходьте, товаришко!

Майса зайшла. Вона була в туркменському платті, але без яшмака на обличчі та покривала на голові. Дехто з мусульман з неприхованим гнівом дивився на неї. Майса уважно поглянула на людей, що сиділи в хмарах тютюнового диму. Очі її з радістю зупинились на обличчі Дурди. Вона хотіла щось спитати, але Артамонов випередив її:

— Ну, що ти хочеш сказати, товаришко?

— Я чула, що приїхав Дурди, і прийшла спитати його, чи не бачив він мого чоловіка?

Дурди коротко сказав їй, що Мави живий-здоровий і пообіцяв зайти до неї, щоб розповісти все, що знає про її чоловіка. Але тут виявилось, що не тільки бажання довідатися про Мави примусило Майсу прийти на засідання комісії.

— Ох, любий братику! — вигукнула вона. — Швидше б вернулися Мави, Артик та інші, а то Теджен крізь землю провалиться!

Артамонов, який добре володів туркменською мовою, насторожився:

— Чому Теджен повинен провалитися крізь землю?

— А як же йому не провалитися. Оцей проклятий перетворив його на дім розпустити!

— Хто?

— Про кого говорите, той і є. З аулу приводять молодих жінок, кажуть, що вони повинні дати якісь свідчення, — і не повертають їх ні до чоловіків, ні до батьків, а залишають у хаті якого-небудь проклятого. Ми, кажуть, ще повинні допитати її, а самі навколо неї, мов пси навколо суки. Та чи ви чули про щось ганебніше!

Ось я — одна з тих, хто скрізь кричить про розкріпачення жінки. Та чи потрібне нам таке розкріпачення?

— Може, ти назовеш кого-небудь із цих злочинців?

— Ох, нехай проваляться їхні оселі й вони самі! Все це робить той самий волосний, що раніше тут верховодив і тепер ходить у великих начальниках!.. Цей мерзотник — ганьба для Радянської влади!

Гнівно блиснувши очима, Майса повернулася до виходу. Артамонов її не затримував, — йому і всій комісії було зрозуміло, що слід робити. Другого дня Ходжамурад уже сидів за ґратами. Комісія дала вказівку звільнити Сари та ще кількох заарештованих Ходжамурадом, а щодо інших — провести термінове розслідування. Потім члени комісії виїхали в аули.

Після промови Артамонова на мітингу в аулі Гоша виступало багато дехкан. Вони розповіли все, що знали про заарештованого Ходжамурада, але про свої потреби і вимоги до нової влади говорили мляво та неохоче. Артамонов вирішив поговорити з одним бідно вдягненим і дуже виснаженим дехканином. Він підійшов до нього й спитав:

— Товаришу, як тебе звуть?

Дехканин подивився на голову комісії, на пасма сивого волосся, що вибивалося в нього з-під шапки, і, не поспішаючи, відповів:

— Мене звуть Гандим.

— А мене Микола Матвійович Артамонов. Будемо знайомі! Гандим з недовірою подивився на нього:

— Ох, де ж ти знайшов таке довге ім'я? Та я й не вимовлю його. Якщо не образишся, я зватиму тебе просто тебериш¹.

— Гаразд, товаришу Гандиме! Я хочу з тобою по-дружньому поговорити. Тільки ти не соромся і не бійся мене, а говори все, що в тебе лежить на серці.

— А чого мені тебе боятися, тебериш? Адже я бачу, що ти не розженеш мою отару, не розірвеш мого халата. Чому я маю боятися простої людини, коли я не боявся самого царя! Що для мене старшина чи колишній наш бай Халназар? Я бідний, простий чоловік, з мене взяти нічого. Коли нічого стало їсти, взяв сокиру на плече і пішов з народом на білого царя! А ти наш, тебериш! Ти, кажуть, один з тих, хто скинув царя. Давай поговоримо, коли хочеш.

Одверта мова Гандима сподобалася Артамонову.

— Молодець, товаришу Гандиме! — похвалив він і спитав: — А як ти дивишся на Радянську владу?

¹ Те б е р и ш — товариш.

— Як вона приїздить, так і дивлюсь. Якщо приїздить пихатий та лютий,— чом я маю радити? Ти не ображайся на це. Тобі я радий, як доброму гостеві.

— Добре. А ким ти незадоволений?

— Е-ех, теberiш! Ще багато таких летить з міста, нахльостуючи коней, мовби за ними женуться; збивають куряву, щоб народ залякати. Тільки ж я тобі казав, що я такий чоловік — не лякаюся!

— Що ж вони роблять в аулі?

— А що їм робити? В мене їм нічого взяти. А інших обскубують до голої шкіри. Ех, як кажуть, якщо почнеш лічити...

— На твою думку, яка ж влада краща?

— Я вже сказав тобі, що ми воювали проти царя. Проти Ради, звичайно, не підемо. Та коли звелять напасти на таких, як Ходжамурад, я знову візьмусь за сокиру!

— Товаришу Гандиме, ти маєш наділ землі й води?

— Авжеж, є трохи води, на одного. Та й то, коли залишається від баїв.

— Це чому?.. За радянським законом і вода, і земля належать дехканам.

— Е-е, теberiш! Хоч згадаєш виноград, а в роті солодко не робиться. Що ти не кажи, все одно біля води порядкують баї. А без води що з неї візьмеш, із землі? Хіба що пилюгу.

— А чим же аулрада займається?

— Рада в нас двобога та дволика — байський синок та святий ходжа.

— Хто?

— Балли-хан. В нього один бог — аллах, а другий — дружина. Та ще третій був бог — отой кульгавий мірза, якого ви розстріляли. До нас Балли стоїть завжди потилицею, а обличчям — до богів. Народ вважає його гіршим за собаку. А Ходжамурад вибрав його арчином.

— Як ти гадаєш, у вашому аулі кого треба було б в Раду вибрати?

— Як по-моєму, то схопив би я за комір байського синка і відправив туди ж, до Ходжамурада, а різноокого ходжу й близько не підпускав би до Ради. Я призначив би волосним Сарі, а баяром для народу — Артика. Ти знаєш Артика?

— Артика?

— Мабуть, знаєш! Він теж, кажуть, тепер начальник. Коли червоні взяли Теджен, він приїздив до нас. Його звать Артик Бабали.

— А, Артик Бабали? Командир Туркменського полку? Знаю.

— Хіба він командир?

— Атлибаші¹.

— Якщо хочеш знати, я б його й губернатором призначив. Артик Бабали — справжній мужчина. Коли Балли хотів забрати в мене пшеницю, він відшмагав його батою. А в голодний рік він урятував весь наш аул... Ех, як ми ділили пшеницю Халназарбая! Що робила Атайри-гелін! — Гандим голосно розсміявся і навіть вхопився за плече дехканина, що стояв поруч. — Ех, тебериш, ти б подивився!..

Артамонов був задоволений розмовою з Гандимом, вважаючи, що про настрої дехканства, насамперед — найбільшій його частини, він уже знає. Але несподіваний сміх Гандима примусив його замислитися: «Чи нормальна це людина?..» А в цю мить Гандимові згадався його загиблий брат, його єдиний червоний верблюд, якого забрав арчин Бабахан, уся кривда, якої зазнав він на своєму віку від начальства та баїв, — і сміх його перейшов у ридання. Артамонов ледве заспокоїв його. Опам'ятавшись, Гандим серйозно глянув на свого співрозмовника:

— Тебериш, не дивуйся! Життя довело мене до цього... А хто я такий — знає Артик Бабали, ти спитай у нього.

Помітивши, що Артамонов збирається їхати, Гандим звернувся до нього.

— Тебериш, я маю до тебе прохання: побачиш Артика, перекажи йому привіт від Гандима. Та ще скажи: його син вже сам стоїть на ногах і не сьогодні-завтра буде ходити. Мабуть, він завжди думає про свого Бабали. Може, і в тебе є син? Краще б ти сам своїми очима поглянув на Бабали! Адже Артик обов'язково спитає в тебе про нього. Образиться, якщо скажеш, що не бачив.

Артамонов поплескав Гандима по плечу:

— Твоя правда, товаришу Гандиме. Якщо Артикова родина тут, обов'язково треба провідати. Ходім!

Дехкани аулу не давали Артиковій родині відчувати його відсутності. Перед дверима кибитки був складений нарубаний для вогнища саксаул. Двоє відгодованих баранів жували жуйку. Коли гості зайшли в кибитку, Бабали й справді підвівся на ноги, похитуючись з боку в бік і намагаючись ступнути.

Глянувши на Айну, Артамонов подумав, що тонкі, наче намальовані брови Бабали схожі на її брови. Але очі хлопчика були схожі на очі Артика. Він подивився на його стиснуті кулачки і сказав:

— Е, та ти будеш добрим бійцем за соціалізм!

¹ А т л и б а ш і — начальник кінноти.

Розпитавши про життя родини, Микола Матвійович хотів уже йти, але Айна не пустила його.

— Артика вдома немає, але є Айна. Туркмени не дозволяють гостеві піти, не покуштувавши хліба-солі. Посидьте трохи. Ось поговорить з Артиковою матір'ю.

Микола Матвійович сів поруч Гандима біля вогнища. Айна постелила перед ними скатертину, поставила чай, свіжий хліб, повну миску холодного смаженого м'яса. Нурджахан, не задовольнившись тим, що гість розповів уже про Артика, декілька разів перепитала про здоров'я сина, про Ашира. Думаючи, що Артамонов погано знає їх, вона з недовірою слухала його і розпитувала про всі Артикові прикмети:

— Боже мій, хоч би повернулися вони живі та здорові.

Нарешті Микола Матвійович, подякувавши за частування, підвівся — справи не чекали, треба було поспішати в місто. Айна дала йому вишиту торбинку для чаю з проханням передати Артикові. Микола Матвійович почав з цікавістю розглядати майстерну вишивку, Нурджахан сказала Шекер:

— Дочко, і ти принеси,— не знайдеться людини надійнішої.

Шекер простягла Артамонову тибетейку, яку давно вже тримала в руках. Гандим спитав:

— А це кому?

— Це Шекер пошила Аширові,— відповіла Айна.— Одному передамо подарунок, другий образиться.

— Оце добре! — схвалив Гандим.— Хто ж, крім тебе, пошиє тибетейку Аширові?

Микола Матвійович подивився на дівчину, що сором'язливо посміхалася. Але Гандим зрозумів, чому Шекер турбується про Ашира, і сказав Нурджахан:

— Коли Артик з Аширом, дасть бог, вернуться живі-здорові, справимо великий той.

У Шекер засяло обличчя, коли вона почула, що мати з цим згодна. Тамуючи хвилювання, вона одвернулася, і Артамонов також усе зрозумів: мабуть, тибетейку неспроста посилають Аширові.

Сівши на коня, Артамонов повільно рушив шляхом і кілька разів озирнувся: маленький Бабали махав йому рукою разом з усіма.

Білі чекали удару на Кизил-Арват зі сходу та південного сходу. Але частини Червоної Армії рушили через гори Копет-Дагу, вздовж кордону Туркменістану та Ірану, в глибокий обхід. Вершники та піхота піднімалися майже на тисячу метрів над рівнем моря, йшли дикими ущелинами між стрімких скель, по стежках. Гармати довелося тягти на собі канатами. Це були природні ворота в Туркменію та з Туркменії на південь, в Іран. У цих ущелинах з навислими скелями ходило і військо Іскандера і араби, тут гриміли копита коней Чингісхана, сюди іранські шахи гнали свої орди проливати кров. Саме тут ще зовсім недавно проходили і англійські мули з голоногими індусами. А тепер по слідах колишніх завойовників йшла непереможна армія народу.

Артик здивовано дивився на дикі скелі, що підводилися до неба, на родючі долини біля підніжжя гір. На півночі, за хребтом уже починалася зима, а тут ще зеленіли чинари; на фігових деревах висіли кулясті плоди інжиру завбільшки з дитячий кулак. Гнучкі лози дикого винограду були обтяжені великими гронами. Круглі шапки невисоких гір, порослі ялівцем, зеленіли взимку і влітку. В цих лісистих горах водилися ведмеді та тигри.

Після триденної важкої дороги, переваливши вдруге хребет Копет-Дагу, Червона Армія несподівано для білих напала на Кизил-Арват і оволоділа містом майже без втрат. Білі відступили так поспішно, що навіть не встигли зруйнувати залізничні майстерні.

Наступним рубежем, на якому білі збиралися закріпитися й дати відсіч наступаючим частинам Червоної Армії, був Казанджик. Цього разу Чернишов спрямував основні сили на північ, у піски, а на лінії залізниці залишив невеличкі загони піхоти та кавалерії, бронепоезд і важкі гармати, щоб відволікати увагу ворога.

Був початок грудня. В пустелі люди і коні більш за все страждали від холоду та нестачі води. Міцний вітер із снігом пронизував бійців, що були одягнені в старе обмундирування. Звечора падав мокрий сніг, під ранок піски замерзали і крижаний покров хрумтів під ногами піхотинців. Але сотні туркменської кінноти і роти червоноармійців нестримно йшли вперед, крізь хуртовину і крижаний вітер, зупиняючись лише на ночівлю та короткі денні привали. Ніби скаржачись, весь час рипіли колеса арб, похідних кухонь, гармат, зарядних ящиків. Схудлі, важко навантажені верблюди витягали шиї і йшли квапливим безупинним кроком, весь час поглядаючи на колючки, покриті пухнастими сніговими шапками. Коні, в яких уже зовсім запали черева, гризли вудила, а проте йшли вперед, спонукувані вершниками.

Чорні хмари, що звечора затулили місяць і зорі, близько півночі розійшлися. Диск місяця часом затулювався сірою, мов зашкаруб-ла шкура, пеленою. Вітер розгойдував чагарники, скидаючи з них уже сухий від морозу сніг. Кіннотники і піхотинці розташувалися на короткій відпочинку — тільки до світанку.

Мави на марші майже не почував холоду. Але коли він ліг на примерзлий пісок, крижаний вітер вдерся під його блаженку шинель, пройшов крізь зашкарублу від поту гімнастерку і почав шпигати тіло з усіх боків. Мави щільніше притулився спиною до сусіда і сказав:

— Що за лихо! Хотів би я знати — чи мерзне сам мороз?

Сусіда штовхнув його в бік:

— Та хіба мороз може мерзнути?

— Чого ж він тоді завжди теплого місця шукає? Адже залазить не тільки під шинель, а й під сорочку!

— Це тому, що дуже добре пахтить твоє немите тіло.

— А чого ж він тоді не залазить під твою сорочку?

— Я не такий ніжний, як ти.

— Тому й тулишся до мене.

— Бо я люблю тебе.

— На мою думку, ніж так лежати, краще йти далі.

— А щодо мене, то краще б уже починалися бої! Ось тоді жарко буде!

Поруч під однією буркою лежали Артик з Аширом. Мелекуш похрумкував сухою осокою. Іноді ніздрі йому забивало снігом, і тоді він сердито форкав. Ашир, і собі тулячись до Артика, мрійно говорив:

— Ось звільнимо Красноводськ — і по домівках. Як зрадіють наші в аулі!

— Ні, Ашире, — відповідав Артик, — після звільнення Красноводська треба ще вирвати кігті тим, хто зазіхає на наші землі.

— Як ти гадаєш, швидко ми туди дійдемо?

— Це буде залежати від того, з яким ворогом нам ще доведеться зустрітись.

— Артику, я не впізнаю тебе.

— Чому?

— Ти зробивсь такий розсудливий, як Іван!

Артик нічого не відповів.

Втома брала своє — розмови бійців уривалися на півслові. Бівуак затихав. Погомонівши трохи, зігрівшись під буркою, поснули й Артик з Аширом.

На світанні армія знову рушила в дорогу. Згори, з сірих хмар, спочатку сипалася снігова крупа, а потім почав падати лапятий сніг. Неозорий простір пустелі вкрився білим покривалом.

Під Казанджиком після короткого привалу піхота з маршу пішла в атаку на місто. Білих було захоплено зненацька, але вони встигли відкрити жорстокий артилерійський вогонь. Червоноармійці залягли, легкі гармати відкрили вогонь по позиціях білих. Артик повів кінноту в обхід і вдерся в місто із заходу. Окремий батальйон Сибірського полку, перебивши своїх офіцерів, перейшов на бік Червоної Армії і допоміг оволодіти містом. Це був один з батальйонів російського корпусу, що бився проти німців у Франції. Він повернувся на батьківщину через Константинополь, але був направлений Денікіним на Закаспійський фронт.

Чернишов хотів одним ударом пробитися на Красноводськ, щоб подати допомогу бакинським робітникам, але з цим не пощастило. Білі знову зруйнували залізничний шлях у районі Небіт-Дагу. В Красноводськ, як доповіла розвідка, прибували нові денікінські частини з Північного Кавказу.

Заслухавши змістовну доповідь Артамонова про становище в Тедженському повіті, облревком ухвалив кілька важливих рішень про роботу в аулах. Вночі, після закінчення засідання в ревкомі, Микола Матвійович виїхав на фронт. Лише кілька днів минуло з того часу, як частини Червоної Армії зайняли Казанджик. Ранком, під'їжджаючи до міста, Артамонов побачив, що все поле перед станцією пооране снарядами. На станції стояв виведений з ладу броньовик, на коліях видно було розбиті, напівобгорілі ешелони. З усього знати було — бій був запеклий. Гострий вітер примушував червоноармійців щулитися. Але це не псувало загального піднесеного настрою. В ешелонах чути було звуки гармоній, балалайок. Бійці, зібравшись у коло, із запалом плескали в долоні, підбадьорюючи невтомних танцюристів.

Артик радісно привітався з Артамоновим. Микола Матвійович привіз йому добрі вісті з Теджена та з аулу. Розповідь його про Бабали примусила Артика забути про все. Коли він взяв у руки передану йому Артамоновим торбинку для чаю, його обгорнула нестримна радість: вишивка Айни, сліди її умілих рук...

Артикові почуття передалися й Миколі Матвійовичу. Йому виразно згадалися шумливі бакинські вулиці, невеличка кімната на четвертому поверсі та двійко малих дітей. Коли він зможе обняти їх, пригорнути до своїх грудей?.. Воєнна обстановка не дозволяла їм довго віддаватися спогадам. Артика покликали до командуючого.

Артамонов пішов шукати Ашира. Він знайшов його. Ашир немов навмисне віддалився, щоб не бачити бурхливої радості Артика. Артамонов зрозумів його стан і одверто запитав:

— Товарищу Ашир Сахат, вибач мені: ти ні від кого не чекаєш подарунка?

Ашир здивовано подивився на малознайому людину. Він знав від Артика, що Артамонов їздив у Теджен, але яке це мало відношення до нього?

— Ні, не чекаю, — коротко відповів Ашир.

— Чому так?

— А хто є в мене, крім старої матері?

— Може, близький друг або наречена?

Перед очима Ашира майнуло обличчя Шекер, він зніяковів, але одразу ж одігнав надію від серця: «Що може знати про Шекер оцей незнайомий?»

— Товариші мої тут, а нареченої в мене немає, — зітхнув Ашир.

— Оце вже не повірю! Щоб жодна дівчина не покохала отакого молодця?

— Чи до кохання, коли йде така війна?

— Справжньому коханню війна не перешкода. Закоханого і страх не бере. Не хочеш сказати, то я скажу: в мене є подарунок для тебе від одної дівчини. Коли не скажеш її ім'я, не віддам. Дівчина сама так наказувала!

Ашир незчувся, як у нього вихопилося:

— Шекер!..

— А кажеш — нема коханої дівчини!

— Хіба я сказав, що є?

— А Шекер?

— Шекер... Так вона ж Артикова сестра!

— А тобі вона хто?

Ашир не відповів: «Можливо, цей чоловік глузує з мене?..» Коли ж Артамонов показав розшиту шовком тибетейку, йому захотілося вихопити її з його рук. Але він і досі не вірив. «А може, це послали Артикові?..» Артамонов вирішив більше не мучити молодого джигіта і простяг Аширові тибетейку:

— Шекер надіслала тобі цей подарунок з такою умовою: «Якщо Ашир, — сказала вона, — не загубить її і сам повернеться здоровий, — тибетейка його і я його, якщо ж праця моя потрапить до рук ворога...»

— Ні, Шекер не скаже так! — перебив Ашир, простягаючи руку по дорогий подарунок.

— Чому не скаже? Невже ти допустиш, щоб тибетейка потрапила у ворожі руки. Адже це мистецтво Шекер — мистецтво твого народу!

— Коли б Шекер і не сказала так, — я маю зброю не для себе!

— Молодець, Ашире! На, носи та добре бережи!

Ашир надів тибетейку під папаху, і тепло її одразу зігріло його серце. В цю мить він забув про все на світі і, раптом згадавши, що не подякував, гукнув вслід Артамонову:

— Гей, товаришу, дякую!

Микола Матвійович на ходу озирнувся і посміхнувся:

— Куди так поспішаєш! Можна було б подякувати й іншим разом!

Ашир скинув тибетейку, помилувався її візерунками, потім підніс до обличчя і прошепотів:

— Душу віддам, — тибетейку не віддам!..

Опам'ятавшись, він помітив навкруги якесь дивне пожвавлення. Червоноармійці наводили порядок у вагонах, підтягали пояси, ретельно оглядали своє обмундирування аж до гудзиків; кіннотники перевіряли сідла, зброю; санітарний лікар пробіг на кухню. Ашир озирнувся: немає ні Артика, ні Тижденка. «Може, це мені здається? Чи не позбавила мене розуму оця тибетейка?» Але незабаром він побачив командирів, що збиралися на станції і були також підтягнуті й стурбовані, і собі побіг до своєї сотні.

З приміщення станційного телеграфу вийшли командуючий фронтом, командарм, начальники штабів; заметушились ад'ютанти, забігали ординарці... Командуючі про щось неголосно говорили, щоразу нетерпляче поглядаючи в бік Ашхабада.

Стоячи поблизу, Артик з посмішкою дивився на Тижденка, який нервово шулився:

— Альшо, що з тобою? Змерз?

— Та й справді наскрізь пронизує цей вітер.

— Я не тепліше за тебе одягнений.

Тижденко признався:

— Як тут будеш спокійним. Адже він — член Туркестанського ЦВК та Реввійськради, член Середазбюро ЦК...

— Я знаю, що їде товариш Куйбишев, але ж не для того, щоб лаяти нас?

— Я теж гадаю, що його приїзд тільки піднесе дух бійців, прискорить перемогу. А все-таки трохи ніяковієш перед такою людиною.

Коли поїзд підійшов і зупинився біля перону, Артик теж розхвилювався. Командуючі та начальники штабів зайшли в штабний вагон. Зв'язківці одразу потягли провід у приміщення телеграфу. Артик ковзнув поглядом по вікнах вагона. В одному з них він побачив чоловіка у френчі з високим чолом і трохи поріділим волоссям. Артик впізнав Куйбишева — кілька днів тому він бачив його портрет у газеті.

Трохи згодом Чернишов вийшов з вагона, Побачивши Артика

й Тижденка, він підійшов до них, привітався і весело заговорив. Вибравши хвилину, Артик спитав його:

— Товаришу командуючий, а що, товариш Куйбишев розмовляє з людьми, як ви з нами, чи тільки наказує?

Чернишов з усмішкою подивився на нього:

— Це ти сам побачиш, коли він говоритиме з тобою.

— Зі мною?

— Так.

Артик одразу спохмурнів.

— Товаришу командуючий,— з докором сказав він,— хіба ви самі не могли вжити потрібних заходів. Адже ви раніше знали, що я був у загоні Езіза, служив білим.

Командуючий сердито насупив брови:

— Артику Бабали, що дурну думку треба назавжди викинути з голови. Щоб я не чув більше таких розмов. Товаришу комісар,— повернувся він до Тижденка,— ви непогано виховуєте бійців, але, видно, не виконуєте своїх обов'язків щодо командирів.

Тижденко приклав руку до козирка:

— Винен.

Артик, що не чекав такого повороту, зніяковів:

— Товаришу командуючий, дозвольте сказати?

— Говори.

— Комісар в цьому не винний...

— Ні! — перервав його Чернишов.— Виховання червоноармійців та командирів — перший обов'язок комісара. Товаришу Тижденко, я вас серйозно попереджаю!

— Слухаю, товаришу командуючий!

Артик остаточно збентежився і навіть не помітив, як Чернишов підморгнув Тижденку і як хитро поблискували в обох очі.

— Ну, гаразд,— спокійно сказав Іван Тимофійович,— ідіть до свого полку. Можливо, товариш Куйбишев і справді прийде привітатися з вашим полком.

Похнюпившись, Артик попрямував на інший кінець перону. Тижденко наздогнав його.

— Альошо,— звернувся до нього Артик,— чорна пляма, що назавжди пристала до мого чола, сьогодні торкнулася й тебе. Я не хотів цього, ти прости мене!

— Ще й хвилини не минуло, як командуючий висловив нам догану, а ти — знов за своє. Зрозумій, що в тебе на чолі не тавро ганьби, а печать слави! Ти вже більше року разом з нами гromиш білогвардійців. Чого ж ти хочеш? Щоб Тижденко знову мав догану?

— Ніякі ліки не виліковують прокази... Я вчинив злочин проти Радянської влади.

— Неправда. Небагато знайдеться людей які б ніколи не помилялися. А твоя помилка, крім того,— помилка людини, яка погано розуміла події. Ти змив із себе езізівський бруд кров'ю ворога, ризкуючи своєю головою. Я так само, як Іван Тимофійович, і слухати не хочу більше таких розмов.

— Гаразд,— погодився Артик,— більше не буду говорити про це.

Куйбишев довго не виходив з вагона. Артик чекав його, думає, про що він питає і як йому відповідати, і все-таки розгубився, коли побачив, що Куйбишев у супроводі командуючих іде до його полку.

Підвівшись на стременах, Артик подав команду:

— По-о-олк, струнко!

Куйбишев схвально подивився на рівний фронт туркменських джигітів, на ахалтекінських коней. Артик під'їхав до нього з рапортом.

— Вільно! — сказав Валеріан Володимирович і привітався з Артиком за руку.

Він розмовляв просто, як знайома людина, називав на прізвище командира та комісара. Ті, що стояли навколо, мимоволі посміхалися на його жарти. Подивившись у його великі очі, Артик помітив у них силу й широчінь душі і подумав, що у важких обставинах така людина не розгубиться, буде діяти мудро.

— Товаришу командир,— звернувся до нього Куйбишев,— уряду відомо, що червоноармійці Закаспійського фронту пройшли з боями більше тисячі кілометрів безводними пустелями по важких дорогах. До Красноводська ще кілометрів двісті пустелі, мабуть, буде ще чимало боїв. Чи не дуже втомилися ваші бійці?

— Товаришу член Рев... військ...

— Називайте мене просто на прізвище.

— Товаришу Куйбишев, у нас є прислів'я: «В піхвах шабля іржавіє». Наші джигіти, коли немає боїв, більше стомлюються. Наші дехкани відпочивають тільки після того, як зберуть весь урожай.

— Значить, ви вірите, що ми скоро переможемо?

— Усі в це вірять.

— Візьмете мене із собою в цей наступ? — вже жартома спитав Куйбишев.

— Товаришу Куйбишев! Ми знаємо, що ви з нами, навіщо ж вам самому наражатися на небезпеку?

— Це мені не вперше. Я хочу своїми очима бачити, як б'ється Червона Армія і туркменські джигіти в її лавах.

За кілька днів Куйбишев сів на коня і вирушив у похід разом з кавалерійським полком Артика. Його присутність підносила бо-

йовий дух бійців. У кожній частині червоноармійці радісно говорили: «Товариш Куйбишев іде з нами!»

Як не укріплювали денікінці Ахча-Кайму та Перевал свіжими резервами і далекобійними гарматами, та, зазнавши міцного лобового удару по лінії залізниці і боячись нового обходу, вони залишили обидві станції без бою.

Стежачи за номерами телеграфних стовпів, Куйбишев зупинив коня на двісті сьомій версті між Ахча-Каймою та Перевалом. Навкруги були піски, ніяких слідів, ніяких прикмет. Скинувши шапку, Куйбишев схилив голову. Артик і всі навколо теж скидали шапки.

Від імені Центрального Комітету, Ради Народних Комісарів та Леніна Куйбишев попрощався з двадцятьма шістьма комісарами, по-зрадницькому схопленими і розстріляними за наказом англійських інтервентів і заритими в цьому, віднині незабутньому місці. Потім він підвів голову, обвів присутніх затуманеним поглядом і сказав:

— Партія, Радянський уряд і народ доведуть до кінця справу, за яку боровся Шаумян із своїми товаришами. Незабаром Червона Армія і в Баку підніме червоний прапор!

В мовчанні рушили далі.

Артикові назавжди запам'ятався день, коли його полк підходив до Айдина. Підтяглися червоноармійські полки, наближалась година атаки, але ординарці, послані на світанку, щоб зв'язатися з піхотою, все ще не поверталися. Землю застилав густий туман. Куйбишев висловив думку, що піхота стоїть де-небудь, чекаючи ординарців з наказом, а ординарці заблудилися. Взявши з собою Артика та джигітів, він сам виїхав на розшуки.

Коли Куйбишев перебував у його полку, Артик нічого не боявся. Але як в такому тумані з двома десятками джигітів охороняти його життя? Ніколи Артик так не хвилювався, як в цей передсвітанковий час. Але рішучість члена Реввійськради і його спокій передалися й Артикові.

Куйбишев установив зв'язок з піхотою. Тим часом розгодинилося і вже можна було визначити позиції білих, стежити за рухом бронепоезда, намітити напрям головного удару. Щоб показати піхоті зручний шлях для атаки, Куйбишев послав до неї свого ординарця.

Як стало відомо пізніше, денікінський командуючий фронтом, не повіривши повідомленню розвідки, що частини Червоної Армії знаходяться за чотири версти від Айдина, наказав «заарештувати панікерів». Але ще до виконання цього наказу, як тільки проблис-

нув перший промінь сонця, загуркотіла артилерія — Червона Армія пішла в атаку.

Бій був жорстокий. Куйбишев у розпалі бою з'являвся то серед кінноти, то серед піхоти: він мчав на своєму коні туди, де була найбільша небезпека. Артик не відставав од нього ні на крок. Кожну мить він готовий був прикрити Куйбишева своїм тілом.

Коли смеркалось, денікінці втекли, залишивши в Айдині багато полонених, зброї та спорядження.

Розділ двадцять восьмий

Після розгрому під Айдином денікінці вже не могли зупинити наступ Червоної Армії. Цей наступ затримували лише роботи по відновленню зруйнованого залізничного полотна.

Штаб Чернишова, за схваленням Куйбишева, вирішив використати тимчасове затишшя на головному фронті, щоб нанести удар контрреволюційним бандам Джунаїд-хана. У Хорезмський оазис було направлено кінний полк Артика.

Артик знав, що один із сотників Езіз-хана — Кельхан, який утік в свій час з фронту, давно знайшов собі притулок у ташаузького хана. Тепер його банди лютували між Ташаузом та південним оазисом — Дарвазом. Артик несподіваним нападом оточив табір бандитів. Кельхан схилив голову перед ним:

— Я збився з дороги, не виконав обіцянки, даної тобі. Ти можеш пролити мою кров. Але, якщо ти мене простиш, решту мого життя я віддам тобі.

В Артика не було часу довго розмовляти з Кельханом. Тому він одразу відповів:

— Того, хто помиляється, можна простити і виправити. Але ти загубив совість, ти зрадив народ, а від зрадника не жди добра. Якщо я сьогодні прошу тебе, завтра ти можеш встромити ножа мені в спину. Все ж я сам не буду розправлятися з тобою, як це робив ти та Езіз, на це я не маю права. За свої злочини ти відповідатимеш перед судом революційного трибуналу.

Ашир, особливо обурений насильством, яке творила банда Кельхана, вимагав негайно покарати головоріза:

— Наша відповідь — кров за кров!

Тиждень раніше за Артика зупинив його:

— Хто дав тобі право втручатися в розпорядження командира? Розправлятися по-дикунському — справа дикунів! Ти забув, що ти командир Червоної Армії?

Після того як Кельхана відправили під конвоєм в Ашхабад, до Артика прийшли скаржники. В одного бандити баранів забра-

ли, в другого верблюдів, в третього дім зруйнували. Дівчата, яких силоміць вивезли з казахських селищ, заливалися слізьми. Артик пояснив, що не може затримуватись для розбору скарг. Він призначив в аульну Раду свого представника, наказав повернути потерпілим худобу та майно, відправити до батьків завезених бандитами дівчат і вирушив з полком у Ташауз.

Джунаїд-хан половину своїх сил тримав на східному березі Амудар'ї, де вони билися з частинами Червоної Армії, що наступали в Чарджоу, а з другою половиною кіннотників був у Хіві. Артик зустрівся з ним біля Батирбента. Приголомшений несподіваним ударом, Джунаїд-хан з невеликою групою кіннотників відступив у піски, сподіваючись пробитися в Афганістан. Почувши про втечу «хана», розбіглися всі його банди.

З частинами Червоної Армії, що розгромили білогвардійців у Каракалпакії під Нукусом, Артик зустрівся в Куня-Ургенчі. Побачивши вперше вславлену сімдесятиметрову вежу біля гробниці Шейх-Шерефа, він здивовано подумав: «Як же вона стоїть і не падає?» І спитав у старого дехканина:

— Батьку, ти не знаєш, коли вона збудована?

— Хто його знає! Кажуть, минуло вже тисячу років.

Тижденко втрутився в розмову:

— Ні, батьку, цій башті всього шістсот років.

Артик незадоволено подивився на комісара і знову спитав старого:

— А хто будував?

Старий не встиг відповісти, як Тижденко сказав:

— Кутлук Тімур.

Артик образився:

— Альошо, відповідай, коли тебе питають. Якщо ніхто з предків твоїх тут не жив, ніхто тобі про це не розповідав, звідки ти можеш знати?

Тижденко посміхнувся:

— Ти сам казав, що багато знає той, хто багато бачив, а не той, хто багато жив. Щоправда, я ще не багато бачив, але я багато читав.

Відповідь комісара зачепила Артика. Він подумав: «Ех, коли б і мені бути таким вченим, як він!..» Разом вони ще довго дивилися на суворий пам'ятник минулого. Артик підійшов до вежі і поплескав по блискучій цеглі рукою:

— Стільки часу минуло, а наче нова! Честь і хвала твоєму майстру!

Витерши сльозаві очі, старий пояснив:

— Синку, цегла для неї готувалася на кобилячому молоці. Камінь розколеться, а оця цегла — ніколи.

Пояснення старого викликало посмішку в Тижденка, але він промовчав, щоб знову не образити Артика. Коли Артик сходив на вежу, то нарахував сто п'ятдесят широких сходинок, а коли подивився згори вниз,— старий здався йому комашкою. Йому переохопило дух від такої висоти.

Артик оглянув і гробниці Тьоре-бек-Ханум і Шейх-Шерефа. Він був захоплений їхньою архітектурою, барвами, візерунками, і ще раз із жалем подумав про те, як мало він знає.

— Виходить, я помилявся, коли говорив, що наші предки зміли тільки їздити верхи та кочувати. Дивись, які прекрасні будови! Альошо, ти багато читав, може, щось і про це розкажеш?

Тижденко почав розповідати:

— У тисяча двісті двадцятому році арабський історик Якут ібн Абдулла, побувавши в Ургенчі, сказав: «Я більшого за це, багатшого за це, кращого за це міста не бачив». А ти ж знаєш, Артику, що його було побудовано майже за дві тисячі років до нашого часу. Багато пройшло тут різних народів... Найкраще будували міста сельджуки, родоначальники туркменів,— твої предки, Артику.

— Я чув про Салирчагана, але про сельджуків нічого не чув. Значить, ці місця — наші?

— Тепер — ваші.

— А раніше?

— Я вже сказав, що було раніше.

— Де ж те місто?

— Його сімсот років тому зруйнував Чінгісхан.

— Альошо! Раніше руйнували, тепер руйнують,— коли ж ми будемо будувати?

— Будемо, Артику, будемо. Наша дружба, наша боротьба — запорука тому. Новий світ буде прекрасний.

— А чи зуміємо ми побудувати такі міста?

— Зажди, ось завоюємо мирне життя, будуватимемо ще краще! Мрія, що оволоділа Артиком, раптом полинула в майбутнє... Ось простягся від Амудар'ї через пустелю Каракуми широкий канал. Скільки води! По берегах квітучі сади, міста, Аулу Гоша не впізнати!.. Нестримний політ його мрії раптом уповільнився. Огненна лінія фронту постала перед очима. Альоша помітив, як на обличчя Артика лягла тінь. Та раніше, ніж він устиг спитати, Артик сказав:

— Альошо, на коней!

І настав нарешті довгожданий день — той день, коли Красноводськ був перед очима в Червоної Армії, що стояла на підступах до нього.

Красноводськ з двох боків оточений горами, з третього — розкинулося Каспійське море. Треба було атакувати ворога в лоб. Але тут була фортеця. Численні пастки, колючий дріт, батареї далекобійної артилерії були схожі здаля на мурашині купи. П'ятнадцять ворожих військових кораблів стояли на рейді під парами. «Дивізія тигра», «Полк вовків», «Дика дивізія» — такі були назви білих частин. Денікінські генерали вважали, що Красноводськ неприступний.

У ніч на шосте лютого тисяча дев'ясот двадцятого року Червона Армія почала атаку. Після півночі на півострові Уфра почулася незначна перестрілка. Але в наступну мить ущелини гір здригнулися від гуркоту гармат, відгукнулися голосно луною.

На світанку пішов сніг, повітря було сповнене запахом пороху. Загриміли батареї в ущелині Гіпс, куди прорвалися піхотні частини Червоної Армії. Загуркотили гармати з півострова Уфра. Займаючи зручні позиції на висотах, білі бачили весь рух частин Червоної Армії. Захопивши на світанні перші ворожі окопи, червоноармійці не могли рушити далі: снаряди та кулі сипалися звідусіль дощем, перетинаючи шлях. Особливо сильний був шрапнельний вогонь з кораблів.

Та ось червоноармійська батарея висунулася на висоту і повела вогонь по суднах, що стояли на рейді. Від одного влучного попадання загорівся пароплав, навантажений боєприпасами. Густий дим піднявся в небо. З оглушливим гуркотом почали вибухати ящики із снарядами, перекидаючи вогонь на інші пароплави, на берег. Піхота знову перейшла в атаку. Це вирішило справу — серед білогвардійців піднялася паніка.

Артикові джигіти прорвалися до міста. Коні йшли швидким наметом. У руках вершників блищали оголені шаблі. З кораблів би́ли шрапнеллю. Один із снарядів розірвався під ногами в Мелекуша. Кінь, підкинутий вибухом, упав, тягнучи за собою Артика.

Тижденко скочив з сідла, обняв за плечі, підвів Артика. Не відриваючи очей од потемнілого обличчя друга, він повторював, майже не сподіваючись на відповідь:

— Артику! Та розплющ очі, Артику!.. Подивись — ми женемо ворога!

Наче переконаний цими словами, Артик розплющив очі. Але, мабуть, не міг зрозуміти, де він і що з ним. З усіх боків гриміло переможне «ура».

— Артику, чуєш?

— Альошо...

— Так, це я. Артику, ми перемогли!

Артик підняв голову. На обличчі його майнув ясний промінь свідомості й життя.

Ашир із своєю сотнею шодуху мчав берегом. Хвилию вибуху збило шапку з його голови.

— Ой лихо! — вигукнув Ашир і рукою схопився за голову. Швидко розстібнув комір гімнастерки, зняв тюбетейку і засунув її за пазуху. Тюбетейка одразу зігріла його серце. Змахнувши шаблею, він гукнув: — За безсмертну любов! Сотня, вперед!

Було за полудень. Тихий вітер, розганяючи хмари, ніс їх до південного краю землі. Виблискувало зимове сонце. Спокійне море грало під його срібним промінням. Юрмище пароплавів, що йшли на захід, маячило на поверхні моря далеким страхіттям. Останній білогвардійський снаряд влучив у нафтову цистерну, і в районі станції спалахнуло дві пожежі. Густих чорний дим підіймався в небо. Серед цього диму червоний прапор над містом майорів, як птах щастя.

Артик дивився на цей прапор, і думка його була широка, як ніколи. Вона обіймала і те, що бачили очі,— безкраї далі Каспійського моря, і те, що залишилося позаду, аж до Амудар'ї. Вона містила в собі весь шлях його — шлях палкого поривання до свободи, до щастя народу, шлях помилок, випробувань кров'ю, каяття, боротьби разом з народом і невимовного щастя перемоги.

З М І С Т

Л. Аюпова, В. Положий

Берди Кербабаев

5

ВИРІШАЛЬНИЙ КРОК

Роман

Частина перша

11

Частина друга

276

Частина третя

432

Серия «Единение»

Берды Мурадович
Кербабаев

РЕШАЮЩИЙ ШАГ

Роман
Перевод с туркменского
Л. Первомайского

Киев, издательство художественной
литературы «Днипро», 1987

(На украинском языке)

Редактор *Г. П. Ермоленко*
Художник *С. А. Гета*
Художний редактор *І. М. Гаврилюк*
Технічний редактор *Т. А. Табаченко*
Коректор *А. Л. Алейникова*

Інформ. бланк № 3601

Здано до складання 27.12.86. Підписано до друку 13.04.87. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 1. Гарнітура літературна. Друк високий. Умовн. друк. арк. 31,08. Умовн. фарбовідб. 31,29. Обл.-вид. арк. 38,928. Тираж 15 000 пр. Зам. 7—6.
Ціна 2 крб. 80 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Київська книжкова фабрика «Жовтень».
252053, Київ, вул. Артема, 25.

Кербабаєв Б.
К36 Вирішальний крок: Роман / Перекл. з туркм.
Л. Первомайський; Передм. Л. Акопової, В. По-
ложія; Іл. худож. С. Гети.— К.: Дніпро, 1987.— 589 с.
(Єднання).

У романі відомого туркменського радянського письменника, Героя Соціалістичної Праці (1894—1974) зображено життя і боротьбу туркменського народу в переддень Великого Жовтня, під час революції та громадянської війни. На прикладі життєвих випробувань головного героя твору Артика Бабали автор історично достовірно показав, яким драматичним, складним у пошуках соціальної правди був шлях туркменського народу до нового, світлого життя.

К $\frac{4702540200-146}{M205(04)-87}$ 146.87

84Тур 7-44

БЕРЯМ
КЕРБАБАЕР

